

Vizyoner

Dergisi

CİLT:16 SAYI:46 YIL:2025 ISSN: 1308-9552

Süleyman Demirel University

Visionary

VOLUME:16 ISSUE:46 YIL:2025 Journal

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Prof. Dr. Mehmet SALTAN
(Süleyman Demirel Üniversitesi Adına / On Behalf of Süleyman Demirel University)

Baş Editör / Editor-in-Chief

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Gökhan ÖZKUL
Süleyman Demirel Üniversitesi

Editörler / Editors

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Aykut SEZGİN Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Erdal EKE Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Gökhan ÖZKUL Süleyman Demirel Üniversitesi

Alan Editörleri / Section Editors

Prof. Dr. Cevdet Yiğit ÖZBEK Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Aykut SEZGİN Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Erdal EKE Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Gökhan ÖZKUL Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Melih SEVER Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Şahin ÇAYLI Düzce Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Akgün TEKİN Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Çiğdem KURT CİHANGİR İzmir Bakırçay Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Fatih DEMİR Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Hasan Hüseyin UZUNBACAK Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Menekşe ŞAHİN Hitit Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Yusuf ŞAHİN Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Onur DEMİREL
Süleyman Demirel Üniversitesi

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Azmi YALÇIN Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Durmuş ACAR Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Attila ACAR İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. João Carlos Correia LEITÃO University of Beira Interior (UBI)
Prof. Dr. Mahmut DEMİR Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Özlem ÖZER Sağlık Bilimleri Üniversitesi
Prof. Dr. Serkan BENK İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Aykut SEZGİN Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Erdal EKE Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Lyudmila MIHAYLOVA University of Ruse
Prof. Dr. Chi-chang CHANG Chung Shan Medical University
Prof. Dr. Ferda YERDELEN TATOĞLU İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. İlker Hüseyin ÇARIKÇI Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut AKBOLAT Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Murat Ali DULUPÇU Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Reşad MURADOV Azerbaijan State University of Economics
Prof. Dr. Süleyman BARUTÇU Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Emil PAPAŞOV University of National and World Economy
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Gökhan ÖZKUL Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Seyil NAJIMUDINOVA Kyrgyz-Turkish Manas University

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. A. Mesud KÜÇÜKKALAY
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	Prof. Dr. Dilaver TENGİLİMOĞLU
Atılım Üniversitesi
Prof. Dr. Dragan PAMUCAR
University of Belgrade	Prof. Dr. Erkan ERDİL
Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ersan ÖZ
Pamukkale Üniversitesi	Prof. Dr. Hasan Hüseyin YILDIRIM
Sağlık Bilimleri Üniversitesi
Prof. Dr. Hayrettin USUL
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi	Prof. Dr. Hasan Hüseyin ÖZGÜR
Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Kürşat ÖZDAŞLI
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Prof. Dr. Levent AYTEMİZ
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. M. Murat BASKICI
Ankara Üniversitesi	Prof. Dr. Malakeh MALAK
Al-Zaytoonah University of Jordan
Prof. Dr. Mehmet Güray GÜLER
İstanbul Teknik Üniversitesi	Prof. Dr. Murat GÜL
Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Murat KAYALAR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Prof. Dr. Mustafa LAMBA
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Neşe KUMRAL
Ege Üniversitesi	Prof. Dr. Olugbenga Omotayo ALABI
University of Abuja
Prof. Dr. Ömer Kürşad TÜFEKÇİ
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi	Prof. Dr. Şenol BABUŞCU
Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Tomofumi OKA
Sophia University	Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Habeebullah ZAKARIYAH
International Islamic University

Dizgi / Type Setting

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Gökhan ÖZKUL
Süleyman Demirel Üniversitesi

Kapak Tasarım / Cover Design

Grafiker / Graphic Designer Durmuş Ali GÜRTOKLU
Süleyman Demirel Üniversitesi

Yayımcı / Publisher

Süleyman Demirel Üniversitesi
Süleyman Demirel Üniversitesi, 32260, Çünür, Isparta / TÜRKİYE
<https://sduyayinlari.sdu.edu.tr/>
sduyayinlari@sdu.edu.tr
+90 246 2113570

İletişim Adresi / Contact Info

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi
Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Doğu Kampüsü, 32260, Çünür, Isparta / TÜRKİYE
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/vizyoner>
vizyoner@sdu.edu.tr
+90 246 2110548

Amaç / Aim

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, Süleyman Demirel Üniversitesi bünyesinde 2009 yılında yayın hayatına başlayan hakemli bir e-dergidir. Derginin amacı, İktisadi ve idari programları kapsayan tüm alanlarla ilgili bilimsel çabalara öncülük etmek için bilim insanlarının bilgi, görüş ve önerilerini paylaştıkları, özgür bilimsel düşünce gücünü destekleyen uluslararası bilimsel bir platform oluşturmaktır. Bu anlamda Vizyoner Dergisi'nin en temel vizyonu evrensel ölçekte bilgi üreterek toplumun ihtiyaç ve beklentilerine göre sosyal, ekonomik ve politik gelişmelere ilham ve yön veren uluslararası bir dergi olmasıdır.

Süleyman Demirel University Visionary Journal is a refereed e-journal that begun to be issued in 2009 within the body of Süleyman Demirel University. In order to pioneer scientific endeavors related to all the fields of economic and administrative sciences the aim of the journal is to form an international scientific platform where the knowledge, opinion and proposals of the scientists are shared, and that supports free scientific thoughts. In this context, the major vision of Visionary Journal is to be an international journal that would inspire and direct social, economic and political developments according to the needs and expectations of the society by producing universal knowledge creation.

Kapsam / Scope

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, iktisadi ve idari bilimler ile ilgili tüm konularda Türkçe veya İngilizce hazırlanmış araştırma makaleleri ve derleme makaleleri kabul etmektedir. Dergi Şubat, Mayıs, Ağustos ve Kasım aylarında olmak üzere yılda dört sayı olarak yayımlanmaktadır. Dergiye gönderilen makalelerden değerlendirme ücreti ve başvuru ücreti alınmamaktadır. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmış olmalıdır. Vizyoner Dergisi yayın etiği konusunda COPE (Committee on Publication Ethics) tarafından belirlenen yayın etiği ilke, standart ve tavsiyelerini gözetmektedir. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler iThenticate veya Turnitin intihal programından geçirilmektedir. Vizyoner Dergisi açık erişim politikası benimsemiş bir dergidir. Dergide yayımlanan tüm eserler Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY) ile lisanslanmaktadır. Bu lisans kapsamında dergide yayımlanan eserlerdeki telif hakları yazarlarına aittir. Dergide yayımlanan yazılardaki görüşler derginin görüşleri değildir. Tüm sorumluluk yazarlarına aittir. Yazarlara nakit olarak telif ücreti ödenmemektedir.

Süleyman Demirel University Visionary Journal accepts research articles and review articles on all the subjects of the fields of economics and administrative sciences that are written in Turkish or English. The journal is published four times in a year, namely in February, May, August and November. Evaluation fee and application fee are not charged from the articles sent to the journal. The articles submitted for publication in the Journal should be prepared in accordance with the rules of research and publication ethics. In terms of publication ethics Visionary Journal pursues the principles, standards and recommendations of the publication ethics determined by COPE (Committee on Publication Ethics). The articles that are sent to the Journal are going to be scanned thought the iThenticate or the Turnitin plagiarism program. Visionary Journal is a journal that adopts open access policy. All the papers published in the Journal are licensed by Creative Commons Attribution 4.0 International license (CC BY 4.0). Under this license, the copyright of the articles published in the journal belongs to the authors. The opinions in articles published in the journal are not the views of the journal. All responsibility belongs to the authors. The journal does not pay any royalties to authors.

İndeksler / Indexes

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi aşağıdaki veri tabanları/bibliyografya/İndeksler tarafından taranmaktadır:

Süleyman Demirel University Visionary Journal are indexed in the following data bases/bibliographies/indices:

EBSCOHOST (2011)

TR Dizin (2017)

Sosyal Bilimler Atıf Dizini
(SOBIAD) (2017)

Online Dergi Platformu ve
İndeksleme Derneği (OJOP)
(2022)

Hakem Kurulu / Referee Board

- Prof. Dr. Azmi YALÇIN
Çukurova Üniversitesi
- Prof. Dr. Ceylan Gazi UÇKUN
Kocaeli Üniversitesi
- Prof. Dr. Emre Şaban ASLAN
Trabzon Üniversitesi
- Prof. Dr. Hakan Murat ARSLAN
Düzce Üniversitesi
- Prof. Dr. Kamil Ufuk BİLGİN
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
- Prof. Dr. Metin REYHANOĞLU
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
- Prof. Dr. Mustafa LAMBA
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Prof. Dr. Oya İnci BOLAT
Balıkesir Üniversitesi
- Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Ahmet ALKAN
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Arif SALDANLI
İstanbul Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Atilla YÜCEL
Fırat Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Başak ERGÜDER
İstanbul Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Cemil GÜNDÜZ
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Deniz AKBULUT
İstanbul Aydın Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Erdal AYDEMİR
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Fahri ÖZSUNGUR
Mersin Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Halil ŞENGÜL
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Hicran HAMZA ÇELİKAY
Düzce Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Hüseyin UZUNBACAK
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. İsmail BAYDİLİ
Fırat Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Mehmet Halit AKIN
Erciyes Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Mehmet ÖZMEN
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Muhammed Hadin ÖNER
Aksaray Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Nazan ŞAK
Marmara Üniversitesi
- Prof. Dr. Bekir ELMAS
Atatürk Üniversitesi
- Prof. Dr. Dilaver TENGİLİMOĞLU
Atılım Üniversitesi
- Prof. Dr. Feyyaz ZEREN
Yalova Üniversitesi
- Prof. Dr. Hayrettin USUL
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehmet Güray GÜLER
İstanbul Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. Murat TÜRK
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
- Prof. Dr. Nilüfer NEGİZ
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Prof. Dr. Ömer Akgün TEKİN
Akdeniz Üniversitesi
- Prof. Dr. Yeter USLU
İstanbul Medipol Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Ahmet Buğra HAMŞIOĞLU
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Arzu Deniz ÇAKIROĞLU
Giresun Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Ayşen COŞKUN ÇELEN
Akdeniz Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Bekir GÜZEL
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Davut KARAMAN
Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Emine KILIÇASLAN
Mudanya Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Esra ÇINAR TANRIVERDİ
Atatürk Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Gökhan KERSE
Kafkas Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Hasan Hüseyin MUTLU
Sağlık Bilimleri Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Hilmi Tunahan AKKUŞ
Balıkesir Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. İnci Fatma KURTULGAN
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Mehmet Emre ÜNSAL
İstanbul Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Mehmet KOKOÇ
Trabzon Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Mevlüt Sedat DÖNMEZ
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Mustafa NAİMOĞLU
Bingöl Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Osman PALANCI
Süleyman Demirel Üniversitesi

- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Ömer ERDOĞAN
Kastamonu Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Ömer UĞUR
Gümüşhane Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Özlem DOĞAN
İskenderun Teknik Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Yasin ÇAKIREL
Kırklareli Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Agah BAŞDEĞİRMEN
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Cansu SOLMAZ
Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Hilal AKMAN DÖNBEKÇİ
Selçuk Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Muharrem Akın DOĞANAY
Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Mustafa TÜRKMENOĞLU
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Oğuzhan SUNGUR
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Sevil ASLAN
Kafkas Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Ömer Faruk COŞKUN
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Özgür ÖNAL
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Şenay ARLI
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
- Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Zehra TÜRK
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Barış ARMUTCU
Iğdır Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Ebru BAĞÇI
İstanbul Beykent Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Kezban ŞİMŞEK
Kastamonu Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Mustafa Caner TİMUR
Ardahan Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Niran CANSEVER
Süleyman Demirel Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Onur ŞEYRANLIOĞLU
Giresun Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Zafer AY
Yalova Üniversitesi

Hakem kurulu listesi, dergimizin bu sayısında yayınlanan ve yayınlanması uygun bulunmayan makaleleri değerlendiren hakemlerden oluşmaktadır. Hakemlerimize dergimize yapmış oldukları katkıdan dolayı teşekkürlerimizi sunarız.

This list of Reviewer Board constitutes of the referees that evaluate the articles that are published in this volume of our Journal and the articles that are found to be insufficient to be published. We thank all the referees for their priceless contributions to our Journal.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Arastırma Makalesi / Research Article

Prof. Dr. Handan ERTAŞ

Şengül SAĞLAM

Yunus Emre TANIŞ

Res. Asst. Mehmet AVDAN

Gamze KIRLI

A Research on Medicine Waste and Rational Drug Use in Türkiye
Türkiye'de İlaç İsrafi ve Akılcı İlaç Kullanımı Üzerine Bir Araştırma

359-372

Arastırma Makalesi / Research Article

Doç. Dr. Hidayet GÜNEŞ

Doç. Dr. Murat KAYA

BİST Katılım 30 Endeksinde Yer Alan Hisse Senetlerinin Teknik Analiz ile İncelenmesi
Examination of Stocks in BIST Participation 30 Index with Technical Analysis

373-390

Arastırma Makalesi / Research Article

Doç. Dr. Mahmut Sami ÖZTÜRK

Dijital Okuryazarlığın Çevresel Maliyetler Açısından Ekolojik Ayak İzi Farkındalığına Etkisi: Isparta İlinde Bir Araştırma
The Effect of Digital Literacy on Ecological Footprint Awareness in Terms of Environmental Costs: A Research in Isparta

391-409

Arastırma Makalesi / Research Article

Assoc. Prof. Dr. Zişan KORKMAZ ÖZCAN

Sevniş ISAYEVA

Tourism Research on Environmental Justice: A Bibliometric Analysis
Turizm Alanında Çevresel Adalet Çalışmaları: Bibliyometrik Bir Analiz

410-438

Arastırma Makalesi / Research Article

Asst. Prof. Dr. Erkan NUR

Asst. Prof. Dr. Gökhan KENEK

Is Humble Leadership a Safe Port in Employee Voice and Organizational Identification? Research in the Education Sector
Çalışan Sessizliğinde ve Örgütsel Özdeşleşmesinde Mütevazı Liderlik Güvenli Bir Liman Mı? Eğitim Sektöründe Bir Araştırma

439-458

Arastırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Hilal OK ERGÜN

Dijital Finans: Bibliyometrik Bir Analiz

Digital Finance: A Bibliometric Analysis

459-472

Arastırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi İpek YAYLALI

Enflasyon Muhasebesi Uygulaması ile İlgili Meslek Mensupları Üzerine Bir Araştırma: Batman-Siirt Örneği
A Research on Professional Members Related to Inflation Accounting Practice: The Case of Batman-Siirt

473-486

Arastırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Rukiye ÇAKMAK

Sağlık Sektöründe Oyunlaştırma ile İlgili Yapılan Çalışmaların Bibliyometrik Analizi
Bibliometric Analysis of Studies on Gamification in the Health Sector

487-501

Arastırma Makalesi / Research Article

Dr. Öğr. Üyesi Volkan AKGÜL

Dr. Itır HASIRCI

Dr. Fatma ZEYBEK PINARBAŞI

Çalışan Dedikodularının İşe Adanmama Üzerindeki Etkileri: Konaklama Sektöründe Dağıtım Adaletsizliği Perspektifi
Effects of Employee Gossip on Work Disengagement: Distribution Injustice Perspective in the Accommodation Sector

502-519

Arastırma Makalesi / Research Article

Arş. Gör. Dr. Tuğrul YILMAZER

Prof. Dr. İlker Hüseyin ÇARIKÇI

Ahlaki Kimliğin Temel Psikolojik İhtiyaçlar Açısından Değerlendirilmesi
Evaluation of Moral Identity in Terms of Basic Psychological Needs

520-540

Arastırma Makalesi / Research Article

Dr. Elif Hilal NAZLIOĞLU

Res. Asst. Emre KILIÇ

Assoc. Prof. Dr. Ersin YAVUZ

Investigating the Asymmetric Effects of Disaggregated Tourism Transportation on Ecological Footprint
Ayrıştırılmış Turizm Taşımacılığının Ekolojik Ayak İzi Üzerindeki Asimetrik Etkilerinin İncelenmesi

541-558

Arastırma Makalesi / Research Article

Lecturer Bilgehan ÖZKAN

Prof. Dr. Özlem ATALIK

Evaluation of Customer Satisfaction Dimensions in Full Service and Low-Cost Airlines Via Dynamic Topic Modeling Approach

Tam Hizmet Sunan ve Düşük Maliyetli Havayollarında Müşteri Tatmin Boyutlarının Dinamik Konu Modelleme Yaklaşımı ile Değerlendirilmesi

559-584

Arastırma Makalesi / Research Article

Lecturer Gülşah AYZAZ

Lecturer Mümtaz KORKUTAN

The Effect of Subliminal Advertising Perception on Customer Loyalty
Bilinçaltı Reklam Algısının Müşteri Sadakati Üzerindeki Etkisi

585-601

Arastırma Makalesi / Research Article

Emin AKSAN

Dr. Öğr. Üyesi Nazmiye EKİNCİ

Hasta Şikayetlerinin Yönetilmesi: Özel Sağlık Kurumları Açısından İçerik Analiziyle Bir Uygulama
Managing Patient Complaints: An Application with Content Analysis in Terms of Private Healthcare Institutions

602-614

Arştırma Makalesi / Research Article

Fatih YAVUZARSLAN

Prof. Dr. Nesrin ŞALVARCI TÜRELİ

Çevreye Özgü Hizmetkar Liderliğinin Çalışan Yeşil Davranışlarına Etkisi: Yeşil Rol Modelin Aracılık Rolü
The Impact of Environmentally Specific Servant Leadership on Employee Green Behaviors: The Mediating Role of the Green Role Model

615-635

Arştırma Makalesi / Research Article

Gökhan DARICI

Dr. Pınar BİLGİN

Prof. Dr. Dilaver TENGİLİMOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi İzay REYHANOĞLU

Elektrikli Otomobil ve Otonom Otomobil Satın Alma Niyetlerini Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi: Bir Alan Çalışması
Investigating the Factors Influencing the Intention to Purchase Electric and Autonomous Vehicles: A Case Study

636-657

Derleme Makalesi / Review Article

Prof. Dr. İlkay NOYAN YALMAN

Öğr. Gör. Yılmaz ARIK

Türkiye’de Sağlık Turizminin Gelişmesini Etkileyen Faktörler
Factors Affecting the Development of Health Tourism in Türkiye

658-675

Derleme Makalesi / Review Article

Doç. Dr. Osman Kürşat ACAR

Türk Kamu Personel Sistemine Etkisi Açısından Türkiye’de Askeri Darbeler
Military Coups in Türkiye In Terms of Their Impact on the Turkish Public Personnel System

676-690

Derleme Makalesi / Review Article

Derya BAYRAK

Doç. Dr. Aziz MUSLU

Denizcilik Sektöründe Stres Yönetimi: Gemi İnsanları Üzerindeki Etkisi ve Çalışma İlişkilerine Yansımaları
The Effect of Stress on Seafarers in the Maritime Industry, Stress Management and Its Reflections on Labour Relationship

691-704

Derleme Makalesi / Review Article

Simge GÜLER

Dr. Öğr. Üyesi Gözde Müşerref GEZGÜÇ KAYA

Toplumsal Cinsiyet ve Siyasette Kadın Liderler: Angela Merkel ve Sanna Marin
Gender And Female Leaders in Politics: Angela Merkel and Sanna Marin

705-722

ETİK İLKELER

Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi yayın etiği konusunda COPE ([Committee on Publication Ethics](https://wwwpublicationethics.org)) tarafından belirlenen yayın etiği ilke, standart ve tavsiyelerini gözetmektedir. Buna göre kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de buna dahildir. Yayın etiği kapsamında tüm paydaşların özetle aşağıdaki etik sorumlulukları taşıması beklenmekte olup, her türlü etik vakası “başarılı bir editöryal ofis için etik araç kiti ((ethics toolkit for a successful editorial office), bilimsel yayıncılıkta şeffaflık ve en iyi uygulama İlkeleri (transparency and best practice in scholarly publishing), tıbbi vaka raporlarının yayınlanmasına yönelik rızanın sağlanması için dergilerin en iyi uygulamaları: COPE'den rehberlik (journals' best practices for ensuring consent for publishing medical case reports: guidance from COPE), hakem değerlendiriciler için etik ilkeler (ethical guidelines for peer reviewers)” vb. gibi COPE tarafından oluşturulan rehber ve politikalarda (<https://publicationethics.org/guidance/Guidelines>) belirtilen kurallara göre değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Yazarların Etik Sorumlulukları:

- Yazarlar dergiye gönderdikleri makaleleri başka bir yerde yayınlamamış ya da yayınlamak üzere göndermemiş olmalıdır.
- Yazarlar makalelerinde kullandıkları tüm alıntılara kaynak göstermiş olmalıdır.
- Yazarlar makalenin kendi çalışmaları olduğunu, hiçbir şekilde intihal yapmadıklarını, intihalden doğan tüm sorumlulukların kendilerine ait olduğunu, bu konuda derginin hiçbir sorumluluğunun olmadığını beyan etmiş olmalıdır.
- Yazarlar makaleye bilimsel katkı verdiklerini garanti etmeli ve tüm yazarların makale üzerinde eşit sorumluluğa sahip olduğu bilinmelidir.
- Sorumlu yazar makalede adı geçen tüm ortak yazarların yayına ve ortak yazar olarak adlandırılmaya razı olduğunu garanti etmelidir. Çalışmaya önemli katkılar sağlayan tüm kişiler ortak yazar olarak adlandırılmalıdır. Bunun dışındaki kişilere teşekkür kısmında yer verilmelidir.
- Yazarlar gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları veya çıkar çatışmasını beyan etmekle yükümlüdür.
- Yazarlar gerekli görülmesi halinde makalede yer alan veri setlerine ulaşım imkanı sağlamalıdır.
- Yazarlar dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleleri Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesine uygun olarak hazırlamış olmalıdır. Yapılan araştırmalar için ve etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

Hakemlerin Etik Sorumlulukları:

- Araştırmayı incelemek için yeterli nitelikte olmayan veya makaleyi hızlı bir şekilde değerlendirmesinin imkansız olacağını bilen seçilmiş herhangi bir hakem, editöre bu durumu bildirmeli ve inceleme sürecinden mazurunu istemelidir.
- Hakemler kendilerine ulaşan makaleleri gizli tutmak ve hakemlik sürecinden elde ettikleri bilgileri kişisel menfaatleri için kullanmamakla yükümlüdürler.
- Hakemler raporlarını veya makale hakkındaki bilgileri başkalarıyla paylaşmamalıdır ve editörün izni olmadan yazarlarla doğrudan iletişim kurmamalıdır.
- Hakemler makaledeki potansiyel etik meseleler konusunda özenli olmalı ve bunları editörün dikkatine sunmalıdır. Buna, değerlendirmedeki makale ile hakemin kişisel bilgi sahibi olduğu herhangi başka bir yayınlanmış çalışma arasındaki özlü benzerlik ve örtüşme dâhildir.
- Hakemlik nesnel bir şekilde yapılmalıdır. Yazarlara dair kişisel eleştirilerde bulunulmamalı, değerlendirmeler yapıcı, dürüst ve kibar olmalıdır.
- Hakemler yazarlarından herhangi biriyle rekabetçi, işbirlikçi veya başka türlü bir ilişki veya bağlantıdan kaynaklanabilecek potansiyel bir çıkar çatışmasına sahip olduğu bir makaleyi değerlendirmeyi kabul etmeden önce editöre danışmalıdır.

Editör Kurulunun Etik Sorumlulukları:

- Editör kurulu, bilimsel yayıncılıktaki şeffaflık ilkelerine bağlı kalarak hakemlere, yazarlara, akademisyenlere ve okuyuculara açık ve şeffaf bir iletişim sağlamaya özen göstermelidir.
- Editör kurulu, kör hakem incelemesi ve değerlendirme süreçleri politikalarına bağlı kalarak, yazarların ve hakemlerin kişisel bilgilerinin gizliliğini sağlamalı ve öngörülen süreler içerisinde tarafsız değerlendirmelerin yapılmasını kolaylaştırmalıdır.
- Editör kurulu değerlendirme süreci sırasında yazarlar ve hakemler arasındaki olası çıkar çatışmalarının veya işbirliklerinin varlığını titizlikle değerlendirmelidir.

- Editör kurulu, gönderilen makalelerde insan ve hayvan haklarının korunmasını ön planda tutmalı, makalelerde adı geçen tüm katılımcıların açık ve belgeli onamalarının alınması gerektiğinin altını çizmeli ve katılımcılar için etik kurul onayı ve deneysel araştırma izni bulunmayan makaleleri reddetmelidir.
- Dergide hangi makalelerin yayınlanacağına karar vermek editör kurulunun sorumluluğundadır. Yazarların makalelerini değerlendiren editör kurulu; ırk, cinsiyet, cinsel yönelim, dini inanç, etnik köken, vatandaşlık ya da politik felsefelerinden bağımsız olarak değerlendirme yapmalıdır. Alınacak karar, makalenin doğruluğu, geçerliliği ve önemi ile derginin kapsamının uygunluğuna dayanmalıdır. İftira, telif hakkı ihlali ve intihal ile ilgili mevcut yasal gereklilikler de dikkate alınmalıdır.
- Editör veya herhangi bir editör kurulu üyesi, ilgili yazar, hakemler, potansiyel hakemler, diğer editör danışmanları ve yayıncılardan başka kimseye bir makale hakkında bilgi ifşa etmemelidir.
- Sunulan bir makalede açıklanan yayınlanmamış malzemeler, yazarın açık yazılı izni olmaksızın editörün veya editör kurulunun kendi araştırmalarında kullanılmamalıdır.

Yayıncının Etik Sorumlulukları:

- Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi yayıncısı olan Süleyman Demirel Üniversitesi, kâr amacı gütmeyen bir devlet üniversitesidir ve Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi'ne ilişkin etik sorumluluklarının bilinciyle hareket etmektedir.
- Süleyman Demirel Üniversitesi açısından, dergi editör kurulu gönderilen çalışmaların tüm süreçlerinden sorumludur. Bu çerçevede ekonomik ya da politik kazançlar göz önüne alınmaksızın karar verici statüsündedir.
- Süleyman Demirel Üniversitesi, bağımsız ve şeffaf bir şekilde editör kurulu kararı oluşturulmasını taahhüt etmektedir.
- Süleyman Demirel Üniversitesi, editör kuruluna ilişkin her türlü bilimsel suistimal, atıf çeteciliği ve intihalle ilgili önlemleri alma sorumluluğuna sahiptir.

Okuyucu ile İlişkiler:

- Editörler tüm okuyucu, araştırmacı ve uygulayıcıların ihtiyaç duydukları bilgi, beceri ve deneyim beklentilerini dikkate alarak karar vermelidir.
- Yayınlanan çalışmaların okuyucu, araştırmacı, uygulayıcı ve bilimsel literatüre katkı sağlamasına ve özgün nitelikte olmasına dikkat etmelidir.
- Editörler okuyucu, araştırmacı ve uygulayıcılardan gelen geri bildirimleri dikkate almak, açıklayıcı ve bilgilendirici geri bildirim vermekle yükümlüdür.

Yazarlar ile İlişkiler:

- Editörler, çalışmaların önemi, özgün değeri, geçerliliği, anlatımın açıklığı ve derginin amaç ve hedeflerine dayanarak olumlu ya da olumsuz karar vermelidir.
- Yayın kapsamına uygun olan çalışmaları başkaca ciddi problemler olmadığı sürece ön değerlendirme aşamasına almalıdır.
- Editörler, çalışma ile ilgili akademik yazın ve yayın kurallarına aykırılıklar olmadıkça, olumlu yöndeki hakem önerilerini göz ardı etmemelidir.
- Yeni editörler, çalışmalara yönelik olarak önceki editör(ler) tarafından verilen kararları geçerli bir sorun olmadıkça değiştirmemelidir.
- “Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci” mutlaka yayınlanmalı ve editörler tanımlanan süreçlerde yaşanabilecek sapmaların önüne geçmelidir.
- Editörler yazarlar tarafından kendilerinden beklenecek her konuyu ayrıntılı olarak içeren bir “Yazar Rehberi” yayınlamalıdır. Bu rehberler belirli zaman aralıklarında güncellenmelidir.
- Yazarlara açıklayıcı ve bilgilendirici şekilde bildirim ve dönüş sağlanmalıdır.

Hakemler ile İlişkiler:

- Hakemleri çalışmanın konusuna uygun olarak belirlemelidir.
- Hakemlerin değerlendirme aşamasında ihtiyaç duyacakları bilgi ve rehberleri sağlamakla yükümlüdür.
- Yazarlar ve hakemler arasında çıkar çatışması olup olmadığını gözetmek durumundadır.
- Kör hakemlik bağlamında hakemlerin kimlik bilgilerini gizli tutmalıdır.
- Hakemleri tarafsız, bilimsel ve nesnel bir dille çalışmayı değerlendirmeleri için teşvik etmelidir.
- Hakemleri zamanında dönüş ve performans gibi ölçütlerle değerlendirmelidir.
- Hakemlerin performansını artırıcı uygulama ve politikalar belirlemelidir.

- Hakem havuzunun dinamik şekilde güncellenmesi konusunda gerekli adımları atmalıdır.
- Nezaketsiz ve bilimsel olmayan değerlendirmeleri engellemelidir.
- Hakem havuzunun geniş bir yelpazeden oluşması için adımlar atmalıdır.

Yayın Kurulu ile İlişkiler:

- Editörler, tüm yayın kurulu üyelerinin süreçleri yayın politikaları ve yönergelere uygun ilerletmesini sağlamalıdır.
- Yayın kurulu üyelerini yayın politikaları hakkında bilgilendirmeli ve gelişmelerden haberdar etmelidir.
- Yeni yayın kurulu üyelerini yayın politikaları konusunda eğitmeli, ihtiyaç duydukları bilgileri sağlamalıdır.
- Yayın kurulu üyelerinin çalışmaları tarafsız ve bağımsız olarak değerlendirmelerini sağlamalıdır.
- Yeni yayın kurulu üyelerini, katkı sağlayabilir ve uygun nitelikte belirlemelidir.
- Yayın kurulu üyelerinin uzmanlık alanına uygun çalışmaları değerlendirme için göndermelidir.
- Yayın kurulu ile düzenli olarak etkileşim içerisinde olmalıdır.
- Yayın kurulu ile belirli aralıklarla yayın politikalarının ve derginin gelişimi için toplantılar düzenlemelidir.

Dergi Sahibi ve Yayımcı ile İlişkiler:

- Editörler ve yayımcı arasındaki ilişki editöryal bağımsızlık ilkesine dayanmaktadır.

Etik Dışı Durum Bildirimleri:

- Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi'nde yukarıda bahsedilen etik sorumluluklar ve dışında etik olmayan bir davranış veya içerikle karşılaşırsanız vizyoner@sdu.edu.tr adresine e-posta yoluyla bildiriniz.

YAYIN POLİTİKASI

Kapsam:

- Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi Şubat, Mayıs, Ağustos ve Kasım aylarında olmak üzere yılda dört kez yayımlanan hakemli bir e-dergidir.
- Dergiye iktisadi ve idari bilimler ile ilgili tüm konularda hazırlanmış araştırma makaleleri ve derleme makaleler gönderilebilir. Dergide yayımlanan derleme makale sayısı toplam makale sayısının %25'ini geçemez. Makale türü yazarların önerilerine göre değil, yapılan inceleme sonunda editör kurulu tarafından belirlenmektedir.
- Kongre veya sempozyumlarda sunulan ve tam metni bildiriler kitabında yayımlanan bildiriler dergimize gönderilemez. Sadece tam metni yayımlanmayan bildiriler, bu durumu belirtmek şartıyla gönderilebilir.
- Dergiye makale gönderen bir yazarın üst üste iki sayıda ve aynı yıl içerisinde birden fazla sayıda makalesi yayımlanamaz. Dolayısıyla dergide yayımlanması için birden fazla makale gönderen yazarlar bu kuralı kabul etmiş sayılmaktadır.
- Dergide yayımlanan makalelerin en fazla %25'i aynı kurumdan olabilir. Aynı kurumdan olan kabul edilmiş makale sayısı bu oranı aştığı takdirde makaleler geliş tarihi, türü, konusu ve yayın dili gibi hususlar dikkate alınarak yayın sürecine alınmaktadır.
- Etik ilkeler ve yayın politikasına uygun olmayan makalelerin başvuruları kabul edilmeyecektir. Eksiklikleri sonradan tespit edilen makalelerin ise hangi aşamada olduğuna bakılmaksızın değerlendirme süreci sonlandırılacak ve makale reddedilecektir.
- Dergide yayımlanan makalelerdeki görüşler derginin görüşleri değildir ve tüm sorumluluk yazarlarına aittir.

Ücret Politikası:

- Dergiye gönderilen makalelerden değerlendirme ücreti ve başvuru ücreti alınmamaktadır.

İntihal Politikası:

- Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler iThenticate veya Turnitin intihal programlarından geçirilmektedir.
- Makalenin değerlendirme sürecine geçebilmesi için benzerlik indeksi oranının %20'den az olması gerekmektedir. Tek bir kaynaktan benzerlik oranı ise en fazla %5 olabilir.
- Makaleye ilişkin intihal değerlendirmesi dergi tarafından yapılacak olup, yazarların herhangi bir intihal raporu göndermesine gerek bulunmamaktadır.
- Benzerlik indeksi oranı %35'in üzerinde çıkan makaleler doğrudan reddedilmektedir. Benzerlik indeksi oranı %20-%35 arasında olan makalelerde ise sorumlu yazardan gerekli şartı sağlaması için düzenleme yapması istenmektedir.
- Çalışmalarını gönderen yazarlar; makalede hiçbir şekilde intihal yapmadığını, intihalden doğan tüm sorumlulukların kendilerine ait olduğunu, bu konuda derginin hiçbir sorumluluğunun olmadığını beyan etmiş olmalıdır.

Özel Sayı Yayımlama Politikası:

- Dergi, normal aralıklarla çıkarılan düzenli sayılarına ek olarak belli bir temayı kapsayan makalelerden veya kongre/sempozyum vb. etkinlik bildirilerinden oluşan özel sayı çıkarabilir.
- Özel sayılar normal periyodun 1/3'ünden fazla olamaz. Kongre bildiri özetlerini içeren özel sayılar bu kapsama dâhil edilmazler.
- Özel sayıda konuk editör olabilir.
- Derginin etik ilkeler ve yayın politikası ile yazım kuralları özel sayılar için de geçerlidir. Fakat özel sayılarda; derleme makalelerdeki %25 kısıtı, bir yazarın üst üste iki sayıda ve aynı yıl içerisinde birden fazla sayıda makalesi yayımlanamaz kısıtı ve yayımlanan makalelerin en fazla %25'i aynı kurumdan olabilir kısıtı aranmaz.

Başvuru Süreci:

- Makaleler Türkçe veya İngilizce dillerinde yazılmış olmalıdır.
- Makaleler web sayfamızdan elde edilebilecek dergi makale şablonu kullanılarak hazırlanmalıdır.
- Makaleler yazım kurallarımıza uygun bir şekilde hazırlanarak DergiPark sistemi üzerinden gönderilmelidir.
- Makaleler ile birlikte tüm yazarlar tarafından imzalanarak hazırlanmış Makale Başvuru Formunun da sisteme yüklenmesi gerekmektedir. Yazarlar; unvanlarını, görev yaptıkları kurumları, iletişim bilgilerini ve Orcid ID bilgilerini sisteme eksiksiz bir şekilde eklemelidir.
- DergiPark sistemi üzerinden makale gönderemeyen yazarlar vizyoner@sdu.edu.tr adresine mail atarak teknik destek alabilirler.

Etik Beyanlar:

- Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmış olmalıdır.
- Yayın etiği konusunda yazarların COPE (Committee on Publication Ethics) tarafından belirlenen yayın etiği ilke, standart ve tavsiyelerini dikkate alması gerekmektedir.
- Dergiye gönderilen makalelerin bir bölümünün veya tamamının Yapay Zeka (AI) araçlarıyla yazılması kesinlikle yasaktır. Yapay zeka araçları şekil veya grafik oluşturmak, yazım ve dilbilgisini geliştirmek ve makalenin genel okunabilirliğini artırmak gibi amaçlarla kullanılabilir. Bu gibi durumlarda yazarların yapay zeka araçlarının çalışmalarında uygulanmasına ilişkin açık ve kapsamlı bir açıklama yapmaları gerekmektedir. Dergi yapay zekanın bilimsel çalışmalarda kullanımına ilişkin olarak COPE'nin bu yöndeki beyanına katılmaktadır: *“Araştırma yayınlarında ChatGPT veya Geniş Dil Modelleri gibi yapay zeka (AI) araçlarının kullanımı hızla artmaktadır. COPE'un, diğerlerinin yanında WAME ve JAMA Network gibi yan kuruluşları, yapay zeka araçlarının bir makalenin yazarı olarak listelenemeyeceğini belirtmektedir. Yapay zeka araçları, sunulan çalışmanın sorumluluğunu üstlenemedikleri için yazarlık gereksinimlerini karşılayamazlar. Yasal varlıklar olmadıkları için, çıkar çatışması olup olmadığını iddia edemezler ve telif hakkı ve lisans anlaşmalarını yönetemezler. Bir makalenin yazılmasında, görsel öğelerin üretilmesinde veya verilerin toplanması ve analizinde yapay zeka araçlarını kullanan yazarlar, makalenin Materyal ve Metotlar (veya benzeri bölümünde) yapay zeka aracının nasıl kullanıldığını ve hangi aracın kullanıldığını açık bir şekilde belirtmek zorundadır. Yazarlar, yapay zeka aracı tarafından üretilen bölümler de dahil olmak üzere, makalelerinin içeriğinden tamamen sorumludur ve bu nedenle tüm yayın etiği ihlallerinden sorumludur.”*
- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney ve görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmadan çalışmanın ne zaman yapıldığına bakılmaksızın etik kurul izin belgesi istenmektedir.
- Yapılan araştırmalar için ve etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir. Etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgiler (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca makale ilk/son sayfasında yer verilmelidir. Dolayısıyla etik kurul izin belgesi gerektirdiği halde bu belgeyi göndermeyen makaleler değerlendirmeye alınmayacak ve reddedilecektir.
- Dergiye gönderilen makalelerde araştırmacıların katkı oranı beyanına, varsa destek ve teşekkür beyanına ve çatışma beyanına yer verilmelidir.

Değerlendirme Süreci:

- Dergiye gönderilen bir makale ön kontrol, değerlendirme ve yayın süreci şeklinde üç aşamadan geçmektedir.
- Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler ilk olarak ön kontrol aşamasından geçirilmektedir. Bu aşama, makale gönderildiği tarihten itibaren en geç 30 gün içerisinde tamamlanmaktadır. Bu aşamada makalenin etik ilkeler ve yayın politikası ile yazım kurallarına uygun olarak hazırlanıp hazırlanmadığı kontrol edilmektedir. Yapılan değerlendirme çerçevesinde makalenin hakem değerlendirme sürecine geçebileceği, hakem değerlendirme sürecine geçebilmesi için belirtilen eksikliklerin giderilmesi gerektiği veya hakem değerlendirme sürecine alınması ve yayınlanmasının uygun olmadığı kararı verilebilmektedir. Makaleye ilişkin hakem değerlendirme sürecine geçebilmesi için belirtilen eksikliklerin giderilmesi gerektiği kararı verilirse yazarlar tarafından en geç 30 gün içerisinde bu eksikliklerin tamamlanması gerekmektedir. Aksi durumda makalenin değerlendirme süreci sonlandırılacak ve makale reddedilecektir.
- Dergide yayımlanmak üzere gönderilen makaleler ön kontrol aşamasında iThenticate veya Turnitin intihal programları aracılığıyla intihal kontrolünden geçirilmektedir. Makalenin değerlendirme sürecine geçebilmesi için benzerlik indeksi oranının %20'den az olması gerekmektedir.
- Ön kontrol aşamasından sonra makaleler değerlendirme aşamasına geçmektedir. Değerlendirme aşamasının başında makaleler editör kurulu veya alan editörü tarafından kalitesi, özgünlüğü ve bilime katkısı açısından incelenmekte ve en geç 10 gün içerisinde makalenin hakem değerlendirme sürecinin başlamasına veya hakem değerlendirme sürecine alınmadan reddedilmesine karar verilmektedir.
- Makalenin hakem değerlendirme süreci başlayabilir kararından sonra ise makale içerik ve biçim açısından incelenmek üzere en az iki hakeme (çift kör hakeme) gönderilmektedir. Makaleyi değerlendiren hakemlerin kimlikleri hakkında yazarlara, makalenin kime ait olduğu konusunda da hakemlere bilgi verilmemektedir. Makale, hakemlerine gönderildikten sonra makaleleri değerlendirip değerlendiremeyeceği kararını en geç 10 gün içerisinde vermeleri, değerlendirmeyi kabul ettikleri takdirde 30 günlük süre içerisinde değerlendirme raporlarını göndermeleri istenmektedir. Verilen sürede geri dönüş yapmayan hakemlere uyarıda bulunularak en fazla iki defa daha ek süre verilmektedir. Hakemin verilen ek sürelerde de geri dönüş yapmaması durumunda makaleye yeni bir hakem atanmaktadır. Hakemler ilk tur değerlendirmesini tamamladıktan sonra ikinci ve üçüncü tur değerlendirmelere ihtiyaç duyarsa yukarıda belirtilen süreler tekrar baştan işlemektedir.

- Hakemlerden gelen değerlendirme raporları doğrultusunda makalenin yayınlanmasına, yazardan düzeltme istenmesine ya da makalenin reddedilmesine karar verilecektir. Yazardan düzeltme istenmesi durumunda, düzeltmenin en geç 1 ay içerisinde yapılarak dergimize ulaştırılması gerekmektedir. Bu süreçte makalenin düzeltilmiş versiyonu dışında yapılan düzeltmeleri gösteren özet bir düzeltme raporunun da gönderilmesi zorunludur. Aksi durumda makalenin değerlendirme süreci sonlandırılacak ve makale reddedilecektir.
- Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, editör kurulu makaleyi üçüncü bir hakeme gönderebilir veya hakem raporları çerçevesinde makalenin reddedilmesine karar verebilir. Dolayısıyla dergiye gönderilen bir makalenin yayımlanabilmesi için en az iki ayrı hakemden olumlu görüş alması gerekmektedir.
- Değerlendirme aşamasından başarıyla geçen makaleler kabul edilerek yayın süreci aşamasına geçmektedir. Yayın süreci aşamasında makaleler; geliş tarihi, makale türü, makale konusu ve yayın dili dikkate alınarak editör kurulu kararına göre yayın sürecine alınmaktadır. Bu aşamada her ne sebeple olursa olsun makalelerin yayım sürecini öne çekmeye ilişkin yazarların istekleri dikkate alınmamaktadır. Bu anlamda Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi belli bir sayıda yayımlanmak için makale kabul etmemekte, yazarlar istedikleri zaman dergiye makale gönderebilmektedir.
- Yayın süreci aşamasında, makalenin yayınlanma sırası geldiğinde dizgi ve mizanpaj işlemleri başlamaktadır. Dizgi ve mizanpaj işlemleri bittikten sonra makale kontrol amaçlı son bir kez yazarlarına gönderilmektedir. Yazardan gelecek geri dönüşten sonra makaleler mizanpaj editörümüzün son kontrolünden geçecek ve makaleye DOI numarası verilerek yayın süreci başlayacaktır. Yazarlar kontrollere ilişkin belirtilen süre içinde geri dönüş yapmadıkları takdirde editör kurulu kararıyla makale bir sonraki sayıya kaydırılacak veya mevcut haliyle yayımlanacaktır.

Düzeltilme ve Geri Çekme Politikası:

- Yazarlar, yayın öncesi makalelerini değerlendirme süreçleri tamamlanıp yayın sürecine alınmaya kadar her aşamada geri çekebilir.
- Yayın sonrası çeşitli nedenlerle yazarlar veya editör kurulu bir makale için geri çekme veya düzeltme talebinde bulunulabilir. Bu talepler [COPE yönergeleri](#) doğrultusunda işleme alınır.
- Yazarlar veya editör kurulu yayınlanan makalede, bulguları, yorumları ve sonuçları etkilemeyen küçük hatalar tespit ederse düzeltme yayınlanmasını talep edebilir. Bulguları ve sonuçları geçersiz kılan büyük hatalar ve ihlaller söz konusu olduğunda, makaleyi geri çekmek değerlendirilebilir.
- Yazarlar tarafından araştırma veya yayımı kötüye kullanmaya yönelik olasılık söz konusu ise; bulguların güvenilir olmadığına ve yazarların kurumlarının olayı soruşturmadığına dair kanıtlar var veya olası soruşturma haksız veya sonuçsuz görünüyorsa ise editör kurulu endişe ifadesi yayınlayabilir.

Açık Erişim ve Telif Hakkı Politikası:

- Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi bilimsel araştırmaları halka ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracak ilkesini benimseyerek, içeriğine anında açık erişim sağlamaktadır.
- Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, Açık Erişim politikasını benimsemiş bir dergi olup, [Budapeşte Açık Erişim Girişimi \(BOAI\) deklarasyonunu](#) kabul eder.
- Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) tanımına uygun olarak hakem değerlendirmesinden geçmiş bilimsel çalışmaların, internet aracılığıyla; finansal, yasal ve teknik engeller olmaksızın, serbestçe erişilebilir, okunabilir, indirilebilir, kopyalanabilir, dağıtılabilir, basılabilir, taranabilir, tam metinlere bağlantı verilebilir, dizinlenebilir, yazılıma veri olarak aktarılabilir ve her türlü yasal amaç için kullanılabilir olmasını kabul etmektedir. Yazarlar ve telif hakkı sahipleri bütün kullanıcıların ücretsiz olarak erişim olanağına sahip olduğunu kabul ederler. Makaleleri kabul edilen yazarlar telif hakkının korunması ve Creative Commons Attribution License altında bulunan derginin haklarının korunması için çalışmalarında yer alan bilgilerin referans gösterilerek paylaşılmasını kabul etmiş sayılırlar.
- Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi'nin yayınlacağı bütün makaleler [Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı \(CC BY\)](#) ile lisanslanmıştır. Bu lisans kapsamında dergide yayımlanan makalelerin telif hakları yazarlarına aittir. Bu lisans, yazarlara ve kullanıcılara makaleye atıf yaptığı sürece kopyalayabilme, dağıtabilme, paylaşabilme, sergileyebilme, ticari amaçlarda dahil olmak üzere her türlü amaç için kullanılabilme hakkını vermektedir.
- Dergide yayımlanan makalelerin yazarlarına nakit olarak telif ücreti ödenmemektedir.

YAZIM KURALLARI

1. Makaleler dergi makale şablonu kullanılarak "MS Office Word 2010" veya üzeri bir versiyonda, A4 boyutlarında hazırlanmalıdır. Uzunluğu en az 6000 kelimedenden oluşmalı ve dergi formatında 30 sayfayı geçmemelidir. Sayfa düzeni; Üst: 5 cm, Alt: 2,5 cm, Sol: 2,5 cm ve Sağ: 2,5 cm olmalıdır.
2. Dergi makale şablonunda belirtilen kısımlara yazar bilgileri, makale ek bilgileri ve yazar beyanları dergi kurallarına uygun olarak eklenmelidir.
3. Başlık sayfası ve genişletilmiş özet sayfası hariç olmak üzere makale, 10 punto ve "Times New Roman" karakteri ile tek satır aralığı kullanılarak yazılmalıdır. Yazımda, virgül ve noktalardan sonra bir karakter ara verilmelidir. Paragraflarda başlangıç girintisi kullanılmamalı, paragraftan önce ve sonra ise 6nk boşluk bırakılmalıdır. Paragraflar arasında ilave boş satır bırakılmamalıdır.
4. Makalenin başlık sayfasında; tek satır aralığında ve paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk kullanılarak 11 punto olarak Türkçe ve İngilizce başlık, 9 punto olarak en az 120 en fazla 200 kelimedenden oluşan tek paragraf halinde Türkçe ve İngilizce öz, en az 3 en fazla 5 tane olmak üzere Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler ve en fazla 5 tane olmak üzere JEL (Journal of Economic Literature) sınıflandırma kodları verilmelidir. Dili İngilizce olan makalelerde başlık, öz, anahtar kelimeler ve JEL sınıflandırma kodları, önce İngilizce sonra Türkçe olarak verilmelidir.
5. Makalede, dergi sayfa formatına göre toplamda 1 sayfayı geçmeyecek şekilde minimum 700, maksimum 1200 kelimedenden oluşan genişletilmiş özet bulunmalıdır. Genişletilmiş özet, Türkçe makaleler için İngilizce, İngilizce makaleler için Türkçe hazırlanmalıdır. Genişletilmiş özet; amaç ve kapsam (purpose and scope), yöntem (design/methodology/approach), bulgular (findings) ve sonuç ve tartışma (conclusion and discussion) şeklinde dört alt başlıktan oluşmalıdır. Her alt başlık tek paragraf halinde, 9 punto, tek satır aralığı, paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk kullanılarak ve başlıklar arasında ilave boş satır bırakılmadık yazılmalıdır.
6. Makalede ana başlıklar ve alt başlıklar kalın (bold) ve sola yaslı (girintisiz) olarak **1., 1.1., 1.1.1., 1.1.2., 1.1.2.1.** gibi ondalıklı şekilde numaralandırılmalıdır. Numaralandırmaya "Giriş" başlığından başlanmalı ve "Sonuç" başlığına kadar devam etmelidir. Giriş ve sonuç başlıklarına alt başlık açılmamalıdır. Ana başlıkların bütün harfleri büyük yazılmalı, alt başlıkların ise sadece baş harfleri büyük yazılmalıdır. Ana başlıkların ve alt başlıkların hem öncesinde hem de sonrasında herhangi bir satır boşluğu bırakılmamalıdır. Sadece ana başlıklarda paragraftan önce 12nk paragraftan sonra 6nk boşluk bırakılmalıdır.
7. Makale içindeki tüm tablo ve şekiller metnin uygun yerlerinde sayfaya ortalı olarak gösterilmelidir. Her tablo ve şekle kalın yazı tipinde bir sıra numarası (**Tablo 1., Şekil 2.** vb. gibi) ve normal yazı tipinde bir başlık verilmelidir. Başlık; tablo ve şeklin üstünde, sayfaya ortalı, yalnızca kelimelerin baş harfleri büyük olacak şekilde, 10 punto olarak, paragraftan önce ve sonra ise 6nk boşluk bırakılarak hazırlanmalıdır. Tablo ve şekil içindeki metin Times New Roman karakteri ile 8-9 punto aralığında ve tek satır olmalıdır. Grafik, çizelge, harita, çizim ve fotoğraf gibi tüm görseller şekil olarak nitelendirilmelidir. Tablolarda sadece yatay çizgiler olmalı, dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Tüm tablo ve şekiller yukarıda verilen sayfa düzenine uygun ve kolaylıkla okunacak biçimde olmalıdır. Tablo ve şekillerde açıklama ve kaynaklar tablo ve şeklin altında 8 punto olarak, paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk bırakılarak verilmelidir. Tablo ve şekilden önce ve sonra satır boşluğu bırakılmamalıdır.
8. Makalede ondalık ayraç olarak Türkçe çalışmalarda virgül, İngilizce çalışmalarda nokta kullanılmalıdır. Binlik ayraç olarak ise Türkçe çalışmalarda nokta, İngilizce çalışmalarda virgül kullanılmalıdır. Makale metni içerisinde 0-9 arasındaki sayılar yazıyla ifade edilmeli, 10 ve üstündeki sayılar ise rakamla yazılmalıdır.
9. Makalede denklem, model ve formüller sola yaslı yazılmalı, her biri sıralı bir şekilde numaralandırılmalı ve numaralar parantez içerisinde sağa yaslı yazılmalıdır. Denklem, model ve formüller öncesi ve sonrasında satır boşluğu bırakılmamalıdır.
10. Makalede madde işaretli metinler sola yaslı olarak paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk bırakılarak verilmelidir.
11. Makalede bir kaynaktan doğrudan alınan kelime sayısı 40 kelimenin altında ise alıntı yapılacak ifadeler tırnak içerisinde alınarak ve kaynak gösterilerek metin içerisinde kullanılmalıdır. Alıntı 40 kelimeyi aştığında ise alıntılar normal metinde değil; yeni bir satırda, sol ve sağdan içe 1,25 cm girintili şekilde, paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk bırakılarak ve kaynak gösterilerek yapılmalıdır.
12. Makalede "ek" yapılacaksa eklere, ek başlığı (**Ek 1., Ek 2.**, vb. gibi) verilmek suretiyle kaynakçadan sonra yer verilmelidir.
13. Dergiye gönderilen makaleler; referans sistemi, dipnot gösterme biçimi ve kaynakça düzenlenmesinde American Psychological Association (**APA 7**) stiline hazırlanmalıdır. Bu bağlamda atıflar metin içerisinde bağlaç yöntemi kullanılarak yapılmalıdır. Açıklama notları ise sayfa altında dipnot şeklinde, iki yana yaslı, 8 punto ve Times New Roman karakteri ile tek satır aralığı kullanılarak ve paragraftan önce ve sonra 3nk boşluk bırakılarak yazılmalıdır.
14. Metin içerisinde atıflar yazar(lar)ın soyadı, kaynağın yılı ve sayfa numarası şeklinde yapılmalıdır. 2 yazarlı çalışmalarda yazar isimleri arasında dergiye gönderilen makalenin dili Türkçe ise "ve", İngilizce ise "&" kullanılmalıdır. 3 ve daha fazla yazarlı çalışmalarda atıf yapılırken önce ilk yazarın soyadı yazılmalı, ardından Türkçe makalelerde "vd." ifadesi, İngilizce makalelerde "et al." ifadesi kullanılmalıdır.
 - **Tek yazarlı yayımlarda atıf:** (Dulupçu, 2001, s. 28).

- **2 yazarlı yayınlarda atıf:** (Acar ve Tetik, 2018, s. 60).
 - **3 ve daha fazla yazarlı yayınlarda atıf:** (Çarıkçı vd., 2009, s. 55).
 - **Birden fazla kaynağa atıf:** (Schumpeter, 1934, s. 66; Wood, 2005, s. 36; Acar ve Tetik, 2018, s. 60).
 - **Kaynağın tamamı için atıf:** (Drucker, 1995).
 - **İkincil kaynağa atıf:** (Freud, 1901, aktaran Bonomi, 1998).
15. Yazar adı olarak kısaltması olan bir grup kullanılıyorsa ilk atıfta kısaltma yapılmazken, daha sonraki atıflarda kısaltılarak kullanılır. Kısaltması olmayan gruplarda ise ilk ve sonraki atıflarda farklılık yoktur.
- **Yazar adı kısaltması olan bir grupta kaynağa ilk atıf:** (Süleyman Demirel Üniversitesi [SDÜ], 2022).
 - **Yazar adı kısaltması olan bir grupta kaynağa sonraki atıf:** (SDÜ, 2022).
16. Yapılacak atıf bir internet sitesinden alınmışsa ve atfın yazarı belirli ise süreli yayınlardakine benzer şekilde atıf yapılmalıdır. İnternette indirilen kaynak için tarih verilmemişse ilgili dosyaya erişim tarihi kaynağın yılı olarak kullanılmalıdır. Eğer atfın yazarı belli değilse parantez içerisinde internet sitesinin kurumu ve erişim yılı yazılmalıdır.
- **Yazar adı ve yayın yılı belli olan atıf:** (Bebbington ve Song, 2004).
 - **Yazar adı ve yayın yılı belli olmayan atıf:** (Rekabet Kurumu, 2008).
17. Bir yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla eserine atıf yapılıyorsa, eserler yılın yanına a, b, c, şeklinde harf verilerek gösterilmelidir.
- (Kirzner, 1973a, s. 30).
 - (Kirzner, 1973b, s. 45).
18. Yazar adının cümle içerisinde geçtiği anlatısal alıntılarda, çalışma 2 yazarlı ise dergiye gönderilen makalenin dili Türkçe ise “ve”, İngilizce ise “and” kullanılmalıdır. 3 ve daha fazla yazarlı çalışmalarda ise önce ilk yazarın soyadı yazılmalı, ardından Türkçe makalelerde “vd.” ifadesi, İngilizce makalelerde “et al.” ifadesi kullanılmalıdır.
- Moran’a (1994, s. 36) göre,
 - Acar ve Tetik (2018)
 - Çarıkçı vd. (2009)
19. Makalede kullanılan her türlü kaynak kaynakça bölümünde yer almalıdır. Kullanılan kaynaklar nitelik (tez, kitap, makale, rapor vb.) ayrımı yapılmaksızın yazar soyadına göre alfabetik olarak sıraya konulmalıdır. Aynı yazarın eserleri “en eski tarihli” olandan başlanarak kaynakçaya yerleştirilmelidir. Kaynaklar ilk satır sola yaslı, sonraki satırlar 1,25 cm sol içeriden başlatılmalıdır. Bunun için paragraf seçeneğindeki “ilk satır” kısmı “asılı” olarak değiştirilmeli ve değer olarak 1,25 girilmelidir. Kaynakça Times New Roman karakteri ile 10 punto, tek satır aralığı kullanılarak ve paragraftan önce ve sonra 0nk boşluk bırakılarak hazırlanmalıdır. Kaynakçada her kaynak arasında 1 satır boşluk bırakılmalıdır. Kaynakçada dergi adı hariç tüm yayınlarda (makale adı, kitap adı, bölüm adı, tez adı, vb) başlığın ilk harfi büyük, diğerleri ise özel isim veya kısaltma değilse küçük harfle yazılmalıdır. Dergi adında ise her kelimenin ilk harfi büyük olarak yazılmalıdır. 2 ve daha çok yazarlı çalışmalarda son yazardan önce dergiye gönderilen makalenin dili Türkçe ise “ve” ifadesi kullanılmalı, İngilizce ise “virgül” ve “&” işareti kullanılmalıdır. Kaynakça aşağıda belirtilen örneklerle uygun olarak hazırlanmalıdır.

Kitaplar:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). *Kitabın adı* (Baskı Sayısı). Yayınevi.

Koçel, T. (2020). *İşletme Yöneticiliği* (18. Baskı). Beta Basım Yayım.

Acar, D. ve Tetik, N. (2018). *Genel muhasebe* (16. Baskı). Detay Yayıncılık.

Korkmaz, A., Dulupçu, M. A., Gövdere, B. ve Songur, H. (2013). *İnsani ücret*. İGİAD Yayınları.

Çeviri Kitaplar:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). *Kitabın adı* (Baskı Sayısı). (Çevirmenin adının baş harfi. Çevirmenin soyadı, Çev.), Yayınevi, (Orijinal eserin yayın tarihi).

Piketty, T. (2015). *Yirmi birinci yüzyılda kapital* (2. Baskı). (H. Koçak, Çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (Orijinal eserin basım tarihi 2013).

Editörlü Kitaplar:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). Bölümün adı. Editörün adının baş harfi. Editörün soyadı (Ed.), *Kitabın adı* içinde (Baskı sayısı, Bölümün sayfa aralığı). Yayınevi.

Eke, E. (2019). Türkiye’de dijital bağımlılığa yönelik politikalar üzerine bir betimleme. H. H. Aygül ve E. Eke (Ed.), *Dijital çocukluk ve dijital ebeveynler: Dijital nesillerin teknoloji bağımlılığı* içinde (s. 207-252). Nobel Akademik Yayıncılık.

Makaleler:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). Makalenin adı. *Derginin adı*, Cilt(Sayı), Sayfa aralığı. <http://doi.org/xx.xxxxxxxx>

Özkul, G. (2007). Kapitalist sistemin sürükleyici aktörleri: Ekonomik teoride girişimciler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 343-366.

Oruç, K. O. ve Çolak, M. (2019). Bulanık analitik hiyerarşi prosesi yöntemi ile yem seçimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10(25), 495-510. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.611033>

Beyaz, R., Güngör, A. Y. ve Kılıçarslan, Ş. (2021). The effects of banks' internal marketing and market orientation approaches on performance. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(31), 812-825. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.833838>

Tezler:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). *Tez başlığı* [Yüksek Lisans Tezi / Doktora Tezi]. Üniversitenin / Kurumun Adı.

Sezgin, A. (2014). *Turizm sektöründe konaklama tesisi fiyatlandırmasının mekânsal ve niteliksel belirleyicileri: Antalya Körfezi örneği* [Doktora Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.

Sempozyum/Konferanslar:

Yazarın Soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). Bildirinin adı. *Sempozyum/Konferans Adı* (Sayfa Aralığı). Sempozyum / Konferansın gerçekleştiği şehir, Ülke.

Karaatlı, M., Demirci, N., Aksoy, E. ve Ömürbek, N. (2014). Borsa performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ile karşılaştırılması. *15. Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu* (s. 673-689). Isparta, Türkiye.

Araştırma Raporları:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yıl). *Çalışmanın başlığı* (Rapor No. xxx). Yayıncı. İnternet Adresi

Eliasson, G., Fölster, S., Lindberg, T., Pousette, T. ve Taymaz, E. (1990). *The knowledge based information economy* (IUI Working Paper No. 256). Research Institute of Industrial Economics. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/95060/1/wp256.pdf>

Medya Kaynakları (Film/Video vb.):

Yapımcının/Konuşmacının Soyadı, Adının baş harfi. (Yıl). *Filmin/konuşmanın adı* [Film / Video / Sesli]. Prodüksiyon şirketi. Varsa İnternet Adresi

Anadol, R. (2020, Temmuz). *Makine zekası çağında sanat* [Video]. TED Konferansları. https://www.ted.com/talks/refik_anadol_art_in_the_age_of_machine_intelligence?language=tr#t-931

Forman. M. (Yönetmen). (1975). *One flew over the cuckoo's nest* [Film]. United Artists.

Kanun/Yönetmelik/Uluslararası Sözleşme/Mahkeme Kararları:

Kanun/Yönetmelik/Uluslararası Sözleşme/Mahkeme adı. (Yayınlanma tarihi). İnternet Adresi

Çocuk Hakları Sözleşmesi. (1995, 27 Ocak). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22184.pdf>

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği. (2016, 20 Nisan). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/04/20160420-16.htm>

İnternet Kaynakları:

Yazarın soyadı, Yazarın adının baş harfi. (Yayınlanma tarihi / Erişim tarihi). *Başlık*. URL adresinden tarihinde alınmıştır.

Bebbington, J. ve Song, E. (2004). *The adoption of IFRS in the EU and New Zealand*. <http://www.europe.canterbury.ac.nz/> adresinden 14 Temmuz 2008 tarihinde alınmıştır.

Rekabet Kurumu. (2010). *Rekabet hukukunun esasları*. <http://www.rekabet.gov.tr/index.php?Sayfa=sayfaicerik&icId=53> adresinden 17 Mart 2010 tarihinde alınmıştır.

Süleyman Demirel Üniversitesi. (2020). *Misyon & vizyon*. <https://w3.sdu.edu.tr/sayfa/5528/misyon-vizyon> adresinden 10 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.

Gökçe, D. (2019, 19 Temmuz). *Çin'de 1992'den bu yana en düşük büyüme*. Akşam. <https://www.aksam.com.tr/yazarlar/deniz-gokce/cinde-1992den-bu-c2yana-en-dusuk-buyume/haber-990522> adresinden 15 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.

20. Yazım konusunda belirtilmeyen durumlarda bilimsel yazımlarda benimsenen hususlar dikkate alınmalıdır.

ETHICAL PRINCIPLES

In terms of publication ethics Süleyman Demirel University Visionary Journal pursues the principles, standards and recommendations of the publication ethics determined by [COPE \(Committee on Publication Ethics\)](#). Accordingly, all the articles that do not comply with the accepted standards of ethics are rejected. The rule also applies for those articles that contains discrepancies which are detected after the publication. In the scope of publication ethics, in summary all stakeholders are expected to bear the following ethical responsibilities, and any ethical case would be evaluated according to all guidelines and policies created by COPE (<https://publicationethics.org/guidance/Guidelines>), such as 'ethics toolkit for a successful editorial office,' 'principles of transparency and best practice in scholarly publishing,' 'journals' best practices for ensuring consent for publishing medical case reports: guidance from COPE,' 'ethical guidelines for peer reviewers,' etc.

Ethical Responsibilities of Authors:

- Authors should send those articles which have not been published elsewhere or which have not been sent anywhere.
- Authors should give references to all the citations in their articles.
- Authors are accepted to declare that the article belongs to themselves, they do not plagiarise, all the responsibilities due to plagiarism belong to themselves and the journal does not have any responsibility in such cases.
- Authors should guarantee that they give scientific contribution to the article and it should be accepted that all the authors of the article have equal responsibility.
- Corresponding author should guarantee that all the co-authors mentioned in the article have an agreement on the publication of the article and on being named as co-authors. All the writers who give crucial contributions to the article should be named as co-authors. Others should be given place in the acknowledgement.
- Authors are responsible for declaring the supporting institutions, financial sources or conflicts of interest.
- In case of necessity authors should give access to the data sets utilised in the articles.
- The authors should prepare the articles to be published in the Journal in accordance with the Scientific Research and Publication Ethics Directive of the Council of Higher Education. For the research made in the article and for clinical and experimental studies on human and animal that necessitate ethics committee approval separate ethics committee approvals should be taken and these approvals should be mentioned in the article and should be documented.

Ethical Responsibilities of Reviewers:

- Any reviewer who is selected for reviewing the article but whose qualifications do not match with the subject of the article and/or to whom the time limitation of the review process is not appropriate should inform the editor and ask for her/his removal from the review process.
- Reviewers are responsible for the concealment of the articles they received and for not using the information attained from the reviewing process for personal interests.
- Reviewers should not share their evaluations reports or information about the article with others and should not directly communicate with the authors without the permission of the editor.
- Reviewers should be intenteve about potential ethical incidences in the article and should present them to the editor. This includes similarities and overlapping's with the studies of the reviewer published elsewhere.
- Reviewing should be done objectively. Personal criticisms should be avoided and the evaluations should be constructive, honest and polite.
- Reviewers who may have potential conflict of interest with (at least) one of the authors due to a competitive, collaborative or other types of relationships or connections should inform the editor before accepting the reviewing process.

Ethical Responsibilities of Editorial Board:

- Adhering to the principles of transparency in scholarly publishing the editorial board should strive to provide open and transparent communication to reviewers, authors, academics, and readers.
- The editorial board should ensure the confidentiality of personal information of authors and reviewers and facilitate unbiased evaluations within the specified timelines, in accordance with policies on blind peer review and evaluation processes.
- The editorial board should meticulously assess the potential conflicts of interest or collaborations between authors and reviewers during the evaluation process.
- The editorial board should prioritize the protection of human and animal rights in submitted articles, emphasize the necessity of obtaining clear and documented consent from all participants mentioned in the articles, and reject articles lacking ethical committee approval and experimental research permits for participants.

- The decision of the selection of articles to be published in the Journal is under the responsibility of the editorial board. The editorial board should carry out the evaluation independent of race, gender, sexual orientation, religious belief, ethnic origin, citizenship or political philosophy. The decision to be made should be based on the accuracy, validity and importance of the article, and its relevance with the scope of the Journal. Legal necessities should also be consulted in cases of slander, copyright infringement and plagiarism.
- The editor or any member of the editorial board should not reveal any information about the article except for the related authors, reviewers, potential reviewers, other editorial consultants and publishers.
- The information in any article presented but not published should not be used in any research of the editor or of the member of the editorial board without express written permission of the authors.

Publisher's Ethical Responsibilities:

- Süleyman Demirel University, the publisher of Süleyman Demirel University Visionary Journal, is a non-profit state university and operates with awareness of its ethical responsibilities regarding Süleyman Demirel University Visionary Journal.
- From the perspective of Süleyman Demirel University, the journal's editorial board is responsible for all processes related to the submitted works. Within this framework, they hold decision-making status regardless of economic or political gains.
- Süleyman Demirel University promises the creation of an independent and transparent editorial board decision-making process.
- Süleyman Demirel University bears the responsibility to take measures against any form of scientific misconduct, citation manipulation, and plagiarism related to the editorial board.

Relations with the Reader:

- Editors should make decisions by considering the knowledge, skills and experience expectations of all readers, researchers and practitioners.
- It should be careful that the published studies contribute to the reader, researcher, practitioner and scientific literature and that they are original.
- Editors are obliged to consider the feedback from readers, researchers and practitioners, and to provide explanatory and informative feedback.

Relations with the Authors:

- Editors should make a positive or negative decision based on the importance, original value, validity, clarity of the narrative, and the journal's goals and objectives.
- Studies that are suitable for the scope of publication should be included in the preliminary evaluation stage unless there are other serious problems.
- Editors should not ignore positive referee suggestions, unless there are contradictions to the academic writing and publication rules about the study.
- New editors should not change the decisions made by the previous editor(s) for studies unless there is a valid problem.
- "Blind Refereeing and Evaluation Process" must be published and the editors must prevent deviations from the defined processes.
- Editors should publish an "Author's Guide" that includes every subject expected from them by the authors in detail. These guides should be updated periodically.
- Authors should be informed and returned in an explanatory and informative way.

Relations with the Referees:

- Editors should determine referees according to the subject of the study.
- It is responsible for providing the information and guides that the referees will need during the evaluation phase.
- It has to consider whether there is a conflict of interest between the authors and the referees.
- In the context of blind refereeing, the identity of the referees should be kept confidential.
- Encourage reviewers to evaluate the work in an impartial, scientific and objective language.
- Referees should be evaluated with criteria such as timely return and performance.
- It should determine practices and policies that increase the performance of referees.
- Take the necessary steps to dynamically update the referee pool.
- It should prevent rude and unscientific evaluations.

- Take steps to ensure that the referee pool is broad.

Relations with the Editorial Board:

- Editors must ensure that all members of the editorial board advance the processes in accordance with editorial policies and guidelines.
- The editorial board should inform its members about the publishing policies and keep them informed of the developments.
- New editorial board members should be trained on editorial policies and should provide the information they need.
- It should ensure that the members of the editorial board evaluate the work impartially and independently.
- New editorial board members should be determined as contributing and suitable.
- The members of the editorial board should send studies suitable for their field of expertise for evaluation.
- Must interact regularly with the editorial board.
- Regular meetings should be held with the editorial board for the development of publication policies and the journal.

Relationships with the Journal's Owner and Publisher:

- The relationship between the editors and publishers is based on the principle of the independence of editors.

Unethical Conduct Reporting:

- If you encounter any unethical behaviour or content beyond the ethical responsibilities mentioned above in Süleyman Demirel University Visionary Journal, please report it via email to vizyoner@sdu.edu.tr.

PUBLICATION POLICY

Scope:

- Süleyman Demirel University Visionary Journal is a peer reviewed e-journal and published four times a year in February, May, August and November.
- Research and review articles on all subjects related to economics and administrative sciences may be submitted to the Journal. The rate of review articles to the total number of articles could not outnumber 25%. The type of the article is not determined according to the declaration of the authors but according to the decision of the board of editors following their inspection.
- The papers presented in the congresses or symposiums and published as full text in proceedings book could not be sent to the Journal. Only those papers that are not published as full text, providing that the related information is given could be sent to the Journal.
- A single author cannot publish two articles in succeeding two volumes or in one year. Therefore, those authors who send more than one article to the Journal are accepted to approve the rule.
- The maximum percentage of articles published in the journal from the same institution can be 25%. If the number of accepted articles from the same institution exceeds this ratio, the articles are accepted for publication based on the factors such as submission date, type, subject, and language of publication.
- Applications for articles that do not comply with ethical principles and publishing policy would not be accepted. The review processes of those articles who are found to be deficient later would be terminated and the articles would be rejected regardless of the stage of evaluation process they are in.
- The opinions in the articles published in the Journal are not the opinions of the Journal and all the responsibility belongs to the authors.

Price Policy

- No fee is charged from the articles sent to the journal for evaluation or for application.

Plagiarism Policy:

- The articles submitted for publication in the journal are checked through iThenticate or Turnitin plagiarism detection programs.
- In order for the article to proceed to the evaluation process, the similarity index ratio must be less than 20%. The similarity index ratio from a single source can be a maximum of 5%.
- The plagiarism evaluations of the articles are going to be made by the Journal; hence the author(s) do(es) not need to attach plagiarism report.
- Articles with a similarity index ratio exceeding 35% are directly rejected. For articles with a similarity index ratio between 20% and 35%, the responsible author is asked to make revisions to meet the required condition.
- The authors who submit their papers are accepted to have declared that they do not plagiarize; they accept any sanction caused by any plagiarism; and they admit that the Journal have no responsibility on such situations.

Special Issue Publishing Policy:

- In addition to its regular issues released at regular intervals, the journal may publish special issues consisting of articles covering a specific theme or comprising conference/symposium proceedings and similar event reports.
- Special issues cannot exceed more than 1/3 of the regular period. Special issues containing conference abstracts are not included in this coverage.
- Guest editors may be accepted for special issues.
- The ethical principles, publishing policy, and writing rules of the journal also apply to special issues. However, in special issues, the restrictions on compilation articles, the limitation on publishing more than one article by an author in two consecutive issues and multiple issues within the same year, and the limitation on the maximum of 25% of published articles from the same institution are not enforced.

Application Process:

- The articles should be written either in Turkish or in English.
- The articles should be prepared by using the article template to be attained from the web site of the Journal.
- The articles should be prepared in accordance with the spelling rules and should be uploaded to the DergiPark system.
- Together with the article(s) the Article Application Form that is signed by all the authors should be uploaded to the system. The authors should add their titles, institutions where they work/study, contact information and Orcid ID information to the system.

- Those authors who cannot upload their papers through the system may take technical support by e-mailing to vizyoner@sdu.edu.tr.

Ethical Declarations:

- The articles sent to the Journal in order to be published should be prepared by the author(s) in accordance with research and publication ethics.
- Authors must adhere to the publication ethics principles, standards, and recommendations established by the Committee on Publication Ethics (COPE) regarding publication ethics.
- It is strictly prohibited to write any part or the entirety of the articles submitted to the journal using Artificial Intelligence (AI) tools. AI tools may be used for purposes such as generating figures or graphics, improving writing and grammar, and enhancing the overall readability of the article. In such cases, authors are required to provide a clear and comprehensive explanation regarding the application of AI tools in their work. The journal adheres to COPE's following statement regarding the use of artificial intelligence in scientific research: *“The use of artificial intelligence (AI) tools such as ChatGPT or Large Language Models in research publications is expanding rapidly. COPE joins organisations, such as WAME and the JAMA Network among others, to state that AI tools cannot be listed as an author of a paper. AI tools cannot meet the requirements for authorship as they cannot take responsibility for the submitted work. As non-legal entities, they cannot assert the presence or absence of conflicts of interest nor manage copyright and license agreements. Authors who use AI tools in the writing of a manuscript, production of images or graphical elements of the paper, or in the collection and analysis of data, must be transparent in disclosing in the Materials and Methods (or similar section) of the paper how the AI tool was used and which tool was used. Authors are fully responsible for the content of their manuscript, even those parts produced by an AI tool, and are thus liable for any breach of publication ethics.”*
- A document of the approval of ethical committee is required from any type of studies that utilise qualitative or quantitative approaches and that necessitate data collection through questionnaires, interviews, focus group studies, observations, experiments, meeting techniques and the date of the study does not change this requirement.
- For the research made in the article and for clinical and experimental studies on human and animal that necessitate ethics committee approval separate ethics committee approvals should be taken and these approvals should be mentioned in the article and should be documented. In those articles necessitating ethics approval, approval-related information (name of the committee, date and number) should be given in the method part and also in the first/last page of the article. Therefore, in the cases that necessitate ethics committee approval, those articles that do not send these documents would not be evaluated and would be rejected.
- In the articles submitted to the Journal, the declarations of contribution rate and if any support and thanksgiving, and conflict should be included.

Review Process:

- An article sent to the Journal follows three stages: pre-control, evaluation and publication stage.
- The articles sent to the Journal for publication are initially checked in the pre-control stage. The stage is completed at the latest in 30 days following the submission date of the article. In this stage, the article is checked for its compliance with our publication principles, spelling rules, the rules of publication ethics and being scientific. At this stage, the compliance of the article with ethical principles, publishing policy, and writing rules is being checked. Within the scope of the pre-control three decision may be made: send to the reviewer (evaluation) process, for the article to be sent to the reviewer some alterations should be made, and insufficient for sending to the reviewer and for publishing. If the second decision – for the article to be sent to the reviewer some alterations should be made – is taken, the author(s) has/have 30 days for making the alterations and resend the article. Otherwise, the evaluation process of the article would be terminated, and the article would be rejected.
- Articles submitted for publication in the journal undergo plagiarism checks using iThenticate or Turnitin plagiarism detection programs during the initial screening stage. In order for the article to proceed to the evaluation process, the similarity index ratio must be less than 20%.
- Following the pre-control stage, the articles pass to the evaluation stage. In the beginning of the evaluation stage, the articles are inspected by the editorial board or section editor for the quality, originality and scientific contribution and within 10 days at most, the article is sent to the reviewers or is rejected without sending to the reviewers.
- After the decision that the article may be sent to the reviewers for the evaluation stage, the article is sent at least two reviewers (double blind reviewers) for a control in terms of content and format. No information is given to the authors about the identities of the reviewers or to the reviewers about the owner(s) of the article. The reviewers are requested to make a decision whether they are going to evaluate the article or not within 10 days and if they accept to evaluate the article to finish their evaluation within 30 days and send their evaluation reports. Those reviewers who do not send the reports within the duration are warned and additional time of 10 days may be given for twice at most. In case of not sending the

reports event within the additional duration, the article is sent to another new reviewer. If the reviewers need a second or third time evaluation following the first one, the aforementioned durations are initiated from the beginning.

- In accordance with the evaluation reports from the reviewers, the paper may be published, may be re-sent to the author(s) for correction, or may be rejected. In case of a correction all correction(s) should be made within at the latest 1 months and sent to the Journal. Within the process, in addition to the revised version of the paper, a revision report should be sent. Otherwise, the evaluation process of the article would be terminated, and the article would be rejected.
- If one of the reviews is positive while the other is negative, the editorial board may send the article to the third reviewer or may reject the article in accordance with the reviewer report. Therefore, in order for an article to be published, it should take positive decisions from at least two separate reviewers.
- Those articles that are found to be sufficient in the evaluation stage are sent to the publication stage. In the publication stage, the articles are included in the publication stage according to the decision of editorial board by taking the date of arrival, type of article, subject of the article and publication language. In this stage, the requests of the authors for their articles to be published earlier are refused whatever the reason of the authors. In this respect, Süleyman Demirel University Visionary Journal do not accept any article for publishing it in a particular volume and the authors may submit articles to the Journal at any time they desire.
- In the publication stage, when the publication turn comes, the typesetting and layout processes are initiated. After the completion of typesetting and layout processes, the article is sent to the author(s) once more for a last-check. After the return of the author, the articles are checked by the editor for the last time and the publication process of the article is initiated after giving a DOI number to the article. If the author(s) do(es) not return in the determined time duration, the article may be shifted to the following volume or may be published with its last format.

Correction and Retraction Policy:

- Authors may withdraw their manuscripts at any stage until the completion of the review process and initiation of the publication process.
- Authors or the editorial board may request retraction or correction of an article for various reasons after publication. These requests are processed in accordance with [COPE guidelines](#).
- If authors or the editorial board identify minor errors in the published article, they may request a correction when the corrections do not affect the findings, interpretations, or conclusions. When significant errors and violations that invalidate the findings and conclusions are identified, retracting the article may be considered.
- If there is a possibility of research or publication misconduct by the authors, and if there is evidence suggesting that the findings are unreliable and that the authors' institutions have not investigated the matter, or if a possible investigation appears unjust or inconclusive, the editorial board may issue an expression of concern.

Open Access and Copyright Policy:

- Süleyman Demirel University Visionary Journal adopts the principle that offering scientific research to the public for free would enhance the global sharing of knowledge and provides instant open access to its content.
- Süleyman Demirel University Visionary Journal is a journal that adopts an Open Access policy and accepts the [Budapest Open Access Initiative \(BOAI\) declaration](#).
- Süleyman Demirel University Visionary Journal accepts that peer-reviewed scientific research, in line with the Budapest Open Access Initiative (BOAI) definition, should be freely accessible, readable, downloadable, copyable, distributable, printable, scannable, linkable to full texts, indexable, transferable to software as data, and available for any legal purpose via the internet without financial, legal, or technical barriers. The authors and copyright owners accept that all the users have the right to access the studies without any fee. The authors whose articles are published by the Journal accept that their studies can be cited under the provisions of the protection of copyrights and Commons Attribution License.
- All the articles to be published in Süleyman Demirel University Visionary Journal are licenced with [Creative Commons Atf 4.0 International License \(CC BY 4.0\)](#). Bu lisans kapsamında dergide yayımlanan makalelerin telif hakları yazarlarına aittir. Bu lisans, yazarlara ve kullanıcılara makaleye atf yaptığı sürece kopyalayabilme, dağıtabilme, paylaşabilme, sergileyebilme, ticari amaçlarda dahil olmak üzere her türlü amaç için kullanabilme hakkını vermektedir.
- The Journal does not pay any royalties to the author(s) of the articles published.

WRITING RULES

1. The papers should be prepared in A4 paper size with “MS Office - Word 2010” or with a higher version and by utilising the article template of the Journal. The length of the paper should be at least 6,000 words and be no longer than 30 pages with the journal template. The articles must be less than 30 pages with the template. Page margins should be as follows: Top: 5 cm, Bottom: 2.5 cm, Left: 2.5 cm and Right: 2.5 cm.
2. The author(s) information, article additional information and author declarations should be added to the parts declared in the Journal article template in accordance with the Journal rules.
3. Excluding the title page and expended abstract page, the article should be written with “Times New Roman”, 10pt size and single spacing. There should be one space after points and commas. No indents should be used for the paragraphs and 6pt spaces should be left before and after the paragraphs. Between the paragraphs no extra blank lines should be used.
4. In the title page of the article; single spacing and 3nk spacing before and after the paragraph should be used. Turkish and English titles should be 11pt size. Turkish and English abstracts should be 9pt size, between 120 and 200 words and single paragraph. There should be 3 to 5 keywords in Turkish and English. There should be max. 5 JEL (Journal of Economic Literature) codes. For those articles whose language is English, first English versions of title, abstract, keywords and JEL codes should be given and then the Turkish versions should be included.
5. In the article, an extended abstract that is not more than 1 page in accordance with Journal page format and that involves min 700, max 1200 words should be included. The extended abstract should be prepared in English for the articles in Turkish, and in Turkish for the articles in English. The extended abstract should be composed of four sub-headings: purpose and scope, design/methodology/approach, findings, and conclusion and discussion. Each sub-heading should be one paragraph, 9pt size, single spacing, 3nk spacing before and after the paragraph and without any extra spacing between titles.
6. The headings and subheadings should be appeared in 10 font size, bold and left justified and also numbered decimally such as **1., 1.1., 1.1.1., 1.1.2., 1.1.2.1.** The numbering should be initiated from the “Introduction” part and should be continued till the “Conclusion” part. No titles for introduction and result part should be used. All the letters in main headings should be capital; only the first letters of the words in the sub-headings should be capital. No spacing should be made before and after the main and sub-headings. Only in the main headings 12nk spacing before the paragraph, and 6nk spacing after the paragraph should be applied.
7. All the tables and figures in the article should be given centered and in their proper places. All the tables and figures should be numbered in bold (**Table 1., Figure 2.,** etc.) and given titles in normal fonts. The titles should be above the Tables and Figures, should be centered, 10 pt., and only the initial letters should be capital, with a line spacing of 6nk before and after the paragraph. The text inside the Tables and Figures should be written in Times New Roman with 8-9 font sizes and with single spacing. All the visuals such as graphs, charts, maps, drawings and photographs should be specified as Figures. For the Tables only horizontal lines should be preferred, vertical lines should not be used. All the Tables and Figures should fit the aforementioned rules and should be legible. The sources in Tables and Figures should be given under the Table and Figure with 8 font size and 3nkt distance must be set before and after the paragraph. No blank line should be given before and after the Tables and Figures.
8. In those articles written in Turkish comma should be preferred as the decimal point, while point should be preferred in those articles written in English. For thousand separators, point should be used in Turkish articles while comma should be used in English articles. The numbers between 0 and 9 should be written with letters while 10 and larger numbers should be written numerically.
9. The equations, models and formulas in the article should be left justified, all of them should be numbered and the numbers should be written in parentheses and right justified. No blank line should be given before and after the equations, models and formulas.
10. The bulleted texts in the article, should be left justified and 3nk distance must be set before and after the paragraph.
11. If the quotation from a source is less than 40 words, the expressions should be in quotation marks and the study quoted should be cited intext. If the quotation is more than 40 words, the quotation should be given in a new line; 1.25 cm tabbed from left and right, 3nk distance must be set before and after the paragraph and the study quoted should be cited.
12. If the article include any “appendix”, titles (**Appendix 1., Appendix 2.,** etc.) should be given to them and they should be given after the References part.
13. Intext citations, footnotes and reference lists in the papers should be prepared according to American Psychological Association (APA 7) style. The intext references should be given with author-date-page method. The explanations should be given at the button of the page as a footnote, as justified, with 8 font size and Times New Roman, single line spacing and 3nk distance must be set before and after the paragraph.
14. Intext citations should include the surname of the author(s), year of the source, and page number, respectively. In the articles written by 2 authors, between the names of the authors “and” should be used if the article is written in Turkish; “&” should be used if the article is written in English. When referring an article that is written by 3 or more authors, the surname of the first authors should be written first, and then “vd.” should be used in Turkish articles; “et al.” should be used in English articles.

- **Works by a single author:** (Dulupçu, 2001, p. 28).
 - **Works by 2 authors:** (Acar & Tetik, 2018, p. 60).
 - **Works by 3 or more authors:** (Çarıkçı et al., 2009, p. 55).
 - **Citing more than one source:** (Schumpeter, 1934, p. 66; Wood, 2005, p. 36; Acar & Tetik, 2018, p. 60).
 - **Citing whole source:** (Drucker, 1995).
 - **Reference to secondary sources:** (Freud, 1901, as cited in Bonomi, 1998)
15. If a group including author abbreviations is used, while no abbreviation is used for the first reference, for the following references abbreviations are used. For those groups having no abbreviation, there is no difference between the first and the following references.
- **First reference:** (Süleyman Demirel University [SDÜ], 2022).
 - **Following references to a group including author name abbreviation:** (SDÜ, 2022).
16. If the reference is taken from a web site and the author is known, reference should be made like periodic publications. If the date of the downloaded source is not given, access date should be used. If the date of the downloaded source is not given, date of access should be used. Also if no publisher name is available, use the name of website and data of Access.
- **If the author's name and publication year is known:** (Bebbington & Song, 2004).
 - **If the author's name and publication year is not known:** (Rekabet Kurumu, 2008).
17. If you are citing more than one work by the same author in the same year, put the letters a, b, c next to the year.
- (Kirzner, 1973a, p. 30).
 - (Kirzner, 1973b, p. 45).
18. In narrative references in which the name of the author is written in the sentence, if the study has 2 authors “ve” should be used if the article is written in Turkish; “and” should be used if the article is written in English. In the studies written by 3 or more authors, first the surname of the first author should be written, then “vd.” and “et al.” should be used in Turkish and English articles, respectively.
- According to Moran (1994, p. 36),
 - Acar and Tetik (2018)
 - Çarıkçı et al. (2009)
19. In the articles, all kind of sources should be included in the References part. All the sources, without discriminating according to the type (thesis, book, article, report etc.), should be sorted alphabetically according to the surname of the authors. The studies of a particular author should be sorted in the References part from the oldest to the newest. Sources should be left justified in the first line, and 1.25 cm tabbed from left in the following lines. For that purpose, in the paragraph preferences “first line” should be adjusted to “hanging” and the value should be adjusted to 1.25 cm. References part should be prepared with Times New Roman, 10 pt size, single spacing and 0nk spacing before and after the paragraph. In the References part, a blank line should be left between each publication. In the References part, the first letter of the name of all publications (article title, book title, chapter title, thesis title etc.) except Journal title should be capital, and the rest of the title should be lower case, if they are not proper name or abbreviation. For the title of a journal, the first letters of all words should be capital. In those studies, written by 2 or more authors, if the language of the article is Turkish, “ve” should be used before the last author; if the article language is English, “comma” and “&” should be used. The reference page should be prepared according to example shown below.

Books:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). *Name of the book* (Number of editions). Publisher.

Koçel, T. (2020). *İşletme Yöneticiliği* (18th ed.). Beta Basım Yayım.

Acar, D., & Tetik, N. (2018). *Genel muhasebe* (16th ed.). Detay Yayıncılık.

Korkmaz, A., Dulupçu, M. A., Gövdere, B., & Songur, H. (2013). *İnsani ücret*. İGİAD Yayınları.

Translated Books:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). *Name of the book* (Number of editions). (First letter of the translator. Surname of the translator, Trans.), Publisher, (The publishing date of the original work).

Piketty, T. (2015). *Yirmi birinci yüzyılda kapital* (2nd ed.). (H. Koçak, Trans.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (Original work published 2013).

Edited Books:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). Section title. In First letter of the editor. Surname of the editor (Ed.), *Title of the book* (Number of editions, Pages of the section), Publisher.

Eke, E. (2019). Türkiye’de dijital bağımlılığa yönelik politikalar üzerine bir betimleme. In H. H. Aygül, & E. Eke (Ed.), *Dijital çocukluk ve dijital ebeveynler: Dijital nesillerin teknoloji bağımlılığı* (p. 207-252). Nobel Akademik Yayıncılık.

Articles:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). Title of the article. *Journal title*, Vol(No), Pages. <http://doi.org/xx.xxxxxxxx>

Özkul, G. (2007). Kapitalist sistemin sürükleyici aktörleri: Ekonomik teoride girişimciler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 343-366.

Oruç, K. O., & Çolak, M. (2019). Bulanık analitik hiyerarşi prosesi yöntemi ile yem seçimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10(25), 495-510. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.611033>

Beyaz, R., Güngör, A. Y., & Kılıçarslan, Ş. (2021). The effects of banks’ internal marketing and market orientation approaches on performance. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 12(31), 812-825. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.833838>

Thesis:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). *Thesis title* [Master’s Thesis/ Ph.D. Dissertation]. Name of University / Institution

Sezgin, A. (2014). *Turizm sektöründe konaklama tesisi fiyatlandırmasının mekânsal ve niteliksel belirleyicileri: Antalya Körfezi örneği* [Ph.D. Dissertation]. Süleyman Demirel Üniversitesi.

Symposiums/Congresses:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). Title of the paper. *Symposiums/Congresses Name* (Pages). The city where the Symposium / Congress is organised, Country.

Karaatlı, M., Demirci, N., Aksoy, E., & Ömürbek, N. (2014). Borsa performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ile karşılaştırılması. 15. *Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu* (p. 673-689). Isparta, Turkey.

Research Reports:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Year). *Title of the paper* (Report No. xxx). Publisher. Internet address

Eliasson, G., Fölster, S., Lindberg, T., Pousette, T., & Taymaz, E. (1990). *The knowledge based information economy* (IUI Working Paper No. 256). Research Institute of Industrial Economics. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/95060/1/wp256.pdf>

Media Sources (Film/Video et al.):

Surname of the Producer / Speaker, First letter of her/his name. (Year). *The name of the film/speak* [Film / Video / Audible]. Production company. Internet Address (if any)

Anadol, R. (2020, July). *Makine zekası çağında sanat* [Video]. TED Conferences. https://www.ted.com/talks/refik_anadol_art_in_the_age_of_machine_intelligence?language=tr#t-931

Forman. M. (Yönetmen). (1975). *One flew over the cuckoo’s nest* [Film]. United Artists.

Law/Regulation/International Convention/Court Orders:

Name of Law/Regulation/International Convention/Court. (Release Date). Internet Address.

Çocuk Hakları Sözleşmesi. (1995, January 27). <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22184.pdf>

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği. (2016, April 20). <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/04/20160420-16.htm>

Internet Sources:

Surname, First letter of the name of the author(s). (Date of publication / Date of access). *Title*. Retrieved from URL

Bebbington, J., & Song, E. (2004). *The adoption of IFRS in the EU and New Zealand*. Retrieved July 14, 2008 from <http://www.europe.canterbury.ac.nz/>

Rekabet Kurumu. (2010). *Rekabet hukukunun esasları*. Retrieved March 17, 2010 from <http://www.rekabet.gov.tr/index.php?Sayfa=sayfaicerik&icId=53>

Süleyman Demirel Üniversitesi. (2020). *Misyon & vizyon*. Retrieved January 10, 2020 from <https://w3.sdu.edu.tr/sayfa/5528/misyon-vizyon>

Gökçe, D. (2019, July 19). *Çin’de 1992’den bu yana en düşük büyüme*. Akşam. Retrieved January 15, 2020 from <https://www.aksam.com.tr/yazarlar/deniz-gokce/cinde-1992den-bu-c2yana-en-dusuk-buyume/haber-990522>

20. For the cases not mentioned in spelling, scientific publication rules will be taken into consideration.

A RESEARCH ON MEDICINE WASTE AND RATIONAL DRUG USE IN TÜRKİYE*

TÜRKİYE'DE İLAÇ İSRAFI VE AKILCI İLAÇ KULLANIMI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Prof. Dr. Handan ERTAŞ¹

Şengül SAĞLAM²

Yunus Emre TANIŞ³

Res. Asst. Mehmet AVDAN⁴

Gamze KIRLI⁵

ABSTRACT

Rational Drug Use is defined as 'a set of rules that require patients to take medicines appropriate to their clinical needs, in doses that meet their personal needs, for a sufficient period of time, at the lowest cost for themselves and society. The aim of the study is to examine the rational drug use of individuals between the ages of 18-65 in Türkiye and to evaluate the effects of various socio-demographic factors (such as gender, educational status, chronic disease status, age) on rational drug use. Additionally, it is aimed to provide suggestions on health policies and practices to increase rational drug use. The data are collected through face-to-face survey method and Google form. The research is carried out with 1,015 people by making the necessary universe and sampling calculation. The data are analyzed with SPSS package programme. As a result of the research, there may be significant problems between rational drug use and the recommendation to recommend prescriptions of the same quality as gender, education level, chronic disease status and amount of use. However, no significant relationship is found between the age variable and rational drug use, and the explanatory power of the model varies at 5.1%.

Keywords: Rational Drug Use, Drug Waste, Türkiye, Prescription.

JEL Classification Codes: I11, I15, P10.

ÖZ

Akılcı ilaç kullanımı, hastaların klinik gereksinimlerine uygun olan ilaçları, kişisel ihtiyaçlarını karşılayacak miktarlarda, yeterli süre boyunca ve en düşük maliyetle almalarını gerektiren bir dizi kuralı ifade etmektedir. Bu çalışmanın amacı Türkiye'de 18-65 yaş arası bireylerin akılcı ilaç kullanımını incelemek ve çeşitli sosyo-demografik faktörlerin (cinsiyet, eğitim durumu, kronik hastalık durumu, yaş gibi) akılcı ilaç kullanımına etkilerini değerlendirmektir. Ayrıca akılcı ilaç kullanımının artırılmasına yönelik sağlık politikaları ve uygulamalarına ilişkin öneriler sunulması amaçlanmaktadır. Bu araştırma da veriler yüz yüze anket yöntemi ve Google form aracılığıyla toplanmıştır. Araştırma, gerekli evren ve örneklem hesaplaması yapılarak 1.015 kişi ile gerçekleştirilmiştir. Veriler SPSS paket programı ile analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda, akılcı ilaç kullanımı ile cinsiyet, eğitim durumu, kronik hastalık durumu ve kullanım miktarı ile eşdeğer nitelikte reçete önerme görüşü arasında anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Ancak, yaş değişkeni ile akılcı ilaç kullanımı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir ve modelin açıklayıcı gücü %5,1 olarak bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Akılcı İlaç Kullanımı, İlaç İsrafı, Türkiye, Reçete.

JEL Sınıflandırma Kodları: I11, I15, P10

* For this study the approval of ethical committee no 2024/84 dated 31.01.2024 was taken from the Health Sciences Non-Interventional Clinical Research Ethics Committee, Selçuk University.

¹ Selçuk University, Faculty of Health Sciences, Department of Health Management, handanertas@selcuk.edu.tr

² Selçuk University, Health Sciences Institute, Department of Health Management, PhD student, sengulsaglammm61@gmail.com

³ Selçuk University, Health Sciences Institute, Department of Health Management, PhD student, y.emretanis94@icloud.com

⁴ İstanbul Medipol University, Faculty of Health Sciences, Department of Health Management, mehmetavdan96@gmail.com

⁵ Selçuk University, Health Sciences Institute, Department of Health Management, PhD student, unvergamze296@gmail.com

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Amaç ve Kapsam:

Yaşadığımız yüzyılda akılcı ilaç kullanımı sağlık sunumunun en önemli parçasını oluşturmaktadır. Akılcı ilaç kullanımının tanımı ilk kez Dünya Sağlık Örgütü tarafından 1985 yılında Nairobi'de yapılan toplantıda yapılmıştır. Bu tanıma göre akılcı ilaç kullanımı hastaların ilaç alabilmesi için uyulan kuralların tamamıdır. Akılcı ilaç kullanımı, kişilerin klinik bulgularına ve bireysel özelliklerine göre uygun ilacı, uygun süre ve dozajda, en uygun maliyetle ve kolayca sağlayabilmeleridir. İlaçların yan etki, tolerans, direnç, bağımlılık ve yüksek sağlık harcamaları gibi olumsuz sağlık sonuçları, ilaçların akılcı kullanımının gerekliliğini göstermektedir. Hastane yönetiminin kaynakların etkin kullanımı açısından, önenebilir israf nedenlerine odaklanması gerekmektedir (Aslan ve Demir, 2023: 80). Bu çalışmanın amacı Türkiye'de ikamet etmekte olan 18-65 yaş arası bireylerin akılcı ilaç kullanım durumlarını incelemektir.

Yöntem:

Araştırma evrenini Türkiye'de ikamet etmekte olan 18-65 yaş aralığındaki bireyler oluşturmaktadır. TÜİK 2022 verilerine göre Türkiye'de 18-65 yaş arası bireylerin sayısı 85 milyondur. Örneklem sayısı Yazıcıoğlu ve Erdoğan (2004) tarafından oluşturulan örneklem tablosu kullanılarak belirlenmiştir. Araştırma verilerinin elde edilmesinde Google form uygulaması ve yüz yüze anket yöntemi kullanılmıştır. Aktaş ve Selvi (2019) tarafından oluşturulan Yetişkinlerde Akılcı İlaç Kullanımı Farkındalığı Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek formu 15 ifadeden oluşmaktadır. Araştırma verileri SPSS programı ile analiz edilmiştir.

Bulgular:

Çalışmaya katılanların % 42,3'ü 18-24 yaş aralığında olduğu; % 58,4'ü lisans mezunu olduğu; % 59,2'sinin kadın olduğu tespit edilmiştir. Yapılan analizlere göre akılcı ilaç kullanımı ile cinsiyet, yaş grubu, eğitim düzeyi ve kullanım sayısı veya miktarı arasında anlamlı bir farklılık olduğu ancak kronik hastalık durumu ile arasında anlamlı bir farklılık olmadığı, eşdeğer kalitede ilaç yazılması ve fazla verilmemesi önerisine %73,3'ünün evet cevabı verdiği tespit edilmiştir.

Sonuç ve Tartışma:

Araştırma sonucunda, akılcı ilaç kullanımı ile cinsiyet, eğitim durumu, kronik hastalık durumu ve kullanım miktarı ile eşdeğer nitelikte reçete önerme görüşü arasında anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Cinsiyet değişkeni, akılcı ilaç kullanımı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Yani, kadın bireylerin akılcı ilaç kullanımının, erkeklere göre 0.08 birim daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum, cinsiyetin akılcı ilaç kullanımı açısından belirleyici bir faktör olduğunu göstermektedir. Eğitim durumu ile akılcı ilaç kullanımı arasında negatif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Eğitim düzeyi arttıkça, bireylerin akılcı ilaç kullanımı 0.05 birim azalmaktadır. Bu sonuç, daha yüksek eğitim seviyesine sahip bireylerin, akılcı ilaç kullanımı konusunda daha dikkatli ve bilinçli olabileceklerini, dolayısıyla daha az ilaç kullanma eğiliminde olduklarını gösterebilir. Kronik hastalık durumu ile akılcı ilaç kullanımı arasında da negatif negatif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Kronik hastalığı olan bireylerin, olmayanlara kıyasla akılcı ilaç kullanımının 0.09 birim daha düşük olduğu bulunmuştur. Bu durum, kronik hastalığı olan bireylerin tedavi süreçlerinde daha fazla ilaç kullanıyor olmalarına rağmen, akılcı ilaç kullanımı konusunda daha fazla dikkat edilmesi gerektiğini göstermektedir. Kullanım miktarı ile eşdeğer ilaç reçete edilmesi görüşündeki bir birimlik artış, akılcı ilaç kullanımını 0.07 birim artırmaktadır. Yani kullanım miktarı ile eşdeğer ilaç reçetesi yazılması konusunda daha fazla onay veren bireyler, akılcı ilaç kullanımına daha yatkın olmaktadır. Ancak, yaş değişkeni ile akılcı ilaç kullanımı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir ve modelin açıklayıcı gücü %5,1 olarak bulunmuştur. Akılcı ilaç kullanımı ile cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi ve kronik hastalık durumu arasında anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Benzer şekilde Çavdar ve Suvak (2023) tarafından yapılan bir gelişmede akılcı ilaç kullanımı bilgisi ile cinsiyet, yaş ve eğitim düzeyi arasındaki önemli konular ele alınmıştır. Elde edilen bulgular literatürü destekler niteliktedir. Sülük ve Erdem (2018) tarafından yürütülen çalışmada sağlık yönetimi alanında çalışan öğretmen üyeleri ve lisansüstü öğrenciler tarafından akılcı ilaç kullanımı ve farmasötikleşme düzeyinde değerlendirilmiştir. Yılmaz vd., (2014) çalışmasında ise, demografik veriler (cinsiyet, eğitim düzeyi) ile " tanıdıkları aracılığıyla ilaç yazdırma ve ilaç alma; reçetede yer alan ilacı kontrol etme, kullanmakta olduğu ilacın son kullanma tarihini kontrol etme; reçetesiz bir şekilde kendi kendine veya komşu tavsiyesi ile ilaç kullanma" tutumları arasında ilişki bulunmadığı görülmüştür. Bu yönüyle elde edilen bulguların literatürü desteklemediği görülmektedir. Araştırma sonucunda toplumun ilaç kullanmayı sevdiği ve tedbir amaçlı da olsa ilaç yazması için doktora başvurdukları tespit edilmiştir. Çalışma sonucunda akılcı ilaç kullanımına ilişkin bilgi ve eğitimlerin artırılması, kullanım miktarı ile eşdeğer ilaç yazılması gibi önerilerde bulunulmuştur. Literatürde akılcı ilaç kullanımına ilişkin çeşitli örnekler incelenmiş ve kullanım düzeyleri belirlenmiştir. Çalışmanın Türkiye genelinde 18-65 yaş arası kişilerle gerçekleştirilecek önemli bulguların bir araya getirilmesi açısından fark yaratacağı ve literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışma neticesinde ortaya konulan bulgulara dayanarak, gelecekte yapılacak çalışmalara ışık tutmak için şu öneriler değerlendirilebilir: Akılcı ilaç kullanımını teşvik etmek için toplumun her kesimine yönelik bilinçlendirme kampanyaları düzenlenmesi, sağlık profesyonellerinin eğitimlerinin güçlendirilmesi ve ilaç kullanımıyla ilgili doğru bilgilere erişimin artırılması yer almaktadır. Ayrıca, akılcı ilaç kullanımını desteklemek amacıyla reçete yazımı ve ilaç dağıtım süreçlerinde iyileştirmeler yapılması gerekmektedir. Farklı yaş grupları ve eğitim seviyelerine yönelik özelleştirilmiş eğitim ve farkındalık kampanyalarının düzenlenmesi gerekmektedir.

1. INTRODUCTION

The World Health Organization (WHO) defines the drug as 'A substance or product used or intended to be used to explore or modify physiological systems and pathological conditions for the benefit of the user (WHO, 1987). Meanwhile, rational drug use is defined as prescribing and distributing the suitable drug to the suitable patient in the diagnosis, prevention and treatment of the disease (WHO, 2002; Mekonnen et al., 2021, p. 159). Irrational drug use is the way of drug consumption unsuitable for this definition. Polypharmacy (excessive use of medication per patient), inappropriate use of antimicrobials, overuse of injection, failure to follow prescribing based on clinical guidelines and inappropriate self-medication are among the common examples of irrational drug use (WHO, 2011; Özdamar & Mutlu, 2021, p.14). The World Health Organization (WHO) defines the waste of drug as the drugs, vaccines, and serums that are no longer needed, must be disposed of appropriately, expired, not used, spilled and contaminated pharmaceutical products (WHO, 1985; Aslan & Kanmaz Demir, 2023, p. 80).

Administrative arrangements are made in Türkiye to provide rational drug use and to prevent waste of drug. Within this scope, while red prescription are generally used for prescription of narcotic opioid drugs, green prescription are generally used for psychotropic drugs including pregabalin. Besides these, white controlled prescription are also among the controlled drugs. After the colored controlled paper prescriptions, electronic colored controlled prescription system became operational in Türkiye (Badur et al., 2022, p. 314). Similarly, as a part of Health Transformation program, there are institutional structuring for rational drug use and materials management, national drug administration, and a health information system providing effective information in the process of medical device set up and decision making process. In this program, aims towards rational drug use is also seen (Cansever & Tüfekçi, 2020, p. 620). In many countries, under the leadership of the World Health Organization, the 'Rational Use of Medicines Program' has been initiated. The source, which was published by the World Health Organization in 1994 under the name of 'Guide to good Prescribing', was translated into Turkish in January 2000 by the Ministry of Health of the Republic of Türkiye under the name of 'Good Prescribing Guide'. The guideline also covers rational drug use in line with the general principles of rational pharmacotherapy (Yılmaztürk, 2013, p. 44).

Overuse or misuse of drugs puts the health of patient into danger and leads to waste of drugs. Negative results such as side effects, tolerance development, resistance, addiction and high health expenses lay emphasis on rational drug use (Altındaş, 2017, p. 35). Among the stakeholders responsible for rational drug use are doctors who prescribe the drugs, pharmacists who provide the drugs, health workers who apply the drugs, patients and their relatives who continue the treatment, the government and pharmaceutical industry (Özçelikay, 2001, p. 11).

In the study by Günel and Demirtaş (2024), the knowledge levels of young and elderly patients with chronic diseases regarding drug compliance and rational drug use were examined. As a result of the study, it is suggested that it would be beneficial for nurses to educate patients about the frequency and timing of drug use to reduce irrational applications such as non-prescription drug use and taking drugs with the recommendation of others (Günel & Demirtaş, 2024, p. 83). In the study of Deniz (2019), it was determined that 20, 3 % of individuals use medicine based on their experience, 52,8% buy medicine from the pharmacies without a prescription, 28, 4 % take medicine on the advice of their friends, neighbors and acquaintances and 81, 4 % keep medicine at home and use painkillers the most without seeing a doctor. Yalçın (2024) examined the rate of rational drug consumption by comparing the levels of prescription and non-prescription drug use in certain countries of the European Union and Türkiye. The findings revealed that, while Türkiye consults doctors sufficiently compared to other European Union countries, it falls behind in terms of prescription drug use.

The main aim of this study is to examine the rational drug use of individuals between the age of 18-65 residing in Türkiye. Various examples of rational drug use was examined in the literature and usage levels was determined. It is foreseen that the study conducted among the individuals between the age of 18-65 across Türkiye will make a difference about gathering important findings and will have significant effect to the field.

2. CONCEPTUAL FRAMEWORK

2.1. Medicine Waste

According to TDK, waste means 'unnecessary expenditure, unnecessary consumption'. In the context of our topic, it is interpreted that it means waste of medicine, unnecessary use of medicines or supplying too much medicine and throwing them away without being used.

According to estimates by the World Health Organization (WHO, 2024), more than half of medicines are prescribed, dispensed or used inappropriately. Half of the patients do not take their medications correctly; in addition, misuse; It causes waste of resources and health risks. Irrational drug use is a more common problem, especially in developing countries where community pharmacies are the main source of drugs (Bayraktar & Ulutaş Deniz, 2024, p. 24). In this sense, Türkiye can be cited as an example of a country where medicine waste is common. According to the data of the Ministry of Industry and Technology of the Republic of Türkiye (2020, p. 11), approximately 2.4 billion boxes of medicines were sold in the Turkish pharmaceutical market. Even if this situation is considered as a positive outcome for the pharmaceutical industry, increasing the number will also mean increasing waste.

Rational consumption in economics refers to consumers purchasing products and services in line with their income and needs (Ceyhan & Taş, 2017, p. 112). The main reason for waste in general is; It is not knowing how to use the resources used to meet needs and desires rationally and efficiently (Ministry of Commerce, 2018, p.10). So can consumer education reduce waste? WHO (2024) emphasizes public education and the inclusion of problem-based pharmacotherapy training in undergraduate programs to promote rational drug use.

Again, in drug consumption, a large part of the waste can be reduced by meeting the criterion of suitability for need, which is the main purpose of consumption. Ensuring rational drug consumption; It is under the responsibility of actors such as physicians, pharmacists, nurses, other healthcare personnel, patients and their relatives, professional organizations, academia and the media, especially the state authority (Öztürk & Acar, p. 2021). In other words, in this context, a collective awareness and sensitivity needs to be provided. As a matter of fact, the WHO (2012, p. 1) report focuses on the meaning of the term "responsible use of medicines" and emphasizes that this concept requires a harmonious work by all stakeholders in the health system. According to this report, responsible use of drugs can be ensured as follows; Patients should have timely access to the drugs they need, the drugs must be used in accordance with the prescription, the dosage and duration of treatment must be correct, all parties such as healthcare professionals (doctors, pharmacists), patients, drug manufacturers, regulatory bodies must contribute to this process, responsible use of drugs must be ensured by available resources. Efficient use is important because drug production and distribution is done with limited resources. In summary, rational drug consumption is a process that requires coordination and conscious approach of all health system stakeholders and the public.

2.2. Rational Drug Use

Medicines make a great contribution to the health and well-being of human beings; it is a very important point in the prevention and treatment of diseases (Wagner et al., 2014; Ahmadiani and Nikfar, 2016; Sema et al., 2021, p. 52). Rational drug use is essential in healthcare, focusing on providing patients with medications that are suitable for their clinical conditions, in the correct dosages, for an adequate duration, and at the minimal cost to both themselves and their surroundings. The concept includes not only the appropriate prescription of the drugs but also the appropriate distribution and consumption (Arikan et al., 2016, p. 93). Irrational drug use is a global issue, with over 50% of all medications being improperly prescribed or dispensed worldwide. Additionally, 50% of patients either do not adhere to these medications or use them incorrectly (Blum, 2000; Gebremariam & Ahmed, 2019, p. 2). Inappropriate use of drugs is a worrying issue that brings many undesirable consequences with it such as an increase in drug cases, drug reactions, drug waste and a decrease in the quality of drug treatment (Bharity et al., 2008; Nyabuti et al., 2020, p.1). It includes rational drug use (good diagnostic practice and good prescribing practice, i.e. safe, effective and cost-efficient drug provision for the patient's benefit), rational distribution (ensuring the correct medication is given to the right patient in the appropriate form or dosage, providing suitable counseling, clear instructions, and effective stock management), and rational patient selection (ensuring patient adherence) (WHO, 1993; Mamo & Alemu, 2020, p. 15).

Hospital administration needs to focus on preventable causes of waste in terms of the sufficient use of the sources (Aslan & Demir, 2023, p. 80). Despite all its obvious benefits, the practice of rational drug use faces several challenges. Within this frame, insufficient education about rational prescription principles is a significant obstacle. Patients often expect fast solutions such as prescriptions and this could force healthcare providers to prescribe unnecessarily (Badur, 2022, p. 314). It was determined that the most common causes of drug waste are preparing mistakes, change of treatment and drug reactions (Aslan & Demir, 2023, p. 81).

2.3. Literature Review

The Turkish healthcare system is associated with a combination of public and private healthcare facilities and a general health insurance system managed by the Social Security Institution (SGK) (Badur, 2022, p. 314). The situation related to rational drug use in Türkiye is a critical topic in terms of healthcare system and reflects the difficulties and developments in many other countries. The amount of medical waste in Türkiye is approximately 80,000 tons annually (Arıkan et al., 2016, p. 96). The study conducted by Özdiñç et al. (2015) made significant contributions to the evaluation of drug use habits in Türkiye and whether these habits are rational. The results shows that health politics and applications needs to be reviewed to improve the drug use. It is suggested to expand education and awareness activities to encourage rational drug use.

The study of Çalıkoğlu et al. (2019) analyzed the prescription behaviors of family practitioners and rational drug use applications. The study of Çalıkoğlu et al. (2019) analyzed the prescription behaviors of family practitioners and rational drug use applications. It is noted that because children rely on their parents for medication, the attitudes and behaviors of parents regarding medication use significantly impact their children's illnesses and treatment processes.

Sezer et al. (2022) examined the attitudes and behaviors of parents of primary school children in Türkiye towards drug use and determined their tendencies in this field. The study revealed that most parents attach importance to physician advice when giving medication to their children, but in some cases, they make the decision to take medication on their own. The study conducted by Aslan & Demir (2023) evaluates the causes of drug waste in a university hospital with a general perspective. The research provides information not only drug waste causing financial losses but also the negative effects on the environment and health. The study determines the main causes of the waste and discusses how rational drug use application plays a role in reducing this problem.

The study conducted by Çelik et al. (2013) analyzes the adaptation to rational drug use and the factors affecting drug waste. The research determined the levels of awareness among healthcare professionals and patients regarding rational drug use, the effects of these levels on drug waste, and the strategies required for improvements in drug use processes.

Rational drug use is crucial for human life however, the results indicated that people do not have enough awareness about the issue. For this reason, sufficient and effective information about rational drug use needs to be provided (Doğan, 2020, p. 55).

3. MATERIAL AND METHOD

3.1. The Aim and Question of the Research

The main aim of this study is to examine the rational drug use of individuals between the age of 18-65 residing in Türkiye. Within the purpose of this study, which is a quantitative research type, the research questions are as follows:

- Is there a statistical difference between rational drug use and gender?
- Is there a statistical difference between rational drug use and age group?
- Is there a statistical difference between rational drug use and educational status?
- Is there a statistical difference between rational drug use and chronic disease?
- Is there a statistical difference between rational drug use and recommending the amount or amount of use be prescribed and that an equivalent drug be prescribed and not to give more?
- Is there a statistically significant relationship between individuals' rational drug use and socio-demographic variables?
- Are the variables of gender, age, educational status, chronic disease, amount of use, and opinion on prescribing equivalent drugs a significant predictor of individuals' rational drug use levels?

3.2. Population and Sample of the Research

The study was conducted in February- April 2024 among individuals between the ages of 18-65 residing in Türkiye. According to TSI 2022 data, the number of individuals between the ages of 18-65 in Türkiye is 85 million. The number of people to be sampled was determined by using the sample sizes table created by Yazıcıoğlu and Erdoğan (2004). As a result of the calculations, the sample size was determined as 908. Within the scope of the research, 1015 people were reached.

3.3. Research Ethic

Written consent was secured from the Selçuk University SBF Non-invasive Clinical Research Ethics Committee (Date: 31.01.2024, Issue: 2024/84).

3.4. Data Collection and Analysis

The research data was gathered through Google Forms and face-to-face surveys. The survey preparation utilized the Rational Drug Use Awareness Scale in Adults, developed by Aktaş and Selvi (2019). This scale comprises 15 statements. The data collected from the research were analyzed using the SPSS software. Skewness and kurtosis coefficients were assessed to determine the data's adherence to a normal distribution. Coefficients within the range of -1 to +1 suggest a normal distribution (George & Mallery, 2001; Leech et al., 2005). Skewness and kurtosis coefficients for the Rational Drug Use Scale were determined as 0.097 and -0.140, respectively. This shows that the data is normally distributed. In the reliability analysis conducted in the study, the Cronbach Alpha value of the Rational Drug Use Scale was found to be 0.78. According to the literature, values in the range of $0.60 \leq \alpha \leq 0.80$ show that the scale is quite reliable (Özdamar, 2004).

3.5. Research Inclusion Criteria

Participation in the research is voluntary and consists of men and women between the ages of 18-65 living in Türkiye. These criteria were included in the survey form and those outside of it were not included in the research.

3.6. Data Collection Tool

Rational Drug Use in Adults Awareness Scale was used in research.

The scale form was created by Aktaş and Selvi (2019). The scale form consists of 15 statements. The KMO value calculated for compliance with factor analysis was found to be 0.902 and the calculated value (chisquare: 1732.66, $p < 0.001$) was determined as a result of Barlett test. As a result of these two findings, the fit indices calculated by factor analysis of the data set were RMSEA: 0.04; CFI: 0.98; GFI: 0.93; AGFI: 0.91; RMR: 0.06. Cronbach's Alpha coefficient was found to be 0.83.

3. FINDINGS

In the analysis of survey data, t-test was applied between rational drug use and variables, and ANOVA test was applied for comparisons of more than two groups.

3.1. Descriptive Statistics

Data regarding the demographic characteristics of the participants are seen in Table 1.

Table 1. Frequency Distributions According to Demographic Characteristics of Participants

Variable	Category	Frequency	Percentage
Gender	Female	601	59.2
	Male	414	40.8
Age Group	18-24	429	42.3
	25-34	356	35.1
	35-44	137	13.5
	45-65	93	9.2
Educational Status	Primary School	40	3.9
	High School	179	17.6
	Vocational High	75	7.4
	Bachelor's Degree	592	58.4
	Postgraduate (Master's or PhD)	129	12.7

Variable	Category	Frequency	Percentage
Do you have a chronic disease?	Yes	180	17.7
	No	835	82.3
Recommendation to prescribe medication equivalent to the amount or amount of use, and not to give more	Yes	744	73.3
	No	271	26.7
Total		1015	100

According to Table 1, 59.2% of the participants (601 people) were women; 40.8% (414 people) were male; 42.3% (429 people) were in the 18-24 age group; 58.4% had a bachelor's degree; 82.3% (835 people) did not have a chronic disease; It was determined that 73.3% said yes to the question "Would you like to be prescribed equivalent medication in terms of the amount or amount of use and not giving more?"

Table 2. t Test Results with Gender

Scale	Gender	n	Mean	Ss.	t	p
Rational Drug Use	Female	601	3.61	.483	3.998	0.001
	Male	414	3.48	.501		

The t-test results shown in Table 2 revealed a statistically significant difference between gender and rational drug use ($p < 0.05$).

Table 3. Results of the t Test Performed to Recommend Prescribing Medication Equivalent to the Amount or Amount of Use and not to Give more than it

Scale	Answer	n	Mean	Ss.	t	p
Rational Drug Use	Yes	734	3.60	.434	6,637	0.001
	No	270	3.39	.452		

The t-test results in Table 3 showed a statistically significant difference between the frequency or amount of medication use and the recommendation to prescribe equivalent medication without exceeding that amount, and rational drug use ($p < 0.05$).

Table 4. t Test Results with Chronic Disease Status

Scale	Answer	n	Mean	Ss.	t	p
Rational Drug Use	Yes	180	3.56	.478	-0.107	0.913
	No	835	3.56	.498		

The t-test results in Table 4 indicated that there is no statistically significant difference between chronic disease status and rational drug use ($p > 0.05$).

Table 5. ANOVA Findings with Age

Scale	Age	n	Mean	Ss.	F	p	Post-hoc (Tukey)
Rational Drug Use	1.18-24	429	3.46	.512	11.472	0.001	1<2,1<3
	2.25-34	356	3.65	.473			
	3.35-44	137	3.64	.444			
	4.45-65	93	3.51	.476			
	Total	1015	3.56	.494			

The ANOVA results in Table 5 revealed a significant difference between rational drug use and age ($p < 0.05$). To further investigate this difference, a post hoc (Tukey) test was conducted. The findings indicate that individuals aged 18-24 exhibit higher rational drug use compared to those aged 25-44.

Table 6. ANOVA Findings with Education Level

Scale	Faculty	n	Mean	Ss.	F	p	Post-hoc (Tukey)
Rational Drug Use	1.Primary School	40	3.46	.401	19.539	0.001	1<2, 3<2,4,5
	2.High School	179	3.56	.439			
	3.Associate Degree	75	3.12	.371			
	4.Bachelor's Degree	592	3.60	.518			
	5.Postgraduate	129	3.68	.401			
	Total	1015	3.56	.494			

The ANOVA test results presented in Table 6 identified a statistically significant difference between rational drug use and education level ($p < 0.05$). To explore this difference further, a post hoc (Tukey) test was conducted. The results indicate that individuals with bachelor's and postgraduate degrees demonstrate higher levels of rational drug use compared to those with other educational backgrounds.

Table 7. The Relationship between Rational Drug Use and Socio-Demographic Variables

	Rational Drug Use
Age	0.035
Gender	0.118**
Educational Status	-0.168**
Chronic Disease	-0.102**
Prescribing drugs equivalent to the amount of use	0.097**

According to Table 7, the relationship between rational drug use and gender is positive and significant ($r = 0.118$, $p < 0.01$). A negative relationship was found between educational status and rational drug use ($r = 0.168$, $p < 0.01$). Chronic disease status also shows a negative relationship with rational drug use ($r = 0.102$, $p < 0.01$). While there is a positive and significant relationship between the number of uses and the opinion of prescribing equivalent drugs and rational drug use ($r = 0.097$, $p < 0.01$), there is a very weak and non-significant relationship between age and rational drug use ($r = 0.035$, $p > 0.05$).

Table 8. Multiple Linearity Statistics

	VIF	Margin of Error
Gender	1.05	0.026
Educational Status	1.10	0.013
Chronic Disease	1.21	0.036
Age	1.02	0.029
Prescribing drugs equivalent to the amount of use	1.29	0.015

According to Table 8, it is shown that the VIF values for the same drug prescribing variables as gender, educational status, chronic disease, age and amount of use do not show multiple deficits, being less than 10 and 1.

In the multiple regression model, individuals' rational drug use was taken as the dependent variable, while individuals' gender, educational status, chronic disease, age, amount of use and prescription of equivalent drugs were taken as independent variables. As a result of multiple regression analysis, the model was found to be statistically significant ($F(5,1009) = 10.859$, $p < 0.05$). In the model, it was observed that 5.1% of the variance in the rational drug use level of individuals was explained by independent variables ($R^2 = 0.051$). This indicates that the explanatory nature of the model is limited. Table 9 shows the independent variables included in the model and the effect sizes of these variables.

Table 9. Multiple Regression Model and Coefficient Information on Variables

	Non-standard coefficients		Standard Coefficients	t	p
	B	Std. Error	Beta		
Constant Value	3.38	0.10		32.117	0.000
Gender	0.08	0.02	0.09	3.093	0.002*
Educational Status	-0.05	0.01	-0.14	-4.395	0.000*
Chronic Disease	-0.09	0.03	0.09	-2.682	0.007*
Age	-0.02	0.01	0.02	-1.342	0.180
Prescribing drugs equivalent to the amount of use	0.07	0.01	0.08	2.716	0.007*

According to Table 9, in the model, individuals' gender, educational status, chronic disease status and amount of use and the opinion of prescribing equivalent drugs are statistically significant; It was found that the age variable was not statistically significant. The equation of the multiple regression model is shown below.

'Rational Drug Use = 3.387 + 0.08 x Gender - 0.05 x Educational Status - 0.09 x Chronic Disease + 0.07 x Prescribing equivalent drugs with the amount of use'.

According to this model, when gender increases by 1 degree in individuals' rational drug use, rational drug use increases by 0.08 units; If the educational level increases by 1 degree, rational drug use decreases by 0.05 units; Rational drug use of individuals with chronic diseases decreased by 0.09 units compared to individuals without chronic diseases; It is seen that a one unit increase in the amount of use and the opinion of prescribing equivalent drugs increases rational drug use by 0.07 units.

4. CONCLUSION

The study aimed to examine the rational drug use of individuals between the ages of 18-65 residing in Türkiye. The majority of participants agree that medications should be prescribed in an equivalent quantity or amount. It was determined that this situation supports the suggestion that necessary arrangements should be made to reduce drug waste.

According to the results of the multiple regression analysis, significant relationships were found between rational drug use and gender, educational status, chronic disease status and amount of use and prescription of generic drugs. Gender variable has a positive and significant effect on rational drug use. In other words, it is seen that the rational drug use of female individuals is 0.08 units higher than that of males. This shows that gender is a determining factor in terms of rational drug use. Similarly, in the study conducted by Öztürk and Acar (2021), it was determined that female students had a higher level of knowledge of rational drug use than male students. A negative and significant relationship was found between educational status and rational drug use. As the education level increases, the rational drug use of individuals decreases by 0.05 units. This result may indicate that individuals with higher education levels may be more careful and conscious about rational drug use, therefore they tend to use less medication. In their study, Tosun and Hoşgör (2021) found that individuals with at least a university degree had a higher and significant average of rational drug use. A negative and significant relationship was also detected between chronic disease status and rational drug use. People with chronic disease have a 0.09 unit lower temperature with smart drug treatment compared to those without. This may indicate that although people use more drugs in the treatment of chronic diseases, more attention should be paid to rational drug use. Similarly, in a study conducted by Benlier et al. (2019), it was found that the number of chronic smart drug treatments could be low. The findings support this extensive literature. A one unit increase in the amount of use and the negotiation of a generic drug prescription increases, and rational drug treatment increases by 0.07 units. That is, companies that give more approval for the use of drugs and the prescription of generic drugs continue to be more likely to use rational drugs. This relationship suggests that healthcare professionals' more medication-oriented approach to drug prescriptions may promote rational therapeutic treatment. On the other hand, no significant relationship was found between the age variable and rational drug use. However, in the study conducted by Duman and Karadağ (2024) in the literature, it was determined that the knowledge level of elderly individuals regarding rational drug use is insufficient. The findings obtained are different from the literature in this respect.

The overall explanatory nature of the model is limited to the fact that the independent variables explain only 5.1% of the variance in rational drug use. This shows that the explanatory power of the model is low, but some independent variables have significant effects on rational drug use. These findings suggest that strategies to increase rational drug use in health systems should focus on policy changes, especially regarding educational attainment, chronic disease status, and drug prescriptions.

A significant difference was found between rational drug use and gender, age, education level and chronic disease status. Similarly, in a study conducted by Çavdar and Suvak (2023), statistically significant relationships were found between the level of rational drug use and demographic data (gender, age and education level). In addition, in a study conducted by Uçman and Uysal (2021), it was determined that there were statistically significant differences in the rational drug use knowledge levels of individuals according to demographic data (demographic factors) and the city of residence, having children and receiving education on health, and this study also revealed similar results. In Ekici's study (2024), it was found that dentists had insufficient knowledge about rational drug use, indicating a need for improved education on the topic. Sezer et al. (2022) discovered that 44.5% of parents reported using non-prescription drugs when their children were ill. Statistical analysis revealed significant differences based on the parents' education levels in habits such as reading the drug's package insert, checking the expiration dates of medications at home, altering the prescribed dosage without consulting a doctor, and using non-prescription antibiotics. These findings support that there is a significant relationship between age groups and knowledge of rational drug use. In the study by Sülük and Erdem (2018), the rational drug use and pharmaceuticalization levels among faculty members and graduate students in health management were assessed. The findings revealed that the general population tended to prefer using medication, frequently visited physicians to obtain prescriptions, and often used medication for preventive purposes.

However, in a study by Şengül and Akyıl (2022), it was found that social security, marital status, age, regular exercise, education level, and knowledge about drug use influenced rational drug use (RDU) knowledge levels. No significant statistical relationship was found with the other variables. In the study by Yılmaz et al. (2014), it was noted that there was no correlation between demographic factors (such as gender and education level) and prescribing behavior and taking medication through acquaintances; checking the medication in the prescription, checking the expiration date of the medication they are using; checking the medication on their own or without a prescription" neighbor's advice and drug use attitudes. It is seen that the findings obtained in this aspect do not support the literature.

This study presents important findings regarding the factors influencing rational drug use and the relationships among these factors. Variables such as gender, age groups, education level, the presence of chronic diseases, and drug use recommendations were evaluated for their effects on rational drug use.

The findings indicate a statistically significant difference between gender and rational drug use, with women (59.2 %) exhibiting a higher rate of rational drug use compared to men (40.8%). This emphasizes the importance of considering gender in the provision of health services.

When examining the relationship between age groups and rational drug use, individuals aged between 18-24 (42.3%) showed a higher level of rational drug use compared to those aged between 25-65 (57.8%). These findings highlight the importance of health awareness and proper guidance on drug use among younger and middle-aged individuals.

The relationship between education level and rational drug use revealed that bachelor's degree and postgraduates demonstrated a higher level of rational drug use compared to other education levels. This emphasizes the impact of education on drug use and the importance of educational interventions for individuals with lower education levels.

No statistically significant relationship was found between the presence of chronic diseases and rational drug use. However, it is important to note that individuals with chronic diseases require more health services, making the proper management of drug use critical in this context.

A statistically significant correlation was identified between recommendations for drug use and rational drug use, with a higher rate of rational drug use (73.3%) being observed among those who followed recommendations. This highlights the critical role of healthcare professionals in providing proper guidance on drug use for public health.

Along with all this, this study comprehensively discusses the current situation and difficulties encountered regarding rational drug use in Türkiye. Research shows that both health officials and patients do not have sufficient knowledge and awareness about rational drug use, which leads to drug waste and incorrect drug use. The intense workload and time constraints of health officials, and patients' lack of knowledge and non-prescription drug use habits have been identified as the biggest obstacles to rational drug use. Research also emphasizes that pharmaceutical waste not only causes financial losses, but also has serious negative effects on the environment and health. Unnecessary drug use and incorrect disposal methods cause environmental pollution and increased antibiotic resistance. Strategies suggested to encourage rational drug use and reduce drug waste include increasing educational programs for healthcare professionals and patients, developing drug management and tracking systems, and implementing effective stock management practices. Awareness campaigns should be organized throughout society to ensure that people act more consciously and responsibly regarding drug use. In this context, rational drug use is of critical importance for human health and the environment. Therefore, both health authorities and the public need to be educated and raised awareness on this issue. In order to popularize rational drug use and prevent drug waste in Türkiye, health policies and practices need to be reviewed and effective strategies must be developed and implemented.

Based on the findings of the study, the following suggestions can be considered to shed light on future studies:

- Organizing awareness campaigns for all segments of society to encourage rational drug use, strengthening the training of health professionals and increasing access to accurate information about drug use are included.
- Additionally, improvements need to be made in prescribing and drug distribution processes to support rational drug use.
- Organizing customized education and awareness campaigns for different age groups and education levels.
- Collaborating with pharmaceutical companies to develop and distribute informative and educational materials on drug use. Encourage pharmaceutical companies to adhere to rational drug use principles in their marketing strategies.
- Health authorities should prepare guidelines on drug use and disseminate them widely among healthcare professionals and patients. These guidelines should provide information on proper drug use, dosage, and side effects.
- Establishing drug waste management programs to prevent incorrect and unnecessary drug use and raise public awareness about the proper disposal of drugs.
- Considering demographic factors such as age and gender in health service planning to improve drug use management.
- Utilizing digital health applications and mobile health technologies to inform and monitor individuals about drug use. These applications can support users with functions like medication reminders and dosage tracking.
- Pharmacists should play a more active role by providing counseling on rational drug use and informing patients. Distribute informational materials on drug use in pharmacies.
- Strengthening the family medicine system to facilitate access to health services and more effective drug use manage. Family doctors can provide continuous guidance on drug use through regular communication with patients.
- Enhancing general health literacy to enable individuals to make more informed decisions about drug use. Prepare educational programs and materials aimed at improving health literacy.
- Using media and social media platforms effectively to inform and educate the public about rational drug use. Reaching wide audiences through television programs, radio spots, and social media campaigns.

This study makes significant contributions to the literature on rational drug use by thoroughly analyzing the effects of various factors such as gender, age, education level, the presence of chronic diseases, and drug use recommendations. Additionally, it provides practical solutions for improving health policies and practices by offering several recommendations to promote rational drug use. Future research can examine how family physicians can encourage rational drug treatment more effectively by regularly monitoring patients.

DECLARATION OF THE AUTHORS

Declaration of Contribution Rate: The first author contributes 30%, the second author 25%, the third author 20%, the fourth author 15%, and the fifth author 10%.

Declaration of Support and Thanksgiving: No support is taken from any institution or organization.

Declaration of Conflict: There is no potential conflict of interest in the study.

REFERENCES

- Ahmadiani, S., & Nikfar, S. (2016). Challenges of access to medicine and the responsibility of pharmaceutical companies: A legal perspective. *DARU J Pharmaceutical Sci*, 24(1), 13.
- Altındış, S. (2017). Akılcı ilaç kullanımına sistematik bir bakış. *Journal of BSHR*, 1(2), 34-38.
- Arıkan, A.O., Öztürk, I., Demir, İ., & Macin, E., K. (2016). Medical waste management in Türkiye, *ICOFEST*, 1-8.
- Aslan, Y., & Demir, K. (2023). A general evaluation of the reasons for medication wastage: A university hospital example. *Journal Of Health And Nursing Management*.10(1), 79-86.
- Badur, İ., Badur, B., N., & Berk, B. (2022). Investigation of hidden crisis of prescription drug abuse in Türkiye: Pregabalin monitoring, *Acta Pharm. Sci.* 60(4), 1- 11.
- Bayraktar, B., & Deniz, E., U. (2024). Rational drug use and community pharmacy. *Pharmata*, 4(1), 22-26.
- Benlier, N., Şahin, B., Göğçer, M. E., Sezal, E., Sankır, D., Pamukçi, A. K., Songurtekin, B., Deniz, B., Ülgey, B., Caf, İ., Gürkan, F. S., Günayligil, T., & Soran, Ö. (2019). Rational drug use in geriatric patients in the country of Gaziantep. *Geriatric Bilimler Dergisi*, 2(2), 30-35.
- Bhartiy, S. S., Shinde, M., Nandeshwar, S., & Tiwari, S. C. (2008). Pattern of prescribing practices in the Madhya Pradesh, India. *Kathmandu University Medical Journal*, 6(1), 55-59.
- Blum, N. L. (2000). *Drug information development. A case study Nepal*. Rational pharmaceutical management project. United States Pharmacopoeia.
- Cansever, H. İ., & Tüfekçi, N. (2020). Tarihsel süreçte Türkiye’de sağlık planlaması üzerine bir değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11(27), 614-628.
- Ceyhan, M. S., & Taş, C. (2017). Rasyonel- irrasyonel tüketim: Bartın örneğinde karşılaştırmalı bir uygulama. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(16), 107-134.
- Çalikoğlu, E. O., Köyceğiz, E., Koşan, Z., & Aras, A. (2019). Rational drug use and prescribing behavior of family physicians in Erzurum, Türkiye, *Nigerian Journal of Clinical Practices*, 22(5), 626-632
- Çavdar, M., & Güç Suvak, Ö. (2023). Pandemi gölgesinde akılcı ilaç kullanımı ve sağlık okuyazarlığı ilişkisi: Kesitsel bir çalışma. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 26(3), 655-666.
- Çelik, E., Şencan, N. M., & Clark, P. M. (2013). Factors affecting rational drug use (RDU) compliance and wastage, *Turk J. Pharm Sci.* 10(1), 15- 170
- Deniz, S. (2019). Akılcı ilaç kullanımına ilişkin tutum ve davranışların belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 22(3), 619-632.
- Doğan, M., & Saraç, B. (2020). Evaluation of the knowledge and opinions of university students in rational drug use. *Cumhuriyet Tıp Dergisi (Cumhuriyet Medical Journal)*, 42(1), 49-55

- Duman, İ., & Karadağ, S. (2024). Rational drug use in older adults and the influencing factors: A cross-sectional study. *Geriatrik Bilimler Dergisi*, 7(2), 117-125. <https://doi.org/10.47141/geriatrik.1506076>.
- Ekici, Ö. (2024). Evaluation of the knowledge and attitudes of dentists working in a university hospital in Afyonkarahisar regarding rational drug use. *Selçuk Dental Journal*, 11(1), 37-42. <https://doi.org/10.15311/selcukdentj.1280511>.
- Gebramariam, E. T., & Ahmed, M. (2019). *Evaluation of rational medicine use based on WHO care drug use indicators in public hospitals in West Shoa Zone*. Oromia, Ethiopia.
- Günel, M., & Demirtaş, A. (2024). Kronik hastalığa sahip genç ve yaşlı hastaların ilaç uyumu ve akılcı ilaç kullanım bilgi düzeylerinin incelenmesi, *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 11(1), 82-92.
- Mamo, D. B., & Alemu, B. K. (2020). Rational drug-use evaluation based on World Health Organization care-drug-use indicators in tertiary referral hospital, Northeast Ethiopia: A cross-sectional study. *Drug Healthcare and Patient Safety*, 12, 15-21. <https://doi.org/10.2147/DHPS.S237021>.
- Mekonnen, B. D., Ayalew, M. Z., & Tegegn, A. A. (2021). *Rational drug use evaluation based on World Health Organization core drug use indicators in Ethiopia: A systematic review*.
- Nyabuti, A. O., Okalebo, F. A. & Guantai, E. M. (2020). Examination of WHO/INRUD care drug use indicators at public primary healthcare centers in Kisii country, Kenya. *Hindawi Advances in Pharmacological and Pharmaceutical Sciences*, 7, 1-5. <https://doi.org/10.1155/2020/3173847>.
- Özçelikay, G. (2001). Akılcı ilaç kullanımını üzerinde bir pilot çalışma. *Ankara Ecz. Fakültesi Dergisi*, 30(2), 9-18.
- Özdamar, K. (2004). *Paket programlar ile istatistiksel veri analizi*. Kaan Kitabevi.
- Özdamar, E. N., & Mutlu, H. H. (2021). Evaluation of the rational drug use by using the World Health Organization core prescribing indicators at the obesity outpatient clinic of a tertiary care hospital. *Ege Tıp Dergisi*, 60(1), 13-19.
- Özdiñç, S., Sensoy, N., Kurt, R., Altas, S. & Altun, R. (2015). Are we using drug rationally? A survey study from Türkiye. *Pakistan Journal of Medical Sciences*, 31(5), 1156– 1161.
- Öztürk, H., & Acar, F. (2021). Yükseköğretim öğrencilerinin akılcı ilaç kullanımına yönelik algı ve tutumlarının değerlendirilmesi: bir devlet üniversitesi örneği. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 7(1), 32-46.
- Sezer, A. T., Öztürk, A., Esenay, I. F., & Tezel, A. (2022). Rational use of medicines in primary school children in Türkiye: Attitudes and behaviors of parents, *International Journal of Caring Sciences*, 15, 478 – 488.
- Sema, F. D., Asres, E. D., & Wubeshet, B. D. (2021). Evaluation of rational use of medicine using WHO/INRUD care drug use indicators at teda and azezo health Centers, Gondar town, northwest Ethiopia. *Integrated Pharmacy Research and Practice*, 10, 51-63.
- Sülük, N., & Erdem, R. (2018). Toplumun rasyonel ilaç kullanımları ile farmasötikalizasyon düzeylerinin değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 9(21), 114-128. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.425908>.
- Şengül, B. N., & Akyıl, M. Ş. (2022). Farklı kuşaklarda akılcı ilaç kullanımını ve sağlık algısının incelenmesi. *Hemşirelik Bilim Dergisi*, 5(3), 169-178.

- Tosun, N., & Hoşgör, H. (2021). E-sağlık okuryazarlığı ve akılcı ilaç kullanımı farkındalığı arasındaki ilişkinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 82-102.
- T. C. Ticaret Bakanlığı. (2018). *Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü, Türkiye israf raporu*. Retrieved November 30, 2024 from https://tuketici.ticaret.gov.tr/data/5e6b33e913b876e4200a0101/Turkiye_Israf_Raporu_2018.pdf
- T. C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2020). *Sanayi ve Verimlilik Genel Müdürlüğü, ilaç sektörü raporu*. Retrieved November 30, 2024 from [https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/plan-program/IlacSektorRaporu\(2020\).pdf](https://www.sanayi.gov.tr/assets/pdf/plan-program/IlacSektorRaporu(2020).pdf)
- Uçman, T., & Uysal, N. (2021). Yetişkin bireyler akılcı ilaç kullanımı ve etkileyen faktörlerin belirlenmesi. *Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri ve Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 126-133.
- Wagner, A. K., Quick, J. D., Ross-Degnan, D. (2014). Quality use of medicines within universal health coverage: challenges and opportunities. *BMC Health Serv. Res.*, 14(1), 1-6. <https://doi.org/10.1186/1472-6963-14-357>
- WHO. (1985). *The rational use of drugs: Review of major issues*. Retrieved November 7, 2024 from https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/62311/WHO_CONRAD_WP_RI.pdf?sequence=1
- WHO. (1987). *The rational use of drugs. Report of the conference of experts*. Nairobi, 25-29 November 1985. World Health Organization.
- WHO. (1993). *How to investigate drug use in health facilities: Selected drug use indicators*. Geneva.
- WHO. (2002). *Promoting rational use of medicines: core components*. Geneva.
- WHO. (2011). *The World medicines situation, rational use of medicines, 2011 who /EMP/ MIE/2011.22*. Available Retrieved November 30, 2024 from <http://apps.who.int/medicinedocs/pdf/h3011e/h3011e.pdf>
- WHO. (2012). *The pursuit of responsible use of medicines; sharing and learning from country experiences*. Retrieved November 30, 2024 from https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/75828/WHO_EMP_MAR_2012.3_eng.pdf?sequence=1
- WHO. (2024). *Promoting rational use of medicines*. Retrieved November 30, 2024 from <https://www.who.int/activities/promoting-rational-use-of-medicines>
- Yalçın, A. (2024). Reçeteli ilaç kullanımının rasyonelliğe etkisi kapsamında Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Karşılaştırılması. *Enderun Dergisi*, 8(1), 41-54.
- Yazıcıoğlu, Y., & Erdoğan, S. (2004). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. Detay Yayıncılık
- Yılmaz, M., Kırbıyıköglü, F. İ., Ariç, Z., & Kurşun, B. (2014). Bir dış hekimliği fakültesi hastanesine başvuran bireylerin akılcı ilaç kullanımlarının belirlenmesi. *Erciyes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2(1), 39-47.
- Yılmaztürk, A. (2013). Türkiye'de ve Dünyada akılcı ilaç kullanımı. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 42-49.

BİST KATILIM 30 ENDEKSİNDE YER ALAN HİSSE SENETLERİNİN TEKNİK ANALİZ İLE İNCELENMESİ

EXAMINATION OF STOCKS IN BIST PARTICIPATION 30 INDEX WITH TECHNICAL ANALYSIS

Doç. Dr. Hidayet GÜNEŞ¹

Doç. Dr. Murat KAYA²

ÖZ

Yatırımcılar finansal karar verme sürecinde en yüksek kazancı elde edebilmek için farklı stratejiler kullanmaktadırlar. Bu çalışmada al ve tut stratejisi ile teknik analizin karlılık üzerindeki etkinlikleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Çalışmada BİST Katılım 30 endeksinde işlem gören en değerli ilk 10 hisse senedinin 02.01.2024 ile 12.07.2024 tarihleri arasında ilişkin kapanış fiyatları kullanılarak teknik analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmada teknik analiz uygulamalarında sıklıkla kullanılan MACD ve RSI indikatörlerinin fiyat tahmini üzerindeki etkinlikleri analiz edilerek, geleneksel al ve tut stratejisi ile karşılaştırılmıştır. Analiz bulgularına göre; 5 hisse senedinde teknik analiz göstergelerinin daha fazla getiri kazandırdığı, 5 hisse senedinde de al-tut stratejisi uygulayan yatırımcıların daha fazla getiri elde ettiği sonucunda ulaşılmıştır. Dolayısıyla bu çalışma özelinde hem aktif stratejiyi benimseyen hem de pasif stratejiyi benimseyen yatırımcıların eşit ağırlıkta olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Finans, Teknik Analiz, Al ve Tut, MACD, RSI.

JEL Sınıflandırma Kodları: G10, G11, O16.

ABSTRACT

Investors use different strategies to achieve the highest profit in the financial decision-making process. In the study, the effectiveness of the buy-and-hold strategy and technical analysis on profitability is examined comparatively. In the study, technical analysis is performed using the closing prices of the top 10 most valuable stocks traded in the BIST Participation 30 index between 02.01.2024 and 12.07.2024. In the study, the effectiveness of the MACD and RSI indicators, which are frequently used in technical analysis applications, on price prediction is analysed and compared with the traditional buy-and-hold strategy. According to the analysis findings, it is concluded that technical analysis indicators provide more returns in 5 stocks, and investors who applied buy-hold strategy in 5 stocks obtained more returns. Therefore, in the study, it is determined that investors adopting both active and passive strategies are equally weighted.

Keywords: Finance, Technical Analysis, Buy and Hold, MACD, RSI.

JEL Classification Codes: G10, G11, O16.

¹ Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, hgunes@mehmetakif.edu.tr

² Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, mkaya@mehmetakif.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Factors such as the dynamic structure of financial markets and behavioral differences of investors make it difficult to predict asset prices. International integration between financial markets causes markets to become dynamic, affecting each other. For this reason, changes in any market or asset price affect other markets and asset prices in a short time through the contagion effect, making it difficult to predict the most profitable buying and selling price. Different approaches and models have been developed in the traditional finance literature to predict asset prices in order to maximize profits. Among these approaches developed for the analysis of data on financial and economic variables, there are methods expressed with complex models having statistical and econometric infrastructure, as well as the technical analysis approach based on the analysis of market and financial asset prices through graphs. The aim of the study is to analyze the effectiveness of MACD and RSI indicators, which are frequently used in technical analysis applications, on price prediction and compare them with the traditional buy and hold strategy.

Design/methodology/approach:

The concept of technical analysis essentially refers to the examination of prices using charts as the primary tool. Technical analysis has a statistical basis and is based on the view that past data of an asset can predict future data with a certain probability. In technical analysis, historical data of the asset facilitates future prediction by providing information about the price trend of the asset. There are many indicators in technical analysis. The most commonly used ones are Relative Strength Index (RSI), Moving Average (MA), Moving Average Convergence Divergence (MACD), Stochastic RSI (StochRSI), Bollinger Bands (BB), Fibonacci Retracement. The MACD indicator is an indicator developed from the exponential moving average (EMA) and is widely used as an indicator in stock analysis. The calculation logic of the indicator is based on subtracting the long-term moving average from the short-term moving average and taking the exponential moving average of the difference. The RSI is an oscillator that indicates the strength or momentum of an asset's price by comparing the upward or downward movements of consecutive closing prices. It is a momentum indicator and is used to flag overbought and oversold conditions in a security by comparing the magnitude of recent price increases with recent losses. In the study, technical analysis is performed using the closing prices of the top 10 most valuable stocks traded in the BIST Participation 30 index between 02.01.2024 and 12.07.2024.

Findings:

It is concluded that the investor who adopts the buy-and-hold strategy for BIM stocks makes more profit than the investor who adopts the technical analysis indicators used in the study. The investors who build the Ereğli Demir Çelik stock on a buy-and-hold strategy achieve higher returns than the investors who adopt the MACD and RSI technical indicators. The investors who adopt the buy-and-hold strategy obtained less return than the investors who use the technical analysis indicator for TÜPRAŞ stock. It is concluded that investors who adopt the buy-and-hold strategy for Turkish Airlines stocks obtain less return than investors who use technical analysis indicators. The investors who adopt the buy-and-hold strategy achieve higher returns on ASELSAN stocks than the investors who use the technical analysis indicator. Investors who use technical analysis indicators in SASA stocks achieve higher returns than investors who adopt a buy-and-hold strategy. The investors who adopt the buy-and-hold strategy achieve greater returns on Coca-Cola stocks than the investors who use the technical analysis indicator. If the investors who invest in Pegasus stock adopt the buy-and-hold strategy, they obtain more returns than the investors who use the technical analysis indicator. Investors who adopt a buy-and-hold strategy for Blue stocks achieve greater returns. The investors who adopt the buy-and-hold strategy obtain less return on PETKİM stock than the investors who use the technical analysis indicator.

Conclusion and Discussion:

For the 10 stocks analysed in the study, it is concluded that technical analysis indicators provide higher returns in 5 stocks in the time period between January 2, 2024 and July 12, 2024, and investors who apply the buy-and-hold strategy in 5 stocks obtain higher returns. Therefore, in the study, it is determined that investors adopting both active and passive strategies are equally weighted. Different results than those in the literature may be obtained due to reasons such as the short time period analysed, the low trading volume in the index, financial assets offering alternative returns offering higher returns within the data range, and differences in the price behaviour of the analysed stocks. Investors may find it helpful to consider many different relationships when investing in stocks in terms of expected returns. It seems more advantageous for investors to create a portfolio by analysing many situations such as the general economic conjuncture, sectoral situation, return levels of alternative financial assets, and return expectations of investors. Following the financial markets closely is one of the most important elements for investors to make the right decisions. Therefore, learning about information, news, innovations in the market in a timely manner brings about being more informed than other investors and perhaps creates the opportunity to obtain more returns.

1. GİRİŞ

Finansal piyasalar esas olarak fon arz ve talebinde bulunan tarafların çeşitli finansal varlıklar üzerinden işlem yaptıkları finansal yapılardır. Bu piyasalarda tasarruf sahibi olan taraflar sahip oldukları varlıkları, değerlendirmek ve daha fazlasına sahip olmak amacıyla yatırıma dönüştürmektedir. Yatırım süreci esas itibarıyla karar verme davranışları üzerine inşa edilen ekonomik, bilişsel ve davranışsal boyutları olan bir eylemdir. Bu nedenle yatırım kararını etkileyen pek çok ekonomik, psikolojik, davranışsal, çevresel ve sosyo-kültürel faktör bulunmaktadır. Tüm bu faktörlerden etkilenen karar verme sürecinin sonucunda ulaşılmaması istenen tek bir hedef bulunmakta olup o da kâr elde etmektir. Teorik olarak kar, gelir ile gider arasındaki pozitif fark olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifade ile kâr, bir finansal varlığın satış fiyatının alış fiyatından yüksek olması durumunda aradaki farkı ifade etmektedir. Yatırımcılar bu farkın olabildiğince yüksek olmasını isterler. Bunun için varlığın en düşük fiyattan alınıp en yüksek fiyattan satılması gerekmektedir. Bu nedenle yatırımcılar açısından bir finansal varlığa ilişkin en kârlı alış ve satış fiyatını tahmin etmek veya öngörebilmek önem taşımaktadır. Fakat bu fiyat seviyelerinin tahmin edilmesi çok kolay değildir.

Finansal piyasaların dinamik yapısı, yatırımcıların davranışsal farklılıkları gibi faktörler varlık fiyatlarının öngörülmesini zorlaştırmaktadır. Finansal piyasalar arasındaki uluslararası entegrasyon, piyasaların birbirlerinden etkilenmelerine neden olan dinamik bir hale gelmelerine neden olmaktadır. Bu nedenle herhangi bir piyasada veya varlık fiyatında meydana gelen değişimler, kısa süre içerisinde bulaşma etkisi ile diğer piyasa ve varlık fiyatlarını etkilemekte ve en kârlı alış ve satış fiyatının tahmin edilmesini zorlaştırmaktadır. Fiyat tahminini zorlaştıran bir diğer faktör ise piyasa odaklı olmaktan ziyade yatırımcı odaklı olan davranışsal ve psikolojik faktörlerdir. Bu düşünceden hareketle geliştirilen davranışsal finans yaklaşımı, geleneksel finansal karar verme model ve yaklaşımlarını eleştiren ve davranışsal faktörlerin de karar verme süreçlerindeki etkinliklerinin dikkate alınması gerektiğini savunan bir yaklaşım olarak finans literatüründeki yerini almıştır. Bu yaklaşıma göre, yatırımcıların farklı risk iştah ve algıları ile farklı kâr beklentilerine sahip olmaları ayrıca içinde yaşadıkları toplumun sosyo-kültürel özellikleri, karar verme sürecini etkileyerek finansal karar verme süreçlerini zorlaştırmaktadır.

Kâr maksimizasyonun sağlanması amacıyla geleneksel finans literatüründe varlık fiyatların öngörülmesine ilişkin farklı yaklaşımlar ve modeller geliştirilmiştir. Finansal ve ekonomik değişkenlere ilişkin verilerin analizine ilişkin geliştirilen bu yaklaşımlar arasında istatistik ve ekonometrik altyapıya sahip karmaşık modeller ile ifade edilen yöntemlerin yanı sıra grafikler üzerinden piyasa ve finansal varlık fiyatlarının analizine dayanan teknik analiz yaklaşımı da bulunmaktadır. Finansal piyasa ve varlıklarda meydana gelen değişimlere, teknolojik ve finansal okuryazarlık düzeyindeki gelişmelere bağlı olarak zaman içerisinde varlık fiyatların öngörülmesine ilişkin farklı yöntemlerin uygulanması söz konusu olsa da teknik analiz, daha sade, anlaşılabilir ve ulaşılabilir olması nedeniyle yöntemlerin en çok kullanılanları arasında yer almaktadır.

Bu çalışmada BİST Katılım 30 endeksinde işlem gören en değerli ilk 10 hisse senedinin 02.01.2024 ile 12.07.2024 tarihleri arasında ilişkin kapanış fiyatları kullanılarak teknik analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın amacı teknik analiz uygulamalarında sıklıkla kullanılan MACD ve RSI indikatörlerinin fiyat tahmini üzerindeki etkinliklerinin analiz edilerek geleneksel al ve tut stratejisi ile karşılaştırılmasıdır. Bu bağlamda çalışmada MACD ve RSI indikatörlerinden alınan sinyaller aracılığı ile tespit edilen fiyat seviyelerindeki alım satım sonucu oluşan kârlılık ile al ve tut stratejisi ile elde edilen kârlılık karşılaştırılarak teknik analizin etkinliği analiz edilmiştir. Bu çalışmanın yapılma amacı faize karşı hassasiyeti olan ve alternatif olarak katılım endeksine yatırım yapan yatırımcıların, teknik analiz yöntemlerini kullanarak getirilerini artırabilme durumlarını tespit edebilmektir. Çalışmada kullanılan indikatörler için yatırımcıların kendilerinin bir çizim yapması gerekmeden sadece indikatörün göstermiş olduğu sinyal niteliğindeki çıktıları dikkate alarak işlem yapmaları imkânı vardır. Dolayısıyla ileri düzey teknik analiz bilgisi olmadan da yatırımcıların temel düzey bilgilerini kullanarak ek getiri sağlayıp sağlamadıklarını kendileri tecrübe ederek deneyimlemiş olacaklardır.

Çalışmada öncelikle teknik analiz ile ilgili konularda yapılan çalışmalara ilişkin literatür özetine yer verilmiş olup ardından analiz yöntemini oluşturan teknik analiz ile MACD ve RSI indikatörlerine ilişkin teorik bilgiler sunulmuştur. Çalışmanın son bölümünde ise BİST Katılım 30 endeksinde işlem gören 10 şirkete ait hisse senetlerine teknik analiz uygulanarak MACD ve RSI indikatörlerinin etkinlikleri, geleneksel al ve tut stratejisi ile karşılaştırılmıştır.

2. LİTERATÜR ÖZETİ

Literatürde teknik analiz indikatörlerinin borsa endeksleri üzerindeki etkinliğini ve teknik analiz stratejileri ile al ve tut stratejilerinin verimliliğini karşılaştırmalı olarak inceleyen çalışmalara ilişkin özet bilgiler aşağıda sunulmuştur.

Vasiliou vd. (2006), çalışmalarında 1 Ocak 1990 ve 31 Aralık 2004 tarihleri arasında ait Atina Borsası verilerini kullanarak Hareketli Ortalamalar ve MACD indikatörünün Atina Borsası'ndaki hisse senedi fiyat hareketlerini tahmin etmedeki başarısını araştırmışlardır. Araştırma bulguları; Hareketli Ortalamalar ve MACD'nin geleneksel al ve tut stratejisine kıyasla daha başarılı sonuçlar sağladığını göstermiştir.

Chong ve Ng (2008), çalışmalarında Londra Borsası FT30 endeksine ilişkin Temmuz 1935 ile Ocak 1994 yılları arasında ait yaklaşık 60 yıllık verileri kullanarak MACD ve RSI indikatörlerinin etkinliğini araştırmışlardır. Analiz bulguları; RSI ve MACD indikatörlerinin çoğu durumda al ve tut stratejisinden daha yüksek getiriler sağlayabildiğini göstermiştir.

Eric vd. (2009), çalışmalarında Sırbistan finansal piyasalarında MACD ve RVI teknik analiz indikatörlerinin, yatırım kârlılığı üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Analiz bulgularına göre; optimize edilmiş MACD ve RVI göstergelerinin, finansal piyasalarda yatırım kararı alma sürecinde dikkate alınmasının, kârlılığın maksimize edilmesine önemli ölçüde katkı sağladığı sonucuna varılmıştır.

Birgili ve Esen (2013), çalışmalarında ADX, CCI ve RSI teknik analiz göstergelerini bulanık mantık modelinde uygulamışlardır. Analiz sonucunda BİST-30 endeksindeki banka hisselerinin alım ve satım kararlarında, test edilen modelden elde edilen sonuçların, al-tut stratejisine kıyasla daha başarılı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Metghalchi ve Garca-Gomez (2013), çalışmalarında 15 Mart 1988 ve 15 Ekim 2010 tarihleri arasında İrlanda Borsası'nda işlem gören hisse senedi verilerini kullanarak en çok kullanılan altı teknik analiz indikatörünün etkinliğini araştırmışlardır. Araştırma bulguları; teknik analiz indikatörlerinin geleneksel al ve tut stratejisine kıyasla daha kârlı sonuçlar sağlamasıyla birlikte işlem maliyetlerinin de karar alma sürecinde dikkate alınması gerektiğini göstermiştir.

Pandya (2013), çalışmasında Hindistan'da bilgi teknolojileri sektöründe işlem gören 5 firmanın 2010 ile 2012 yılları arasında ait hisse senedi fiyatlarını kullanarak teknik analiz uygulamış ve teknik analiz indikatörlerinin yatırım kararlarına etkisini araştırmıştır. Araştırma bulguları; EMA, MACD, ROC ve RSI indikatörlerinin hisse senedi fiyatları ve yönleri hakkında başarılı sonuçlar verdiğini göstermiştir.

Nithya ve Thamizhchelvan (2014), teknik analiz araçlarının hisse senedi fiyatlarını tahmin etmede nasıl kullanılabileceğini analiz ettikleri çalışmalarında, CNX Nifty'de işlem gören seçili şirketlere teknik analiz uygulamışlardır. Analiz bulguları; MACD, RSI gibi teknik göstergelerin hisse senedi piyasasına giriş ve çıkış zamanlamasında yararlı bir rol oynayabileceği sonucunu göstermiştir.

Cohen ve Cabiri (2015), çalışmalarında 2007 ve 2012 yılları arasında ait DJI, FTSE, NK225 ve TA100 endeksi verilerini kullanarak, geleneksel al ve tut stratejisi ile teknik analiz göstergelerini elde edilen getiriler açısından karşılaştırmışlardır. Elde edilen bulgulara göre; incelenen dönemlerde en iyi sonuç veren indikatörün RSI olduğu ikinci sırada ise MACD'nin yer aldığı belirlenmiştir. Ayrıca ayı piyasalarında RSI ve MACD'nin daha iyi sonuçlar verdiği bulgusu elde edilmiştir.

Mahajan (2015), Hindistan Borsası'na ait Nisan 2012 ve Mart 2015 dönemleri arası verileri kullanarak, optimize edilmiş MACD ve RSI indikatörü ile standart MACD ve RSI indikatörlerinin, al ve tut stratejisinden daha kârlı yatırımlar sağlayıp sağlamadığını araştırdığı çalışmasında; al ve tut stratejisinin standart MACD ve RSI göstergelerinden daha kârlı yatırımlar sağladığı ayrıca optimize edilmiş MACD ve RSI göstergelerinin al ve tut stratejisinden ve standart MACD ve RSI göstergelerinden daha kârlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Costa vd.(2015), Brezilya'da işlem gören 198 hisse senedine ilişkin verileri kullanarak basit hareketli ortalama, üstel hareketli ortalama ve MACD'nin performansını analiz ettikleri çalışmalarında, tekniklerin öngörü gücünü inceleyerek geleneksel al ve tut stratejisiyle karşılaştırmışlardır. Analiz bulguları; incelenen teknikler kullanılarak yatırım değerini aşan bir getiri elde etme olasılığının yüksek olmasıyla birlikte tekniklerin Brezilya piyasasında çok az öngörü gücüne sahip olduklarını göstermiştir.

Wu ve Diao (2015), çalışmalarında Şanghai hisse senedi endeksi ve Shenzhen hisse senedi endeksinin 8 yıllık verilerini kullanarak MACD, RSI ve KDJ indikatörlerinin etkinliklerini araştırmışlardır. Analiz bulguları; üç göstergenin birleşiminin, kısa vadeli hisse senedi değişimlerini tahmin etme olasılığının nispeten daha yüksek olabileceğini ayrıca piyasalardaki farklı periyotların göstergelerin verimliliği üzerinde daha az etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Subramaniam ve Vikneswaran (2016), Malezya'daki yatırımcıların yaygın olarak kullandığı stokastik indikatör, MACD ve RSI'ın forex, opsiyon ve hisse senedi gibi farklı piyasalardaki etkinliklerini araştırdıkları çalışmalarında, söz konusu indikatörlerin güvenilir sonuçlar vermemesiyle birlikte RSI indikatörünün diğer ikisine kıyasla daha etkin olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Özari vd. (2016), çalışmalarında 02.01.1997 ve 15.07.2015 tarihleri arasında ait BİST-30 ve BİST-100 endeksi verilerini kullanmışlardır. Çalışmada Bollinger Bandı, RSI, CCI ve MACD göstergeleri aracılığı ile gerçekleştirilen fiyat analizlerinde, Al/Sat/Bekle kararları tahmin edilmiş ve elde edilen sonuçlar gösterge özelinde karşılaştırılmıştır. Analiz bulguları; birden fazla indikatörün birlikte kullanılmasının yatırımcılar açısından daha rasyonel olacağını göstermiştir.

Öztürk (2016), çalışmasında üssel hareketli ortalamalar aracılığı ile geliştirdiği indikatörü çeşitli zaman periyotlarında Dow Jones, BİST-30 ve Borsa Milano'da simüle ederek test etmiştir. Test bulgularına göre; yeni geliştirilen indikatör her 3 borsada da al ve tut stratejisine kıyasla daha iyi performans göstermiştir.

Bhargavi vd. (2017), çalışmalarında, RSI indikatörünün Hindistan Borsası'ndaki hisse senedi fiyatları üzerindeki etkinliğini belirlemek amacıyla 20 şirketin Ocak 2011 ve Aralık 2013 dönemleri arasında ait verilerini kullanmışlar ve RSI indikatörünün Hindistan Borsası açısından etkin bir gösterge olduğunu belirlemişlerdir.

Řihová ve Svoboda (2018), daha kârlı bir yatırım stratejisi geliştirmek amacıyla Markov Zincir Analizi (MCA)'ne dayalı modeller ile teknik analiz indikatörlerini karşılaştırdıkları çalışmalarında 2006-2017 yılları arasında ait verileri kullanmışlardır. Analiz bulgularına göre; MACD, RSI ve OBV indikatörlerinin al ve tut stratejine kıyasla başarısız sonuçlar verdiği, MCA'ye dayalı modellerin ise al ve tut stratejisine kıyasla daha başarılı olduğu tespit edilmiştir.

Hejase vd. (2017), Lübnan Borsası'ndaki yatırımcıların kârlarını arttırabilmek amacıyla teknik analiz indikatörlerini nasıl kullanabileceklerini araştırdıkları çalışmalarında, 2004 yılının başından 2014 yılının sonuna kadar altı Lübnan bankasının ve bir emlak şirketinin hisselerinin kapanış fiyatlarını incelemişlerdir. Analiz sonuçları; Lübnan Borsası'nda MACD'nin uygulanmasının, yatırımlardaki kârlılığı arttıracak ölçüde önemli olmadığını göstermiştir.

Shalini vd. (2019), Hindistan Borsası'nda işlem gören yirmi şirketin 1 Ocak 2012 ve 31 Aralık 2017 tarihleri arasında ait hisse senedi fiyat verilerini kullanarak GMMA, MACD, Stokastik RSI ve ADX indikatörlerini, yatırımcılar açısından daha kârlı al ve sat noktaları belirlemek amacıyla test ettikleri çalışmalarında; GMMA ve ADX'in çalışma kapsamındaki hisse senetlerinin çoğu için etkili göstergeler olduğu ancak RSI ve MACD'ye kıyasla geç sinyaller verdikleri tespit edilmiştir. Bununla birlikte, RSI ve MACD'nin erken sinyaller vermesine rağmen ürettikleri yanlış sinyal sayılarının da oldukça yüksek olduğu, bu nedenle indikatörlerin riskli olduğu belirlenmiştir.

Abbasi vd. (2020), çalışmalarında 2008-2018 yılları arasında ait verileri kullanarak Tahran Borsası'ndaki farklı endeksler üzerinde 10 farklı teknik analiz indikatörünün performansını incelemişlerdir. Analiz bulgularına göre; bazı endekslerde teknik analiz indikatörlerinin kullanılmasının geleneksel al ve tut stratejisine göre anlamlı şekilde farklılaştığı ve teknik analiz indikatörlerinin performanslarının sektörel bazda değiştiği tespit edilmiştir.

Chen (2021), MACD indikatörünün geleneksel al ve tut stratejisine göre başarısını ayrıca N-MACD indikatörünün MACD ve geleneksel al ve tut stratejisine kıyasla başarısını araştırdığı çalışmasında analiz sonuçları; ayı piyasasında MACD göstergesinin yönlendirici öneminin oldukça önemli olduğunu ve yatırımcıların hisse senedi piyasasında daha fazla getiri elde etmek için N-MACD göstergesini kullanabileceğini göstermiştir.

Tek vd. (2022), çalışmalarında 28.12.2009 ve 05.01.2015 tarihleri arasında ait BİST-30 endeksi verilerini kullanarak teknik analiz aracılığı ile kazanç sağlanıp sağlanamayacağını araştırmışlardır. Teknik analize ilişkin farklı trend ve formasyonların uygulandığı çalışmada; teknik analiz yöntemleri kullanılarak olağan koşullar altında yatırımcıların kârlı sonuçlar elde edebileceği bulgusuna ulaşılmıştır.

Bahar ve Bilen (2023), çalışmalarında 01.01.2018 ve 20.12.2022 tarihleri arasında ait BİST’te işlem gören on turizm şirketinin günlük kapanış verilerini kullanarak, RSI, MACD, Stokastik ve Bollinger Bandı indikatörlerinin bu şirketlerin hisse senetleri üzerindeki performanslarını incelemişlerdir. Analiz bulgularına göre; RSI (50) indikatörü diğer indikatörlere kıyasla geleneksel al ve tut stratejisine göre daha iyi performans göstermektedir.

Porselvi ve Meenakshi (2024), BSE’de bilgi teknolojileri sektöründe işlem gören şirketlerin hisse senetlerinde MACD indikatörünün etkinliğini araştırdıkları çalışmalarında; MACD indikatörünün, geleneksel al ve tut stratejisi ile benzer hatta bazı dönemlerde daha kârlı sonuçlar verdiği belirlenmiştir.

Konu ile alakalı yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunda teknik analiz yöntemlerini kullanarak al-tut stratejisine göre daha fazla getiri elde edilebildiği sonucuna ulaşılmıştır. Tabii çalışmaların veri setlerinin uzunluğu, analiz edilen dönemdeki ekonomik koşullar, kullanılan teknik analiz yöntem ve araçları, çalışmaların kısıtları gibi durumlara göre farklı sonuçlar ortaya çıkabilmektedir.

3. YÖNTEM

Finansal piyasalarda yatırımcıların uygulayabilecekleri aktif ve pasif stratejiler bulunmaktadır. Aktif stratejiler varlıkların piyasada yanlış fiyatlandığı varsayımından hareketle geliştirilen stratejiler olup bu stratejiler kısa vadeli piyasa hareketlerinden kazanç sağlama amacıyla uygulanmaktadır. Pasif stratejiler ise piyasanın yenilemeyeceği varsayımından hareketle geliştirilen ve varlık fiyatlarını esas alan stratejilerdir. Teknik analize dayalı oluşturulan stratejiler aktif stratejiler kapsamında değerlendirilirken satın al ve tut stratejisi ise pasif stratejilere örnek gösterilebilir (Temizel ve Meriç, 2008, s.129-130).

Teknik analiz kavramı esas itibarıyla, birincil araç olarak grafiklerin kullanıldığı fiyatların incelenmesini ifade etmektedir. Günümüzdeki teknik analizin temelleri, Charles Dow tarafından 1900’lü yıllarda geliştirilen Dow Teorisi’nden kaynaklanmaktadır. Dow Teorisi’nden kaynaklanan analiz, fiyatların trend niteliği, bilinen tüm bilgileri iskonto eden fiyatlar, teyit ve sapma, fiyat değişikliklerini yansıtan hacim ile destek/direnç gibi ilkeleri içermektedir (Achelis, 2021, s. 7). Teknik analiz, geçmiş fiyat hareketleri, işlem hacimleri vb. değişkenleri kullanarak fiyat hareketlerini tahmin etme yöntemi olarak da tanımlanabilir (Park ve Irwin, 2007, s. 786). Teknik analiz istatistiksel bir temele sahip olup bir varlığın geçmiş verilerinin, gelecek verilerini belirli bir olasılık dahilinde tahmin edebileceği görüşüne dayanmaktadır. Teknik analizde varlığın geçmiş verileri, varlığın fiyat trendi hakkında bilgi vererek gelecek tahminini kolaylaştırmaktadır (Kaya ve Tunç, 2021, s. 101). Teknik analiz sayesinde geçmiş veriler referans alınarak gelecekte oluşabilecek fiyatları tahmin etmek mümkün olabileceği için teknik analiz yardımıyla piyasadaki trend yakalanarak finansal kararlar verilebilir (Özari vd., 2016, s. 98).

Fama (1970) tarafından geliştirilen Etkin Piyasalar Hipotezi (EPH); menkul kıymet fiyatlarının piyasadaki mevcut tüm bilgileri tam olarak yansıttığı ve bu menkul kıymetlerin gelecekteki getirilerinin önceki bir finansal bilgiye veya hisse senedi performansına dayanarak tahmin edilemeyeceği varsayımına dayanmaktadır. EPH’ye göre piyasa etkinliği üç ayrı formda tanımlanmıştır. (1) Zayıf formda etkinlik; fiyatların geçmişte yer alan bilgileri tam olarak yansıttığı kabul edilen etkinlik türüdür. Zayıf formda etkin piyasalarda, yatırımcıların geçmiş fiyat modellerinin analizini yaparak diğer bir ifade ile teknik analiz uygulayarak piyasanın üzerinde anormal kârlar elde etmek için bir yatırım stratejisi geliştirilemeyeceği fikri savunulmaktadır. (2) Yarı güçlü formda etkinlik; cari hisse senedi fiyatlarının yalnızca geçmiş fiyat bilgilerini değil, aynı zamanda bir şirketin menkul kıymetleriyle ilgili tüm kamuya açık bilgileri de yansıttığı kabul edilen etkinlik türüdür. Yarı güçlü formda etkin piyasalarda, yatırımcıların bilançoları, gelir tablolarını, temettü değişikliği duyurularını, hisse senedi bölünmelerini veya bir şirketle ilgili diğer kamuya açık bilgileri analiz ederek diğer bir ifade ile temel analiz tekniğini uygulayarak piyasanın üzerinde anormal getiriler elde edemeyeceği fikri savunulmaktadır. (3) Güçlü formda etkinlik ise; piyasada bir şirket hakkındaki tüm bilgilerin piyasa fiyatlarına tam olarak yansıdığı kabul edilen etkinlik türüdür. Güçlü formda etkin piyasalarda, imtiyazlı bilgilere sahip olan yatırımcıların bile piyasanın üzerindeki bir düzeyde aşırı getiri elde edemeyecekleri fikri savunulmaktadır (Malkiel, 1989, s. 127).

Teknik analiz, Fama tarafından EPH’nin yayınlanmasından sonra akademisyenler ve yatırımcılar arasında ilgi çekici bir alan haline gelmiştir. EPH’ye göre, etkin bir piyasada hisse senedi fiyatları mevcut tüm bilgileri tam olarak yansıtmakta ve rasyonel yatırımcılar daha iyi fiyat keşfi yapmaktadırlar. Bu nedenle hiçbir strateji, etkin bir piyasada geleneksel al ve tut getirisinden daha yüksek getiri sağlayamamaktadır (Mahajan, 2015, s. 15). Fakat piyasaların güçlü formda etkin olmaları her zaman mümkün olmamaktadır. Piyasaların zayıf formda etkin olduğu, diğer bir ifade ile varlığın geçmiş fiyat hareketlerinin bugünkü fiyatına yansıdığı varsayımında, geleceği

modellemeye yönelik gerçekleştirilen teknikler, hipotezin reddedilmesi anlamına gelmektedir. Yatırımcılar, farklı piyasalarda çeşitli tahmin yöntemlerini, genellikle teknik analizleri, uygulayarak belirli miktarda getiri elde edebilmektedirler. Teknik analiz, fiyatların yatırımcılar tarafından tespit edilip tanınabilen kalıplar içinde hareket ettiği ve bu kalıpların sürelerinin yanlış sinyaller nedeniyle oluşabilecek herhangi bir işlem maliyetini ve kaybı telafi edecek kadar uzun olduğu görüşüne dayanmaktadır. Teknik analize dayalı yatırım stratejisinin kârlılığı, gelişmiş ve gelişmekte olan piyasalar ölçeğinde çeşitli çalışmalarda kanıtlanmıştır. Günümüzde teknik analizde yer alan göstergelerin kullanımı sürekli olarak genişlemekte olup teknik analizin temel analiz ile birlikte takip edilmesi tahmin modellerinin gücünü arttırmaktadır. Ayrıca genetik algoritmalar, yapay sinir ağları, bulanık mantık ve kaos teorisi gibi makine öğrenimi tekniklerinin, finansal piyasa analizlerinde uygulanmasıyla beraber teknik analiz, daha gelişmiş tahmin modelleri için gerekli girdiyi sağlayabilecektir (Stankovic vd., 2015, s. 52).

Teknik analizin fiili olarak uygulanması, farklı formda yer alabilen grafik ve indikatör olarak ifade edilen teknik göstergelerin takip edilmesi ve yorumlanması esasına dayanmaktadır. Teknik analizde varlığın fiyatlarının takibine ilişkin genel olarak çubuk, çizgi ve mum grafikler kullanılmaktadır. Finansal varlığın geçmiş verileri kullanılarak oluşturulmuş denklemler aracılığıyla elde edilen matematiksel modellere indikatör ya da gösterge denilmekte olup bir indikatörün referans aralıklarının olması durumuna ise osilatör denilmektedir. Analizi yapanlar gelen fiyat seviyelerini bu modeller aracılığı ile daha kolay yorumlayabilmekte ve gelecek için tahminler yapabilmektedir (Kaya ve Tunç, 2021, s. 133).

Teknik analizde çok sayıda indikatör yer almaktadır. Bunlar arasında en çok kullanılanlar Göreceli Güç Endeksi (RSI), Hareketli Ortalama (MA), Hareketli Ortalama Yakınsama İraksama (MACD), Stokastik RSI (StokRSI), Bollinger Bantları (BB), Fibonacci Düzeltmesi sayılabilir. Çalışmanın uygulama kısmında MACD ve RSI indikatörlerine ilişkin analiz bulguları yorumlandığı için MACD ve RSI indikatörleri aşağıda kısaca açıklanmıştır.

MACD indikatörü, üstel hareketli ortalamadan (EMA) geliştirilen bir gösterge olup hisse senedi analizlerinde yaygın bir gösterge olarak kullanılmaktadır (Wang ve Kim, 2018, s. 2). MACD, trend takip edici bir indikatör olarak değerlendirildiği kadar osilatör olarak da kullanılabilir. İndikatörün hesaplanma mantığı kısa vadeli hareketli ortalamadan uzun vadeli hareketli ortalamanın çıkartılması ve farkın üssel hareketli ortalamasının alınmasına dayanmaktadır. İndikatör 12 günlük üssel hareketli ortalamadan 26 günlük üssel hareketli ortalamanın çıkarılması ile hesaplanırken, sinyal eğrisi ise MACD değerinin 9 günlük üssel hareketli ortalaması alınarak elde edilmektedir (Sümer, 2015, s. 46-47).

$$\text{MACD} = \text{EMA}(12) - \text{EMA}(26) \quad (1)$$

$$\text{Sinyal} = \text{EMA}(\text{MACD}, 9) \quad (2)$$

MACD, bir trendin tersine dönmesini veya bir trendin devam etmesini belirlemek için üssel ortalamalar kullanmakta olup 1979'da Gerald Appel tarafından geliştirilen gösterge, iki ortalama üzerinden hesaplanmaktadır. MACD1 göstergesi olarak adlandırılan ilki, genellikle 26 günlük ve 12 günlük iki üssel ortalama arasındaki farkı ifade etmektedir. Sinyal göstergesi olarak adlandırılan ikincisi ise, MACD1 göstergesinin 9 günlük hareketli ortalamasını göstermektedir. "Yakınsama" ve "uzaklaşma" terimleri ise, MACD1 ve sinyal göstergesi arasındaki farkın daralmasını ve genişlemesini ifade etmektedir. Daha oynak ortalama olan MACD1 göstergesi, daha az oynak ortalama olan sinyal çizgisini alttan kestiğinde satın alma sinyali verilirken, MACD1 çizgisi sinyal çizgisini yukarıdan keserse, bir satış sinyali verilmektedir. Kesişme açısı ne kadar büyük olursa, alım veya satım sinyali de o kadar anlamlı olmaktadır (Meissner vd., 2001, s.3).

Bir diğer gösterge olan RSI, Welles Wilder tarafından geliştirilen ve teknik analizde en yaygın kullanılan göstergelerden birisi olan, son derece kullanışlı bir salınımlı momentum göstergesidir. En popüler olanı, RSI'nın 14 günlük değerlere göre hesaplandığı 14 günlük RSI'dır (Boobalan, 2014, s. 30). RSI ardışık kapanış fiyatlarının yukarı veya aşağı hareketlerinin karşılaştırılması yoluyla varlık fiyatının gücünü veya hızını gösteren bir osilatördür (Rosillo vd., 2013, s. 1545). Bir momentum göstergesi olup menkul kıymetteki aşırı alım ve aşırı satım koşullarını, son fiyat artışlarının büyüklüğünü son kayıplarla karşılaştırarak işaretlemek için kullanılmaktadır. Gösterge, 0 ile 100 arasında bir değer almakta olup 100 değeri en yüksek aşırı alım koşulunu 0 ise en yüksek aşırı satım koşulu ifade etmekte ve aşağıdaki formül kullanılarak hesaplanmaktadır.

$$\text{RSI} = 100 - [100 / (1 + \text{RS})] \quad (3)$$

$$\text{RS} = \text{Ortalama Kazanç} / \text{Ortalama Kayıp} \quad (4)$$

RSI değeri 70 seviyesine yaklaştığında bir menkul kıymet aşırı değerli olarak kabul edilir ve bu durum satış sinyali olarak değerlendirilir. Benzer şekilde, RSI 30'a yaklaştığında ise menkul kıymetin değerinin altında olduğu kabul edilir ve bu durum ise satın alma sinyalini ifade etmektedir (Gold, 2015, s. 13). RSI'nin en önemli faydası uyumsuzluklar vasıtasıyla trend dönüşümünü gösterebilmesidir. Normal şartlar altında varlığın fiyat trendi ile RSI endeksinin trendinin aynı yönde hareket etmesi gerekmektedir. Fakat varlığın fiyatlama trendini RSI endeksi onaylamıyor ise bu durum mevcut trendin sona erdiğini ve trend dönüşümü yaşanabileceğini göstermektedir (Kaya ve Tunç, 2021, s. 137).

Çalışmanın bundan sonraki uygulama bölümünde aktif yatırım stratejisi olan teknik analiz ile pasif yatırım stratejisi olan al ve tut stratejisinden elde edilen getiriler karşılaştırılmıştır. Bu bağlamda MACD ve RSI indikatörlerden alınan sinyaller aracılığı ile tespit edilen fiyat seviyelerindeki alım satım sonucu oluşan kârlılık ile al ve tut stratejisi ile elde edilen kârlılık karşılaştırılarak teknik analizin etkinliği analiz edilmiştir.

4. VERİ SETİ VE BULGULAR

Borsa İstanbul Katılım 30 endeksinin 12.07.2024 kapanış tarihi dikkate alınarak endeksin ilk 10 bileşeni içerisinde bulunan hisse senetleri olan BIM Mağazalar (BIMAS), Ereğli Demir Çelik (EREGL), TÜPRAŞ (TUPRS), Türk Hava Yolları (THYAO), Aselsan (ASELS), SASA Polyester (SASA), Coca Cola İçecek (COLA), Pegasus (PGSUS), Mavi Giyim (MAVI) ve PETKİM (PETKM) hisse senetlerine ait 2.01.2024 ile 12.07.2024 tarihleri arasındaki günlük kapanış değerleri dikkate alınarak analizler gerçekleştirilmiştir. Analizler tradingview uygulaması üzerinden yapılmıştır.

Çalışma, MACD (Hareketli Ortalama Yakınsama İraksama) ve RSI (Göreceli Güç Endeksi) göstergelerini kullanarak hisse senetlerinin günlük fiyat grafikleri üzerinde alım ve satım işlemlerinin gerçekleştirilmesi üzerine kurulmuştur. Göstergelerin işlem sinyali ürettiği günün açılış fiyatı üzerinden işlemler gerçekleştirilmiştir. Hisse senetleri üzerinde ilk işlem, alım yönünde olacak şekilde yapılmıştır. Belirlenen veri aralığında göstergelerin sat sinyali üretmeden vermiş olduğu al sinyali dikkate alınmamıştır. Açıklamak gerekirse 10 Haziran tarihinde gösterge al sinyali üretmiş olsun ancak veri sonu olan 12 Temmuz tarihine kadar sat sinyali üretmemiş ise bu al sinyali dikkate alınmayıp işlem yapılmamıştır. Göstergeler üzerinde nerelerden alım-satım sinyali üretildiği Şekil 1'de oklar aracılığıyla gösterilmiş ve diğerlerinde bu oklar kullanılmamıştır. Yukarıdan aşağı inen oklar alım sinyalini, aşağıdan yukarı çıkan oklar ise satım sinyali üretilen tarihleri belirtmektedir. Teknik analiz yöntemlerini kullanan bir yatırımcı ile al-tut stratejisini benimseyen yatırımcı arasında nasıl bir farklılık olduğunu da belirlemek amaçlanmaktadır. Al- tut stratejisinde tüm hisse senetleri için veri başlangıç tarihi olan 2 Ocak tarihinde alım yönlü işlem ve veri sonu olan 12 Temmuz tarihinde satış yönlü işlem gerçekleştirilmiştir. İki tarih arasındaki fiyat farkı yatırımcının elde tutma stratejisi sonucunda elde ettiği kazancı/zararı ifade etmektedir. Ortaya çıkan sonuca göre teknik analiz yöntemini kullanan yatırımcının mı yoksa al-tut stratejisini benimseyen yatırımcının mı daha fazla kazanç elde ettiği belirlenmiş olacaktır.

Şekil 1. BIMAS Hisse Senedinin Fiyat Grafiği

BİM hisse senedine ait fiyat grafiği Şekil 1’de gösterilmiştir. 8 Ocak tarihinde MACD çizgisi sinyal çizgisinin üzerine çıkmış ve gösterge al sinyali üretmiştir. 309,75 TL olarak alım yönlü işlem yapılmıştır. 14 Şubat tarihinde MACD çizgisi sinyal çizgisinin altına inmiş ve gösterge sat sinyali üretmiştir. 383 TL üzerinden satım işlemi yapılmış ve alım-satım işleminden lot (1 adet hisse senedi) başına 73,25 TL (383-309,75) oran olarak ise %23,65 kâr elde edilmiştir. 4 Nisan tarihinde alım sinyali üretmiş ve 370,75 TL üzerinden işlem yapılmıştır. 19 Nisan’da satım işlemi 367,75 TL’den yapılmış ve işlemde 3 TL oransal olarak %0,81 zarar elde edilmiştir. 29 Nisan tarihinde mavi çizgi turuncu çizginin üzerine çıkmış ve gösterge al sinyali üretmiştir. 389,50 TL’den alım yapılmış ve 481,75 TL üzerinden satım işlemi 29 Mayıs tarihinde gerçekleştirilmiştir. Bu işlemde elde edilen kâr 92,25 TL oransal olarak ise %23,68 olarak hesaplanmıştır. 14 Haziran’da 526,50 TL üzerinden alım ve 1 Temmuz tarihinde 548 TL’den satım işlemleri yapılmıştır. Oransal olarak %4,08 tutar olarak 21,50 TL işlemde kâr elde edilmiştir. MACD göstergesi kullanılarak yapılan işlemlerden elde edilen kâr lot başına 184 TL oransal olarak %50,6 olarak hesaplanmıştır.

26 Mart tarihinde RSI 33,01 değerine gelmiş (RSI değerinin 30 veya 30’a yakın seviyelere geldiği noktalarda alım yönlü işlem yapılmaktadır) ve 356,50 TL üzerinden alım yapılmıştır. 24 Mayıs’ta 67,27 değerine düşen RSI sat sinyali üretmiş ve 482 TL’den satım gerçekleştirilmiştir. Bu işlemde elde edilen kâr 125,50 TL (%35,20) olarak hesaplanmıştır. RSI göstergesini kullanarak yapılan işlemde elde edilen kâr tutarı toplam 125,50 TL (%35,20) olarak belirlenmiştir.

Al-tut stratejisini benimseyen bir yatırımcı ise 2 Ocak tarihinde 304,50 TL’den alım yapmış ve veri sonu olan 12 Temmuz’da ise 570,5 TL’den satım işlemi gerçekleştirmiştir. Bu stratejiyi kullanan yatırımcı 266 TL kâr elde etmiştir. Oransal olarak bakıldığında zaman getirisi %87,36 olarak belirlenmiştir.

Bu işlemlere göre al-tut stratejisini benimseyen yatırımcının çalışmada kullanılan teknik analiz göstergelerini benimseyen yatırımcıya göre MACD göstergesinde 82 TL (266-184); RSI göstergesinde 140,50 TL (266-125,50) daha fazla kâr elde ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla BİM hisse senedi için teknik analiz yöntemini kullanmanın daha fazla getiri sağlamayacağı ortaya konulmuştur.

Şekil 2. EREGL Hisse Senedinin Fiyat Grafiği

Ereğli Demir Çelik hisse senedi MACD göstergesine göre ele alınan dönem içerisinde 6 Şubat tarihinde al sinyali üretmiş ve 43,66 TL üzerinden alım gerçekleştirilmiştir. 26 Şubat tarihinde ise 46,58 TL’den satım işlemi yapılmış ve lot başına 2,92 TL (%6,69) kâr elde edilmiştir. 9 Nisan tarihinde ikinci al sinyalini üretmiş ve 41,98 TL’den alım yapılmıştır. 49,68 TL’den 9 Haziran tarihinde satılmıştır. İşlemden elde edilen kâr 7,7 TL (%18,34)’dir. Tüm işlemlerden elde edilen kâr ise 10,62 TL (%25,03) olarak hesaplanmıştır.

RSI değerinin 30,45’e geldiği 4 Nisan tarihinde alım işlemi 38,34 TL’den yapılmıştır. 63,87 RSI değerine indiği tarih olan 29 Mayıs’ta 49,50 TL’den satılmıştır. Elde edilen toplam kâr 11,16 TL (%29,11) olarak bulunmuştur.

Al-tut stratejisiyle hareket eden yatırımcılar ise 2 Ocak tarihinde 41,30 TL’den alım yapıp son fiyat olan 55,25 TL’den satım gerçekleştirmişlerdir. Toplam elde ettikleri kâr ise 13,95 TL (%33,78)’dir.

Ereğli Demir Çelik hisse senedini al-tut stratejisi üzerine kurgulayan yatırımcı, MACD ve RSI teknik göstergelerini benimseyen yatırımcıya göre daha fazla getiri elde etmiştir.

Şekil 3. TÜPRAŞ Hisse Senedinin Fiyat Grafiği

TÜPRAŞ hisse senedine ait fiyat grafiği Şekil 3'te verilmiştir. MACD göstergesine göre 16 Ocak tarihinde 141,40 TL'den alım, 26 Şubat tarihinde ise 164,50 TL'den satım işlemi yapılmıştır. Bu işlemden elde edilen kâr 23,10 TL (%16,34) olarak hesaplanmıştır. 8 Nisan tarihinde 179,70 TL'den alım, 8 Mayıs'ta ise 199 TL'den satım işlemi gerçekleştirilmiştir. Lot başına elde edilen kâr 19,30 TL (%10,74) olarak bulunmuştur. MACD göstergesini kullanarak yapılan işlemlerden elde edilen toplam kâr tutar olarak 42,40 TL iken oransal %27,08 olarak hesaplanmıştır.

RSI göstergesi için alım sinyali niteliğinde olan 30 veya 30'lu değerlere yakın seviyelere gelmediği için bu gösterge üzerinden herhangi bir işlem yapılmamıştır (30,66 değeri 12 Haziran tarihinde olmuştur ancak analiz edilen dönem içerisinde sat sinyali üretmediği için dikkate alınmamıştır).

2 Ocak tarihinde 144 TL'den alım yapan al-tut stratejisine sahip yatırımcı 12 Temmuz tarihinde 171,30 TL'den satım işlemi yapmış ve elde ettiği kâr 27,30 TL (%18,96) olarak hesaplanmıştır.

Al-tut stratejisini benimseyen yatırımcı TÜPRAŞ hisse senedi için teknik analiz göstergesini kullanan yatırımcıya göre daha az getiri elde etmiştir. MACD göstergesinde 42,40 TL elde edilen getiriye karşılık al-tut stratejisinde 27,30 TL getiri elde edilmiştir. Dolayısıyla teknik analiz göstergelerini kullanmanın daha fazla getiri elde edebilme imkânı sunabileceği görüşü bu hisse senedi ve zaman aralığı için desteklenmektedir.

Şekil 4. THYAO Hisse Senedinin Fiyat Grafiği

Türk Hava Yolları hisse senedine ait fiyat grafiği Şekil 4'te gösterilmiştir. MACD göstergesi 8 Ocak tarihinde al sinyali üretmiş ve 239,10 TL'den işlem yapılmıştır. 15 Şubat tarihinde 283,75 TL'den satım işlemi gerçekleştirilmiştir. İşlemden elde edilen kâr 44,65 TL (%18,67)'dir. 21 Mart tarihinde 281 TL'den alım, 10 Mayıs'ta 325,50 TL'den satım işlemi yapılmış ve 44,50 TL (%15,84) kâr elde edilmiştir. Yapılan iki işlemten elde edilen toplam kâr ise 89,15 TL (%34,51) olarak hesaplanmıştır.

RSI göstergesi herhangi bir alım-satım sinyali üretmemiştir.

Al-tut stratejisine dayalı yatırım yapan bireyler ise 233,50 TL'den 2 Ocak tarihinde alım, 310,50 TL'den 12 Temmuz'da satım işlemi gerçekleştirmiş ve toplam 77 TL (%32,98) kâr elde etmiştir.

Türk Hava Yolları hisse senedi için al-tut stratejisini benimseyen yatırımcının teknik analiz göstergelerini kullanan yatırımcıya göre daha az getiri elde ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç teknik analiz göstergelerini kullanan yatırımcıların ortalama piyasa getirisi üzerinde bir getiri elde edebileceği görüşünü destekler niteliktedir.

Şekil 5. ASELS Hisse Senedinin Fiyat Grafiği

Şekil 5'te ASELSAN hisse senedine ait fiyat grafiği gösterilmektedir. MACD göstergesi 5 Ocak tarihinde 47,62 TL'den alım sinyali, 1 Mart'ta 60 TL'den sat sinyali üretmiştir. Yapılan işlemler sonucunda 12,38 TL (%26) kâr elde edilmiştir. 8 Nisan tarihinde 58,65 TL'den alım, 15 Mayıs'ta 61 TL'den satım işlemi yapılmış ve 2,35 TL (%4,01) kâr elde edilmiştir. MACD göstergesi yardımıyla elde edilen toplam kâr ise 14,73 TL (%30,01) olarak hesaplanmıştır.

RSI göstergesi alım satım yapılabilecek seviyelere ulaşamadığı için herhangi bir işlem yapılmamıştır.

45,44 TL'den 2 Ocak'ta alım yapan yatırımcı 64,85 TL'den 12 Temmuz tarihinde satım işlemi gerçekleştirmiştir. Al-tut stratejisine sahip yatırımcı toplam 19,41 TL (%42,72) kâr elde etmiştir.

Al-tut stratejisini benimseyen yatırımcı teknik analiz göstergesini kullanan yatırımcıya göre ASELSAN hisse senedinde daha fazla getiri elde etmiştir. Bu sonuç teknik analiz göstergelerini kullanan yatırımcıların ortalama piyasa getirisi üzerinde getiri elde ettikleri görüşünü desteklemektedir.

Şekil 6. SASA Hisse Senedinin Fiyat Grafiği

SASA hissesine ait fiyat grafiği Şekil 6'da gösterilmiştir. 15 Ocak tarihinde MACD göstergesi al sinyali üretmiş ve 34,80 TL'den işlem yapılmıştır. 26 Şubat tarihinde 40,20 TL'den satım işlemi yapılmış ve toplam 5,40 TL (%15,52) kâr elde edilmiştir. 21 Mart tarihinde 39,02 TL'den alım, 3 Nisan'da 38,48 TL'den satım işlemi yapılmıştır. İşlemden 0,54 TL (%1,38) zarar elde edilmiştir. 26 Nisan'da 39,96 TL'den al, 27 Mayıs tarihinde 48,96 TL'den sat sinyali üretilmiş ve toplam 9 TL (%22,52) kâr elde edilmiştir. Yapılan işlemlerden elde edilen toplam kâr 13,86 TL (%21,14) olarak hesaplanmıştır.

RSI değeri 17 Ocak tarihinde 27,36 ile al sinyali üretmiş ve 34,34 TL'den işlem yapılmıştır. 19 Şubat'ta 65,08 değerine inmiş 44,84 TL'den satım işlemi gerçekleştirilmiştir. Elde edilen toplam kâr 10,50 TL (%30,58) olarak bulunmuştur.

2 Ocak tarihinde 36,56 TL'den alım, 12 Temmuz'da 44,38 TL'den satım yapan yatırımcı lot başına 7,82 TL (%21,39) toplam kâr elde etmiştir.

SASA hisse senedinde teknik analiz göstergelerini kullanan yatırımcılar al-tut stratejisini benimseyen yatırımcılara göre daha fazla getiri elde etmişlerdir. Teknik analizi kullanan yatırımcıların ortalama piyasa getirisi üzerinde bir getiri elde edebileceği görüşü bu hisse senedinde desteklenmektedir.

Şekil 7. COLA Hisse Senedinin Fiyat Grafiği

Coca Cola hisse senedine ait fiyat grafiği Şekil 7’de gösterilmektedir. 18 Ocak tarihinde MACD çizgisi sinyal çizgisini yukarı doğru kırmış ve al sinyali üretmiştir. 539 TL’den alım, 646 TL’den 26 Şubat tarihinde satım işlemi yapılmış ve 107 TL (%19,85) kâr elde edilmiştir. 2 Nisan tarihinde 611 TL’den alınan hisse 28 Mayıs’ta 785 TL’den satılmıştır. İşlemden elde edilen kâr 174 TL (%28,48) olarak bulunmuştur. İki işlemde elde edilen toplam kâr 281 TL (%48,33) olarak hesaplanmıştır.

18 Mart tarihinde 557,50 TL’den alım sinyali RSI tarafından üretilmiş, 15 Nisan’da 681,50 TL’den satım işlemi yapılmıştır. Elde edilen kâr toplamı 124 TL (%22,24) olarak bulunmuştur.

2 Ocak tarihinde 530 TL’den alım yapan al-tut strateji sahibi yatırımcı, 12 Temmuz’da 835,50 TL’den satım yaparak toplam 305,50 TL (%57,64) kâr elde etmiştir.

Al-tut stratejisini benimseyen yatırımcı teknik analiz göstergesini kullanan yatırımcıya göre Coca Cola hisse senedinde daha fazla getiri elde etmiştir. Bu sonuç teknik analiz göstergelerini kullanan yatırımcıların ortalama piyasa getirisi üzerinde bir getiri elde edebildiği görüşüne ters düşmektedir.

Şekil 8. PGSUS Hisse Senedinin Fiyat Grafiği

Pegasus hisse senedine ait fiyat grafiği Şekil 8’de verilmiştir. MACD göstergesi 2 Ocak tarihinde al sinyali üretmiş ve 133,20 TL’den alım yapılmıştır. 1 Mart tarihinde 176,10 TL’den satım işlemi gerçekleştirilmiş ve 42,90 TL (%32,21) kâr elde edilmiştir. 164,70 TL üzerinden 5 Nisan tarihinde al veren gösterge 207,10 TL’den 13 Mayıs’ta sat sinyali vermiştir. İşlem sonucunda 42,40 TL (%25,74) kâr elde edilmiştir. 13 Haziran tarihinde 229,90 TL’den alınan lot 1 Temmuz’da 230,10 TL’den satılmıştır. İşlemden 0,20 TL (%0,09) kâr elde edilmiştir. 85,50 TL (%58,04) toplam MACD göstergesi kullanılarak elde edilen kâr tutarıdır.

RSI göstergesi al-sat sinyali üretmemiştir.

2 Ocak tarihinde 133,20 TL’den alınan hisse 12 Temmuz’da 251,75 TL’den satılmıştır. Al-tut stratejisini benimseyen yatırımcı için toplam kâr tutarı 118,55 TL (%89)’dir.

Pegasus hisse senedine yatırım yapan yatırımcı al-tut stratejisini benimsemiş ise teknik analiz göstergesini kullanan yatırımcıya göre 33,05 TL daha fazla getiri elde etmiştir. Dolayısıyla teknik analiz göstergelerini kullanan yatırımcıların piyasa getirisi üzerinde bir kazanç elde edebileceği görüşü desteklenmemektedir.

Şekil 9. MAVI Hisse Senedinin Fiyat Grafiği

Şekil 9'da Mavi hisse senedine ait fiyat grafiği gösterilmiştir. 2 Ocak tarihinde 58,25 TL'den alınan hisse senedi, 13 Şubat'ta 75,30 TL'den satılmış ve 17,05 TL (%29,27) kâr elde edilmiştir. 70,60 TL'den 15 Mart'ta alınmış ve 72,70 TL'den 27 Mart'ta satılmıştır. İşlemden elde edilen kâr toplamı 2,10 TL (%2,97)'dir. 5 Nisan tarihinde gösterge al sinyali vermiş 79,65 TL'den işlem yapılmıştır. 14 Mayıs'ta 95,50 TL'den satım yapılan hissede, işlemden elde edilen kâr 15,85 TL (%19,9)'dir. MACD göstergesine göre yatırımcının elde ettiği toplam kar 35 TL (%52,14) olarak hesaplanmıştır.

RSI göstergesine göre herhangi bir işlem yapılmamıştır.

58,25 TL'den 2 Ocak'ta alan yatırımcı 132,20 TL'den 12 Temmuz'da satmış ve toplam 73,95 TL (%126,95) kâr elde etmiştir.

Mavi hisse senedi için al-tut stratejisini benimseyen yatırımcılar daha fazla getiri elde etmişlerdir. Bu sonuç teknik analiz göstergelerini kullanan yatırımcıların ortalama piyasa getirisi üzerinde bir kazanç elde edebildiği görüşü ile ters düşmekte ve desteklememektedir.

Şekil 10. PETKM Hisse Senedinin Fiyat Grafiği

PETKİM hissesine ait fiyat grafiği Şekil 10'da verilmiştir. 2 Ocak tarihinde MACD al sinyali üretmiş ve 18,40 TL'den işlem yapılmıştır. 27 Şubat'ta 25,24 TL'den sat işlemi gerçekleştirilmiş ve 6,84 TL (%37,17) kâr elde edilmiştir.

edilmiştir. 19,79 TL'den 16 Nisan'da alınan lot 21,68 TL'den 26 Haziran'da satılmış ve 1,89 TL (%9,55) kâr elde edilmiştir. 8,73 TL (%46,72) toplam kâr elde edilmiştir.

RSI göstergesi 5 Nisan'da 19,06 TL'den al, 12 Temmuz'da 23,76 TL'den sat sinyali vermiş ve işlemde 4,70 TL (%24,66) kâr elde edilmiştir.

2 Ocak tarihinde 18,40 TL'den alan yatırımcı 12 Temmuz'da 23,76 TL'den satarak 5,36 TL (%29,13) kâr elde etmiş olmaktadır.

Al-tut stratejisini benimseyen yatırımcı teknik analiz göstergesini kullanan yatırımcıya göre PETKİM hisse senedinde daha az getiri elde etmiştir. Dolayısıyla teknik analiz göstergelerini kullanan yatırımcıların ortalama piyasa getirisi üzerinde bir getiri elde edebileceği görüşü bu zaman aralığında desteklenmiştir.

5. SONUÇ

Yatırımcılar teknik analiz göstergelerini kullanarak ortalama piyasa getirisi üzerinde bir kazanç elde edebilme imkanına sahip olabilmektedirler. Bu durumun gerçekleşmesi sonucu ise o piyasanın etkin bir piyasa olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla yatırımcılar, yatırım kararlarını alırken bu durumu göz önünde bulundurmalarıdır. Bu çalışma teknik analiz göstergelerinin kullanılması ile geleneksel al-tut stratejisinin karşılaştırılması üzerine odaklanmıştır.

Çalışmada analiz edilen 10 hisse senedi için 2 Ocak 2024 ile 12 Temmuz 2024 tarihleri arasındaki zaman aralığında 5 hisse senedinde teknik analiz göstergelerinin daha fazla getiri kazandırdığı, 5 hisse senedinde de al-tut stratejisi uygulayan yatırımcıların daha fazla getiri elde ettiği sonucunda ulaşılmıştır. Dolayısıyla bu çalışma özelinde hem aktif stratejiyi benimseyen hem de pasif stratejiyi benimseyen yatırımcıların eşit ağırlıkta olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç Vasiliou vd. (2006), Chong ve Ng (2008), Birgili ve Esen (2013), Mahajan (2015), Řihová ve Svoboda (2018) çalışmaları ile farklılık göstermektedir. Literatürden farklı sonuçlara ulaşılmamasının pek çok sebebi olabilir. Bunlardan bazılarını belirtmek gerekirse analiz edilen zaman aralığının kısa olması, endekste gerçekleşen işlem hacminin düşük olması, alternatif getiri sunan finansal varlıkların veri aralığı içerisinde daha fazla getiri sunması, analiz edilen hisse senetlerinin fiyat davranışlarındaki farklılıklar olarak sıralanabilir.

Yatırımcıların hisse senedine yatırım yaparken pek çok farklı ilişkiyi göz önünde bulundurması beklenen getiri anlamında yardımcı olabilecektir. Genel ekonomik konjonktür, sektörel durum, alternatif finansal varlıkların getiri düzeyleri, yatırımcıların getiri beklentileri gibi birçok durumu analiz ederek portföy oluşturmak yatırımcılar açısından daha avantajlı görünmektedir. Son zamanlarda yaşanan enflasyonist dönemi de işin içerisine katınca daha da dikkatli ve seçici davranılması olası zararların önüne geçilmesinde yardımcı olabilecektir. Finansal piyasaları yakından takip etmek yatırımcıların doğru karar almalarında en önemli unsurlardan birisidir. Bu yüzden piyasadaki bilgi, haber, yenilik gibi durumların zamanında öğrenilmesi diğer yatırımcılara göre daha fazla bilgi sahibi olunmasını beraberinde getirmekte ve belki de daha fazla getiri elde edebilme imkanını ortaya çıkarmaktadır.

Çalışmada kullanılan indikatörlerin alım-satım sinyallerini ürettiği tarihlerin belirgin olması istendiği için tarih aralığı çok uzun tutulmamış ve bu durum çalışmanın en önemli kısıtını oluşturmaktadır. Grafik yorumlamasının daha kolay ve rahat bir şekilde anlaşılabilmesi açısından da her bir hisse senedine ait fiyat grafiği ve indikatörün gösterimi sunulmuştur. Teknik analiz kullanmanın al-tut stratejisine göre daha fazla getiri elde edebilme imkânı sunup sunmadığı karşılaştırılmak istendiğinden yatırımcının ne kadar getiri elde ettiği üzerinde durulmamıştır. Yorumlama sadece iki durum arasında hangisinin yatırımcı açısından daha avantajlı olduğunu belirleyebilmek amacıyla yapılmıştır. Teknik analiz ile bağlantılı yapılabilecek çalışmalarda grafik eklenmeden daha uzun süre ile aynı hisse senetleri üzerinde karşılaştırma yapılabilir. Farklı teknik analiz indikatörleri kullanılarak hangisinin daha fazla getiri sunduğu belirlenebilir. Farklı finansal varlıklar üzerinde farklı indikatörler kullanılarak çalışmalar yapılabilir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Abbasi, E., Samavi, M. E. ve Koosha, E. (2020). Performance evaluation of the technical analysis indicators in comparison with the buy and hold strategy in Tehran stock exchange indices. *Advances in Mathematical Finance and Applications*, 5(3), 285-301.
- Achelis, S. B. (2021). *Technical analysis from A to Z*.
- Bahar, O. ve Bilen, K. (2023). Teknik analiz indikatörlerinin etkinlik analizi: Borsa İstanbul turizm sektörü üzerine bir uygulama. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 34(2), 83-94.
- Bhargavi, R., Gumparthi, S. ve Anith, R. (2017). Relative strength index for developing effective trading strategies in constructing optimal portfolio." *International Journal of Applied Engineering Research*, 12(19), 8926-8936.
- Birgili, E. ve Esen, S. (2013). Teknik analiz yönteminin bulanık mantık yaklaşımı ile uygulanması: IMKB 30 banka hisseleri örneği. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 575, 95.
- Boobalan, C. (2014). Technical analysis in select stocks of Indian companies. *International Journal of Business and Administration Research Review*, 2(4), 26-36.
- Chen, B. (2021). The effectiveness test of MACD in Chinese stock market. *2021 2nd Asia-Pacific Conference on Image Processing, Electronics and Computers.*, 297-300.
- Chong, T. L. ve Ng, K. W. (2008). Technical analysis and the London stock exchange: Testing the MACD and RSI rules using the FT30. *Applied Economics Letters*, 15(14), 1111-1114.
- Cohen, G. ve Cabiri, E. (2015). Can technical oscillators outperform the buy and hold strategy?. *Applied Economics*, 47(30), 3189-3197.
- Costa, T. R. C. C., Nazário, R. T., Bergo, G. S. Z., Sobreiro, V. A. ve Kimura, H. (2015). trading system based on the use of technical analysis: a computational experiment. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 6, 42-55.
- Eric, D., Andjelic, G. ve Redzepagic, S. (2009). Application of MACD and RVI Indicators as functions of investment strategy optimization on the financial market. *Zbornik Radova Ekonomskog Fakulteta U Rijeci: Časopis Za Ekonomsku Teoriju I Praksu*, 27(1), 171-196.
- Fama, E. F. (1970). Efficient capital markets. *Journal of Finance*, 25(2), 383-417.
- Gold, S. (2015). The viability of six popular technical analysis trading rules in determining effective buy and sell signals: MACD, AROON, RSI, SO, OBV and ADL. *Journal of Applied Financial Research*, 2, 8-30.
- Hejase, A. J., Srour, R. M., Hejase, H. J. ve Younis, J. (2017). Technical analysis: exploring MACD in the Lebanese stock market. *Journal of Research in Business, Economics and Management*, 8(4), 1493-1502.
- Kaya, M. ve Tunç, H. (2021). *Uygulamalı finansal okuryazarlık*. Nobel Yayınevi.
- Mahajan, Y. (2015). Optimization of MACD and RSI indicators: an empirical study of Indian equity market for profitable investment decisions. *Asian Journal of Research in Banking and Finance*, 5(12), 13-25.
- Malkiel, B.G. (1989). Efficient market hypothesis. *Finance. London: Palgrave Macmillan UK*, 127-134.
- Meissner, G., Alex, A. ve Nolte, K. (2001). A refined MACD indicator—evidence against the random walk hypothesis?. *ABAC Journal*, 21(2).

- Metghalchi, M. ve Garza-Gomez, X. (2013). The use of technical trading rules to predict overall stock price movements: A study on share prices on the Irish stock exchange. *International Journal of Management*, 30(2), 678-691.
- Nithya, J. ve Thamizhchelvan, G. (2014). Effectiveness of technical analysis in banking sector of equity market. *IOSR Journal of Business and Management*, 16(7), 20-28.
- Özari, Ç., Turan, K. ve Demir, E. (2016). Teknik indikatörlerin etkinliği: BIST30 ve BIST100 endeksleri üzerine bir uygulama. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 6(1), 94-113.
- Öztürk, H. (2016). Teknik analizde alım-satım sistemi oluşturma: sistemin geçmişe yönelik testleri. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 8(15), 469-493.
- Pandya, H. (2013). Technical analysis for selected companies of Indian IT sector. *International Journal of Advanced Research*, 1(4), 430-446.
- Park, C. ve Irwin, S. H. (2007). What do we know about the profitability of technical analysis?. *Journal of Economic Surveys*, 21(4), 786-826.
- Porselvi, R. ve Meenakshi, A. (2024). A study on the effectiveness of moving average convergence and divergence (MACD). *Educational Administration: Theory and Practice*, 30(5), 8609-8618.
- Říhová, P. ve Svoboda, M. (2018). Profitability of selected technical analysis indicators. *European Financial Systems* 2018, 591.
- Rosillo, R., De la Fuente, D. ve Brugos, J. A. L. (2013). Technical analysis and the Spanish stock exchange: testing the RSI, MACD, momentum and stochastic rules using Spanish market companies. *Applied Economics*, 45(12), 1541-1550.
- Shalini, T., Pranav, S. ve Utkarsh, S. (2019). Picking buy-sell signals: a practitioner's perspective on key technical indicators for selected Indian firms. *Studies in Business and Economics*, 14(3), 205-219.
- Stanković, J., Marković, I. ve Stojanović, M. (2015). Investment strategy optimization using technical analysis and predictive modeling in emerging markets. *Procedia Economics and Finance*, 19, 51-62.
- Subramaniam, P. ve Vikneswaran, M. (2016). A study of financial indicators' reliability in technical analysis. *European Academic Research*, 4(8), 6805-6834.
- Sümer, K. K. (2015). Effectiveness of technical analysis indicators over stock return: A panel data approach. *Eurasian Econometrics, Statistics and Empirical Economics Journal*, 1(1), 43-56.
- Tek, A.O., Babuşçu, Ş. ve Hazar, A. (2022). Pay senedi yatırımlarında teknik analiz yöntemlerinin uygulanması ve BİST 30 endeksi üzerinde test edilmesi. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(22), 7-23.
- Temizel, F. ve Meriç, E. (2008). İMKB'DE hisse senedi fiyatlarının gün içi yapılarına dayalı alternatif bir yatırım stratejisi önerisi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 39, 128-141.
- Vasiliou, D., Eriotis, N. ve Papatthasiou, S. (2006). How rewarding is technical analysis? evidence from Athens stock exchange. *Operational Research*, 6, 85-102.
- Wang, J. ve Kim, J. (2018). Predicting stock price trend using macd optimized by historical volatility. *Mathematical Problems in Engineering*, 2018.1,1-12.

- Wu, M. ve Diao, X. (2015). Technical analysis of three stock oscillators testing MACD, RSI and KDJ rules in SH & SZ stock markets. *2015 4th International Conference on Computer Science and Network Technology (ICCSNT)*. Vol. 1. IEEE, 320-323.

DİJİTAL OKURYAZARLIĞIN ÇEVRESEL MALİYETLER AÇISINDAN EKOLOJİK AYAK İZİ FARKINDALIĞINA ETKİSİ: ISPARTA İLİNDE BİR ARAŞTIRMA*

THE EFFECT OF DIGITAL LITERACY ON ECOLOGICAL FOOTPRINT AWARENESS IN TERMS OF ENVIRONMENTAL COSTS: A RESEARCH IN ISPARTA

Doç. Dr. Mahmut Sami ÖZTÜRK¹

ÖZ

Dünya genelinde hızla artan sanayileşme, zararlı yakıtların kullanımı, atıksal problemler, küreselleşme, iklim değişikliği ve bilinçsizlik gibi çeşitli nedenlerden ötürü çevreye verilen zarar giderek yaygınlaşmaktadır. Bireylerin çevre üzerinde oluşturdukları etki genel itibariyle ekolojik ayak izi olarak adlandırılmaktadır. Dolayısıyla çevrede meydana gelen zarar neticesinde ekolojik ayak izi ve çevre maliyetleri artmaktadır. Çevre maliyetleri de çevre muhasebesinin temel ilgi alanını oluşturmaktadır. Dijitalleşmenin her alanda hızla yaygınlaşması ve fayda sağlaması nedeniyle bu çalışmanın amacı dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izi farkındalığına etkisinin araştırılması olarak belirlenmiştir. Çalışmanın amacı doğrultusunda Isparta'da ön lisans, lisans ve lisans üstü düzeyinde eğitim gören toplam 403 üniversite öğrencisine yönelik bir anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Yapılan araştırmanın temel sonuçlarına göre, dijital uygulamaları kullanma becerisinin ve dijital farkındalığın çevresel bilince, enerji tasarrufuna ve temiz enerji farkındalığına etki ettiği tespit edilmiştir. Çevresel bilincin, enerji tasarrufunun ve temiz enerji farkındalığının artması sonucunda da çevresel maliyetlerin azalacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çevresel Maliyetler, Ekolojik Ayak İzi, Dijital Okuryazarlık.

JEL Sınıflandırma Kodları: M41, Q52, O13, P18.

ABSTRACT

Due to various reasons such as rapidly increasing industrialization, use of harmful fuels, waste problems, globalisation, climate change and unconsciousness, the damage given to the environment is becoming increasingly widespread throughout the world. The impact that individuals create on the environment is generally called the ecological footprint. Therefore, the ecological footprint and environmental costs increase because of the damage in the environment. Environmental costs are also the main area of interest of environmental accounting. Due to the rapid spread and benefit of digitalization in every field, the aim of the study is determined as the investigation of the effect of digital literacy on ecological footprint awareness. In line with the purpose of the study, a survey is conducted on a total of 403 university students studying at associate, undergraduate and postgraduate levels in the province of Isparta. According to the basic results of the research, it is determined that the ability to use digital applications and digital awareness affect environmental awareness, energy saving and clean energy awareness. It is thought that environmental costs will decrease as a result of the increase in environmental awareness, energy saving and clean energy awareness.

Keywords: Environmental Costs, Ecological Footprint, Digital Literacy.

JEL Classification Codes: M41, Q52, O13, P18.

* Bu çalışma için Süleyman Demirel Üniversitesi Etik Kurulundan 150/28 sayılı ve 26.06.2024 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, samiozturk@sdu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Today, environmental problems have increased, and environmental costs have become apparent as an important problem. The increase in the ecological footprints of individuals and businesses also causes environmental costs. The increased consumption of water, emissions, carbon, emissions and similar environmental substances results in increased costs. As a result of the increasing prevalence and use of digital applications and digitalization, significant gains and benefits can be obtained in every field. In order to reduce the ecological footprint and therefore environmental costs, it is necessary to benefit from digitalization and have digital literacy knowledge. Digital literacy knowledge and awareness gain importance at a young age, especially during university education. In this direction, the aim of the research is determined as investigating the effect of digital literacy on ecological footprint awareness in university students. The fact that no study has been found in the literature on the effect of digital literacy on ecological footprint and environmental costs brings the study to the forefront.

Design/methodology/approach:

In line with the purpose of the research, the survey method, which is one of the quantitative research methods, is used in the study. Two separate scales are created to determine the effect of digital literacy on ecological footprint awareness. The scales created are the digital literacy scale and the ecological footprint awareness scales. The scales are created by targeting students studying at university level. The digital literacy scale used in the study is obtained by utilizing the studies conducted by Üstündağ et al. (2017) and various studies in the literature. Another scale, the ecological footprint awareness scale, is created by utilizing the studies conducted by Günel et al. (2018). As a result of face-to-face interviews with students studying at university level, a survey is conducted on a total of 403 people. The answers given by the students to the surveys are coded in digital environment and the data are analysed using a statistical program used in social sciences.

Findings:

According to the results obtained from the surveys, the majority of the university students participating in the research are female participants and participants with undergraduate education. The majority of the participants stated that they are knowledgeable about the impact of humans on nature. When the statements that the students agreed with the most in the ecological footprint scale are examined; it is seen that they close the windows when the air conditioner is on, do not leave the windows open for a long time when the combi boiler is on in the winter, and they think that using solar energy is important. However, when the statements that the students agreed with the least in the ecological footprint scale are examined; it is determined that they do not care too much about energy saving in terms of using technological devices. When the statements that the students agreed with the most in the digital literacy scale are examined; it is observed that information and communication technologies are important in their studies and that they have basic knowledge on technological issues. According to the research results, it is determined that the scales have high reliability and are suitable for normal distribution. As a result of the factor analysis conducted for the scales, three factors, namely environmental awareness, energy saving and clean energy awareness, are obtained under ecological footprint awareness. It is seen that the students are most aware of clean energy among the dimensions. As a result of the factor analysis conducted for the digital literacy scale, two dimensions are obtained: the ability to use digital applications and digital awareness. It is observed that students have more awareness about digital awareness. Difference tests are applied to determine whether the digital literacy and ecological footprint awareness levels of the university students participating in the study showed significant differences according to the demographic data of the participants. Since the scales are suitable for normal distribution, the independent sample t test and one-way Anova test, which are among the parametric tests, are used in the difference tests conducted for demographic variables. According to the difference test results, students' opinions on energy saving and clean energy awareness differ according to the gender of the students. It is observed that the awareness levels of female participants on energy saving, and clean energy awareness are higher than male participants. Students' opinions on environmental awareness and digital awareness differ according to the educational background of the students. It is observed that the environmental consciousness and digital awareness levels of the participants with postgraduate education are higher than the other participants. The opinions of the students on environmental consciousness and clean energy awareness differ depending on whether the students have knowledge about the impact on nature. It is observed that the environmental consciousness and clean energy awareness of the participants who have knowledge about the impact on nature are higher than those who do not have knowledge.

Conclusion and Discussion:

The ability to use digital applications is effective on environmental awareness. The ability to use digital applications is effective on energy saving. The ability to use digital applications is effective on clean energy awareness. Digital awareness is effective on environmental awareness. Digital awareness is effective on energy saving. Digital awareness is effective on clean energy awareness. Since all hypotheses created are accepted, it is concluded that digital literacy generally affects ecological footprint awareness. Therefore, it is determined that as a result of increasing technology use and digital literacy knowledge in individuals and especially students, awareness about ecological footprint will be created, and ecological footprint, environmental impact and environmental costs may also decrease.

1. GİRİŞ

Günümüzde çok hızlı gelişen ve değişen dijital iletişim araçları günlük yaşantıda önemli değişiklikler oluşturmaktadır. İçinde bulunulan çağda teknolojinin ulaşmadığı veya kullanılmadığı alanların neredeyse olmadığı görülmektedir. Özellikle teknolojinin taşınabilir hale gelmesi sayesinde teknoloji yeni nesiller için yaşamın adeta ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Eğitimden sağlığa, ulaşımdan sanayiye, özel sektörden kamu sektörüne teknolojinin kullanılmadığı alan neredeyse kalmamış, teknolojinin getirdiği yenilikler her alanda kullanılmaya başlanmıştır (Olca, 2018, s. 92). Teknolojiyi kullanırken bireyler, dolandırılma, hatalı yönlendirilme, zorbalık, kişisel bilgilerin paylaşılması, zararlı yazılımların istismarı gibi istenilmeyen davranışlara da maruz kalabilmektedirler. Benzer olarak, gündelik haberlerin güvenilirliğini, haberin konusu hakkındaki tavır ve tutumları belirlemek de önem arz etmektedir. Teknoloji ile iç içe olunan bir çağda teknolojiyi etkin ve verimli kullanabilmek için çağa ayak uydurabilen bireylerin yetiştirilmesi önemli bir adım olacaktır. Bu durumda bireylerin dijital okuryazarlık yeteneklerine sahip olması zorunlu bir hal almaya başlamıştır (Hamutoğlu vd., 2017, s. 410). Dijital okuryazarlık, dijital kaynakların ve araçların farkına vararak onlara ulaşabilmeyi, araçları yönetebilmeyi, değerlendirecek analiz etmeyi ve sentezlemeyi ifade etmektedir. Başka bir deyişle, yeni bilgileri oluşturarak kitle iletişim araçlarında ifadeler oluşturarak başkalarıyla iletişim kurabilmek amacı ile bireylerin farkındalığı, yeteneği ve tutumu da dijital okuryazarlığı temsil etmektedir (Duran ve Özen, 2018, s. 33).

İnsanoğlu, varoluşundan bu yana çevre ile etkileşim halindedir. Fakat, çevrenin sağladığı kaynaklar sınırsız değildir. Zamanla içinde hızlı bir şekilde artan nüfus artışı, sanayileşme ve kentleşme gibi öğelerin etkisi ile ilk zamanlarda göz önünde bulundurulmayan ve ikinci plana atılan çevre sorunları günümüzde büyüyerek içinde yaşadığımız tüm evreni tehdit etmeye başlamıştır. Çevre ile ilgili sorunların ve çevre maliyetlerinin etkisinin her geçen gün daha çok belirgin hale gelmesi bu sorunlara dikkat çekmek için yeni kavramların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ekolojik ayak izi kavramı da bu kavramlardan birisidir. Ekolojik ayak izi, insan ve doğa arasındaki bağlantıyı yeni bir bakış açısı ile ele alarak doğal kaynakların üzerindeki etkinin niceliğini ve hangi etmenlerden kaynaklandığını ortaya çıkarmaktadır (Tosunoğlu, 2014, s. 134). Ekolojik ayak izinin özetle çevresel etkiye karşılık geldiği anlaşılmaktadır.

Çevresel maliyetler çevresel etkilerin finansal karşılığını ifade etmektedir. Dolayısıyla çevresel maliyetler ile ekolojik ayak izi çok yakından ilişkili kavramlardır. Ekolojik ayak izi arttıkça çevresel maliyetler de benzer şekilde artmaktadır. Bireylerin ya da işletmelerin ekolojik ayak izlerinin fazla olması, su, emisyon, enerji ve diğer çevresel elementlerin fazla kullanıldığını göstermektedir. Bu durum çevresel maliyetlerin artması anlamına gelmektedir. Ekolojik ayak izinin azaltılması için çevresel maliyetlerin azalmasını sağlayacaktır. Dijitalleşmenin her alanda kendini göstermesi ve hızla yaygınlaşması göz önünde bulundurulduğunda bu çalışmada, dijitalleşmenin ekolojik ayak izi üzerinde etkili olup olamayacağı araştırma sorusu olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla çalışmanın amacı dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izi üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır. Dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izine ve çevresel maliyetlere etkisi konusunda literatürdeki eksikliğin giderilmesi çalışmanın özgün değerini temsil etmektedir. Dijital okuryazarlığın gençlerde özellikle üniversite öğrencilerinde bulunması gereken önemli bir unsur olduğundan dolayı çalışmanın hedef kitesini üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Bu doğrultuda bu çalışmada Isparta ilinde öğrenim gören üniversite öğrencileri üzerinde bir anket çalışması gerçekleştirilerek dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izi farkındalığına etkisi incelenmektedir.

2. DİJİTAL OKURYAZARLIK

Günümüzde teknoloji alanında sürekli olarak yeni gelişmeler yaşanarak bu gelişmelerde ilerlemeler meydana gelmektedir. Yeni gelişmeler deyince aklımıza kablosuz internet teknolojileri ve mobil teknolojiler gibi alanlar gelmektedir. Özellikle internet teknolojilerinin hızla yayılması ile beraber bireylerin çeşitli amaçlarına ulaşmalarına ve günlük yaşamlarını da daha verimli hale getirmelerine yardım edebilecek birçok internet sitesi yer almaktadır. İçinde bulunduğumuz dijital çağın etkisi ile bu teknolojik gelişmeler eşliğinde dijital okuryazarlık terimi önem kazanmıştır. Dijital okuryazarlık, bireylerin dijital ortamda bilgilere erişim sağlayabilme, üretebilme ve değerlendirebilme becerilerini ifade etmektedir. Bu nedenle, teknolojik gelişmelerin yanı sıra dijital okuryazarlık kavramı da içinde yaşadığımız modern toplumun vazgeçilmez bir gereksinimi haline gelmiştir (Hamutoğlu vd., 2017, s. 410). Dijital okuryazarlığı ilk olarak kullanan kişi Paul Gilster'dir. Gilster (1997) bu kavramı, bilgisayar tabanlı ortamlarda yer alan farklı formatlardaki verileri anlayarak bunları kullanabilme yeteneği olarak tanımlamıştır (Gilster, 1997, s. 15). Martin (2005)'e göre ise dijital okuryazarlık, tutum, farkındalık ve dijital araçları etkin bir biçimde kullanma yeteneğiyle beraber bireyin bilişsel süreçlerindeki tanımlama,

değerlendirme, birleştirme, yönetme ve analiz becerilerini içererek dijital kaynakları sentezleme, yeni bilgiler oluşturabilme, kişiler ile etkileşim halinde olarak bu süreci sosyal hayatına aktarmasıdır (Martin, 2005, s. 135-136).

Dijital okuryazarlık kavramı bilgisayarlarla sunulan geniş ölçekteki çoklu formattaki enformasyonu kullanabilme yeteneğini ifade etmektedir. Dolayısıyla, dijital okuryazarlık sadece tuşlara basmayı ifade etmeksizin fikirlere hâkim olmayı da kapsamaktadır. Bu tanımlamalara göre dijital okuryazarlık kavramı üç temel ilkeye dayanmaktadır (Gilster, 1997, s. 15). Bu ilkeler (Onursoy, 2018, s. 993);

- Yazılımsal ve donanımsal araçlara erişme ve bu araçları kullanabilme becerisi,
- Teknolojik uygulamalar ile içeriklerini kavrama ve analizini yapabilmek için yeterlilik,
- Dijital teknoloji aracılığıyla yaratma yeteneğidir.

Farklı teknoloji türleri kullanılarak güvenli biçimde internet kullanımını artırarak elde edilen bilgilerin doğruluğu hakkında bilgi verebilme becerilerine sahip olmak amacı ile yapılan çalışmaların yanı sıra bireylerin karşılaştıkları sorunları çözüme kavuşturabilmesi içinde dijital okuryazarlığın önemine vurgu yapılmıştır (Hamutoğlu vd., 2017, s. 410). Bu yeteneğe sahip bireylerin kazanması gereken bazı özellikler bulunmaktadır. Bu özellikler (Ng, 2012, s. 1068);

- Ürünler üretebilmek amacıyla teknolojik araçların özelliklerini bilerek buna göre kullanabilmesi,
- Bilgisayar tabanlı temel olan işlemleri yürütebilmesi gerekir ve günlük hayatında kaynaklara ulaşabilmeli,
- Bilgiyi etkili biçimde arayarak tanımlayabilmesi ve değerlendirebilmesi,
- Çevrimiçi ortamlarda nasıl davranacağını bilerek hareket etmeli ve kendisini dijital ortamlarda nasıl koruyacağını bilmesi gerekir.

Dijital okuryazarlık bilgi bulma becerisinin ötesinde aynı zamanda bu bilgileri yaşamda etkili biçimde kullanabilme, aktarabilme ve elde edilen bilgilerin eleştirel olarak değerlendirilmesi becerisini kapsamaktadır. Bu nedenle dijital okuryazarlık bilişsel bir faaliyet olarak nitelendirilebilmektedir. Dolayısıyla dijital okuryazar olan bireyler bilgileri etkili ve verimli olacak biçimde arayabilen, ulaşılmış oldukları bilgileri analiz ederek hatalarını bularak doğru bilgilere ulaşabilen ve bu doğru bilgileri dijital ortamlarda sunabilen bireylerdir (Kozan ve Özek, 2019, s. 108).

Dijital okuryazarlığa sahip bireyler dijital teknolojileri verimli bir biçimde kullanabilmekte, fiziksel kaynak kullanımında sınırlandırmaya gidebilmekte, dijital araçların çevreye verdikleri zarar konusunda daha çok bilince sahip olabilmekte, sürdürülebilirliği artıran iş modellerinden etkin bir şekilde yararlanabilmekte, dijital dönüşümü yakından takip ederek bu süreçten en yüksek düzeyde fayda sağlayabilmekte ve dijital farkındalığa sahip olmaktadır. Görüldüğü üzere dijital okuryazarlık yaşamın birçok alanında etkisini göstermekte ve önemli faydalar sunmaktadır.

Dijital okuryazarlık çevresel maliyetlerin kontrol altına alınmasında ve yönetilmesinde önemli bir işleve sahiptir. Günümüzde yaygın bir şekilde kullanılan dijital ve teknolojik araçlar ile sürdürülebilirliğe katkı sağlayan dijital çözüm mekanizmaları; bireylerin çevreye verdikleri zararın azaltılmasını sağlamada etkin bir rol üstlenmektedir. Bireylerin dijital okuryazarlık düzeylerinin artması sayesinde çevresel etkinin ve dolayısıyla çevresel maliyetler ile ekolojik ayak izinin kontrol altına alınması ve azaltılması sağlanabilir.

3. EKOLOJİK AYAK İZİ

İnsanlar ihtiyaçlarını karşılayabilmek için biyolojik olarak su ve verimli kara sahalarına, üretim ve tüketim faaliyetleri sonucunda meydana gelen atıkların emilimini sağladıkları için bağlıdır. Bu gereksinimler doğrultusunda; taşıma ve ısınma için enerji, mobilya ve konut için odun, kıyafet için kumaş, sağlıklı bir yaşam için ise kaliteli yiyecek ve içecek, atıkların temizlenebilmesi için ekolojik varlıklar gibi kaynaklar doğadan sağlanmaktadır. Fakat, yeryüzündeki ekolojik varlıklar olarak değerlendirilen deniz alanları ve verimli kara sahaları sınırsız değildir. Başka bir deyişle, doğanın bir taşıma kapasitesi vardır ve bu kapasitede ekolojik ayak izinin temelini oluşturmaktadır (Koç, 2016, s. 43).

Sürdürülebilir bir yaşam ile ilişkili olarak ekolojik ayak izi kavramını ilk olarak Mathis Wackernagel ve William Rees ortaya atmıştır. 1997 yılında araştırmacılar değişik ülkelerin ekolojik ayak izlerini hesaplayarak rapor halinde

sunmuşlardır. Araştırmacıların bu rapordaki amaçları, insanoğlunun devamlı doğayı tükettikleri geriye atıklarını bırakarak ne kadar zamanda idare edebileceğini ve yeryüzündeki kaynakların bu duruma ne kadar dayanabileceğini araştırmak istemeleriydi (Kaypak, 2013, s. 155). Ayak izi; bir işletme, topluluk ya da ürün tarafından kaynakların nasıl tüketilmesini gösteren bir ölçüm birimi olarak ifade edilmektedir. Bu doğrultuda ekolojik ayak izi ekosfer üzerindeki insanların isteklerini ölçen ve insan tüketimini doğal kaynakların yeniden oluşma kapasitesiyle karşılaştıran önemli bir göstergedir. Dolayısıyla ekolojik ayak izi, mevcut olan kaynak tüketimi ve atıkların emiliminin sürdürülebilmesi için gereksinim duyulan alanı yansıtmaktadır (Koç, 2016, s. 45-46).

Ekolojik ayak izi insanların doğal kaynaklara olan bağlılığını ölçmek amacı ile geliştirilen bir metodolojidir. Bu metodoloji küresel, yerel, bölgesel ve bireysel düzeyde doğal kaynak kullanımlarını ve isteklerini hesaba katarak bir sistem yaklaşımı sunmaktadır (Tosunoğlu, 2014, s. 134). Her ulusun sürdürülebilirlik için doğal kaynak kapasitesine bağlı olduğu kabul edilmektedir. Ülkelerin ekolojik baskılarının sonucu olan ekolojik ayak izleri bu baskıları dengeleyebilmek için gerekli olan arazi miktarlarında farklılıklar göstermektedir. Bu farklılığın yanı sıra arazi hesaplama birimlerinin ve yöntemlerinin farklılığı karşılaştırmalar esnasında yanlış değerlendirmelere sebebiyet verebilmektedir. Ekolojik ayak izi belirli bir ekonominin ya da nüfusun biyolojik yönden verimli alanlara olan kritik doğal sermaye gereksinimlerini temsil etmektedir. Ayrıca ekolojik ayak izinin alanı nüfus büyüklüğüne, kullanılan teknolojiye, malzeme yaşam standartlarına ve ekolojik üretkenliğe bağlıdır (Mızık ve Avdan, 2020, s. 457).

4. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde dijital okuryazarlık ile ekolojik ayak izini ayrı ayrı ele alan çok fazla çalışma bulunmaktadır. Bu iki konudan birine değinen son yıllardaki çalışmalardan bazıları aşağıda yer almaktadır.

Ahmed ve Wang (2019) 1971-2014 dönemleri arasında Hindistan'da insan sermayesinin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Yapılan nedensellik testleri sonuçlarına göre insan sermayesinin ekolojik ayak izine önemli bir negatif katkısını ortaya koymuştur. Ek olarak enerji tüketimi ekolojik ayak izini artırırken ekonomik büyüme ve ekolojik ayak izi arasındaki ilişkide ters U şeklinde bir model olduğu gözlemlenmiştir.

Perdana vd. (2019) Yogyakarta'daki lise on ve on birinci sınıftaki 193 fen bilgisi sınıfı öğrencilerine anket yaparak onların dijital okuryazarlık becerilerini araştırmışlardır. Anket sonuçları SSPS'de analiz edilerek tanımlayıcı ve niceliksel istatistiksel analizler yapılmıştır. Analizler sonucunda tüm öğrencilerin dijital okuryazarlık becerilerinin oldukça düşük olduğu görülmüştür. Ayrıca öğrencilerin dijital okuryazarlık becerilerinde eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılık bulunmuştur.

Kongbuamai vd. (2020) 1995'ten 2016'a kadar ASEAN ülkelerinde ekonomik büyüme, enerji tüketimi, turizm ve doğal kaynakların ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Bu nedenle yatay kesit bağımlı test, ikinci nesil birim kök testi ve Westerlund eş bütünleşmesi testi uygulanmıştır. Sonuçlar ters U şeklinde EKC davranışı olduğunu, bu nedenle de turizm ve doğal kaynaklarla ekolojik ayak izi arasında olumsuz etki olduğu belirlenmiştir. Bu turizm ve doğal kaynakların ASEAN ülkelerinde çevre kalitesinin iyileştirilmesine yardımcı olduğu anlamına gelmektedir.

Anthonyamy vd. (2020) yaptıkları çalışmalarında yaşam boyu öğrenmede sürdürülebilir kalkınma için insan sermayesindeki verimliliği artırmak amacıyla öz düzenlemeli öğrenme stratejilerinin dijital öğrenmede dijital okuryazarlığın geliştirilmesini nasıl teşvik edebileceğini incelemeyi amaçlamışlardır. Malezya'nın orta bölgesindeki harmanlanmış öğrenme ortamı seçilerek 563 katılımcı Kısmi En Küçük Kareler kullanılarak Yapılandırılmış Denklem Modellemesi yoluyla analiz edilmiştir. Analizler sonucunda oluşturulan dört hipotezin üçünün desteklendiği ve SMLS'nin üç alanının dijital okuryazarlık üzerinde önemli bir olumlu etki gösterdiğini doğruladığı görülmüştür.

Sharif vd. (2021) tarafından yapılan çalışmada güneş enerji tüketen ilk on ülke ele alınarak ekolojik ayak izleri incelenmiştir. İncelemeler sonucunda Hindistan ve Birleşik Krallık dışındaki tüm örnek ülkeler için güneş enerjisi kullanımının çeşitli oranlarda ekolojik ayak izlerini azalttığını göstermiş olup, güneş enerjisinin sürdürülebilir büyüme gündemine entegre edilmesi gerektiğine vurgu yapmışlardır.

Thora vd. (2021) Malezya'da sosyal ağlara yönelik öğretme ve öğrenme stratejilerini desteklemek amacıyla dijital okuryazarlık becerileri kavramını öğretmenlerin bakış açısını ölçmüşlerdir. Dijital okuryazarlık becerileri modeli

SNS için dijital okuryazarlık öğretme ve öğrenme stratejilerini keşfetmeye yönelik temel kılavuzlar olarak bilişsel beceriler, teknoloji ve etikten oluşur diye vurgu yapmışlardır. Bu kavramın SNS’de Masaüstü Yayıncılık dersi veren beş öğretmenle yapılan görüşmelerle bir kursta ön çalışma olarak test edilmiştir. Bulgulara göre dijital okuryazarlık becerileri modelinin dijital ortamda SAS için ihtiyaç duyulan öğretme ve öğrenme stratejilerini geliştirebildiği belirlenmiştir.

Gnanasekaran vd. (2021) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, COVID-19’un dijital uygulamaların enerji tüketimi ve çevresel etkileri üzerindeki etkisi araştırılmış ve sürdürülebilir davranış değişikliklerinin önemi vurgulanmıştır. Araştırma, "dijital yerli" şeklinde adlandırılan ve dijital teknolojilerle büyüyen bireylerin dijital karbon ayak izleri konusundaki farkındalıklarını keşfetmek amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Chen vd. (2022) 1993’ten 2019’a kadar 72 ülkenin verilerine dayanarak UIR ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Araştırmalar kapsamında UIR’nin ekolojik ayak izini azalttığı görülmüştür.

Nikou vd. (2022) bilgi ve dijital okuryazarlığın çalışanların dijital teknolojilerin kullanılabilirliği ve kullanım kolaylığı ile ilgili algıları ve dolayısıyla işyerinde gerçekleştirdikleri uygulamalarda teknolojiyi kullanma niyetleri üzerinde oynadığı rolleri araştırmışlardır. 121 kişinin katılımı ile yapısal eşitlik modellemesi kullanılmıştır. Bulgular sonucunda hem bilgi okuryazarlığın hem de dijital okuryazarlığın algılanan teknoloji üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olduğunu, her iki okuryazarlığın kullanıma yönelik tutum aracılığıyla dijital teknolojiyi iş yerinde kullanma niyeti üzerinde de dolaylı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Jie vd. (2023) 1990’dan 2019’a kadar Çin’deki nüfus artışı ve endüstriyel gelişmeleri dikkate alarak sürdürülebilir enerji politikasının ve sosyo-ekonomik kalkınmanın ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Araştırma sonucunda doğal kaynakların ve ekonomik büyümenin ekolojik aya izi ile arasında pozitif ilişkili olduğu tespit edilmiştir.

Ervianti vd. (2023); Endonezya Hristiyan Toraja Üniversitesi’ndeki Eğitim Teknolojisi çalışma programı öğrencilerinde dijital okuryazarlığın öğrenme sonuçları üzerindeki etkisini belirlemeyi amaçlayarak 49 öğrenciden oluşan örneklem sınıflar oluşturarak analiz yapmışlardır. Analizler SSPS 22 kullanılarak yapılmıştır. Analizler sonucunda öğrencilerin dijital okuryazarlığının öğrenme üretilmesinde kullanılmasının oldukça ilişkili olduğu görülmüştür. Ayrıca, öğrencilerin öğrenme çıktıları açısından da anlamlı olduğu belirtilmiştir.

Espoir vd. (2024) 1996’dan 2018’e kadar 39 Afrika ülkesinin panel veri setini kullanarak ekolojik ayak izinin etkilerini araştırmışlardır. Araştırma sonucunda ekolojik ayak izini dikkate alarak çevreye karşı dikkat eden Afrika ülkeleri üzerinde etkisini göstermeye başladığı görülmüştür.

Chan (2024) dijital okuryazarlık türlerini ve kişinin sosyo-ekonomik geçmişinin dijital okuryazarlık ile çevrimiçi sosyal sermaye arasındaki bağlantıyı okuryazarlık ile çevrimiçi sosyal sermaye arasındaki bağlantıyı nasıl etkilediğini araştırmıştır. 13-30 yaş arasındaki 1747 katılımcıya anket yapılarak korelasyon, regrasyon ve aracılık analizleri yapılmıştır. Analizler sonucunda eğitim dijital okuryazarlığın yaratıcı boyutu ile çevrimiçi sosyal sermaye arasındaki ilişkiyi demografik altyapıdan daha fazla önemli ölçüde etkilediği görülmüştür.

Sagib vd. (2024) çalışmalarında 1990’dan 2019’a kadar en büyük ekolojik ayak izine sahip olan ilk on ülkede çevresel teknolojilerin, finansal büyümenin ve enerji kullanımının ekolojik ayak izi ve yeşil büyümeyi nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Çevresel yenilikler, yeşil büyüme, yenilenemeyen ve yenilenebilir enerji ve ekolojik ayak izi arasında çift yönlü bir ilişki olduğu görülmüştür.

Liu vd. (2024) tarafından yapılan çalışmada, dijital okuryazarlığın hane halkı karbon emisyonları üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışma 2016 ile 2020 yılları arasında Çin’de gerçekleştirilmiştir ve hane halkı panel anketi kullanılmıştır. Dijital okuryazarlık; dijital öğrenme, dijital sosyalleşme ve dijital tüketim olarak üç kategoride ele alınmıştır. Araştırmanın bulguları, dijital okuryazarlığın hane halkı karbon emisyonları üzerinde önemli ve pozitif bir etkiye sahip olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, hane halkı yaşam döngüsü, hükümet yönetimi ve ekolojik risk algısı gibi faktörlerin, dijital okuryazarlığın hane halkı karbon emisyonları üzerindeki etkisini olumsuz yönde düzenlediği tespit edilmiştir.

Yapılan literatür araştırmasında dijital okuryazarlığın karbon ayak izi üzerindeki etkisi konusunda bazı çalışmalara rastlanmış ancak dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izi farkındalığına etkisi konusunda yapılmış çalışmalar konusunda eksikliği olduğu tespit edilmiştir.

5. ARAŞTIRMA

Çalışmanın araştırma kısmında üniversite öğrencilerine yönelik gerçekleştirilen dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izi farkındalığına etkisi konusundaki anket uygulamasının sonuçlarına ait bilgiler yer almaktadır.

5.1. Araştırmaya Ait Genel Bilgiler

Günümüzde çevresel sorunlar artmış ve çevre maliyetleri önemli bir sorun olarak belirginleşmeye başlamıştır. Bireylerin ve işletmelerin ekolojik ayak izlerinin artış göstermesi de çevresel maliyetlere neden olmaktadır. Su, emisyon, karbon, emisyon ve benzeri çevresel maddelerin daha fazla tüketilmesi maliyetlerin de yükselmesi sonucunu doğurmaktadır. Dijital uygulamaların ve dijitalleşmenin giderek yaygınlaşması ve kullanılması neticesinde her alanda önemli kazançlar ve faydalar elde edilebilmektedir. Ekolojik ayak izinin ve dolayısıyla çevresel maliyetlerin azaltılabilmesi için de dijitalleşmeden yararlanmak ve dijital okuryazarlık bilgisine sahip olmak gerekmektedir. Dijital okuryazarlık bilgisi ve farkındalığı genç yaşlarda özellikle üniversite öğrenimi aşamasında önem kazanmaktadır.

Gerçekleştirilen literatür araştırması neticesinde dijital okuryazarlığın karbon ayak izi üzerindeki etkisi konusunda bazı çalışmalar (Gnanasekaran vd. (2021); Liu vd. (2024)) bulunduğu tespit edilmesine rağmen dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izi farkındalığına etkisi konusunda çalışma bulunmaması bu çalışmanın amacının belirlenmesinde etkili olmuştur. Bu doğrultuda araştırmanın amacı üniversite öğrencilerinde dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izi farkındalığına etkisinin araştırılması olarak belirlenmiştir. Dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izine ve çevresel maliyetlere etkisi konusunda literatürde herhangi bir çalışmaya rastlanmaması çalışmayı ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca yapılan çalışmada ele alınan konunun güncel ve kritik bir konu olmasından yola çıkılarak; bireylerin dijital okuryazarlık becerilerinin, çevresel sürdürülebilirlik konularında farkındalık oluşturmada ne kadar etkili olduğunu anlamak, geleceğin daha bilinçli bireylerini yetiştirmede önemli bir role sahip olacaktır. Dijital okuryazarlığın tüketim alışkanlıklarının etkisi konusunda bilinç düzeyinin artırması, daha sürdürülebilir yaşam tarzlarının benimsenmesine yardımcı olabilecektir. Dijital okuryazarlığın etkili bir şekilde artırılması ile hem bireylerin hem de toplumların çevresel sorumluluklarını daha iyi anlamaları sağlanabilecektir. Böylece çevre bilinci daha yüksek nesillerin yetişmesi imkânı doğabilecektir. Bununla birlikte araştırmanın konusu ile ilgili üniversite müfredatlarında güncellemeler yapılabilecektir.

Araştırmanın amacı doğrultusunda çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden biri olan anket yöntemi kullanılmıştır. Dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izi farkındalığına etkisini tespit edebilmek için iki ayrı ölçek oluşturulmuştur. Oluşturulan ölçekler dijital okuryazarlık ölçeği ile ekolojik ayak izi farkındalığı ölçekleridir. Ölçekler üniversite düzeyinde eğitim gören öğrenciler hedef alınarak oluşturulmuştur. Çalışmada kullanılan dijital okuryazarlık ölçeği Üstündağ ve diğerlerinin (2017) yılındaki yapmış oldukları çalışmalarından ve literatürdeki çeşitli çalışmalardan yararlanılarak elde edilmiştir. Diğer bir ölçek olan ekolojik ayak izi farkındalığı ölçeği ise Günel ve diğerlerinin (2018) yılındaki yapmış oldukları çalışmalarından yararlanılarak oluşturulmuştur. Gerçekleştirilen anket çalışması Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'nun 26.06.2024 tarihli ve 150/28 sayılı kararı ile uygun bulunmuştur. Üniversite düzeyinde eğitim gören öğrenciler ile yapılan yüz yüze görüşmeler neticesinde toplam 403 kişi üzerinde anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen anketlere öğrenciler tarafından verilen cevaplar dijital ortamda kodlanarak sosyal bilimlerde kullanılan bir istatistik program aracılığıyla veriler analiz edilmiştir.

5.2. Araştırmaya Ait Bulgular

Üniversite öğrencilerinde dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen anket çalışmasına ait verilerin analiz edilmesi neticesinde elde edilen bulgular çalışmanın bu kısmında sunulmaktadır.

5.2.1. Araştırmaya Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Tanımlayıcı istatistikler kapsamında öncelikle demografik verilere ilişkin tanımlayıcı istatistikler ardından ölçeğin tanımlayıcı istatistiklerine yer verilmiştir.

Araştırmaya katılım sağlayan üniversite öğrencilerinin demografik verilerine ilişkin tanımlayıcı istatistikleri Tablo 1 altında toplanarak sunulmuştur.

Tablo 1. Demografik Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

		Frekans	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	288	71,5
	Erkek	115	28,5
Eğitim Durumu	Ön lisans	63	15,6
	Lisans	308	76,4
	Lisansüstü	32	7,9
İnsanın Doğa Üzerindeki Etkisi Konusunda Bilgi Sahibi Olma Durumu	Evet	268	66,5
	Hayır	135	33,5
Toplam		403	100,0

Tablo 1’deki sonuçlara göre üniversite öğrencilerinin çoğunluğu kadın katılımcılardan ve lisans eğitim düzeyine sahip katılımcılardan oluşmaktadır. Bununla birlikte ön lisans ve lisansüstü eğitim düzeyine sahip katılımcılar da araştırma bünyesinde yer almaktadırlar. Çevre maliyetlerine sebebiyet verme ile ilgili olarak insanın doğa üzerindeki etkisi konusunda bilgi sahibi olma konusunda katılımcıların genel ekseriyeti bilgi sahibi olduklarını belirtmişlerdir.

Demografik değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklerin sunulmasının ardından ölçekte yer alan ifadelerle ait tanımlayıcı istatistikler araştırılmıştır. Bu kapsamda her iki ölçekteki ifadelerin ortalama ve standart sapma değerleri ile Skewness ve Kurtosis değerleri elde edilmiştir. Skewness ve Kurtosis değerleri ile ölçeklerin normal dağılıma uygun olup olmadıkları test edilmiştir. Ekolojik ayak izi farkındalığı ve dijital okuryazarlık ölçeklerine ait tanımlayıcı istatistikler ve ölçeklerin normal dağılım sonuçları Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. Ölçeklere Ait Tanımlayıcı Bilgiler ve Normal Dağılım Sonuçları

	Ortalama	Standart Sapma	Skewness Değeri	Kurtosis Değeri
Ekolojik Ayak İzi Farkındalığı Ölçeği				
Isınma konusunda çevresel etkileri en aza indiren ve temiz enerji kaynaklarını tercih ederim.	3,7593	,94849	-,698	,361
Klima çalışırken, enerji verimliliğini artırmak amacıyla pencereleri kapalı tutarım.	4,3127	,98320	-1,796	3,058
Kış aylarında kombi çalışırken, enerji verimliliğini korumak için pencereleri uzun süre açık bırakmam.	4,2829	1,01451	-1,696	2,532
Buzdolabının kapağını uzun süre açık tutmaktan kaçınırım.	4,2680	,93980	-1,606	2,754
Evde daha az enerji tüketen elektrikli cihazlar, buzdolapları, ısıtıcılar ve ampuller tercih ederim.	3,7593	1,04816	-,613	-,257
Binada ısı yalıtımını artırmak amacıyla çift camlı pencerelerin kullanımını tercih ederim.	3,9355	,99291	-,805	,299
Evimi aydınlatmak amacıyla geleneksel ampuller yerine kompakt floresan ampuller kullanmayı tercih ederim.	3,7395	1,06229	-,616	-,289
Televizyon ve bilgisayar gibi teknolojik cihazları gereksiz yere açık bırakmamaya özen gösteririm.	3,8958	1,19245	-,957	-,005
Bulaşık ve çamaşır makinelerini, tam doluluk kapasitesine ulaşmadan çalıştırmamaya özen gösteririm.	3,9479	1,09033	-,903	,110
Evde uzun süre olmadığım zamanlarda kombi ve benzeri ısıtıcıları kapalı tutmaya özen gösteririm.	4,1241	,99476	-1,241	1,242
Telefon ve bilgisayar gibi elektrikli cihazları uzun süre şarjda bırakmamaya özen gösteririm.	3,6948	1,20886	-,628	-,606
Kamu binalarını ve konutları güneş enerjisinden yararlanan sistemlerle donatmak çevresel açıdan faydalıdır.	4,2829	,92202	-1,471	2,124
Bilgisayar, televizyon ve müzik çalar gibi elektrik enerjisi ile çalışan cihazları kullanılmadıkları zaman uyku modunda bırakmamayı ve tamamen kapatmayı tercih ederim.	3,6154	1,27489	-,546	-,850

	Ortalama	Standart Sapma	Skewness Değeri	Kurtosis Değeri
Dijital Okuryazarlık Ölçeği				
Günlük yaşamda kullandığım teknolojik aletlerdeki teknik sorunları nasıl çözebileceğimi bilirim.	3,8139	1,00130	-,741	,241
Yeni gelişen bilgi ve iletişim teknolojilerini hızlı öğrenme yeteneğine sahip olduğumu düşünüyorum.	3,9653	,94568	-,995	,913
Önemli bilgi ve iletişim teknolojilerini düzenli olarak takip ederim.	3,8958	,98701	-,819	,423
Farklı birçok bilgi ve iletişim teknolojileri hakkında kapsamlı bilgiye sahip olduğumu düşünüyorum.	3,6526	1,02865	-,519	-,203
Bilgi ve iletişim teknolojilerini öğrenme ve geliştirme konusunda gerekli teknik becerilere sahip olduğumu düşünüyorum.	3,6873	1,02773	-,574	-,127
Bilgi ve iletişim teknolojileri alanındaki sahip olduğum becerilerin yeterli olduğunu düşünüyorum.	3,5533	1,05990	-,330	-,632
İnternette bilgi edinmek amacıyla gerçekleştirdiğim arama ve değerlendirme süreçlerinde kendime güvenirim.	3,9826	,96051	-1,015	,921
İnternet güvenliği, web üzerinde aramalar ve çevrimiçi sahtecilik gibi konulara ilgi duyarım.	3,9280	,95014	-1,010	,962
Bilgi ve iletişim teknolojileri, çalışmalarım ve araştırmalarım daha etkin iş birliği yapmamı sağlar.	4,0471	,91437	-1,153	1,540
Çalışmalarım, internet aracılığıyla arkadaşlarımla sık sık iş birliği yaparım.	4,0298	1,01927	-1,051	,545

Ölçeklerin normal dağılıma uygun olup olmadıklarının tespit edilmesi için Skewness ve Kurtosis değerleri incelenmiştir. Yapılan araştırmada örneklem sayısının 100'den büyük olması durumunda Mayers'e göre verilerin normal dağılıma sahip olması için Skewness ve Kurtosis değerlerinin -3,29 ile +3,29 aralığında olması gerekmektedir (Mayers, 2013, s. 53). Her iki ölçekte yer alan ifadelerin Skewness ve Kurtosis değerlerinin -3,29 ile +3,29 aralığında olduğu tespit edildiği için ölçeklerin normal dağılıma uygun oldukları görülmüştür. Ölçekler normal dağılıma uygun olduğu için demografik değişkenlere ilişkin yapılan fark testlerinde parametrik testler içinde yer alan bağımsız örneklem t testinden ve tek yönlü anova testinden faydalanılmıştır.

5.2.2. Araştırmanın Güvenilirlik Sonuçları

Araştırmada kullanılan iki ölçeğin güvenilirliklerinin ölçülebilmesi için Cronbach's Alpha değeri hesaplanmıştır. Ölçeklere ait Cronbach's Alpha değerleri Tablo 3'te yer almaktadır:

Tablo 3. Ölçeklerin Güvenilirlik Sonuçları

Ölçeklere Ait Cronbach's Alpha Değerleri	
Ekolojik Ayak İzi Farkındalığı Ölçeği	0,830
Dijital Okuryazarlık Ölçeği	0,875

Tablo 3'te görüldüğü üzere her iki ölçeğe ait Cronbach's Alpha değerlerinin yüksek olduğu görülmüştür. Dolayısıyla ölçeklerin güvenilir oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

5.2.3. Ölçeklere Yönelik Faktör Analizleri Sonuçları

Ölçeklerde yer alan ifadelerden elde edilen cevaplar neticesinde ulaşılan verilere ait çok sayıdaki değişkeni daha az sayıda ve belirli değişkenler ile ifade edebilmek için ya da diğer bir tabir ile öğrencilerin ekolojik ayak izi farkındalığı ve dijital okuryazarlık konularındaki farkındalık düzeylerinin belirli başlıklar altında toplanarak daha kolay analiz edilebilmesi için faktör analizlerinden yararlanılmıştır. Her iki ölçek için öncelikle açıklayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir. İlk olarak ekolojik ayak izi farkındalığı ölçeğine ait açıklayıcı faktör analizi sonuçları Tablo 4'te yer almaktadır:

Tablo 4. Ekolojik Ayak İzi Farkındalığı Ölçeğine Ait Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları

	Faktör Yükleri	Özdeğer	Varyans Açıklama Oranı	Ortalama	Güvenilirlik
Faktör 1: Çevresel Bilinç		2,947	22,669	4,0529	,785
Kış aylarında kombi çalışırken, enerji verimliliğini korumak için pencereleri uzun süre açık bırakmam.	,786				
Klima çalışırken, enerji verimliliğini artırmak amacıyla pencereleri kapalı tutarım.	,739				
Isınma konusunda çevresel etkileri en aza indiren ve temiz enerji kaynaklarını tercih ederim.	,667				
Buzdolabımın kapağını uzun süre açık tutmaktan kaçınırım.	,620				
Evde daha az enerji tüketen elektrikli cihazlar, buzdolapları, ısıtıcılar ve ampuller tercih ederim.	,607				
Binada ısı yalıtımını artırmak amacıyla çift camlı pencerelerin kullanımını tercih ederim.	,526				
Faktör 2: Enerji Tasarrufu		2,499	19,221	3,7787	,739
Televizyon ve bilgisayar gibi teknolojik cihazları gereksiz yere açık bırakmamaya özen gösteririm.	,770				
Telefon ve bilgisayar gibi elektrikli cihazları uzun süre şarjda bırakmamaya özen gösteririm.	,756				
Bilgisayar, televizyon ve müzik çalar gibi elektrik enerjisi ile çalışan cihazları kullanılmadıkları zaman uyku modunda bırakmamayı ve tamamen kapatmayı tercih ederim.	,690				
Bulaşık ve çamaşır makinelerini, tam doluluk kapasitesine ulaşmadan çalıştırmamaya özen gösteririm.	,557				
Evimi aydınlatmak amacıyla geleneksel ampuller yerine kompakt floresan ampuller kullanmayı tercih ederim.	,492				
Faktör 3: Temiz Enerji Farkındalığı		1,625	12,497	4,2035	,601
Evde uzun süre olmadığım zamanlarda kombi ve benzeri ısıtıcıları kapalı tutmaya özen gösteririm.	,754				
Kamu binalarını ve konutları güneş enerjisinden yararlanan sistemlerle donatmak çevresel açıdan faydalıdır.	,715				
Kaiser-Meyer-Olkin(KMO) Değeri: 0.841; Bartlett's Test of Sphericity Değeri: 1469.186; Significance Değeri: 0.000					

Tablo 4'te görüldüğü üzere ekolojik ayak izi farkındalığı ölçeğine yönelik açıklayıcı faktör analizindeki KMO değeri 0,841 olarak tespit edilmiş ve faktör analizine dahil edilen ölçekteki ifadelerle ait veri setinin faktör analizi için uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte significance değeri 0,05'ten küçük olduğu için yapılan testin anlamlı olduğu anlaşılmıştır. Açıklayıcı faktör analizi neticesinde 3 faktör elde edilmiştir. Elde edilen faktörler çevresel bilinç, enerji tasarrufu ve temiz enerji farkındalığı şeklinde adlandırılmıştır. Faktörlere ait ortalama değerler incelendiğinde öğrencilerin en fazla temiz enerji konusunda farkındalığa sahip oldukları görülmüştür.

Dijital okuryazarlık ölçeğine ait açıklayıcı faktör analizi sonuçları ise Tablo 5'te yer almaktadır:

Tablo 5. Dijital Okuryazarlık Ölçeğine Ait Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları

	Faktör Yükleri	Özdeğer	Varyans Açıklama Oranı	Ortalama	Güvenilirlik
Faktör 1: Dijital Uygulamaları Kullanma Becerisi		3,696	36,958	3,7997	,861
Bilgi ve iletişim teknolojilerini öğrenme ve geliştirme konusunda gerekli teknik becerilere sahip olduğumu düşünüyorum.	,803				
Farklı birçok bilgi ve iletişim teknolojileri hakkında kapsamlı bilgiye sahip olduğumu düşünüyorum.	,800				
Önemli bilgi ve iletişim teknolojilerini düzenli olarak takip ederim.	,772				
Yeni gelişen bilgi ve iletişim teknolojilerini hızlı öğrenme yeteneğine sahip olduğumu düşünüyorum.	,710				
Günlük yaşamda kullandığım teknolojik aletlerdeki teknik sorunları nasıl çözebileceğimi bilirim.	,698				
Çalışmalarında, internet aracılığıyla arkadaşlarımla sık sık iş birliği yaparım.	,557				
Bilgi ve iletişim teknolojileri alanındaki sahip olduğum becerilerin yeterli olduğunu düşünüyorum.	,506				
Faktör 2: Dijital Farkındalık		2,228	22,277	3,9859	,721
İnternet güvenliği, web üzerinde aramalar ve çevrimiçi sahtecilik gibi konulara ilgi duyarım.	,863				
İnternette bilgi edinmek amacıyla gerçekleştirdiğim arama ve değerlendirme süreçlerinde kendime güvenirim.	,825				
Bilgi ve iletişim teknolojileri, çalışmalarında ve araştırmalarında daha etkin iş birliği yapmamı sağlar.	,531				

Kaiser-Meyer-Olkin(KMO) Değeri: 0.885; Bartlett's Test of Sphericity Değeri: 1659.570; Significance Değeri: 0.000

Tablo 5'te görüldüğü üzere dijital okuryazarlık ölçeğine yönelik açıklayıcı faktör analizindeki KMO değeri ise 0,885 olarak tespit edilmiş ve faktör analizine dahil edilen ölçekteki ifadelerle ait veri setinin faktör analizi için uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Significance 0,05'ten daha az tespit edildiği için yapılan testin anlamlı olduğu görülmüştür. Dijital okuryazarlık ölçeği için gerçekleştirilen açıklayıcı faktör analizi neticesinde 2 faktör elde edilmiştir. Elde edilen faktörler dijital uygulamaları kullanma becerisi ve dijital farkındalık şeklinde adlandırılmıştır. Faktörlere ait ortalama değerler incelendiğinde ise öğrencilerin dijital farkındalık konusunda daha fazla bilince sahip oldukları görülmüştür.

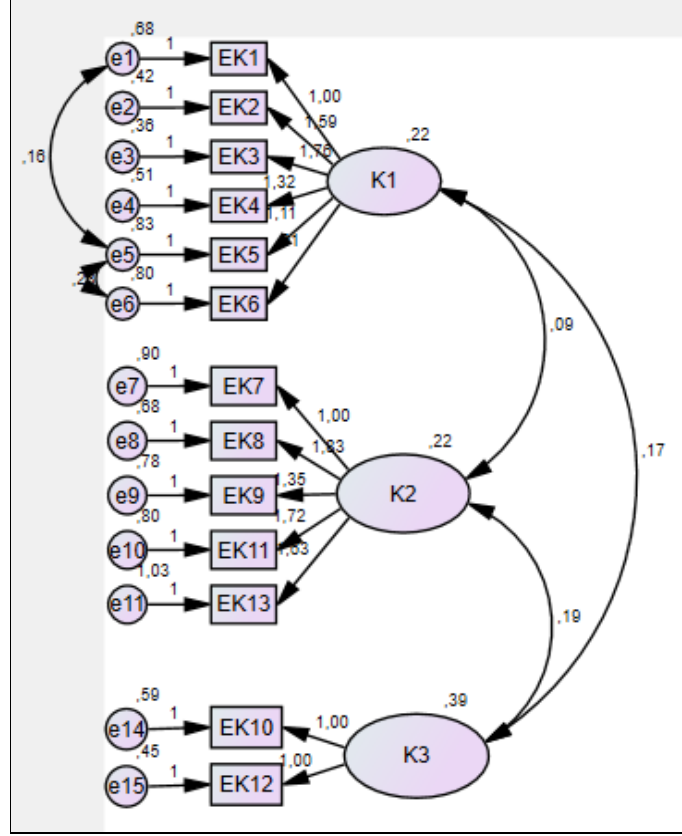
Ölçeklere yönelik açıklayıcı faktör analizleri sonrasında elde edilen faktörler için doğrulayıcı faktör analizleri gerçekleştirilmiştir. Her iki ölçek için ayrı ayrı gerçekleştirilen doğrulayıcı faktör analizi sonuçları Tablo 6'da yer almaktadır:

Tablo 6. Ölçeklere Ait Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

	χ^2 Değeri	df	χ^2/df	GFI	CFI	RMSEA
Ekolojik Ayak İzi Farkındalığı Ölçeği	193,089	60	3,218	0,936	0,906	0,074
Dijital Okuryazarlık Ölçeği	105,094	30	3,503	0,952	0,954	0,079
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri (Joreskog ve Sörbom, 1993; Kline, 1998; Anderson ve Gerbing, 1984)			≤ 5	>0.85	>0.90	<0.08

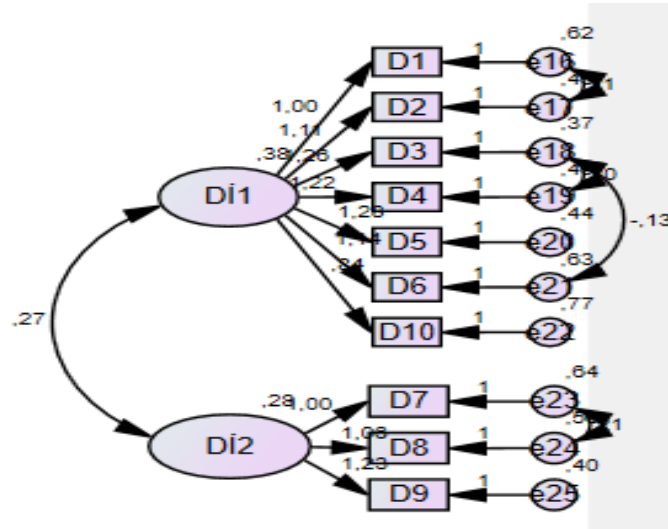
Tablo 6'da görüldüğü üzere doğrulayıcı faktör analizleri neticesinde elde edilen verilerin kabul edilebilir uyum değerine sahip oldukları görülmüştür. Ekolojik ayak izi farkındalığı ölçeği üç boyut altında; dijital okuryazarlık ölçeği ise iki boyut altında ayrı ayrı doğrulanmıştır. Bununla birlikte her iki ölçeğin de geçerli olduğu da tespit edilmiştir. Ekolojik ayak izi farkındalığı ölçeğine ait doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarını gösteren istatistiksel program çıktısı şekil 1'de gösterilmektedir:

Şekil 1. Ekolojik Ayak İzi Farkındalığı Ölçeğine Ait Doğrulayıcı Faktör Analizi

Dijital okuryazarlık ölçeğine ait doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarını gösteren istatistiksel programın çıktı görüntüsü ise şekil 2'de yer almaktadır:

Şekil 2. Dijital Okuryazarlık Ölçeğine Ait Doğrulayıcı Faktör Analizi

5.2.4. Dijital Okuryazarlık ve Ekolojik Ayak İzi Farkındalıklarının Demografik Değişkenlere Göre Farklılığı

Çalışmaya katılan üniversite öğrencilerinin dijital okuryazarlık ve ekolojik ayak izi konusundaki farkındalık düzeylerinin katılımcıların demografik verilerine göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için fark testleri uygulanmıştır. Anket soruları içerisinde yer alan üç ayrı demografik değişken için üç fark testi kullanılmıştır. Ekolojik ayak izi konusunda alt boyutlar olan çevresel bilinç, enerji tasarrufu ve temiz enerji farkındalığı ele alınmış olup dijital okuryazarlık konusunda ise alt boyutlar olan dijital uygulamaları kullanma becerisi ile dijital farkındalık ele alınmıştır.

Üniversite öğrencilerinin dijital okuryazarlık ve ekolojik ayak izi konusundaki farkındalıklarının öğrencilerin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için bağımsız örneklem t testi kullanılmıştır. Gerçekleştirilen t testi sonuçları Tablo 7’de yer almaktadır.

Tablo 7. Cinsiyete Göre Farklılık Konusunda T Testi Sonuçları

Faktörler	Cinsiyet				Önemlilik	Fark Sonucu
	Kadın		Erkek			
	Ortalama	Standart Sapma	Ortalama	Standart Sapma		
Çevresel Bilinç	4,0793	,68343	3,9870	,69183	,223	Yok
Enerji Tasarrufu	3,8806	,76757	3,5235	,88321	,000	Var
Temiz Enerji Farkındalığı	4,2639	,74067	4,0522	,95139	,018	Var
Dijital Uygulamaları Kullanma Becerisi	3,8264	,72856	3,7329	,78669	,256	Yok
Dijital Farkındalık	3,9745	,72943	4,0145	,81696	,648	Yok

Bağımsız örneklem t testi sonucunda çevresel bilinç, dijital uygulamaları kullanma becerisi ve dijital farkındalık konusunda öğrencilerin görüşleri ile öğrencilerin cinsiyetleri arasında anlamlı farklılığın bulunmadığı tespit edilmiştir. Enerji tasarrufu ve temiz enerji farkındalığı konusunda ise öğrencilerin görüşleri öğrencilerin cinsiyetlerine göre farklılık göstermektedir. Faktörlerin ortalama değerleri incelendiğinde kadın katılımcıların enerji tasarrufu ve temiz enerji farkındalığı konusundaki bilinç düzeylerinin erkek katılımcılara göre daha yüksek olduğu görülmüştür.

Üniversite öğrencilerinin dijital okuryazarlık ve ekolojik ayak izi konusundaki farkındalıklarının öğrencilerin eğitim durumlarına göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için tek yönlü anova testi kullanılmıştır. Gerçekleştirilen anova testi sonuçları Tablo 8’de yer almaktadır.

Tablo 8. Eğitim Durumuna Göre Farklılık Konusunda Anova Testi Sonuçları

Faktörler	Eğitim Durumu			F Değeri	Önemlilik	Hipotez Sonucu
	Ön lisans	Lisans	Lisansüstü			
	Ortalama Değerler					
Çevresel Bilinç	3,8783	4,0676	4,2552	3,545	,030	Var
Enerji Tasarrufu	3,6286	3,7844	4,0188	2,469	,086	Yok
Temiz Enerji Farkındalığı	4,0079	4,2468	4,1719	2,310	,101	Yok
Dijital Uygulamaları Kullanma Becerisi	3,7143	3,7876	4,0848	2,818	,061	Yok
Dijital Farkındalık	3,9788	3,9524	4,3229	3,542	,030	Var

Tek yönlü anova testi sonucunda enerji tasarrufu, temiz enerji farkındalığı ve dijital uygulamaları kullanma becerisi konusunda öğrencilerin görüşleri ile öğrencilerin eğitim durumları arasında anlamlı farklılığın bulunmadığı tespit edilmiştir. Çevresel bilinç ve dijital farkındalık konusunda ise öğrencilerin görüşleri öğrencilerin eğitim durumlarına göre farklılık göstermektedir. Faktörlerin ortalama değerleri incelendiğinde lisansüstü eğitim düzeyine sahip katılımcıların çevresel bilinç ve dijital farkındalık düzeylerinin diğer katılımcılara göre daha yüksek olduğu görülmüştür.

Üniversite öğrencilerinin dijital okuryazarlık ve ekolojik ayak izi konusundaki farkındalıklarının öğrencilerin doğa üzerindeki etki konusunda bilgi sahibi olup olmamalarına göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için bağımsız örneklem t testi kullanılmıştır. Gerçekleştirilen t testi sonuçları Tablo 9’da yer almaktadır.

Tablo 9. Çevresel Etki Bilgisine Göre Farklılık Konusunda T Testi Sonuçları

Faktörler	İnsanın Doğa Üzerindeki Etkisi Konusunda Bilgi Sahibi Olma				Önemlilik	Fark Sonucu
	Evet		Hayır			
	Ortalama	Standart Sapma	Ortalama	Standart Sapma		
Çevresel Bilinç	4,1250	,65852	3,9099	,71953	,003	Var
Enerji Tasarrufu	3,8224	,80286	3,6919	,84138	,130	Yok
Temiz Enerji Farkındalığı	4,2649	,77939	4,0815	,85999	,032	Var
Dijital Uygulamaları Kullanma Becerisi	3,8470	,76376	3,7058	,70219	,073	Yok
Dijital Farkındalık	4,0199	,76629	3,9185	,72901	,203	Yok

Bağımsız örneklem t testi sonucunda enerji tasarrufu, dijital uygulamaları kullanma becerisi ve dijital farkındalık konusunda öğrencilerin görüşleri ile öğrencilerin doğa üzerindeki etki konusunda bilgi sahibi olup olmamaları arasında anlamlı farklılığın bulunmadığı tespit edilmiştir. Çevresel bilinç ve temiz enerji farkındalığı konusunda ise öğrencilerin görüşleri öğrencilerin doğa üzerindeki etki hakkında bilgi sahibi olup olmamalarına göre farklılık göstermektedir. Faktörlerin ortalama değerleri incelendiğinde doğa üzerindeki etki hakkında bilgi sahibi olan katılımcıların çevresel bilinç ve temiz enerji farkındalıklarının bilgi sahibi olmayanlara göre daha yüksek olduğu görülmüştür.

5.2.5. Dijital Okuryazarlığın Ekolojik Ayak İzi Farkındalığına Etkisinin Araştırılması

Üniversite öğrencilerinde dijital okuryazarlık düzeyinin ekolojik ayak izi farkındalığı üzerinde etkisinin olup olmadığını araştırmak amacıyla hipotezler oluşturulmuştur. Dijital okuryazarlığın etkisini detaylı olarak ölçmek için alt boyutlar olan dijital uygulamaları kullanma becerisi ile dijital farkındalık boyutları alınmıştır. Ekolojik ayak izi farkındalığı için ise alt boyutlar olan çevresel bilinç, enerji tasarrufu ve temiz enerji farkındalığı alt boyutları alınmıştır. Dolayısıyla dijital okuryazarlık için iki boyutun; ekolojik ayak izi farkındalığı için üç boyut üzerindeki etkisi konusunda toplam 6 hipotez belirlenmiştir. Oluşturulan hipotezler aşağıda yer almaktadır:

H₁ Hipotezi: Dijital uygulamaları kullanma becerisi çevresel bilinç üzerinde etkilidir.

H₂ Hipotezi: Dijital uygulamaları kullanma becerisi enerji tasarrufu üzerinde etkilidir.

H₃ Hipotezi: Dijital uygulamaları kullanma becerisi temiz enerji farkındalığı üzerinde etkilidir.

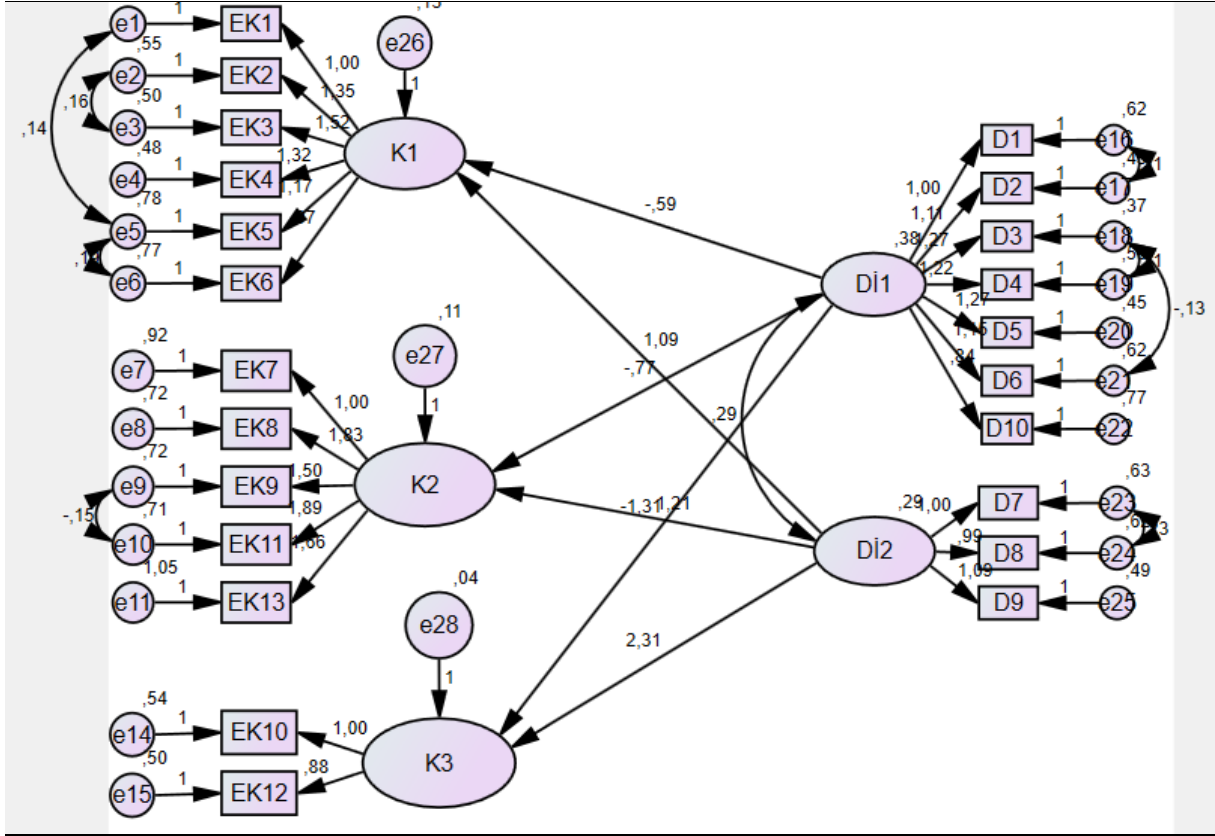
H₄ Hipotezi: Dijital farkındalık çevresel bilinç üzerinde etkilidir.

H₅ Hipotezi: Dijital farkındalık enerji tasarrufu üzerinde etkilidir.

H₆ Hipotezi: Dijital farkındalık temiz enerji farkındalığı üzerinde etkilidir.

Oluşturulan hipotezlerin test edilmesi amacıyla yapısal eşitlik modeli oluşturulmuştur. Yapısal eşitlik modelinde dijital uygulamaları kullanma becerisi, dijital farkındalık, çevresel bilinç, enerji tasarrufu ve temiz enerji farkındalığı boyutları değişken olarak yol analizine dahil edilmiştir. Oluşturulan yapısal eşitlik modeli şekil 3’te yer almaktadır:

Şekil 3. Yapısal Eşitlik Modeli

Yapısal eşitlik modelindeki sonuçlara ait uyum değerleri Tablo 10'da yer almaktadır:

Tablo 10. Yapısal Eşitlik Modeli Uyum Değerleri

	χ^2 Değeri	df	χ^2/df	GFI	CFI	RMSEA
Yapısal Eşitlik Modeli	526,894	215	2,451	0,903	0,905	0,060
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri (Joreskog ve Sörbom, 1993; Kline, 1998; Anderson ve Gerbing, 1984)			≤ 5	>0.85	>0.90	<0.08

Tablo 10'da görüldüğü üzere yapısal eşitlik modeli sonuçlarının kabul edilebilir uyum değerlerine sahip olduğu görülmektedir. Sonuçlar modelin geçerli olduğunu göstermektedir.

Dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izi farkındalığı üzerindeki etkisini araştırmak için oluşturulan 6 hipotezin test edilmesi neticesinde elde edilen yapısal eşitlik modeli yol katsayıları Tablo 11'de sunulmuştur:

Tablo 11. Yapısal Eşitlik Modeli Yol Katsayıları

Yol	Estimate	S.E.	Significance
Dijital Uygulamaları Kullanma Becerisi → Çevresel Bilinç	-0,586	0,169	0,000
Dijital Uygulamaları Kullanma Becerisi → Enerji Tasarrufu	-0,772	0,192	0,000
Dijital Uygulamaları Kullanma Becerisi → Temiz Enerji Farkındalığı	-1,308	0,317	0,000
Dijital Farkındalık → Çevresel Bilinç	1,092	0,219	0,000
Dijital Farkındalık → Enerji Tasarrufu	1,208	0,247	0,000
Dijital Farkındalık → Temiz Enerji Farkındalığı	2,306	0,395	0,000

Tablo 11’de her bir hipotez için oluşturulan her bir yolun istatistiksel sonuçları yer almaktadır. Bütün yollara ait significance değerleri 0,05’in altında olduğu için tüm hipotezler kabul edilmiştir. Hipotez testi sonuçlarına göre;

- Dijital uygulamaları kullanma becerisi çevresel bilinç üzerinde etkilidir.
- Dijital uygulamaları kullanma becerisi enerji tasarrufu üzerinde etkilidir.
- Dijital uygulamaları kullanma becerisi temiz enerji farkındalığı üzerinde etkilidir.
- Dijital farkındalık çevresel bilinç üzerinde etkilidir.
- Dijital farkındalık enerji tasarrufu üzerinde etkilidir.
- Dijital farkındalık temiz enerji farkındalığı üzerinde etkilidir.

Tüm hipotezler kabul edildiği için genel olarak dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izi farkındalığına etki ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

6. SONUÇ

Bilinçsiz tüketimin çoğalması ve çevresel duyarlılığın azalması neticesinde günümüzde çevre ile ilgili sorunlar yaygınlaşmış ve çevre maliyetleri artmıştır. Çevresel etkiyi temsil eden ekolojik ayak izinin artış göstermesi de çevresel maliyetlere sebebiyet vermektedir. Ekolojik ayak izi bünyesinde yer alan su ayak izi (tüketimi), karbon ayak izi ve enerji ayak izi; su, karbon ve enerji maliyetlerinin artmasına neden olmaktadır. Günümüzde teknoloji ile birlikte dijital uygulamaların ve dijitalleşmenin hızla yaygınlaşması toplum için önemli faydaların elde edilmesini sağlamaktadır. Ekolojik ayak izinin ve çevre maliyetlerinin azaltılabilmesi için dijitalleşmeden faydalanmak ve dijital okuryazarlık bilgisine sahip olmak son derece önemlidir. Dolayısıyla bu araştırmanın amacı dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izi farkındalığına etkisinin araştırılması olarak belirlenmiştir. Dijital okuryazarlığın üniversite öğrencileri için önemli bir unsur olduğundan dolayı çalışmanın hedef kitlesini üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Bu doğrultuda çalışmada Isparta ilinde öğrenim gören 403 üniversite öğrencisi üzerinde bir anket çalışması gerçekleştirilerek dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izi farkındalığına etkisi araştırılmıştır. Dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izi farkındalığına etkisini araştırmak için çalışmada iki ayrı ölçek kullanılmıştır. Bu ölçekler dijital okuryazarlık ölçeği ile ekolojik ayak izi farkındalığı ölçekleridir. Yapılan anketlere öğrenciler tarafından verilen cevaplar kodlanarak istatistik programı aracılığıyla veriler analiz edilmiştir.

Anketlerden elde edilen sonuçlara göre araştırmaya katılan üniversite öğrencilerinin çoğunluğu kadın katılımcılardan ve lisans eğitim düzeyine sahip katılımcılardan oluşmaktadır. İnsanın doğa üzerindeki etkisi konusunda bilgi sahibi olma konusunda katılımcıların genel ekseriyeti bilgi sahibi olduklarını belirtmişlerdir. Ekolojik ayak izi ölçeğinde öğrencilerin en fazla katıldıkları ifadeler incelendiğinde; klima çalıştırdığında pencereleri kapattıkları, kışın kombi açıkken, pencereleri uzun süre açık bırakmadıkları ve güneş enerjisinden faydalanmanın önemli olduğunu düşündükleri görülmüştür. Bununla birlikte ekolojik ayak izi ölçeğinde öğrencilerin en az katıldıkları ifadeler incelendiğinde ise; teknolojik aletleri kullanma konusunda enerji tasarrufunu aşırı derecede önemsemedikleri tespit edilmiştir. Dijital okuryazarlık ölçeğinde öğrencilerin en fazla katıldıkları ifadeler incelendiğinde; bilgi ve iletişim teknolojilerinin çalışmalarında önemli olduğu ve teknolojik konularda temel bilgilere sahip oldukları gözlemlenmiştir.

Araştırma sonuçlarına göre ölçeklerin güvenilirliklerinin yüksek olduğu ve normal dağılıma uygun oldukları tespit edilmiştir.

Ölçeklere yönelik gerçekleştirilen açıklayıcı faktör analizi neticesinde ekolojik ayak izi farkındalığı altında çevresel bilinç, enerji tasarrufu ve temiz enerji farkındalığı olmak üzere üç faktör yani boyut elde edilmiştir. Boyutlar arasında öğrencilerin en fazla temiz enerji konusunda farkındalığa sahip oldukları görülmüştür. Dijital okuryazarlık ölçeği için gerçekleştirilen açıklayıcı faktör analizi neticesinde dijital uygulamaları kullanma becerisi ve dijital farkındalık olmak üzere iki boyut elde edilmiştir. Öğrencilerin dijital farkındalık konusunda daha fazla bilince sahip oldukları görülmüştür. Ölçeklere yönelik açıklayıcı faktör analizleri sonrasında elde edilen faktörler için doğrulayıcı faktör analizleri gerçekleştirilmiştir. Ekolojik ayak izi farkındalığı ölçeği üç boyut altında; dijital okuryazarlık ölçeği ise iki boyut altında ayrı ayrı doğrulanmıştır. Bununla birlikte her iki ölçeğin de geçerli olduğu da tespit edilmiştir.

Çalışmaya katılan üniversite öğrencilerinin dijital okuryazarlık ve ekolojik ayak izi konusundaki farkındalık düzeylerinin katılımcıların demografik verilerine göre anlamlı farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için fark testleri uygulanmıştır. Ölçekler normal dağılıma uygun olduğu için demografik değişkenlere ilişkin

yapılan fark testlerinde parametrik testler içinde yer alan bağımsız örneklem t testinden ve tek yönlü anova testinden faydalanılmıştır. Fark testleri sonuçlarına göre; enerji tasarrufu ve temiz enerji farkındalığı konusunda öğrencilerin görüşleri öğrencilerin cinsiyetlerine göre farklılık göstermektedir. Kadın katılımcıların enerji tasarrufu ve temiz enerji farkındalığı konusundaki bilinç düzeylerinin erkek katılımcılara göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Çevresel bilinç ve dijital farkındalık konusunda öğrencilerin görüşleri öğrencilerin eğitim durumlarına göre farklılık göstermektedir. Lisansüstü eğitim düzeyine sahip katılımcıların çevresel bilinç ve dijital farkındalık düzeylerinin diğer katılımcılara göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Çevresel bilinç ve temiz enerji farkındalığı konusunda öğrencilerin görüşleri öğrencilerin doğa üzerindeki etki hakkında bilgi sahibi olup olmamalarına göre farklılık göstermektedir. Doğa üzerindeki etki hakkında bilgi sahibi olan katılımcıların çevresel bilinç ve temiz enerji farkındalıklarının bilgi sahibi olmayanlara göre daha yüksek olduğu görülmüştür.

Üniversite öğrencilerinde dijital okuryazarlık düzeyinin ekolojik ayak izi farkındalığı üzerinde etkisinin olup olmadığını araştırmak amacıyla hipotezler oluşturulmuştur. Oluşturulan hipotezler için kurulan yapısal eşitlik modelinde dijital uygulamaları kullanma becerisi, dijital farkındalık, çevresel bilinç, enerji tasarrufu ve temiz enerji farkındalığı boyutları değişken olarak kullanılmıştır. Hipotez testi sonuçlarına göre;

- Dijital uygulamaları kullanma becerisi çevresel bilinç üzerinde etkilidir.
- Dijital uygulamaları kullanma becerisi enerji tasarrufu üzerinde etkilidir.
- Dijital uygulamaları kullanma becerisi temiz enerji farkındalığı üzerinde etkilidir.
- Dijital farkındalık çevresel bilinç üzerinde etkilidir.
- Dijital farkındalık enerji tasarrufu üzerinde etkilidir.
- Dijital farkındalık temiz enerji farkındalığı üzerinde etkilidir.

Oluşturulan bütün hipotezler kabul edildiği için genel olarak dijital okuryazarlığın ekolojik ayak izi farkındalığına etki ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla bireylerde ve özellikle öğrencilerde teknoloji kullanımının ve dijital okuryazarlık bilgisinin artması neticesinde ekolojik ayak izi konusunda farkındalık oluşacağı, ekolojik ayak izinin, çevresel etkinin ve çevresel maliyetlerin de azalabileceği tespit edilmiştir.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Ahmed, Z. ve Wang, Z. (2019). Investigating the impact of human capital on the ecological footprint in India: An empirical analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, (26), 26782-26796.
- Anderson, J. C. ve Gerbing, D. W. (1984). The effect of sampling error on convergence, improper solutions, and goodness-of-fit indices for maximum likelihood confirmatory factor analysis. *Psychometrika*, (49), 155-173.
- Anthonyamy, L., Koo, A. C. ve Hew, S. H. (2020). Self-regulated learning strategies in higher education: Fostering digital literacy for sustainable lifelong learning. *Education and Information Technologies*, 25(4), 2393-2414.
- Chan, G. H. (2024). Enhancing digital literacy in education: Educational directions. *Education+ Training*, 66(1), 127-142.
- Chen, Y., Cheng, L. ve Lee, C. C. (2022). How does the use of industrial robots affect the ecological footprint? international evidence. *Ecological Economics*, (198), 1-15.
- Duran, E. ve Özen, N. E. (2018). Türkçe derslerinde dijital okuryazarlık. *Türkiye Eğitim Dergisi*, 3(2), 31-46.

- Ervianti, E., Sampelolo, R. ve Pratama, M. P. (2023). The influence of digital literacy on student learning. *Journal of Education, Language Teaching and Science*, 5(2), 358-365.
- Espoir, D. K., Sunge, R., Nchofoung, T. ve Alola, A. A. (2024). Analysing the drivers of ecological footprint in Africa with machine learning algorithm. *Environmental Impact Assessment Review*, (104), 1-14.
- Gilster, P. (1997). *Digital Literacy*. JohnWiley.
- Gnanasekaran, V., Fridtun, H. T., Hatlen, H., Langøy, M. M., Syrstad, A., Subramanian, S. ve De Moor, K. (2021). Digital carbon footprint awareness among digital natives: an exploratory study. In Norsk IKT-konferanse for forskning og utdanning. 99-112.
- Günel, N., Işıldar, G. Y. ve Atik, A. D. (2018). Üniversite öğrencilerinin ekolojik ayak izi azaltılması konusundaki eğilimlerinin incelenmesi. *Türk Bilim Araştırma Vakfı*, 11(4), 34-46.
- Jie, H., Khan, I., Alharthi, M., Zafar, M.W. ve Saeed, A. (2023). Sustainable energy policy, socio-economic development and ecological footprint: the economic significance of natural resources, population growth and industrial development. *Utilities Policy*, (81), 1-8.
- Hamutoğlu, N. B., Güngören, C. Ö., Uyanık, G. K. ve Erdoğan, D. G. (2017). Dijital okuryazarlık Türkçeye uyarlama çalışması. *Ege Eğitim Dergisi*, 18(1), 408-429.
- Joreskog, K. G. ve Sörbom, D. (1993). *Lisrel 8: Structural equation modeling with the simplis command language*. Scientific Software International Inc.
- Kaypak, Ş. (2013). Ekolojik ayak izinden çevre barışına bakmak. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 6(1), 154-159.
- Kline, R.B. (1998). *Principles and practice of structural equation modeling*. Guilford Press.
- Koç, K. (2016). *Çevresel Vergiler ve Ekolojik Ayak İzi*. Gazi Kitabevi.
- Kongbuamai, N., Bui, Q., Yousaf, H. M. A. U. ve Liu, Y. (2020). The impact of tourism and natural resources on the ecological footprint: A case study of Asean countries. *Environmental Science and Pollution Research*, (27), 19251-19264.
- Kozan, M. ve Özek, M. B. (2019). Böte bölümü öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık düzeyleri ve siber zorbalığa ilişkin duyarlılıklarının incelenmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(1), 107-120.
- Liu, H., Zhang, Y. ve Zhang, Y. (2024). How does digital literacy impact household carbon emissions? Evidence from household survey in China. *Sustainable Futures*, (7), 1-13.
- Martin, A. (2005). Digeulit-a European framework for digital literacy: A progress report. *Journal of E-Literacy*, 2(2), 130-136.
- Mayers, A. (2013). *Introduction to statistics and SPSS in psychology*. Pearson Education Limited.
- Mızık, E. T. ve Avdan, Z. Y. (2020). Sürdürülebilirliğin temel taşı: Ekolojik ayak izi. *Artvin Çoruh Üniversitesi Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*, 6(2), 451-467.
- Nikou, S., Reuver, M. D. ve Kanafi, M. M. (2022). Workplace literacy skills how information and digital literacy affect adoption of digital technology. *Journal of Documentation*, 78(7), 371-391.
- Ng., W. (2012). Can we teach digital natives digital literacy?. *Computers & education*, (59), 1065-1078.

- Onursoy, S. (2018). Üniversite gençliğinin dijital okuryazarlık düzeyleri: Anadolu üniversitesi öğrencileri üzerine bir araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6(2), 989-1013.
- Perdana, R., Yani, R., Jumadi, J. ve Rosana, D. (2019). Assessing students digital literacy skill in senior high school Yogyakarta. *JPI (Jurnal Pendidikan Indonesia)*, 8(2), 169-177.
- Sagib, N., Usman, M., Ozturk, İ. ve Sharif, A. (2024). Harnessing the synergistic impact of environmental innovations, financial development, green growth and ecological footprint through the lens of SDGs policies for countries exhibiting high ecological footprints. *Energy Policy*, (184), 1-13.
- Sharif, A., Meo, M. S., Chowdhury, M. A. F. ve Sohag, K. (2021). Role of energy in reducing ecological footprints: An empirical analysis. *Journal of Cleaner Production*, (292), 1-12.
- Thora, A. J. T., Shuhidan, S. M., Bahry, F. D. ve Nordin, M. N. (2021). Exploring digital literacy strategies for students with special educational needs in the digital age. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, 12(9), 3345-3358.
- Tosunoğlu, B. T. (2014). Sürdürülebilir küresel refah göstergesi olarak ekolojik ayak izi. *HAK İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 3(5), 132-149.
- Üstündağ, M. T., Güneş, E. ve Bahçivan, E. (2017). Turkish adaptation of digital literacy scale and investigation pre-service science teachers digital literacy. *Journal of Education and Future*, (12), 19-29.

TOURISM RESEARCH ON ENVIRONMENTAL JUSTICE: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS

TURİZM ALANINDA ÇEVRESEL ADALET ÇALIŞMALARI: BİBLİYOMETRİK BİR ANALİZ

Assoc. Prof. Dr. Zişan KORKMAZ ÖZCAN¹

Sevinj ISAYEVA²

ABSTRACT

Tourism plays a significant role in economic development and job creation; however, it also causes environmental changes and impacts local communities. Research conducted from an environmental justice perspective is crucial to promote resource conservation and protect the rights of local populations. The study aims to review the literature on environmental justice in the tourism sector, contribute to the knowledge base, and examine the social and academic implications of the findings. A bibliometric analysis of 86 studies indexed in the WoS database (1999–2024) is conducted to identify leading journals, authors, countries, keywords, and themes. The findings reveal a substantial increase in research in this field, with the United States emerging as a key contributing country. Prominent themes include social and environmental justice, equity, ecotourism, urban contexts, ethics, conservation studies, and ethnographic research. The study underscores the importance of environmental justice in tourism and offers valuable insights to guide future research and policymaking processes.

Keywords: Environmental Justice, Tourism, Policy, Bibliometric Analysis.

JEL Classification Codes: F64, Z32, F68, Z00.

ÖZ

Turizm, ekonomik kalkınma ve istihdam yaratmada önemli bir rol oynasa da çevresel değişimlere ve yerel topluluklar üzerinde etkiler yaratmaya neden olmaktadır. Kaynakların korunmasını teşvik etmek ve yerel halkın haklarını korumak için çevresel adalet perspektifinden yapılan araştırmalar büyük önem taşımaktadır. Bu çalışma, turizm sektöründe çevresel adalet üzerine yapılan literatürü incelemeyi, bilgi birikimine katkı sağlamayı ve bulguların sosyal ve akademik etkilerini ele almayı amaçlamaktadır. WoS veritabanında yer alan 86 çalışma (1999–2024) bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenmiş ve önde gelen dergiler, yazarlar, ülkeler, anahtar kelimeler ve temalar belirlenmiştir. Sonuçlar, bu alandaki araştırmaların önemli ölçüde arttığını ve ABD'nin önde gelen katkı sağlayan bir ülke olduğunu göstermektedir. Öne çıkan temalar arasında sosyal ve çevresel adalet, eşitlik, ekoturizm, kentsel bağlamlar, etik, koruma çalışmaları ve etnografik araştırmalar yer almaktadır. Bu çalışma, turizmde çevresel adalet konusunun önemini vurgulamakta ve gelecekteki araştırmalar ile politika geliştirme süreçlerine yönelik değerli bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çevresel Adalet, Turizm, Politika, Bibliyometrik Analiz.

JEL Sınıflandırma Kodları: F64, Z32, F68, Z00.

¹ Süleyman Demirel University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Tourism Management, zisankorkmaz@sdu.edu.tr

² Süleyman Demirel University, Institute of Social Sciences, Department of Tourism Management, PhD Student, sevinj199325@gmail.com

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Amaç ve Kapsam:

Bilimsel literatürde genel anlamı ile çevreye daha az zarar veren bir sektör olarak kabul edilen turizm, iş olanaklarının yaratılması ve ekonomik kalkınma aracı olarak görülmektedir. Diğer taraftan turizmin gelişimi ile birlikte çevresel dönüşüm de tetiklenmekte, yerel halk ve doğal kaynaklar olumsuz etkilenmektedir. Son zamanlarda turizm endüstrisinin olumsuz etkilerine ilgi, akademik araştırmalar içerisinde giderek artmaktadır. Bu bağlamda doğal kaynaklara eşitsiz erişim, çevresel risklerin ve zararların adaletsiz dağılımına eleştirel bir bakış sunan çevresel adalet kavramı turizm ile ilgili literatürde de ilgi odağı haline gelmeye başlamıştır. . Bu çalışma ile turizm alanında çevresel adalet kavramına yönelik çalışmaların kapsamlı bir şekilde literatür analizinin sunulması ve ortaya çıkan bulgular üzerinden toplumsal ve akademik etkilerin tartışılması amaçlanmaktadır.

Yöntem:

Bu çalışmada bibliyometrik analiz tekniği kullanılarak çevresel adalet konulu turizm çalışmalarına ilişkin görsel haritalar oluşturulmuş ve alana dair gözlemler sunulmuştur. Bibliyometrik analizlerle bilimsel yayınlar sayısal yöntemler ile incelenmekte ve alanın genel eğilimleri ve yapısı ortaya çıkarılmaktadır. Web of Science (WoS) veri tabanında indekslenmiş ve 1999-2024 yılları arasında yayınlanmış, turizm alanında çevresel adalet konusunu ele alan 86 çalışma, konu ile ilgili öncü dergilerin, yazarların ve ülkelerin tespit edilmesi amacı ile incelenmiştir. Ayrıca bu çalışmaların anahtar kelimeleri ve tematik unsurlarının da belirlenmesi amacı ile bibliyometrik analizler, Microsoft Office Excel, VosViewer ve R Studio Bibliometrix (biblioshiny) programları kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu araçlar araştırma alanındaki eğilimleri, yazarlar arasındaki iş birliği ağlarını, alanın tematik yapısını ortaya koymak amacı ile bibliyometrik analizlerde geniş bir kullanım alanına sahip olmaktadır.

Bulgular:

Bibliyometrik analiz sonuçları çevresel adalet konusunun turizm araştırmaları içerisinde kayda değer bir şekilde artış gösterdiğini ortaya koymuştur. Konu ile ilgili önemli katkıya sahip ülkenin 40 çalışma ile Amerika Birleşik Devletleri, en yaygın belge türünün ise makale olduğu tespit edilmiştir. Akademik kaynaklar içerisinde ise dergilerin ön planda olduğu görülmektedir. “Journal of Sustainable Tourism” dergisi ise 7 çalışma ile alana en çok katkı sağlayan dergi olarak öne çıkmaktadır. Turizm alanında çevresel adalet konulu çalışmaların yayınlandığı dergilerin alanlar bazındaki dağılımı incelendiğinde en çok çalışmanın her biri 28 çalışma olmakla “Çevresel çalışmalar” ve “Konaklama, boş zaman, spor ve turizm” alanlarında yayın yapan dergilerde gerçekleştirildiği görülmektedir. Yazarların atıf ağlarının belirlenmesine yönelik gerçekleştirilen analizde yazarın katkıda bulunduğu çalışma sayısı ve aldığı atıf sayısının 1 olması kriteri uygulanmış ve bu kriteri karşılayan 156 yazar olduğu tespit edilmiştir. Bu yazarlar içerisinde ise aralarında en güçlü bağlantı oluşturan 27 yazar ve 7 bağlantı kümesi olduğu tespit edilmiştir. En güçlü bağlantı gücüne sahip yazarın ise 16 bağlantı gücü ile Floyd, M.F (atıf sayısı 103) isimli yazar olduğu görülmüştür. Yazarlar içerisinde en yüksek atıf sayısına sahip yazar olan (478 atıf) McAfee, K. isimli yazarın ise toplam bağlantı gücünün 3 olması ise dikkat çekici bulgu olarak öne çıkmıştır. Dokümanların atıf ağına dair gerçekleştirilen analizde ise belgelerin en az 1 atıf alması kriteri uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre ise 86 çalışma içerisinde toplam 67 çalışma bu kriteri karşılamış, en kuvvetli bağlantıyı ise 5 bağlantı kümesi ile 13 çalışma oluşturmuştur. En güçlü atıf ağı bağlantısına sahip çalışma atıf sayısı 103, toplam bağlantı gücü 7 olan Floyd ve Johnson (2002) olmuştur. Çalışmaların ortak atıf durumunun ortaya çıkarılması için gerçekleştirilen belgelerin bibliyografik analiz için her belgenin en az 1 atıf alması kriteri uygulanmıştır. Bu kriteri sağlayan 67 belge içerisinde en güçlü eşleşmeye sahip 59 belgenin 10 küme ve toplam 277 bağlantı oluşturduğu ve toplam bağlantı gücünün ise 501 olduğu tespit edilmiştir. En çok bibliyografik eşleşme düzeyine sahip belge 5 atıf sayısına ve 64 bağlantı gücüne sahip Munar ve Jamal (2016) olmaktadır. Alan içerisinde ve alanlar arası en çok atıf alan çalışmaların belirlenmesi amacı ile gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre ise alan içerisinde en çok atıf alan çalışmanın 7 atıfı Floyd ve Johnson (2002), alanlar arasında ise 478 atıf sayısı ile McAfee (1999) olduğu görülmektedir. Konu ile ilgili en çok yayın üreten yazarların tespit edilmesi amacı ile gerçekleştirilen analiz sonucuna göre bu yazarların her birinin en fazla iki çalışması olduğu görülmektedir. Diğer taraftan ise bu yazarların hiçbirinin en çok atıf alan yazarlar listesinde yer almaması dikkat çekici bir bulgu olmaktadır. Floyd, M.F ve Johnson, C.Y her biri 7 çalışmayla konu ile ilgili en çok atıf alan yazar olarak ortaya çıkmaktadır. Çalışma anahtar kelimeleri ve artı anahtar kelimeleri üzerinden yapılan tematik analiz sonuçları incelendiğinde ele alınan problemler içerisinde sosyal konular, sosyal-çevresel adalet, eşitlik, erişim, kalite, ekoturizm, kentsel bağlamlar, etik, koruma stratejileri ile ilgili konuların sıklıkla ele alındığı gözlemlenmiştir. Ayrıca çevresel sorunlarla ilgili algı çalışmalarının ve etnografik araştırmaların ön plana çıkan tematik alanlar olduğu belirlenmiştir. Bu bağlamda çevresel adaletin sadece çevresel zarar ve risklerin adaletsiz bir şekilde dağıtılması ile ilgili olmadığını aynı zamanda sosyal adalet ve etik sorunları da kapsadığını söylemek mümkündür. Bu bilgiler ışığında, çevresel adalet ile ilgili turizm çalışmalarında özellikle ekoturizm ve kentsel turizm konularının öne çıkan araştırma alanları olduğu ortaya konulmuştur.

Sonuç ve Tartışma:

Çalışmanın mevcut alan yazına katkıları dört temel açıdan kategorize edilmiştir: (1) alandaki etkili yazarların, ülkelerin, dergilerin ve çalışmaların belirlenmesi; (2) yazarlar arasındaki iş birliği ağlarının haritalandırılması; (3) konu ile ilgili baskın eğilimlerin ve trend konuların belirlenmesi; (4) başlıca tematik alanların ortaya çıkarılması. Genel olarak bu çalışmada çevresel adalet konulu turizm çalışmalarına yönelik bilimsel literatürün derinlemesine bir değerlendirmesi sunulmuş ve alanın gelişimi takip edilmiştir. Çalışma ile mevcut literatür derinlemesine analiz edilmiş ve konu ile ilgili bilgi birikimine katkı sağlanması amaçlanmıştır.

1. INTRODUCTION

In the field of environmental policy, the concept of environmental justice serves as a significant movement and organizing discourse (Schlosberg & Collins, 2014; Taylor, 2000). Moreover, environmental justice is also important for the sustainability of tourism (Peng et al., 2023). The concept of environmental justice, emerging at the intersection of social movements, public policy, and academic research, is characterized as a turning point as it addresses new population groups, issues, and spaces (Sze & London, 2008). Fundamentally, environmental justice a concept focused on the critical examination of disparities in equitable access to natural resources and the unfair allocation of environmental hazards, (Scott, 2014) has been garnering increasing interest in the academic literature concerning tourism and the broader tourism industry (Hales & Jamal, 2015). The dual pursuit of economic benefits inherent in tourism and the objective of sustainable development often can create conflicts with the rights of local populations and the necessity of environmental protection. In this regard, environmental justice serves as a framework for critically analyzing the multifaceted impacts of tourism activities on communities and for developing strategies to manage these impacts more equitably. In addition, evaluating the growth of tourism through its impacts on affected communities can provide a clear framework for environmental justice (Whyte, 2010).

This research aims to examine the integration of the concept of environmental justice into tourism-related academic studies through bibliometric analysis and to contribute to the development of environmental justice awareness in the field of tourism by enhancing academic knowledge and societal awareness. Bibliometric analysis, as a powerful methodological tool, facilitates the detection of prevailing trends in the literature, the uncovering of research deficiencies, and the delineation of groundbreaking contributions. Furthermore, bibliometric methods allow for the visualization of bibliographic and bibliometric data, thereby uncovering invisible academic networks (Johnson & Samakovlis, 2019). In this study, bibliometric analysis is employed to systematically evaluate the existing literature concerning the overlap of tourism and environmental justice, to illuminate significant academic works, and to identify potential trajectories for future research. It is considered essential for the maturation of tourism research as a field and for the understanding of knowledge formation on this topic to utilize bibliometric analysis. A comprehensive review of both national and international tourism literature reveals a notable gap in academic publications that use bibliometric analysis to focus on the connection between tourism and environmental justice. Considering this significant gap, this study intends to carry out a bibliometric analysis specifically targeting scholarly publications addressing issues of environmental justice within the tourism sector. Given the emerging and relatively under-researched nature of environmental justice in tourism studies, it is expected that this research will yield valuable insights that could inform and guide subsequent academic efforts.

In the subsequent sections of the study, the intricate connection between environmental justice and tourism is explored, followed by a review of the existing research on the topic. The methodology, analytical processes, findings, and conclusions are then presented. In the conclusion section, the findings are synthesized to enhance the understanding of the interaction between the tourism sector and environmental justice, thus establishing a strong basis for future inquiries in this emerging field.

2. ENVIRONMENTAL JUSTICE AND TOURISM

Environmental justice is a social initiative and theoretical framework that emphasizes the fair distribution of environmental benefits and burdens, particularly for marginalized and indigenous communities disproportionately affected by environmental policies. It advocates equitable governance and meaningful participation in decisions regarding natural resource management. Studies often focus on inequalities in access to green spaces, injustices in the distribution of environmental risks such as pollution, and issues of power and ownership related to nature and resources (Scott, 2014). One of the core tenets of environmental justice theory is ensuring that individuals, irrespective of race, national origin, or income level, are safeguarded against the unequal effects of environmental hazards (Holifield, 2001). In this context, environmental justice offers a broad framework encompassing the societal norms, principles, regulations, and policies that support communities (Lee & Jamal, 2008).

Environmental justice has faced challenges in being defined as a research field, with the early scientific literature on the topic primarily focusing on “environmental racism”³ by examining the unequal impacts of environmental contamination

³ Chavis and Lee (1987) conducted one of the pioneering studies on environmental racism, examining the stark inequality between the greater exposure of non-white communities to pollution and the inadequate distribution of environmental benefits (Chavis and Lee, 1987; Sze and London, 2008). Another early study, Bullard (1990), drew attention to the systematic placement of hazardous facilities predominantly in

on racial minorities. However, more recently, the issue of “environmental inequality” has gained prominence, addressing the disproportionate exposure to environmental impacts based on class, gender, and immigration status. Rooted in the concept of equality, “environmental justice” emerged as a social movement in the United States in the 1980s in response to these specific issues (Sze & London, 2008; Morea, 2021). Today, environmental justice has become a significant topic in environmental discourses, with calls for environmental equity and justice becoming integral to major environmental negotiations (Ali, 2001). Moreover, as an emerging development issue, environmental justice aims to combat legal discrimination and poverty while reducing inequality (undp.org, 2014), emphasizing that oppressive and harmful conservation practices, marginalization, and dispossession are unsustainable (Morea, 2021).

Tourism practices within the framework of environmental justice have been explored in pioneering studies. McAfee (1999) examines the relationship between biodiversity, environmental protection, and economic development, emphasizing the need for inclusive approaches that prioritize local communities’ rights and sustainability over commodifying nature. Lee and Jamal (2008) advocate for integrating sustainable tourism with environmental justice, focusing on the rights of disadvantaged communities. Morea (2021) highlights the importance of social feedback in achieving equitable environmental governance in tourism. Whyte (2010) proposes equitable representation of indigenous communities and tailoring tourism projects to their needs. Camargo (2007) introduces concepts like cultural justice and equity into sustainable tourism frameworks. Blackford (2004) underscores how tourism-driven economic growth often disproportionately affects vulnerable groups, advocating a balance between economic benefits and cultural and environmental preservation. Otto (2017) links degrowth and environmental justice, analyzing the social and ecological impacts of projects promoting tourism and development.

Procedural justice and distributive justice are fundamental analytical frameworks in environmental justice research (Schroeder et al., 2008). Distributive justice typically emphasizes the disparities in the allocation of environmental risks and benefits, both human and natural. Recently, it has expanded to encompass more than just environmental risks, considering environmental benefits as a crucial element of societal well-being and focusing more on the distribution of essential goods (such as clean air and water) and green spaces that provide urban ecosystem services (such as parks and communal gardens) (Kato-Huerta & Geneletti, 2023; Schroeder, 2008). In the sphere of tourism, distributive justice can involve access to natural and tourism resources, water consumption, water supply in tourism development, wastewater treatment (Draper, 1997), sustainable water use (Gössling, 2001), the interplay between public health, water consumption, and tourism development (Stonich, 1998), the management of water resources in tourist destinations, the establishment of desalination plants (Ukayli & Husain, 1988), displacement, changes in land use (Sirima and Backman, 2013; Cocola-Gant, 2023), public health (Richter, 2003), and economic equality (Lee, 2007). Procedural justice, a relatively newer concept compared to distributive justice (Skinner-Thompson, 2022), focuses on how environmental decisions are made (Lee & Jamal, 2008) and is defined as justice derived from a state’s fair and impartial institutional processes (Schlosberg, 2007). Procedural justice in tourism often relates to the involvement of local communities and NGOs in the formation of tourism policies (Whyte, 2010; Muganda et al., 2013; Bramwell, 2014; Clausen, 2019), fostering collaboration, and addressing planning and decision-making processes based on community-oriented approaches (Lee & Jamal, 2008). Various tourism-related issues can be examined through the lenses of distributive and procedural justice. However, some studies (Ukayli & Husain, 1988; Draper, 1997) suggest that the framework for environmental justice and the connection between environmental justice and tourism remains underdeveloped.

Environmental justice is a critical element in the tourism sector, emphasizing the importance of balancing environmental concerns with social welfare in tourism destinations (Wibowo & Nur, 2024). However, the lack of interest in research on justice and equity in the interactions between people and their environment is rather surprising, as equity is one of the core principles of sustainable development practices and responsible tourism. While scientific studies over the last two decades on environmental conservation, eco-tourism, protected areas, and geo-tourism have drawn considerable focus on environmental disparities, the analysis of environmental justice issues has remained underdeveloped. Despite tourism being deeply intertwined with and reliant on ecological systems, the absence of environmental justice principles in tourism studies is particularly noteworthy (Lee & Jamal, 2008).

non-white communities in the southern United States. This study is groundbreaking as it was the first to link the placement of hazardous facilities in these areas to historical patterns of spatial discrimination in the context of environmental racism. Bullard identified that non-white communities were deliberately targeted for unwanted waste, and this practice stemmed from both historical and modern forms of institutional racism. Bullard’s report is a landmark study that systematically analyses the racial nature of exposure to hazardous waste (Bullard, 1990; Mohai et al., 2009; create.umn.edu, 2020).

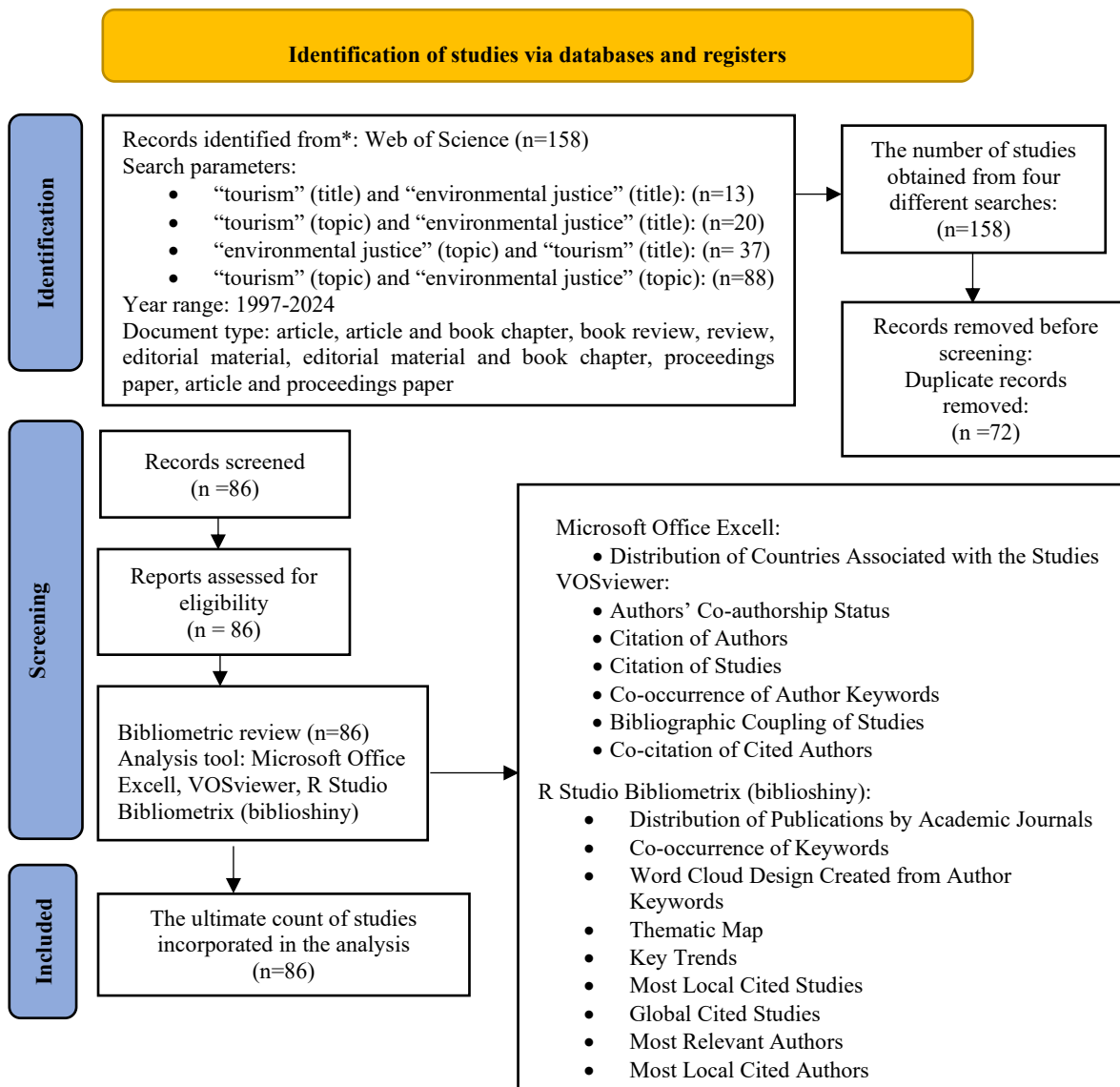
3. METHOD

Bibliometric analyses, an integral component of research assessment methods (Ellegaard & Wallin, 2015), are a valuable tool for objectively assessing academic productivity (Yıldırım et al., 2015). Furthermore, bibliometric analyses play a crucial role in mapping progress and identifying gaps within specific research fields. These methods are divided into two types: evaluative and relational. Evaluative techniques involve the analysis of studies based on citation counts, author contributions, distribution of publication years, number of journals, number of authors, and institutions. Relational methodologies, on the other hand, are more sophisticated and concentrate on analysing the connections between parameters such as authors, journals, citations, and institutions (Ülker et al., 2023). Commonly used to summarize the key findings from a collection of documents on various topics, bibliometric analysis has also become widely utilized in tourism research (Leong et al., 2021).

3.1. Data Collection Process

The data for this study were obtained from the Web of Science (WoS) database on July 29, 2024. WoS was considered appropriate for data collection in this study, as it is widely used and recognized as one of the most preferred options for bibliometric analysis of scientific publications (Han et al., 2021; Yang et al., 2013).

Figure 1. Literature Review Process on the Relevant Topic

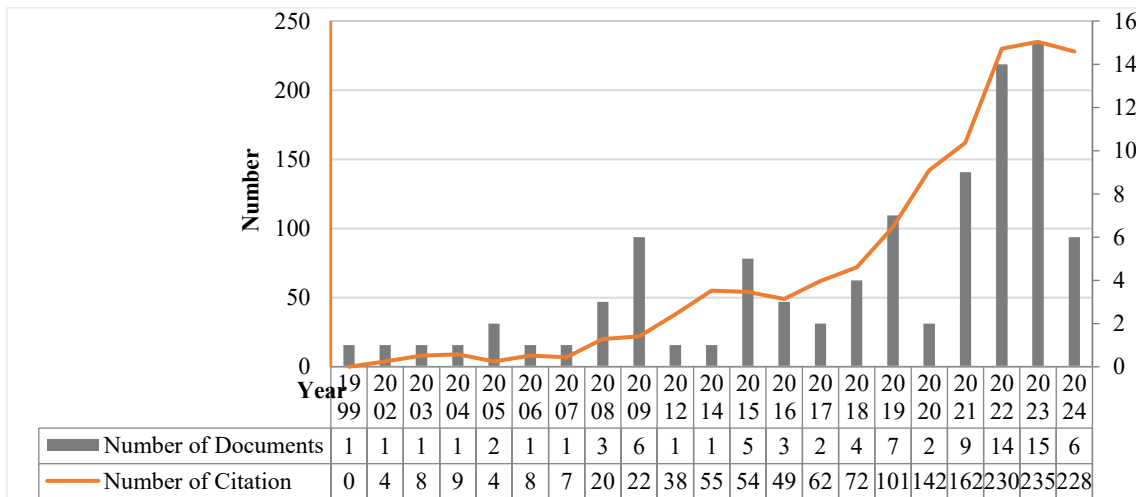
In bibliometric analyses, studies related to a specific topic are examined based on various parameters, and the findings are presented accordingly (Baysal, 2023). To access studies related to environmental justice within the tourism literature and ensure greater accuracy in the content, the search parameters were set as follows: “tourism” (title) and “environmental justice” (title), “tourism” (topic) and “environmental justice” (title), “environmental justice” (topic) and “tourism” (title), and “tourism” (topic) and “environmental justice” (topic). In cases where the number of studies on a specific topic is limited, it may be necessary to restrict the selection of documents based on their titles (Soh et al., 2023). The authors determined these parameters to comprehensively and specifically encompass scientific studies at the intersection of environmental justice and tourism. They were systematically designed to search the relevant literature thoroughly. Specifically, the terms “tourism” and “environmental justice” in both titles and topic fields stem from the frequent contextual use of these terms in academic writing. It was considered essential to employ these parameters to ensure that studies focusing on environmental justice in tourism, which are central to the research, would not be excluded from the analysis. After excluding 72 duplicate studies from the 158 obtained through these four different searches, a total of 86 studies were included in the analyses. These studies were analyzed using Microsoft Office Excel, VosViewer, and R Studio Bibliometrix (biblioshiny).

4. FINDINGS

4.1. Literature Growth

The distribution of tourism studies focusing on environmental justice, obtained through searches in the WoS database, is presented in Figure 2 according to publication years. While the first study on environmental justice within tourism research was conducted in 1999, no related studies were published until 2002. Between 1999 and 2009, there was a trend of increasing numbers of studies; however, no significant changes occurred during this period. In contrast, the period from 2009 to 2021 exhibited fluctuations in the number of publications.

Figure 2. The Evolution of Publications on Environmental Justice in Tourism Literature over the Years

After 2021, a consistent rise in the volume of studies is observed. The peak in the number of publications during 2022 and 2023 indicates that interest in the topic of environmental justice in the tourism discipline continues to grow. By July 2024, the total number of publications was six, suggesting that this trend is likely to persist. In summary, it can be stated that the literature on this topic is maintaining a steady growth rate, and the development is still in its early stages.

4.2. Publication Type

The types of studies conducted on environmental justice in the field of tourism are presented in Table 1. Among the works published from 1999 to 2024, it is observed that the most common document type is journal articles, which account for approximately 75.58% of the total.

Table 1. Distribution of Studies by Publication Type

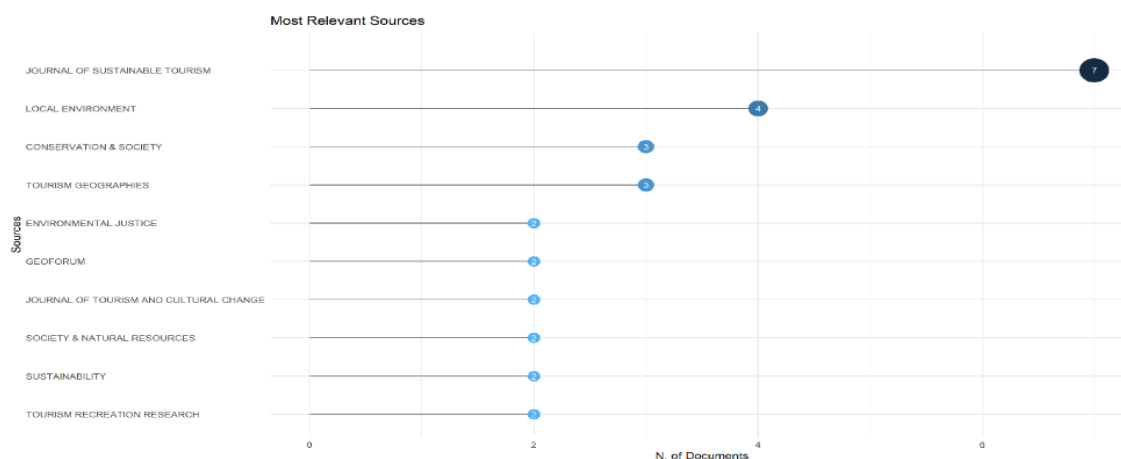
Publication Type	n	%
Article	65	75.58
Article; Book Chapter	8	9.30
Book Review	5	5.81
Review	3	3.48
Editorial Material	2	2.32
Editorial Material; Book Chapter	1	1.16
Proceedings Paper	1	1.16
Article; Proceedings Paper	1	1.16
Total	86	100

The second most common document type is both articles and book chapters, accounting for 9.30%. Book reviews comprise 5.81% of all studies.

4.3. Most Relevant Sources

To identify the academic sources in which the studies were published, 86 studies were included in the analysis using the R Studio Bibliometrix program, and the findings are illustrated in Figure 3. A total of 67 academic sources were identified; however, the analysis was conducted based on sources with at least two publications. It is evident that journals are prominent among the academic sources, and the sources with two or more publications are predominantly journals.

Figure 3. Distribution of Publications by Academic Journals

Within the journals focusing on environmental justice in tourism, the Journal of Sustainable Tourism stands out as the leading journal with seven studies. This is followed by the Local Environment journal with four studies, and both Conservation & Society and Tourism Geographies journals, each with three studies.

4.4. Analysis of Keywords

In bibliometric analyses, keyword analysis plays a crucial role in identifying the most popular topics (Ellegard & Wallin, 2015). This is because using keywords provides an additional feature that reflects the content of a document and the definition of a research area (Gurtu et al., 2015). Insights into the keywords derived from publications categorized as articles, both articles and book chapters, conference papers, and both conference papers and articles are presented in Table 2, Figure 4, Figure 5, Figure 6, and Figure 7.

The studies considered in this analysis, a total of 414 keywords were used. Keywords that were repeated two or more times are presented in Table 2. Keywords used only once in the studies are categorized under “others.” When

the distribution of keywords is analysed, it is observed that the most frequently repeated keyword is “environmental justice.” The other most used keywords are “tourism” (11) and “political ecology” (5), respectively.

Table 2. Distribution of Keywords

Keywords	Frequency (%)	Keywords	Frequency of Repetition (%)
Environmental Justice	29 (7 %)	Social and Environmental Justice	2 (0.48 %)
Tourism	11(2.65 %)	Social Capital	2 (0.48 %)
Political Ecology	5 (1.20 %)	Social Justice	2 (0.48 %)
Conservation	4 (0.96 %)	Sustainable Tourism	2 (0.48 %)
Protected Areas	4 (0.96 %)	Tourism Planning	2 (0.48 %)
Tourism Development	4 (0.96%)	Traditional Ecological Knowledge	2 (0.48 %)
Climate Change	4 (0.96 %)	Well-Being	2 (0.48 %)
Degrowth	3 (0.72 %)	Museums	2 (0.48 %)
Green Space	3 (0.72 %)	Eco-Tourism	3 (0.72 %)
Outdoor Recreation	3 (0.72 %)	Ethnography	3 (0.72 %)
Over-Tourism	3 (0.72 %)	Equity	2 (0.48 %)
Stakeholder	3 (0.72 %)	Gentrification	2 (0.48 %)
Sustainable Development	3 (0.72 %)	Human Geography	2 (0.48 %)
Water	3 (0.72 %)	Indigenous	2 (0.48 %)
Capitalism	2 (0.48 %)	Inequality	2 (0.48 %)
Caribbean	2 (0.48 %)	Justice	2 (0.48 %)
Circular Economy	2 (0.48 %)	Costa Rica	2 (0.48 %)
Community	2 (0.48 %)	COVID-19	2 (0.48 %)
Ecological Restoration	2 (0.48 %)	Environmental Protection	2 (0.48 %)
Ecosystem Services	2 (0.48 %)		
Others	280 (67.63 %)		
Total	414 (100 %)		

The conceptual consistency of word phrases and the network of relationships between keywords were visually mapped using RStudio Bibliometrix and VOSviewer software, as presented in Figure 4 (a; b; c). The conceptual consistency of the keywords included in the reviewed studies was revealed through a co-occurrence analysis. The co-occurrence analysis was conducted using RStudio Bibliometrix in Figure 4 (a) and VOSviewer in Figure 4 (b), based on “author keywords.” “Author keywords,” defined as the keywords selected and generated by the authors, play a significant role in condensing and illustrating the essence of scientific publications (Lu et al., 2020).

Upon examining Figure 4 (a), it can be observed that there are four clusters of interconnected keywords. The most densely connected cluster forms around the term “environmental justice.” The term “environmental justice” establishes a stronger network of relationships with terms such as “tourism,” “Costa Rica,” “ecotourism,” “water,” “social capital,” “ethnography,” “outdoor recreation,” “sustainable tourism,” and “protected areas” (Figure 4 (a)). To reveal the total strength of the connections, “author keywords” that appeared more than twice were subjected to a co-occurrence analysis using the VOSviewer program, and the results are presented in Figure 4 (b). Upon examining the resulting visual map, it is observed that the strongest relationship networks are formed around the phrase “environmental justice,” “tourism,” “climate change,” and “political ecology.” The total strength of the connections provided by VOSviewer are as follows: “environmental justice” (46); “tourism” (27); “climate change” (12); and “political ecology” (11).

In Figure 4 (c), a visual map illustrating the findings from the co-occurrence analysis of “keywords plus,” as conducted through the RStudio Bibliometrix program, is presented. “Keywords Plus” refers to terms produced through an automated computer algorithm that analyzes the words and phrases in the titles of the references cited by authors. These terms are crucial for a more comprehensive examination of the academic literature. In the long term, “keywords plus” can provide insights into research trends within a specific discipline. Both “author

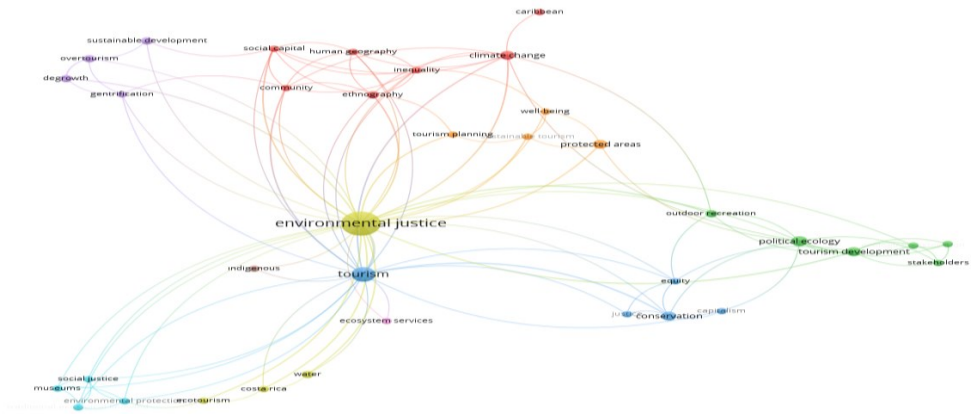
keywords” and “keywords plus” can present the knowledge structure of a topic and the connections between different research areas. In some cases, “keywords plus” can be more explanatory than the keywords assigned by the authors (Zhang et al., 2016; Tripathi et al., 2018). Upon examining the visual map, it is evident that the outcomes of the co-occurrence analysis of Keywords Plus (Figure 4 (a and b)) align closely with those of the co-occurrence analysis of author keywords (Figure 4 (c)). The visual map of the co-occurrence of keywords plus analysis reveals that the term “environmental justice” holds the most substantial network of connections. Other major clusters with significant relationship networks are formed around the terms “tourism” and “conservation.”

Figure 4. Visual Map of Keywords

(a) Co-occurrence of Author Keywords (RStudio Bibliometrix)

(b) Co-occurrence of Author Keywords (VOSviewer)

(c) Co-occurrence of Keywords Plus (RStudio Bibliometrix)

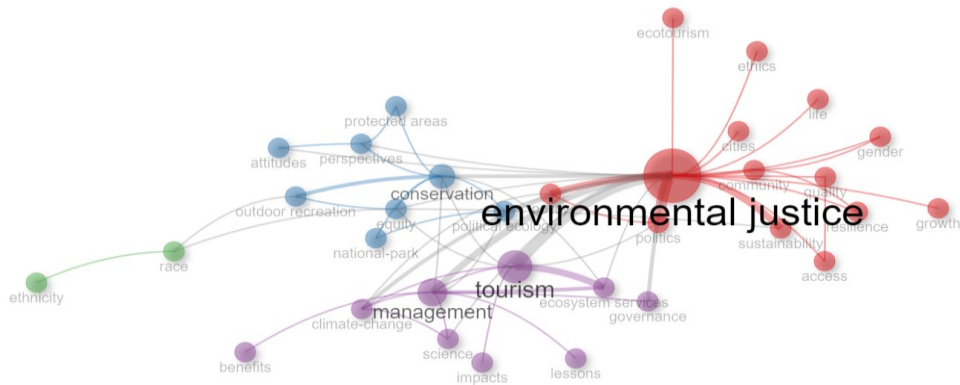

Figure 5. Word Cloud Design Created from Author Keywords

Figure 5 illustrates a word cloud created based on author keywords using the RStudio Bibliometrix program. Upon examining this word cloud, we can observe that it aligns with the results of the co-occurrence analyses. Similarly, the term “environmental justice” also stands out prominently in the word cloud. Other dominant terms, in order of prominence, include “tourism,” “political ecology,” “tourism development,” “climate change,” “protected areas,” “sustainable development,” “conservation,” “degrowth,” and “overtourism.” When both the visual maps of the co-occurrence of author keywords and co-occurrence of keywords plus analyses, as well as the word cloud, are examined, it becomes clear that in the studies on environmental justice conducted in the tourism area, themes such as political ecology, degrowth, over-tourism, climate change, protected areas, conservation, degrowth, sustainable development, and management come to the forefront.

To determine the developmental levels of the research fields, a thematic analysis was conducted based on “author keywords” (Figure 6 (a)) and “keywords plus” (Figure 6 (b)).

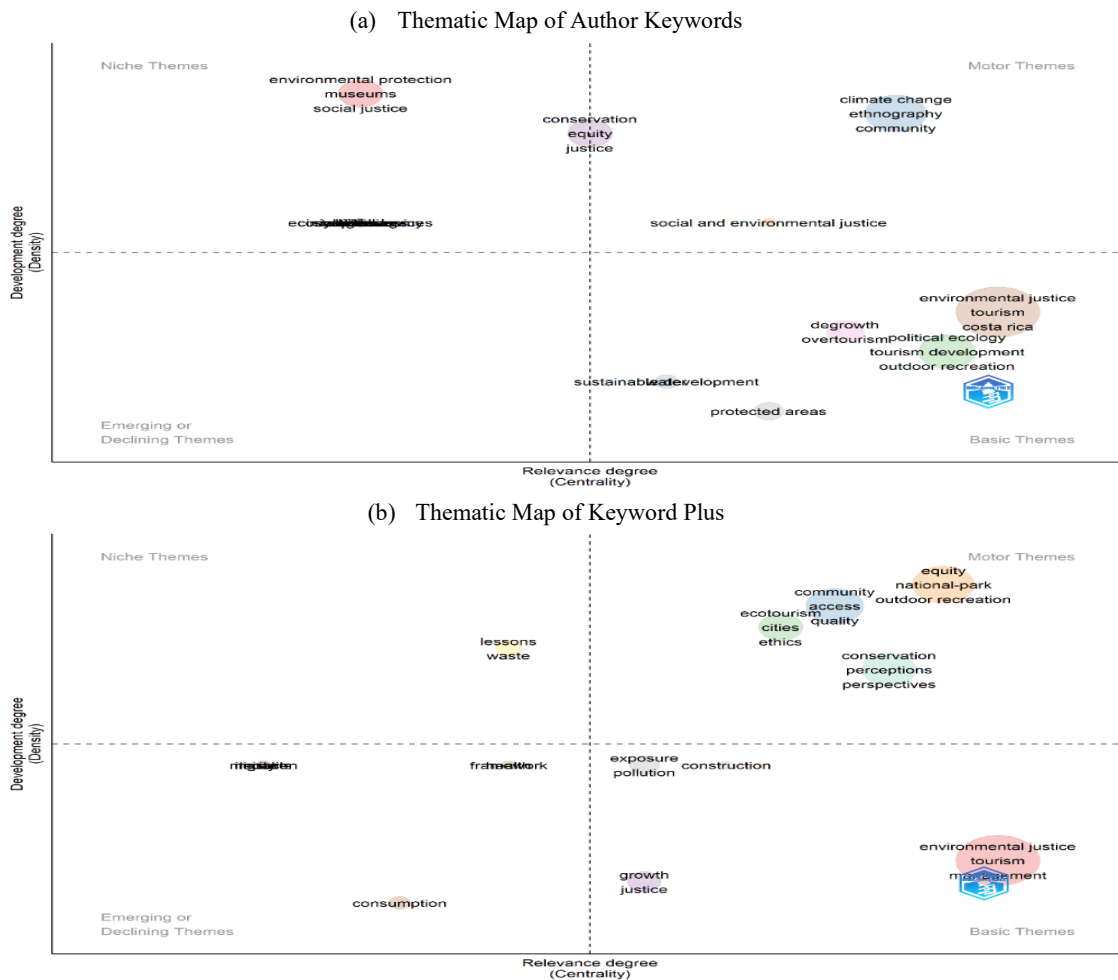
Thematic maps, also referred to as Porter's Strategic Diagram (Anish et al., 2024), categorize themes into four quadrants: motor themes, basic themes, emerging and declining themes, and niche themes (Seçilmiş & Sarı, 2023). In thematic maps, the horizontal axis denotes centrality, while the vertical axis signifies density. The positioning of terms within the quadrants aids in evaluating the significance of themes and the advancement of a particular research domain (Anish et al., 2024). Furthermore, the dimensions of the spheres reflect the quantity of documents linked to each theme or keyword (Ribeiro et al., 2022). Motor themes in the first quadrant include the most important and developing terms in the analysis. Niche themes in the second quadrant are well-developed and important for specific groups of researchers, although not directly related to the subject. The third quadrant contains themes with low development and centrality, representing either emerging or declining topics. The fourth quadrant refers to general terms that can be used in other fields, with lower density compared to motor themes (Anish et al., 2024; Özbakır, 2023).

When examining the thematic map created through “author keywords,” we observe that the motor theme consists of two main clusters. The largest of these themes relates to “climate change,” “ethnography,” and “community.” The other, relatively smaller theme is the “social and environmental justice” theme. Another noteworthy observation is that the themes of “conservation,” “equity,” and “justice” appear in both the niche and motor themes. This indicates that these themes are likely to become important and emerging topics in studies on environmental justice in tourism soon. Given that the topic of environmental justice is new within the tourism discipline, it can be considered normal for closely related themes such as environmental protection, museums, and social justice to fall within the niche theme. Over time, these themes are expected to also move into the motor theme (Figure 6 (a)). In contrast, when examining the thematic map created through “Keywords Plus,” we see four main topic clusters in the motor theme. The largest of these clusters includes topics such as “equity,” “national parks,” and “outdoor recreation.” The second largest cluster includes “conservation,” “perceptions,” and “quality.” “Community,” “transportation,” and “quality” form another large topic cluster, while the smallest cluster contains “ecotourism,” “cities,” and “ethics.” The niche themes portion of the thematic map created through “Keywords Plus” consists of topics like “lessons” and “waste” (Figure 6 (b)). In both thematic maps, created through keywords plus and author keywords, the topic of “community” is placed within the motor themes.

In the basic theme, which contains subject-specific core terms (basic theme), there are a total of five themes, three of which are significant (Figure 6 (a)). The largest topic cluster consists of “environmental justice,” “tourism,” and “Costa Rica.” The second largest cluster includes “political ecology,” “tourism development,” and “outdoor

recreation.” The third cluster, in terms of size, encompasses the topics of “degrowth” and “overtourism.” The topics of “sustainable tourism” and “protected areas” form the two smallest clusters (Figure 6 (a)). In the basic theme section of the thematic map created through “Keywords Plus,” four topic clusters are present. The largest of these includes “environmental justice,” “tourism,” and “management.” The topics of “growth” and “justice” make up another cluster. “Exposure” and “pollution” form the third largest cluster, while “structure” represents the smallest cluster. According to the thematic map generated through “Keywords Plus,” the topic of “consumption” is identified as having low development.

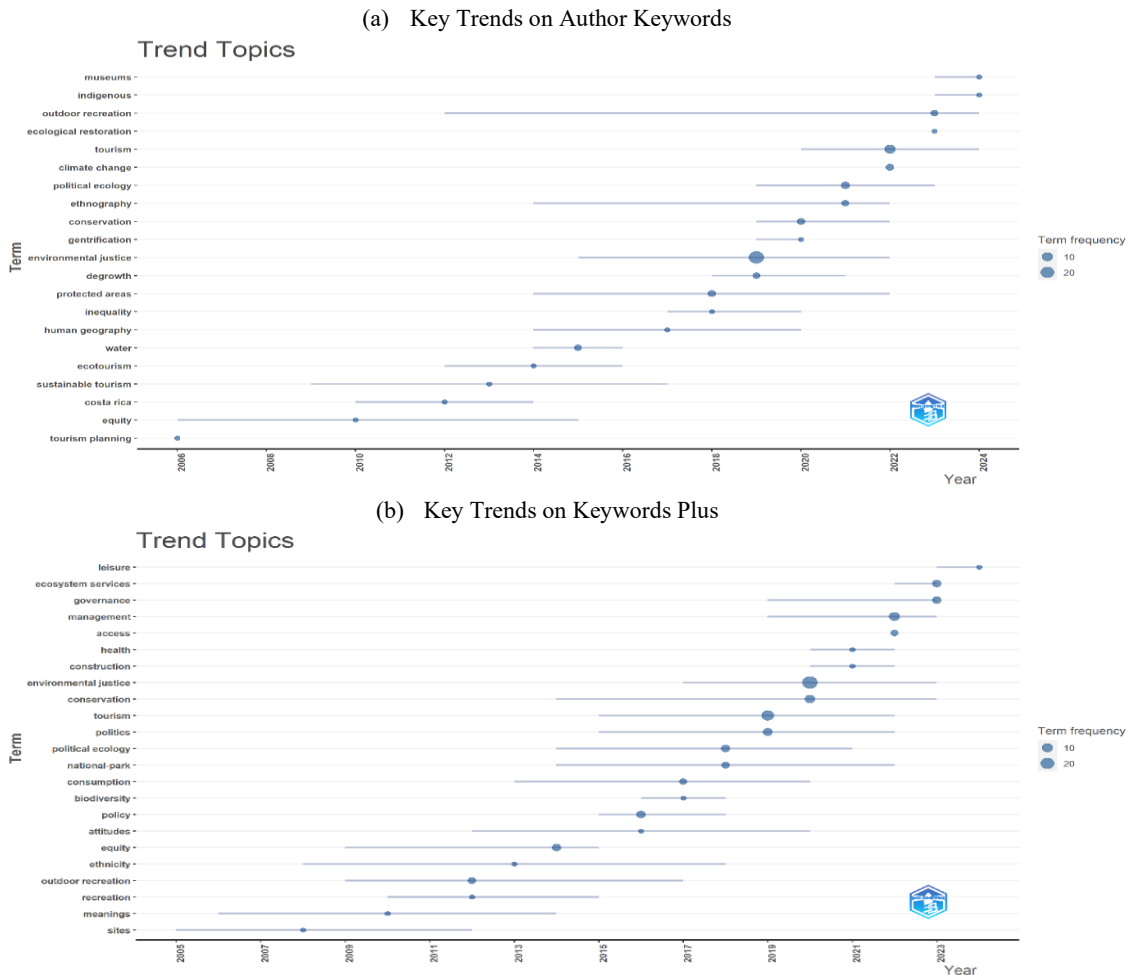
Figure 6. Thematic Map

To examine the progression of studies on environmental justice in tourism and identify trending topics along with the evolution of core thematic areas over time, an analysis was conducted utilizing author keywords and keywords plus in the RStudio Bibliometrix program. The findings of the analysis are illustrated in Figure 7 (a and b). The circles in the graph representing trending topics indicate the number of publications related to the subject. Larger circles visualize topics with a higher number of publications (Arıcı and Pelit, 2021).

During the analysis, it was stipulated that a keyword must have a minimum frequency of occurrence of at least 2, and the number of keywords for each year should also be at least 2. When applying these criteria, the analysis based on author keywords (Figure 7 (a)) considered studies published between 2006 and 2024, revealing a total of 21 research topics as popular subjects. In the analysis based on keywords plus (Figure 7 (b)), studies published between 2005 and 2023 were taken into account, showing the existence of 23 popular research topics.

Figure 7. Evolution of Key Trends in the Subject Over the Years

The analysis based on author keywords (Figure 7 (a)) reveals an increasing interest in topics related to “museums” and “local communities” in 2024. In 2023, issues concerning “outdoor recreation activities” and “ecological restoration” gained significance. The topic of “climate change” was at the center of researchers' attention in 2022. Additionally, the subject of “political ecology,” which was included in tourism research related to environmental justice in 2018, gained popularity in 2021. The theme of “conservation” also became important in 2020. Notably, the trend topic analysis based on author keywords indicates that while issues related to “tourism planning” attracted attention in 2006, they did not show further development afterward (Figure 7 (a)).

In the trend topic analysis based on keywords plus, it is observed that in 2023, the topics of “ecosystem services” and “governance” were at the centre of attention but did not show significant development. Topics such as “management” and “access” were focal points in 2022. In 2019, the subject of “policy” was prominent. A noteworthy nuance in this analysis is that issues related to “outdoor activities” were more frequently studied between 2009 and 2017 but did not show further development as of 2017. This finding contrasts with the results from the analysis based on author keywords, which indicated that topics related to “outdoor activities” became more popular in 2023 and continued to develop through 2024 (Figure 7 (b)).

4.5. Countries

The geographical distribution of studies on environmental justice in the tourism sector by country is presented in map format in Figure 8⁴. Table 3 provides the number and percentage of countries that contributed two or more

⁴ The colour intensity on the map is proportional to the number of publications.

studies to the topic. Upon examining the table, it is evident that 17 countries meet these criteria. The countries of the authors of the studies were considered when creating Figure 8 and Table 3. Countries that contributed with only one study were categorized as “others.”⁵

Figure 8. Distribution of Countries Associated with the Studies

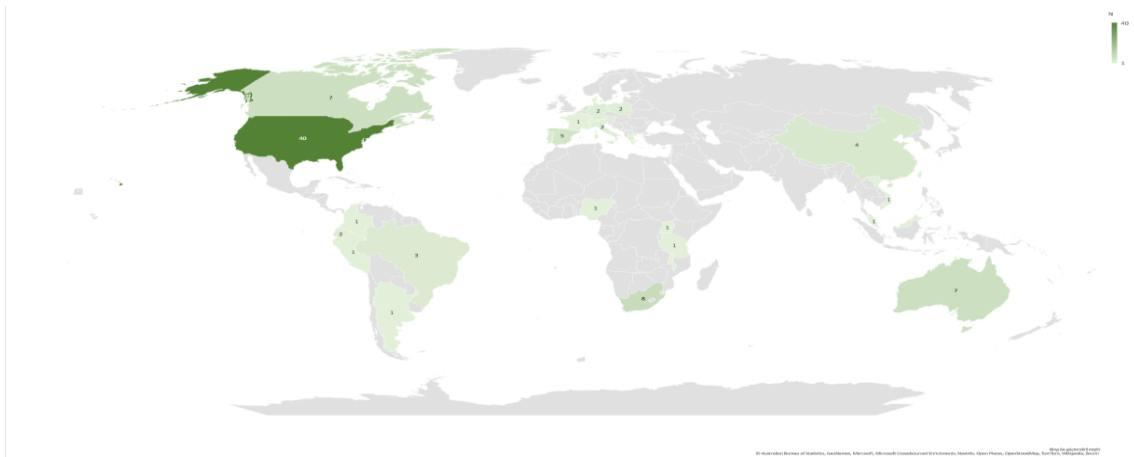

Table 3. Distribution of Countries Associated with the Studies

Countries	N (%)	Countries	N (%)
ABD	40 (46.512 %)	Austria	2 (2.326 %)
England	8 (9.302 %)	Denmark	2 (2.326 %)
S. Africa	8 (9.302 %)	Ecuador	2 (2.326 %)
Australia	7 (8.140 %)	Germany	2 (2.326 %)
Canada	7 (8.140 %)	Italy	2 (2.326 %)
Spain	5 (5.814 %)	Jamaica	2 (2.326 %)
Netherlands	4 (4.651 %)	Poland	2 (2.326 %)
Portugal	3 (3.488 %)	China	4 (4.651 %)
Brazil	3 (3.488 %)		
Others	8 (9.304 %)		

Both the map and Table 3 indicate that the country contributing the most to the topic is the United States, with 40 contributions, accounting for 46% of the total studies (512). The United Kingdom and South Africa rank second, each contributing to 8 studies. Other countries include Australia and Canada, each contributing to 7 studies, Spain with 5, and the Netherlands and China, each with 4 contributions. Brazil and Portugal contributed 3 studies each, while Austria, Denmark, Ecuador, Germany, Italy, Jamaica, and Poland each contributed 2 studies.

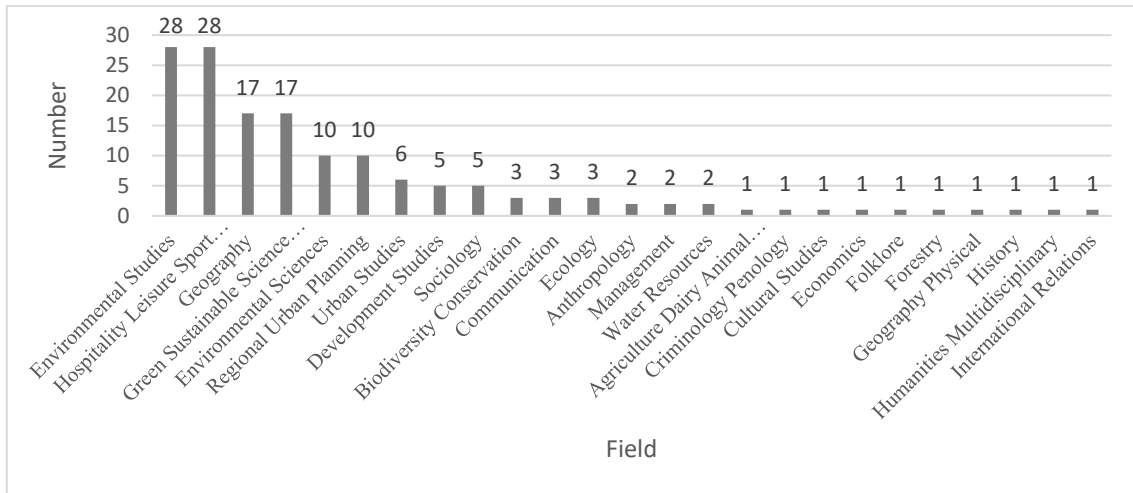
4.6. Fields

When analysing the distribution of studies on environmental justice in the field of tourism by area, it is observed that the highest volume of research is found in the fields of “Environmental Studies” and “Hospitality, Leisure, Sport, and Tourism,” with each having 28 studies.⁶ “Geography” and “Green Sustainable Science Technology” each contributed to 17 studies, while “Environmental Science” and “Regional Urban Planning” each contributed to 10 studies. “Urban Studies” (6), “Development Studies” (5), and “Sociology” (5) have contributed to five or more studies, ranking fourth and fifth, respectively. “Biodiversity Conservation” (3), “Communication” (3), and “Ecology” (3) share the sixth position. “Anthropology,” “Management,” and “Water Resources” each contributed to 2 studies (Figure 9).

⁵ A single study may have authors from multiple countries. An author may contribute to multiple studies. Additionally, a single study may have multiple authors from the same country.

⁶ A single study may utilize multiple fields.

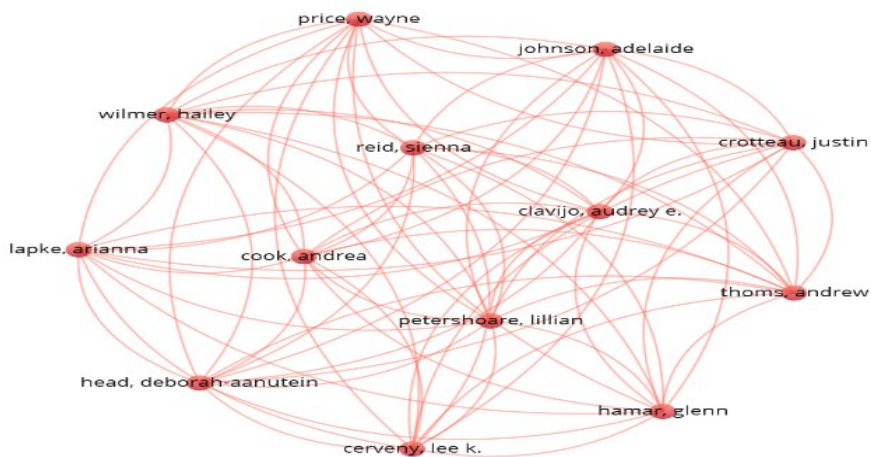
Figure 9. Distribution of Studies by Fields on the Relevant Topic

4.7. Co-authorship Status

The visual map generated using the VOSviewer program, illustrating the findings of the co-authorship analysis of 86 studies on tourism and environmental justice, is presented in Figure 10. The co-authorship analysis aims to identify connections and collaborations among authors (Dirik et al., 2023). During the analysis, a criterion was applied requiring each author to have at least one published work and one citation. This criterion identified a total of 156 authors within the program. Among the clusters formed by these authors, the largest cluster consists of 13 authors who exhibit the highest degree of connections and collaboration. The total number of connections among these authors is 78. Each of these 13 authors has contributed one study related to the topic and has a citation count of 10. Furthermore, each author in this group has a total connection strength of 12 (Figure 10).

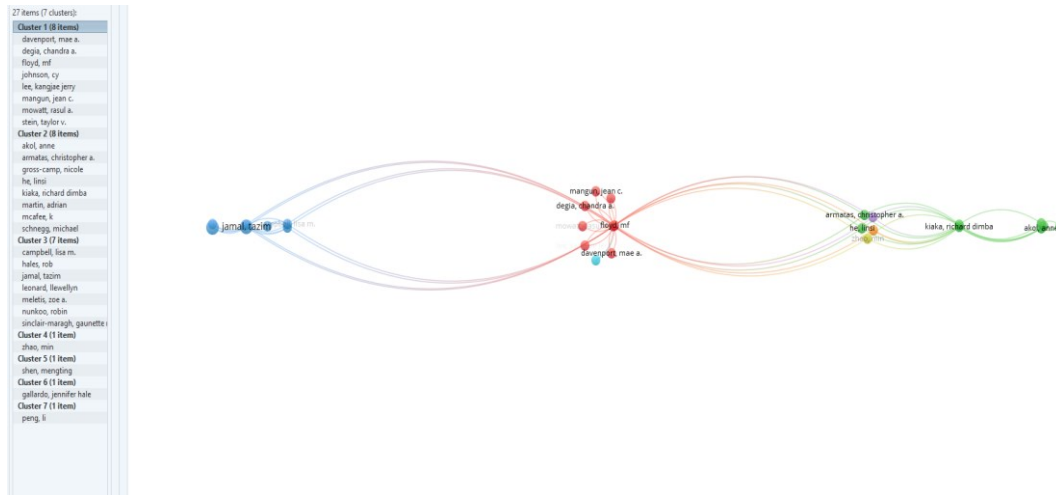
Figure 10. The Visual Map of Authors' Co-authorship Status

4.8. Citation of Authors

The network map for determining authors' citation networks has been generated and visualized using VOSviewer, as presented in Figure 11. The analysis applied a criterion requiring each author to have produced at least one work and received at least one citation. Among the 156 authors meeting this criterion, 27 authors with the strongest connections formed a total of 7 connection clusters and 61 connections.

Figure 11. The Visual Map of Citation of Authors

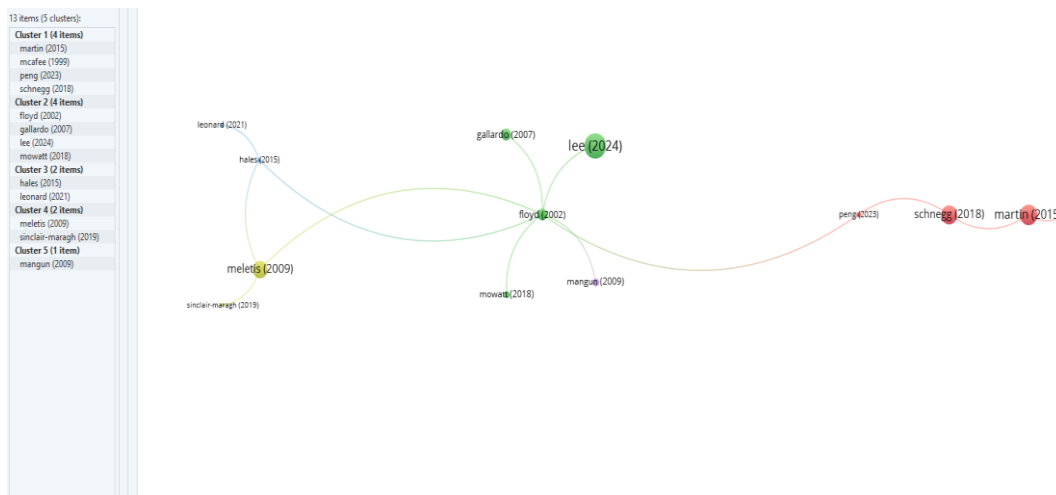

The authors with the highest connection strength within this group are Floyd, M.F. (citation count: 103) and Johnson, C.Y. (citation count: 103), both having a connection strength of 16, followed by Kiaka, R.D. (citation count: 58) and Schnegg, M. (citation count: 58), each with a connection strength of 8. Notably, in the results of the authors' citation network analysis, McAfee, K., who holds the highest citation count of 478, possesses a total connection strength of 3 (Figure 11).

4.9. Citation of Studies

The conclusions of the citation network analysis conducted using the VOSviewer program are revealed in Figure 12. This analysis is used to identify pioneering studies that facilitate the dissemination of a particular idea within a specific topic or research field over a defined period (Arslan, 2022).

Figure 12. The Visual Map of Citation of Studies

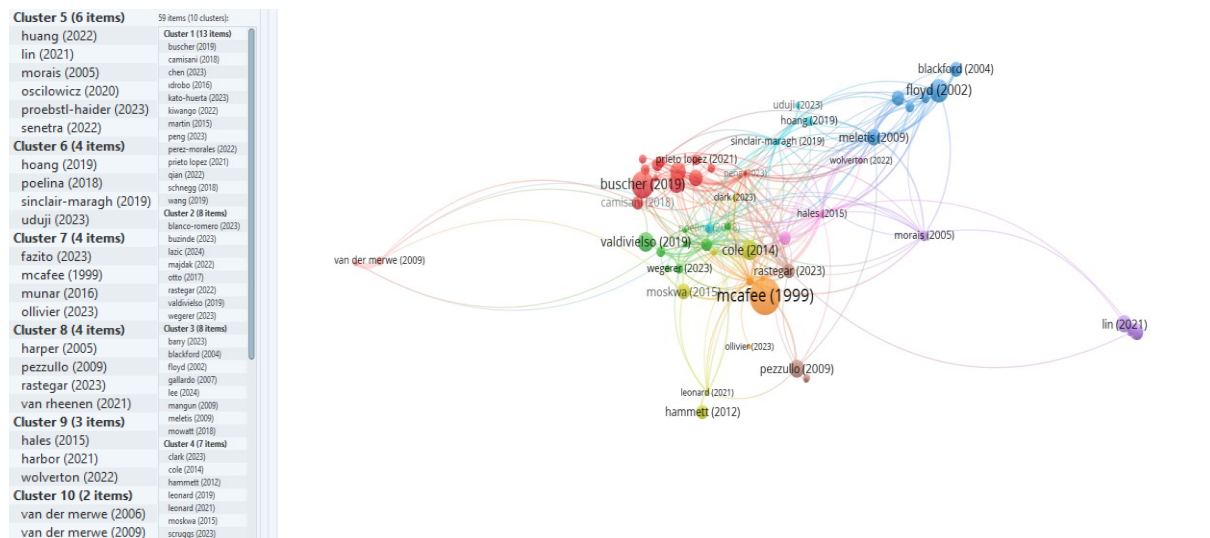
During the analysis, a criterion requiring each document to have received at least one citation was applied, resulting in 67 out of the 86 included studies meeting this criterion. However, a visual map was created based on 13 studies that exhibited strong connections. Upon examining Figure 12, it is evident that these 13 studies form 5 connection clusters and a total of 13 connections. According to the analysis results, the studies with the strongest citation network connections are Floyd and Johnson (2002), with 103 citations and a total connection strength of 7; Meletis and Campbell (2009), with 31 citations and a total connection strength of 3; Schnegg and Kiaka (2018), with 58 citations and a connection strength of 2; and Martin et al. (2015), with 51 citations and a total connection strength

of 2. Additionally, Hales and Jamal (2015) have a citation count of 3 and a total connection count of 3, while Peng et al. (2023) have a citation count of 1 and a total connection count of 2, yet they have established strong connections despite their lower citation counts (Figure 12).

4.10. Bibliographic Coupling of Studies

The outcomes of the bibliographic coupling analysis are presented in the visual map in Figure 13. Bibliographic coupling refers to the situation in which two independent studies cite a common work (Dirik et al., 2023). Introduced to the scientific community by Kessler in the early 1960s through a series of reports and research papers, this method is primarily defined as a method for categorizing technical and scientific documents, thereby facilitating the provision of scientific knowledge and improving document accessibility. The bibliographic coupling analysis is crucial for measuring document similarity, as it establishes cognitive relationships between documents (Jarneving, 2007; Öztürk & Gürler, 2022).

Figure 13. The Visual Map of Bibliographic Coupling of Studies

A criterion requiring each document to have received at least one citation was applied during the analysis. A total of 67 studies met this criterion, and a visual map representing 59 studies with strong bibliographic coupling is presented in Figure 13. Upon examining Figure 13, it is observed that the 59 studies form a total of 10 clusters and 277 connections, with an overall connection strength of 501. The studies with the highest levels of bibliographic coupling are Munar and Jamal (2016), with 5 citations and a connection strength of 64; Hales and Jamal (2015), with 3 citations and a connection strength of 64; Peng et al. (2023), with 1 citation and a connection strength of 50; and Meletis and Campbell (2009), with 31 citations and a connection strength of 48, sharing the top four positions. Additionally, Floyd and Johnson (2002) received 103 citations, resulting in a total connection strength of 28; Büscher and Fletcher (2019) received 159 citations, with a connection strength of 10; and McAfee (1999) received 478 citations, yielding a connection strength of 2 (Figure 13).

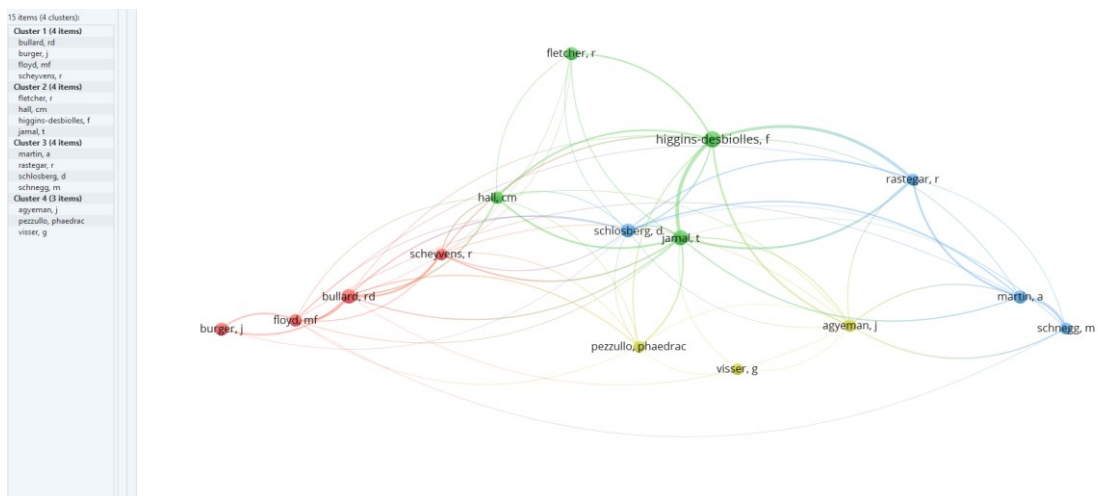
The studies in the clusters resulting from the Bibliographic Coupling analysis have been categorized according to their themes and presented to provide an overview of environmental justice research in tourism. The examination and categorization of the studies included in the clusters according to their themes confirm the consistency of the analysis results (Maseda et al., 2021). In the 1st cluster (red), the studies (Büscher & Fletcher (2019); Camisani (2018); Chen (2023); Idrobo et al., (2016); Kato-Huerta & Geneletti (2023); Kiwango & Mabele (2022); Martin et al., (2015); Peng et al., (2023); Perez-Morales et al., (2022); López et al., (2021); Qian (2022); Schnegg & Kiaka (2018); Wang et al., (2019)) focus on the integration of environmental protection and environmental justice. The studies in the 2nd cluster (green) (Blanco-Romero et al., (2023); Buzinde & Caterina-Knorr (2023); Lazić & Lucia (2024); Majdak & Almeida (2022); Otto (2017); Rastegar & Ruhanen (2022); Valdivielso & Moranta (2019); Wegerer & Nadegger (2023)) are primarily concerned with sustainable development, fair governance in tourism, and how justice can be achieved. The studies in the 3rd cluster (blue) (Barry & Teron (2023); Blackford (2004); Floyd & Johnson (2002); Gallardo & Stein (2007); Lee (2024); Mangun et al., (2009); Meletis & Campbell (2009);

Mowatt (2018)) focus on equality and cultural perspectives, addressing issues such as social equality, the protection of cultural values, and the rights of local communities. The studies in the 4th cluster (yellow) (Clark & Nyuapane (2023); Cole (2014); Hammett (2012); Leonard (2019); Leonard & Nunkoo (2021); Moskwa et al., (2015); Scruggs et al., (2023)) examine the relationship between political ecology and tourism, addressing sustainability and power dynamics within environmental and social systems. The studies in the 5th cluster (purple) (Huang et al., (2022); Lin et al., (2021); Morais et al., (2005); Oscilowicz et al (2020); Pröbstl-Haider et al., (2023); Senetra & Szczepanska (2022)) focus on urban green spaces, recreation, and the impact of the pandemic, exploring topics like the pandemic, environmental justice, and urban planning. The studies in the 6th cluster (turquoise) (Hoang & Pulliat (2019); Poelina & Nordensvard (2018); Sinclair-Maragh (2019); Uduji & Okolo-Obasi (2023)) are addressed within the context of ecotourism, indigenous communities, and sustainable development. The studies in the 7th cluster (orange) (Fazito & Vargas (2023); Munar & Jamal (2016); Ollivier et al., (2023); McAfee (1999)) encompass research on biodiversity, environmental development, and socio-ecological systems. The studies on the protection of cultural heritage (Harper (2005); Pezullo (2009); Rastegar (2022); Van Rheen & Melo (2021)) are found in the 8th cluster (brown). The 9th cluster (pink) (Hales & Jamal (2015); Harbor & Hunt (2021); Wolverson et al., (2022)) contains studies on the representation of Indigenous people in tourism management. The 10th cluster (Van Der Merwe (2009); Van der Merwe (2006)) focuses on research related to urban regeneration and the relationship between environmental justice.

4.11. Co-citation of Cited Authors

The visual map presenting the conclusions of the co-citation analysis conducted through the VOSviewer program is shown in Figure 14. Co-citation analysis is utilized to measure the rate with which two documents, authors, or journals are cited together (Small, 1973; Öztürk and Gürler, 2022).

Figure 14. The Visual Map of Co-citation of Cited Authors

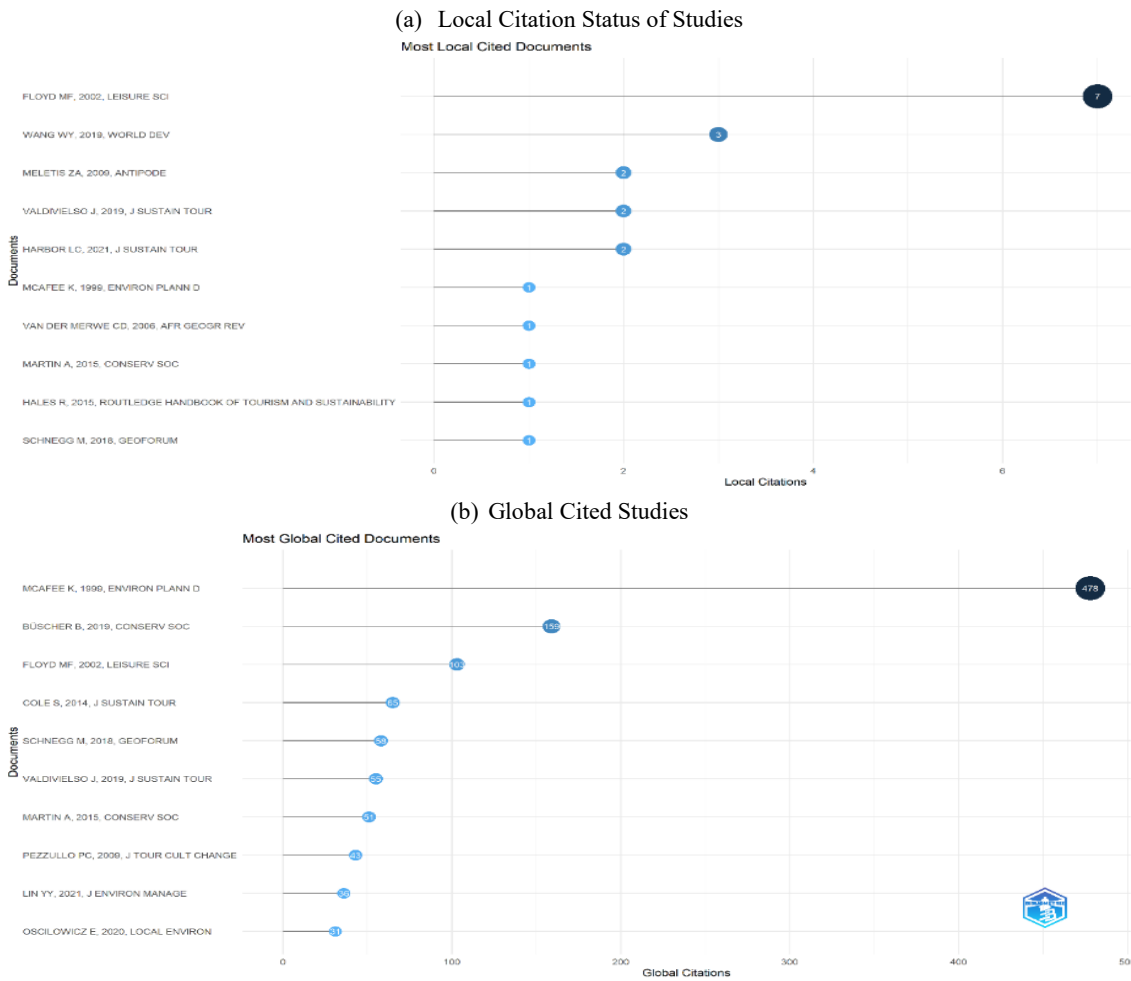

A criterion requiring each author to have at least 10 citations was applied for the co-citation analysis, and the analysis was performed on 15 authors who met this criterion. The results indicate the formation of a total of 4 clusters and 63 connections, with an overall connection strength of 490. According to the analysis results reflecting the co-citation status of the authors, Higgins-Desbiolles, F., with 32 citations, ranks first with a total connection strength of 171. Jamal, T. follows in second place with a total connection strength of 154 and 25 citations. Finally, Visser, G., with 11 citations, ranks last with a total connection strength of 3 (Figure 14). The authors are grouped based on their research areas. The themes have been determined based on the research areas of the authors listed in Web of Science. Authors in the first (red) cluster (Burger, J.; Floyd, M.F.; Bullard, R.D.; Scheyvens, R.) primarily publish in the field of public health, while authors in the second cluster (green) (Fletcher, R.; Hall, C.M.; Higgins-Desbiolles, F.; Jamal, T.) focus on business and economics. Upon examining the research areas of the authors in clusters 3 (blue) (Martin, A.; Rastegar, R.; Schlossberg, D.; Schneegg, M) and 4 (yellow) (Agyeman, J; Pezzullo, P.; Visser, G.) it can be concluded that these authors work on multidisciplinary topics. The common characteristic of all the authors is that they publish on environmental and environmental justice issues.

4.12. Citation Status of Studies

An analysis was conducted using the RStudio Bibliometrix program to determine the most cited studies within and across fields, and the results are presented in Figure 15. The citation status of studies within a specific field or document set is referred to as “Local Citation Status” (Batsita-Caninon et al., 2023). When examining the local citation status of the studies, it is observed that the most cited study is by Floyd and Johnson (2002), with 7 citations. Wang et al. (2019) follows in second place with 3 citations (Figure 15(a)).

Figure 15. Citation Status of Studies

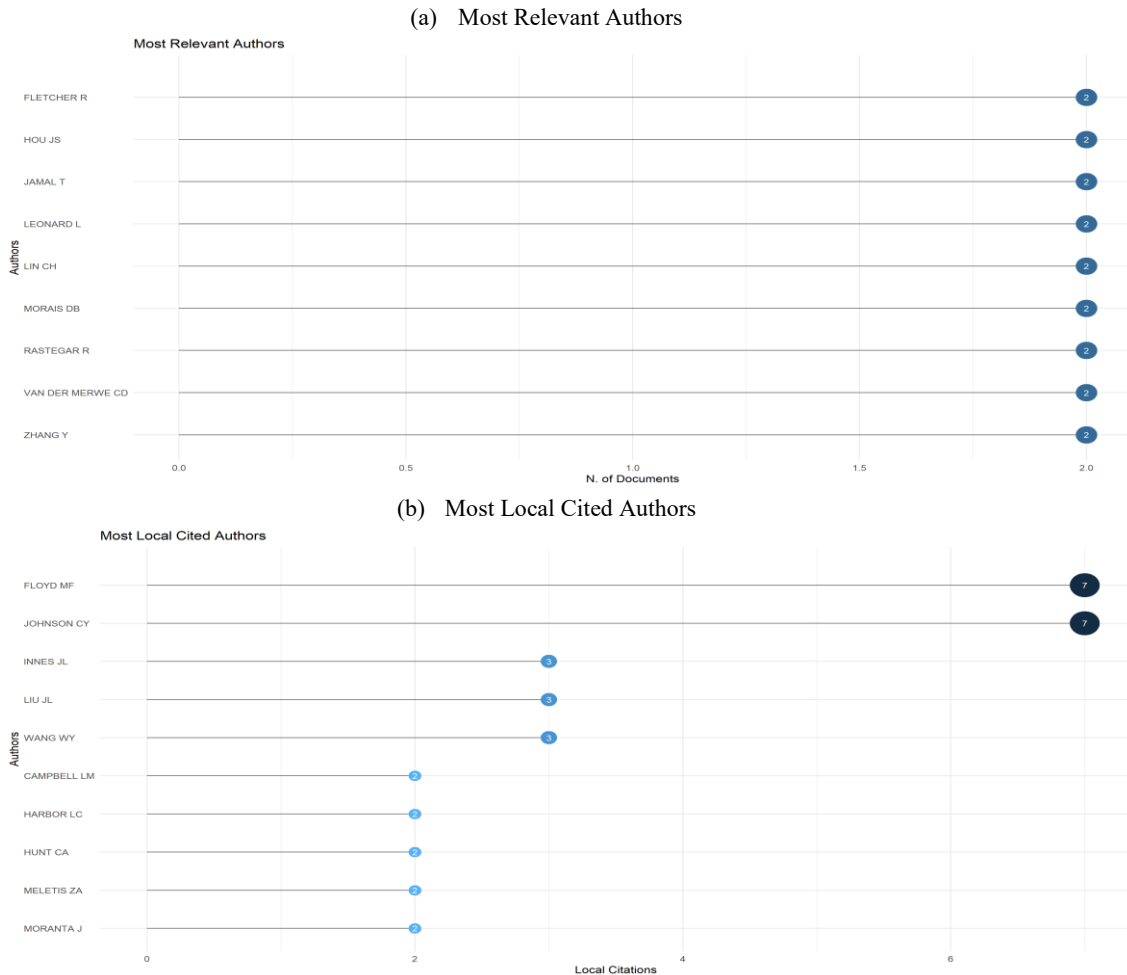
Global citation status, on the other hand, refers to the cumulative citations garnered from various publications in sources such as Scopus, WOS, and Google Scholar (Batsita-Caninon et al., 2023). The visual representation of the global citation status of the publications shows that the most cited study is by McAfee (1999), with a total of 478 citations. Büscher & Fletcher (2019) and Floyd & Johnson (2002) rank second and third, respectively, each having received over 100 citations (Figure 15(b)). McAfee (1999) examines the impact of an approach known as “green developmentalism” on environmental management, biodiversity, and global environmental issues. Büscher and Fletcher (2019) and Floyd and Johnson (2002) rank second and third, respectively, each having received over 100 citations (Figure 15(b)).

4.13. Authors' Relevance to the Subject and Citation Impact

Upon examining Figure 16 (a), it is evident that each of the generating the greatest number of publications in the field has a maximum of two works. Conversely, it is noteworthy that none of these authors appear on the ranking of the most cited authors. It is believed that this could be because the authors' studies have not made a deep impact

in the field, and therefore, they may have received fewer citations. Floyd, M.F. and Johnson, C.Y. emerge as the most cited authors in the field, each with 7 publications (Figure 16(b)).

Figure 16. Authors' Relevance to the Subject and Citation Impact

5. CONCLUSION

This article employs a bibliometric approach to present a comprehensive systematic literature review of academic research conducted on environmental justice within the tourism sector, focusing on studies published between 1999 and 2024. The study makes significant contributions to the existing academic literature in four key aspects: identifying the most prominent scholars, countries, journals, and major works within this discipline; mapping collaboration networks among researchers; determining prevailing trends at the intersection of environmental justice and tourism; and highlighting emerging and potential thematic areas. Overall, this article offers an in-depth assessment of the academic literature related to environmental justice in tourism and traces the intellectual evolution of the area. The analysis encompasses 86 studies meticulously examined in terms of publication year, publication type, journal, and country of origin, fields, citation status. One of the primary limitations of this study is the small number of existing works that explicitly focus on the connection between environmental justice and tourism. Consequently, to capture as comprehensive a picture as possible, the search parameters were intentionally narrowed to the “title” and “topic” categories. Given the broad scope of both environmental justice and tourism as research areas, this focused approach underscores the necessity of concentrating on studies at their intersection. Upon reviewing the relevant literature, it is observed that although the first identified study in this field dates back to 1999, previous research addressing issues such as water consumption and air and water quality has created

opportunities for the integration of environmental justice into the tourism literature, even if these studies were not explicitly framed in relation to environmental justice.

When examining the frequency of repeated keywords (Table 2), it is observed that the most frequently used keywords are “environmental justice,” “tourism,” and “political ecology.” The findings regarding the frequency of these keywords suggest that these concepts play a central role in studies related to the topic and that academic interest is concentrated on these themes. The frequent use of the keywords “environmental justice” and “political ecology” indicates that issues related to social inequalities and rights-based approaches concerning the environment have garnered significant academic attention. Furthermore, the prominence of the keyword “tourism” suggests that this sector is regarded as a critical research area in terms of its environmental impacts and its relevance to sustainable development.

The thematic map created based on the keywords in Figure 6 provides significant insights into the current position of the concept of environmental justice within the tourism discipline and forecasts the topics likely to gain prominence in the future. The inclusion of themes such as “climate change,” “ethnography,” and “community” as a large cluster within the motor themes indicates the increasing importance of environmental and social impacts in tourism research (Figure 6 (a)). Ethnography, in particular, can be considered a crucial method for understanding the experiences of local communities and informing policy development. Additionally, the presence of clusters such as “equity,” “national parks,” and “outdoor recreation” within the motor themes suggests a growing emphasis on justice and equity in the management of tourism areas (Figure 6 (b)). The inclusion of topics like “environmental conservation,” “museums,” and “social justice” in the niche themes implies that these areas are still in the development phase and hold substantial potential for future research (Figure 6 (a)). Furthermore, the positioning of “waste” within the niche themes highlights a lack of sufficient research on the impacts of tourism activities on waste management (Figure 6 (b)). The placement of “environmental justice” and “tourism” within the basic themes aligns with expectations, as these themes directly contribute to the research focus and scope of analysis. The emergence of these key concepts as basic themes reflects findings consistent with the study's objectives (Figure 6 (a)). Topics such as “degrowth” and “overtourism” (Figure 6 (a)) as well as “exposure,” “pollution,” and “construction” (Figure 6 (b)) within the basic themes further indicate a growing awareness of tourism's environmental limits (Figure 6 (a)) and its implications for human health, infrastructure development, and pollution caused by tourism activities (Figure 6 (b)).

The trend topic analysis presented in Figure 7 (a and b) provides important insights into the academic development of environmental justice in tourism and highlights which topics have gained more attention. Upon examining Figure 7 (a), it is observed that there has been an increase in interest in “museums” and “local communities” as of 2024. This indicates that the literature on the topic is developing toward social and cultural issues, with local communities' experiences coming to the forefront. In 2023, the topics of “outdoor recreation activities,” “ecological restoration” (Figure 7 (a)), and “ecosystem services” and “governance” (Figure 7 (b)) gained prominence, suggesting an increased interest in improvement processes (Figure 7 (a)) and that the relationship between ecosystem services and tourism, along with sustainable governance practices, is being explored more, though these areas have yet to mature (Figure 7 (b)). Furthermore, the rise of “outdoor recreation activities” and “ecological restoration” in 2023 can be explained by the increased demand for nature-based tourism after the pandemic (Güçlü, 2023), leading to a greater focus on nature conservation and ecological restoration (Figure 7 (a)). Additionally, in the Keywords Plus analysis (Figure 7 (b)), the theme of “outdoor activities” was more frequently studied between 2009 and 2017, but no significant development was observed after 2017. However, the author keyword-based analysis contradicts this finding, as the topic of “outdoor activities” became more popular in 2023 and continued to develop through 2024. This discrepancy highlights the renewed focus on outdoor activities in the context of nature-tourism relations and ecological conservation.

The distribution of studies presented in Figure 2 reveals a consistent rise in the number of publications after 2021. This trend is thought to be significantly influenced by the growing global interest in environmental justice issues and the increasing attention toward the environmental impacts of tourism. The United Nations Climate Change Conferences, held annually since 1995, are a manifestation of the rising awareness of issues such as climate change and environmental challenges (Öztürk & Öztürk, 2019). Additionally, in the post-COVID-19 period, the environmental impacts of tourism and the preservation of natural areas have gained greater importance. This shift is attributed to changes in tourism demand. While tourism preferences before the pandemic predominantly focused on destinations with coastal and cultural infrastructure, during the pandemic, demand shifted toward nature-based

destinations, such as highlands and mountains (Güçlü, 2023). The steady increase in the average annual citation counts can be associated with these publications being increasingly referenced within the scientific community, as well as the topic beginning to generate a broader academic impact.

When examining the distribution of studies by research areas (Figure 9), it is observed that “Environmental Studies” and “Hospitality, Leisure, Sport, and Tourism” make the highest contributions. This indicates that the concept of environmental justice finds broad applicability in both the context of environmental impacts and the tourism sector. Contributions from “Geography” and “Green Sustainable Science and Technology” reflect an interest in the spatial dimensions of tourism and the role of technological innovations in addressing environmental issues. In this context, the importance of topics such as destination sustainability, climate change, and sustainable technologies can be considered key factors driving research in these areas. The contributions from “Regional and Urban Planning” and “Urban Studies” suggest that environmental justice is gaining significance in urban environmental issues as well. Additionally, the contributions from fields such as “Sociology” and “Development Studies” highlight the connections between environmental justice, social inequalities, the rights of local communities, and sustainable development. This demonstrates that environmental justice is addressed not only as an environmental issue but also as a social and economic one.

Based on the findings presented in Figure 2, which indicate an increase in the number of studies related to environmental justice within tourism, and the data shown in Figure 9 that reveal the research areas producing publications on this topic, it can be asserted that there is growing momentum and interdisciplinary collaboration in the field of environmental justice within tourism.

The Bibliographic Coupling of Studies analysis (Figure 13) shows that the studies with the highest connection strength are those that receive the most citations and are frequently related to other works in the literature. Since Munar & Jamal (2016) and Hales & Jamal (2015) have received numerous citations and have similar connection strengths, they can be considered important works in the field. This may indicate that these studies have a broad impact in areas such as environmental justice, tourism, and similar topics. On the other hand, although McAfee (1999) has received many citations, its connection strength is lower, which may suggest that the influence of this study has diminished over time or that it is less connected to other works. This could imply that these studies are less associated with the current literature. These findings reveal that certain studies engage more with others, and the level of interconnectedness in the field's literature varies.

The results of the Co-citation of Cited Authors analysis (Figure 14) show that the author Higgins-Desbiolles, F. has the highest connection strength, indicating that their works have a significant impact in the field. On the other hand, Visser, G., who has the lowest citation count and connection strength, is cited less frequently by other authors. This suggests that while Visser's research is still relevant, it has had less impact compared to other works.

The United States emerges as the country that has made the most significant contributions to this field of study (Figure 8); this finding is consistent with the historical roots of the environmental justice movement in the U.S. during the 1980s (Sze & London, 2008; McGurty, 2000). Furthermore, it is observed that the journals with the greatest volume of publications on this subject specialize in tourism literature and environmental studies. The majority of the studies in this area are represented as journal articles. Kathleen McAfee's 1999 work, “Selling Nature to Save It? Biodiversity and Green Developmentalism,” stands out as a pioneering study in the realm of tourism-related environmental justice research (Figure 2). Additionally, among the authors publishing studies on tourism and environmental justice, the most frequently cited authors are Floyd, M.F. and Johnson, C.Y. (Figure 16 (b)).

Latest trends demonstrate an increase in environmental justice research focusing on topics such as governance, ecosystem services, museums, and the role of local communities (Figure 7(a, b)). More broadly, the literature reflects significant advancements in areas related to climate change, social impacts, social and environmental justice, equity, accessibility, quality, ecotourism, urban issues, ethics, and conservation in the context of tourism (Figure 6(a, b)).

The gaps in research at the intersection of Environmental Justice and Tourism, as well as suggestions for future studies, are presented in the following points:

- There are gaps in the integration of different cultural and local knowledge systems into environmental justice practices.

- It can be said that there is a need for studies examining the long-term impacts of tourism and tourism policies on the environment and local communities.
- There is a need for research on the impacts of new technologies and digital platforms on tourism management and how digital tools can be utilized as instruments to implement environmental justice practices.

Addressing these underexplored areas is expected to contribute to developing a more holistic and balanced framework for tourism management, ensuring fairness, inclusivity, and sustainability for all relevant stakeholders.

DECLARATION OF THE AUTHORS

Declaration of Contribution Rate: The authors have equal contributions.

Declaration of Support and Thanksgiving: No support is taken from any institution or organization.

Declaration of Conflict: There is no potential conflict of interest in the study.

REFERENCES

- Ali, A. (2001). *A conceptual framework for environmental justice based on shared but differentiated responsibilities* (No. 01-02). CSERGE working paper EDM. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/80259/1/358262577.pdf>
- Anish, K. R., KS, J. A., Jose, J., & Joseph, A. P. (2024). Navigating the web of influence: A bibliometric analysis of social media addiction. *Cureus*, 16(6). <https://doi.org/10.7759/cureus.62283>
- Arıcı, S., & Pelit, E. (2021). İletişim temalı turist rehberliği çalışmalarının bibliyometrik programı ile bibliyometrik analizi. *Turist Rehberliği Dergisi (TURED)*, 4(2), 80-105. <https://doi.org/10.34090/tured.1002973>
- Arslan, E. (2022). Sosyal bilim araştırmalarında VOSviewer ile bibliyometrik haritalama ve örnek bir uygulama. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(Özel Sayı 2), 33-56.
- Barry, R., & Teron, L. (2023). Visualising Heritage: A critical discourse analysis of place, race, and nationhood along the Erie Canal. *Local Environment*, 28(6), 739-752. <https://doi.org/10.1080/13549839.2023.2173731>
- Batista-Canino, R. M., Santana-Hernández, L., & Medina-Brito, P. (2023). A scientometric analysis on entrepreneurial intention literature: Delving deeper into the local citation. *Heliyon*. 9(2), e13046. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e13046>
- Baysal, C. (2023). Dijital dönüşüm'ün son on yılı: web of science'de taranan çalışmaların bibliyometrik analizi. *Turkish Studies - Economy*, 18(1), 33-51. <https://doi.org/10.7827/turkishstudies.63407>
- Blackford, M. G. (2004). Environmental justice, Native rights, tourism, and opposition to military control: The case of Kaho'olawe. *The Journal of American History*, 91(2), 544-571. <https://doi.org/10.2307/3660711>
- Blanco-Romero, A., Blázquez-Salom, M., & Fletcher, R. (2023). Fair vs. fake touristic degrowth. *Tourism Recreation Research*, 1-5. <https://doi.org/10.1080/02508281.2023.2248578>
- Bramwell, B. (2014). Local participation in community tourism. *The Wiley Blackwell companion to tourism*, 556-566. <https://doi.org/10.1002/9781118474648.ch44>
- Bullard, R. D. (1990). *Dumping in Dixie: Race, class, and environmental quality*. Boulder, Colorado: Westview.
- Büscher, B., & Fletcher, R. (2019). Towards convivial conservation. *Conservation and Society*, 17(3), 283-296. https://doi.org/10.4103/cs.cs_19_75

- Buzinde, C. N., & Caterina-Knorr, T. (2023). Tourism policies and inclusive development: the case of Kenya and Rwanda. *Journal of Sustainable Tourism*, 31(12), 2752-2770. <https://doi.org/10.1080/09669582.2022.2076107>
- Camargo, B., Lane, K., & Jamal, T. (2007, January). Environmental justice and sustainable tourism: The missing cultural link. In *The George Wright Forum* 24(3), 70-80. George Wright Society.
- Camisani, P. B. (2018). Sri Lanka: A political ecology of socio-environmental conflicts and development projects. *Sustainability Science*, 13(3), 693-707. <https://doi.org/10.1007/s11625-018-0544-7>
- Chavis, B. J., & Charles L. (1987). *United Church of Christ Commission on racial justice, toxic wastes and race in the United States: A national report on the racial and socio-economic characteristics of communities with hazardous waste sites*. United Church of Christ.
- Chen, C. (2023). The (ecologically) imperial mode of sport at the exterminist stage of capitalism: Counter stories of Dakar Rally's ride in South America (2009–2019). *International Review for the Sociology of Sport*, 58(8), 1241-1262. <https://doi.org/10.1177/10126902231163062>
- Clark, C., & Nyaupane, G. P. (2023). Tourism and ecological restoration across borders: a political ecology approach. *Current Issues in Tourism*, 27(21), 3438-3457. <https://doi.org/10.1080/13683500.2023.2266099>
- Clausen, H. B. (2019). NGOs, tourism and development. In *A research agenda for tourism and development* (p. 71-87). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781788112413.00010>
- Cocola-Gant, A. (2023). Place-based displacement: Touristification and neighborhood change. *Geoforum*, 138, 103665. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2022.103665>
- Cole, S. (2014). Tourism and water: from stakeholders to rights holders, and what tourism businesses need to do. *Journal of Sustainable Tourism*, 22(1), 89-106. <https://doi.org/10.1080/09669582.2013.776062>
- Create.umn.edu. (2020). Environmental Justice. Retrieved August 10, 2024 from <https://create.umn.edu/wp-content/uploads/2020/02/Environmental-Justice.pdf>
- Dirik, D., Eryılmaz, İ., & Erhan, T. (2023). Post-truth kavramı üzerine yapılan çalışmaların VOSviewer ile bibliyometrik Analizi. *Sosyal Mucit Academic Review*, 4(2), 164-188. <https://doi.org/10.54733/smar.1271369>
- Draper, D. (1997) Touristic development and water sustainability in Banff and Canmore, Alberta, Canada. *Journal of Sustainable Tourism*, 5(3), 183–212. <https://doi.org/10.1080/09669589708667285>
- Ellegaard, O., & Wallin, J. A. (2015). The bibliometric analysis of scholarly production: How great is the impact? *Scientometrics*, 105, 1809-1831. <https://doi.org/10.1007/s11192-015-1645-z>
- Fazito, M., & Vargas, S. (2023). Free time as a central issue of tourism studies: a genealogy of leisure/idleness based on the indigenous cosmovisions of Latin America. *Tourism Recreation Research*, 48(4), 547-557. <https://doi.org/10.1080/02508281.2023.2223472>
- Floyd, M. F., & Johnson, C. Y. (2002). Coming to terms with environmental justice in outdoor recreation: A conceptual discussion with research implications. *Leisure Sciences*, 24(1), 59-77. <https://doi.org/10.1080/01490400252772836>
- Gallardo, J. H., & Stein, T. V. (2007). Participation, power and racial representation: Negotiating nature-based and heritage tourism development in the rural south. *Society and Natural Resources*, 20(7), 597-611. <https://doi.org/10.1080/08941920701216545>

- Gössling, S. (2001). The consequences of tourism for sustainable water use on a tropical island: Zanzibar, Tanzania. *Journal of Environmental Management*, 61(2), 179-191. <https://doi.org/10.1006/jema.2000.0403>
- Güçlü, C. (2023). Turizm krizleri sonrası yeniden şekillenen konaklama işletmeciliği ve ikinci konut turizminin geleceği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15(3), 2491-2504. <https://doi.org/10.20491/isarder.2023.1728>
- Gurtu, A., Searcy, C., & Jaber, M. Y. (2015). An analysis of keywords used in the literature on green supply chain management. *Management Research Review*, 38(2), 166-194. <https://doi.org/10.1108/mrr-06-2013-0157>
- Hales, R., & Jamal, T. (2015). Environmental justice and tourism. In M. Hall, S. Gossling, & D. Scott (Ed.), *The routledge handbook of tourism and Sustainability* (p. 151-164). Routledge.
- Hammett, D. (2012). W (h) ither South African human geography?. *Geoforum*, 43(5), 937-947. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2012.05.009>
- Han, F., Feng, Z., Wang, C., Yang, N., Yang, D., & Shi, F. (2021). Interweaving industrial ecology and ecological modernization: a comparative bibliometric analysis. *Sustainability*, 13(17), 9673. <https://doi.org/10.3390/su13179673>
- Harbor, L. C., & Hunt, C. A. (2020). Indigenous tourism and cultural justice in a Tz'utujil Maya community, Guatemala. *Journal of Sustainable Tourism*, 29(2-3), 214-233. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1770771>
- Harper, J. (2005). Another roadside attraction?: Preserving the cultural heritage of oak ridge, Tennessee. *Anthropology in Action*, 12(3), 34-53. <https://doi.org/10.3167/096720105780458963>
- Hoang, T., & Pulliat, G. (2019). Green for whom? Exploring ecotourism as a climate-adaptation strategy in Trang An, Vietnam. *Urban Climate Resilience in Southeast Asia*, 179-199. https://doi.org/10.1007/978-3-319-98968-6_9
- Holifield, R. (2001). Defining environmental justice and environmental racism. *Urban geography*, 22(1), 78-90. <https://doi.org/10.2747/0272-3638.22.1.78>
- Huang, Y., Li, Z., & Huang, Y. (2022). User perception of public parks: A pilot study integrating spatial social media data with park management in the City of Chicago. *Land*, 11(2), 211. <https://doi.org/10.3390/land11020211>
- Idrobo, C. J., Davidson-Hunt, I. J., & Seixas, C. S. (2016). Produced natures through the lens of biodiversity conservation and tourism: The Ponta Negra Caiçara in the Atlantic Forest Coast of Brazil. *Local Environment*, 21(9), 1132-1150. <https://doi.org/10.1080/13549839.2015.1075479>
- Jarneving, B. (2007). Bibliographic coupling and its application to research-front and other core documents. *Journal of Informetrics*, 1(4), 287-307. <https://doi.org/10.1016/j.joi.2007.07.004>
- Johnson, A. G., & Samakovlis, I. (2019). A bibliometric analysis of knowledge development in smart tourism research. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 10(4), 600-623. <https://doi.org/10.1108/jhtt-07-2018-0065>
- Kato-Huerta, J., & Geneletti, D. (2023). A distributive environmental justice index to support green space planning in cities. *Landscape and Urban Planning*, 229, 104592. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2022.104592>
- Kiwango, W. A., & Mabele, M. B. (2022). Why the convivial conservation vision needs complementing to be a viable alternative for conservation in the Global South. *Conservation and Society*, 20(2), 179-189. https://doi.org/10.4103/cs.cs_45_21

- Lazic, S., & Della Lucia, M. (2024). A holistic and pluralistic perspective for justice through tourism: a regenerative approach. *Tourism Geographies*, 1-18. <https://doi.org/10.1080/14616688.2024.2372114>
- Lee, K. J. (2024). The myth of African American under-representation in nature tourism. *Tourism Geographies*, 26(1), 70-81. <https://doi.org/10.1080/14616688.2023.2190159> -
- Lee, S. K. (2007). *Economic and environmental equity in the US nonmetropolitan tourism and recreation dependent communities* [Doctoral Dissertation]. Texas A&M University.
- Lee, S., & Jamal, T. (2008). Environmental justice and environmental equity in tourism: Missing links to sustainability. *Journal of Ecotourism*, 7(1), 44-67. <https://doi.org/10.2167/joe191.0>
- Leonard, L. (2019). Examining civil society social capital relations against mining development for local sustainability: The case of Dullstroom, Mpumalanga, South Africa. *Sustainable Development*, 27(3), 289-295. <https://doi.org/10.1002/sd.1898>
- Leong, L. Y., Hew, T. S., Tan, G. W. H., Ooi, K. B., & Lee, V. H. (2021). Tourism research progress—a bibliometric analysis of tourism review publications. *Tourism Review*, 76(1), 1-26. <https://doi.org/10.1108/tr-11-2019-0449>
- Lin, Y., Zhou, Y., Lin, M., Wu, S., & Li, B. (2021). Exploring the disparities in park accessibility through mobile phone data: Evidence from Fuzhou of China. *Journal of Environmental Management*, 281, 111849. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2020.111849>
- Lu, W., Liu, Z., Huang, Y., Bu, Y., Li, X., & Cheng, Q. (2020). How do authors select keywords? A preliminary study of author keyword selection behavior. *Journal of Informetrics*, 14(4), 101066. <https://doi.org/10.1016/j.joi.2020.101066>
- Majdak, P., & de Almeida, A. M. M. (2022). Pre-emptively managing overtourism by promoting rural tourism in Low-density areas: Lessons from Madeira. *Sustainability*, 14(2), 757. <https://doi.org/10.3390/su14020757>
- Maseda, A., Iturralde, T., Cooper, S., & Aparicio, G. (2022). Mapping women's involvement in family firms: A review based on bibliographic coupling analysis. *International Journal of Management Reviews*, 24(2), 279-305. <https://doi.org/10.1111/ijmr.12278>
- Mangun, J. C., Degia, C. A., & Davenport, M. A. (2009). Neighbors yet strangers: local people's awareness of Cypress Creek National Wildlife Refuge, southern Illinois, USA. *Society and Natural Resources*, 22(4), 295-307. <https://doi.org/10.1080/08941920801981931>
- Martin, A., Akol, A., & Gross-Camp, N. (2015). Towards an explicit justice framing of the social impacts of conservation. *Conservation and Society*, 13(2), 166-178. <https://doi.org/10.4103/0972-4923.164200>
- McAfee, K. (1999). Selling nature to save it? Biodiversity and green developmentalism. *Environment and Planning D: Society and Space*, 17(2), 133-154. <https://doi.org/10.1068/d170133>
- McGurty, E. M. (2000). Warren County, NC, and the emergence of the environmental justice movement: Unlikely coalitions and shared meanings in local collective action. *Society & Natural Resources*, 13(4), 373-387. <https://doi.org/10.1080/089419200279027>
- Meletis, Z. A., & Campbell, L. M. (2009). Benevolent and benign? Using environmental justice to investigate waste-related impacts of ecotourism in destination communities. *Antipode*, 41(4), 741-780. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8330.2009.00696.x>
- Mohai, P., Pellow, D., & Roberts, J. T. (2009). Environmental justice. *Annual Review of Environment and Resources*, 34(1), 405-430. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-082508-094348>

- Morais, D. B., Lin, C. H., & Hou, J. S. (2005). Center/periphery imbalance in tourism development: The case of Taiwan. *Tourism Analysis*, 9(4), 285-298. <https://doi.org/10.3727/108354205789807292>
- Morea, J. P. (2021). Environmental justice, well-being and sustainable tourism in protected area management. *Journal of Ecotourism*, 20(3), 250-269. <https://doi.org/10.1080/14724049.2021.1876072>
- Moskwa, E., Higgins-Desbiolles, F., & Gifford, S. (2015). Sustainability through food and conversation: The role of an entrepreneurial restaurateur in fostering engagement with sustainable development issues. *Journal of Sustainable Tourism*, 23(1), 126-145. <https://doi.org/10.1080/09669582.2014.940046>
- Mowatt, R. A. (2018). Understanding Ifá: inserting knowledge of an African cosmology in leisure studies and nature-based research. *Leisure Studies*, 37(5), 515-532. <https://doi.org/10.1080/02614367.2018.1486451>
- Muganda, M., Sirima, A., & Ezra, P. M. (2013). The role of local communities in tourism development: Grassroots perspectives from Tanzania. *Journal of Human Ecology*, 41(1), 53-66. <https://doi.org/10.1080/09709274.2013.11906553>
- Munar, A. M., & Jamal, T. (2016). What are paradigms for?. In A. M. Munar, & T. Jamal (Ed.) *Tourism research paradigms: Critical and emergent knowledges* (p. 1-16). Emerald Group Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/s1571-504320150000022004>
- Ollivier Leyva, M. E., Newton, A., & Kelsey, H. (2023). Socio-ecological analysis of the eutrophication in Chesapeake Bay, USA. *Frontiers in Marine Science*, 10, 1237493. <https://doi.org/10.3389/fmars.2023.1237493>
- Oscilowicz, E., Honey-Rosés, J., Anguelovski, I., Triguero-Mas, M., & Cole, H. (2020). Young families and children in gentrifying neighbourhoods: how gentrification reshapes use and perception of green play spaces. *Local Environment*, 25(10), 765-786. <https://doi.org/10.1080/13549839.2020.1835849>
- Otto, J. (2017). Finding common ground: exploring synergies between degrowth and environmental justice in Chiapas, Mexico. *Journal of Political Ecology*, 24(1), 491-503. <https://doi.org/10.2458/v24i1.20887>
- Özbakır, O. (2023). Analysis of Reports on the Occupational Health and Safety in The Agricultural Industry: A bibliometrix-Aided Approach. *Journal of the Institute of Science and Technology*, 13(4), 2516-2531. <https://doi.org/10.21597/jist.1307071>
- Öztürk, O., & Gürler, G. (2022). Giriş. In *Bir literatür incelemesi aracı olarak bibliyometrik analiz* (p. 1-4). Nobel Yayıncılık.
- Peng, L., He, L., Shen, M., Zhao, M., & Armatas, C. A. (2023). Understanding stakeholder perceptions of environmental justice: A study of tourism in the Erhai Lake basin, Yunnan province, China. *Ecology and Society*, 28(4). <https://doi.org/10.5751/es-14424-280401>
- Pérez-Morales, A., Gil-Guirado, S., & Martínez-García, V. (2022). Dasymetry Dash Flood (DDF). A method for population mapping and flood exposure assessment in touristic cities. *Applied Geography*, 142, 1-13, 102683. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2022.102683>
- Pezzullo, P. C. (2009). "This is the only tour that sells": Tourism, disaster, and national identity in New Orleans. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 7(2), 99-114. <https://doi.org/10.1080/14766820903026348>
- Poelina, A., & Nordensvard, J. (2018). Sustainable luxury tourism, indigenous communities and governance. In M. A. Gardetti and S. S. Muthu (Eds.), *Sustainable Luxury, Entrepreneurship, and Innovation*, 147-166. https://doi.org/10.1007/978-981-10-6716-7_8

- Prieto Lopez, A., Duarte-Abadía, B., & Boelens, R. (2021). Territory in conflict: Land dispossession, water grabbing and mobilization for environmental justice in southern Spain. *International Journal of Water Resources Development*, 37(6), 996-1020. <https://doi.org/10.1080/07900627.2020.1854693>
- Pröbstl-Haider, U., Gugerell, K., & Maruthaveeran, S. (2023). Covid-19 and outdoor recreation—lessons learned? Introduction to the special issue on “outdoor recreation and Covid-19: its effects on people, parks and landscapes”. *Journal of Outdoor Recreation and Tourism*, 41, 1-13, 100583. <https://doi.org/10.1016/j.jort.2022.100583>
- Qian, Z. (2022). Territorial governance, market integration and indigenous citizens in China’s state-led ecotourism: Developing the Xixi national wetland park. *Journal of China Tourism Research*, 18(5), 991-1010. <https://doi.org/10.1080/19388160.2021.1973932>
- Rastegar, R. (2022). Towards a just sustainability transition in tourism: A multispecies justice perspective. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 52, 113-122. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2022.06.008>
- Rastegar, R., & Ruhanen, L. (2023). A safe space for local knowledge sharing in sustainable tourism: an organisational justice perspective. *Journal of Sustainable Tourism*, 31(4), 997-1013. <https://doi.org/10.1080/09669582.2021.1929261>
- Ribeiro, H., Barbosa, B., Moreira, A., & Rodrigues, R. G. (2022). Churn in services-A bibliometric review. *Management Letters/Cuadernos de Gestión*. <https://doi.org/10.5295/cdg.211509hr>
- Schlosberg, D. (2007). *Defining environmental justice: Theories, movements, and nature*. OUP Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199286294.003.0001>
- Schlosberg, D., & Collins, L. B. (2014). From environmental to climate justice: climate change and the discourse of environmental justice. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 5(3), 359-374. <https://doi.org/10.1002/wcc.275>
- Schnegg, M., & Kiaka, R. D. (2018). Subsidized elephants: Community-based resource governance and environmental (in) justice in Namibia. *Geoforum*, 93, 105-115. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2018.05.010>
- Schroeder, R., Martin, K. S., Wilson, B., & Sen, D. (2008). Third world environmental justice. *Society and Natural Resources*, 21(7), 547-555. <https://doi.org/10.1080/08941920802100721>
- Scott, D. N. (2014). What is environmental justice?. *Osgoode Legal Studies Research Paper Series. No. 72*, 10(16). <http://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/olsrps/4>
- Scruggs, C., Rose, J., Hendrick, M., & Zajchowski, C. (2023). ‘We’re managing a different river now’: a political ecology of nature-based recreation in the Dolores River Watershed. *Tourism Geographies*, 25(5), 1384-1403. <https://doi.org/10.1080/14616688.2023.2183249>
- Seçilmiş, C., & Sarı, Y. (2023). Kırsal Turizme İlişkin Araştırma Eğilimleri Üzerine Bibliyometrik Bir Analiz/A Bibliometric Analysis of Research Trends in Rural Tourism. *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, 7(2), 322-340. <https://doi.org/10.29216/ueip.1292911>
- Senetra, A., & Szczepańska, A. (2022). Has the COVID-19 pandemic led to permanent persistent changes in recreational activity? A case study of a municipal beach. *Bulletin of Geography. Socio-Economic Series*, (55), 49-66. <https://doi.org/10.12775/bgss-2022-0004>
- Sinclair-Maragh, G. M. (2019). Ecotourism in protected areas: A sustainable development framework. In Sharma, R. & Rao, P. (Eds.). *Environmental Impacts of Tourism in Developing Nations*. 22-41. IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-5225-5843-9.ch002>

- Sirima, A., & Backman, K. F. (2013). Communities' displacement from national park and tourism development in the Usangu Plains, Tanzania. *Current Issues in Tourism*, 16(7-8), 719-735. <https://doi.org/10.1080/13683500.2013.785484>
- Skinner-Thompson, J. (2022). Procedural Environmental Justice. *Wash. L. Rev.*, 97, 399.
- Small, H. (1973). Co-citation in the scientific literature: A new measure of the relationship between two documents. *Journal of the American Society for information Science*, 24(4), 265-269. <https://doi.org/10.1002/asi.4630240406>
- Soh, A. N., Puah, C. H., & Arip, M. A. (2023). A bibliometric analysis on tourism sustainable competitiveness research. *Sustainability*, 15(2), 1-14, 1035. <https://doi.org/10.3390/su15021035>
- Stonich, S. C. (1998) Political ecology of tourism. *Annals of Tourism Research* 25(1), 25–54. [https://doi.org/10.1016/s0160-7383\(97\)00037-6](https://doi.org/10.1016/s0160-7383(97)00037-6)
- Sze, J., & London, J. K. (2008). Environmental justice at the crossroads. *Sociology Compass*, 2(4), 1331-1354. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2008.00131.x>
- Taylor, D. E. (2000). The rise of the environmental justice paradigm: Injustice framing and the social construction of environmental discourses. *American Behavioral Scientist*, 43(4), 508-580. <https://doi.org/10.1177/0002764200043004003>
- Tripathi, M., Kumar, S., Sonker, S. K., & Babbar, P. (2018). Occurrence of author keywords and keywords plus in social sciences and humanities research: A preliminary study. *COLLNET Journal of Scientometrics and Information Management*, 12(2), 215-232. <https://doi.org/10.1080/09737766.2018.1436951>
- Uduji, J. I., & Okolo-Obasi, E. N. (2023). Ecotourism for transformative and youth development in sub-Saharan Africa: the role of corporate social responsibility in Nigeria's oil host communities. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 21(6), 629-656. <https://doi.org/10.1080/14766825.2023.2222722>
- Ukayli, M. and Husain, T. (1988) Comparative evaluation of surface water availability, wastewater reuse and desalination in Saudi Arabia. *Water International* 13, 218-225. <https://doi.org/10.1080/02508068808687090>
- Ülker, P., Ülker, M., & Karamustafa, K. (2023). Bibliometric analysis of bibliometric studies in the field of tourism and hospitality. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*, 6(2), 797-818. <https://doi.org/10.1108/jhti-10-2021-0291>
- undp.org. (2014). *Environmental justice comparative experiences in legal empowerment*. Retrieved August 10, 2024 from <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/publications/Environmental-Justice-Comparative-Experiences.pdf>
- Valdivielso, J., & Moranta, J. (2019). The social construction of the tourism degrowth discourse in the Balearic Islands. *Journal of Sustainable Tourism*, 27(12), 1876–1892. <https://doi.org/10.1080/09669582.2019.1660670>
- Van Der Merwe, C. D. (2009). Environmental Justice—A New Theoretical Construct for Urban Renewal? The Case of Heritage at Constitution Hill, Johannesburg. *Environmental Justice*, 2(1), 25-34. <https://doi.org/10.1089/env.2008.0532>
- Van Der Merwe, C. D. (2006). The Use of Heritage and Environmental Justice in Urban Regeneration: The Case for Constitution Hill, Johannesburg. *African Geographical Review*, 25(1), 63-84. <https://doi.org/10.1080/19376812.2006.9756193>

- Van Rheenen, D., & Melo, R. (2021). Nature sports: prospects for sustainability. *Sustainability*, 13(16), 1-14. <https://doi.org/10.3390/su13168732>
- Wang, W., Liu, J., & Innes, J. L. (2019). Conservation equity for local communities in the process of tourism development in protected areas: A study of Jiuzhaigou Biosphere Reserve, China. *World Development*, 124, 104637.
- Wegerer, P. K., & Nadegger, M. (2023). It's time to act! Understanding online resistance against tourism development projects. *Journal of Sustainable Tourism*, 31(2), 425-441. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1853761>
- Whyte, K. P. (2010). An environmental justice framework for indigenous tourism. *Environmental Philosophy*, 7(2), 75-92.
- Wibowo, D. E., & Nur, M. (2024). Green Village Tourism in Indonesia: Regulation, Development and Challenges. *Journal of Sustainable Development and Regulatory Issues (JSDERI)*, 2(2), 158-184. <https://doi.org/10.53955/jsderi.v2i2.36>.
- Wolverton, S., Figueroa, R. M., Levin, C. M., & Swentzell, P. (2021). Archaeology and tourism at Mesa Verde National Park: An environmental justice heritage. In Ramutsindela, M., McCusker, B., Ahmed, W. (Eds.). *The Routledge Handbook of Development and Environment*, 257-275. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429450310-23>
- Yang, L., Chen, Z., Liu, T., Gong, Z., Yu, Y., & Wang, J. (2013). Global trends of solid waste research from 1997 to 2011 by using bibliometric analysis. *Scientometrics*, 96, 133-146. <https://doi.org/10.1007/s11192-012-0911-6>
- Yıldırım, A. C., Demiray, E. K. D., & Alkan, S. (2022). Bibliometric analysis of amebiasis research. *Journal of Clinical Medicine of Kazakhstan*, 19(6), 38-42. <https://doi.org/10.23950/jcmk/12677>
- Zhang, J., Yu, Q., Zheng, F., Long, C., Lu, Z., & Duan, Z. (2016). Comparing keywords plus of WOS and author keywords: A case study of patient adherence research. *Journal of The Association for Information Science and Technology*, 67(4), 967-972. <https://doi.org/10.1002/asi.23437>

IS HUMBLE LEADERSHIP A SAFE PORT IN EMPLOYEE VOICE AND ORGANIZATIONAL IDENTIFICATION? RESEARCH IN THE EDUCATION SECTOR*

ÇALIŞAN SESLİLİĞİNDE VE ÖRGÜTSEL ÖZDEŞLEŞMESİNDE MÜTEVAZİ LİDERLİK GÜVENLİ BİR LİMAN MI? EĞİTİM SEKTÖRÜNDE BİR ARAŞTIRMA

Asst. Prof. Dr. Erkan NUR¹

Asst. Prof. Dr. Gökhan KENEK²

ABSTRACT

In the study, the mediating role of organizational identification in the effect of humble leadership on teachers' voice is examined. The theoretical framework of the research is based on social identity and social change theories. The study is carried out with the participation of 306 teachers working in Şanlıurfa province. Data are collected by electronic means (survey) and snowball sampling method is used. The obtained data are analyzed with SPSS 26.0 and Mplus 7 programs. Data are evaluated with confirmatory factor analysis, correlation and bootstrap regression analyses. As a result of the analysis, it is determined that humble leadership has a statistically significant and positive effect on both employee voice and organizational identification. In addition, it is determined that organizational identification plays a partial mediating role in the relationship between humble leadership and employee voice. Based on the findings of the study, recommendations are made for academics for future research and for managers to develop more effective strategies.

Keywords: Leadership, Humble Leadership, Employee Voice, Organizational Identification.

JEL Classification Codes: D23, L2, M10.

ÖZ

Bu çalışmada, mütevazı liderliğin öğretmenlerin sesliliği üzerindeki etkisinde örgütsel özdeşleşmenin aracılık rolü incelenmiştir. Araştırmanın kuramsal çerçevesi, sosyal kimlik ve sosyal değişim teorilerine dayandırılmıştır. Araştırma, Şanlıurfa ilinde görev yapan 306 öğretmenin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Veriler, elektronik ortamda (survey) anket yöntemiyle toplanmış ve kartopu örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen veriler, SPSS 26.0 ve Mplus 7 programları ile analiz edilmiştir. Veriler doğrulayıcı faktör analizi, korelasyon ve bootstrap regresyon analizleriyle değerlendirilmiştir. Analiz sonucunda, mütevazı liderliğin hem çalışan sesliliği hem de örgütsel özdeşleşme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisinin bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, örgütsel özdeşleşmenin, mütevazı liderlik ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkide kısmi aracılık rolü üstlendiği belirlenmiştir. Bu çalışmanın bulgularına dayanarak akademisyenlere gelecekteki araştırmalar, yöneticilere ise daha etkili stratejiler geliştirebilmeleri için öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, Mütevazı Liderlik, Çalışan Sesliliği, Örgütsel Özdeşleşme.

JEL Sınıflandırma Kodları: D23, L2, M10.

* Ethics committee approval dated 22.11.2023 and numbered E-76244175-050.01.04-283612 was obtained from Harran University Ethics Committee for this study.

¹ Harran University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, erkan.nur@harran.edu.tr

² Gümüşhane University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Human Resources Management, kenekgokhan@gmail.com

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Amaç ve Kapsam:

Liderlik, insanlık tarihine dayanan köklü bir geçmişe sahip olup, günümüzde de önemini sürdüren ve sürekli evrilen bir kavramdır. Her geçen gün, değişen koşullar ve ihtiyaçlar doğrultusunda yeni liderlik tarzları ortaya çıkmakta ve bu yeni liderlik anlayışları, farklı sorunlara çözümler üretmek ve daha etkili yönetim stratejileri geliştirmek amacıyla evrilmektedir. Bu çalışmada, yeni nesil liderlik yaklaşımı olarak da ifade edebileceğimiz mütevazı liderliğin çalışan sesliliği üzerindeki etkisi ve bu etkide örgütsel özdeşleşmenin aracılık rolü incelenmiştir. Literatür incelendiğinde, mütevazı liderliğin çalışan sesliliği ve örgütsel özdeşleşme üzerindeki etkilerinin yeterince araştırılmadığı görülmektedir. Özellikle ulusal yazında, bu liderlik yaklaşımına dair sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır (Kerse vd., 2020; Özer vd., 2021; Gül ve Timuroğlu, 2023). Bu çalışmalarda, örneklem olarak akademisyenler, kamu çalışanları, hemşireler ve havacılık sektörü çalışanları seçilmiştir. Ancak, eğitim sektörünün en önemli ve itici gücü olan öğretmenleri kapsayan bir araştırmaya rastlanılmamıştır. Şüphesiz ki öğretmenlerin mütevazı liderlik algısı, yalnızca kendi mesleki gelişimleri ve verimlilikleri için değil, aynı zamanda öğrencilerin akademik ve sosyal gelişiminde de hayati bir rol oynamaktadır. Bu liderlik anlayışı, eğitimde daha güvene dayalı, sağlıklı ve başarılı bir öğrenme ortamının oluşumuna katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda araştırmada, mütevazı liderliğin eğitim sektöründe çalışan öğretmenler üzerindeki etkilerinin incelenmesi, hem literatüre hem de örgütsel davranış alanına önemli katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

Yöntem:

Çalışmada, nicel araştırma yöntemi kullanılarak analizler gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın örneklemini, Şanlıurfa ilinde görev yapan 306 öğretmen oluşturmaktadır. Veriler, çevrimiçi anket (survey) yöntemiyle toplanmış olup, örneklem seçiminde kartopu örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Anket dört bölüm olarak tasarlanmıştır: İlk bölümde, yöneticilerin tutum ve davranışlarını değerlendiren, tek boyutlu ve dokuz maddeden oluşan mütevazı liderlik ölçeği; ikinci bölümde, katılımcıların örgütsel özdeşleşme düzeylerini ölçen, tek boyutlu ve dört maddelik örgütsel özdeşleşme ölçeği; üçüncü bölümde ise çalışanların sesliliğini ölçmek amacıyla altı madde ve tek boyuttan oluşan çalışan sesliliği ölçeği kullanılmıştır. Son bölümde ise ankete katılım gösteren bireylerin sosyo-demografik özellikleriyle ilgili verilere ulaşmayı amaçlayan sorular yer almaktadır. Araştırmada kullanılan tüm ölçekler, beşli Likert tipi bir ölçek ile katılımcıların görüşlerini değerlendirmek üzere düzenlenmiştir. Araştırma verileri, SPSS 26.0 ve Mplus 7 yazılımları kullanılarak analiz edilmiştir. Öncelikle olarak, SPSS ile katılımcıların betimleyici istatistikleri hesaplanarak demografik özellikler belirlenmiştir. Ardından, kullanılan ölçeklerin yapı geçerliliğini test etmek amacıyla Mplus 7 programı aracılığıyla DFA uygulanmıştır. Ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirliğini değerlendirmek için Cronbach Alpha, CR ve AVE değerleri hesaplanmıştır. YEM kullanılarak yol analizleri gerçekleştirilmiş ve bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkileri incelenmiştir. Sonrasında model oluşturularak aracılık etkileri ile hipotezlere ilişkin bulgular detaylı bir şekilde analiz edilmiştir.

Bulgular:

Yapılan analizler sonucunda, mütevazı liderliğin çalışan sesliliği üzerinde anlamlı ($p < 0,001$) ve pozitif yönde bir etkisi olduğu ($B = 0,349$) belirlenmiştir. Benzer şekilde, mütevazı liderliğin örgütsel özdeşleşme üzerindeki etkisi de anlamlı ($p < 0,001$) ve pozitif yönde ($B = 0,276$) bulunmuştur. Ayrıca, örgütsel özdeşleşmenin çalışan sesliliği üzerindeki etkisini incelemek amacıyla gerçekleştirilen analizde, örgütsel özdeşleşmenin de çalışan sesliliği üzerinde anlamlı ($p < 0,001$) ve pozitif bir etkisi olduğu ($B = 0,450$) tespit edilmiştir. Son olarak, mütevazı liderlik ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkide örgütsel özdeşleşmenin aracılık rolünü belirlemek amacıyla yapılan analiz sonucunda, mütevazı liderliğin çalışan sesliliği üzerindeki doğrudan etkisinin anlamlı ($p < 0,002$) ve pozitif yönde ($B = 0,214$) olduğu, ayrıca mütevazı liderliğin örgütsel özdeşleşme aracılığıyla çalışan sesliliği üzerindeki dolaylı etkisinin de anlamlı ($p < 0,001$) ve pozitif yönde ($B = 0,129$) olduğu belirlenmiştir. Bu bulgulara dayanarak, örgütsel özdeşleşmenin mütevazı liderlik ile çalışan sesliliği arasındaki ilişkiye kısmen aracılık ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç ve Tartışma:

Yapılan analizler, mütevazı liderliğin hem doğrudan hem de örgütsel özdeşleşme aracılığıyla çalışan sesliliği üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğunu doğrulamıştır. Bu bulgu, mütevazı liderlerin yalnızca bireysel düzeyde olumlu sonuçlar doğurmakla kalmayıp, aynı zamanda çalışanların örgütlerine olan aidiyet duygularını güçlendirerek, onların sesliliğini (*çalışanların fikirlerini, önerilerini ve endişelerini dile getirme eğilimleri*) ve örgütsel katılımını artırdığını da göstermektedir. Araştırma sonuçları, örgütlerin liderlik stratejilerini geliştirirken mütevazı liderlik yaklaşımını benimsemelerinin, çalışanların örgütsel süreçlere daha fazla katılım göstermelerini ve daha etkin bir şekilde rol almalarını teşvik edebileceğini vurgulamaktadır. Tüm bu bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde mütevazı liderlik, örgütlerin çalışan katılımını ve performansını artırmada önemli bir stratejik araç olarak değerlendirilebilir. Bu tür liderlik yaklaşımlarının, organizasyon kültürü üzerinde uzun vadeli olumlu etkiler yaratarak, sürdürülebilir başarıyı sağladığı söylenebilir. Örgütler, mütevazı liderlik ilkelerini benimseyerek çalışanların katılımını artırabilir ve böylece iş yerinde daha yaratıcı, yenilikçi ve verimli bir atmosfer yaratabilirler. Bu araştırma da diğer bilimsel çalışmalar gibi belirli sınırlılıklara sahiptir. Verilerin öz değerlendirmeye dayalı anketlerle toplanması, katılımcı yanıtlarının subjektif olmasına yol açabilir ve sonuçların tam nesnellik sınırlayabilir. Ayrıca, yalnızca yönetici pozisyonunda olmayan öğretmenlerden elde edilen veriler, bulguların genellenirliğini kısıtlayabilir ve farklı yönetim düzeylerinde farklı sonuçlar doğurabilir. Araştırmanın yalnızca eğitim sektörüyle sınırlı kalması, bulguların diğer sektörlerde genellenmesini zorlaştırmaktadır. Gelecekte, farklı sektörlerden daha geniş örneklem gruplarıyla çalışmalar yapılması önerilmektedir. Ayrıca sadece nicel yöntem kullanılması, derinlemesine analiz imkânını sınırlamaktadır. Bu nedenle, gelecek çalışmalarda karma yöntemin (nicel+nitel) kullanımı daha kapsamlı bilgi sağlayabilir.

1. INTRODUCTION

In the ever-changing and developing business world, human resources are undoubtedly the most valuable strategic asset and the most critical element among the production factors for organizations that want to gain a competitive advantage. What makes human resources so important and valuable is the fact that the knowledge, experience and behaviours of these resources cannot be imitated and copied by others in a short time (Saa-Perez & Garcia-Falcon, 2002, p. 125). In addition to this, the effective utilisation of other factors of production depends on human resources. Despite these positive characteristics, human resources are the most difficult factor of production to manage effectively. Because employees are not only rational but also emotional beings. For this reason, all kinds of positive or negative situations that occur within the organization firstly affect employees' emotions towards the organization and then their behaviours (Nur & Kaya, 2022, p. 110). For this reason, a well-designed human resources strategy will both increase individual competencies and improve the overall performance of the organization by supporting the continuous development of employees. The vision and role of the leader has a critical role in human resources strategies that support employee development. In particular, the transformation and changing expectations in the current business world have necessitated the evolution of leadership approaches and in this process, the humble leadership approach has come to the fore.

Humble leadership was first recognised in the literature in a study by Owens and Hekman (2016). This concept refers to a leadership style where the leader objectively assesses both themselves and their subordinates, recognizing the strengths of their team members. These leaders typically refrain from actions like arrogance, boasting, or demeaning others. It is stated that as their status and knowledge increases, the quality of their behaviours towards their followers also increases (Kerse et al., 2020, p.1770). When the related literature is analysed, it is seen that conceptual explanations are in line with empirical findings. In the limited number of studies conducted in the national literature, it has been found that humble leadership positively affects vocal behaviour (Kerse et al., 2020) and personal initiative (Gül & Timuroğlu, 2023) and negatively affects turnover intention (Özer et al., 2021). In addition, there are also studies in the international literature showing that humble leadership increases employee voice (Bharanitharan et al., 2019; Li et al., 2019; Ma et al., 2020) and organizational identification (Dutton et al., 2010; Qu et al., 2013; Li et al., 2016). In light of this information, it is predicted that humble leadership will have positive effects on organizational identification and employee voice.

The importance and necessity of the study can be evaluated in two dimensions. Firstly, it is thought that this study on humble leadership will contribute to the field with this research on the concept since it has not been sufficiently analysed in the national literature. The elimination of this deficiency in the literature will provide a new perspective to leadership theories and will play a role in the expansion of the theoretical framework especially on organizational behaviour and leadership dynamics. It is anticipated that this study will enrich the literature by outlining key aspects of humble leadership and its associated factors.

Another factor that reveals the importance of the study is the quality of the selected sample. In the limited number of studies conducted in the national literature, public employees and academicians (Kerse et al., 2020), health sector employees (Özer et al., 2021), and aviation sector employees (Gül & Timuroğlu, 2023) were generally preferred as samples. In this study, teachers, who are the dynamo of the education sector, were preferred as the sample. Undoubtedly, teachers have an important role in shaping society and the future. Success in education depends on a leader who is open to innovations and constantly updates himself/herself and the teachers who travel with this leader. It is predicted that humble leaders will create an environment of open communication and trust within the school and enable teachers to express their criticism and creative ideas freely. In this way, teachers can contribute to the formation of an innovative and solution-oriented organizational culture within the school by expressing their thoughts freely and vocally. At the same time, the leader's sincere and supportive management model may strengthen teachers' sense of belonging to the organization by making them feel more valuable. When all these factors are considered together, this process may contribute to the increase of teachers' organizational identification levels by establishing a stronger bond with organizational goals and values.

Aligned with the theoretical framework, the primary objective of this study is to identify whether organizational identification plays a mediating role in the impact of humble leadership—a relatively recent concept in the national literature on teachers' voice. For this purpose firstly, a detailed literature review on the related concepts was conducted and then hypotheses were developed within the framework of social change theory and social identity theory. In the methodology section the purpose of the study, the research model and the scales used are discussed

comprehensively. Then, the findings were analysed and the study was completed with conclusions and recommendations.

2. CONCEPTUAL FRAMEWORK

In this part of the study, the following topics will be examined to gain a deeper insight into the research problem: 'humble leadership', 'employee voice', 'organizational identification', 'the link between humble leadership and employee voice', 'the connection between humble leadership and organizational identification', 'the relationship between organizational identification and employee voice', and finally, 'organizational identification as a mediating variable'. It is posited that an examination of these issues will facilitate a deeper understanding of the impact of humble leadership on employees' organizational identification and their capacity to articulate their voices, thereby allowing for the formulation of recommendations aimed at enhancing organizational dynamics.

2.1. Humble Leadership (HL)

Changes in the business world and social structure, technological advances, and digital transformation process have reduced the effectiveness of traditional leadership approaches over time. These changes have led to the revision of leadership understanding and practices and their adaptation according to the necessities of the age. This process has led to the emergence and development of new leadership approaches. One of these leadership approaches is HL. The HL approach is a leadership paradigm that has recently gained increasing popularity and has become an important subject of study for academic research (Owens et al., 2013, p. 1518). In this context, HL stands out with its ability to respond effectively to the changing dynamics of organizations and attracts significant attention in terms of its potential to increase employee motivation.

The novelty of the concept in the literature has prompted researchers to create various definitions, each highlighting different characteristics. When these definitions are evaluated as a whole, HL is defined as a leadership style characterised by a leader's realistic evaluation of both himself and his employees from an objective point of view, accepting and appreciating the strengths and contributions of his employees (Owens et al., 2013; Yuan et al., 2018) and taking their thoughts and suggestions (Owens et al., 2013; Yuan et al., 2018; Zhu et al., 2019). As can be seen from the definition stated here, humble leaders do not adopt the '*I know everything best*' approach. Instead, they value the opinions of their followers, get ideas from them when necessary, and encourage their strengths (Baş, 2022, p.1896). From this point of view, it would not be a correct approach to evaluate HL only from the perspective of a leadership style. Because HL is also a philosophy of life. This philosophy requires rejecting self-centredness and believing in the power of collective mind and cooperation. Thus, humble leaders can create stronger and more successful teams. Owens and Hekman's (2016, p.1091) research clearly demonstrates this. In the study, it was observed that collaborative and other-oriented interactions were more common in the teams of humble leaders. This situation contributed to a better understanding of the value of collective effort, while personal interests remained in the background.

In line with all these explanations, it can be said that HL reflects an approach in which the leader is aware of his/her personal strengths and weaknesses and does not hesitate to improve himself/herself by avoiding arrogant attitudes (Alimoğlu Özkan et al., 2022, p. 1181). Moreover, considering HL not only as a leadership style but also as a philosophy of life can make important contributions to the organizational behavior literature. These leaders have the potential to increase levels of cooperation and commitment by valuing individuals' opinions and offering strong member support. This process can create a collective work environment by strengthening the trust relationship. Long-term moderate management can have a positive impact on organizational development, becoming a critical element for sustainable success. Therefore, the study of humble managers offers important opportunities from both theoretical and practical perspectives.

2.2. Employee Voice (EV)

In the organizational behaviour literature, EV is defined as the active expression of employees' thoughts and feelings about workplace situations (Dyne et al., 2003; Morrison, 2011). Therefore, the concept is considered not only as a perception or attitude but also as a concrete behaviour (Ng & Feldman, 2012). Vocalism, which is defined as employees expressing constructive ideas to improve or change the status quo (Takeuchi et al., 2012), is considered as a voluntary behaviour. Employees can choose whether or not to perform this behaviour according to their own preferences (Morrison, 2011). According to Kassing (2002), EV is defined as the behaviour of employees to openly communicate problems in the workplace. In addition, while this form of behaviour reveals

dissatisfaction with the current situation, it can be seen as an opportunity to improve working conditions. To expand on Kassing's statement, EV is considered not only as a complaint mechanism but also as a tool to support organizational development. This perspective shows that employees are not only individuals doing their jobs but also part of the organization and have the potential to contribute to the success of the organization. When evaluated from this perspective, it is seen that EV is of great importance in strategy formation (Lewin & Sherer, 1993, p. 235), decision-making process (Armstrong, 2009, p. 937), quality and productivity (Wilkinson & Fay, 2011, p. 67), information sharing (Morrison, 2011, p. 399), innovative behaviours and effective problem-solving process (Bogosian & Rousseau, 2017, p. 389).

In the literature, EV is a concept that is usually expressed verbally, but it can also be realised through different communication tools such as e-mail, messaging or written documents (Maynes & Podsakoff, 2014). This statement shows that EV is not only limited to verbal communication but can be realised in a wider range of written communication channels.

EV, which is a very detailed concept, can emerge in three different ways according to the individual's perspective (positive/negative) towards the organization. Dyne et al. (2003, p. 1373) explained the forms of EV as follows:

Positive Social Voice: It is important for individuals to express their ideas, knowledge and opinions openly and to cooperate, while taking into account the general interests of the organization. This approach supports effective communication and interaction within the organization by increasing employee participation. In addition, individuals sharing their thoughts plays an important role in achieving the organization's goals.

Defensive Voice: It is the expression of one's thoughts and opinions for the purpose of self-protection. This type of expression usually occurs in situations where the person feels threatened and is an attempt to defend himself or respond to opposing views.

Accepting Voice: The verbal communication of work-related ideas, information, and opinions accompanied by a sense of yielding. This is expressed through a reluctance to speak up, stemming from the belief that change is unattainable.

In summary, EV represents a dual-edged phenomenon within organizations, offering both opportunities and risks. While a positive social voice enhances innovation and performance, it can also lead to passive employee attitudes towards change, diminishing productivity. Organizations that encourage EV foster a culture of openness and collaboration, enhancing job satisfaction and retention. However, it's essential to balance this encouragement with clear expectations to avoid complacency. Implementing effective feedback mechanisms and support systems is crucial for ensuring that EV positively influences organizational dynamics.

2.3. Organizational Identification (OI)

The basis of OI, which is a well-established concept in the organizational behaviour literature, is the social identity theory introduced to the literature by Tajfel and Turner (1979). Social identity theory argues that individuals are in the process of constructing a dynamic identity through social interactions and that basic psychological needs such as uncertainty avoidance, social approval and acceptance are determinant in this process (Hogg & Vaughan, 2002). According to the assumptions of social identity theory, as individuals see themselves as part of a social group, this group becomes an integral part of their self. The same situation is also valid for organizations. When employees perceive the organization as a social group, the process of identification with the organization begins (Turner, 1982).

Based on this statement, OI is the psychological bond that an individual establishes with the organization as a social group to which he/she feels that he/she belongs. This bond becomes evident when the individual internalises the successes and failures of the organization and experiences them as if they were his/her own successes and failures. In other words, the individual sees himself/herself as a part of the organization and adopts the goals of the organization as his/her own goals (Mael & Ashforth, 1992, p. 103; Riketta, 2005, p. 360; Ashforth et al., 2008). Hall et al. (1970) described this situation as a process in which the goals of the individual and the organization become more and more integrated and harmonised. Through this process, employees exhibit attitudes and behaviours that support their organizations and make efforts for the benefit of the organization without being subjected to any coercion and pressure (İşcan, 2006, p. 161; Turunç & Çelik, 2010; Turunç, 2011). In many studies conducted in the literature, it has been found that OI plays an important role in the emergence of desired organizational behaviours, increasing organizational performance and the effectiveness of human resources

management (Bergami & Bagozzi, 2000; Feather & Rauter, 2004; Fuchs, 2012; Tokgöz & Seymen, 2013). Therefore, increasing the level of OI of individuals has the potential to both increase employee satisfaction and improve organizational efficiency. This dynamic is crucial for the attainment of competitive advantage in the long term. An increase in OI can yield substantial contributions to the realization of overarching organizational goals by enhancing individuals' job performance and commitment. In this context, the implementation of strategies that foster OI emerges as an indispensable prerequisite for achieving sustainable success.

3. DEVELOPING HYPOTHESES

3.1. The Relationship Between HL and EV Within the Framework of Social Exchange Theory

The link between HL and EV can be assessed through the framework of Social Exchange Theory. Social Exchange Theory suggests that interactions between individuals and groups are shaped by mutual benefits and expectations, and the basic principle of this theory is the 'norm of reciprocity'. According to this principle, when a person is given a positive behaviour, this person has an obligation to show an unspecified positive behaviour in return (Çetin & Şentürk, 2016). According to the Social Exchange Theory, it is assumed that employees with high quality leader-member interactions tend to be more effective (Walumbwa et al., 2011) and in this framework, it is emphasised that social exchange relationships will have positive results in business environments (Cropanzano & Mitchell, 2005). According to the related theory, when employees receive support from their organizations, they tend to contribute more to organizational results in return for this support (Akgündüz et al., 2018, p. 106). Humble leaders' humble behaviours, appreciating employees and encouraging them to participate actively facilitate employees to express their ideas freely. This, in turn, contributes to employees feeling valued and participating more intensively in organizational processes. As a result, this cycle can support the development of an open and effective communication culture in the work environment. When the relevant literature is examined on the theoretical framework described here, it is seen that there are studies that HL increases EV (Bharanitharan et al., 2019; Li et al., 2019; Ma et al., 2020; Kerse et al., 2020). As a result, considering both the theoretical framework and previous research findings, the following hypothesis is proposed:

- H1: HL has a significant effect on EV.

3.2. The Relationship Between HL and OI Within the Framework of Social Identity Theory

The link between HL and OI can be analyzed through the perspective of Social Identity Theory. Social Identity Theory suggests that individuals define themselves through the social groups they belong to and classify themselves in line with these groups (Turner, 1982, p. 30). This classification leads to the identification of individuals with the group they belong to and thus the formation of their social identity (Baykal, 2018, p. 165). In the opposite case, that is, if the position of the group to which the individual belongs in society is not attractive enough, this membership creates an unsatisfactory, negative social identity in the individual (Demirtaş, 2003, p.140). Here, one of the most important factors that play a role in determining the type of identity (positive/negative) is the leader's attitudes and behaviours. According to Li et al. (2016, p. 1147), the loyalty and commitment of humble leaders towards the organization creates a contagious effect on their followers and this situation encourages followers to identify more strongly with the organization to which they belong. Moreover, humble behaviours of leaders to their subordinates tend to be internalised and imitated by their followers. This process supports the development of authentic and trusting relationships among members of the organization. In this framework, HL can significantly contribute to the further consolidation of employees' social identities in the organizational context by enabling them to establish a stronger bond with their organizational identities.

In the national literature, no study has been found that addresses the relationship between HL and OI. However, the limited number of studies available in the international literature reveal that HL behaviors positively promote employees' OI levels (Dutton et al., 2010; Qu et al., 2013; Li et al., 2016). This situation indicates that more research should be conducted on the importance and effects of the concept of HL. Grounded in the theoretical framework and the results of prior research, the following hypothesis is proposed:

- H2: HL has a significant effect on OI.

3.3. The Relationship Between OI and EV Within the Framework of Social Identity Theory

Investigating the connection between OI and EV through the lens of Social Identity Theory is crucial for a deeper understanding of the subject. This theory posits that when employees feel valued and appreciated by their organization, they cultivate a stronger allegiance to it. According to this perspective, employees who receive respect within the organization attain higher status (Tyler, 1999; Fuller et al., 2003, p. 789-790). As a result, individuals who strongly identify with the organization are likely to emerge. Numerous studies have demonstrated that employees who resonate with their teams and/or organizations experience greater happiness and are more inclined to engage in extra-role behaviors (Riketta & Van Dick, 2005). Mael & Ashforth (1992) and Van Knippenberg (2000) suggest that OI motivates employees to voice their opinions, prompting them to adopt the organization's goals and objectives as their own. In other words, when employees feel secure and satisfied in expressing themselves in the workplace where they spend most of their time, they are able to exceed their expected job performance and propose enhancements. For instance, they may confidently speak up to their superiors to address issues and provide feedback that benefits the organization (Yalçın & Fayganoglu, 2022, p. 335). Several studies conducted on various samples in the literature have also discovered that OI enhances EV (Ali Arain et al., 2016; Can Yalçın & Fayganoglu, 2022; Altıntaş, 2024). Therefore, taking into account both the theoretical framework and the findings from prior research, the following hypothesis is proposed:

- H3: OI has a significant effect on EV.

3.4. OI as a Mediating Variable

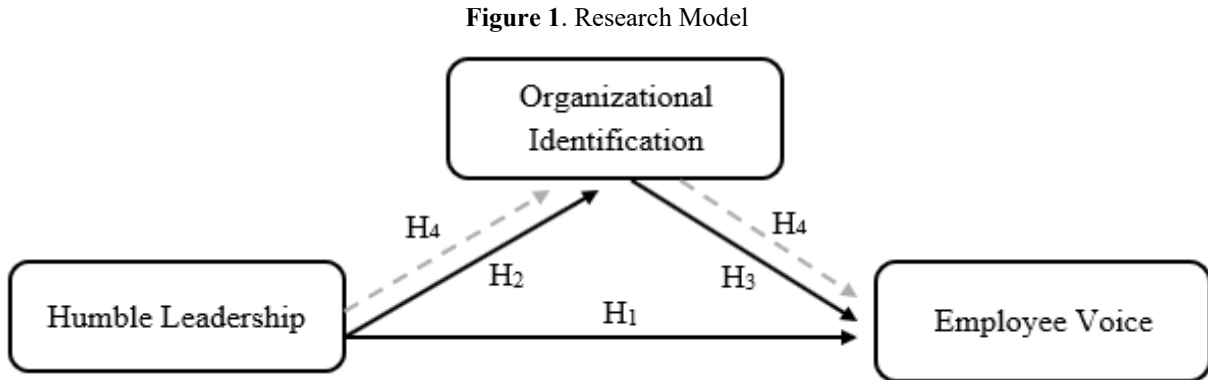
Van Knippenberg (2000) asserts that OI fosters a strong sense of connection between employees and the organization, leading individuals to adopt the organization's perspectives and goals as their own (Van Dick et al., 2006, p. 285). In this regard, OI serves as a link between the organization and its employees, enhancing their commitment and causing them to view the organization's interests as aligned with their own. Research findings on this concept also reinforce this notion. Numerous studies have indicated that OI contributes to the promotion of positive organizational behaviors (Bergami & Bagozzi, 2000; Feather & Rauter, 2004; Karabey & İşcan, 2007; Turunç & Çelik, 2010; Tokgöz & Seymen, 2013; Guo et al., 2020; Öztürk et al., 2024) while reducing negative organizational behaviors (Van Dick et al., 2004; Bedeian, 2007; Turunç, 2011; Serinkan & Tülü, 2021; Özkaya & Tayfun, 2023). In this context, when examined through the lens of the attitude-behavior process, the "we" philosophy promoted by HL encourages followers to engage more deeply with their work and perceive themselves as integral parts of the organization. This behavioral engagement may lead to the emergence of "expressing their thoughts to solve problems and contribute positively," which reflects EV. Indeed, research clearly demonstrates that HL has a positive impact on OI (Dutton et al., 2010; Qu et al., 2013; Li et al., 2016), and OI positively influences EV (Arain et al., 2018; Yalçın & Fayganoglu, 2022; Altıntaş, 2024). Therefore, based on the theoretical framework and previous research findings, this study predicts that OI will serve as a mediating variable in the relationship between HL and EV. In this context, the following hypothesis is proposed:

- H4: OI has a mediating role in the relationship between HL and EV.

4. METHOD

4.1. Research Model and Hypothesis

According to relevant literature, the HL significantly affects encouraging employees to voice their opinions and contribute positively to the organization. This type of leadership is also believed to have a crucial role in fostering employees' identification with their organizations. It is estimated that employees who have a strong identification with their organization can contribute to its improvement by expressing their thoughts and feelings more openly, helping to identify and resolving the obstacles they face while carrying out their work-related procedures. So that, the research model designed according to the hypotheses is as follow:

Before conducting the research, we obtained ethics approval permission from the “Harran University Scientific Research and Publication Ethics Board” at the meeting numbered 2023/152 on 19.10.2023. The research was conducted from May 1st to May 31st, 2023. The study involved 306 teachers from various high school branches in Urfa. Among the respondents, 43% were female, 57% were male, and 76% were married. Additionally, 48% of the respondents were between the ages of 34 and 40.

Table 1. Descriptive Characteristics of Participants

		The Number of Participants	Percentage (%)
Age	21-30	75	24
	31-40	144	48
	41-50	77	25
	51 and above	10	3
Gender	Female	133	43
	Male	173	57
Marital status	Single	74	24
	Married	232	76
Tenure	0-5	65	21
	6-10	88	29
	11-15	68	22
	16-20	51	17
	21 and above	34	11
Total		306	100

4.2. Method and Study Tools

The research employed the snowball sampling method, which involves contacting one or more individuals related to the study's subject and creating a chain sample with their assistance. As a result, teachers in Urfa, where researchers had easier access, were chosen as the population. The data collection took place by distributing an online survey form to the teachers working in the province through the contacts made between May 1 and May 31, 2023.

The first section of the survey comprises questions aimed at gathering demographic information such as age, gender, and marital status. In the second part of the survey, we will use the following scales to statistically evaluate the discussed variables.

4.2.1. HL Scale

The HL scale, which consists of 9 items, was developed by Owens, Johnson, and Terence in 2013. The researchers found Cronbach's Alpha was 0.94 and reported that item factor loadings were between 0.74 and 0.88. In our study,

we used the Turkish adaptation of the scale by Kerse, Koçak, and Özdemir in 2020. Researchers tested the structural validity with explanatory and confirmatory factor analyses and found Cronbach's Alpha was 0.95.

4.2.2. OI Scale

The 4-item OI scale adapted into Turkish by Kırkbeşoğlu and Kalemci Tüzün (2009) that developed by Mael and Ashforth (1992), was used in this research. The scale's structural validity, along with Cronbach's Alpha was 0.71 as determined by Kırkbeşoğlu and Kalemci Tüzün (2009), has been established by various researchers through both exploratory and confirmatory factor analyses (Beğenirbaş et al., 2021; Erdem, 2020).

4.2.3. EV Scale

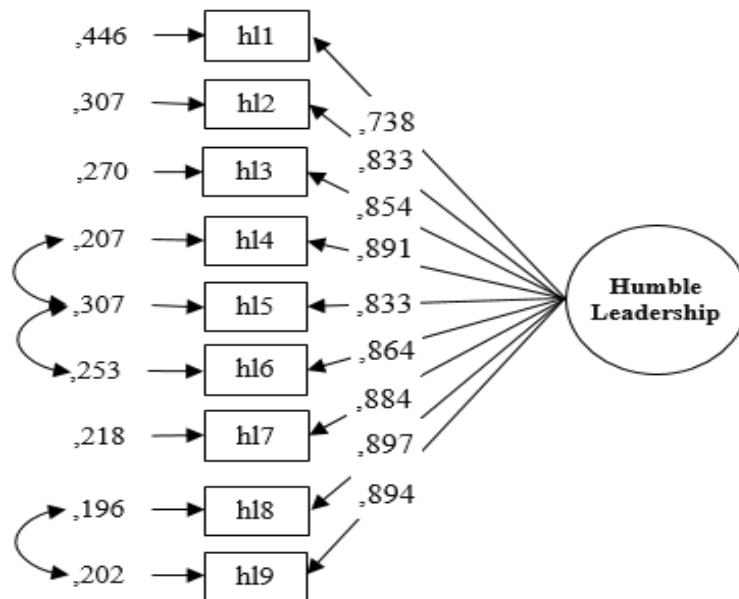
The 6-item EV scale developed by Van Dyne and LePine (1998) and adapted into Turkish by Çetin and Çakmakçı (2012) was used in this research. While Van Dyne and LePine (1998) reported an internal consistency coefficient of 0.95, Çetin and Çakmakçı (2012) found it to be 0.87. Additionally, it was noted that the scale, whose structural validity was confirmed through factor analysis, demonstrated good fit values.

4.3. Confirmatory Factor Analysis of Scales

In this section, confirmatory factor analyses were conducted by MPlus7 for the scales. Firstly, the Kaiser-Meier-Olkin test and Bartlett's sphericity tests were performed to determine the suitability of the scales for CFA. The results of these tests showed that the scales used had appropriate values, and CFA were carried out for each scale (HL: KMO= 0.913, Bartlett= $p < 0.001$; OI: KMO= 0.688, Bartlett= $p < 0.001$; EV: KMO= 0.869, Bartlett= $p < 0.001$).

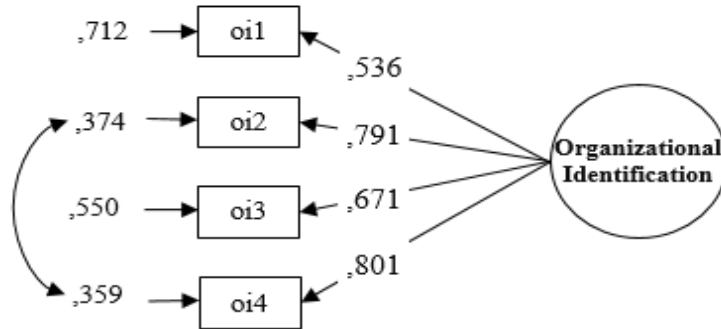
The results of the CFA for the HL scale, showed factor loadings ranging from 0.738 to 0.897. The fit indices indicated a good fit for the HL scale ($\chi^2/df= 2.54$; RMSEA= 0.071; CFI= 0.981; TLI= 0.970; SRMR= 0.019). In order to demonstrate the validity and reliability of the scale, we analyzed the AVE, CR, and Cronbach's Alpha values. The HL scale yielded AVE value of 0.73, CR value of 0.96, and Cronbach's Alpha value of 0.96, indicating strong reliability. These results exceed the minimum thresholds of 0.5 for AVE and 0.7 for CR, confirming the scale's validity and reliability.

Figure 2. CFA Path Diagram of HL Scale

Based on the CFA conducted on the scale of OI, the item factor loadings ranged from 0.516 to 0.801. The fit indices for the scale indicated a good fit with " $\chi^2/df= 1.208$; RMSEA= 0.026; CFI= 0.999; TLI= 0.996; and SRMR= 0.011". The calculations demonstrate that the OI scale has an AVE of 0.50, CR of 0.73, and Cronbach's Alpha value of 0.74, meeting the criteria for validity and reliability.

Figure 3. CFA Path Diagram of OI Scale

After conducting a CFA for the scale of EV, it was found that the item factor loadings ranged from 0.705 to 0.847, indicating a good fit ($\chi^2/df= 2.551$; RMSEA= 0.071, CFI= 0.980, TLI= 0.957 and SRMR= 0.021). However, it was determined that the AVE value of the EV scale was 0.60, the CR value was 0.89, and Cronbach's Alpha value was 0.90.

Figure 4. CFA Path Diagram of EV Scale

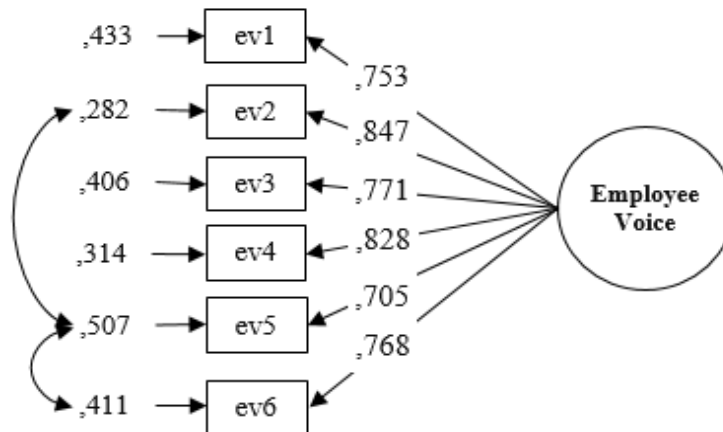

Table 2. CFA Fit Indices of Scales, Results of Validity and Reliability

Scales	χ^2/df	RMSEA	CFI	TLI	SRMR	AVE	CR	α
HL	2,54	0,071	0,981	0,970	0,019	0,73	0,96	0,96
OI	1,20	0,026	0,999	0,996	0,011	0,50	0,73	0,74
EV	2,55	0,071	0,980	0,957	0,021	0,60	0,89	0,90

4.4. Testing Hypotheses

4.4.1 Model Hypotheses and Structural Paths

Two-factor simple structural equation models (H_1 , H_2 , and H_3) were tested using the MPlus7 package program. Table 3. shows the “goodness of fit values” for the models and the effects of the independent variables on the dependent variables in the structural regression analysis.

Table 3. Model Hypotheses and Structural Paths

Model 1	HL	→	EV	
B	S.H.	t	p	R ²
0,349	0,054	6,490	0,000	0,121

x2/df	RMSEA	CFI	TLI	SRMR
3,010	0,081	0,964	0,952	0,058
Model 2	<i>HL</i>	—————▶	<i>OI</i>	
B	S.H.	t	p	R ²
0,276	0,058	4,736	0,000	0,076
x2/df	RMSEA	CFI	TLI	SRMR
2,826	0,077	0,969	0,960	0,055
Model 3	<i>OI</i>	—————▶	<i>EV</i>	
B	S.H.	t	p	R ²
0,553	0,051	10,812	0,000	0,305
x2/df	RMSEA	CFI	TLI	SRMR
2,445	0,069	0,968	0,955	0,037

As per the findings presented in Table 3, Model 1 indicate that “*HL significantly and positively impacts EV*” (B= 0.349; p<0.001). The fit indices for Model 1 are as follows: x2/df= 3.010; RMSEA= 0.081; CFI= 0.964; TLI = 0.952, and SRMR = 0.058. The R² value of 0.121 suggests that HL can explain for 12% of the variation in EV, leading to the acceptance of H₁.

The fit values for Model 2 are as follows: x2/df= 2.826; RMSEA= 0.077; CFI= 0.969; TLI = 0.960, and SRMR = 0.055. These values suggest that the model developed to assess the impact of HL on OI is a good fit. Additionally, the findings indicate that “*HL has a significant and positive effect on OI*” (B= 0.276; p<0.001). The R² value is 0.07, indicating that 7% of the variance in OI can be attributed to HL. As a result, it can be concluded that HL accounts for 7% of the variance in OI, and H₂ was accepted.

Based on the analysis, it is evident that Model 3 exhibits acceptable fit values ($\chi^2/df= 2.445$; RMSEA= 0.069; CFI= 0.968, TLI= 0.955, and SRMR= 0.037). Moreover, the results indicate that OI significantly and positively influences EV (B= 0.450; p<0.001). The R² value of 0.305 suggests that approximately 30% of the variation in EV can be explained for by HL. Consequently, H₃ was also confirmed.

4.4.2. Mediated Structural Equation Model

A mediated structural model was created to test H4 in alignment with the research's objectives. The analysis utilized the Bootstrap method (n= 5000), which involves repeated sampling from observed data to estimate the significance of indirect effects (95% confidence interval). The SEM analysis indicates that the model, incorporating the variables of HL, OI, and EV, exhibits favorable fit values ($\chi^2/df= 2.830$; RMSEA= .91; CFI= .947; TLI= .936; SRMR= .063) in line with the specified index values (Hu & Bentler, 1999; Kline, 2015; Tabachnick & Fidell, 2007). This indicates that the model is in line with the expected standards.

Table 4. Mediated Structural Equation Model Goodness of Fit Values

Reference Indexes	Acceptable Indexes	Values of Structural Model
x2/df	$2 \leq x^2/df \leq 5$	2,830
RMSEA	≤ 0.08	0,077
CFI	≥ 0.90	0,947
TLI	≥ 0.90	0,936
SRMR	≤ 0.08	0,063

With the analysis, we attempted to determine the direct, indirect, and total effects of HL on EV through OI.

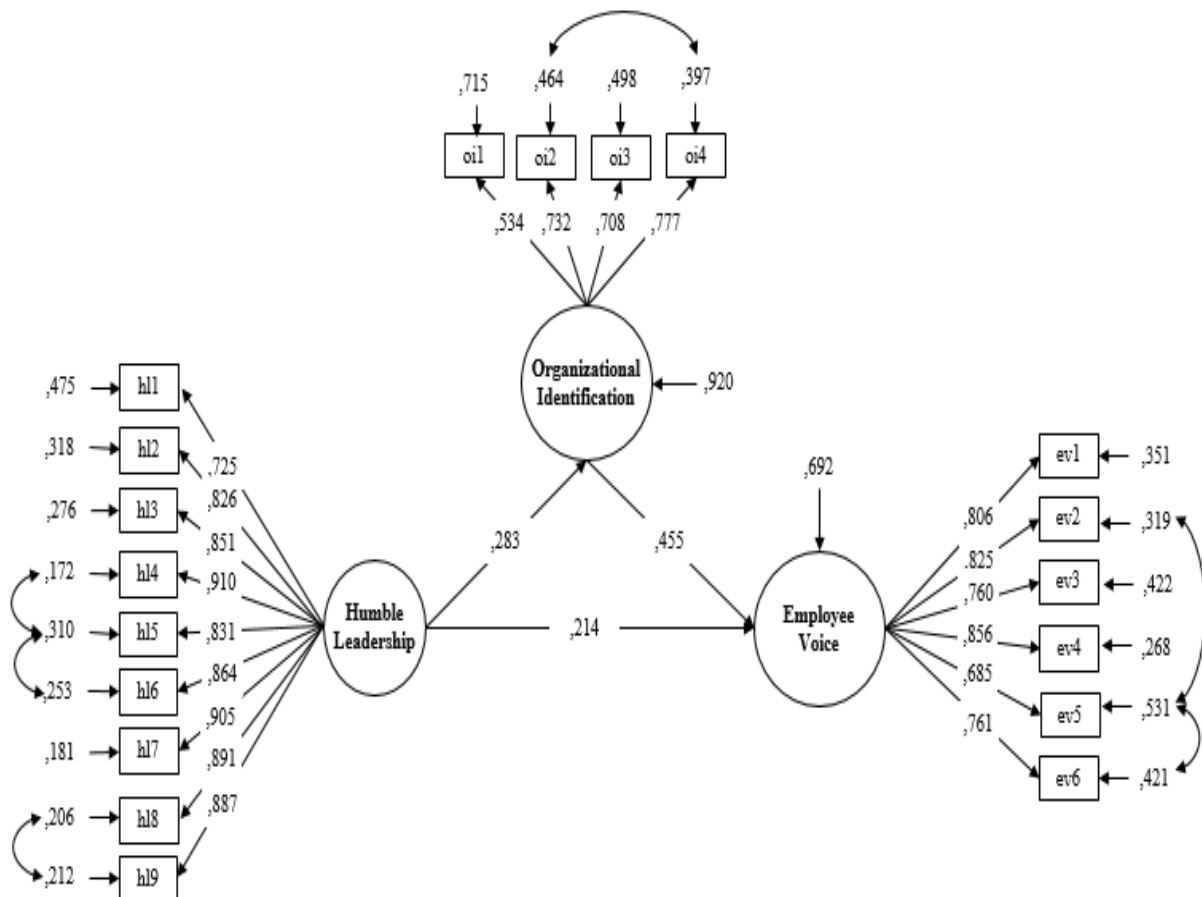
Table 5. Direct, Indirect (Through OI) and Total Impact of HL on EV

Total Effect	HL	→		EV (direct effect + indirect effect)			
B	S.H.	t	p	LLCI	ULCI		
,343	0,065	5,309	0,000	0,177	0,510		
Direct Effect	HL	→		EV			
B	S.H.	t	p	LLCI	ULCI		
,214	0,067	3,172	0,002	0,040	0,388		
Indirect Effect	HL	→		OI	→		EV
B	S.H.	t	p	LLCI	ULCI		
,129	0,038	3,384	0,001	0,010	0,227		

Please make a note of the following information:

The data in Table 5 provides insights into the direct, indirect, and total impact of “HL” on “EV” and “OI”. It is evident that the direct impact of HL on EV is significant and positive ($p < 0.002$; $B = 0.214$; $S.H. = 0.067$ / Bootstrap; $LLCI = 0.040$; $ULCI = 0.388$). Additionally, the indirect impact of HL on EV through OI is also significant ($p < 0.001$; $B = 0.129$; $S.H. = 0.067$ / Bootstrap; $LLCI = 0.010$ and $ULCI = 0.227$). This suggests that OI plays a partially mediating role between HL and EV, thus supporting H4. The total effect is the sum of the direct and indirect effects, resulting in a total effect of 0.343 for HL on EV ($LLCI = 0.324$; $ULCI = 0.549$ within a 95% confidence interval). The path diagram in Figure 5 illustrates the mediating role of OI in the impact of HL on EV in the mediated structural equation analysis.

Figure 5. Path Diagram of Mediated Structural Equation Model

5. CONCLUSION

In today's dynamic business environment, research on the effects of leadership styles within organizations is of great importance in understanding the factors that have a crucial role in the success of organizations. Leadership directly influences "employee motivation", "commitment", and "overall job satisfaction". This study focuses on the impact of HL, which involves a supportive approach and values employee contributions, on employees' relationships with the organization, specifically in terms of "identification" and "EV." The research, conducted with the voluntary participation of teachers in Urfa, shows that HL significantly affects OI ($B= 0.349$; $R^2= 0.121$; $p<0.001$) and EV ($B= 0.276$; $R^2= 0.07$; $p<0.001$). Additionally, OI significantly influences EV ($B= 0.450$; $R^2= 0.305$; $p<0.001$). As a result, H_1 , H_2 , and H_3 are accepted.

The results align with those of previous similar studies. For instance, Li et al. (2018) concluded that HL significantly influences EV behaviors in a study involving 325 participants in China. The researchers highlighted that humble leaders' open-mindedness, low self-orientation, and willingness to acknowledge their own weaknesses and limitations contribute to building trust between subordinates and superiors. This, in turn, enables employees to express their thoughts and opinions freely to both their managers and colleagues, without the fear of facing ridicule or negative consequences as a result. Similar results were also observed in the studies by Liu (2016), Kerse et al. (2023), and Siachou et al. (2024). In addition, only a few recent studies examine the relationship between "HL" and "OI". Zheng et al. (2023) conducted a two-stage research on different groups and concluded that HL significantly impacts OI. They also found that OI enhances the influence of HL on employees' performance and organizational citizenship behaviors. Additionally, Carnevale et al. (2019) found that HL enhances OI. Besides, various studies have shown that OI positively influences employee attitudes and behaviors (Riketta, 2005; Lee, et al., 2015). One of these positive behaviors is EV. However, there is a noticeable lack of comprehensive studies that thoroughly analyze the relationship between the two variables. In empirical studies on OI, researchers often focus on in-role and extra-role behaviors such as performance and organizational citizenship behavior as outcomes (Ruan & Chen, 2021). Since EV is categorized among extra-role behaviors, the number of studies between OI and EV is estimated to be low. In one of the few studies by Arain et al. (2018), they found that OI significantly affects and increases EV. Here, the importance of social identity formation in employees' extra behaviors that contribute to the organization was emphasized.

In quantitative studies related to OI, it is generally possible to say that the variable is included as a mediating or moderating variable in research models (Chen et al. 2018; Qiuyun et al. 2020). refers to their feeling psychologically connected to their organization, showing loyalty, and strongly experiencing the organization's successes and failures (Pratt, 1998). According to the Social Identity Theory, OI means that "employees accept the organization's identity as part of their own and attribute some of the organization's successes and failures to themselves". Employees who feel a strong connection to the organization are more likely to demonstrate behaviors that benefit the organization, address problems, and strive for improvement to ensure its success (and by extension, their own success) and maintain its reputation. OI significantly influences the various behaviors of employees and can mediate and moderate the impact of different attitudes and behaviors on each other. Factors such as working conditions, job meaningfulness, organizational culture, person-organization fit, personality traits, individual needs, and leadership can all contribute to employees' identification with the organization (Weisman et al., 2023).

The HL approach has emerged as a significant managerial style in recent years. It plays a critical role in motivating employees to demonstrate positive behaviors that contribute to the organization's success by strengthening their sense of belonging and connection to it. Our research indicates that HL influences EV through OI, supporting our hypothesis (H_4). This finding is a key contribution of our research. Previous research has demonstrated how various leadership styles can influence employees' attitudes and behaviors by enhancing their identification with the organization (Humphrey, 2012; Vondey, 2010; Suifan et al., 2020). We believe that the results of our research will significantly contribute to the literature on HL, fostering strong bonds between employees and organizations, and how this, in turn, affects their behavior in the workplace.

When drawing managerial implications from statistical findings, it is important to consider modern "employee-oriented" leadership styles. These include transformative, ethical, and servant leadership, as well as specific characteristics of HL, such as maintaining a neutrality, being open to new ideas, and promoting cooperation. These qualities can lead to positive employee behaviors. Considering the general traits of Generation Z, who are new to the workforce and value interaction, are impatient, and are open about expressing their opinions and criticisms, it's believed that a humble approach taken by managers will help them adapt to the work environment and their

colleagues, and will impact their integration into the organization. Instead of using positional power to penalize employees, a manager's humble approach that values input in problem-solving will encourage employees to embrace the organization and express their thoughts constructively, ultimately leading to organizational learning. Additionally, regular meetings in the form of sessions or gatherings, where employees can comfortably express themselves, discuss, and resolve issues, will undoubtedly positively impact business processes.

Finally, it should be mentioned that this research has some limitations. One of the main limitations is that the data was collected through questionnaires based on individuals' self-assessments and only on the responses of teachers who were not in managerial positions. Additionally, the research was only conducted in the education sector, limiting the findings' generalizability. Furthermore, since the study focused only on HL, OI, and EV, it does not allow for more comprehensive and in-depth managerial inferences to be drawn from the results. Therefore, further research across various industries and diverse sample groups is essential to comprehensively grasp the influence of HL on employee attitudes and behaviors. Another important limitation is related to the method used in the study. In this study, the fact that the analyses were conducted only with the quantitative research method has created some limitations. Although the numerical data provided by the quantitative method is a powerful tool in terms of revealing certain relationships and patterns, it limits the opportunity to deeply understand the experiences, motivations and perceptions of the participants. This situation may cause the findings of the study not to fully reflect the context and perspectives of the participants. Therefore, the use of mixed methods in future studies will allow for a more comprehensive understanding of the experiences and perspectives of the participants by combining the advantages of numerical data with the in-depth analysis opportunities of qualitative data. This approach can increase the richness of the research findings and contribute to the evaluation of the results in a more robust context.

DECLARATION OF THE AUTHORS

Declaration of Contribution Rate: The authors have equal contributions.

Declaration of Support and Thanksgiving: No support is taken from any institution or organization.

Declaration of Conflict: There is no potential conflict of interest in the study.

REFERENCES

- Akgündüz, Y., Alkan, C., & Gök, Ö. A. (2018). Perceived organizational support, employee creativity, and proactive personality: The mediating effect of meaning of work. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 34, 105-114. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2018.01.004>
- Alimoğlu Özkan, A., Ardiç, K., & Özsoy, E. (2022). Mütevazı liderliğin yenilikçi iş davranışına etkisinde psikolojik iyi oluşun rolü. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(3), 1179-1191. <https://doi.org/10.33206/mjss.1107468>
- Altıntaş, M. (2024). The mediating role of employee voice and psychological ownership in the effect of transformational leadership on organizational identification. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(3), 775-802. <https://doi.org/10.17153/oguuiibf.1420063>
- Arain, G. A., Bukhari, S., Hameed, I., Lacaze, D. M., & Bukhari, Z. (2018). Am I treated better than my co-worker? A moderated mediation analysis of psychological contract fulfillment, organizational identification, and voice. *Personnel Review*, 47(5), 1133-1151. <https://doi.org/10.1108/PR-04-2016-0090>
- Armstrong, M. (2009). *Armstrong's handbook of human resource management practice* (11th ed.). Kogan Page.
- Ashforth, B. E., Harrison, A. H., & Corley, K. G. (2008). Identification in organizations: An examination of four fundamental questions. *Journal of Management*, 34(3), 325-374. <https://doi.org/10.1177/0149206308316059>
- Baş, M. (2022). Mesleki özdeşleşme ve bilgi paylaşımı arasındaki ilişkide prososyal motivasyonun aracı, mütevazı liderliğin düzenleyici rolü. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(84), 1892-1908. <https://doi.org/10.17755/esosder.1114553>

- Baykal, E. (2018). Sosyal kimlik teorisi perspektifiyle Kraliçe Ari Sendromu. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 159-176.
- Bedeian, A. G. (2007). Even if the tower is “ivory,” it isn’t “white”: Understanding the consequences of faculty cynicism. *Academy of Management Learning & Education*, 6(1), 9-32. <https://doi.org/10.5465/AMLE.2007.24401700>
- Beğenirbaş, M., Gökmen, Y., & Yalçın, R. C. (2021). Mesleki özdeşleşme ve psikolojik sahiplenme çalışanların iş biçimlendirmelerine etki eder mi? Hizmet sektörü çalışanlarına yönelik bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 1127-1143. <https://doi.org/10.20491/isarder.2021.1188>
- Bergami, M., & Bagozzi, R. P. (2000). Self-categorization, affective commitment, and group self-esteem as distinct aspects of social identity in the organization. *British Journal of Social Psychology*, 39, 555-577. <https://doi.org/10.1348/014466600164633>
- Bharanitharan, K., Chen, Z. X., Bahmannia, S., & Lowe, K. B. (2019). Is leader humility a friend or foe, or both? An attachment theory lens on leader humility and its contradictory outcomes. *Journal of Business Ethics*, 160, 729-743. <https://doi.org/10.1007/s10551-018-3925-z>
- Bogosian, D., & Rousseau, C. (2017). How and why millennials are shaking up organizational cultures. *Rutgers Business Review*, 2(3), 386-394.
- Carnevale, J. B., Huang, L., & Paterson, T. (2019). LMX-differentiation strengthens the prosocial consequences of leader humility: An identification and social exchange perspective. *Journal of Business Research*, 96, 287-296. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.11.048>
- Chen, Y., Liu, B., Zhang, L., & Qian, S. (2018). Can leader “humility” spark employee “proactivity”? The mediating role of psychological empowerment. *Leadership & Organization Development Journal*, 39(3), 326-339. <https://doi.org/10.1108/LODJ-10-2017-0307>
- Cropanzano, R., & Mitchell, M. S. (2005). Social exchange theory: An interdisciplinary review. *Journal of Management*, 31(6), 874-900. <https://doi.org/10.1177/0149206305279602>
- Çetin, A., & Şentürk, M. (2016). Bilgi paylaşma davranışının planlı davranış teorisi ve sosyal değişim teorisi bağlamında incelenmesi: dermatologlar üzerine ampirik bir araştırma. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 16(2), 241-256. <https://doi.org/10.21121/eab.2016216927>
- Çetin, Ş., & Çakmakçı, C. (2012). Çalışan sesliliği ölçeğini Türkçe’ye uyarlama çalışması. *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 22(2), 1.
- Demirtaş, H. A. (2003). Sosyal kimlik kuramı, temel kavram ve varsayımlar. *İletişim Araştırmaları*, 1(1), 123-144. <https://doi.org/10.1501/iltaras.0000000023>
- Dutton, J. E., Roberts, L. M., & Bednar, J. (2010). Pathway for positive identity construction at work: Four types of positive identity and the building of social resources. *Academy of Management Review*, 35(2), 265-293. <https://doi.org/10.5465/AMR.2010.48463334>
- Dyne, L. V., Ang, S., & Botero, I. C. (2003). Conceptualizing employee silence and employee voice as multidimensional constructs. *Journal of Management Studies*, 40(6), 1359-1392. <https://doi.org/10.1111/1467-6486.00384>
- Erdem, A. T. (2020). Mesleki özdeşleşmenin tükenmişliğe etkisinde iş yükü algısının aracılık rolü: Hemşirelere yönelik bir araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 89-103. <https://doi.org/10.36362/gumus.821979>

- Feather, N. T., & Rauter, K. (2004). Organizational citizenship behaviors in relation to job status, job insecurity, organizational commitment and identification, job satisfaction, and work values. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 77(1), 81-94. <http://dx.doi.org/10.1348/096317904322915928>
- Fuchs, S. (2012). *Understanding psychological bonds between individuals and organizations: The coalescence model of organizational identification*. Palgrave Macmillan.
- Fuller, J. B., Barnett, T., Hester, K., & Relyea, C. (2003). A social identity perspective on the relationship between perceived organizational support and organizational commitment. *The Journal of Social Psychology*, 143(6), 789-791. <https://doi.org/10.1080/00224540309600432>
- Guo, J., Qiu, Y., & Gan, Y. (2020). Workplace incivility and work engagement: The chain mediating effects of perceived insider status, affective organizational commitment and organizational identification. *Current Psychology*, 41, 1809-1820. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-00699-z>
- Gül, E., & Timuroğlu, K. (2023). Mütevazı liderlik ile beyana dayalı kişisel inisiyatif ilişkisinde psikolojik güvenliğin aracı rolü. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 621-638. <https://doi.org/10.48146/odusobiad.1161848>
- Hall, D. T., Schneider, B., & Nygren, H. T. (1970). Personal factors in organizational identification. *Administrative Science Quarterly*, 15(2), 176-190. <https://doi.org/10.2307/2391488>
- Hogg, M. A., & Vaughan, G. M. (2002). *Social psychology* (3rd ed.). Prentice Hall.
- Hu, L. T., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural equation modeling: a multidisciplinary journal*, 6(1), 1-55. <http://dx.doi.org/10.1080/10705519909540118>
- Humphrey, A. (2012). Transformational leadership and organizational citizenship behaviors: The role of organizational identification. *The Psychologist-Manager Journal*, 15(4), 247-268. <https://doi.org/10.1080/10887156.2012.731831>
- İşcan, Ö. F. (2006). Dönüştürücü/Etkileşimci liderlik algısı ve örgütsel özdeşleşme ilişkisinde bireysel farklılıkların rolü. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 11(6), 160-177.
- Karabey, C. N., & İşcan, Ö. F. (2007). Örgütsel özdeşleşme, örgütsel imaj ve örgütsel vatandaşlık davranışı ilişkisi: Bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 231-241.
- Kassing, J. W. (2002). Speaking up: Identifying employees upward dissent strategies. *Management Communication Quarterly*, 16(2), 187-209. <https://doi.org/10.1177/089331802237234>
- Kerse, G., Koçak, D., & Özdemir, Ş. (2020). Mütevazı liderlik ölçeğinin Türkçe uyarlaması ve mütevazı liderliğin seslilik davranışına etkisi: Kuşak farklılığının düzenleyici rolü. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 1769-1787. <https://doi.org/10.20491/isarder.2020.943>
- Kerse, G., Koçak, D., & Özdemir, Ş. (2023). How humble leadership influences employee voice: The roles of psychological safety and work engagement. *Zeitschrift für Arbeits-und organizations psychologie A&O*, 68(3), 111-123. <https://doi.org/10.1026/0932-4089/a000425>
- Kırkbeşoğlu, E., & Kalemci Tüzün, İ. (2009). Bireycilik-toplulukçuluk ikileminde mesleki özdeşleşme ve örgütsel özdeşleşme ayrımı. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(1), 1-8.
- Kline, R. B. (2015). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. Guilford.

- Lee, E. S., Park, T. Y., & Koo, B. (2015). Identifying organizational identification as a basis for attitudes and behaviors: A meta-analytic review. *Psychological bulletin*, *141*(5), 1049.
- LePine, J. A., & Van Dyne, L. (1998). Predicting voice behavior in work groups. *Journal of Applied Psychology*, *83*(6), 853. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.83.6.853>
- Lewin, D., & Sherer, P. D. (1993). Does strategic choice explain senior executives' preference on voice and representation? In B. E. Kaufman & M. M. Kleiner (Ed.), *Employee representation: Alternatives and future directions* (p. 77-102). Industrial Relations Research Association.
- Li, J., Liang, Q. Z., & Zhang, Z. Z. (2016). The effect of humble leader behavior, leader expertise, and organizational identification on employee turnover intention. *Journal of Applied Business Research*, *32*(4), 1145-1156. <https://doi.org/10.19030/jabr.v32i4.9727>
- Li, J., Liang, Q., Zhang, Z., & Wang, X. (2018). Leader humility and constructive voice behavior in China: a dual process model. *International Journal of Manpower*, *39*(6), 840-854. <https://doi.org/10.1108/IJM-06-2017-0137>
- Li, X., Li, M., Fu, J., & Ullah, A. (2019). Leader humility and employee voice: The role of employees' regulatory focus and voice-role conception. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, *47*(6), 1-12. <https://doi.org/10.2224/sbp.7811>
- Liu, C. (2016). Does humble leadership behavior promote employees' voice behavior? A dual mediating model. *Open Journal of Business and Management*, *4*(4), 731-740. <https://doi.org/10.4236/ojbm.2016.44071>
- Ma, C., Wu, C. H., Chen, Z. X., Jiang, X., & Wei, W. (2020). Why and when leader humility promotes constructive voice: A crossover of energy perspective. *Personnel Review*, *49*(5), 1157-1175. <https://doi.org/10.1108/PR-02-2019-0049>
- Mael, F. A., & Ashforth, B. E. (1992). Alumni and their alma mater: A partial test of the reformulated model of organizational identification. *Journal of Organizational Behavior*, *13*(2), 103-123. <https://doi.org/10.1002/job.4030130202>
- Maynes, T. D., & Podsakoff, P. M. (2014). Speaking more broadly: An examination of the nature, antecedents, and consequences of an expanded set of employee voice behaviors. *Journal of Applied Psychology*, *99*(1), 87-112. <https://doi.org/10.1037/a0034284>
- Morrison, E. W. (2011). Employee voice behavior: Integration and directions for future research. *Academy of Management Annals*, *5*(1), 373-412. <https://doi.org/10.5465/19416520.2011.574506>
- Ng, T. W. H., & Feldman, D. C. (2012). Employee voice behavior: A meta-analytic test of the conservation of resources framework. *Journal of Organizational Behavior*, *33*, 216-234. <https://doi.org/10.1002/job.754>
- Nur, E., & Kaya, K. (2022). Is work alienation the reason behind cyberloafing behaviors? A research in the banking sector. *Journal of Current Researches on Business and Economics*, *12*(2), 109-132. <https://doi.org/10.26579/jocrebe.12.2.3>
- Owens, B. P., & Hekman, D. R. (2016). How does leader humility influence team performance? Exploring the mechanisms of contagion and collective promotion focus. *Academy of Management Journal*, *59*(3), 1088-1111. <https://doi.org/10.5465/amj.2013.0660>
- Owens, B. P., Johnson, M. D., & Mitchell, T. R. (2013). Expressed humility in organizations: Implications for performance, teams, and leadership. *Organization Science*, *24*(5), 1517-1538. <https://doi.org/10.1287/orsc.1120.0795>

- Özer, Ö., Özkan, O., Özmen, S., & Üzümcü, F. (2021). Mütevazı liderlik işten ayrılma niyetini etkiler mi? Hemşireler üzerinde bir araştırma. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 455-469. <https://doi.org/10.33399/biibfad.918409>
- Özkaya, Ş., & Tayfun, A. (2023). Kurumsal sosyal sorumluluk algılamalarının örgütsel özdeşleşme ve sanal kaytarma davranışına etkisi: Otel işletmeleri üzerine bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15(4), 3121-3140. <https://doi.org/10.20491/isarder.2023.1770>
- Öztürk, F., Eryürek, A., & Çiçek, H. (2024). Çalışanların örgütsel özdeşleşme ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin işe adanmışlıklarına etkisi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 412-428.
- Qiuyun, G., Liu, W., Zhou, K., & Mao, J. (2020). Leader humility and employee organizational deviance: the role of sense of power and organizational identification. *Leadership & Organization Development Journal*, 41(3), 463-479. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2022.929543>
- Qu, Q., He, Z. C., & Mei, Z. Q. (2013). An empirical study on the impact of leader humility on leadership effectiveness and employees' organizational identification. *China Soft Science*, 7, 101-109.
- Ricketta, M. (2005). Organizational identification: A meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior*, 66(2), 358-384. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2004.05.005>
- Ricketta, M., & Van Dick, R. (2005). Foci of attachment in organizations: A meta-analytic comparison of the strength and correlates of workgroup versus organizational identification and commitment. *Journal of Vocational Behavior*, 67(3), 490-510. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2004.06.001>
- Ruan, R., & Chen, W. (2021). Relationship between organizational identification and employee voice: A meta-analysis. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 49(10), 1-12. <https://doi.org/10.2224/sbp.10316>
- Saa-Perez, P. D., & García-Falcón, J. M. (2002). A resource-based view of human resource management and organizational capabilities development. *International Journal of Human Resource Management*, 13(1), 123-140. <https://doi.org/10.1080/09585190110092848>
- Serinkan, C., & Tülü, M. (2021). Örgütsel özdeşleşme ve örgütsel sinizm ilişkisi: Pamukkale üniversitesindeki idari personele yönelik bir araştırma. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 6(14), 48-70. <https://doi.org/10.25204/iktisad.836186>
- Siachou, E., Chaudhuri, R., Chatterjee, S., Vrontis, D., Kastanakis, M., & Barouta, M. (2024). Is humility in leadership a promoter of employee voice? A moderated mediation model. *European Management Journal*. 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2024.02.004>
- Suifan, T. S., Diab, H., Alhyari, S., & Sweis, R. J. (2020). Does ethical leadership reduce turnover intention? The mediating effects of psychological empowerment and organizational identification. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 30(4), 410-428. <https://doi.org/10.1080/10911359.2019.1690611>
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2007). *Experimental designs using ANOVA* (Vol. 724). Thomson/Brooks/Cole.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Ed.), *The social psychology of intergroup relations* (p. 33-47). Monterey, Brooks/Cole.
- Takeuchi, R., Chen, Z., & Chen, H. (2012). Applying uncertainty management theory to employee voice behavior: An integrative investigation. *Personnel Psychology*, 65(2), 283-323. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.2012.01247.x>

- Tokgöz, E., & Seymen, O. A. (2013). Örgütsel güven, örgütsel özdeşleşme ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişki: Bir devlet hastanesinde araştırma. *Öneri Dergisi*, 10(39), 61-76. <https://doi.org/10.14783/od.v10i39.1012000308>
- Turner, J. C. (1982). Towards a cognitive redefinition of the social group. In H. Tajfel (Ed.), *Social identity and inter-group relations* (pp. 15-40). Cambridge University Press.
- Turunç, Ö. (2011). Örgütsel adaletin çalışanların örgütsel özdeşleşme ve işten ayrılma niyetine etkisi: Örgütsel özdeşleşmenin aracılık rolü. *ISGUC: The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 13(1), 143-166. <https://doi.org/10.4026/1303-2860.2010.169.x>
- Turunç, Ö., & Çelik, M. (2010). Algılanan örgütsel desteğin çalışanların iş-aile, aile-iş çatışması, örgütsel özdeşleşme ve işten ayrılma niyetine etkisi: Savunma sektöründe bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(1), 209-232.
- Turunç, Ö., & Çelik, M. (2010). Çalışanların algıladıkları örgütsel destek ve iş stresinin örgütsel özdeşleşme ve iş performansına etkisi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 17(2), 183-206.
- Tyler, T. R. (1999). Why people cooperate with organizations: An identity-based perspective. In R. I. Sutton and B. M. Staw (Ed.), *Research in Organizational Behavior* (p. 201-247). Greenwich, JAI Press.
- Van Dick, R., Christ, O., Stellmacher, J., Wagner, U., Ahlswede, O., Grubba, C., Hauptmeier, M., Hield, H., Moltzen, K., & Tissington, P. A. (2004). Should I stay or should I go? Explaining turnover intentions with organizational identification and job satisfaction. *British Journal of Management*, 15(4), 351-360. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8551.2004.00424.x>
- Van Dick, R., Grojean, M. W., Christ, O., & Wieseke, J. (2006). Identity and the extra mile: Relationships between organizational identification and organizational citizenship behaviour. *British Journal of Management*, 17(4), 283-301. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8551.2006.00520.x>
- Van Knippenberg, D. (2000). Work motivation and performance: A social identity perspective. *Applied Psychology*, 49(3), 357-371. <https://doi.org/10.1111/1464-0597.00020>
- Vondey, M. (2010). The relationships among servant leadership, organizational citizenship behavior, person-organization fit, and organizational identification. *International Journal of Leadership Studies*, 6(1), 3-27.
- Walumbwa, F. O., Mayer, D. M., Wang, P., Wang, H., Workman, K., & Christensen, A. L. (2011). Linking ethical leadership to employee performance: The roles of leader-member exchange, self-efficacy, and organizational identification. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 115(2), 204-213. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2010.11.002>
- Weisman, H., Wu, C. H., Yoshikawa, K., & Lee, H. J. (2023). Antecedents of organizational identification: A review and agenda for future research. *Journal of Management*, 49(6), 2030-2061. <https://doi.org/10.1177/01492063221140049>
- Wilkinson, A., & Fay, C. (2011). New times for employee voice. *Human Resource Management*, 50(1), 65-74. <https://doi.org/10.1002/hrm.20411>
- Yalçın, R. C., & Fayganoğlu, P. (2022). Çalışan sesliliği liderden duyulan tatmin ve mesleki özdeşleşmeden etkilenir mi? Hizmet sektörü çalışanları örneği. *Business and Economics Research Journal*, 13(2), 329-348. <https://dx.doi.org/10.20409/berj.2022.376>

- Yuan, L., Zhang, L., & Tu, Y. (2018). When a leader is seen as too humble: A curvilinear mediation model linking leader humility to employee creative process engagement. *Leadership & Organization Development Journal*, 39(4), 468-481. <https://doi.org/10.1108/LODJ-03-2017-0056>
- Zheng, G., Zhou, Y., & Song, L. J. (2023). Linking leader humility with follower performance: A perspective of multi-foci relational identification. *Current Psychology*, 42(21), 18080-18098. <https://doi.org/10.1007/s12144-022-02966-7>
- Zhu, Y., Zhang, S., & Shen, Y. (2019). Humble leadership and employee resilience: Exploring the mediating mechanism of work-related promotion focus and perceived insider identity. *Frontiers in Psychology*, 10, 1-9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00673>

DİJİTAL FİNANS: BİBLİYOMETRİK BİR ANALİZ

DIGITAL FINANCE: A BIBLIOMETRIC ANALYSIS

Dr. Öğr. Üyesi Hilal OK ERGÜN¹

ÖZ

Bu çalışmanın amacı dijital finans alanında yapılan akademik çalışmaların bibliyometrik analiz yoluyla incelenmesidir. Çalışmada, Web Of Science veri tabanında 2017-2024 yılları arasında yayınlanmış, dili İngilizce olan, Social Sciences Citation Index, Science Citation Index Expanded ve Emerging Sources Citation Index dizinlerinde taranan, 654 makale bu analize dahil edilmiştir. Çalışmada, ilk olarak etkin yazar, ülke, dergi, anahtar kelime, WOS kategorileri ve bunlara ilişkin h-indeks değerleri belirlenmiştir. İkinci olarak, yazarlar, ülkeler ve anahtar kelimeler arasındaki bağlantılar VOSviewer programı kullanılarak tespit edilmiştir. Değerlendirmelere göre, konuya ilişkin makale sayısı 2020 sonrasında yoğunlaşmaktadır. Analiz sonucunda, Peterson K. Ozili, Guoxiang Li ve Silvio Vismara'nın etkin yazarlar olduğu tespit edilmiştir. Yazarlara ilişkin işbirliği analizinde ise; Jinbao Yang, Yung-ho Chiu, Tai-yu lin ve Qian Wang arasında ve Suling Feng, Guoxiang Li ve Yu Chong arasında işbirliğinin varlığı saptanmıştır. "Environmental Science and Pollution Research", "Sustainability" ve "Finance Research Letter" dergilerinin etkinliği belirlenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve Japonya ülkeleri arasında bağlantı gücünün yüksek olduğu sonucuna varılmıştır. Etkin anahtar kelimeler ise "digital finance", "financial inclusion" ve "digital financial inclusion"dır. Elde edilen bulguların, bu alanda çalışan araştırmacılar açısından önemli bir bilgi kaynağı olması ve araştırmacılara yol gösterici nitelikte olması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dijital Finans, Bibliyometrik Analiz, VOSviewer, Bibexcel, Web of Science.

JEL Sınıflandırma Kodları: G00, G10, G20.

ABSTRACT

The study aims to examine academic studies in digital finance through bibliometric analysis. The study includes 654 articles published between 2017 and 2024 in Web Of Science database, written in English, and scanned in Social Sciences Citation Index, Science Citation Index Expanded, and Emerging Sources Citation Index. The study determines active authors, countries, journals, keywords, WOS categories, and associated h-index values. Secondly, links between authors, countries, and keywords are determined using the VOSviewer program. According to analysis, the number of articles on this topic has increased after 2020. Consequently, Peterson K. Ozili, Guoxiang Li, and Silvio Vismara are identified as effective authors. When analysing the collaboration between authors, collaboration is found between Jinbao Yang, Yung-ho Chiu, Tai-yu Lin, and Qian Wang, and between Suling Feng, Guoxiang Li, and Yu Chong. The effectiveness of the journals "Environmental Science and Pollution Research", "Sustainability", and "Finance Research Letter" is determined. It is found that the connection strength between the countries of the United States, the United Kingdom, and Japan is high. Active keywords are "digital finance", "financial inclusion", and "digital financial inclusion". The findings are expected to be an essential source of information for researchers working in this area and provide guidance for researchers.

Keywords: Digital Finance, Bibliometric Analysis, VOSviewer, Bibexcel, Web of Science.

JEL Classification Codes: G00, G10, G20.

¹ Trabzon Üniversitesi, Beşköprü Meslek Yüksekokulu, Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, hilalok@trabzon.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

The study aims to examine the studies in the literature on digital finance that express the reflection of digital applications in the financial world through a bibliometric analysis.

Design/methodology/approach:

The study examines articles that are published between 2017 and 2024 in the Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED), Social Sciences Citation Index (SSCI), and Emerging Sources Citation Index (ESCI) in the Web Of Science (WOS) database and are only written in English. The documents for the 654 studies examined are edited to include all information, including title, year of publication, author details, journal details, abstract, keyword, and reference information. All studies examined are in article type. First, the study analysis: On May 14, 2024, the Web of Science database is accessed, and the search is performed by selecting the title "subject" with the keyword "digital finance". The scanning is renewed by selecting "Article" as the document type, "2007-2024" as the publication year, "Social Sciences Citation Index, Science Citation Index Expanded and Emerging Sources Citation Index" as the index type, and "English" as the publication language. 654 articles received during scanning are included in the analysis process. The study analysis consists of two stages that carry out detailed investigations. First, the Bibexcel program, an Excel-based program, is used to analyse the study. The Bibexcel application aims to determine the active author, country, journal, keyword, and active WOS categories in the digital finance literature between the relevant years. The bibliometric mapping method is used in the second phase of the analysis. The VOSviewer program is used to implement this method.

Findings:

When examining the publication years of the 654 studies examined, it is found that the number of publications was lowest in 2017 and 2018 (4), the number of publications increased in 2019 (6), and the rate of increase increased in 2020 compared to previous years. After 2020, the number of publications has gradually increased. So much so that 618 out of 654 studies are conducted after 2020. In this context, it can be seen that academic studies on digital finance have increased with the development of technology and the impact of digitalization on the financial world. The study is analysed in two steps. The first phase of the study's analysis identifies the active authors who have contributed to the digital finance literature and calculates the number of articles, citations, and h-index scores they have presented in this field. According to the h-index, the active authors are Peterson K., Ozili, Guoxiang Li, Silvio Vismara, Farhad Taghizadeh-Hesary, and Yu Wu. Second, active journals related to digital finance literature are identified, and the journal studies' publication frequency and h-index values are calculated. The journals that are categorized as practical based on publication frequency and h-index values are Environmental Science and Pollution Research, Sustainability, Finance Research Letter, Frontiers in Environmental Science, and Plos One. Thirdly, influential countries are identified in the analysis. Based on the H-index values, China, the United States, the United Kingdom, India, and Malaysia are classified as influential countries. China also ranks first in terms of the number of citations and publications in digital finance. Fourth, keywords and WOS categories are determined. It is found that "digital finance", "financial inclusion", "digital financial inclusion", "fintech", and "China" are the most frequently used keywords. "Impact", "innovation", "economic growth", "growth", and "performance" are the most frequently used categories in this area. In the second phase of the analysis, the VOSviewer application is used to analyse the strength of the links between countries, citations, keywords, and authors. The country network analysis focuses on China, the United Kingdom, and the United States, and the links between countries are strong. A similar situation also applies in terms of the concentration centre of citations and the connection between countries. In terms of keywords, it is found that the terms "digital finance", "financial inclusion", "digital financial inclusion", "funding constraint", and "fintech" are important and have connections. In this context, digital finance is associated with the terms "financial inclusion", "financial constraints", and "fintech" in the studies, and the studies are conducted within this framework. When examining the strength of the connection between the authors, it is found that there is a connection between Jinbao Yang, Yung-ho Chiu, Tai-yu Lin, and Qian Wang and Suling Feng, Guoxiang Li, and Yu Chong. When examining the results obtained in this direction, China stands out in terms of studies and contributing authors on digital finance. However, it is found that authors from other countries have also collaborated and contributed to this topic.

Conclusion and Discussion:

The study, which examines articles in digital finance through bibliometric analysis, is essential to evaluate the evolution of articles over the years and their development aspects. In this context, as a result of the analysis, it can be stated that the studies in the field of digital finance are still in the development phase. However, the studies also found that the study is not confined to a single discipline, but rather is multidisciplinary in nature, encompassing various journals, keywords, and related topics, which adds a layer of complexity and depth to the research. The study is a source of information for the evaluation of studies in the field of digital finance. It can be an essential data source for researchers and interested parties working in this field. In this context, it is expected to contribute to the literature. It also provides researchers with general information about the countries where articles in the field of digital finance are published, as well as the authors and the journals in which the articles are published. Accordingly, it is expected to help significantly researchers determine their field of study on the subject, set study boundaries, and identify journals. It can also be considered an essential analysis for identifying research gaps in the field of digital finance and determining future studies that will guide the work of researchers.

1. GİRİŞ

Teknolojik gelişmelere bağlı olarak dijitalleşme konusu, hayatın her alanında olduğu gibi finans alan yazınında da çokça tartışılan konular arasında yer almaya başlamıştır. Teknolojik yeniliklerin sisteme entegre edilmesi finansal hizmetlerin yaygın olarak kullanılabilirliğine olanak sunmaktadır. En genel ifadeyle dijital finans kavramı dijital teknolojiler aracılığıyla sunulan finansal hizmetler olarak tanımlanabilmektedir. Dijital finansal hizmetleri kullanmak için, hizmet kullanıcısının mevcut bir banka hesabı (veya kullanım iznine sahip üçüncü taraf hesapları) ve mobil cihazlar, kişisel bilgisayarlar veya internet dahil olmak üzere dijital platformlar aracılığıyla nakit ödeme yapmak (çıkışlar) veya gelir elde etmek (nakit girişi) için hesaplarda kullanılabilir fonu (veya kredili mevduat) olmalıdır (Ozili, 2018, s. 330).

Dijital finans konusu son yıllarda alan yazınında üzerinde durulan hususlar arasında yer almaktadır. Bu bağlamda alan yazını incelendiğinde, dijital finansa ilişkin bibliyometrik analiz yapılan çalışmalara da yer verildiği tespit edilmiştir. Bunlardan birkaçına değinmek yerinde olacaktır. Brika (2022) tarafından yapılan çalışmada 2006-2020 yılları arasında dijital finans ve fintek konularını içeren 343 makale bibliyometrik analiz yöntemleriyle incelenmiştir. ScienceDirect veri tabanında yer alan çalışmaların ele alındığı çalışmada, gelecekteki çalışma alanları, araştırma boşlukları ve potansiyel çalışma alanları bakımından araştırmacılara bilgi sunulmuştur. Mishra ve Albalushi (2023), dijital finans ile yeşil inovasyon ilişkisini inceleyen çalışmaları bibliyometrik olarak incelemişlerdir. Çalışma sonucunda, Dimension AI veri tabanında 2017-2023 yılları arasında İngilizce yayınlanan makaleler kapsamında 2022 yılında en fazla atıf sayısı tespit edilmiştir. Alana ilişkin çalışmalarda Çin, ABD ve Birleşik Krallık'ın ön planda olduğu ve disiplinler arası çalışmaların varlığı vurgulanmıştır. Zou vd. (2023), 2006-2022 döneminde Web of Science ve Scopus'taki dijital finans ve fintek konularını ele alan 1191 çalışmayı bibliyometrik ve içerik analizlerini kullanarak incelemişlerdir. Çalışma sonucunda alana ilişkin yayın sayısının son yıllarda artış gösterdiğini belirtmişlerdir. Anahtar kelimeler için fintek, finansal kapsayıcılık, blockchain, inovasyon ve dijital finans kavramlarının sıklıkla kullanıldığını tespit etmişlerdir. Buna bağlı olarak çalışmada, dijital finansın yeni bir araştırma alanı olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca alandaki çalışmalarda Çin, ABD, İngiltere, Rusya ve Avustralya'nın öne çıktığı belirlenmiştir. Hamza ve Saleh (2024) yaptıkları çalışmada Scopus veri tabanında 2003-2023 yılları arasındaki dijital finansa ilişkin literatür çalışmalarını bibliyometrik analiz ile incelemişlerdir. Çalışma sonucunda alana katkı sağlayan ülke bağlamında Çin'in önemli bir rolü olduğu tespit edilmiş, Pakistan ve Malezya için yeni işbirliklerinin varlığı ortaya koyulmuştur. Bununla birlikte çalışmaların disiplinler arası bir zeminde olduğu da vurgulanmıştır.

Bu çalışmada, dijital uygulamaların finans dünyasına yansımaları ifade eden dijital finans konusunda alan yazınında yapılan çalışmaların bibliyometrik analiz ile incelenmesi amaçlanmıştır. Bu çalışmanın incelenen yıllar, incelenen makalelerin tarandığı indeksler ve veri tabanının kullanımı noktasındaki özgünlüğünden dolayı literatüre katkı sunması ve araştırmacıların çalışma planlamaları açısından yol açıcı nitelikte katkısı olması beklenmektedir. Bu doğrultuda, çalışmada geliştirilen araştırma soruları şu şekildedir:

- Dijital finans alanında yapılan çalışmaların yılları içindeki gelişimi nasıldır?
- Dijital finans alanında yapılan çalışmalarda etkin olan yazarlar, dergiler, ülkeler hangileridir?
- Dijital finans alanında yapılan çalışmalarda etkin yazar, dergi ve ülkelerde yayın sıklığı, atıf sayısı ve h-indeks skorları nedir?
- Dijital finans konusunda yapılan çalışmalarda yazarlar ve WOS tarafından en fazla kullanılan anahtar kelime ve tekrar edilme sıklığı nedir?
- Dijital finans konusunda yapılan çalışmalarda ülkeler, yazarlar ve atıflar açısından işbirliği nasıldır?
- Dijital finans alanında yapılan çalışmalarda, anahtar kelimeler arasındaki bağlantı gücü nasıldır?

Çalışmada cevabı aranan yukarıdaki sorulara ilişkin, çalışma beş bölüm olarak tasarlanmıştır. Giriş bölümünden sonraki ikinci bölümde literatür incelemesi yer almaktadır. Üçüncü bölümde, çalışmanın yöntemi, analiz süreci, amacı, kapsamı ve sınırlılıklarına değinilmiştir. Dördüncü bölümde, çalışmada kullanılan analiz ve bulgulara ilişkin detaylara yer verilmiştir. Beşinci bölümde ise sonuç ve tartışma bölümü ile çalışma tamamlanmıştır.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Konuya ilişkin literatür incelendiğinde, dijital finansın başta çevre olan ilişkisi olmak üzere; işletmeler ve bankacılık açısından ele alındığı tespit edilmiştir. Bu bölümde, dijital finans konusunun önemini vurgulamak ve literatürdeki çalışmaların ayrıntılarını analiz etmek amacıyla en fazla atıf almış çalışmalara yer verilmiştir.

Ozili (2018) çalışmasında, dijital finans kavramını tartışarak, dijital finansın gelişen ve gelişmekte olan ülkelerde; bireyler, işletmeler ve hükümetler açısından olumlu etkileri ile sağladığı kolaylıklar ve bununla birlikte dijital finansın olumsuz etkilerini ele almıştır. Li vd. (2020) çalışmasında, Çin’de dijital kapsayıcı finansın hane halkı tüketimini teşvik edebileceğini tespit etmiştir. Diğer bir ifadeyle dijital kapsayıcı finansın sıklıkla alınan ürünlerde hane halkı harcamalarını arttırabileceği sonucuna varmışlardır. Banna ve Alam (2021), Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği’nde yer alan ülkelerde dijital finansal kapsayıcılığın bankacılık istikrarına etkisini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda, dijital finansal katılımın ilgili ülkelerde bankacılık istikrarını olumlu yönde etkilediği ve dijital finansın finansal dayanıklılığa yol açan önemli bir araç olabileceği sonucuna varmışlardır. Cao vd. (2021) 2011-2027 yılları arasında Çin’de yaptıkları çalışmada, dijital finansın enerji-çevre performansına etkisini incelemiş ve çalışma sonucunda dijital finansın enerji-çevre performansını olumlu yönde etkilediği sonucuna varmışlardır. Chen ve Zhang (2021) yaptıkları çalışma sonucunda, dijital finansın Çin’deki imalat sanayinin hizmet sunma faaliyetleri üzerinde, olumlu etkisi olduğunu saptamışlardır. Diğer ifadeyle dijital finansın imalat sektöründeki işletmelerin hizmetleşmesini desteklediği sonucunu elde etmişlerdir. Zhao vd. (2021), 2011-2018 yılları arasında Çin’de bölgesel olarak dijital finans ve karbon emisyonları arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışma sonucunda dijital finansın karbon emisyonlarını engelleyici etkisinin varlığını tespit etmişlerdir. Du vd. (2022), Çin’in 30 farklı eyaleti için yaptıkları çalışmada, dijital finansın çevre kirliliği üzerinde mekânsal yayılım olarak olumlu etkisi olduğunu saptamışlardır. Ayrıca yerel düzeyde dijital finansın çevre kirliliği üzerindeki engelleyici etkisinin artış eğiliminde olduğunu tespit etmişlerdir. Feng vd. (2022) yaptıkları çalışmada, dijital finansın yeşil teknoloji inovasyonu üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda dijital finansın yeşil teknoloji inovasyonunu olumlu yönde etkilediğini ve bu etkinin küçük ölçekli işletmelerde daha fazla olduğunu saptamışlardır. Ayrıca dijital finansın çevresel düzeyde yerleşme faaliyetleri ile yeşil teknoloji inovasyonunu teşvik edebileceğini tespit etmişlerdir. Li vd. (2022), 2011-2018 yılları arasında Çin’de dijital finansın sektörel kirlilik üzerindeki etkisini ve bölgeler arasındaki farklılıkları araştırmışlardır. Elde edilen bulgulardan biri dijital finansın çevresel eşitsizlik üzerinde önemli bir azaltıcı etkisi olduğuna ilişkindir. Liu vd. (2022), 2011-2018 yılları arasında dijital finansın yeşil inovasyon üzerinde pozitif etkisi olduğunu saptamışlardır. Qin vd. (2022), Çin’de dijital finansın tüketime dayalı hane halkı karbon emisyonları üzerinde pozitif etkisini tespit etmişlerdir. Bununla birlikte çalışmada, dijital finansın yeşil finansı teşvik ederek hane halkı karbon emisyonlarını azaltabileceği de vurgulanmıştır. Yao ve Yang (2022), 2011-2020 yılları arasında Çin’de dijital finansın KOBİ’lerde kurumsal finansman kısıtlamasını azaltarak inovasyon için teşvik edici etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Tang vd. (2022) yaptıkları çalışmada, büyümekte olan işletmelerde dijital finansın işletme değeri üzerindeki etkisini araştırmış ve çalışma sonucunda dijital finansın işletme değeri üzerinde olumlu etkisinin olduğu tespit etmişlerdir. Lin ve Ma (2022) de yaptıkları çalışmada, dijital finansın yeşil teknoloji inovasyonunun miktarı ve kalitesi üzerindeki etkisini Çin’de 271 il kapsamında incelemişlerdir. Çalışma sonucunda, dijital finansın yeşil teknolojik inovasyonun miktarını ve kalitesini arttırabileceği tespit edilmiştir. Ayrıca yazarlar dijital finansın finansman kısıtlamalarını hafiflettiği ve dolaylı olarak yeşil inovasyonu geliştirdiği sonucuna varmışlardır. Wu ve Huang (2022), Çin’de 157 enerji firması kapsamında dijital finans ve finansal kısıtlamaların bir firmanın finansal performansı üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda elde edilen bulgular dijital finansın enerji firmalarının finansal performansını olumlu yönde, finansal kısıtlamaların ise olumsuz yönde etkilediğine yöneliktir.

Dijital finans, çevresel ve sosyal sorumluluk performansının kurumsal finansman verimliliği üzerindeki etkisini araştıran Chang vd. (2023), çalışma sonucunda çevresel, sosyal sorumluluk performansının ve dijital finansın kurumsal finansman verimliliğini olumlu yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Ayrıca dijital finans, çevresel, sosyal sorumluluk performansının kurumsal finansman verimliliği üzerindeki etkisini azalttığını saptamışlardır. Benzer biçimde dijital finansın kurumsal çevre, sosyal ve yönetim üzerindeki etkisini inceleyen Mu vd. (2023) yaptıkları çalışmada 2011-2020 döneminde Çin’de dijital finansın kurumsal çevre, sosyal ve yönetim performansını pozitif olarak etkilediğini ve finansal kısıtlamaları azaltarak çevre, sosyal ve yönetim performansını arttırdığı tespit edilmiştir. Ayrıca, Çin’de dijital finansın endüstriyel yapının iyileştirilmesi üzerindeki etkisini araştıran Ren vd. (2023), dijital finans gelişiminin endüstriyel yapının iyileştirilmesini önemli ölçüde arttırdığını tespit etmişlerdir. Bununla beraber, ekonomisi gelişmiş ve daha az gelir eşitsizliği olan ancak finansallaşma düzeyinin daha düşük olduğu şehirlerde dijital finansın etkisinin daha önemli olduğu sonucunu elde

etmişlerdir. Yang ve Hui (2024) çalışmasında dijital finansın yeşil inovasyonu olumlu yönde etkilediğini saptamışlardır. Yang vd. (2024) yaptıkları çalışmada, 2011-2019 yılları arasında dijital finansın gelişiminin yeşil kalkınma verimliliğini inovasyon ve tahsis etkisiyle bölgesel düzeyde arttırdığını saptamışlardır. Zhang vd.(2024) 2011-2021 yılları arasında Bölgesel Kapsamlı Ekonomik Ortaklık ülkelerinde dijital finansın gelişiminin bölgesel ekonomik büyümeyi desteklediğini saptamışlardır. Xie ve Wu (2024) yaptıkları çalışmada 2011-2021 döneminde Çin’de dijital finansın Ar-Ge başarılarının dönüşümüne pozitif etkisini tespit etmişlerdir.

3. YÖNTEM

3.1. Çalışmanın Analiz Süreci ve Yöntemi

Dijital finans konusunu ele alan makalelerin incelendiği bu çalışmada, bibliyometrik analiz yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmanın analiz sürecinde ilk olarak; 14 Mayıs 2024 tarihinde Web Of Science veri tabanına giriş yapılarak “dijital finans” anahtar kelimesi ile “konu” başlığı seçilerek tarama yapılmıştır. Buna göre dijital finans konusunu ele alan tüm çalışmaların incelenmesi amaçlanmıştır. Tarama sonucunda elde edilen çalışmalar arasında, yayım yılı, belge türü, indeks türü ve dil kısıtlamaları yapılarak, sonuçların iyileştirilmesi amaçlanmıştır. Belge türü olarak “makale”, yayım yılı olarak “2017-2024”, indeks türü olarak “Social Sciences Citation Index, Science Citation Index Expanded ve Emerging Sources Citation Index” ve yayım dili olarak “İngilizce” seçilerek tarama yenilenmiş ve taramada elde edilen 654 makale türü çalışma analiz sürecine dahil edilmiştir.

Çalışmanın analizi detaylı incelemeler yapmak üzere iki aşamadan oluşmaktadır. Çalışmanın analiz sürecinde, ilk olarak excel tabanlı bir program olan bibexcel programı kullanılmıştır. Bibexcel uygulamasının kullanım amacı, dijital finans alan yazınında ilgili yıllar arasında etkin yazar, ülke, dergi, anahtar kelime ve etkin WOS kategorilerinin belirlenmesidir. Analizin ikinci aşamasında bibliyometrik haritalama yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemin uygulanmasında VOSviewer programından yararlanılmıştır. Bu yöntemin kullanım amacı ortak yazarlık, ülkeler ve alıntı haritalarının oluşturulmasıdır.

Sonuç itibarıyla çalışmada ilk olarak alan yazına ait etkin yazar, ülke, dergi, anahtar kelimeler tespit edilmiş, ardından haritalama yöntemi kullanılarak, yazarlar, çalışma yapılan ülkeler ve alıntılar arasındaki bağlar ortaya koyulmuştur.

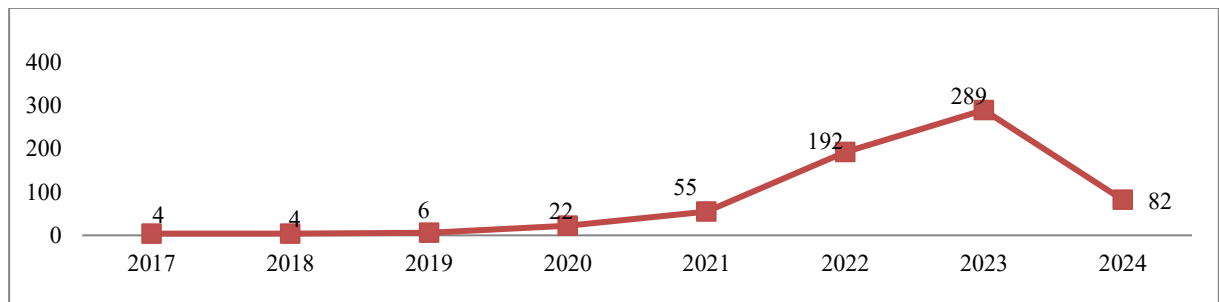
3.2. Çalışmanın Amacı, Kapsamı ve Sınırlılıkları

Bu çalışmanın amacı, uluslararası düzeyde alan yazınında dijital finans ile ilgili yapılan çalışmaların incelenmesidir. Çalışmada, Web Of Science (WOS) veri tabanındaki 2017-2024 yılları arasında Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED), Social Sciences Citation Index (SSCI) ve Emerging Sources Citation Index (ESCI) dizinlerinde taranan ve yalnızca dili İngilizce olan makaleler incelenmiştir. WOS veri tabanının tercih edilmesinin nedeni, araştırmacılar tarafından yoğunlukla kullanılmasından kaynaklanmaktadır. İncelenen 654 çalışmaya ilişkin dokümanlar başlık, yayım yılı, yazar bilgisi, dergi bilgisi, özet, anahtar kelime, referans bilgisi olmak üzere tüm bilgileri kapsayacak biçimde ele alınmıştır. İncelenen çalışmaların tümü makale türündedir.

4. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde 654 makalenin bibliyometrik analiz ile incelenmesi sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Çalışma kapsamında incelenen 654 makalenin yayınlanma yıllarına göre dağılımı Şekil 1’de sunulmaktadır.

Şekil 1. Yıllara Göre Yayın Sayısı

Şekil 1 incelendiğinde, dijital finans alanında yapılan çalışmaların özellikle 2020 yılından sonra artış gösterdiği, diğer bir ifadeyle çalışmaların büyük çoğunluğunun 2020 yılı sonrasında yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, akademisyenlerin 2020 yılından sonra alana ilişkin katkılarında artan bir trend olduğunu ifade etmek mümkündür.

Çalışma kapsamında dijital finansa ilişkin incelenen 654 çalışmada, 1796 yazar tespit edilmiştir. Bu yazarların h indeks değeri en yüksek olan 20'sinin atıf sayısı, konuyla ilgili yaptıkları çalışma sayısı ve h indeks skorları Tablo 1'de sunulmaktadır.

Tablo 1. Dijital Finans Alanında Etkin 20 Yazarların Tespiti

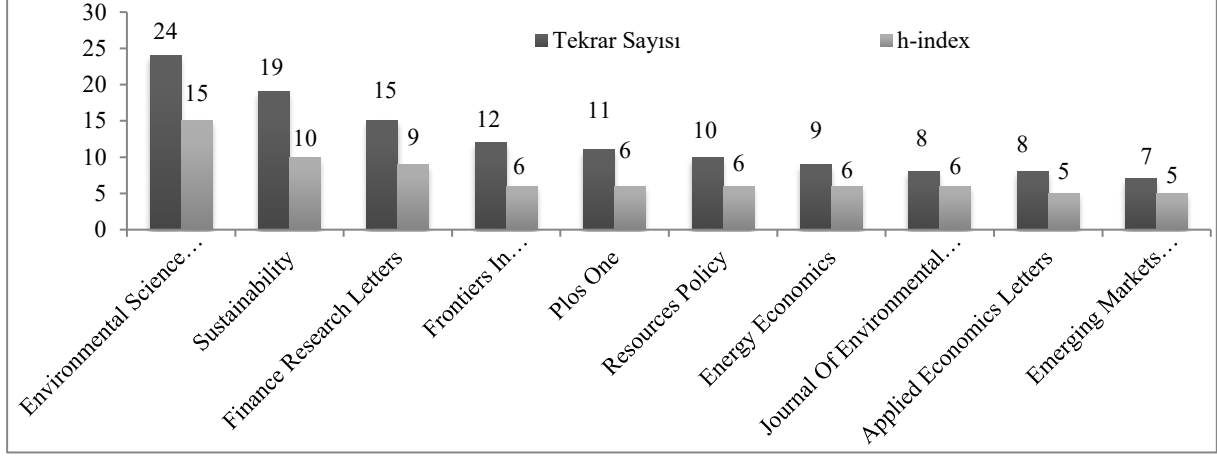
Sıra	Yazarlar	Tüm Atıflar	Tüm Makaleler	H-İndeks
1	Peterson K., Ozili	547	7	4
2	Guoxiang Li	329	5	4
3	Silvio Vismara	139	5	4
4	Farhad Taghizadeh-Hesary	424	3	3
5	Yu Wu	392	3	3
6	Suling Feng	316	4	3
7	Yongwei Ye	101	3	3
8	Yu Chong	83	4	3
9	Xiaohang Ren	49	3	3
10	Jing Jian Xiao	353	3	2
11	Rong Zhang	301	2	2
12	Yin Liu	166	2	2
13	Asif Razzaq	162	2	2
14	Gudian Zeng	154	2	2
15	Xiaohang Ren	154	2	2
16	Dongyang Zhang	137	2	2
17	Yalin Jiang	123	3	2
18	Shengdao Gan	121	2	2
19	Zhenghui Li	118	2	2
20	Zhichao Yin	111	2	2

Not: Sıralamalar yazarların h-index skorlarına göre yapılmıştır.

Tablo 1'de dijital finans alan yazınında etkin olduğu tespit edilen ilk 20 yazar sunulmuştur. Buna göre, Peterson K., Ozili dijital finans konusunda, ilgili yıllar ve incelenen dizinler kapsamında 7 çalışmasının olduğu, bu çalışmalara ilişkin 547 atfının olduğu ve bu bağlamda h indeks skorunun 4 olduğu görülmektedir. Buna göre, alana ilişkin en fazla çalışma yapan yazarlar sırasıyla Peterson K., Ozili, Guoxiang Li ve Silvio Vismara'dır. En fazla atıf alan yazarlar ise sırasıyla; Peterson K., Ozili, Farhad Taghizadeh-Hesary ve Yu Wu'dur.

Dijital finansa ilişkin incelenen çalışmalarda 229 farklı derginin olduğu tespit edilmiştir. H-indeksi en yüksek olan ilk 10 dergi ve konunun yayınlanma sayısı Şekil 2'de sunulmaktadır.

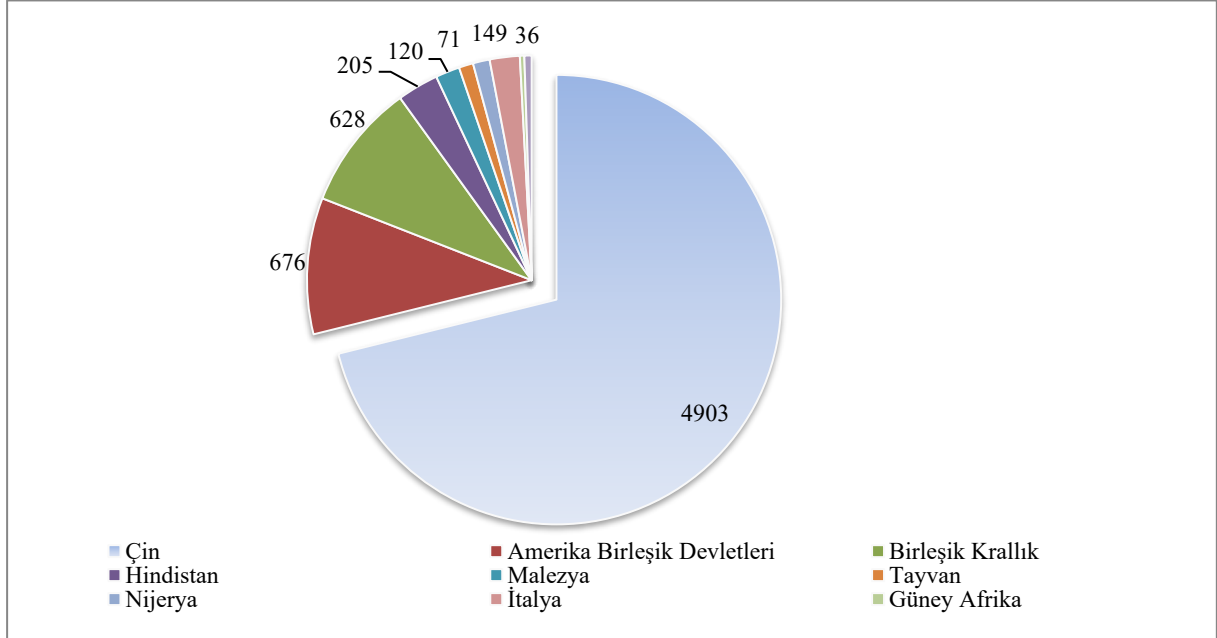
Şekil 2. Dijital Finans Alanında Etkin 10 Derginin Analizi

Şekil 2’de, dijital finans alan yazınında etkin olarak tespit edilen dergiler yer almaktadır. Buna göre alana ilişkin en fazla çalışmanın “Environmental Science and Pollution Research” olduğu ve derginin h indeksi skorunun da diğer dergiler arasında en yüksek olduğu görülmektedir. İkinci sırada “Sustainability” ve üçüncü sırada “Finance Research Letters” dergisi gelmektedir. Bu bağlamda konunun multidisipliner bağlamda ele alındığını da ifade etmek mümkündür.

Dijital finansa ilişkin incelenen çalışmalarda, 59 farklı ülkeden çalışma yapıldığı tespit edilmiştir. Farklı ülkelere yapılan yayınların atıf alma sayısına göre en yüksek olan ilk 10 ülke Şekil 3’te sunulmaktadır.

Şekil 3. Dijital Finans Alanında Etkin 10 Ülkeye İlişkin Atıf Sayısı

Şekil 3’te dijital finans alan yazınında etkin olarak tespit edilen ülkeler ve atıf sayıları yer almaktadır. Buna göre alan yazında yer alan çalışmalarda en fazla atıf alan ülke Çin’dir. Çin’i sırasıyla Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, Japonya, Hindistan, Fransa, İtalya, Malezya, Polonya ve Lübnan takip etmektedir.

Tablo 2’de ise dijital finans alanında yapılan çalışmalara ilişkin ülkeler, yayın sayısı ve h-indeksi skorları sunulmaktadır.

Tablo 2. Dijital Finans Alanında Etkin 20 Ülkelere İlişkin Yayın Sayıları ve H-İndeks Skorları

Sıra	Ülkeler	Tüm Makaleler	h indeks	Sıra	Ülkeler	Tüm Makaleler	h-indeks
1	Çin	445	36	11	Japonya	4	3
2	Amerika Birleşik Devletleri	23	10	12	Polonya	4	3
3	Birleşik Krallık	18	8	13	Pakistan	6	2
4	Hindistan	21	5	14	Sri Lanka	4	2
5	Malezya	13	5	15	Avustralya	4	2
6	Tayvan	8	4	16	Lübnan	4	2
7	Nijerya	8	4	17	Suudi Arabistan	4	2
8	İtalya	7	4	18	Hollanda	3	2
9	Güney Afrika	6	3	19	Güney Kore	3	2
10	İspanya	5	3	20	Endonezya	3	2

Not: Sıralama, ülkelerin h-index skorlarına göre yapılmıştır.

Tablo 2’de dijital finans alan yazınında tespit edilen etkin ülkelerden ilk 20’sine ilişkin, yayın sayısı ve h indeks skorları yer almaktadır. Buna göre, konuya ilişkin en fazla çalışma yapılan ülkenin Çin olduğu ve h-indeks skorunun da en yüksek olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, çalışmaların büyük çoğunluğunun Çin’de gerçekleştiği görülmektedir.

Dijital finans konusunda yapılan çalışmalarda yazarlar ve WOS tarafından kullanılan anahtar kelime ve tekrar edilme sayısı Tablo 3’te sunulmaktadır.

Tablo 3. Anahtar Kelimelere İlişkin Detaylar

No	Yazar Anahtar Kelime	Tekrar Sayısı	WOS Kategorisi Anahtar Kelime	Tekrar Sayısı
1	Digital finance	399	Impact	83
2	Financial inclusion	56	Innovation	73
3	Digital financial inclusion	56	Economic-Growth	66
4	Fintech	41	Growth	65
5	China	38	Performance	51
6	Financing constraints	49	Constraints	40
7	Blockchain	18	CO2 Emissions	37
8	Carbon emission	22	Technology	34
9	Green innovation	16	Consumption	33
10	Green technology innovation	16	China	31
11	Green finance	14	Efficiency	31
12	Sustainable development	14	Credit	30
13	Digital economy	12	Energy	26
14	Technological innovation	12	Inclusion	26
15	Sustainability	11	Investment	26
16	Economic growth	10	Information	25
17	Environmental regulation	10	Fintech	24
18	Threshold effect	10	Access	23
19	Mediating effect	9	Determinants	23
20	Spatial Durbin model	9	Energy-Consumption	23

Tablo 3’te dijital finans alan yazınına ilişkin yazarların ve WOS veri tabanının en fazla kullandığı 20 anahtar kelimeye yer verilmiştir. Yazarlar açısından dijital finans kavramının ardından en fazla kullanılan anahtar

kelimenin “Financial Inclusion” olduğu ve bunu takiben de “Digital Financial Inclusion” olduğu görülmektedir. Web of Science veri tabanında da bu alana ilişkin “Impact” anahtar kelimesinin en fazla kullanıldığı görülmektedir. Tekrar sayısı bakımından “Innovation” ve “Economic-Growth” en fazla kullanılan anahtar kelimeler arasında yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte, Tablo 3 genel itibariyle incelendiğinde çevre konusuna ilişkin anahtar kelimelerin de yoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda dijital finansa ilişkin çalışmaların çevre konuları bağlamında yoğunlukla ele alındığını ifade etmek mümkündür.

Dijital finans konusunda yapılan çalışmalarda 79 farklı WOS kategorisi tespit edilmiştir. Çalışmalarda en fazla kullanılan 20 kategori ve tekrar edilme sayıları Tablo 4’te sunulmaktadır.

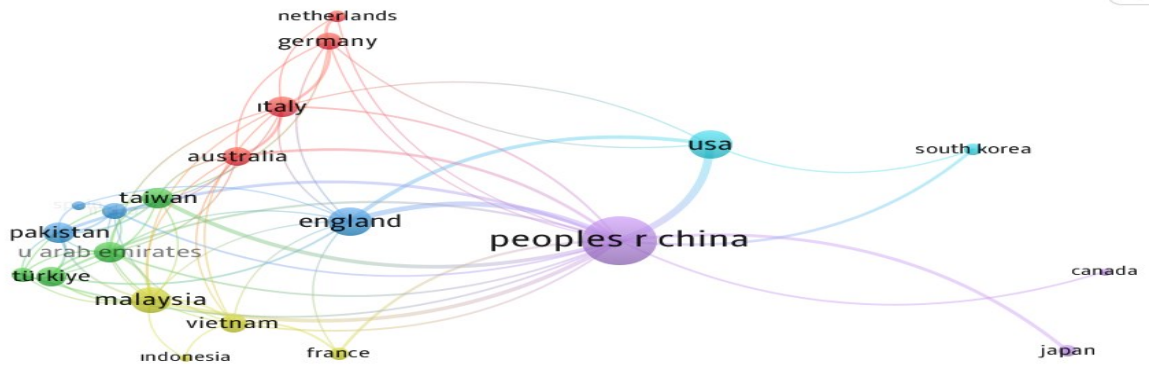
Tablo 4. WOS Kategorisi ve Tekrar Sayısı

Sıra	WOS Kategorisi	Tekrar Sayısı	Sıra	WOS Kategorisi	Tekrar Sayısı
1	Environmental Sciences	167	11	Development Studies	15
2	Economics	149	12	Computer Science, Information Systems	14
3	Business, Finance	110	13	Information Science & Library Science	13
4	Environmental Studies	82	14	Public, Environmental & Occupational Health	12
5	Green & Sustainable Science & Technology	80	15	Regional & Urban Planning	12
6	Business	45	16	Agronomy	9
7	Multidisciplinary Sciences	39	17	Engineering, Environmental	9
8	Management	31	18	International Relations	9
9	Social Sciences, Interdisciplinary	25	19	Law	9
10	Energy & Fuels	17	20	Mathematics	9

Tablo 4 incelendiğinde dijital finansa ilişkin alan yazında kullanılan WOS kategorisinin “Environmental Sciences” olduğu görülmektedir. “Environmental Sciences” ifadesini sırasıyla “Economics” ve “Business, Finance” kategorileri takip etmektedir. Kategori bağlamında da çalışmaya multidisipliner bir bakışın var olduğunu ifade etmek mümkündür.

Analizin ikinci aşamasında, alan yazındaki çalışmalar bibliyometrik haritalama yöntemi kullanılarak incelenmiştir. İlk olarak yapılan çalışmaların ülkeler arası birlikteliğine ilişkin bibliyometrik ağ analizi Şekil 4’te sunulmuştur. Bir ülkeyle ilgili en az 5 atıf olmak üzere seçim yapılmıştır.

Şekil 4. Yayınların Ülkelerarası Birlikteliğe İlişkin Bibliyometrik Haritalama

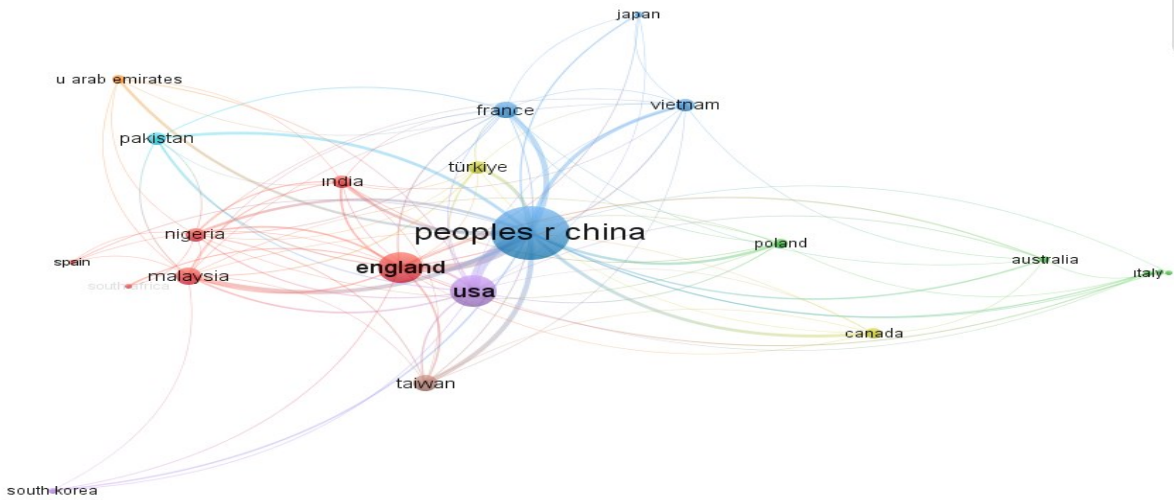

Şekil 4’te yer alan dairelerin büyüklükleri incelendiğinde, yoğunlaşma merkezinin Çin olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle ağın merkez konumunda Çin yer almaktadır. İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri ise ağdaki diğer yoğunlaşma merkezlerini temsil etmektedir. Bu ülkeler dışındaki Almanya, İtalya, Avusturalya, Taiwan ve

Malezya'nın da önemli yoğunlaşma merkezleri olduğu görülmektedir. Daireler arasındaki bağlantı çizgileri ülkeler arasındaki bağlantının gücünü ifade etmektedir. Bu bağlamda Çin, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri arasında güçlü bir bağlantının olduğunu ifade etmek mümkündür.

Dijital finans alanında yapılan çalışmaların ülkelere göre atıflarına ilişkin bibliyometrik ağ analizi Şekil 5'te sunulmuştur. Bir ülkelye ilgili yayın ve atıf sayısı en az 5 atıf olmak üzere seçim yapılmıştır.

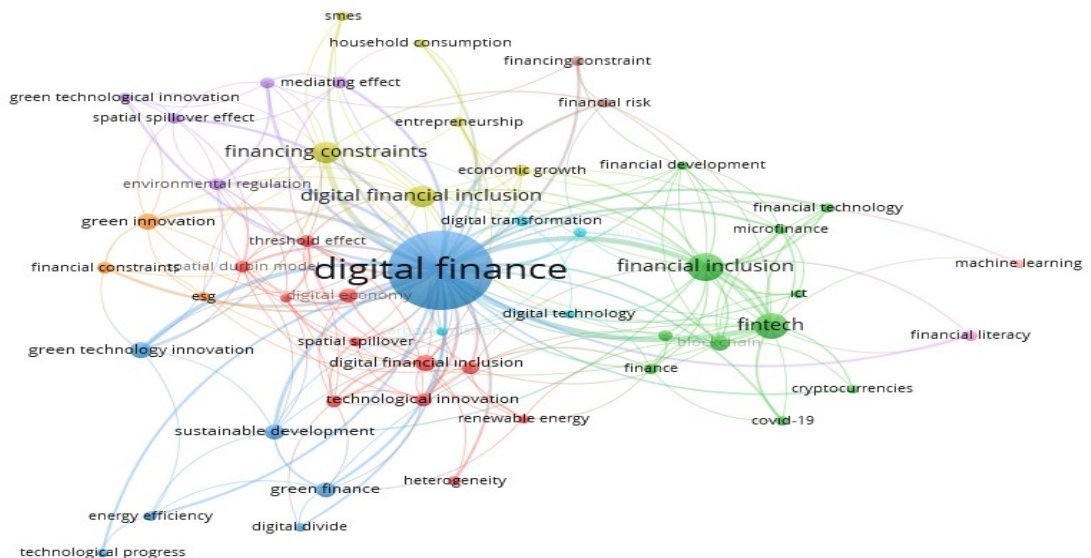
Şekil 5. Yayınlarda Atıfların Ülkelerarası Birlikteliğe İlişkin Bibliyometrik Haritalama

Şekil 5 incelendiğinde, atıfların yoğunlaşma merkezinin Çin olduğu görülmektedir. Diğer merkezi konumda olan ülkeler ise İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'dir. Ayrıca ağda yer alan Çin ile İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri arasında bağlantının güçlü olduğu da görülmektedir. Bununla birlikte Çin ile Fransa ve Vietnam arasında da atıflar arasında güçlü bir bağlantının olduğu da ifade edilebilir.

Dijital finans alanında yapılan çalışmalarda yer alan anahtar kelimeler ve anahtar kelimeler arasındaki bağlantı gücüne ilişkin bibliyometrik ağ analizi Şekil 6'da sunulmuştur. Anahtar kelimelerin tekrar sayısı en az 5 olarak seçilmiştir.

Şekil 6. Anahtar Kelime Birlikteliğe İlişkin Bibliyometrik Haritalama

Şekil 6 incelendiğinde, anahtar kelime ağ haritasında “digital finance” anahtar kelimesinin yoğunlaşma merkezinde yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte “financial inclusion”, “digital financial inclusion”, “financing constraints” ve “fintech” anahtar kelimelerinin öne çıktığı görülmektedir. Ayrıca “digital finance” anahtar kelimesi ile bu anahtar kelimelerin de güçlü bağlantılarının olduğunu ifade etmek mümkündür.

Dijital finans alanında yapılan çalışmaların yazarların birlikteliğine ilişkin bibliyometrik ağ analizi Şekil 7’de sunulmuştur. Bir yazarla ilgili yayın ve atıf sayısı en az 3 olmak üzere seçim yapılmıştır.

Şekil 7. Yazarlar arası Birlikteliğe İlişkin Bibliyometrik Haritalama

Şekil 7’ de dijital finans alanında yayını olan yazarlar arasındaki işbirliği görülmektedir. Buna göre, Jinbao Yang, Yung-ho Chiu, Tai-yu lin ve Qian Wang arasında kümelenmenin varlığı, diğer bir ifadeyle yazarlar arasında bağlantı gücünün varlığı görülmektedir. Benzer bağlantı gücü Suling Feng, Guoxiang Li ve Yu Chong arasında olduğu da görülmektedir.

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Finans alanındaki yenilikler, araştırmacıların odak noktasını oluşturmakta ve literatürde yer alan çalışmalara yön vermektedir. Özellikle finansal ürün ve hizmetlerin teknoloji temelli olarak geliştirilmesi ve kullanıma sunulması finans dünyasında önemli bir yenilik sürecinin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Bu gelişmeler ışığında finans literatüründe ortaya koyulan dijital finans kavramı araştırmacıların ilgisini çeken bir konu haline gelmiştir. Bu bağlamda, çalışmada dijital finans alan yazınında yapılan çalışmaların bibliyometrik analiz yöntemleriyle incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç kapsamında Web Of Science veri tabanında yer alan çalışmalar dikkate alınmıştır. 2017-2024 yılında yayınlanan, SSCI, SCI-EXPAND, ESCI dizinlerinde taranan ve dili İngilizce olan 654 makale incelenmiştir. İncelenen makalelerin analizinde bibexcel uygulaması ve Vosviewer programı kullanılmıştır.

İncelenen 654 çalışmanın yayınlanma yılları incelendiğinde, 2017 ve 2018 yıllarında en düşük (4) düzeyde olduğu, 2019 yılında yayın sayısının artış gösterdiği (6), 2020 yılında ise önceki yıllara göre artış hızının da arttığı tespit edilmiştir. 2020 yılından sonra yayın sayısı giderek artış göstermiştir. Öyle ki, 654 çalışmanın 618’i 2020 yılından sonra gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, teknolojinin gelişmesi ve dijitalleşmenin finans dünyasına yansması ile dijital finansa ilişkin akademik çalışmaların da hız kazandığı sonucuna varılabilir.

Çalışmanın analizi iki aşamalı olarak yapılmıştır. İlk olarak etkin yazar, dergi, ülke, anahtar kelime ve WOS kategorisi belirlenmiştir. Analizin ikinci aşamasında yazarlar, ülkeler, anahtar kelimeler ve atıflar arasındaki bağlantı gücü incelenmiştir. Çalışmanın analizinin ilk aşamasında öncelikle, dijital finans alan yazınına katkı sunan etkin yazarlar belirlenerek alana sundukları makale sayısı, atıflar ve h indeks skorları hesaplanmıştır. Buna göre h indeks skoruna göre etkin yazarlar sırasıyla; Peterson K., Ozili, Guoxiang Li, Silvio Vismara, Farhad

Taghizadeh-Hesary ve Yu Wu'dur. İkinci olarak, dijital finans alan yazınına ilişkin etkin dergiler tespit edilerek, çalışmaların dergilerde yayın sıklığı ve h-indeks değerleri hesaplanmıştır. Yayın sıklığı ve h-indeks değerlerine göre etkin olduğu tespit edilen dergiler sırasıyla; Environmental Science and Pollution Research, Sustainability, Finance Research Letter, Frontiers in Environmental Science ve Plos One'dır. Etkinliği tespit edilen dergiler arasında finans alanı dışında dergilerin yer alması, dijital finans konusunun farklı alanlar açısından ele alındığına işaret etmektedir.

Üçüncü olarak, analizde etkin ülkeler tespit edilmiştir. H-indeks skorlarına göre sırasıyla Çin, Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, Hindistan ve Malezya'nın etkin ülkeler olduğu tespit edilmiştir. Dijital finans alanında atıf ve yayın sayısı açısından da Çin, ilk sırada yer almaktadır.

Dördüncü olarak anahtar kelime ve WOS kategorileri belirlenmiştir. "digital finance", "financial inclusion", "digital financial inclusion", "fintech" ve "China"nın en fazla kullanılan anahtar kelimeler olduğu tespit edilmiştir. "Impact", "innovation", "economic-growth", "growth" ve "performance" ise alanda en fazla kullanılan kategorilerdir.

Analizin ikinci aşamasında VOSviewer uygulaması kullanılarak; ülkeler, atıflar, anahtar kelimeler ve yazarlar arasındaki bağlantı gücü analiz edilmiştir. Ülkelere ilişkin ağ analizinin merkezinde Çin başta olmak üzere İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri yer almakta ve ülkeler arasındaki bağlantıların güçlü olduğu sonucuna varılmıştır. Benzer durumun atıfların yoğunlaşma merkezi ve ülkeler arasındaki bağlantı açısından da geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler açısından "digital finance" başta olmak üzere, "financial inclusion", "digital financial inclusion", "financing constraints" ve "fintech" kelimelerinin önemli olduğu ve kelimeler arasında bağlantıların varlığı saptanmıştır. Bu bağlamda çalışmalarda dijital finansın finansal kapsayıcılık, finansal kısıtlamalar ve fintek kavramlarıyla ilişkilendirildiği ve çalışmaların bu çerçevede gerçekleştirildiği sonucuna varılabilir. Ayrıca araştırmacılar açısından bu kavramlara ilgi gösterildiğini de ifade etmek mümkündür. Dolayısıyla elde edilen bu bulgu, dijital finansın ele alındığı farklı kavramları ve konunun ilişkilendirilebileceği farklı konuları da ortaya koymaktadır.

Yazarlar arasındaki bağlantı gücü incelendiğinde Jinbao Yang, Yung-ho Chiu, Tai-yu lin ve Qian Wang ve Suling Feng, Guoxiang Li ve Yu Chong arasında bağlantı olduğu saptanmıştır. Bu doğrultuda elde edilen sonuçlar incelendiğinde dijital finansa ilişkin çalışmaların ve katkı veren yazarlar açısından Çin öne çıkmaktadır. Bununla birlikte farklı ülkelere yazarların da işbirliği oluşturduğu ve alana katkı sunduğu sonucuna varılmıştır.

Dijital finans alanındaki makalelerin bibliyometrik analiz ile incelendiği bu çalışmanın, makalelerin yıllar itibarıyla gelişimi ve gelişim gösterdiği yönlerin değerlendirilmesi açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda analizler sonucunda, dijital finans alanında yapılan çalışmaların henüz gelişme aşamasında olduğunu ifade etmek mümkündür. Bununla birlikte çalışmaların; yayınlanan dergiler, anahtar kelimeler ve ilişkilendirilen konular açısından multi disiplinler düzeyde olduğu sonucuna da varılmıştır.

Çalışma, dijital finans alanındaki çalışmaların değerlendirilmesi açısından bir bilgi kaynağı niteliğindedir. Bu alanda çalışan araştırmacı ve ilgililer açısından önemli bir veri kaynağı olabilir. Bu bağlamda literatüre katkı sunması beklenmektedir. Ayrıca dijital finans alanındaki makalelerin yapıldığı ülkelerin, yazarların ve makalelerin yayınlandığı dergilerin belirlenmesi açısından araştırmacılara genel bir bilgi sunmaktadır. Buna göre araştırmacıların konuya ilişkin çalışma alanlarını belirlemede, çalışma sınırlarını oluşturmasında ve dergi tespitinde önemli düzeyde yardımcı olması beklenmektedir. Araştırmacıların çalışmalarına yön verecek nitelikte dijital finansa ilişkin araştırma boşluklarının tespit edilmesi ve gelecek çalışmaların belirlenmesi konusunda önemli bir analiz olduğunu da ifade etmek mümkündür.

Çalışmada incelenen yıllar, yayım dili ve makalelerin tarandığı indekslere göre diğer bir ifadeyle oluşturulan veri setindeki kısıtlamalar, çalışmanın sınırlılıklarını oluşturmaktadır. Çalışmadan elde edilen bulgular Hamza ve Saleh (2024) ve Zou vd.(2023)'nin bulgularını destekler niteliktedir. Bundan sonraki çalışmalarda dijital finans kavramı farklı yıllar, yöntemler ve farklı veri tabanları kullanılarak incelenebilir. Ayrıca çalışmada tespit edilen diğer anahtar kelimeler ile birlikte de ele alınabilir. Bununla birlikte, finans sektöründeki farklı inovasyonel gelişmeler bağlamında farklı kavramların bibliyometrik yöntemlerle incelenmesi de önerilebilir.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Banna, H. ve Alam, M. R. (2021). Impact of digital financial inclusion on ASEAN banking stability: Implications for the post-covid-19 era. *Studies in Economics and Finance*, 38(2), 504-523. <https://doi.org/10.1108/SEF-09-2020-0388>
- Brika, S. K. M. (2022). A bibliometric analysis of fintech trends and digital finance. *Frontiers Environmental Science*, 9 (796495),1-40. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2021.796495>
- Cao, S., Nie, L., Sun, H., Sun, W. ve Taghizadeh-Hesary, F. (2021). Digital finance, green technological innovation and energy-environmental performance: Evidence from china's regional economies. *Journal of Cleaner Production*, 327, 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.129458>
- Chang, K., Cheng, X., Wang, Y., Liu, Q. ve Hu, J. (2023). The impacts of esg performance and digital finance on corporate financing efficiency in China. *Applied Economics Letters*, 30(4), 516-523. <https://doi.org/10.1080/13504851.2021.199652>
- Chen, S. ve Zhang, H. (2021). Does digital finance promote manufacturing servitization: Micro evidence from China. *International Review of Economics and Finance*, 76, 856-869. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2021.07.018>
- Du, M., Hou, Y., Zhou, Q. ve Ren, S. (2022). Going green in China: How does digital finance affect environmental pollution? Mechanism discussion and empirical test. *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 89996–90010. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-21909-0>
- Feng, S., Zhang, R. ve Li, G. (2022). Environmental decentralization, digital finance and green technology innovation. *Structural Change And Economic Dynamics*, 61,70-83.
- Hamza, A. ve Saleh, H. G. M. (2024). Navigating the digital wave: Mapping the research trends of digital finance (fintech) through a bibliometric lens. *Cognizance Journal of Multidisciplinary Studies*, 4(3), 32-46.
- Li, G., Zhang, R., Feng, S. ve Wang, Y. (2022). Digital finance and sustainable development: Evidence from environmental inequality in China. *Bus Strat Env.*,31, 3574–3594.
- Li, J., Wu, Y. ve Xiao, J. J. (2020). The impact of digital finance on household consumption: Evidence from China. *Economic Modelling*, 86, 317-326.
- Lin, B. ve Ma, R. (2022). How does digital finance influence green technology innovation in China? Evidence from the financing constraints perspective. *Journal of Environmental Management*, 320, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2022.115833>
- Liu, J., Jiang, Y., Gan, S., He, L. ve Zhang, Q. (2022). Can digital finance promote corporate green innovation? *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 35828–35840. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-18667-4>
- Mishra, R. ve Albalushi, J. (2023). Digital finance & green innovation review paper with special reference to Oman and bibliometric analysis for the duration of 2017-2023. *International Journal for Multidisciplinary Research*, 5(6), 1-14.

- Mu, W., Liu, K., Tao, Y. ve Ye, Y. (2023). Digital finance and corporate ESG. *Finance Research Letters*, 51, 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2022.103426>
- Ren, X., Zeng, G. ve Gozgor, G. (2023). How does digital finance affect industrial structure upgrading? Evidence from Chinese prefecture-level cities. *Journal of Environmental Management*, 330,1-13. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2022.117125>
- Tang, X., Ding, S., Gao, X. ve Zhao, T. (2022). Can digital finance help increase the value of strategic emerging enterprises? *Sustainable Cities and Society*, 81, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2022.103829>
- Ozili, P. K. (2018). Impact of digital finance on financial inclusion and stability. *Borsa Istanbul Review*, 18(4), 329-340.
- Qin, X., Wu, H. ve Li, R. (2022). Digital finance and household carbon emissions in China. *China Economic Review*, 76, 1-15. <https://doi.org/10.1016/j.chieco.2022.101872>
- Yang, J. ve Hui, N. (2024). How digital finance affects the sustainability of corporate green innovation. *Finance Research Letters*, 63, 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2024.105314>
- Yang, S., Xu, J., Lei, T. ve Wang, M. (2024). How to improve the efficiency of green development? The role of digital finance. *Finance Research Letters*, 63, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2024.105296>
- Yao L. ve Yang X. (2022). Can digital finance boost sme innovation by easing financing constraints?: Evidence from Chinese gem-listed companies. *Plos One*, 17(3), 1-20. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0264647>
- Wu, Y. ve Huang, S. (2022). The effects of digital finance and financial constraint on financial performance: Firm-level evidence from China's new energy enterprises. *Energy Economics*, 112, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2022.106158>
- Xie, Z. ve Wu, Y. (2024). Digital finance, financial regulation and transformation of R&D achievements. *Heliyon*, 10, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e30224>
- Zhang, X., Wang, T. ve Chen, Y. (2024). Does digital finance contribute to regional economic growth? Evidence from rcep countries. *Finance Research Letters*, 62, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2024.105278>
- Zhao, H. Yang, Y. Li, N. Liu, D. ve Li, H. (2021). How does digital finance affect carbon emissions? Evidence from an Emerging Market. *Sustainability*, 13(12303),1-20. <https://doi.org/10.3390/su132112303>
- Zou, Z., Liu, X., Wang, M. ve Yang, X. (2023). Insight into digital finance and fintech: A bibliometric and content analysis. *Technology in Society*, 73, 1-19. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2023.102221>

ENFLASYON MUHASEBESİ UYGULAMASI İLE İLGİLİ MESLEK MENSUPLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA: BATMAN-SİİRT ÖRNEĞİ*

A RESEARCH ON PROFESSIONAL MEMBERS RELATED TO INFLATION ACCOUNTING PRACTICE: THE CASE OF BATMAN-SİİRT

Dr. Öğr. Üyesi İpek YAYLALI¹

ÖZ

Sosyal istikrarın ve refah düzeyinin artmasında temel koşul fiyat dengesinin sağlanması ve kişi başına düşen gelirin artırılmasıdır. Enflasyon, bireylerin satın alma gücündeki değişimi yansıtmaktadır. Mal ve hizmet fiyatlarında sürekli artış olarak belirtilen enflasyon, işletmelerin finansal tablolarının düzenlenmesinde birtakım bozucu etkilere sahiptir. Bu nedenle, enflasyon faktörünün finansal tablolar üzerindeki etkilerinin düzeltilmesinde enflasyon muhasebesi uygulanmaktadır. Bu çalışmada enflasyon muhasebesine ilişkin farkındalık ve algının meslek mensuplarının bilgi düzeyi üzerinde anlamlı bir etkisi olup olmadığını tespit etmek amaçlanmıştır. Çalışma; Batman-Siirt Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler (SMMM) odasına kayıtlı bulunan muhasebe meslek mensupları üzerine yapılmıştır. Batman-Siirt SMMM'ya kayıtlı olan meslek mensuplarının enflasyon muhasebesi uygulamaları hakkındaki farkındalık, algı ve bilgi düzeyleri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Batman-Siirt SMMM'ya kayıtlı 200 muhasebe meslek mensubu bulunmaktadır. Anket sorularının cevaplanmasında 165 muhasebe meslek mensubu katılım sağlamıştır. Elde edilen anket verileri SPSS 22.0 programında analize tabi tutulmuş olup korelasyon ve regresyon analizi uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre, enflasyon muhasebesi uygulamalarına ilişkin farkındalık ve algı değişkenlerinin bilgi düzeyi değişkeni üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Enflasyon, Enflasyon Muhasebesi, Meslek Mensupları, Batman-Siirt SMMM.

JEL Sınıflandırma Kodları: M40, M41, M42, M49.

ABSTRACT

The basic condition for social stability and welfare is to achieve price equilibrium and increase per capita income. Inflation reflects the change in the purchasing power of individuals. Inflation, which is defined as a continuous increase in the prices of goods and services, has some distorting effects on the preparation of financial statements of enterprises. Therefore, inflation accounting is applied to correct the effects of inflation factor on financial statements. In the study, it is aimed to determine whether awareness and perception of inflation accounting has a significant effect on the level of knowledge of professional members. The study is conducted on accounting professionals registered in Batman-Siirt Chamber of Certified Public Accountants (SMMM). It is tried to evaluate the awareness, perception and knowledge levels of the professional members registered to Batman-Siirt CPA about inflation accounting practices. There are 200 accounting professionals registered to Batman-Siirt CPA. 165 accounting professionals participated in answering the survey questions. The survey data obtained are analyzed in SPSS 22.0 program and correlation and regression analysis are applied. According to the results of the analysis, awareness and perception variables regarding inflation accounting practices have a significant and positive effect on the knowledge level variable.

Keywords: Inflation, Inflation Accounting, Professional Members, Batman-Siirt SMMM.

JEL Classification Codes: M40, M41, M42, M49.

* Bu çalışma için İstanbul Medipol Üniversitesi Etik Kurulundan E-43037191- 70339 sayılı ve 11.09.2024 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

¹ İstanbul Medipol Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, ipek.yaylali@medipol.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

The aim of the study is to determine whether awareness and perception of inflation accounting have a significant effect on the level of knowledge about inflation accounting. In order to determine these effects on the members of the profession, inflation accounting practice is discussed from various perspectives. It is tried to determine whether inflation accounting application; information in practice, workload, whether it is useful, whether it increases income and expenses, the problems encountered, the success of implementation, the degree of difficulty, whether the training and preliminary period given in the application of inflation accounting is sufficient, whether the inflation accounting application is kept outside the accounting recording system, whether the scope of inflation accounting application is sufficient, whether the inflation accounting application is applied in temporary tax periods or after the year or partially.

Design/methodology/approach:

It is tried to evaluate the thoughts of accounting professionals registered to Batman-Siirt SMMMO about inflation accounting in accounting processes and in the accurate preparation of financial statements, awareness, perception and knowledge level of inflation accounting practices in accounting processes. The questionnaire consists of two parts. In the first part, demographic characteristics of the professional members are discussed. For demographic characteristics, 3 questions are asked to accounting profession members. In the second part, a total of 21 questions are asked to reveal the perception, awareness and knowledge level of inflation accounting practices among professional members. In the questionnaire, questions are determined under separate headings for 3 variables and 11 questions are asked for "knowledge level", 6 questions for "perception" and 4 questions for "awareness". A 5-point Likert scale is used for the relevant propositions.

Findings:

In the study, it is measured whether there is a relationship between the perception, awareness and knowledge level values of professional members towards inflation accounting. As a result of the reliability analysis, the correlation relations among the variables of perception, awareness and knowledge level towards inflation accounting and whether perception and awareness towards inflation accounting influence the level of knowledge are examined. In addition, it is also measured whether the mean scores of demographic variable groups on perception, awareness and knowledge level towards inflation accounting differs. As a result of the reliability analyses conducted with the data obtained from 165 participants, the final reliability values of the propositions related to Perception, Awareness and Knowledge Level variables are 0.617, 0.644 and 0.822, respectively. In the study, in which the perception, awareness and knowledge levels of professional members about inflation accounting are measured, the research model is established based on the variables that emerged after the reliability analysis. It is examined whether perception and awareness about inflation accounting have a significant effect on the level of knowledge about inflation accounting. Accordingly, the research hypotheses are as follows: H1: Awareness of inflation accounting has a significant effect on the level of knowledge; H2: Perception of inflation accounting has a significant effect on the level of knowledge.

Conclusion and Discussion:

In the study, in which the knowledge, awareness and perception of professional members regarding inflation accounting are measured, it is tested whether awareness and perception of inflation accounting have a significant effect on the level of knowledge regarding inflation accounting. As a result of the analysis, awareness and perception variables have a significant and positive effect on the knowledge level variable. As awareness and perception about inflation accounting increase, the level of knowledge about inflation accounting also increases. Awareness and perception variables explain 28.6% of the knowledge about inflation accounting. Although this rate is not very high, it is a significant explanation rate. In addition, it is observed that the effect of awareness on the level of knowledge about inflation accounting is higher than the effect of perception. When demographic variables are analysed, it is seen that knowledge, awareness and perception do not differ significantly for male and female groups and professional working hours groups. The mean knowledge, awareness and perception of age groups about inflation accounting differ significantly. It is seen that the average knowledge about inflation accounting decreases with increasing age, but awareness and perception about inflation accounting increases. In general, it is seen that there is a lack of studies on the attitudes of professional members who play an active role in this process regarding inflation accounting practices. However, it would be beneficial to increase the studies on the professional members who have the most difficulties in this process and contribute to the sustainability of enterprises in the face of this practice. Therefore, it can be said that it is important in terms of having few studies in literature and eliminating the deficiencies on the subject.

1. GİRİŞ

Enflasyon, alım gücündeki azalmadır. Enflasyon kapsamında meydana gelen fiyat değişimleri nedeniyle ürünlerin gerçek değeri hesaplanamaz duruma gelerek finansal tablolardaki bilgilerin doğruluğunu sorgular hale getirmiş ve işletmeleri enflasyon muhasebesine yönlendirmiştir. Enflasyon muhasebesinin devreye girmesiyle birlikte meslek mensuplarının iş yükü artmış beraberinde uygulama ile ilgili belirsizlikleri de ortaya çıkartmıştır. Bu zorluklar içerisinde yer alan meslek mensuplarının enflasyon muhasebesi karşısındaki bilgi, yeterlilik, tutum ve düşünceleri süreçlerin yönetiminde büyük önem taşımaktadır.

Enflasyon muhasebesi uygulaması, finansal tabloların gerçeğe uygun değerle sunulması kapsamında isteğe bağlı bir uygulama olmaktan çıkmış bir zorunluluk haline gelmiştir. Dolayısıyla işletmelerin yararlanmaları gereken bir uygulama olup işletmeler hakkında finansal tabloların doğru, güvenilir ve zamanında finansal ve ekonomik bilgi sunma açısından önem taşımaktadır. Özellikle 2020 yılı başlarında enflasyon oranlarının artması ile fiyat istikrarsızlığı önemli bir sorun haline gelmiştir. 2020 yılında aniden ortaya çıkan ve dünyayı etkisi altına alan COVID-19 salgını enflasyon oranlarının artmasında önemli paya sahiptir. Bununla birlikte Rusya-Ukrayna savaşı, sevkiyatta yaşanan kesinti, enerji ve mal tedarikinde ortaya çıkan aksaklıklar da arz kıtlığını artırarak enflasyon oranlarının hızlıca yükselmesine yol açmıştır (Lu vd., 2023).

Enflasyon muhasebe uygulaması işletmenin iç ve dış paydaşlarını önemli ölçüde etkilemekte ve paydaşların karar almasında önem taşımaktadır. Ayrıca işletmeler nezdinde sürdürülebilirlik kavramı önemli hale geldiğinde nitelikli, doğru ve faydalı muhasebe bilgilerinin üretilmesinde enflasyon muhasebesi bir zorunluluktur (Çevik, 2023). Enflasyon muhasebesi uygulamaları kapsamında düzenlenen finansal tablo ve finansal raporların işletmelerin gerçek durumunu yansıtmaları nedeni ile karar alıcıların yanlış karar almalarını engellemektedir. Söz konusu finansal tablolarda belirsizlikleri ortadan kaldırma ve yanlışları düzeltme ise enflasyon muhasebesinin devreye girmesi ile mümkündür.

Enflasyon muhasebe uygulamaları sonucunda işletmeler vergi yükü ile karşı karşıya kalsalar da aslında süreç ve faaliyetlerde ortaya çıkan olumsuzlukların minimum seviyeye indirilmesi, belirsizliklerin yok edilmesi ve gerçek bilgilerin sunulması kapsamında fayda sağlayan bir muhasebe yöntemi olarak ifade edilmektedir (Akyol, 2023).

Enflasyon muhasebesi, 30 Aralık 2003 tarihinde Resmî Gazetede yayınlanarak “Vergi Usul Kanunu”, “Gelir Vergisi Kanunu” ile “Kurumlar Vergisi Kanunu”nda Değişiklikleri içeren 1 Ocak 2004 tarihinde 5024 sayılı Kanun ile yürürlüğe girmiştir (Koçak vd., 2023). 2021 yılı sonuna kadar uygulanmayan enflasyon muhasebesi hem ekonomistler hem de uzmanlar tarafından yeniden uygulanması gerektiği belirtilerek, enflasyon muhasebesine ilişkin esaslar 2023 yılının sonunda kamu idaresince resmi olarak ilan edilmiştir (Çetin ve Bozdoğan, 2023).

Bu çalışmanın amacı, enflasyon muhasebesine ilişkin farkındalık ve algının bilgi düzeyi üzerinde anlamlı bir etkisi olup olmadığını tespit etmektir. Çalışmada öncelikli olarak konunun önemini ortaya koymak üzere Enflasyon muhasebesi ile ilgili detaylı bir literatür çalışması yapılmıştır. Enflasyon muhasebesi uygulamalarında kilit konumda olan muhasebe meslek mensuplarının araştırmaya konu edilmesi önem taşımaktadır. Literatür çalışmalarında enflasyon muhasebesine yönelik meslek mensupları üzerinde yapılan çalışmaların yetersiz olduğu görülmektedir. Genellikle yapılan çalışmalarda enflasyon muhasebesi farklı boyutlarıyla ele alınmıştır. Araştırmada, finansal tablo ve raporlamaların gerçeğe uygun değerle sunulması ve önemli kararların alınmasında işletmeler için hayati önem taşıyan enflasyon muhasebesi uygulamalarına ilişkin meslek mensuplarının farkındalık, algı ve bilgi düzeyleri ölçülmeye çalışılmıştır. Enflasyon muhasebesi uygulamalarının meslek mensupları üzerindeki etkilerini ortaya koymak üzere anket çalışması yapılmıştır. Sonuç kısmında ise anket verileri analiz edilmiştir. Meslek mensuplarının demografik özellikleri hakkında bilgiler ve enflasyon muhasebe uygulamasına yönelik meslek mensuplarının farkındalık, algı ve bilgi düzeyine ilişkin yargılar yorumlanmıştır.

2. ENFLASYON VE ENFLASYON MUHASEBESİ KAVRAMI

Enflasyon kavramı, işletmeleri etkilemekle birlikte bireyleri de etkileyen önemli sorunlardan biri olarak görülmektedir (Ojo ve Marcelus, 2021). Enflasyon ile gelir eşitsizliği arasındaki ilişki birçok araştırmacının ilgisini çekmiş olsa da literatürde enflasyonun eşitsizliği nasıl etkilediğine dair net görüş bulunmamaktadır (Afonso ve Sequeira, 2022). Enflasyon ile ilgili endişeler, pandeminin ekonomik sonuçları ve devletin girişimi ile kamuoyunun gündeminde yeniden ön plana çıkmıştır (Agur vd., 2022).

Enflasyon, mal ve hizmetlerdeki genel fiyat düzeyinin zaman içinde sürekli artması şeklinde ifade edilmektedir. Diğer bir deyişle enflasyon, “çok para az mal” olarak tanımlanabilir (Akinsola ve Odhiambo, 2017). Enflasyon kavramı ile fiyatlarda ortaya çıkan istikrarsızlık işletmeler, bireyler ve kamu açısından önemli sonuçlar doğurmaktadır. Enflasyon satın alma gücünü azaltmakta, finansal tabloların doğru bilgileri ortaya koymasını engellemekte ve gerçek olmayan verilerle işletmelerin kar elde etmelerine, yüksek matrah farkının artmasıyla fazla vergi ödemelerine ve sermayenin azalmasına yol açmaktadır (Fergan, 2023).

Enflasyon olgusu dünya genelinde ortaya çıkan Covid-19 ve diğer faktörlerin baş göstermesi ile Türkiye ekonomisini de olumsuz etkilemiş ve enflasyon oranları hızlı bir şekilde artış göstermiştir. Enflasyon kavramı, fiyat düzeyindeki artış ve satın alma gücünde azalmanın yanı sıra işletmelerin finansal tablolarının doğru bilgi aktarmasını da olumsuz etkilemiştir. Dolayısıyla bu tür olumsuzlukların giderilmesi kapsamında enflasyon muhasebesi tekrar önem kazanmıştır (Koçak vd., 2023). Covid-19 salgını, ürünlerin depolanması, korku ve istifçilik gibi aksaklıklar ürün talebinde ani artışlara yol açarak satın alma gücünde azalmalara neden olmuştur (Sodhi vd., 2023). Covid-19 salgınının ortaya çıkması ile tüketicilerin harcama alışkanlıkları ve çalışma şartları değişiklik göstermiştir. Pandemi olgusu ülkelerin gelişmişlik seviyelerine göre farklılaşmakta olup enflasyon oranları ülkelere göre farklılık göstermektedir (Caselli vd., 2020). Özellikle pandemi döneminde yaşanan kapanma ve sosyal mesafe bazı ürün çeşitlerinin sayısını düşürürken, arzın azalmasıyla birlikte bazı ürünlerin çeşitliliğini azaltmıştır. Söz konusu bu durum tüketicilerin fiyat karşılaştırmasını ve maliyetleri değerlendirmesini imkansızlaştırmıştır (Jaravel ve O’Connell, 2020). Enflasyon oranlarının artmasıyla birlikte belirsizliğin yükselmesi, fiyatlardaki genel düzeyi olumsuz etkileyerek yatırımların ertelenmesine, istikrarın bozulmasına, sürdürülebilirliğin yok olmasına ve bireysel olarak refah kaybına zemin hazırlamıştır.

Enflasyon muhasebesi, 5024 Sayılı Kanun ile 1 Ocak 2024 yılında yürürlüğe girmiştir. 2004 yılında enflasyon muhasebesi ile ilgili şartlar oluşmuş ve finansal tablolar enflasyon düzeltmesi kapsamına alınmıştır. Daha sonra 2021 yılı sonuna kadar şartlar sağlanamadığından finansal tablolarda enflasyon muhasebesi uygulanmamıştır (Koçak vd., 2023). 22 Ocak 2022 tarihinde Resmî Gazete’de yürürlüğe giren 7352 Sayılı Kanun ile enflasyon muhasebesi uygulaması 2023 yılına ertelenmiştir. 31.12.2023 tarihli finansal tablolarda enflasyon muhasebe şartlarının oluşup oluşmadığına bakılmaksızın uygulanacağı kesinleşmiştir (Akçay, 2024). Aynı sayılı kanun 2024 yılı için uygulamaya konulmuştur (Koçak vd., 2023). 2023 yılı sonunda ortaya çıkan parasal varlıklardaki farklar 689. “Diğer Olağandışı Gider ve Zararlar” hesabının borcuna, parasal olmayan kaynaklardaki farklar ise 689. “Diğer Olağandışı Gider ve Zararlar” hesabının alacağına mahsup edildikten sonra kar ve zarar farkı 570. “Geçmiş Yıl Karları” ya da 580. “Geçmiş Yıl Zararları”nda tutulması öngörülmüştür.

Enflasyon faktörünün oluşmasında birçok etken mevcut olup söz konusu bazı etkenler şu şekilde sıralanabilir (Akyol, 2023); (Çetin ve Bozdoğan, 2023):

“Talep enflasyonuna neden olan tüketici gelirlerinde yaşanan artışla doğru orantılı olarak tüketim talebinin artması”,

- “Tüketime ilişkin toplam talebin, üretimi geçerek arzdan fazla olması”,
- “Para biriminin değerinin düşmesine bağlı olarak ithal ürünlerin fiyatlarının artması”,
- “Kamu harcamalarındaki plansız artış ve verimsizlik”,
- “Artan üretim maliyetleri, iklim koşulları gibi nedenlerden ötürü temel ihtiyaç ürünlerinin taban fiyatların artması”,
- “Tasarıfların artmasına bağlı olarak yatırımların ve üretimin azalması”,
- “Kamu harcamalarındaki artışın, gelirlerindeki artıştan fazla olması”,
- “Dolaşımdaki para hacminin artması”,
- “Düşük faizli ve ucuz kredi verilmesi”.

2022 yılında enflasyon oranları 40 yılın en yüksek seviyesine ulaşmış olup (Duffy, 2022), mal fiyatlarındaki artışlar nedeniyle bireylerin günlük ihtiyaçlarını karşılama becerilerini zorlamakta ve paranın nasıl harcanağı hakkında belirsizliklere sürüklemektedir (Jones, 2022; Nationwide, 2022; Rosenbaum, 2022). Dolayısıyla, enflasyon oranlarının artması finansal gelişme üzerinde zararlı etkilere yol açmaktadır (Ehigiamusoe vd., 2020; Nasreen vd., 2020). Enflasyon, varlıkların getirilerini azaltmanın yanı sıra satın alma gücünü ve yaşam standartlarını düşürmektedir (Christou vd., 2018; Yeap ve Lean, 2017).

Enflasyon muhasebesi, muhasebe sistemi içerisinde ortaya çıkan eksikliklerin ve yetersizliklerin giderilmesine yardımcı olan ve gerekli önlemleri sağlayan bir yöntem olarak açıklanmaktadır. Enflasyon muhasebesi, muhasebe ve işletme konularını değil; genel muhasebe ilkeleri kapsamında yer alan para ile ölçülme hususlarının enflasyon olgusu sebebi ile değerini kaybetmesi sonucunda tekrardan değerinin kazandırılması ile ilgili düzenlemeleri kapsamaktadır (Yalçın, 2006). Enflasyon muhasebesi, işletmeler nezdinde oluşabilecek olumsuzlukların azaltılması, vergi kaybının önlenmesi, usulsüzlüklerin tespit edilmesi ve işletmelerin faaliyetlerini aksatmadan olağan şekilde yürütülmesinde önem arz etmektedir.

3. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Akçay (2024) çalışmasında, enflasyon ve enflasyon muhasebesinin yeniden gündeme gelmesi ile enflasyon muhasebesinin nasıl yapılacağı ve şirketler üzerindeki etkilerini ele almıştır. Koçak vd., (2023) çalışmalarında, enflasyonun işletmelerin performansını etkileyip etkilemediğini araştırmışlardır. Gökten vd., (2023) çalışmalarında, stoklar kalemi ile enflasyon arasındaki ilişkiyi ve enflasyonun finansal tablolara etkisini araştırmışlardır. Yıldırım ve Basılğan (2023) çalışmalarında, gerçek yaşamda enflasyon beklentilerinin rasyonel beklentilerden farklı olarak nasıl oluştuğunu davranışsal iktisat bağlamında teorik ve ampirik literatür temelinde araştırmışlardır. Arzova ve Şahin (2022) çalışmalarında, TMS 29 ve BOBI FRS'deki enflasyon muhasebesi düzenlemelerini ele almışlardır. Shamsadini vd., (2022) çalışmalarında, enflasyon düzeltme işlemlerinden etkilenme durumunu 2015-2019 yılları arasında Tahran Borsasından 112, Bombay borsasından 563 farklı şirket üzerinde ele almışlardır. Yıldız ve Büyükbostancı (2022) çalışmalarında, lojistik sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin yüksek enflasyondan nasıl etkilendiğini araştırmışlardır. Yenisu (2022) çalışmasında, enflasyon muhasebesi konusunun muhasebe bilgi kalitesini arttıran ve finansal tabloların güvenilirliğini sağlayan yöntem şeklinde genel hatlarıyla ele alarak bir uygulama örneği geliştirilmiştir. Ezin (2022) çalışmasında, 2009-2020 dönemleri tekstil, giyim eşyası ve deri sektöründe bulunan 13 işletmenin finansal yapı, likidite, faaliyet ve karlılık oranlarını karşılaştırmalı olarak araştırmıştır. Kantar vd., (2021) çalışmalarında, enflasyonun işletmelerin finansal oranlarına etkisini araştırmışlardır. Kalkay (2021) çalışmasında, 2002-2016 yılları arasında 16 ülkenin Türkiye'de dahil olmak üzere enflasyon oranı ve gelir dağılımı arasındaki ilişki incelemiştir. Jaravel ve O'Connell (2020) çalışmalarında, Birleşik Krallık'ta perakendecilerin verilerini kullanarak Covid-19 salgını zamanındaki enflasyon dinamiklerini araştırmışlardır. Varol (2020) çalışmasında, Türk vergi mevzuatı ile muhasebe standartları açısından enflasyon muhasebesini incelemiştir. Tamimi ve Orban (2020) çalışmalarında, yüksek enflasyonun finansal raporlama ve karar sürecine etkisi araştırmışlardır. Olarewaju vd., (2020) çalışmalarında, enflasyon muhasebesini perakende mağazalarında finansal performans ve örgütsel kararlar üzerinde etkileri olup olmadığını ele almışlardır. Shapiro (2020) çalışmasında, Covid-19'a bağımlı ve bağımsız iki alt kategori oluşturarak enflasyondaki değişimi incelemiştir. Apergis ve Apergis (2020) çalışmalarında, Covid-19 salgınının enflasyon beklentilerinin seyrindeki rolünü ve oynaklığını ABD enflasyon takas oranları üzerinde araştırmışlardır. İleri ve Altınışık (2014) çalışmalarında, enflasyon muhasebesinin gerekliliği ve uygulanabilirliği hakkında meslek mensupları üzerine araştırma yapmışlardır. Acar ve Tugay (2005) çalışmalarında, meslek mensupları üzerinde enflasyon muhasebesi ve uygulamalarına yönelik olarak yapılan hukuki düzenlemeleri araştırmışlardır. Karapınar ve Ayanoglu (2005) çalışmalarında, enflasyon muhasebesi uygulamasının meslek mensupları üzerindeki etkilerini incelemişlerdir.

Literatür incelendiğinde, çalışmaların genellikle enflasyon muhasebesinin işletmelerin performansını ve finansal oranlarını etkileyip etkilemediği, enflasyon muhasebesinin Türk Vergi Mevzuatı ve muhasebe standartları açısından karşılaştırılması, enflasyon ve vergi gelirleri ilişkisi gibi çalışmalar ulusal ve uluslararası kapsamda çeşitli boyutlarıyla ele alınmıştır. Çalışma literatür kapsamında Acar ve Tugay (2005) çalışması olan "Enflasyon Düzeltmesi ve Uygulama Düzeyinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma" ile Karapınar ve Ayanoglu (2005)'nin "Enflasyon Düzeltmesi Uygulamasının Meslek Mensuplarına Etkisi Üzerine Bir Araştırma" adlı çalışmaları ile benzerlik göstermektedir. Acar ve Tugay (2005)'in çalışması Burdur ve Isparta illerinde muhasebe meslek mensupları üzerinde uygulamanın düzeyini ve beklentileri ile uygulamada karşılaşılan sorunları veya karşılaşılabilecek sorunları tespit etmek olup, Karapınar ve Ayanoglu (2005) ise çalışmalarında Ankara ilinde enflasyon düzeltmesi uygulamasının iş yükü ile gelir ve giderleri arttırıp arttırmadığı, ön sürenin yeterli olup olmadığı, kısmi düzeltme yöntemlerinin tercih edilip edilmediği ve enflasyon muhasebesinin uygulanma başarısını etkileyip etkilemediğini değerlendirmek üzere meslek mensupları üzerinde araştırma yapmışlardır. Araştırma sonuçlarında meslek mensuplarının iş yükünün arttığını, gelirlerinin değişmediğini, enflasyon muhasebesinin uygulamada yetersiz olması nedeniyle başarılı olarak uygulanmadığı, enflasyon muhasebesinin uygulanmasında işletmelerin geçmişteki verilerine ulaşmadaki güçlük ve uygulamacıların bu konuda yeterli bilgi düzeyine sahip

olmadıkları dolayısıyla enflasyon muhasebesinin çok karmaşık bir uygulama olduğu sonuçları tespit edilmiş olup söz konusu çalışmada enflasyon muhasebesi uygulamasının meslek mensupları üzerinde farkındalık, algı ve bilgi düzeyi üzerinde etkisine yönelik üç değişkenin birlikte modele dahil edilmesi çalışmayı farklılaştırmaktadır. Alan yazında herhangi bir çalışmanın mevcut olmaması, bu çalışmanın yürütülmesini gerekli hale getirmiştir. Araştırma teorik kapsamda özgün olup literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

4. ARAŞTIRMA

Çalışmada, araştırmanın amacı, yöntemi, güvenilirlik analizi ve bulgular yer almaktadır.

4.1. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, muhasebe meslek mensuplarının enflasyon muhasebesine yönelik farkındalık ve algılarının bilgi düzeyleri üzerinde etkisinin olup olmadığını ortaya koymaktır. Meslek mensupları üzerinde söz konusu etkileri belirleyebilmek adına enflasyon muhasebesi uygulaması çeşitli açılardan ele alınmıştır. Enflasyon muhasebesi uygulamasının; uygulamada bilgi, iş yükü, zorluk derecesi, karşılaşılan sorunlar, uygulama başarısı, muhasebe kayıt sistemi dışında tutulup tutulmaması, uygulama için verilen ön sürenin ve eğitimin yeterli olup olmadığı vb. faktörlerin meslek mensuplarının konuyla ilgili değerlendirmeleri ele alınmıştır.

4.2. Araştırmanın Yöntemi ve Verilerin Toplanması

Enflasyon muhasebesinin tekrardan gündeme gelmesiyle meslek mensuplarının iş yükü artmıştır. Dolayısıyla, işletmelerin beklentilerini karşılamak ve finansal tabloların gerçeğe uygun olarak hazırlanması noktasında muhasebe meslek mensuplarına önemli görevler düşmektedir. Enflasyon muhasebesinin işletmelerde doğru uygulanması için muhasebe alanında alt yapının kurulması önem taşımaktadır. Dolayısıyla meslek mensuplarına önemli sorumluluklar düşmekte olup bu çerçevede enflasyon muhasebesi uygulamasının meslek mensupları üzerindeki etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Söz konusu etkiler algı, farkındalık ve bilgi kapsamında ölçülmeye çalışılmıştır. Çalışmada; Batman-Siirt SMMMO'ya kayıtlı olan muhasebe meslek mensuplarının muhasebe süreçlerinde ve finansal tabloların doğru olarak hazırlanmasında enflasyon muhasebesi hakkındaki düşünceleri, muhasebe süreçlerinde enflasyon muhasebesi uygulamalarına ilişkin farkındalıkları, algıları ve bilgi düzeyleri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Araştırma evrenini Batman-Siirt SMMMO'ya kayıtlı bulunan muhasebe meslek mensupları oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında, Batman-Siirt SMMMO'ya kayıtlı meslek mensuplarına oda yönetim kurulu sekreteri aracılığı ile ulaşılmaya çalışılmıştır. Meslek mensuplarının e-posta adreslerine anket formu gönderilmiştir. Araştırmada anket formu için tüm etik izinler alınarak Google form üzerinden muhasebe meslek mensuplarından yanıtlamaları istenmiştir. Araştırmada kullanılan anket formunun oluşturulmasında literatürde yer alan çalışmalardan faydalanılmıştır. Anket iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; meslek mensuplarının demografik özellikleri ele alınmıştır. Demografik özellikler için muhasebe meslek mensuplarına 3 soru yöneltilmiştir. İkinci bölümde ise meslek mensuplarının enflasyon muhasebesi uygulamalarına ilişkin algı, farkındalık ve bilgi düzeyini ortaya koymak üzere toplam 21 soru yöneltilmiştir. Ankette 3 değişken için ayrı ayrı başlıklar halinde sorular belirlenmiş olup "bilgi düzeyi" için 11, "algı" için 6, "farkındalık" için 4 adet soru yöneltilmiştir. İlgili önermeler için 5'li likert ölçeği kullanılmıştır.

Meslek mensuplarının enflasyon muhasebe uygulamalarına ilişkin bilgi düzeyi, enflasyon muhasebesi algısı ve farkındalığını değerlendirmek üzere "Karapınar ve Ayanooğlu (2005) ile "Acar ve Tugay (2005) tarafından hazırlanan anket çalışmalarından yararlanılmıştır.

4.3. Araştırmanın Etik İzinleri

"Enflasyon Muhasebesi Uygulaması ile İlgili Meslek Mensupları Üzerine Bir Araştırma: Batman-Siirt Örneği" adlı çalışmada kullanılan anket soruları "İstanbul Medipol Üniversitesi Sosyal Bilimler" etik kurulu raporunda olumlu olarak değerlendirilmiştir. Etik Kurulu kararı tarih ve sayısı: 11.09.2024- 70339 olarak izin alınmıştır.

5. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde enflasyon muhasebesine yönelik meslek mensuplarının algı, farkındalık ve bilgi düzeyi değerleri arasında bir ilişki olup olmadığı ölçülmüştür. Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda ortaya çıkan enflasyon muhasebesine yönelik algı, farkındalık ve bilgi düzeyi değişkenlerinin kendi aralarındaki korelasyon

ilişkileri ile enflasyon muhasebesine yönelik algı ve farkındalığın bilgi düzeyi üzerinde bir etkisi olup olmadığı incelenmiştir. Ayrıca demografik değişken gruplarının enflasyon muhasebesine yönelik algı, farkındalık ve bilgi düzeyi puan ortalamalarına göre farklılaşıp farklılaşmadığı da ölçülmüştür.

Bu çalışmada örneklem sayısı G*power programının 3.1.9.4 versiyonu kullanılarak belirlenmiştir. Enflasyon muhasebesiyle ilgili algı ve farkındalık ile enflasyon muhasebesiyle ilgili bilgi düzeyi arasındaki ilişkinin araştırıldığı bu çalışmada alfa hata payı 0,05 ve güç değeri 0,8 olmak üzere iki yönlü korelasyon ilişkileri test edilmiştir. Kritik korelasyon katsayılarının (-0,215) ile (+0,215) arasında ve asıl güç değerinin 0,800 olacağı durum için en az 84 gözlem değeriyle analizlerin yapılması uygun olacaktır. 0,8 (veya %80) güç değerinin kullanımı istatistiksel hipotez testinde standarttır ve Tip II hata riski ile pratik uygulanabilirlik arasındaki dengeye göre seçilir. Cohen'in (1988) güç analizi üzerine yaptığı çalışma, özellikle psikoloji ve davranış bilimleri alanlarında 0,8 güç kullanma kuralının temelini oluşturmuştur.

5.1. Veri Toplama Araçlarının Güvenilirlik Analizleri

Çalışmada kullanılan algı, farkındalık ve bilgi düzeyi için toplam 21 soru oluşturulmuştur. Belirlenen 3 değişken için ayrı ayrı başlıklar halinde sorular ifade edilmiş olup "Algı" için 6 adet, "Farkındalık" için 4 adet ve "Bilgi düzeyi" için 11 adet soru havuzu oluşturulmuştur.

Ölçekler Cronbach's Alfa değeri kullanılarak analiz edilmiş ve maddeler çıkarıldığında Cronbach's Alfa değerinin yükselip yükselmediğine bakılarak değişkenler tanımlanmıştır. Çıkarılması halinde Cronbach's Alfa değerini yükseltecek bir madde olmadığında "Cronbach's Alfa" değerinin 0,6 ve üzerinde olması halinde mevcut maddelerin ortalaması alınarak değişkenler tanımlanabilir (Akgül ve Çevik, 2003).

Çalışmada, en az toplanması gereken sayı olarak belirtilen 84 örneklemden daha fazlası olan 165 katılımcıdan elde edilen verilerle yapılan güvenilirlik analizleri sonucunda enflasyon muhasebesine yönelik algı, farkındalık ve bilgi düzeyi ölçeklerinde herhangi maddenin çıkartılmasına gerek kalmadan değişkenler tanımlanmıştır. Algı, Farkındalık ve Bilgi Düzeyi değişkenlerine ilişkin önermelerin ölçeklerinin nihai güvenilirlik değerleri sırasıyla 0,617; 0,644 ve 0,822 olarak ortaya çıkmıştır.

Ölçeklerin güvenilirliğinin belirlenmesinde Cronbach's Alfa katsayısı sıklıkla uygulanan bir yöntemdir (Alpar, 2020). Cronbach's Alfa güvenilirlik aralığı şu şekildedir (Kurtlar ve Yıldız, 2020);

- " $0.00 \leq \alpha < 0.40$ aralığında test güvenilir değildir",
- " $0.40 \leq \alpha < 0.60$ aralığında olan testin güvenilirliği düşüktür",
- " $0.60 \leq \alpha < 0.80$ aralığında test oldukça güvenilirdir",
- " $0.80 \leq \alpha < 1.00$ aralığında ise test yüksek güvenilirliğe sahiptir".

Söz konusu güvenilirlik analizleri Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Algı, Farkındalık ve Bilgi Düzeyi Ölçekleri için Güvenilirlik Analizleri

Ölçek	Cronbach's Alpha	İfade Sayısı
Algı	0,617	6
Farkındalık	0,644	4
Bilgi Düzeyi	0,822	11

5.2. Araştırmanın Hipotezleri ve Araştırma Modeli

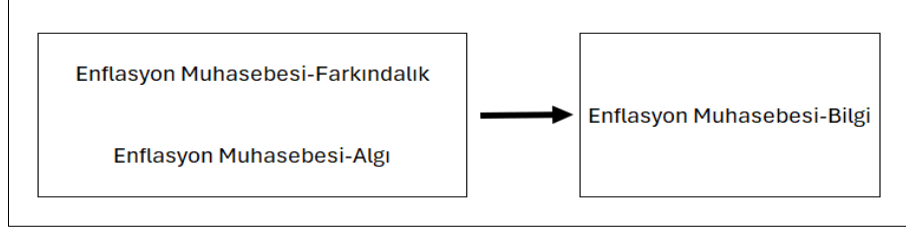
Meslek mensuplarının enflasyon muhasebesiyle ilgili algı, farkındalık ve bilgi düzeylerinin ölçüldüğü bu çalışmada güvenilirlik analizi sonrasında ortaya çıkan değişkenler üzerinden araştırma modeli kurulmuştur. Enflasyon muhasebesiyle ilgili algı ve farkındalığın enflasyon muhasebesiyle ilgili bilgi düzeyi üzerinde anlamlı bir etkisi olup olmadığı incelenmiştir. Buna göre araştırma hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H₁: Enflasyon muhasebesiyle ilgili farkındalığın meslek mensuplarının bilgi düzeyi üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H₂: Enflasyon muhasebesiyle ilgili algının meslek mensuplarının bilgi düzeyi üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

Araştırma modeli araştırma hipotezine uygun olarak aşağıdaki Şekil 1’de görselleştirilmiştir.

Şekil 1. Enflasyon Muhasebesiyle İlgili Farkındalık ve Algının Enflasyon Muhasebesiyle İlgili Bilgi Düzeyi Üzerindeki Etkisine Dair Araştırma Modeli

5.3. Değişkenler Arası İlişkiler: Korelasyon Analizi

Tablo 2. Değişkenler Arasındaki Korelasyon Değerleri

	1	2	3
1 Bilgi	1,000	,602**	,641**
2 Farkındalık		1,000	,584**
3 Algı			1,000

N= 165, *p<0,05, **p<0,01

Tablo sonuçları araştırma değişkenlerinden enflasyon muhasebesiyle ilgili bilginin farkındalık ($r=0,602$) ve algıyla ($r=0,584$) pozitif ve orta derecede bir korelasyon ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bu durumda enflasyon muhasebesiyle ilgili farkındalık ve algı arttıkça enflasyon muhasebesiyle ilgili bilginin de arttığı görülmektedir.

5.4. Hipotez Testleri: Regresyon Analizleri

Bu çalışmada enflasyon muhasebesiyle ilgili farkındalık ve algının enflasyon muhasebesiyle ilgili bilgi düzeyi üzerinde anlamlı bir etkisi olup olmadığı ölçülmüştür. Yapılan çoklu regresyon analizi sonuçları Tablo 3’te görselleştirilmiştir.

Tablo 3. Enflasyon Muhasebesiyle İlgili Farkındalık ve Algının Enflasyon Muhasebesiyle İlgili Bilgi Düzeyi Üzerindeki Etkisi

	Beta	Sig.
Farkındalık	0,310	0,000
Algı	0,149	0,021
Düzeltilmiş R2	0,286	
N	157	
F	33,924	
Sig	,000	
S.E.	0,50075	

Tablo incelendiğinde farkındalık ve algı değişkenlerinin bilgi düzeyi değişkeni üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğu görülmektedir. Bu durumda enflasyon muhasebesiyle ilgili farkındalık ve algı arttıkça enflasyon muhasebesiyle ilgili bilgi düzeyi de artmaktadır. Farkındalık ve algı değişkenleri enflasyon muhasebesiyle ilgili bilgi düzeyi değişkeninin %28,6’sını açıklamaktadır. Bu oran çok yüksek olmasa da önemli bir açıklama oranıdır. Standardize beta katsayılarına bakıldığında ise farkındalığın bilgi düzeyi üzerindeki etkisinin algıya göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu durumda farkındalık değişkeni algı değişkenine göre bilgi düzeyi değişkeninin daha yüksek bir oranını açıklamaktadır.

5.5. Demografik Frekans Analizleri

Demografik değişkenler olan cinsiyet, yaş ve mesleki çalışma süresi değişkenlerinin frekans değerleri aşağıdaki Tablo 4’te görselleştirilmiştir.

Tablo 4. Katılımcıların Demografik Özellikleri

		Sıklık(N=165)	Yüzde
Cinsiyet	Erkek	125	75,8
	Kadın	39	23,6
Yaş	30 Yaş Altı	24	14,5
	30-50 Arası	117	70,9
	50 ve Üstü	24	14,5
Mesleki Çalışma Süresi	0-10 Yıl Arası	56	33,9
	11-20 Yıl Arası	51	30,9
	21-30 Yıl Arası	43	26,1
	31 Yıl ve Üzeri	15	9,1

Tablo incelediğinde katılımcı erkek sayısının %75 ile daha yüksek bir oranda olduğu görülmektedir. Yaş gruplarında ise katılımcıların yaklaşık %71’i 30-50 yaş arasındadır. Mesleki çalışma süresi 30 yılın üzerinde olan %10’luk bir katılımcı oranı varken diğer yaş gruplarının katılımcı sayıları birbirine oldukça yakındır. Her grupta yeterli sayıda gözlem sayısı vardır.

5.5.1. Cinsiyet ve Araştırma Değişkenleri İlişkisi

Enflasyon muhasebesiyle ilgili bilgi, farkındalık ve algının cinsiyet gruplarına göre anlamlı olarak farklılaşp farklılaşmadığı test edilmiştir. İki gruplu cinsiyet değişkeni gruplarının araştırma değişkenlerine göre anlamlı olarak farklılaşp farklılaşmadığı grup içi normal dağılım sağlanamadığından “Mann Whitney U” testiyle test edilmiştir. Normal dağılım çarpıklık ve basıklık değerleriyle ölçülmüştür. -2 ile +2 arasındaki çarpıklık ve basıklık değerleri normal dağılımın sağlandığını, bu aralığın dışındaki değerler ise normal dağılımın sağlanmadığını gösterir (George ve Mallery, 2010). Analiz sonuçları Tablo 5’te görselleştirilmiştir.

Tablo 5. Cinsiyet ve Araştırma Değişkenleri İlişkisi

Grup Değişkeni		İstatistik Değerler			Mann Whitney U		Normallik	
		N	Ort.	Ss	Z	Sig.	Çarpıklık	Basıklık
Bilgi	Erkek	125	4,632	0,66	-1,086	0,277	-3,089	11,931
	Kadın	39	4,829	0,246				
Farkındalık	Erkek	125	1,837	0,782	-1,224	0,221	0,646	-0,361
	Kadın	39	1,667	0,733				
Algı	Erkek	125	1,771	0,823	-1,169	0,242	1,093	0,850
	Kadın	39	1,558	0,578				

Test sonucunda enflasyon muhasebesiyle ilgili bilgi, farkındalık ve algının erkek ve kadın grupları için anlamlı olarak farklılaşmadığı ($p>0,05$) görülmüştür.

5.5.2. Yaş ve Araştırma Değişkenleri İlişkisi

Enflasyon muhasebesiyle ilgili bilgi, farkındalık ve algının yaş gruplarına göre anlamlı olarak farklılaşp farklılaşmadığı test edilmiştir. İki gruplu yaş değişkeni gruplarının araştırma değişkenlerine göre anlamlı olarak farklılaşp farklılaşmadığı grup içi normal dağılım sağlanamadığından kruskall wallis testiyle test edilmiştir. Anlamlı olan test sonuçları Tamhane T2 post-hoc testine bakılarak yorumlanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 6’da görselleştirilmiştir.

Tablo 6. Yaş ve Araştırma Değişkenleri İlişkisi

Grup Değişkeni	İstatistik Değerler			Kruskall Wallis		Normallik		
	Yaş	N	Ort.	Ss	KW-H	Sig.	Çarpıklık	Basıklık
Bilgi	“30 Yaş Altı”	24	4,944	0,127			-2,555	6,497
	“30-50 Arası”	117	4,725	0,523	22,644	0,000	-3,873	20,496
	“50 ve Üstü”	24	4,201	0,887			-1,963	5,118
Farkındalık	“30 Yaş Altı”	24	1,323	0,678			2,222	4,317
	“30-50 Arası”	117	1,796	0,766	24,83	0,000	0,811	0,008
	“50 ve Üstü”	24	2,271	0,575			-0,344	-0,388
Algı	“30 Yaş Altı”	24	1,25	0,46			1,458	0,365
	“30-50 Arası”	117	1,74	0,784	19,177	0,000	1,133	1,155
	“50 ve Üstü”	24	2,104	0,755			0,668	2,455

Tablo incelendiğinde yaş gruplarının enflasyon muhasebesiyle ilgili bilgi, farkındalık ve algı ortalamalarının anlamlı olarak farklılaştığı ($p < 0,05$) görülmektedir. Post hoc test sonucu yaş arttıkça enflasyon muhasebesiyle ilgili bilgi ortalamasının azaldığını fakat farkındalık ve algının arttığını göstermektedir.

5.5.3. Mesleki Çalışma Süresi ve Araştırma Değişkenleri İlişkisi

Enflasyon muhasebesiyle ilgili bilgi, farkındalık ve algının mesleki çalışma süresi gruplarına göre anlamlı olarak farklılaşıp farklılaşmadığı test edilmiştir. İki den fazla gruplu mesleki çalışma süresi değişkeni gruplarının araştırma değişkenlerine göre anlamlı olarak farklılaşıp farklılaşmadığı grup içi normal dağılım sağlanamadığından kruskall wallis testiyle test edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 7’de görselleştirilmiştir.

Tablo 7. Mesleki Çalışma Süresi ve Araştırma Değişkenleri İlişkisi

Grup Değişkeni	İstatistik Değerler			Kruskall Wallis		Normallik		
	Mesleki Çalışma Süresi	N	Ort.	Ss	F	Sig.	Çarpıklık	Basıklık
Bilgi	0-10 Yıl Arası	56	4,783	0,344			-1,459	1,251
	11-20 Yıl Arası	51	4,735	0,639	2,304	0,056	-4,217	20,665
	21-30 Yıl Arası	43	4,624	0,573			-2,200	4,917
	31 Yıl ve Üzeri	15	4,278	0,987			-2,485	7,317
Farkındalık	0-10 Yıl Arası	56	1,661	0,741			1,184	2,254
	11-20 Yıl Arası	51	1,688	0,81	1,955	0,059	1,112	0,391
	21-30 Yıl Arası	43	2,006	0,776			-0,053	-2,397
	31 Yıl ve Üzeri	15	2,067	0,547			0,364	-0,817
Algı	0-10 Yıl Arası	56	1,643	0,664			0,881	0,602
	11-20 Yıl Arası	51	1,565	0,75	2,438	0,055	1,523	2,513
	21-30 Yıl Arası	43	1,831	0,82			0,798	0,296
	31 Yıl ve Üzeri	15	2,233	0,909			1,112	1,108

Test sonucunda enflasyon muhasebesiyle ilgili bilgi, farkındalık ve algının mesleki çalışma süresi grupları için anlamlı olarak farklılaşmadığı ($p > 0,05$) görülmüştür.

Tablo 8. Hipotez Testleri Sonuçları

Hipotez	Sonuç
H1: “Enflasyon muhasebesiyle ilgili farkındalığın bilgi düzeyi üzerinde anlamlı bir etkisi vardır”	Desteklenmiştir
H2: “Enflasyon muhasebesiyle ilgili algının bilgi düzeyi üzerinde anlamlı bir etkisi vardır”	Desteklenmiştir

6. SONUÇ

Meslek mensuplarının enflasyon muhasebesine ilişkin bilgi, farkındalık ve algısının ölçüldüğü bu çalışmada enflasyon muhasebesine ilişkin farkındalık ve algının enflasyon muhasebesine ilişkin bilgi düzeyi üzerinde anlamlı bir etkisi olup olmadığı test edilmiştir. Analizler sonucunda farkındalık ve algı değişkenlerinin bilgi düzeyi değişkeni üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu görülmüştür. Enflasyon muhasebesiyle ilgili farkındalık ve algı arttıkça enflasyon muhasebesiyle ilgili bilgi düzeyi de artmaktadır. Farkındalık ve algı değişkenleri enflasyon muhasebesiyle ilgili bilgi düzeyi değişkeninin %28,6'sını açıklamaktadır. Bu oran çok yüksek olmasa da önemli bir açıklama oranıdır. Ayrıca enflasyon muhasebesiyle ilgili farkındalığın bilgi düzeyi üzerindeki etkisinin algıya göre daha yüksek olduğu görülmüştür.

Demografik değişkenlere bakıldığında bilgi, farkındalık ve algının erkek ve kadın grupları ile mesleki çalışma süresi grupları için anlamlı olarak farklılaşmadığı görülmüştür. Yaş gruplarının enflasyon muhasebesiyle ilgili bilgi, farkındalık ve algı ortalamaları ise anlamlı olarak farklılaşmıştır. Yaş arttıkça enflasyon muhasebesiyle ilgili bilgi ortalamasının azaldığı, fakat farkındalık ve algının arttığı görülmektedir.

Genel olarak bakıldığında enflasyon muhasebesi uygulamaları ile ilgili bu süreçte aktif rol oynayan meslek mensuplarının uygulama karşısındaki tutumlarına yönelik çalışmaların eksik olduğu görülmektedir. Oysaki bu süreçte en çok zorlanan ve de işletmelerin bu uygulama karşısında sürdürülebilirliğine katkı sağlayan meslek mensupları ile ilgili çalışmaların artırılması fayda sağlayacaktır. Dolayısıyla, literatürde çalışmaların az olması ve konuyla ilgili eksikliklerin giderilmesi kapsamında önem taşıdığı söylenebilir.

Literatürde enflasyon muhasebesi ile ilgili sayısız çalışmalar mevcut olup bu çalışma meslek mensuplarının enflasyon muhasebesine ilişkin farkındalık ve algının bilgi düzeyi üzerinde anlamlı bir etkisi olup olmadığı yönüyle farklılaşmaktadır. Çalışma verileri Batman-Siirt SMMM'O'ya uygulanan anket aracılığıyla elde edilmiştir. Çalışma bu yönüyle kısıt oluşturmaktadır. Bu çalışma, az sayıda meslek mensubunun katılımıyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bundan sonraki çalışmalarda aynı konunun daha fazla meslek mensubu üzerinde uygulanması ve ölçeklere ilaveten sorunlar ve uygulamada karşılaşılan zorlukların dahil edilmesi veya eğitim verilen ve verilmeyen illere göre enflasyon muhasebesi uygulamalarının meslek mensupları üzerinde yarattığı algının karşılaştırılması ya da farklı analiz yöntemlerinin uygulanması literatüre katkı sağlayacaktır. Çalışma, araştırmacıların sonraki çalışmalarına öneri niteliği taşımaktadır.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Acar, D. ve Tugay, O. (2005). Enflasyon düzeltmesi ve uygulama düzeyinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (26), 81-94.
- Afonso, O. ve Sequeira, T. (2022). The effect of inflation on wage inequality: A North-South monetary model of endogenous growth with international trade. *Journal of Money, Credit and Banking*, 55(1), 215-249.
- Agur, I., Capelle, D., Dell'Aricecia, G. ve Sandri, D. (2022). Monetary finance: do not touch, or handle with care? Washington, DC, U.S.A: *International Monetary Fund, Publication Services*, 1-47.
- Akçay, S. (2024). Türkiye'de yeniden yüksek enflasyon nedeniyle enflasyon muhasebesi süreci ve bir uygulama. *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 104-123.
- Akgül, A. ve Çevik, O. (2003). *İstatistiksel analiz teknikleri*. Emek Ofset.

- Akinsola, F. A. ve Odhiambo, N. M. (2017). Inflation and economic growth: A review of the international literature. *Comparative Economic Research*, 20(3), 41-56.
- Akyol, M. (2023). Enflasyon ve enflasyon muhasebesi çerçevesinde bilançolara etkiye dair genel bakış. *Mali Çözüm*, 33(175), 279-290.
- Alpar, R. (2020). *Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemler* (6. Baskı). Detay Yayıncılık.
- Arzova, S. B. ve Şahin, B. Ş. (2022). Yüksek enflasyonlu ekonomilerde finansal raporlama süreçleri ve enflasyon muhasebesinin finansal tablolara etkisi. *Mali Çözüm*, 32(170), 13-31.
- Caselli, F., Grigoli, F., Lian, W. ve Sandri, D. (2020). *The great lockdown: Dissecting the economic effects*. In World Economic Outlook.
- Christou, C., Gupta, R., Nyakabawo, W. ve Wohar, M. E. (2018). Do house prices hedge inflation in the US? a quantile cointegration approach. *International Review of Economics & Finance*, (54), 15-26.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). Lawrence Erlbaum Associates.
- Çetin, Ö. O. ve Bozdoğan, T. (2023). Enflasyon muhasebesine geri dönüş: Enflasyon muhasebesi konulu makalelerin bibliyometrik analizi. *Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi*, (12), 78-89.
- Çevik, Z. (2023). Enflasyon düzeltmesinin finansal raporlamaya etkisi: Türkiye bağlamında bir inceleme. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar XVIII*, 207-223.
- Duffy, S. (2022). *When inflation rises, health outcomes fall*. *Harvard Business Review*, 29.
- Ehigiamusoe, K. U., Lean, H. H. ve Chan, J. H. (2020). Influence of macroeconomic stability on financial development in developing economies: Evidence from West African region. *The Singapore Economic Review* 65(4), 837-856.
- Ezin, Y. (2022). Tekstil sektörünün oran analizi ve topsis yöntemi ile değerlendirilmesi. *Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13(25), 213-243.
- Fergan, Ö. (2023). *Enflasyon düzeltmesi uygulamasının mülkiyet hakkı bakımından değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- George, D. ve Mallery, M. (2010). *SPSS for windows step by step: a simple guide and reference*. 17.0 Update (10th Edition). Pearson.
- Gökten, S., Okan Gökten, P. ve Mollaoğulları, B. F. (2023). Stoklar ve enflasyon muhasebesi uygulaması: BIST30 imalat işletmeleri üzerine bir değerlendirme. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 718-731.
- İleri, H. ve Altınışık, İ. (2004). Enflasyon düzeltmesinin gerekliliği enflasyon muhasebesinin uygulanabilirliği ve muhasebeciler üzerinde yapılan bir araştırma: Karaman Örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 7(1-2), 39-52.
- Jaravel, X. ve O'Connell, M. (2020). *Inflation spike and falling product variety during the great lockdown*. CEPR Discussion Papers 14880.
- Jones, J. M. (2022). *Inflation now causing hardship for majority*. Gallup.

- Kalkay, D. (2021). Enflasyon hedeflemesi stratejisi uygulayan ülkelerde gerçekleşen enflasyon oranı ve gelir dağılımı arasındaki ilişki: Panel veri analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(3), 1200-1211.
- Kantar, M. A., Abar, H. ve Öndeş, T. (2021). Enflasyonun işletmelerin finansal oranlarına etkisi: BIST imalat sektöründe bir uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (90), 1-18.
- Karapınar, A. ve Ayanoğlu, Y. (2005). Enflasyon düzeltmesi uygulamasının meslek mensuplarına etkisi üzerine bir araştırma. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, (16), 1-16.
- Koçak, H., Kısakürek, M. M. ve Babacan, A. (2023). Enflasyon düzeltme işlemlerinin işletme performansına etkisi BİST’te bir uygulama. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 58(2), 1525-1546.
- Kurtlar, M. ve Yıldız, E. (2020). Muhasebe dersine yönelik tutumların bireysel ve bölümsel farklılıklarının belirlenmesi: Mersin Üniversitesi örneği. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 52-67.
- Lu, S., Coutts, K. ve Gudgin, G. (2023). Energy shocks and inflation episodes in the UK. *Energy Economics*, 129(2), 1-15.
- Nasreen, S., Mahalik, M. K., Shahbaz, M. ve Abbas, Q. (2020). How do financial globalization, institutions and economic growth impact financial sector development in european countries? *Research in International Business and Finance*, (54), 101247.
- Nationwide. (2022). *Inflation taking a toll on health care and nutrition decisions in U.S.* <https://news.nationwide.com/101722-americans-making-tradeoffs-to-pay-health-care-costs/>.
- Ojo, J. I. ve Marcelus, N. A. (2021). Effects of accounting bases on financial reporting in Nigeria: The case of Kaduna state. *International Journal of Business and Economics Research*, 10(1), 27-33.
- Olarewaju, O., Mbambo, M. ve Ngiba, B. (2020). Effects of inflation accounting on organizational decisions and financial performance in South African retail stores. *Problems and Perspectives in Management*, 18(4), 85-95.
- Rosenbaum, E. (2022). *As inflation bites and America’s mood darkens, higher-income consumers are cutting back, Too.* *CNBC*. <https://www.cnn.com/2022/04/08/as-inflation-bites-higher-income-consumers-are-cutting-back-too.html>.
- Shamsadini, H., Nasab, V. B. ve Mulla, J. (2022). The moderating effect of the inflation on the relationship between asset revaluation and the financial statements of companies listed on the Tehran and Bombay stock exchanges. *Iranian Journal of Accounting, Auditing and Finance*, 6(2), 53-68.
- Shapiro, A. H. (2020). Monitoring the inflationary effects of Covid-19. *FRBSF Economic Letter*, (24), 1-6.
- Sodhi, M. S., Tang, C. S. ve Willenson, E. T. (2023). Research opportunities in preparing supply Chains of essential goods for future pandemics. *International Journal of Production Research*, 61(8), 2416-2431.
- Tamimi, O. ve Orbán, I. (2020). Hyperinflation and its impact on the financial results. *Intellectual Economics*, 14(2), 5-16.
- Varol, N. (2020). Inflation accounting in terms of tax legislation and accounting standards in Turkey. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (93), 19-30.
- Yalçın, D. (2006). *İktisadi ve mali etkileriyle Türkiye’de enflasyon muhasebesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Celal Bayar Üniversitesi.

- Yeap, G. P. ve Lean, H. H. (2017). Asymmetric inflation hedge properties of housing in Malaysia: New evidence from nonlinear ARDL approach. *Habitat International*, 62(255), 11-21.
- Yenisu, E. (2022). Enflasyonun finansal tablolara etkisi ve enflasyon muhasebesi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(27), 717-741.
- Yıldırım, S. ve Basılğan, M. (2023). Enflasyon beklentilerinin oluşumu: Davranışsal iktisat açısından bir analiz. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 1095-1121.
- Yıldız, D. ve Büyükbostancı, A. (2022). Lojistik sektöründe enflasyonun işletme stratejilerine etkisi: Ordu ve Samsun örneği. *Akademik Sosyal Araştırmalar*, 6(22), 275-286.

SAĞLIK SEKTÖRÜNDE OYUNLAŞTIRMA İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF STUDIES ON GAMIFICATION IN THE HEALTH SECTOR

Dr. Öğr. Üyesi Rukiye ÇAKMAK¹

ÖZ

Gelişen teknoloji ile birlikte bireylerin sağlıkları ile ilgili bilgileri takip etme ve sağlıklarını daha iyiye götürmek için kullandıkları uygulamalarda büyük gelişmeler meydana gelmiştir. Bu gelişmelerden biri de oyunlaştırmadır. Oyunlaştırma, bazı ulaşılmaması istenilen hedefler için oyun tasarımı öğelerinin oyun dışındaki uygulamalar içinde kullanılmasıdır. Oyunlaştırma, eğitim, endüstri, pazarlama ve özellikle bir davranış değişikliği ortaya koyma noktasında sağlık alanında uygulama alanı bulmuştur. Bu araştırmanın amacı son yıllarda öne çıkan oyunlaştırma kavramı ile ilgili kavramsal bir çerçeve oluşturmak ve sağlık alanında oyunlaştırma ile ilgili yapılmış araştırmaları bibliyometrik analiz yöntemi ile incelemektir. Belirlenen amaç doğrultusunda Scopus veri tabanından sağlık alanına giren kategoriler belirlenmiş ve "Gamification" kelimesinin 2012 yılından itibaren yayınların başladığı görülmüştür. Bu kapsamda 2012-2024 yılları arasındaki Scopus veri tabanında sağlık alanında yayınlanan 1213 makale VOSviewer programı kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonucunda konu ile ilgili en çok eser veren yazarın Mitesh Patel, en çok atıf alan yazarın ise Theresa Fleming olduğu görülmektedir. Ayrıca en fazla atıf alan ülkenin ABD olduğu ve en sık kullanılan anahtar kelimenin 664 tekrar ile oyunlaştırma olduğu ortaya çıkmıştır. Araştırma bulguları sağlık alanında oyunlaştırma ile ilgili araştırmaların önemli bir ivme kazandığını göstermektedir. Bu durum, sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi ve sağlık davranışlarının değiştirilmesi gibi alanlarda oyunlaştırmının potansiyelini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Sağlık Teknolojileri, Sağlık Sektörü, Oyunlaştırma, Bibliyometrik Analizi.

JEL Sınıflandırma Kodları: I19, O30.

ABSTRACT

With the developing technology, there have been great developments in the applications that individuals use to follow information about their health and to improve their health. One of these developments is gamification. Gamification is the use of game design elements in non-game applications for some desired goals. Gamification has been used in education, industry, marketing and especially in the field of health at the point of revealing a behaviour change. The aim of the study is to create a conceptual framework about the concept of gamification, which has come to the fore in recent years, and to examine the studies on gamification in the field of health by bibliometric analysis method. In line with the determined purpose, the categories in the field of health are determined from the Scopus database and it is seen that the word "Gamification" started to be published since 2012. In this context, 1213 articles published in the Scopus database between 2012 and 2024 in the field of health are analysed using VOSviewer software. As a result of the analysis, it is seen that Mitesh Patel is the author who has published the most works on the subject and Theresa Fleming is the most cited author. It is also revealed that the most cited country is the USA, and the most frequently used keyword is gamification with 664 repetitions. Study findings show that studies on gamification in the field of health has gained significant momentum. This highlights the potential of gamification in areas such as improving health services and changing health behaviours.

Keywords: Health, Health Technologies, Health Sector, Gamification, Bibliometric Analysis.

JEL Classification Codes: I19, O30.

¹ Yozgat Bozok Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Bölümü, rukiye.yorulmaz@yobu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Games have always attracted attention as an activity where people can spend their free time in a pleasant way. In addition, games combine motivation and fun. The goal and reward mechanisms in games have an effect on the motivation of individuals. One of the methods in which game elements are used in the motivation process and game design elements are applied outside the game is gamification. In gamification, a behaviour change is targeted, and the individual is motivated for this target through gamification. The concept of gamification refers to an environment where game design elements are used to educate, raise awareness, guide, and develop individuals on a specific subject. Gamification today has a wide range of applications in various fields. Since 2014, applications related to gamification have started to be seen in the field of health. Individuals need to acquire some habits to improve their health to a higher level. At this point, it is seen that games and gamification carry this process to a different dimension. It can be pointed out that gamification in the field of health plays an important role especially in the acquisition of certain health behaviours. The aim of the study is to create a framework for understanding the concept of gamification, which is prominent in the field of health, to examine gamification studies in the field of health through bibliometric analysis and to provide a deeper perspective to authors in this field.

Design/methodology/approach:

Bibliometric analysis method, one of the qualitative research methods, is used in the study. In the study, 1213 articles published between 2012-2024 are included in the analysis by searching the word (Gamification) using the Scopus database. The study data are retrieved from the Scopus database on 2 May 2024. The subject areas are limited to medicine, health professions, nursing, biochemistry, genetics and molecular biology, pharmacology, toxicology and pharmacy, and dentistry. The data obtained in the study are evaluated according to years, categories, number of citations, country distribution of citations, keywords, and bibliometric matches. VOSviewer (Version 1.6.18) information package is used to analyse the data.

Findings:

As a result of the study, the data file of 1213 studies on gamification in the field of health on 2 May 2024 is included in the study. As a result of the study, it is seen that the most articles were published in 2023 and the number of publications increased regularly from 2012 to 2023. When the distribution of publications according to the categories of Scopus database is examined, it is seen that the articles related to gamification in the field of health are mostly in the field of medicine. When the results of the co-author analysis are analysed, it is seen that Mitesh Patel is the author who has produced the most works. In addition, it is a result of the study that the first two authors who produced the most works are the most connected authors. Mitesh Patel has a total of 14 works and is affiliated with 62 authors. The most cited authors are Theresa Fleming and Ho Lau Ming with 500 citations each. When the results related to the countries with the highest number of citations are analysed, it is seen that the USA ranks first with 6218 citations. In the second place is England with 2977 citations. When the results related to the most used keywords of the studies on gamification in the field of health are evaluated, it is seen that gamification is used as a keyword 664 times in articles published in 2012-2024. The other most used keywords are mobile health and physical activity. When the authors with the highest number of bibliometric matches are examined, it is seen that the authors with the highest number of bibliometric matches are Mitesh Patel with 31540 link strength.

Conclusion and Discussion:

Within the scope of the study, both a general framework of the concept of gamification in the field of health is drawn and an evaluation of the studies on gamification in the field of health is made. It is seen that gamification in the field of health is especially important in terms of behaviour change. As can be seen from the study, it is seen that gamification is the subject of study in many fields in the field of health. It is seen that there are more studies on gamification, especially in the field of medicine. Study results show that there is an increasing trend of studies on gamification in the field of health. The fact that each year more studies have been conducted on the subject than the previous year confirms this conclusion. The fact that the studies are published not in a single country but in many countries shows that gamification is a subject that attracts attention globally. Analysing the keywords reveals that the focus of gamification is on mobile health and physical activity. This shows that gamification in the field of health plays an important role especially in promoting healthy living and physical activity. As a result, these findings emphasise that studies on gamification in the field of healthcare has made significant progress and that studies in this field are of great importance in both academic and practical terms.

1. GİRİŞ

Oyunlar günlük hayatın önemli bir parçası olup, insanların eğlenceli vakit geçirebileceği ve kendilerini ifade edebileceği araçlardır. Hem fiziksel oyunlar hem de dijital oyunlar bireylerin dikkatini çekmiştir (Galip ve Medeni, 2022, s. 218; Marangoz ve Marangoz, 2021, s. 2021). Oyunlar belirli aşamaları bulunan, eğlenmeyi, sosyalleşmeyi ve öğrenmeyi amaçlayan, kazanım ve kaybetme gibi sonuçları olan kurallı uygulamalardır (Ertemel, 2016, s. 136). Oyunlar geçmişten günümüze bir toplumun kültürünün önemli göstergelerinden biri olarak düşünülürken; günümüzde eğitim, siyaset, güvenlik, tanıtım ve sağlık alanlarında da öğrenme amaçlı kullanıldığı görülmektedir (Duğan, 2022, s. 264). Ayrıca oyunlar, motivasyon ve eğlenceyi içinde barındırmaktadır (Galip ve Medeni, 2022, s. 218). Motivasyon sürecinde oyun öğeleriyle desteklenen uygulamalardan ve oyun tasarım öğelerinin oyun dışı uygulamalara uyarlandığı tasarımlardan biri de oyunlaştırmadır. Oyunlarda yer alan işleyişin oyunlaştırmada da uygulandığı görülmektedir. Ancak oyunlaştırmadaki temel amaç istenilen bir davranışı oluşturulan uygulamalar sayesinde bireye kazandırmak ve istenilen davranışı alışkanlık haline getirmektir. Oyunlaştırma, farklı çalışma yöntemlerini ve mevcut gerçek dünya süreçlerini oyun öğeleriyle desteklemek için uygulanan konuları inceleyen post-pozitivist bir oyun çalışmaları kavramı olarak nitelendirilmektedir (Gökgür, 2020, s. 5).

Oyunlaştırmanın uygulandığı pek çok endüstri vardır. Bu endüstrilerden biri de sağlıktır. Sağlık alanında oyunlaştırmanın yeni bir uygulama alanı olduğu söylenilebilir (Gökgür, 2020, s. XXI). Literatür tarandığında oyunlaştırmanın özellikle eğitim alanında kullanım alanlarına yer verilirken sağlık alanında oyunlaştırmanın kapsamı ile ilgili yeterli çalışmanın olmadığı görülmüştür. Literatürde yer alan bu boşluktan hareketle bu araştırmanın amacı son yıllarda sağlık alanında öne çıkan oyunlaştırma kavramına dair kavramsal bir çerçeve oluşturmak, sağlık alanında oyunlaştırma ile ilgili alan yazında yapılmış araştırmaları bibliyometrik analiz yöntemi ile incelemek ve bu alandaki yazarlara bir perspektif sunmaktır.

2. OYUNLAŞTIRMA KAVRAMI

Oyunlaştırma, dijital medya endüstrisinde ortaya çıkan bir terim olup insan gruplarını etkilemek ve motive etmek için güçlü ve yeni bir stratejidir (Deterding vd., 2011, s. 9; Lav vd., 2011, s. 349). Gamificatin (Oyunlaştırma) (üretkenlik, oyunlar, oyun katmanı, gözetim, eğlence, uygulamalı oyun, eğlence yazılımı, davranışsal oyunlar) gibi kavramlar ile karıştırılmıştır ancak en yaygın kullanılan kavram gamification (oyunlaştırma) dır. Günümüzde de bu şekilde kullanılmaktadır (Zülam, 2019, s. 12). Oyunlaştırma, oyun tasarım öğelerinin ve oyun mekaniğinin oyun dışı bağlamlarda kullanılması olarak tanımlanmaktadır (Deterding, 2011, s. 10; Domínguez vd., 2013, s. 380; Bassanelli, 2022, s. 1). Başka bir ifadeyle oyunlaştırma, oyun öğelerinin sistemleri nasıl geliştirebileceğini ve kullanıcıların ilgisini nasıl çekebileceğini düşünmenin yeni bir yoludur (Wood ve Reiners, 2015, s. 8). Yani oyunlaştırma bazı temel hedefler için oyun tasarım öğelerinin oyun dışında kullanılmasıdır. Temelinde ise motivasyon vardır.

Oyunlaştırma, motivasyonel (Sardi vd., 2017, s. 31; Bassanelli, 2022, s. 1) ve bilişsel faydalar sağlamanın yanı sıra izleyicileri meşgul etmek ve sıradan etkinliklere biraz eğlence katmak için oyun mekaniğini oyun dışı bağlamlara uygulamaya odaklanan yeni bir trend olarak karşımıza çıkmaktadır (Sardi vd., 2017, s. 31). Oyunlaştırma kavramı, oyunların bireyleri eğitmek, bilinçlendirmek, yönlendirmek ve geliştirmek amacıyla kullanıldığı ortamları tanımlamaktadır. Bu oyunların temeli motivasyon unsuru olup, asıl amaç eğitimi eğlenceli hale getirmektir (Tezcan, 2016, s. 57). Oyunlaştırma uygulamaları, erişilebilirliği, iş başında, ihtiyaç anında ve yaşam boyu öğrenmeyi sağlamak için oyun öğelerini kullanan eğitim platformlarıdır. (Gökkaya, 2014, s. 72).

Oyunlaştırma, öğrenmeyi sürükleyici bir aktiviteye dönüştüren stratejik bir girişimdir (Aldalur ve Perez, 2023, s. 2). Oyunlaştırma, oyunların özünü (eğlence, oyun, şeffaflık, tasarım ve meydan okuma) almak ve bunu saf hedeflerden ziyade gerçek dünya hedeflerine uygulamak üzerine odaklanmaktadır (Palmer, 2012, s. 54-55). Oyunlaştırma ayrıca öğrenme sürecini daha etkin hale getirmek amacıyla oyunlarda kullanılan ödüllendirme sistemleri (Tezcan, 2016, s. 57; Kutbay ve Bozbuğa, 2021, s. 750) ve rekabet unsurlarını dijital oyun tasarım teknikleri kullanarak etkileşimli hale getirmektedir (Kutbay ve Bozbuğa, 2021, s. 750). Oyunlaştırmanın amaçlarından biri öğrenme sürecini öğrenenler için daha çekici hale getirmektir. Daha eğlenceli aktivitelerin olduğu bir öğrenme ortamı ile öğrenenler motive edilmekte ve farklı bir öğrenme deneyimi kazanılmaktadır (Tüfekçi, 2016, s. 25). Oyunlaştırmada eğlenmek oyundaki gibi ana amaç değildir. Asıl amaç, uyarlanmış olduğu alanın amaçlarını eğlenceli bir şekilde gerçekleştirmektir (Kılıçarslan ve Altuğ, 2018, s. 209). Oyunlaştırma uygulamaları hangi alanda kullanılırsa kullanılsın puanlar, seviyeler, avatarlar, rozet ödülleri ve hikayeler gibi oyun dünyasının önemli bileşenlerinden faydalanmaktadır (Akkemik, 2018, s. 76). Werbach ve Hunter de

oyunlaştırma öğlelerini dinamikler, mekanik ve bileşenler şeklinde ayırmıştır. Dinamikler öğesinin içinde kısıtlamalar, duygular, kurgu, hiyerarşi ve ilişkiler, mekanik öğesinin içinde zorluk, fırsat, rekabet, iş birliği, geri bildirim, kaynak toplama, ödüller, ticaret, rotasyon ve kazanma modu, bileşenler öğesinin içinde ise başarılar, avatarlar, rozetler, lider tablosu, hediyeler, skor tabloları, seviyeler, puan görevleri, sosyal grafikler, temalar ve sana öğeler yer almaktadır (Werback ve Hunter, 2012). Her bir öğe bir oyun veya oyunlaştırmanın yapı taşlarını temsil etmenin yanında oyuncunun deneyimini ve etkileşimini şekillendiren bir öğeyi oluşturmaktadır.

Oyunlaştırma, kullanıcı deneyimini geliştirmeye odaklanarak kullanıcı etkileşimini artırmayla ilgilidir (Berglund vd., 2022, s. 630). Oyunlaştırma yöntemi ile istenilen uzun vadede davranış değişikliğidir (Önder, 2021, s. 35). Oyunlaştırma, oyunlara benzer deneyimler ve motivasyonlar sağlamaktadır ve bu durum oyunlaştırmayı olumlu davranışları teşvik etmek için yararlı bir yaklaşım haline getirmektedir (Bassanelli, 2022, s. 1). Ayrıca oyunlaştırma oyunlardan farklı olarak oyun süresi daha kısa olup katılım, etkileşim, dâhil olma ve ikna odaklıdır. Etkileşime dayalı iletişim sunan oyunlaştırma, yapay zeka, artırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklik gibi yeni nesil teknolojilerle de entegre edilebilmektedir (Önder, 2021, s. 35).

Oyunlaştırma yeni fikirleri öğretmek için kullanılabilmenin yanında bir gözden geçirme ortamında bilgileri pekiştirmek ve hafızayı geliştirmek için de kullanılabilir (Krishnamurthy vd., 2022, s. 76). Ayrıca oyunlaştırılmış öğrenme süreçleri insanların mutlu olmasını sağlayan norepinesphrine, epinephrie ve dopamine gibi kimyasal maddelerin salgılanmasına ve öğrenenlerin motivasyonunun artmasına, öğrenme süreçlerinin daha çekici hale gelmesini sağlayan bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır (Sezgin vd., 2018, s. 183). Son dönemlerde ticaret, eğitim, reklam, ticaret, pazarlama, politika, üretim ve sağlık sektöründe sıkça kullanılmaya başlanmış olup (Şekeroğlu ve Özüdoğru, 2018, s. 345; Kılıçarslan ve Altuğ, 2018, s. 209; Duğan, 2022, s. 266); eğitimciler, akademisyenler ve uygulayıcıların dikkatini çeken bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır (Şekeroğlu ve Özüdoğru, 2018, s. 345). Sağlık alanı ise oyunlaştırmanın uygulandığı yeni bir alandır.

2.1. Sağlık Hizmetlerinde Oyunlaştırma

Dijital dönüşüm ile birlikte oyunlaştırma, daha önce bir oyun ile ilişkili olmayan endüstrilerde fayda sağlayacak yeni fırsatlar yaratmıştır (Gökgür, 2020, s. XXI). 2010'lu yılların ikinci yarısından itibaren oyunlaştırmının başta endüstri ve eğitim alanlarında olmak üzere pek çok alanda uygulama alanı bulduğu görülmektedir (Kutbay ve Bozboğa, 2022, s. 234; Yıldırım ve Demir, 2014, s. 667). Ancak sağlık alanında uygulanması 2014 yılından itibaren sağlık ile ilgili çeşitli alanlarda özelleşmiş bilgisayar oyunu örnekleri ile görülmeye başlamıştır (Kutbay ve Bozboğa, 2022, s. 234). Sağlık hizmetlerinde, motivasyonu, bağlılığı ve sağlık davranışlarının genel sürdürülebilirliğini artırmak için oyun tabanlı müdahalelerin kullanımı giderek daha yaygın hale gelmektedir. Sağlık araştırmalarında en yaygın oyun tabanlı müdahale türleri, oyunlaştırma ve ciddi oyunlardır (Warsinsky vd., 2021, s. 1).

Sağlık hizmetleri her gün değişmektedir. Maliyetleri azaltmak, kaliteyi iyileştirmek ve verimliliği artırmak için sağlık kuruluşlarının daha yenilikçi olması gerekmektedir (Brull ve Finlayson, 2016, s. 372). Ayrıca sağlığın kişiselleştiği ve kişilerin kendi sağlıkları ile ilgili sorumluluk aldıkları şu dönemde bireylerin sağlık farkındalıklarının ve bilinçlerinin artırılması, toplumun sağlık okuryazarlık düzeyinin üst düzeye çıkartılması; politika yapıcılarının, kamu sağlık yöneticilerinin ve kâr amacı gütmeyen sivil toplum kuruluşlarının görevleri arasında yer almaktadır (Tezcan, 2016, s. 57). Bu noktada yeni teknolojilerin sağlık hizmetlerinde belirlenen amaçlara ulaşmak için kullanılması ise bir gerekliliktir.

2.2. Sağlık Hizmetlerinde Oyunlaştırmının Kullanım Alanları

Sağlık alanında oyunlaştırma hem kişisel bilişimin hem de ciddi oyunların güçlü yanlarından yararlanarak sağlık davranışlarını teşvik eden hibrit bir yöntem olarak ortaya çıkmıştır. Oyunlaştırma sağlığı etkilerken katılım ve eğlenceyi artırarak katılımcının içsel motivasyonuna hitap etmeye çalışmaktadır (Nishihara, vd., 2019, s. 1). Oyunlaştırma ve ciddi oyunlar önleme, yeni sağlık durumunun tedavisi ve rehabilitasyon gibi farklı alanlara yardımcı olabilmektedir. Yaşı ne olursa olsun her hasta, duyguları paylaşmak ve yeni veya mevcut bir hastalık durumuna ilişkin bilgi, kişisel bakım ve becerileri geliştirmek için bu yeni eğitim yaklaşımından ve ilgili araçlardan yararlanmaktadır (Villa vd., 2023, s. 1).

Sağlık hizmetlerinde hasta davranışlarını değiştirmek için teknolojinin kullanımı ve son zamanlarda video oyun kavramlarının veya oyunlaştırmının ortaya çıkması ile sağlık hizmetleri farklı bir sürecin içine girmiştir (Philips vd., 2019, s. 13). Oyunlaştırma son derece çok yönlü bir yaklaşımdır. Keyifli ve kapsamlı olduğu için hasta

eğitimini güçlendirmede bir destek sağlayabilmektedir. Oyunlaştırma, herhangi bir bakım ortamında hasta ve sağlık hizmeti sağlayıcılarının eğitimini yeni bir şekilde iyileştirme potansiyeline sahiptir (Villa vd., 2023, s. 1). Sağlık alanında da oyunlaştırmanın uygulandığı pek çok alan vardır. Bu alanlar inme, diyabet, Alzheimer hastalığı, kardiyovasküler hastalıklar, onkolojik hastalıklar (kanser), kronik hastalıklar, epidemik hastalıklar, akıl ve ruh hastalıklar, madde bağımlılığı, rehabilitasyon, fiziksel tedavi, diyet, kişisel hijyen, el yıkama, ilaç kullanımı, obezite ile mücadele, diş fırçalama, tıbbi tedavi ve akıl sağlığı protokolleridir (Kutbay ve Bozbuğa, 2021, s. 752.; Kutbay ve Bozboğa, 2022, s. 234; Tezcan, 2016, s. 277; Yıldırım ve Ertem, 2022, s. 329). Oyunlaştırma aynı zamanda hastaların çeşitli sağlık uygulamaları aracılığı ile egzersiz oluşturma, ilaç kullanımı saatlerini ayarlama, kalp masajı yapabilme, dengeli beslenme gibi bilinçli ve sağlıklı olma yolunda kolaylaştırıcı bir yönü de bulunmaktadır (Tezcan, 2016; Abdul Rahim ve Thomas, 2017). Oyunlaştırmanın sağlık alanında kullanım alanı bulunduğu diğer alanlar ise şu şekildedir (Dalyan, 2019);

- Hasta eğitim ve sağlık okuryazarlığının artırılması,
- Kronik hastalıklarda hastanın tek başına hastalığını yönetebilmesi için gerekli becerilerin kazandırılması,
- Toplum sağlığının korunması ve geliştirilmesi,
- Bağımlılıkla mücadele,
- Sağlık çalışanları için verimliliğin ve motivasyonun artırılması,
- Tıp eğitiminin ve uygulamalarının geliştirilmesi,
- Hekimlik uygulamalarının geliştirilmesi
- Cerrahi simülasyonlar,

Sağlık alanındaki oyunlaştırmanın kişilerin hastalıklara karşı tutumlarını, sağlık davranışlarını ve algılarını olumlu yönde etkilediği de ifade edilebilir. Ayrıca bu uygulamaların bireylerin düzenli ve bilinçli ilaç kullanımı ve sağlık hizmeti seçimine yönlendirici olacağına da altı çizilmektedir (Doğanay, 2012). Eğitimde ve sağlıkta gün geçtikçe oyunlaştırmanın hızlı bir şekilde arttığı görülmektedir. Özellikle toplumsal konularda, sigara bırakma, obezite ile mücadele, bağımlılıklar ile savaşıma, diş fırçalama, hijyen kuralları gibi pek çok konuda oyunlaştırma kampanyaları kullanılarak başarılı sonuçlar elde edilebilir (Tezcan, 2016, s. 57). Oyunlaştırma, yalnızca hasta eğitimi için değil, aynı zamanda öğrenci ve sağlık hizmeti sağlayıcısı yeterliliklerin güçlendirilmesi içinde önemli bir yeniliktir. Hastaların duygularını paylaşmasına, iç düşüncelerini ifade etmesine, pratik becerilerini geliştirmesine ve bilgiyi pekiştirmesine yardımcı olabilmektedir (Villa vd., 2023, s. 1). Bazı araştırmacılar tarafından sağlık alanında oyunlaştırmanın dijital bağımlılığı artırıcı bir rol oynayacağı dile getirilmektedir. Ancak oyunlaştırmanın bireylerin sağlık alanındaki bilgi düzeylerini arttırdığı, hastalıklara karşı bireylerin tutumlarını, algılarını ve davranışlarını olumlu etkilediği de kabul görmektedir (Duğan, 2022, s. 264-265).

EY danışmanlık firmasının raporuna göre uzun süredir sağlıklı caydırıcı olarak görülen elektronik ve çevrimiçi oyunlar daha iyi diyet, kilo kontrolü ve ilaç uyumu gibi daha sağlıklı davranışları teşvik etmek için daha çok kullanılmaktadır. Sağlık oyunlaştırmasında Kaiser Permanente'nin Garfield Sağlık Hizmetleri İnovasyon Merkezi, doktorların ve diğer tıbbi personelin becerilerini geliştirmelerine ve hataları azaltmalarına yardımcı olacak oyunlar araştırmaktadır (E&Y 2012 Raporu). HopeLab şirketinin insan vücudunda dolaşan ve sağlığı için mücadele eden karakteriyle 'ReMission' oyunu, diyabet hastalığı konusunda farkındalık yaratma bilgilendirmeyi amaçlayan Facebook oyunu 'Healthseeker' bu oyunlara örnek olarak verilebilir (Tezcan, 2016, s. 58).

Oyunun bir motivasyon aracı olarak görülmesi ve hedeflere ulaşma noktasında itici bir güç olması oyunlaştırmayı daha popüler hale getirmektedir. Oyunlaştırma kullanıcıları meşgul etmek yerine sağlığı teşvik eden çeşitli bağlamlarda kullanılmıştır (White vd., 2022, s. 1). Özellikle sağlık alanında uygulamaya konulan oyunlaştırmanın hem sağlık okuryazarlığı seviyesini üst düzeye taşıma hem de sağlık çalışanlarının işlerini kolaylaştırması noktasında katkı sağladığı görülmektedir (Galip ve Medeni, 2022, 2. 232; Duğan, 2022: 277). Oyunlaştırılmış uygulamalar bireylerin hayatını kolaylaştırmayı ve bireylerin sağlıklı yaşam alışkanlıklarını kazanmayı amaçlamaktadır (Galip ve Medeni, 2022, s. 232). Bazı sağlık alışkanlığı kazandırılması için uygulamaya konulan oyunlaştırmalar arasında Superbetter ve Fitocracy bulunmaktadır. Her iki oyunda bireylerin sağlıklı yaşam alışkanlıkları kazandırmaya yönelik tasarlanmıştır. Bu uygulamaların temel hedefi, davranış değişikliği sağlamaktır.

Oyunlaştırmanın yaşlıları desteklemek için de kullanıldığı görülmektedir. Oyunlaştırmanın yaşlı kişilerin fiziksel, bilişsel, sosyal hem de duygusal durumunu iyileştirmenin yanı sıra refahını da iyileştirmede faydalı olduğu kanıtlanmıştır (Martinho vd., 2020, s. 4863). Oyunlaştırmanın ayrıca rehabilitasyon tedavisi ve telerehabilitasyonda kullanılmasının faydaları özellikle felç sonrası hastalarda gözlemlenmektedir. Luo ve arkadaşlarının yaptığı araştırmada oyunlaştırmanın üst ekstremitte rehabilitasyonu için kullanılabilirliğini ve hastaları motive etmek, can sıkıntısını önlemek, ağrı ve kaygıyı uzaklaştırmak için de kullanılabilirliği görülmüştür (Luo vd., 2021, s. 154).

Son yıllarda oyunlaştırma, öğrencilerin motivasyonunu, katılımını ve bilgiyi akılda tutmasını geliştirmek için oyun unsurlarını öğrenme sürecine dahil ederek tıp eğitimini geliştirmek için umut verici bir yaklaşım olarak da görülmektedir (Mobley vd., 2023, s. 1). Oyunlaştırmanın ilgi çekici olması, öğrenciler için bir deney alanı sunması eğitim alanında oyunlaştırmanın kullanılmasının önünü açmaktadır. Ayrıca teknolojinin birincil iletişim alanı olarak kullanılması ile birlikte sağlık hizmeti eğitimcileri, personeli kritik bilgileri öğrenmeye çekmek ve meşgul etmek için yenilikçi yollara ihtiyaç duymaktadır (Brul ve Finlayson, 2016, s. 372). Oyunlaştırma, öğrencinin katılımını, eleştirel düşünmeyi ve eğlenmeyi teşvik etmektedir (Garrison vd., 2021, s. 95). Oyunlaştırılmış eğitim platformları eğitici oyunları, mobil tıbbi uygulamaları ve sanal hasta senaryolarını içermektedir (Krishnamurthy vd., 2022, s. 795). Sağlık alanında eğitim alan öğrencilerin uygulama becerilerini geliştirmek için simülasyon ile eğitimler verilmektedir. Ancak simülasyonun yüz yüze bir eğitim olmasından kaynaklı öğrenci sadece yüz yüze aldığı dersler sürecinde bu eğitimden yararlanmaktadır. Oyunlaştırmanın bu boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Çünkü öğrenci belirli bir mekana bağlı kalmadan bilgisayar, tablet veya akıllı telefonlar aracılığı ile erişim sağlayabilmektedir. Ayrıca eğitimlerde oyunlaştırmaya ihtiyaç duyulmasının bir nedeni de genç kuşakların oyunla büyümüş olmasıdır (Brull ve Finlayson, 2016, s. 374). Bu durum öğrencilerin oyunlaştırmaya daha kolay adapte olmalarına ve daha çok verim almalarına imkan vermektedir.

3. ARAŞTIRMA METEDOLOJİSİ

3.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı son yıllarda sağlık alanında öne çıkan oyunlaştırma kavramına dair kavramsal bir çerçeve oluşturmak, sağlık alanında oyunlaştırma ile ilgili yapılmış araştırmaları bibliyometrik analiz yöntemi ile incelemek ve bu alandaki yazarlara yeni bir bakış açısı sunmaktır.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmada nicel araştırma yöntemleri arasında yer alan bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bibliyometrik analiz literatürde var olan yayınları manuele bağlı kalmadan programlama diline dayalı olarak yapılmasına olanak sağlayan istatistiksel analiz yöntemlerinden biridir (Guler vd., 2016, s. 830). Bibliyometrik analiz, büyük hacimli bilimsel verileri araştırmak ve analiz etmek için yaygın olarak kullanılan titiz bir yöntemdir. Bu yöntem, belirli bir alanın evrimsel nüanslarını ortaya çıkarırken, o alanda ortaya çıkan yeni trendlere ışık tutmaktadır. (Donthu, 2021, s. 285). Bibliyometrik analizin amacı, tematik kümeleri belirlemek ve doğrulamak ve alanı tanımlayan dergi ve yazar ağlarını ortaya çıkarmaktır (Block vd., 2020, s. 611). Bibliyometrik analiz yöntemi ile çalışmaların yayın profilleri çıkarılmasının yanında araştırmacılar için bir akademik harita sunduğu da söylenilebilir (Demir Askeroğlu, 2018, s. 191). Bu araştırmada da sağlık alanında oyunlaştırma ile ilgili çalışmalara yönelik aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

- Yıllara göre yayınların sayısal dağılımları nasıldır?
- Scopus kategorilerine sağlık alanında yapılan makalelerin dağılımı nasıldır?
- En fazla ortak yazarlığı olan araştırmacıların dağılımı nasıldır?
- En fazla atıf alan ülkelerin dağılımı nasıldır?
- En fazla kullanılan anahtar kelimelerin dağılımı nasıldır?
- En fazla bibliyometrik eşleşme olan makalelerin dağılımı nasıldır?

3.3. Veri Toplama Süreci

Araştırmada Scopus veri tabanında başlık olarak “Gamification (Oyunlaştırma) kelimesi taratılarak veriler elde edilmiştir. Araştırmada belge türü olarak ise makaleler incelenmiştir. Veri tabanı incelendiğinde konu ile ilgili

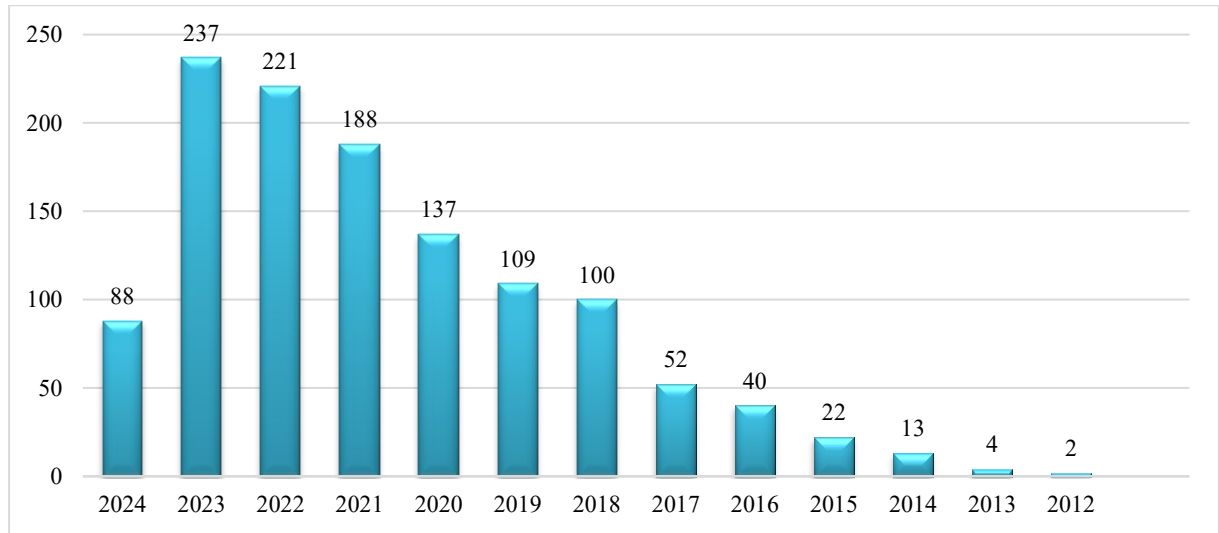
makalelerin 2012 yılından itibaren yayınlanmaya başladığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda 2012-2024 yılları arasındaki Scopus veri tabanında yayınlanan 1213 makale elde edilmiştir. Konu alanı olarak tıp, sağlık meslekleri, hemşirelik, biyokimya, genetik ve moleküler biyoloji, farmakoloji, toksikoloji ve eczacılık, diş hekimliği olarak belirlenmiştir.

3.4. Verilerin Analizi

Araştırmada veriler 2 Mayıs 2024 tarihine kadar sağlık alanında oyunlaştırma konusunda ulaşılan 1213 araştırmanın veri dosyası bibliyometrik analiz tekniği kullanılarak incelenmiştir. Verilerin analizinde VOSviewer (Version 1.6.18) paket programı kullanılmıştır.

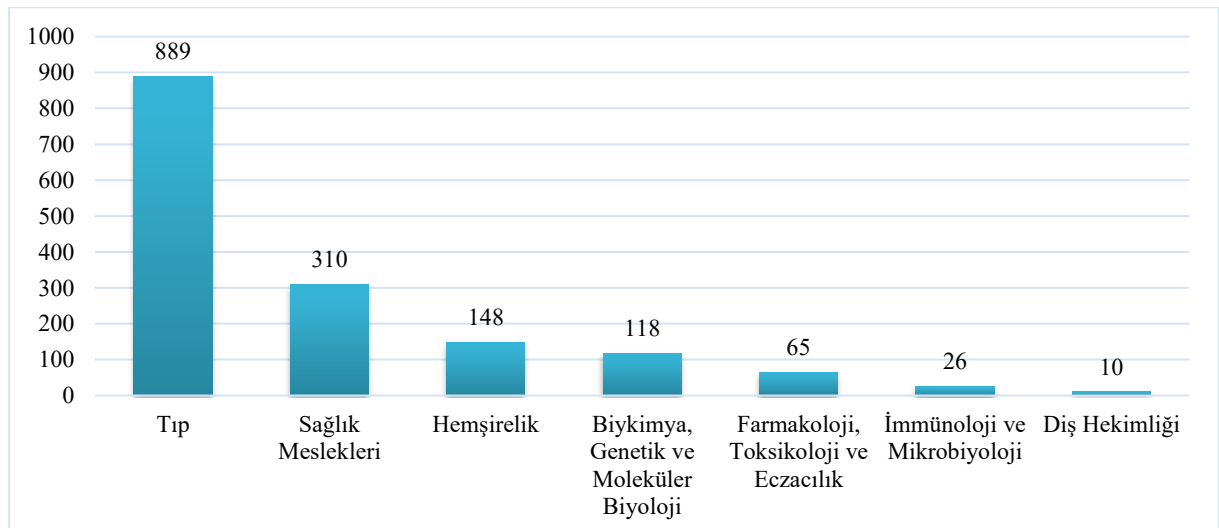
3.5. Bulgular

Şekil 2. Araştırmaların Yıllara Göre Dağılımı

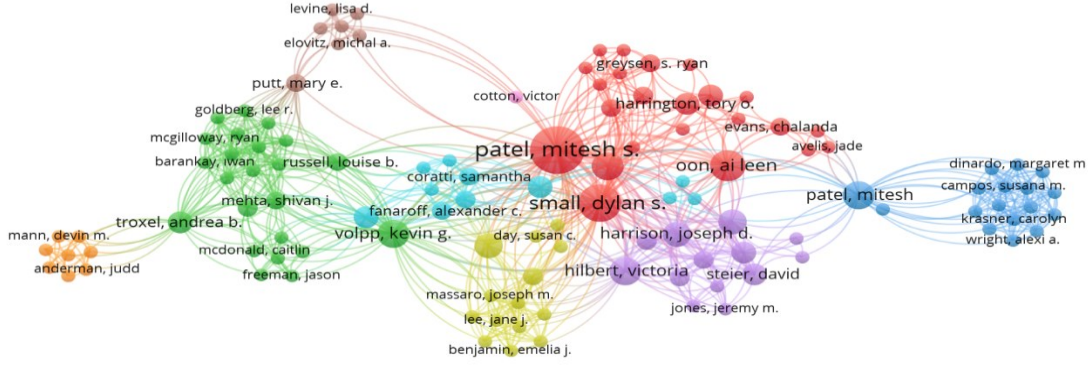
Şekil 1'de oyunlaştırma kavramı kullanılarak sağlık alanında oyunlaştırma konusunda yayınlanan araştırmaları yıllara göre sayısal dağılımlarına yer verilmiştir. Şekil incelendiğinde, en fazla makalenin (237 makale) 2023 yılında yayınlandığı görülmektedir. 2012 yılından 2023 yılına kadar yayın sayılarına baktığımızda yayın sayısı düzenli olarak bir artış gösterdiği görülmektedir. 2018 yılında yayın sayısının 2017 yılındaki yayın sayısının yaklaşık iki katı olduğu görülmektedir.

Şekil 3. Araştırmaların Scopus Kategorilerine Göre Dağılımı

Şekil 2’de sağlık alanındaki araştırmaların Scopus veri tabanı kategorilerine göre yayın dağılımına yer verilmiştir. Şekil incelendiğinde 889 makale tıp, 310 sağlık meslekleri, 148 hemşirelik, 118 Biyokimya, Genetik ve Moleküler Biyoloji, 5 Farmakoloji, Toksikoloji ve Eczacılık, 2 İmmünoloji ve Mikrobiyoloji, 10 makale Diş Hekimliği alanında olduğu görülmektedir.

Şekil 4. En Fazla Ortak Yazarlığı Olan Araştırmacılar

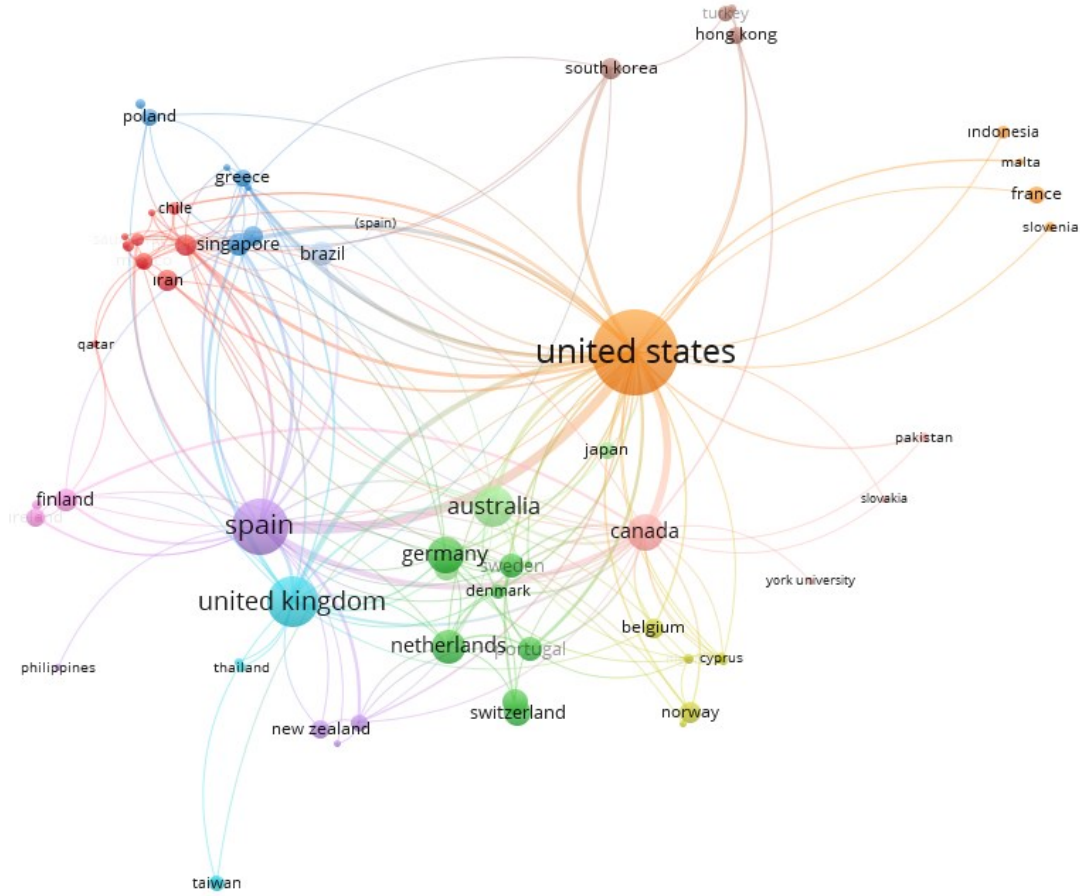
Şekil 4’de yapılan bibliyometrik analiz sonucunda elde edilen en fazla ortak yazarlığı olan araştırmacılara yer verilmiştir. Ortak yazar analizi kapsamında, en fazla bağlantıya ve iş birliğine sahip yazarları tespit etmek için bir yayın ve en az bir atıf kriteriyle bir ağ haritası oluşturulmuştur. Aralarında en yüksek bağlantı bulunan isimler arasında yapılan analize göre tek bir kümede birleşen 117 isim ve toplam 823 bağlantı görülmektedir. En çok eser veren yazarlar 14 eser ile Mitesh Patel, 9 eser ile Dylan Small, 8 eser ile Corneel Vandelanotte, 6 şar eser ile Leen Oon ve Sarah Boyle’dir. Ayrıca en çok eser veren ilk iki yazarın en bağlantılı yazarlar olduğu görülmektedir. En çok atıf alan yazarların (500 Theresa Fleming, 500 Ho Lau Ming, 467 Mitesh Patel, 462 Karolina Srsiak, 460 Felix Achilles) arasından Mitesh Patel’in en çok bağlantılı olan yazarlar arasında olduğu görülmektedir.

Şekil 5. En Çok Atıf Alan Araştırmacılar

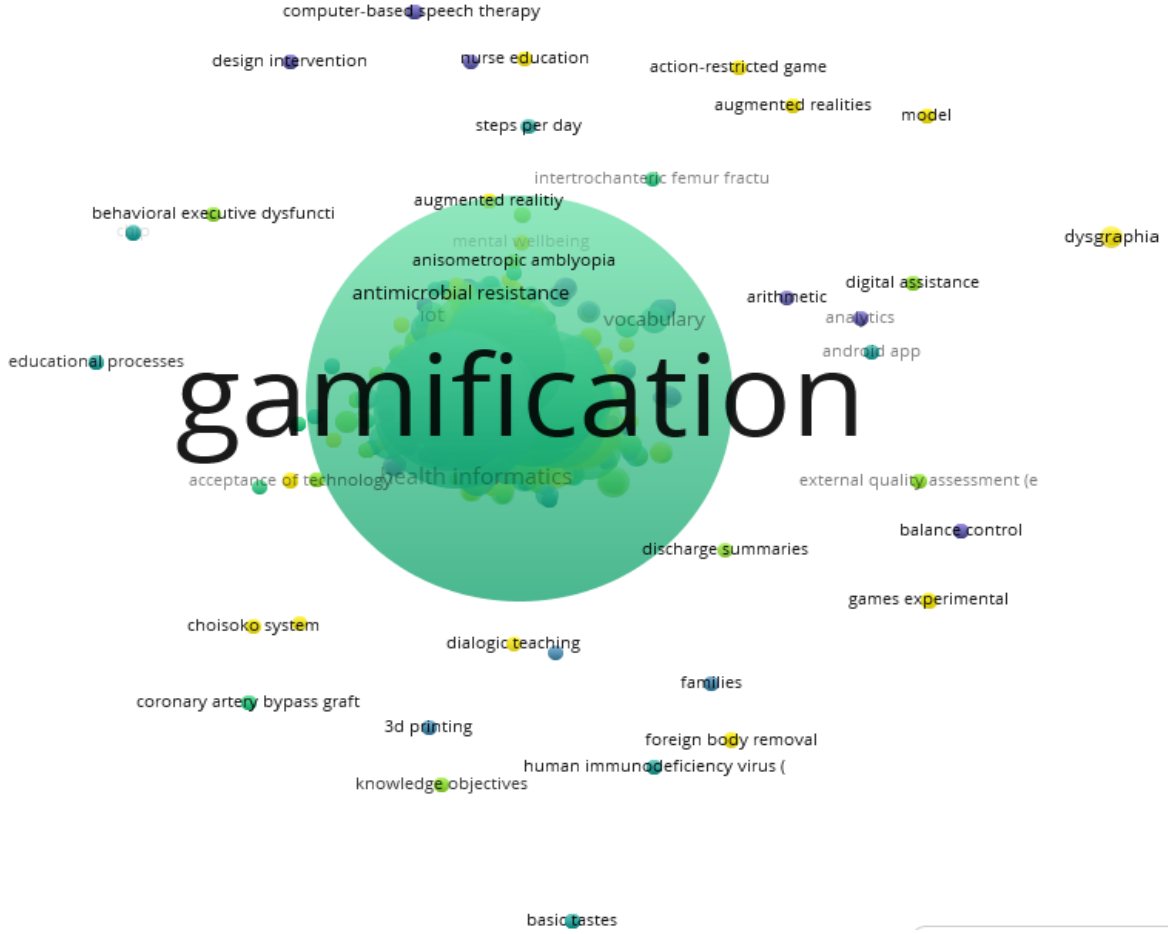
Şekil 5’de en çok atıf alan araştırmacılara yer verilmiştir. Birbiriyle bağlantılı olduğu görülen 763 birim üzerinden bir analiz yapılmıştır. Analiz sonucunda toplamda 30 küme, 4667 ve toplam bağlantı gücü 5023 olarak tespit edilmiştir. En fazla atıf alan yazarlar 500’er atıf ile Theresa Fleming ve Ho Ming Lau, 467 atıf ile Mitesh Patel, 462 atıf ile Karolina Stasiak ve 460 atıf ile Felix Achilles olmuştur. Mitesh Patel toplam bağlantı gücü açısından ilk beşte yer almaktadır.

Şekil 6. En Fazla Atıf Alan Ülkeler

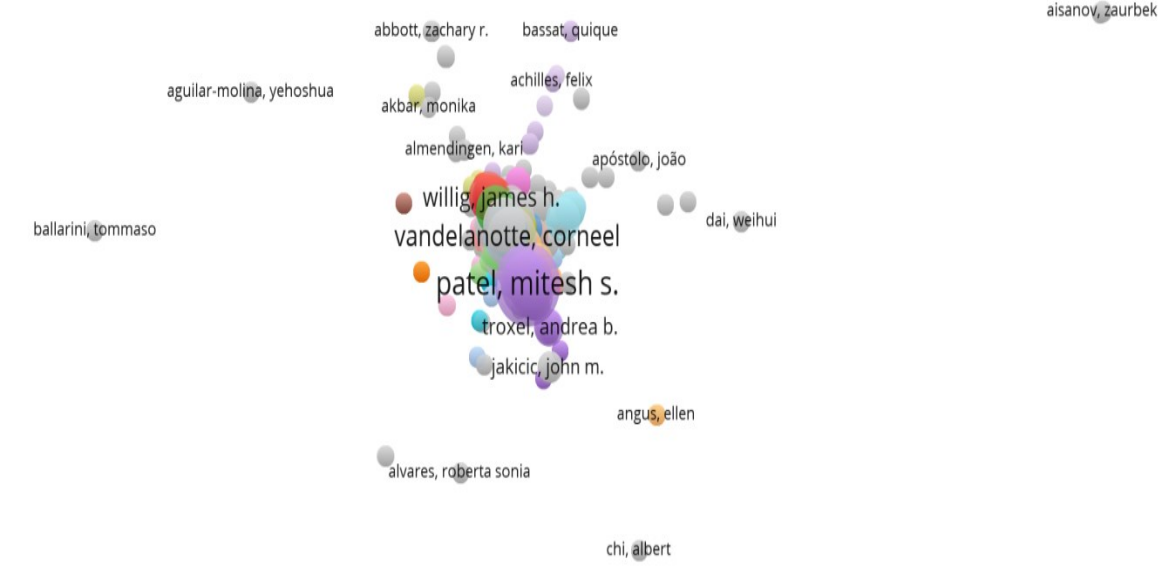
Şekil 6’da bibliyometrik analiz yöntemi ile elde edilen en fazla atıf alan ülkelere yer verilmiştir. Yazarların menşei ülkelerine göre aldıkları atıflara dair ağ haritası oluşturmak için bir ülke tarafından en az 1 eser yayınlamasına ve 1 atıf alması kriterine göre 65 gözlem birimi üzerinden analiz edilmiştir. Analiz sonucunda 12 küme, 199 bağlantı ve 419 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. En fazla atıf alan ülkeler ABD (6218), ve İngiltere (2977) olmuştur ve bu ülkeler toplam bağlantı gücü açısından ilk beşte yer almaktadır. Eser sayısı olarak ise sıralama ABD (365 yayın), İngiltere (129 yayın) ve İspanya (160) şeklindedir. Türkiye ise 75 atıf ile 37. sırada yer almaktadır. Bağlantı gücü ise 3’tür.

Şekil 7. En Fazla Kullanılan Anahtar Kelimeler

Şekil 7’de bibliyometrik analiz yöntemi ile elde edilen oyunlaştırma ile ilgili çalışmalarda kullanılan anahtar kelimelere yer verilmiştir. Oyunlaştırma ile ilgili yayınlarda en sık anahtar kelimelere bakıldığında 664 tekrar ile gamification (oyunlaştırma), 102 tekrar ile mhealth (mobil sağlık), 75 tekrar ile physical activity (fiziksel aktivite) başı çekmektedir. İlk üçte yer alan anahtar kelimelerin bağlantı gücü de yüksektir. En az 1 defa görülen ve aralarında ilişki bulunan 3093 gözlem birimi ile yapılan analiz neticesinde toplam 128 küme, 18955 bağlantı ve 22094 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir.

Şekil 8. En Fazla Bibliyometrik Eşleşme Olan Yazarlar

Şekil 8’de en fazla bibliyometrik eşleşme olan yazarlara yer verilmiştir. En az bir eser yayınlamış ve bir atıf almış olmak kriterine göre seçilen ve aralarında bağlantı bulunan 4467 birimin analizi sonucunda, 50 küme, 757699 bağlantı ve 2087832 toplam bağlantı gücü elde edilmiştir. 467 atıf ile Mitesh Patel (31540 bağlantı gücü), 376 atıf ile Dylan Small (24483 bağlantı gücü) ve 163 atıf ile Ai Leen Oon (bağlantı gücü 16247) en fazla bibliyografik eşleşme olan yazarlardır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırmada sağlık alanında oyunlaştırma ile ilgili 2012-2024 yılları arasında yapılan makaleler bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmiştir. Yapılan analizlerde konu ile ilgili yayın yıllarındaki değişime bakıldığında en fazla yayının 2023 yılında olduğu görülmektedir. Ayrıca sağlık alanında oyunlaştırma konusu ile ilgili çalışma sayısında her yıl bir önceki yıldan daha fazla yayın yapıldığı görülmektedir. Sağlık alanında yayımlanan makalelerin yıllık artışın belirgin olduğu gözlemlenmiştir. Scopus veri tabanı kategorilerine göre yayın dağılımına bakıldığında sağlık alanında oyunlaştırma ile ilgili makalelerin en fazla tıp alanında yapıldığı görülmektedir.

Ortak yazar analizi sonuçları incelendiğinde en çok eser veren yazarın Mitesh Patel olduğu görülmektedir. Ayrıca en çok eser veren ilk iki yazarın en bağlantılı yazarlar olduğu da araştırma sonucunda ulaşılan bir sonuçtur. Mitesh Patel’in toplam 14 eseri bulunmakta ve toplam 62 yazar ile bağlantısı bulunmaktadır. En çok atıf alan yazarlar ise 500’er atıf ile Theresa Fleming ve Ho Lau Ming’dir. En fazla atıf alan ülkeler ile ilgili sonuçlara bakıldığında ilk sırada 6218 atıf ile ABD yer almaktadır. 2977 atıf ile İngiltere ise ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. Bu durum, oyunlaştırma konusundaki önde gelen ülkelerin arasında ABD ve İngiltere’nin bulunduğunu göstermektedir. Türkiye ise 75 atıf ile 37. sırada yer almaktadır. Bu durum, küresel çapta oyunlaştırma konusunun sağlık alanında önemli bir ivme gösterdiğini, ancak Türkiye’nin bu alanda daha fazla araştırma yapması gerektiğini

göstermektedir. Literatür tarandığında Türkiye’de sağlık alanında oyunlaştırma ile ilgili yapılan çalışmaların daha çok fiziksel aktivite (Yüksel, 2022; Çoruh vd., 2024; Uğur, 2023) ve sağlık eğitimi (Çakmak ve Kaymaz, 2024; Kaya ve Özkan, 2024) konuları üzerine yoğunlaştığı da görülmektedir.

Sağlık alanında oyunlaştırma ile ilgili çalışmaların en çok kullanılan anahtar kelime ile ilgili sonuçlar değerlendirildiğinde oyunlaştırmanın 2012-2024 yılında yayınlanan makalelerde 664 kez anahtar kelime olarak kullanıldığı görülmektedir. Diğer en çok kullanılan anahtar kelimeler ise mobil sağlık ve fiziksel aktivitedir. Bu durum, oyunlaştırmanın sağlık alanında özellikle mobil sağlık ve fiziksel aktivite alanlarında odaklandığını göstermektedir. En fazla bibliyometrik eşleşme olan yazarlara bakıldığında ise en fazla bibliyometrik eşleşme olan yazarların 31540 bağlantı gücü ile Mitesh Patel olduğu görülmektedir.

Araştırma sonuçları sağlık alanında oyunlaştırma ile ilgili araştırmaların artan bir eğilimde olduğunu göstermektedir. Konu ile ilgili her yıl bir önceki yıldan daha fazla araştırmanın yapılmış olması da bu çıkarımı doğrulamaktadır. Araştırmaların tek bir ülkede değil pek çok ülkede yayınların olduğu ise oyunlaştırma konusunun küresel çapta dikkat çeken bir konu olduğu göstermektedir. Anahtar kelimelerin incelenmesi, oyunlaştırma konusunun odak noktasının mobil sağlık ve fiziksel aktivite olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da sağlık alanında oyunlaştırmanın özellikle sağlıklı yaşam ve fiziksel aktivite teşvikinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Sonuç olarak, bu bulgular, sağlık alanında oyunlaştırma ile ilgili araştırmaların önemli bir gelişme kaydettiğini ve bu alandaki çalışmaların hem akademik hem de uygulamaya yönelik büyük önem taşıdığını vurgulamaktadır. Ayrıca çıkan sonuçlardan hareketle bu alandaki çalışmaların önümüzdeki yıllarda da artarak, hem akademik hem de uygulama alanında önemli katkılar sağlayacağını göstermektedir. Ayrıca araştırma sonuçlarına göre şu önerilerde bulunulabilir.

- Türkiye’deki araştırmacıların oyunlaştırma alanındaki bilimsel üretkenliğini arttırmak için gerekli alt yapının sağlanması önemlidir. Bu alanda desteklenen projeler ve araştırmalar sayesinde küresel alanda bir ilerleme kat edilebilir.
- Oyunlaştırma araçlarının hem öğrencilere hem de sağlık profesyonellerine tanıtılması ve bu araçların kullanımının yaygınlaştırılması, gelecekte yapılacak çalışmalar için önemli bir kaynak oluşturabilir.
- Özellikle oyunlaştırma konusu ile ilgili önde olan ülkelerdeki araştırmacılar için uluslararası işbirliklerin artırılması için çalışmaların yürütülmesi gerekmektedir.
- İleride yapılacak araştırmalar kapsamında, Türkiye özelinde oyunlaştırma konusunun farklı alanlarda nasıl ele alındığını ve hangi alanlarda yoğunlaştığını ortaya koymak amacıyla kapsamlı araştırmalar yapılabilir.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Abdul Rahim, M. I., ve Thomas, R. H. (2017). Gamification of medication adherence in epilepsy. *Seizure*, 52, 11-14. <https://doi.org/10.1016/j.seizure.2017.09.008>

Akkemik, S. (2018). Güncel tasarım uygulamalarında yeni bir paradigma: oyunlaştırma. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 71-81. <https://doi.org/10.30692/sisad.441741>

Aldalur, I. ve Perez, A. (2023). Gamification and discovery learning: motivating and involving students in the learning process. *Heliyon*, 9(1), 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e13135>

Bassanelli, S., Vasta, N., Bucchiarone, A. ve Marconi, A. (2022). Gamification for behavior change: A scientometric review. *Acta Psychol (Amst)*, 228, 103657. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2022.103657>

- Berglund, A., Jaarsma, T., Berglund, E., Strömberg, A. ve Klompstra, L. (2022). Understanding and assessing gamification in digital healthcare interventions for patients with cardiovascular disease. *European Journal of Cardiovascular Nursing*, 21(6), 630-638. <https://doi.org/10.1093/eurjcn/zvac048>
- Block, J. Fisch, C. Rehan, F. (2020). Religion and entrepreneurship: A map of field and a bibliometric analysis. *Management Review Quarterly*, 70, 591-622. <https://doi.org/10.1007/s11301-019-00177-2>
- Brull, S. ve Finlayson, S. (2016). Importance of gamification in increasing learning. *Journal of Continuing Education in Nursing*, 47(8), 372-375. <https://doi.org/10.3928/00220124-20160715-09>
- Çakmak, B. Kaymaz, T. T. (2024). The effect of an escape room game on students' academic self-efficacy and motivation for critical thinking: Oncology nursing course. *BMC Nursing*, 23(1), 910. <https://doi.org/10.1186/s12912-024-02586-5>
- Çoruh, H. Korkmak, H. N. Mutlu, U. ve Kurt, Ş. (2024). Beden Eğitimi ve Spor Eğitiminde Fiziksel Aktivite için Teknolojiyle Oyunlaştırmanın Önemi: Sistematik Derleme. *Uluslararası Beden Eğitimi Spor ve Teknolojileri Dergisi*, 5(1), 1-9.
- Dalyan, M. (2023). *Oyun ve oyunlaştırmanın sağlıktaki etkisi*. <https://iece.trakya.edu.tr/news/oyun-ve-oyunlastirmanin-sagliktaki-etkisi> adresinden 7 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Demir Askeroğlu, E. (2018). Uluslararası Tojdac Dergisinin bibliyometrik analizi. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication - TOJDAC*, 8(2), 190-202.
- Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R. ve Nacke, L. (2011). From game design elements to gamefulness: defining gamification. proceedings of the 15th international academic mindtrek conference: envisioning future media environments. *MindTrek*, 11, 9-15. <https://doi.org/10.1145/2181037.2181040>
- Domínguez, A., Saenz-de-Navarrete, J., de-Marcos, L., Fernández-Sanz, L., Pagés, C. ve Martínez-Herráiz, J. J. (2013). Gamifying learning experiences: practical implications and outcomes. *Computers & Education*, 63(1), 380-392.
- Donthu, N., Kumar, S., Muhherjee, D., PAndey, N. ve Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070>
- Duğan. Ö. (2022). Dijital çağda öğrenme aracı olarak oyunlaştırmanın sağlık okuryazarlığı üzerindeki rolü. *TRTakademi*, 7(14), 263-284.
- Doğanay, S. (2012). Sağlık sektörü ve oyunlaştırma trendleri. <https://sosyalmedya.co/saglik-sektoru-ve-oyunlastirma> adresinden 24 Ağustos 2023 tarihinde alınmıştır.
- E&Y 2012 Raporu. (2012). *E&Y 2012 Report: Progressions, The third place: health care everywhere*. <https://www.azbio.org/ey-ls-2012> adresinden 24 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Ertemel, V. (2016). *Dijital Çağda İllüzyonel Pazarlama* (1. Baskı). Abeküs Kitap.
- Galip, A. ve Medeni, T. D. (2022). Oyunlaştırma uygulamasının değerlendirilmesi ve karşılaştırılması. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 14(2), 216-235. <https://doi.org/10.55978/sobiadsbd.1158746>
- Garrison, E, Colin, S., Lemberger, O. ve Lugod, M. (2021). Interactive learning for nurses through gamification. *The Journal of Nursing Administration*. 51(2), 95-100. <https://doi.org/10.1097/NNA.0000000000000976>

- Guler, A. T. Waaijer, C. J. Mohammed, Y. ve Palmblad, M. (2016). Automating bibliyometric analyses using taverna scientific workflows: A tutorial on integrating web services. *Journal of Informetrics*, 10 (3), 830-841.
- Gökkaya, Z. (2014). Yetişkin eğitiminde yeni bir yaklaşım: oyunlaştırma. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11-1(21), 71-84.
- Gökgür, E. (2020). *Gamification design principles in healthcare: a study on vital signs measurement in pediatrics at self-service health kiosk* [Master's thesis]. İstanbul Technical University.
- Kaya, A. B. ve Özkan, A. T. (2024). Tıp eğitiminde oyunlaştırma ve motivasyon. *Avrasya Sağlık Bilimleri Dergisi*, 7(2), 139-144. <https://doi.org/10.53493/avrasyasbd.1322263>
- Kılıçarslan, Z. ve Altuğ, E. (2018). Kütüphanelerde oyunlaştırma. *Türk Kütüphaneciliği*, 32(3), 208-222.
- Kurbay, E. ve Bozbuğa, N. (2021). Yayın e-öğrenme tabanlı sağlık eğitimi: oyunlaştırma ve sağlık okuryazarlığı, N. Bozbuğa ve N. Gülseçen, (Ed.), *Tıp bilişimi* içinde (s. 743-758). İstanbul Üniversitesi Yayınevi.
- Kutbay, E. ve Bozbuğa, N. (2022). Sağlık eğitimi: oyunlaştırma, sağlık okuryazarlığı ve yeni dönem; öte evren, N. Bozbuğa ve S. Gülseçen, (Ed.), *Tıp Bilişimi II* (1. Baskı) içinde (s. 225 -245). İstanbul Yayınevi.
- Krishnamurthy, K., Selvaraj, N., Gupta, P., Cyriac, B., Dhurairaj, P., Abdullah, A., Krishnapillai, A., Lugova, H., Haque, M., Xie, S. ve Ang E.T. (2022). Benefits of gamification in medical education, *Clinical Anatomy*, 35(6),795-807. <https://doi.org/10.1002/ca.23916>
- Law, F. L., Kasirun, Z. M. ve Gan, C. K. (2011). Gamification towards sustainable mobile application, *Malaysian Conference in Software Engineering* (s. 349-353).
- Luo, Z., Durairaj, P., Lau, C. M., Kassumoto, Y., Do, E. Y. L., Zainuddin, A. S. B. ve Kawauchi, K. (2021). Gamification of upper limb virtual rehabilitation in post stroke elderly using silvertune- a multi-sensory tactile musical assistive system, *IEEE 7th International Conference on Virtual Reality (ICVR)* (s. 149-155). Foshan, China, <https://doi.org/10.1109/ICVR51878.2021.9483850>
- Marangoz, M. ve Marangoz, G. (2021). E-öğrenme ortamında kullanılan oyunlaştırma uygulamaları. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8(67), 606-610. <http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.2354>
- Mobley, A., Chandora, A. ve Woodard, S. (2023). The impact of gamification and potential of kaizen in radiology education. *Clinical Imaging*, 103, 1-5. <https://doi.org/10.1016/j.clinimag.2023.109990>
- Nishihara, T., Parwak, Y., Edogun, E., Park, G. ve Lee, S. (2019). The promise of gamification in addressing health challenges of the modern world. *Impacts of information technology on patient care and empowerment*, 100-8, IGI Global.
- Önder, B. A. (2021). Reklam kampanyalarında etkileşimli iletişimin silahı: oyunlaştırma. *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 1-40.
- Palmer, D., Lunceford, S. ve Patton, A. J. (2012). The engagement economy: how gamification is reshaping businesses. *Deloitte Review*, 11, 52-69.
- Phillips, E. G., Nabhan, C. ve Feinberg, B. A. (2019). The gamification of healthcare: emergence of the digital practitioner?. *The American Journal of Managed Care*, 25(1), 13-15.
- Sardi, L., Idri, A. ve Aleman, J. L. F. (2017). A systematic review of gamification in e-health. *Journal of Biomedical Informatics*, 71, 31-48.

- Sezgin, S., Bozkurt, A., Yılmaz, E. A. ve Linden, N. (2018). Oyunlaştırma, eğitim ve kuramsal yaklaşımlar: öğrenme süreçlerinde motivasyon, adanmışlık ve sürdürülebilirlik. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 45, 169-189. <https://doi.org/10.21764/maeuefd.339909>
- Şekeroğlu, S. ve Özüdoğru, H. (2018). Pazarlamada yeni trend: Oyunlaştırma. *III. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi*. (s. 341-348). Üsküp, Makedonya.
- Tezcan C. (2016). *Sağlığa yenilikçi bir bakış açısı: mobil sağlık*. TÜSİAD-T
- Tüfekçi, H. (2016). *Sağlık hizmetlerinde oyunlaştırma tasarımı ve değerlendirmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Bahçeşehir Üniversitesi.
- Uğur, S. (2023). *Tele hemşirelik ile gerçekleştirilen oyunlaştırma tekniğinin ergenlerin beslenme davranışı ve fiziksel aktivite düzeyine etkisi* [Doktora Tezi]. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Villa, G., Poliani, A., Rosa, D., Gneccchi, S., Galli, E. ve Manara, D. F. (2023). Gamification: A new approach to support nurses in patient empowerment education?, *Nurse Education in Practic*, 70(1-2). <https://doi.org/10.1016/j.nepr.2023.103672>
- Yıldırım, İ. ve Demir, S. (2014). Oyunlaştırma ve eğitim. *International Journal of Human Sciences*, 11(1), 655-670.
- Yıldırım, J. G. ve Ertem, M. (2022). Sağlık eğitiminde oyunlaştırma ve yaratıcı drama. J. G. Yıldırım. (Ed.), *Sağlık bilimleri güncel araştırmalar ve yeni eğilimler-5* (1. Baskı) içinde (s. 316-326). İVPE.
- Yüksel, Y. (2022). *Oyunlaştırmann öğrencilerin fiziksel aktivite davranışları üzerindeki etkisinin incelenmesi* [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Zülam, T. (2019). *Kanser hastalarına yönelik oyunlaştırılmış bir web ortamının tasarımı ve geliştirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Warsinsk, S., Schmidt-Kraepelin, M., Rank, S., Thiebes, S. ve Sunyaev, A. (2021). Conceptual ambiguity surrounding gamification and serious games in health care: literature review and development of game-based intervention reporting guidelines (gaming). *Journal of Medical Internet Research*. 23(9), e30390. <https://doi.org/10.2196/30390>
- Werbach, K. ve Hunter, D. (2012). *For the win: how game thinking can revolutionize your business*. Wharton Digital Press.
- White, B. K., Martin, A. ve White, J. (2022). Gamification and older adults: opportunities for gamification to support health promotion initiatives for older adults in the context of covid-19. *The Lancet Regional Health*, 35, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.lanwpc.2022.100528>
- Wood, L. ve Reiners, T. (2015). Gamification. M. Khosrow-Pour (Ed.), *Encyclopedia of information science and technology* içinde (s. 3039-3047). *Information Science Reference*. <https://doi.org/10.4018/978-1-4666-5888-2.ch297>

ÇALIŞAN DEDİKODULARININ İŞE ADANMAMA ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: KONAKLAMA SEKTÖRÜNDE DAĞITIM ADALETSİZLİĞİ PERSPEKTİFİ*

EFFECTS OF EMPLOYEE GOSSIP ON WORK DISENGAGEMENT: DISTRIBUTION INJUSTICE PERSPECTIVE IN THE ACCOMMODATION SECTOR

Dr. Öğr. Üyesi Volkan AKGÜL¹

Dr. İtir HASIRCI²

Dr. Fatma ZEYBEK PINARBAŞI³

ÖZ

Konaklama sektörü, çalışan memnuniyeti ve verimliliğin belirleyici bir rol oynadığı dinamik bir alandır ve bu bağlamda, iş yerindeki ilişkiler ve iletişim biçimleri, çalışanların performansını doğrudan etkileyen önemli faktörler arasında yer almaktadır. Dağıtım adaletsizliği, çalışanların iş yerindeki katkılarının adil bir şekilde değerlendirilmediği algısını oluşturmada ve bu durum, motivasyonu olumsuz etkileyerek işe adanmama ile sonuçlanmaktadır. Aynı zamanda, iş yerindeki negatif dedikodular, çalışanlar arasında güvensizlik yaratmakta ve iletişim kopukluklarına yol açarak bireylerin işlerine olan bağlılıklarını zayıflatmaktadır. Bu çalışmada, konaklama sektöründe iş yerindeki negatif dedikodularının çalışanların işe adanmama üzerindeki etkisinde dağıtım adaletsizliğinin aracılık rolü incelenmektedir. Çalışma kapsamında 541 konaklama sektörü çalışanına çevrimiçi anket uygulanmıştır. Çalışmadaki sonuçlar, konaklama sektöründe iş yerindeki negatif dedikodularının çalışanların işe adanmama üzerindeki etkisinde dağıtım adaletsizliğinin kısmi aracılık rolünün olduğunu göstermektedir. Bu değişkenler arasındaki ilişkilerin ulusal literatürde irdelenmemiş olması, çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İş Yerindeki Negatif Dedikodu, İşe Adanmama, Dağıtım Adaletsizliği, Konaklama Sektörü.

JEL Sınıflandırma Kodları: M10-M00-I23-M39.

ABSTRACT

The accommodation sector is a dynamic area where employee satisfaction and productivity play a decisive role. In this context, relationships and communication styles in the workplace are among the critical factors that directly affect employees' performance. Distributive injustice creates the perception that employees' contributions at work are not evaluated fairly, and this situation negatively affects motivation and results in disengagement. At the same time, negative gossip at the workplace creates distrust among employees and leads to communication gaps, weakening individuals' commitment to their jobs. In this context, the study examines the mediating role of distributional injustice in the effect of negative gossip in the workplace on employees' work disengagement in the accommodation sector. An online survey is conducted on 541 accommodation sector employees within the scope of the study. The study results show that distributional injustice partially mediates the effect of negative gossip in the workplace on employees' work disengagement in the accommodation sector. The fact that the relationships between these variables have not been examined in the local literature reveals the study's originality.

Keywords: Negative Gossip in the Workplace, Work Disengagement, Distribution Injustice, Accommodation Sector.

JEL Classification Codes: M10-M00-I23-M39.

* Bu çalışma için Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Etik Kurulundan 2024-5 sayılı ve 03.06.2024 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Erdek Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, volkanakgul1@gmail.com

² Bağımsız Araştırmacı, itir8686@gmail.com

³ Bağımsız Araştırmacı, fatmazeybek1525@gmail.com

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

The accommodation sector is a dynamic area where employee satisfaction and productivity play a decisive role; therefore, relationships and communication styles in the workplace are essential factors that directly affect employee performance. Distributive injustice creates the perception that employees' contributions are not evaluated fairly, negatively affecting motivation and resulting in a lack of engagement. In addition, negative gossip in the workplace creates insecurity and weakens individuals' commitment to their jobs. The study aims to examine the effects of negative gossip in workplace employees on work disengagement in the accommodation sector and to evaluate the mediating role of distributive injustice in this process.

Design/methodology/approach:

The research population encompasses 1.24 million individuals employed in Türkiye's accommodation sector per TÜİK data from February 2024. A sample of 541 employees is selected via an online survey. Data collection employs the survey method, a recognized tool in research. The university's ethics committee granted ethical approval. The study utilizes a 4-item scale by Colquitt (2001) to assess distribution injustice, a 9-item scale by Schaufeli (2006) for disengagement, and a 10-item scale by Brady et al. (2017) for workplace negative gossip. The findings are analysed using PLS-based structural equation modelling.

Findings:

When demographic data are evaluated, it is determined that 246 (45.5%) of the participants are female and 295 (54.5%) are male, 289 (53.4%) of the participants are single, 252 (46.6%) are married, and 143 (26.4%) of the participants are between the ages of 39 and 45. When the educational backgrounds are examined, it is seen that 181 (33.5%) of the participants has a bachelor's degree, and 159 (29.4%) has 1-20 years of work experience. The reliability analysis indicates that the Cronbach's alpha coefficients for the scales measuring negative workplace gossip, work disengagement and distributive injustice exceeds 0.70. PLS-SEM analyses confirm that factor loadings surpass the 0.60 threshold. This indicates that the model's internal consistency is robust. Furthermore, the AVE values demonstrated the fulfilment of convergent validity. It is discerned that the employees' susceptibility to adverse gossip within the workplace elucidates 9.4% of the model, whereas distributive injustice elucidates 57.8%. Upon examination of the significance level (p), it is established that the impact of employees' susceptibility to adverse workplace gossip on disengagement is both significant and positive ($\beta=0.530$, $p<0.01$). This finding corroborates the research conducted by Agina et al. (2023), Guo et al. (2022), and Khan et al. (2021). In assessing the influence of employees' susceptibility to adverse gossip at work on distributive injustice, it is revealed that this relationship is also significant and positive ($\beta=0.330$, $p<0.01$). This outcome aligns with Noriko's findings (2020). It is further established that employees perceived distributive injustice positively influence work disengagement ($\beta=0.538$, $p<0.01$). This finding is consistent with the research of Agina et al. (2023), Qin & Zhang (2022), and Hystad et al. (2014). Moreover, it is identified that distributive injustice mediates the relationship between employees' exposure to adverse gossip at work and work disengagement. Given that the R^2 value increases to 17.7% in the mediation model. At the same time, significance is maintained; it is determined that distributive injustice partially mediates the influence of exposure to negative gossip on work disengagement. This conclusion is congruent with the study by Agina et al. (2023).

Conclusion and Discussion:

When the effect of employees' negative gossip on disengagement is examined, it is determined that this relationship is significant and positive. It is observed that an increase in employees' negative gossip at work would also increase work disengagement. When the effect of employees' negative gossip on distributive injustice is examined, it is determined that this relationship is significant and positive. An increase in employees' negative gossip at work would strengthen its effect on distributive injustice. It is determined that employees' distributive injustice positively affects work disengagement. However, it is determined that distributive injustice has a mediating role in the effect of negative gossip at work disengagement. This result associates the impact of negative gossip at work disengagement in the accommodation sector with the partial mediating role of distributive injustice. Negative gossip creates insecurity among employees, negatively affecting motivation and reducing work engagement. At the same time, the perception of distributive injustice strengthens the feeling that employees' contributions are not being evaluated fairly. When combined with negative gossip, it further weakens employees' work disengagement. The study findings demonstrate the interaction between these two factors, indicating that increased negative gossip hurts work disengagement by increasing distributive injustice. Therefore, these dynamics highlight the potential of management practices in the hospitality sector to increase employee work disengagement by reducing negative communication dynamics and strengthening perceptions of justice.

1. GİRİŞ

Hizmet sektörlerinden biri olan konaklama sektörü, yoğun insan ilişkileri ve iletişim ağları üzerinde temellenmiş bir yapıya sahiptir. Konaklama sektörü, iş yükünün yoğun olduğu, çalışanların 7/24 hizmet sunması gerektiği, (Brien vd., 2017), vardiyalarda çalışma prensibiyle müşterilere hizmet edilen sektörlerdendir (Back vd., 2011). Dolayısıyla bu sektördeki çalışanlar hem fiziksel hem de zihinsel olarak yorucu iş hayatının bünyesinde hayatlarını sürdürürler. Dahası çalışanlar, konaklama yerlerindeki misafirlerle sık sık ve yüz yüze etkileşimlerde bulunurlar. Bu durum da çalışanların duygusal emek vermelerine ve sonuçta işe adanmalarının azalmasına ve hatta işi bırakma yörüngesine girmelerine sebep olabilir (Katz-Navon vd., 2020; Shi vd., 2021). Dolayısıyla çeşitli stresle başa çıkmak için çalışanlar, deneyimlerini ve duygularını meslektaşları, yöneticileri ve arkadaşlarıyla paylaşmaya başvurabilirler ve dedikodu, duyguları dışarı vurmanın uygun bir yolu olarak görülebilir (Dores Cruz vd., 2019). Ancak dedikodunun olumsuz negatif ifadesi, iş ortamında gerilim ve güvensizlik yaratırken, çalışanların işe adanmışlık düzeyini olumsuz yönde etkileyebilir. Kısaca olumsuz dedikodu, organizasyon içindeki resmi iletişim kanallarının dışındaki gündelik konuşmalar, sosyal etkileşimler veya elektronik iletişim platformları gibi gayri resmi iletişim kanalları aracılığıyla gerçekleşmektedir (Özlük ve Özcan, 2021). Olumsuz dedikodu kişisel bilgiler, performansla ilgili sorunlar, çatışmalar veya organizasyonel değişiklikler hakkındaki söylentiler dahil olmak üzere çeşitli konuları kapsamaktadır. Çalışanların veya grupların zayıflıklarını, hatalarını veya istenmeyen davranışlarını vurgulayarak olumsuz yönleri vurgulama eğilimi şeklinde görülmektedir (Sun vd., 2023). Dolayısıyla olumsuz dedikoduya maruz çalışanların kötü ruh halinde olmalarına sebep olurken, iş yerinde hizmet performansının ve işe adanmanın azalması gibi olumsuz sonuçlara yol açabilir (Babalola vd., 2019; Ye vd., 2019). Dedikodu çok yaygın hale geldiğinde, iş yerinin hizmet kalitesine de zarar verebilir ve müşteri memnuniyeti ile otel performansında düşüşe de sebep olabilir (Wu vd., 2018). Bu sebepler bağlamında, konaklama sektöründe olumsuz işyeri dedikodularının yaygın olarak görüldüğü belirlenmiştir ve bu çalışmada da konaklama sektöründe olumsuz işyeri dedikoduları derinlemesine irdelenmiştir.

Konaklama sektöründe önem kazanan diğer bir kavram ise işe adanmama kavramıdır. Bu kavram, çalışanların işten kopmaları, işe kendini vermemeleri, çalışanların işlerine ve ait oldukları organizasyona karşı bir kopukluk göstermeleri, işe katılımlarının azalması ve işe ilgisizlik hissi yaşadıkları durumları ifade etmektedir (Heikkeri, 2010). İşe adanmama, çalışanların işe motivasyonun azalması ve işlerine ve işyeri ortamına karşı genel bir ilgisizlik şeklinde görülmektedir (Pishghadam vd., 2023). İşe adanmanın varlığı hem bireysel çalışanlar hem de organizasyonun için olumsuz sonuçları doğurabilir (Fida vd., 2015). Adanması azalmış çalışanlar, iş sorumluluklarına karşı tutku ve ilgi eksikliği gösterme eğilimi gösterirler ve bu eğilim de konaklama sektöründeki müşterilerin aldıkları hizmetten memnun kalma oranlarının azalmasına sebep olabilir. Bu çalışanlar görevlerini yerine getirirken tatmin veya bağlılık duygusu yaşamadan ve az çaba sarf ederek yerine getirebilirler (Allam, 2017) ve bu durum da müşteri memnuniyetinin azalmasına ve otellerin tercih edilmemesine sebep olabilir (Huang et al., 2017). Adanması azalmış çalışanlar ayrıca duygusal organizasyonun başarısına veya içindeki rollerine kişisel olarak yatırım yapmamış hissedebilirler (Rouse, 2016). Çalışanlar temel iş gereksinimlerini aşmaya veya yenilikçi çözümlere katkıda bulunmaya daha az eğilimli olduklarından, çalışanların işe adanmalarını işteki verimliliklerini düşürebilir ve bu durum da organizasyonun hedef ve amaçlarına doğru ilerlemesinde engel teşkil edebilir (Aslam vd., 2018).

Çalışmadaki diğer bir kavram ise dağıtım adaletsizliğidir. Bu kavramın anlaşılması için öncelikle örgütsel adalet kavramı ifade edilmiş, sonrasında dağıtım adaletsizliği kavramı irdelenmiştir. Bu çerçevede örgütsel adalet, çalışanların işlerinde kendilerine adil davranılıp davranılmadığını belirleme süreçlerine ve bu adalet algılarının işlerini etkileme biçimlerine odaklanmaktadır (Pillai vd., 2001). Örgütsel adalet kavramı; dağıtımsal, prosedürel, etkileşimsel, kişilerarası adalet ve bilgisel adalet olmak üzere beş boyuta ayrılmaktadır. Dağıtımsal adalet, yöneticilerin çalışanları hakkında aldıkları nihai kararların başka çalışanlara kıyasla adil olmasına atıfta bulunur (Deutsch, 1975; Deutsch, 1985). Prosedürel adalet, yöneticilerin bir karar alma sürecinde çalışanların söz hakkı üzerindeki etkisiyle (Thibaut ve Walker, 1975) veya tutarlılık, önyargı eksikliği, temsil, doğruluk ve etiklik gibi adil süreç kriterlerine uymayla ilgilidir (Leventhal, 1980). Etkileşimsel adalet, çalışanların örgütsel süreçlerin yürütülmesi sırasında nasıl muamele gördüğüyle ilgilidir (Bies ve Moag, 1986). Kişilerarası adalet, çalışanların saygı ve uygunluk kriterlerini içerir (Bies ve Moag, 1986), bilgisel adalet ise çalışanlar arasında paylaşılan bilginin doğruluğunu ve gerekçelendirme kriterlerini kapsamaktadır (Colquitt, 2001). Bu kapsamda çalışanların dağıtım adaletsizliği kavramı, çalışanlar arasında eldeki kaynakların ve ödüllerin bir organizasyon içinde nasıl dağıtıldığına ilişkin adaletsizlik algısıyla ilgilidir. Çalışanlar, katkıları, çabaları veya başkalarının katkılarıyla ilgili olarak adil bir ödül veya fayda payı almadıklarında inandıklarında dağıtım adaletsizliği görülmektedir. Bu haksız

muamele algısı, çalışanlar arasında olumsuz duygusal tepkilere ve memnuniyetsizliğe sebep olabilir (Khattak vd., 2021; Dahl, 2011). Dağıtım adaletsizliğinin mevcut olduğu durumlarda, çalışanlar benzer veya daha az katkıya sahip olmalarına rağmen başkalarının daha olumlu muamele veya ödül aldığını algılayabilirler (Marescaux vd., 2019) ve bu algı çalışanların motivasyonlarını ve organizasyona karşı adanma duygularını azaltabilir (Ghaderi vd., 2023). Dolayısıyla iş yerinde görülen dağıtım adaletsizliği; çalışanların motivasyonu, morali, çalışanlar arasındaki ilişkileri ve örgütsel kültür dahil olmak üzere işyerinin çeşitli yönlerden etkileyebilmektedir (FitzGerald, 2023).

İş yerinde negatif dedikoduya maruz kalan çalışanlar, zaman içerisinde görev yaptıkları iş yerinde verimsiz bir çalışma ortamında işlerine devam edebilirler ve iş yerindeki şikâyetler, gereksiz kişisel bilgi paylaşımları da onların işe adanmalarını iş ile bütünleşmelerini engelleyebilmektedir. Çalışanların iş yerinde sürekli dedikoduya maruz kalmaları onların kaygı seviyelerini ve güvensizlik hissini artırabilir ve böylece çalışanların işlerine adanmalarında da düşüş görülebilir (Ellwardt vd., 2012; Güneş ve Karaca, 2024). Guo vd. (2022) çalışmalarında, iş yerinde negatif dedikoduların işe adanmamayı anlamlı olarak etkilediğini, Agina vd. (2023) ise çalışmasında, organizasyonda negatif dedikoduya maruz kalan personellerin işe adanmama problemi yaşadığını belirlemiştir. Bu amaçla çalışmada, konaklama sektöründeki çalışanların işyerinde olumsuz (negatif) dedikodularının işe adanmama üzerindeki etkisi incelenmiştir. Dedikodular özellikle iş yerinde belirli personellerin kayırdığını veya kaynakların eşit bir şekilde dağıtılmadığını ifade etmesi durumunda da çalışanların dağıtım adaletsizliği algısı ortaya çıkmaktadır (Kawo ve Torun, 2020). Dolayısıyla negatif dedikodular dağıtım adaletsizliği algısını da etkileyerek, çalışanların işe adanmama seviyesinin artmasına sebep olabilmektedir. Literatürde de Noriko (2020) çalışmasında, iş yerinde negatif dedikoduların çalışanlarda dağıtım adaletsizliği algısını artmasına sebep olduğu belirlenmiştir. Bu amaçla çalışmada, konaklama sektöründeki çalışanların işyerinde olumsuz dedikodularının dağıtım adaletsizliği üzerindeki etkisi incelenmiştir. Konaklama sektörünün müşteri odaklı ve yoğun tempolu yapısı nedeniyle çalışanların işe adanmışlık düzeyleri, dağıtım adaletsizliği gibi durumlarla doğrudan ilişkilidir. Müşterilerle birebir etkileşimin ön planda olduğu bu sektörde, çalışanların işe adanma durumlarının korunması büyük önem taşır. Agina vd. (2023) çalışmasında, konaklama sektöründeki personellerin dağıtım adaletsizliği yaşadığı durumda işe adanma düzeylerinde azalma görüldüğü tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu kanıtlardan da hareketle çalışmada, konaklama sektöründeki çalışanların işyerinde olumsuz (negatif) dedikodularının işe adanmama üzerindeki etkisinde dağıtım adaletsizliğinin aracı rolünün değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu kapsamda çalışma çalışanların adalet algılarının, olumsuz dedikoduya maruz kalmaları durumunda ve işe adanmama durumlarında nasıl bir işlev gördüğünü ortaya koymayı hedeflemektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde çalışmanın temel konusu olan; iş yerinde olumsuz (negatif) dedikoduya maruz kalma, işe adanmama ve dağıtım adaletsizliği kavramları açıklanmıştır.

2.1. İş Yerinde Olumsuz (Negatif) Dedikodu

Dedikodu, ilgili kişilerin ortamda olmadığı anda, onların özel yaşamları, davranışları veya iş performansları hakkında yapılan konuşmaları ifade eder. Bu tür konuşmalar, olumlu, olumsuz ya da tarafsız bir içerik barındırabilir (Kurland ve Pelled, 2000). Negatif dedikodu ise, çalışanlar arasında başkaları hakkında olumsuz, asılsız veya zararlı bilgilerin yayılması anlamına gelmektedir. Bunlar genellikle gerçeklere dayanmamakta, söylenti niteliğinde dedikodular olarak bilinmektedirler. Negatif dedikodular, kişisel veya profesyonel itibarlara zarar vermektedir. İş yerinde negatif dedikodunun özellikleri arasında olumsuzluk, gerçek dışı veya abartılı bilgiler, kişisel itibara zarar verme, gizlilik ihlali yer almaktadır (Brady vd., 2017). Çalışanlar ve yönetim arasında yeterli ve şeffaf bir iletişimin olmaması, yanlış anlamalara ve dedikoduya yol açabilir. Özellikle işletmenin kararları ve politikaları hakkında bilgi eksikliği, olumsuz söylentilere zemin hazırlamaktadır. Negatif dedikoduya yol açan bir diğer neden ise çalışanlar arasında terfi, maaş ya da diğer ödüller konusunda yaşanan rekabet ve kıskançlık halidir (Ellwardt vd., 2012). Olumsuz dedikodular hem bireysel hem de örgütsel düzeyde çeşitli olumsuz sonuçlar doğurabilir. Özellikle şu etkiler öne çıkmaktadır;

Bir kişiye yönelik gerçekleştirilen negatif dedikodu, o kişinin genel refahı ve profesyonel bağlantıları üzerinde olumsuz etkilere yol açabilir. Bu durum ilerleyen zamanlarda çalışanlarda stres, kaygı, izolasyon veya dışlanma hissi yaratabilir. Dahası, olumsuz dedikoduların yayılması güveni zedeleyebilir ve düşmanca bir çalışma ortamı yaratabilir, böylece iş birliği ve ekip çalışması engellenebilir (Pheko, 2018). Dedikodular, çalışanlar arasında güvensizlik yaratabilir. Olumsuzluk, şüphe ve çatışma ile birlikte toksik bir iş kültürü yaratma potansiyeline sahiptir. Dedikoduyla beslenen olumsuz atmosfer genel iş memnuniyetini azaltabilir, çalışan moralini bozabilir ve

kurumsal bağlılığı zayıflatabilir. Konaklama işletmeleri iş yerinin dinamik yapısı gereği negatif dedikoduların hızla yayıldığı yerlerdir. Özellikle yoğun çalışma temposu, sürekli müşteri ilişkileri, değişken çalışma saatleri ve stresli ortamlar bu tür davranışları tetikleyebilir. Sürekli müşteri memnuniyeti sağlama baskısı, uzun çalışma saatleri ve yoğun tempo, çalışanlar arasında dedikodu yapma ihtiyacını arttırabilir. Özellikle ücret, terfi, çalışma saatleri ya da iş yükü dağılımı gibi konularda adaletsizlik hisseden çalışanlar, bu durumu dedikodu yoluyla dile getirebilir (Ağina vd., 2023). Yaşanan negatif dedikodu zaman içerisinde hedef alınan çalışanların motivasyonunu ve iş tatminini olumsuz etkilemektedir. Kendileri hakkında dedikodu yapıldığını duyan çalışanlar, işlerine ve iş yerlerine karşı güven kaybı yaşamaktadırlar. Dedikodu ilerleyen zamanlarda iletişim kopuklukları, iş birliğinde zayıflama ve takım ruhunun kaybolması gibi sıkça karşılaşılan sonuçlara da neden olmaktadır (Grosser vd., 2012). Zamanla işlerine olan odaklanma kaybeden çalışanların, iş yerinde stres ve gerilim arttıkça, genel verimliliklerinde de düşüş yaşanmaktadır. Negatif dedikodu, çalışanların moralini düşürerek müşteri hizmetleri kalitesini olumsuz etkileyebilir. Memnuniyetsiz çalışanlar, müşteri ilişkilerinde daha az ilgili ve motive olabirler. Kişisel çatışmalara zemin hazırlayan negatif dedikodu işletmenin içindeki olumsuz atmosferi dışarıya yansıtmaktadır. Müşteriler, çalışanların moral eksikliği ve düşük performansı nedeniyle olumsuz deneyimler yaşamakta, bu durum işletmenin itibarına zarar vermektedir. Olumsuz dedikodu, iş yerinde toksik bir çalışma ortamı yaratabilir ve güven kültürünü zayıflatabilir. Çalışanlar arasında kutuplaşmalara yol açarak örgütsel birlikteliği tehdit edebilir (Noon ve Delbridge, 1993).

2.2. İşe Adanmama

Schaufeli vd. (2002), işe adanma kavramını çalışanın işine karşı gösterdiği duygusal, zihinsel ve fiziksel bağlılık, yüksek düzeyde enerji ve tutku ile çalışma eğilimi olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla işe adanma, çalışanların görev yaptıkları örgüte karşı olumlu bir tutum sergilemeleri ve örgütün başarısı için katkıda bulunma istekleri olarak ifade edilebilir (Markos ve Sridevi, 2010). Çalışanların işlerine karşı duydukları yüksek ilgi, özveri ve yoğun çaba gösterme eğilimi olarak da ifade edilen işe adanma ile kişi çalıştığı örgütte daha uzun süre kalma isteği duymakta, işinde anlam bulmakta ve zaman içerisinde performansında artış gözlemlenmektedir (Wood vd., 2020). Bireysel ve örgütsel performansın en önemli belirleyicilerinden biri olarak bilinen işe adanma ile örgütlerin sürdürülebilir başarılarına önemli katkılar sağlanmaktadır. Ancak bu durumun aksine çalışanın işine yabancılaşmasına, işine olan ilgisini kaybetmesine, verimsiz ve isteksiz bir şekilde çalışmasına neden olabilecek durumlarla da karşılaşmaktadır. Bu durumdaki çalışanların problem çözme sürecine katılmadıkları ve düşünce kalıplarının örgütün vizyonu, amacı ve değerleriyle uyuşmadığı kabul edilmektedir (Kahn, 1990).

İşe adanmamış bir çalışan, düşük üretkenlik, coşku eksikliği ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu bireyler, örgütün değerlerinden ve hedeflerinden uzaklaşma gibi belirtiler göstermektedirler. Ayrıca, asgari çaba, işlerine karşı ilgisizlik yaşama ihtimalleri yüksektir. Bu durumda çalışan, işine olan ilgisini kaybetmekte, motivasyonu düşmekte ve işini yaparken gerekli olan çabayı göstermemektedir (Aslam vd., 2018). İşe adanmama hali hem çalışanlar için hem de örgütün tamamı için olumsuz sonuçlar doğurabilir. İlgisiz çalışanlar sorumluluklarına karşı tutku ve ilgi eksikliği gösterme eğilimindedirler. İlerleyen zamanlarda çalışanlar işlerine karşı olumsuz bir tutum sergileyebilirler. Bu çalışanlar geri bildirimleri kabul etmemekte, güven eksikliği yaşamakta, yeni bilgileri öğrenme isteklerini kaybetmekte, görevlerini sürekli erteleme isteği duymakta, çalışma arkadaşları ile iletişim kurmamaktadırlar (Allam, 2017). Görevlerini tatmin duygusu yaşamadan yerine getirmektedirler. Çalışanların işlerine gösterdikleri çabanın azalması zaman içerisinde işten ayrılmalara neden olmaktadır. Bu durum da üretkenliğin azalması gibi sonuçları beraberinde getirmektedir. İşten ayrılma oranının arttığı örgütlerde sık personel değişimi ile işe alım, eğitim gibi maliyetler artışları gerçekleşmektedir (Huang vd., 2017). Çalışanlar işe adanmama halinde yaratıcı düşünme ve yenilikçi çözüm üretme konusunda da isteksiz olmaktadır. Bu durum örgütün yenilikçi fikirler üretme kapasitesini zayıflatmaktadır (Rouse, 2016). Bu çalışanların olumsuz tavırları, diğer çalışanları da etkilemekte ve iş yerinde genel bir moral bozukluğu meydana gelmektedir. Bu durum, ekip çalışmasını ve iş birliğini olumsuz etkilemektedir (Aslam vd., 2018). Ayrıca bu çalışanlar, dikkat eksikliği ve özensizlik nedeniyle daha fazla hata yapmaktadırlar. Bu da iş kazalarının artmasına ve süreçlerde aksamalara yol açmaktadır. İşe adanmama ile karşı karşıya kalan çalışanlar, kendilerini tatminsiz hissetmekte, iş yerindeki genel moralin düşmesine ve çalışma ortamının olumsuz hale gelmesine neden olmaktadır. Çalıştığı örgütte daha az çaba harcamaya başlayan bu çalışanların örgüt için üretkenlikleri de azalmaktadır. Bu durum, genel iş süreçlerinin yavaşlamasına ve örgütün rekabet gücünün azalmasına neden olmaktadır (Allam, 2017).

2.3. Dağıtım Adaletsizliği

Örgütsel adalet; örgütlerde kazanımların dağıtımı ile dağıtımında kullanılan prosedürleri ayrıca çalışanların birbirleriyle olan ilişkilerini yöneten sosyal normlar ve kuralları kapsar (Folger ve Cropanzano, 1998). Örgütsel adalet, dağıtım adaleti, prosedür adaleti ve etkileşim adaleti olarak üç başlık altında ele alınmaktadır (Moorman, 1991; Folger ve Cropanzano, 1998). Dağıtım adaleti bir bireyin aldığı payların veya çıktılarının doğruluğu ile ilgili algısı olarak tanımlanmaktadır (Greenberg, 1990; Cropanzano & Ambrose, 2001; Aksoy, 2017). Dağıtım adaletsizliği ise ödüllerin, kaynakların veya sonuçların bir örgüt içinde nasıl dağıtıldığına ilişkin bir kavramdır. Bireyler, katkıları ve çabaları ile ilgili olarak adil bir ödül almadıklarına inandıklarında ortaya çıkmaktadır. Bu adaletsiz muamele, çalışanlar arasında olumsuz duygusal tepkilere ve memnuniyetsizliğe yol açmaktadır (Cropanzano ve Greenberg, 1997; Khattak vd., 2021). Dağıtım adaletsizliğine yol açan faktörler şunlardır:

Kaynakların dağıtımında hakkaniyet ilkesi: Dağıtım adaletsizliği genellikle Adams'ın eşitlik teorisi (1965) bağlamında ele alınmaktadır. Teoriye göre bireyler, işletmeye katkılarının (örneğin; emek, zaman, beceri) karşılığında aldıkları ödüllerini diğer çalışanlarınkilerle kıyaslayarak adaleti değerlendirirler. Algılanan bir dengesizlik durumunda bireyler, bu adaletsizliği gidermek için davranışsal ya da duygusal tepkiler verebilirler.

Algılanan ödül dağılımı: Çalışanlar, ödül ve kaynakların dağıtımında kullanılan kriterlerin şeffaflığı ve meşruiyeti konusunda daha duyarlıdır. Ödüllerin liyakat, kıdem, ihtiyaç ya da eşitlik gibi açık bir ilkeye dayanmaması, adaletsizlik algısını güçlendirebilir (Leventhal, 1980).

Dağıtım adaletsizliğinin türleri arasında gelir dağılımında adaletsizlik, fırsat eşitsizliği, kaynakların dengesiz paylaşımı yer almaktadır. Çalışanlar arasındaki gelir farklarının haksız veya aşırı olması durumu gelir dağılımında adaletsizlik olarak tanımlanmaktadır (Agina vd., 2023; Mahmoud vd., 2024). Çalışanların görev yaptıkları işletmede iş yüküne veya katkısına göre adil bir şekilde ücretlendirilmemesi gelir dağılımında yaşanan adaletsizliğe örnek olarak verilebilir. Çalışanlara aynı fırsatların sunulmaması ya da belirli grupların kaynaklara erişimde daha fazla avantaj elde etmesi durumu fırsat eşitsizliği olarak ifade edilmektedir (Aliedan vd., 2022). Bir işletmede terfi imkanlarının cinsiyet, etnik köken ya da diğer demografik özelliklere göre dağıtılmaması fırsat eşitsizliği olarak görülmektedir. Örgütlerde kaynakların haksız yere dağıtılması durumu da kaynakların dengesiz paylaşımı olarak adlandırılmaktadır. Bu duruma örnek olarak, bir işletmede bazı departmanların ya da kişilerin diğerlerine göre daha fazla kaynak veya bütçe alması verilebilir (Davidson, 2021). Dağıtım adaletsizliğinin, bireylerin iş yerindeki tutum ve davranışlarını etkileri şu şekildedir;

Dağıtım adaletsizliğinin olduğu örgütlerde, çalışanlar benzer veya daha az katkıları olmasına rağmen başkalarının daha iyi muamele gördüğünü ve daha fazla ödül aldığını algılayabilirler. Bu algı, kızgınlık, motivasyon eksikliği ve örgüte karşı azalmış bir bağlılık duygusu uyandırabilir. Dağıtım adaletsizliği, moral, kişilerarası ilişkiler ve genel örgüt kültürü dahil olmak üzere iş yerini farklı açılardan etkileyebilir (Aliedan vd., 2022). Bu tür adaletsizlik, bireylerin iş yerindeki tatmin düzeylerini, bağlılıklarını ve performanslarını olumsuz etkileyebilecek bir stres kaynağıdır (Greenberg, 1990). Tutar ve Köse (2018); yüksek dağıtım adaletsizliğinin yaşandığı örgütlerde çalışanların daha sinik tutumlar sergilediklerini ifade etmektedir. Dolayısıyla örgütlerde adalet algısı çalışanları olumlu davranışlara yönlendirirken, adaletsizliğin algılandığı durumlar olumsuz tutum ve davranışlara neden olduğunu söylemek mümkündür (Soysal ve Kerse, 2023). Adil olmayan uygulamalarla karşılaşan çalışanlar, kendilerini değerli hissetmediklerinde başka iş fırsatlarına yönelmektedirler. Yüksek devir hızı, konaklama sektöründe hem hizmet kalitesini düşürmekte hem de işletme için eğitim ve işe alım maliyetlerini artırmaktadır (Albattat, 2014). Adil olmayan dağıtım uygulamalarına maruz kalan çalışanlar, müşterilere karşı daha az ilgili ve daha az verimli olmaktadır. Bu da müşteri deneyimlerinin olumsuz olmasına ve işletmenin itibarını kaybetmesine yol açmaktadır. Bu nedenle konaklama sektöründe adil bir çalışma ortamının varlığı, işletmelerin uzun vadeli başarısı ve sürdürülebilirliği için kritik bir faktör olarak görülmektedir (Agina vd., 2023).

3. LİTERATÜR TARAMASI

Araştırmanın bu bölümünde değişkenler arası ilişkileri ele alan çalışmalara yer verilecektir. Öncelikle literatürde iş yerinde negatif dedikodu ve işe adanmama arasındaki ilişkiyi ele alan araştırma örnekleri sunulacaktır. Daha sonra iş yerinde negatif dedikodu ve dağıtım adaletsizliği ilişkisini inceleyen araştırma örnekleri sunulacaktır. Üçüncü kısımda ise dağıtım adaletsizliği ve işe adanmama ilişkisini ele alan araştırmalar sunulacaktır.

3.1. İş Yerinde Negatif Dedikodu ve İşe Adanmama İlişkisi

İş yerinde negatif dedikodu ile işe adanmama arasındaki ilişki sonucunda çalışanlar, zaman içerisinde görev yaptıkları örgütte toksik bir çalışma ortamı ile karşı karşıya kalabilmektedirler. Dedikodunun olumsuz doğası, genellikle şikâyetler veya algılanan adaletsizlikler etrafında şekillenmektedir. Bu durum tatminsizlik, güvensizlik ve alaycılık duygularını ortaya çıkarmaktadır. Örgütlerde sürekli dedikoduya maruz kalmak, artan stres, kaygı ve güvensizlik hissine neden olabilir. Bu durum zaman içerisinde çalışanların enerjisini tüketebilir ve coşkularını azaltabilir (Ellwardt vd., 2012). Böylece çalışanların işlerine gönülden katılma isteklerinde de düşüş gözlemlenebilir. Dedikoduya katılmak veya maruz kalmak, çalışmaya ayrılması gereken zamanı ve zihinsel kaynakları en aza indirmektedir. Dedikoduyla sürekli meşgul olmak iş akışını bozabilir, konsantrasyonu engelleyebilir ve üretkenliğin azalmasına neden olabilir (Güneş ve Karaca, 2024). Literatürde iş yerinde negatif dedikodu ve işe adanmama ilişkisini ele alan araştırma örnekleri oldukça kısıtlı sayıdadır. Bu araştırma örnekleri arasında Guo vd. (2022), Agina vd. (2023), Khan vd. (2021) yer almaktadır.

Guo vd. (2022) hazırladıkları çalışmada iş yerinde negatif dedikodu, etik olmayan iş davranışı, işe adanmama ve kendini kurgulama davranışı arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Yapılan analizlerin sonucunda iş yerinde negatif dedikodu, işe adanmama ve kendini kurgulama davranışının etik olmayan iş davranışı üzerinde anlamlı etkilerinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Agina vd. (2023) tarafından Mısır'da bulunan beş yıldızlı otellerde çalışan 2022 personelle yapılan çalışmada da iş yerinde negatif dedikoduya maruz kalan çalışanlarda işe adanmama problemi yaşandığı belirlenmiştir. İş yerinde negatif dedikodunun işe adanmama üzerindeki etkisi sosyal değişim kuramı ile açıklanabilir. Bu kurama göre, örgütlerde bireyler arasındaki ilişkiler, karşılıklı bir değişim üzerinde kuruludur (Cropanzano ve Mitchell, 2005). İş yerinde negatif dedikodu, güveni zedelemekte ve bireylerin işe adanmışlığını azaltarak, karşılıklı güven ilişkisini bozmaktadır. Yapılan literatür taraması ve sosyal değişim kuramı ışığında oluşturulan araştırma hipotezi aşağıda sunulmuştur;

H1: İş yerinde negatif dedikodunun işe adanmama üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi vardır.

3.2. İş Yerinde Negatif Dedikodu ve Dağıtım Adaletsizliği İlişkisi

Çalışanlar arasında dolaşan negatif dedikodular, bireylerin iş yerindeki eşitlik ve adalet algılarını doğrudan etkileyebilir. Dedikodular, çalışanlar arasında adil olmayan kaynak dağılımı, primler, terfi veya iş yükü hakkında söylentiler yaratabilir (Agina vd., 2023). Bu söylentiler, dağıtım adaletsizliği algısını güçlendirir. Negatif dedikodular, çalışanlar arasında güvenin sorgulanmasına neden olabilir. Bu durumda, çalışanlar dağıtım kararlarının adil bir şekilde alınıp alınmadığını sorgulayabilirler. Dedikodular özellikle örgüt içerisinde belirli kişilerin kayırıldığı veya kaynakların eşit bir şekilde dağıtılmadığını ima ediyorsa, dağıtım adaletsizliği algısı doğrudan güçlenebilir (Kawo ve Torun, 2020). Dolayısıyla negatif dedikodular, dağıtım adaletsizliği algısını tetikleyerek, dolaylı yoldan çalışanların işe adanmama durumunu arttırır. Örneğin; dağıtılan ödüllerin yalnızca belirli bir grup çalışana gittiğini duyan diğer çalışanların adaletsizlik algıları güçlenir. Bu algı, işine adanmak için motivasyon bulamayan çalışanların oranını arttırabilir. Literatür incelendiğinde iş yerinde negatif dedikodu ve dağıtım adaletsizliği ilişkisini ele alan araştırma örneklerinin oldukça sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Bu araştırmalar arasında; Noriko (2020) tarafından iş yerinde negatif dedikodu ve yönetici adaletsizliğini ele alan çalışma yer almaktadır. Araştırmanın analizleri iş yerinde yaşanan negatif dedikoduların örgütlerde adaletsizlik algısını arttırdığı yönündedir.

İş yerinde negatif dedikodu ile dağıtım adaletsizliği arasındaki ilişki örgütsel adalet teorisi ile açıklanabilir. Bu teori, çalışanların iş yerinde adil davranış ve karar alma süreçlerine duyarlılığını incelemektedir (Chan, 2000). Örgütsel adalet teorisi örgütlerde çalışanlara ne kadar adil davranıldığı ile ilgilenmektedir. Çalıştığı örgütün kendisine adil davranmadığını düşünen çalışanlarda zaman içerisinde motivasyon kaybı ve performans düşüşü gerçekleşmektedir. Bu durum ilerde örgütlerin amaçlarını gerçekleştirmelerini güç hale getiren olumsuz çalışan davranışlarına sebep olmaktadır (Şahin ve Kavas, 2016). Negatif dedikodu, bu adalet algısını bozabilir ve çalışanlar arasında adaletsizlik duygularını tetikleyebilir. Özellikle dedikodular, performans değerlendirmeleri, terfiler veya ödül sistemleri hakkında haksızlık algısının yayılmasına neden olabilir. İlgili literatür ve örgütsel adalet teorisi ışığında oluşturulan araştırma hipotezi aşağıda sunulmuştur;

H2: İş yerinde negatif dedikodunun dağıtım adaletsizliği üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi vardır.

3.3. Dağıtım Adaletsizliği ve İşe Adanmama İlişkisi

Dağıtım adaletsizliği, çalışanların görev yaptıkları örgütte elde edilen sonuçların eşit olduğuna inanmadıkları durumlarda ortaya çıkmaktadır. Çalışanlar adil muamele gördüklerine inanmadıklarında, bu durum dağıtım adaletsizliği algısının doğmasıyla sonuçlanmaktadır (Colquitt vd., 2013). Konaklama sektörü gibi yoğun tempolu, yüksek etkileşimli ve müşteri odaklı sektörlerde, dağıtım adaletsizliği ile karşılaşan çalışanların işe adanma düzeylerinde de azalma meydana gelmektedir. Literatür incelendiğinde iki değişken arasındaki ilişkiyi ele alan araştırma örneği sayısının oldukça kısıtlı olduğu görülmektedir. Agina vd. (2023) tarafından yapılan araştırma iki değişken arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Yapılan analizlerin sonucunda dağıtım adaletsizliğinin yaşandığı örgütlerde çalışanların işe adanma düzeylerinde azalma meydana geldiği görülmektedir.

Dağıtım adaletsizliği ve işe adanmama ilişkisi sosyal bilgi işleme teorisi ile açıklanabilir. Bu teori, bireylerin sosyal çevrelerinden aldıkları bilgilerin algılarını nasıl şekillendirdiğini incelemektedir. Dağıtım adaletsizliği algısı, olumsuz sosyal bilgilerin yayılması ile pekişmektedir. Çalışanların, adaletsizliğin hâkim olduğu bir ortamda işe adanma seviyelerinde azalma gerçekleşmektedir (Goldman, 2001). Yapılan literatür taraması ve sosyal bilgi işleme teorisi ışığında oluşturulan araştırma hipotezleri aşağıda sunulmuştur;

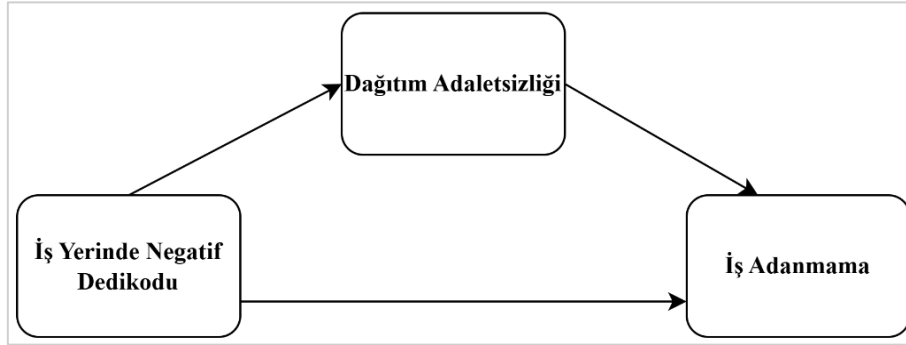
H3: Dağıtım adaletsizliğinin işe adanmama üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi vardır.

H4: İş yerinde negatif dedikodunun işe adanmama üzerindeki etkisinde dağıtım adaletsizliğinin aracılık rolü vardır.

4. YÖNTEM

Araştırmada, konaklama sektöründe çalışanların işyerinde olumsuz (negatif) dedikodularının işe adanmama üzerindeki etkisinde dağıtım adaletsizliğinin aracı rolünün değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçla aşağıdaki model oluşturulmuştur.

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

Araştırmanın evrenini, Türkiye’de Şubat 2024 TÜİK verilerine konaklama sektöründe çalışan 1,24 milyon kişi oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini, bu kişilerden çevrimiçi anket yoluyla seçilen 541 konaklama sektörü çalışanı oluşturmaktadır. Konaklama sektörü kapsamında hazırlanan anket çalışması eğitim düzeyinin daha yüksek olduğu çalışanları temel alarak, büyük ölçekli şehir otellerinde uygulanmıştır. Bu araştırmadaki örneklemin evreni temsil ettiği belirlenmiştir (Bartlett vd., 2001: 45). Örneklemin evreni temsil yeteneği dair formül aşağıda belirtilmiştir (Gürbüz ve Şahin, 2017);

$$n = \frac{384,16}{1 + \frac{384,16}{1.273.519}} = 384 \quad n_0 = \frac{1.96^2 \times 0.5^2}{0.05^2} = 384,1$$

Araştırmanın örnekleme yöntemi olarak belirli bir hedef kitleyi anlamaya yönelik amaçlı örnekleme yöntemi tercih edilmiştir (Rai ve Thapa, 2015). Bu kapsamda araştırmada yüksek eğitim seviyesine sahip çalışanları temel alan amaçlı örnekleme yöntemi kullanılarak, çevrimiçi anket yöntemi ile çalışmanın verileri elde edilmiştir. Bu çalışmada, amaçlı örnekleme yöntemi tercih edilerek, belirli bir eğitim düzeyine sahip konaklama sektörü çalışanlarının incelenmesi hedeflenmiştir. Bu yaklaşım, söz konusu çalışanların sektöre sağladıkları katkılar ve karşılaştıkları zorluklara ilişkin daha spesifik ve ayrıntılı veriler elde edilmesini sağlamaktadır. Rastgele örnekleme yönteminin yerine bu yöntemin kullanılması, odaklanılan özelliklere sahip çalışanların örnekleme dahil

edilme olasılığını artırarak araştırmanın hedefleri doğrultusunda daha derinlemesine analiz yapılmasına olanak tanımıştır (Denieffe, 2020). Araştırma için bir devlet üniversitesinin Etik Kurulundan 2024-5 sayılı ve 03.06.2024 tarihli etik kurul onayı alınmıştır. Çalışanların dağıtım adaletsizliğini ölçmek için Çalışanların dağıtım adaletsizliğini ölçmek için Colquitt (2001) tarafından geliştirilen 4 maddelik ölçek kullanılmıştır, İşe adanmama değişkenini ölçmek için Schaufeli (2006) tarafından geliştirilen 9 maddelik ölçek kullanılmıştır. İşyerinde olumsuz (negatif) dedikodu değişkenini ölçmek için Brady vd. (2017) tarafından geliştirilen 10 maddelik ölçek kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçları, PLS temelli yapısal eşitlik modellemesi ile test edilmiştir.

5. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Araştırma kapsamında anket çalışması yapılan konaklama sektöründe çalışanların demografik bilgilerine aşağıda yer verilmiştir.

Tablo 1. Çalışanların Demografik Verileri

Değişkenler	Alt Gruplar	Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	246	45,5
	Erkek	295	54,5
Medeni Durum	Bekar	289	53,4
	Evli	252	46,6
Yaş	18-24	110	20,3
	25-31	78	14,4
	32-38	110	20,1
	39-45	143	26,4
	46 ve üzeri	100	18,5
Eğitim Durumu	Lise	90	16,6
	Ön Lisans	138	25,5
	Lisans	181	33,5
	Yüksek Lisans	101	18,7
	Doktora	31	5,7
İş Tecrübesi	1-5 yıl	103	19,0
	6-10 yıl	130	24,0
	11-15 yıl	159	29,4
	16-20 yıl	76	14,0
	21 yıl ve üzeri	73	13,5
Toplam		541	100

Araştırmada yer alan demografik veriler değerlendirildiğinde, katılımcıların 246'sının (%45,5) kadın ve 295'inin (%54,5) erkek olduğu, katılımcıların 289'unun (%53,4) bekar, 252'sinin (%46,6) evli olduğu, katılımcıların 143'ünün (%26,4) 39-45 yaş arasında olduğu tespit edilmiştir. Eğitim durumları incelendiğinde, katılımcıların 181'inin (%33,5) lisans mezunu olduğu, iş tecrübesi açısından 159'unun (%29,4) 1-20 yıl tecrübeye sahip olduğu görülmektedir. Araştırmada elde edilen verilerin güvenilirliği, Cronbach's alpha analizi ile değerlendirilmiştir ve sonuçlar Tablo 2'de sunulmuştur.

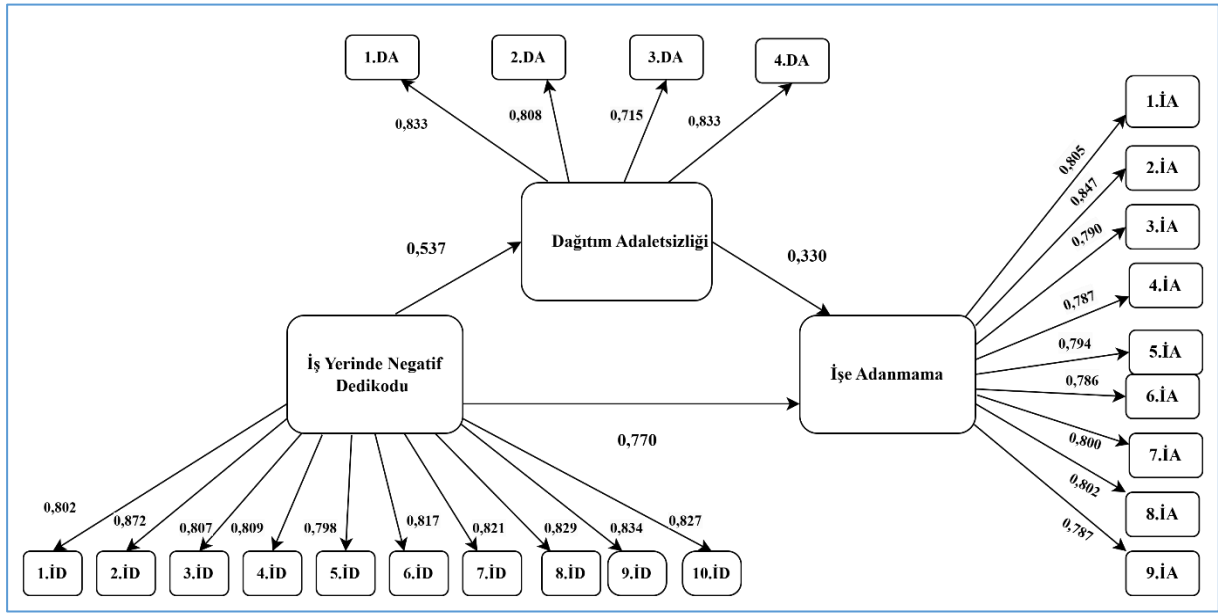
Tablo 2. Ölçeklerin Normallik Testi

Ölçek	Ort.	Std. Sapma	Min	Max	Çarpıklık		Basıklık	
					İstatistik	Std. Hata	İstatistik	Std. Hata
İD	2,8429	2,8429	1	5	,189	,105	-1,699	,210
İA	2,8688	2,8688	1	5	,189	,105	-1,662	,210
DA	2,7395	2,7395	1	5	,308	,105	-1,326	,210

Araştırmaya katılan çalışanların işyerinde olumsuz (negatif) dedikoduya maruz kalma (İD), işe adanmama (İA), dağıtım adaletsizliği (DA ile ilgili betimleyici istatistikler oluşturulmuştur. Kline (2011), Tabachnick & Fidell (2007)'ye göre araştırmada elde edilen değişkenlerin değerleri 3'ün altında olduğunda normal dağılım gösterdiğini varsayılmaktadır ve bu araştırmadaki elde edilen değişkenlerin değerleri kabul edilebilirdir.

Araştırmada konaklama sektöründe çalışanların işyerinde olumsuz (negatif) dedikodularının işe adanmama üzerindeki etkisinde dağıtım adaletsizliğinin aracılık rolü değerlendirilmiştir ve aşağıda çalışmanın çok faktörlü modeli gösterilmektedir.

Şekil 2. Çalışmanın Sonuç Modeli

Araştırmadaki modelin doğrulayıcı faktör analizi ölçümünde modelinin test edilmesiyle iç tutarlılık güvenilirliği, yakınsak geçerlilik ve ayırma geçerliliği değerlendirilmiştir ve aşağıda sunulmuştur.

Tablo 3. Modelin DFA Tablosu (1. Adım)

Değişken	Coefficients	Cronbach's Alpha	RHO A	CR	AVE
Dağıtım Adaletsizliği		0,809	0,814	0,875	0,637
DA1	0,833				
DA2	0,808				
DA3	0,715				
DA4	0,833				
İşe Adanmama		0,930	0,930	0,941	0,640
İA1	0,805				
İA2	0,847				
İA3	0,790				
İA4	0,787				
İA5	0,794				
İA6	0,786				
İA7	0,800				
İA8	0,802				
İA9	0,787				

Değişken	Coefficients	Cronbach's Alpha	RHO A	CR	AVE
İşyerinde Olumsuz Dedikodu		0,946	0,947	0,954	0,675
İD1	0,802				
İD2	0,872				
İD3	0,807				
İD4	0,809				
İD5	0,798				
İD6	0,817				
İD7	0,821				
İD8	0,829				
İD9	0,834				
İD10	0,827				

Modelin iç tutarlılığın güvenilirliğini değerlendirmek için Cronbach Alpha (α), RHO A ve CR değerlerinin 0,70 ve üzerinde olduğu belirlenmiş olup, bu araştırmadaki değerlerin kabul edilebilir oldukları belirlenmiştir (Hair vd., 2017) ve PLS-SEM'e dayanan analizlerde, faktör yüklerinin minimum 0.60 eşiğe ulaşması gerekir (Hair vd., 2014b) ve bu modelin içindeki faktör yüklerinin bu eşiğin üzerinde oldukları tespit edilmiştir (Hair vd., 2014b, s. 634). Tablo 4'te sunulan verileri incelendiğinde, çalışmadaki yapıların iç tutarlılık testinin güvenilir olduğu belirlenmiştir. Yakınsak geçerliliğin belirlenmesi için AVE değeri, 0,50 ve daha yüksek olmalıdır (Hair vd., 2014b, s. 619). Çalışmadan elde edilen AVE değerlerinin bu gereksinimi karşıladığı görülmektedir ve 1. adımın karşılanmasıyla 2. adıma geçilebilmektedir. Modelin ayırma geçerliliğinin test edilmesi için Henseler vd. (2015) tarafından önerilen HTMT kriterleri kullanılmaktadır ve aşağıda gösterilmektedir (Henseler vd., 2015).

Tablo 4. Modelin Ayırt Edici Geçerlilik Sonuçları (HTMT) (2. Adım)

	DA	İA	İD
DA			
İA	0,707		
İD	0,611	0,754	

Modeldeki HTMT değerlerine göre; araştırmanın modelindeki değerler 0,90 kritik değerinin altında olduğu için modelin ayırt edici geçerliliği sağladığı tespit edilmiştir, 2. adım da sağlanmıştır ve dolayısıyla 3. adıma geçilebilmiştir (Henseler vd., 2015). Araştırma sonuçlarının VIF, R^2 , f^2 , β , standart sapma, t ve p değerleri aşağıda Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 5. Araştırma Modelinin Katsayıları (3. Adım)

	VIF	R^2	f^2	β	Std. Sapma	t	p
İD -> İA	1,405	0,094	0,474	0,530	0,042	12,586	0,000
DA -> İA	1,405	0,578	0,183	0,330	0,044	7,461	0,000
İD-> DA	1,000	0,288	0,405	0,538	0,035	15,295	0,000
İD->DA->İA		0,177					0,000

Araştırmanın modelinde doğrusallık sorununun potansiyel varlığını değerlendirmek için VIF metrikleri kullanılmıştır. Bu metriklerin 5 eşiğinin altında kaldığı ve dolayısıyla modelde doğrusallık sorununun olmadığı belirlenmiştir (Hair vd., 2014a; Henseler vd., 2015; Yılmaz vd., 2023, s. 716).

Tablodaki R^2 değerleri incelendiğinde, modelin bazı değişkenlerin açıklama gücünü gösterdiği anlaşılmaktadır. Buna göre, çalışanların iş yerinde olumsuz (negatif) dedikoduya maruz kalmasının modelin %9,4'ünü, dağıtım adaletsizliğinin %57,8'ini açıkladığı görülmektedir. f^2 değeri, modeldeki her bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin büyüklüğünü ölçer. Bu değer 0,002'yi aşması, etki büyüklüğünün kabul edilebilirlik için belirlenmiş kriteri karşıladığını gösterir (Hair vd., 2014a) ve incelenen f^2 katsayılarına göre, çalışanların iş yerinde negatif dedikoduya maruz kalmasının işe adanmama üzerinde ve çalışanların iş yerinde

negatif dedikoduya maruz kalmasının dağıtım adaletsizliği üzerinde yüksek bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, dağıtım adaletsizliğinin işe adanmama üzerindeki etkisinin düşük olduğu saptanmıştır.

Tablodaki anlamlılık değerleri (p) incelendiğinde, çalışanların iş yerinde negatif dedikoduya maruz kalmasının işe adanmama üzerindeki etkisi incelendiğinde, bu ilişkinin anlamlı ve pozitif olduğu bulunmuştur ($\beta=0,530$, $p<0,01$). Bu sonuca göre H1 hipotezi kabul edilmiştir. Bu bulgu, Agina vd. (2023), Guo vd. (2022) ve Khan vd. (2021)'nin çalışmaları ile benzerlik göstermektedir. Çalışanların iş yerinde negatif dedikoduya maruz kalmasının dağıtım adaletsizliği üzerindeki etkisi incelendiğinde, bu ilişkinin anlamlı ve pozitif olduğu saptanmıştır ve H2 hipotezi desteklenmiştir ($\beta=0,330$, $p<0,01$). Bu sonuç, Noriko (2020) ile benzerlik göstermektedir. Çalışanların dağıtım adaletsizliğinin işe adanmama üzerinde olumlu etkisinin olduğu bulunmuştur ($\beta=0,538$ $p<0,01$). Bu sonuca göre H3 hipotezi desteklenmiştir ve bu sonuç; Agina vd. (2023), Qin ve Zhang (2022) ve Hystad vd. (2014)'nin çalışmaları ile de benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte çalışanların iş yerinde negatif dedikoduya maruz kalmasının işe adanmama üzerindeki etkisinde dağıtım adaletsizliğinin aracılık rolünün olduğu belirlenmiştir. İfade edilen R^2 değeri aracılık modelinde %17,7'ye yükselmesi ve anlamlılığın devam etmesi sebepleriyle iş yerinde negatif dedikoduya maruz kalmasının işe adanmama üzerindeki etkisinde dağıtım adaletsizliğinin kısmi aracılık rolünün olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç, Agina vd. (2023)'nin çalışması ile benzerlik göstermektedir.

6. SONUÇ

Konaklama sektörü, yüksek düzeyde insan etkileşimi ve dinamik bir çalışma ortamı sunması nedeniyle çalışanların motivasyonu ve iş tatmini açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu bağlamda, işyerindeki negatif dedikodular, çalışanların işe adanma düzeylerini olumsuz etkileyebilmekte ve dağıtım adaletsizliği algısını artırarak genel iş verimliliğini düşürebilmektedir. Bu unsurlar, müşteri deneyimini ve işletme başarısını doğrudan etkileyen temel faktörler olarak ön plana çıkmaktadır. Negatif dedikodular, çalışanlar arasında güvensizlik oluşturarak ekip ruhunu zayıflatabilir ve bu durum, işe adanma düzeyinin düşmesine neden olabilir. Ayrıca, dağıtım adaletsizliği hissi, çalışanlar arasında eşitsizlik duygusunu tetikleyerek motivasyon ve bağlılık üzerinde olumsuz bir etki yaratmaktadır. Dolayısıyla iş yerinde dağıtım adaletsizliğinin ve negatif dedikodunun olması hem bireysel hem de örgütsel düzeyde sürdürülebilir başarı için engel teşkil etmektedir. Bu araştırmada konaklama sektöründe yaşanan negatif dedikoduların işe adanmama üzerindeki etkisinde dağıtım adaletsizliğinin aracı rolünün değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Araştırma kapsamında yapılan analizlerin sonucunda negatif dedikoduların işe adanmama üzerindeki etkisinde dağıtım adaletsizliğinin kısmi aracılık rolünün olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç, Agina vd. (2023)'nin çalışması ile benzerlik göstermektedir. Negatif dedikodular, çalışanlar arasında güvensizlik yaratmaktadır. Bu durum motivasyonu olumsuz etkileyerek işe adanma düzeylerinde azalmaya neden olmaktadır. Aynı zamanda, dağıtım adaletsizliği algısı, çalışanların katkılarının adil bir şekilde değerlendirilmediği hissini güçlendirerek, olumsuz dedikodularla birleştiğinde, işe adanma düzeyini daha da zayıflatmaktadır. Elde edilen araştırma bulguları, bu iki faktör arasındaki etkileşimi açık bir şekilde ortaya koymakta; negatif dedikoduların artmasının, dağıtım adaletsizliğini artırarak işe adanmama üzerinde olumsuz bir etki yarattığını göstermektedir. Dolayısıyla, bu dinamikler, konaklama sektöründeki yönetim uygulamalarının olumsuz iletişim dinamiklerinin azaltılması ve adalet algısının güçlendirilmesi için gerekli önlemleri almaları gerektiğini ön plana çıkarmaktadır.

Araştırmanın sonuçları çerçevesinde konaklama sektöründeki yöneticilere ve çalışanlara belirli öneriler sunulmuştur. Öncelikle yöneticiler bu süreçte örgütsel kararların ve dağıtım süreçlerinin açık bir şekilde çalışanlara iletilmesini sağlamalıdır. Şeffaflığın hâkim olduğu örgütlerde çalışanlar, kararların adil olduğuna dair güven duymaktadırlar. Bu durum dedikodu ortamını minimize etmektedir. Dolayısıyla ödül, terfi ve kaynak dağıtımı gibi kararların belirli kriterlere dayandırıldığına dair bilgilerin çalışanlarla paylaşılması gerekmektedir. Bu süreçte iletişim kanallarının çift yönlü olması ve çalışanların geri bildirimlerini iletebilecekleri örgüt ortamının sağlanması önem arz etmektedir. Dağıtım adaletsizliği algısını önlemek adına eşit ve objektif bir performans değerlendirme sisteminin uygulanması şarttır. Bu durumda yöneticiler, çalışanlarının performansını ölçerken nesnel kriterlerden yararlanmalı ve keyfi uygulamalardan kaçınmalıdır. Çalışanların endişelerini ve şikayetlerini rahatlıkla paylaşabilecekleri bir iletişim ortamı yaratması gereken yöneticiler, örgüt içi süreçlere çalışan katılımını sağlamalıdır. Böylece hem aidiyet duygusunun artmasına hem de dedikoduların kaynağının ortadan kalkmasına imkan tanınacaktır. Dolayısıyla yöneticiler, örgütün tüm çalışanlarının eşit imkanlara sahip olduğunu hissettirecek politikaların geliştirilmesini sağlamalıdır. Negatif dedikoduların kaynağı zayıf bir kurum kültürü olabilir. Bu nedenle yöneticilerin olumlu bir iletişim kültürü oluşturabilmek adına, dedikoduların kaynağını anlamaya çalışmaları ve olası sorunları doğrudan ele almaları gerekmektedir. Ayrıca çalışanların olumlu davranışlarını teşvik eden bir ödüllendirme sisteminin kurulması, örgüt içi güven ve iş birliğini arttıracak etkinliklerin organize

edilmesi, ekip dinamiklerini güçlendirmeye yardımcı olacaktır. Çalışanlar arasında eşitlik ve adalet algısını güçlendirmek için iş süreçleri düzenli olarak gözden geçirilmelidir. Böylece negatif dedikoduların yoğun olduğu birimlerde gerekli müdahale stratejileri geliştirilmelidir. Yöneticilerin güvenilir, kapsayıcı ve empatik liderlik davranışları ile çalışanlarına yaklaşım göstermesi hem dedikodulara hem de adaletsizlik algısına karşı direnci azaltabilir. Bu nedenle yöneticilerin her çalışanın katkısını takdir etmesi ve bu durumu açıkça göstermesi gereklidir. Örnek davranışlar sergileyen yöneticiler, çalışanlar arasında güven ortamını inşaa etmekte, empatik bir yaklaşımla onların sorunlarını anlamaya ve çözüm üretmeye daha yatkın olmaktadır. Olası çatışmaları çözmede etkin bir rol alması gereken yöneticilerin, dedikoduların yayılmasını engellemek için erken müdahalelerde bulunmaları şarttır. Konaklama sektöründe yoğun çalışma saatleri ve stres, negatif dedikodu ortamını arttırabilir. Bu nedenle adil bir iş yükü dağılımı sağlanmalı, aşırı iş yükünden kaynaklanan memnuniyetsizlik azaltılmalıdır. Ayrıca dinlenme sürelerinin ve mola saatlerinin iyileştirilmesi, çalışanların hem fiziksel hem de zihinsel olarak dinlenmesine katkı sunacaktır. Bu durum örgüt içi ilişkileri olumlu yönde etkileyecektir. Konaklama sektöründe negatif dedikodu ve dağıtım adaletsizliğini azaltmak, işe adanmayı arttırmak için kritik bir süreçtir. Belirtilen stratejiler, çalışanlar arasında güven ortamını oluşturacak ve iş yeri kültürünün iyileştirilmesini sağlayacaktır.

Çalışmanın yalnızca belirli bir sektörle sınırlı olması, bulguların genellenebilirliğini sınırlamaktadır. İleride farklı sektörlerde veya kültürel bağlamlarda benzer araştırmalar yapılması, dağıtım adaletsizliğinin aracılık rolünün daha geniş bir çerçevede değerlendirilmesine katkı sağlayacaktır. Dağıtım adaletsizliğinin yanı sıra, etkileşim adaleti ve prosedürel adalet gibi diğer örgütsel adalet boyutlarının işe adanmama üzerindeki etkisi ve bu etkide negatif dedikodunun rolü ele alınabilir. Dağıtım adaletsizliğinin haricinde, iş stresinin, örgütsel güvenin ya da çalışan motivasyonunun aracılık rolü de araştırılabilir. Bu değişkenlerin eklenmesi ile negatif dedikodunun işe adanmama üzerindeki etkisinin daha bütüncül bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlanabilir. Konaklama sektörü çalışanlarının bireysel özelliklerinin veya örgütsel faktörlerin bu ilişkilerde nasıl rol oynadığı ele alınabilir.

Belirtilen açıklamalar, işe adanmama durumunda olan çalışanların mevcut iş düzeninden uzak hareket ettiklerini ve tepkisiz kalmayı tercih ettiklerini ifade etmektedir (Okyere vd., 2024). İşe adanmama halinin örgütlerde kartopu etkisi yaratabileceği göz önünde bulundurulduğunda bu durumla karşı karşıya kalmamak adına çalışanların ihtiyaçlarının doğru bir şekilde analiz edilmesi, kapsayıcı bir iş kültürünün oluşturulması ve psikolojik olarak destekleyici bir çalışma ortamının sağlanması önem arz etmektedir. İşe adanmama, dağıtım adaletsizliği ve negatif iş yeri dedikodusu gibi faktörlerden de güçlü bir şekilde etkilenmektedir (Schmader vd., 2001). Adaletsizlik algısı, çalışanların işe adanma seviyeleri en aza indirirken, dedikodu ortamı, güven duygusunu ve sosyal ilişkileri zedeleyerek, işe adanmama halini tetiklemektedir. Bu nedenle, adalet algısını güçlendiren ve sağlıklı bir iletişim kültürü oluşturan stratejiler, işe adanmama halinin önlenmesinde kritik bir rol oynayacaktır.

Araştırmanın konaklama sektörü odaklı olarak ele alınması, çalışmanın kapsamını belirleyen bir sektör kısıtıdır. Bu nedenle, çalışma genellenememektedir. Farklı araştırmalardaki değişkenler arasındaki ilişkiler, sektörlerle ve örneklem büyüklüğüne bağlı olarak değişkenlik gösterebilmektedir. Bu çalışma, konaklama sektöründe literatüre önemli katkılarda bulunmasının yanı sıra, sektörel uygulamalar için de özgün içgörüler sunarak pratikteki boşlukları doldurmaktadır. Ayrıca yerel literatürde bu değişkenler arasındaki ilişkinin irdelenmemiş olması, çalışmanın özgünlüğünü vurgulamaktadır.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Adams, J. S. (1965). Inequity in social exchange. *Advances in Experimental Social Psychology*, 2, 267-299.

Agina, M. F., Khairy, H. A., Abdel Fatah, M. A., Manaa, Y. H., Abdallah, R. M., Aliane, N., Afaneh, J. ve Al-Romeedy, B. S. (2023). Distributive injustice and work disengagement in the tourism and hospitality industry: Mediating roles of the workplace negative gossip and organizational cynicism. *Sustainability*, 15(20), 15011.

- Aksoy, C. (2017). Çalışanların örgütsel adalet ve örgütsel güven algıları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *International Journal of Management and Administration*, 1(1), 1-11.
- AlBattat, A. R., Som, A. P. M. ve Helalat, A. S. (2014). Higher dissatisfaction higher turnover in the hospitality industry. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 4(2), 45-52.
- Aliedan, M. M., Sobaih, A. E. E., Alyahya, M. A. ve Elshaer, I. A. (2022). Influences of distributive injustice and job insecurity amid COVID-19 on unethical pro-organisational behaviour: Mediating role of employee turnover intention. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(12), 7040.
- Allam, Z. (2017). Employee disengagement: A fatal consequence to organization and its ameliorative measures. *International Review of Management and Marketing*, 7(2), 49-52.
- Aslam, U., Muqadas, F., Imran, M. K. ve Rahman, U. U. (2018). Investigating the antecedents of work disengagement in the workplace. *Journal of Management Development*, 37(2), 149-164.
- Babalola, M. T., Ren, S., Kobinah, T., Qu, Y. E., Garba, O. A. ve Guo, L. (2019). Negative workplace gossip: Its impact on customer service performance and moderating roles of trait mindfulness and forgiveness. *International Journal of Hospitality Management*, 80, 136-143.
- Back, K. J., Lee, C. K. ve Abbott, J. (2011). Internal relationship marketing: Korean casino employees' job satisfaction and organizational commitment. *Cornell Hospitality Quarterly*, 52(2), 111-124.
- Bartlett, J. E., Körtlik, J. W. ve Higgins, C. C. (2001). Organizational research: Determining appropriate sample size in survey research. *Information Technology, Learning and Performance Journal*, 19(1), 43-50.
- Bies, R.J. ve Moag, J. S. (1986). Interactional justice: Communication criteria for fairness, *Research on Negotiation in Organizations*, 1, 43-55.
- Brien, A., Thomas, N. J. ve Brown, E. A. (2017). How hotel employee job-identity impacts the hotel industry: The uncomfortable truth. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 31, 235-243.
- Brady, D. L., Brown, D. J. ve Liang, L. H. (2017). Moving beyond assumptions of deviance: The reconceptualization and measurement of workplace gossip. *Journal of Applied Psychology*, 102(1), 1-25.
- Bryman, A. (2016). *Social research methods*. Oxford University Press.
- Chan, M. (2000). Organizational justice theories and landmark cases. *The International Journal of Organizational Analysis*, 8(1), 68-88.
- Colquitt, J. A. (2001). On the dimensionality of organizational justice: A construct validation of a measure. *Journal of Applied Psychology*, 86(3), 386-396.
- Colquitt, J. A., Scott, B. A., Rodell, J. B., Long, D. M., Zapata, C. P., Conlon, D. E. ve Wesson, M. J. (2013). Justice at the millennium, a decade later: A meta-analytic test of social exchange and affect-based perspectives. *Journal of Applied Psychology*, 98(2), 199.
- Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative and mixed methods approaches* (4th ed.). Thousand Oaks, Sage.
- Cropanzano, R. ve Ambrose, M. L. (2001). Procedural and distributive justice are more similar than you think: A monistic perspective and a research agenda. J. Greenberg ve R. Cropanzano (Ed.), *Advances in organization justice* içinde (s. 119-252). Stanford University Press.

- Cropanzano, R. ve Greenberg, J. (1997). Progress in organizational justice: Tunneling through the maze. *International Review of Industrial and Organizational Psychology*, 12, 317-372.
- Cropanzano, R. ve Mitchell, M. S. (2005). Social exchange theory: An interdisciplinary review. *Journal of Management*, 31(6), 874-900.
- Cropanzano, R., Ambrose, M. L., Greenberg, J. ve Cropanzano, R. (2001). Procedural and distributive justice are more similar than you think: A monistic perspective and a research agenda. *Advances in Organizational Justice*, 119(151), 351-360.
- Dahl, M. S. (2011). Organizational change and employee stress. *Management Science*, 57(2), 240-256.
- Davidson, M. D. (2021). How fairness principles in the climate debate relate to theories of distributive justice. *Sustainability*, 13(13), 7302.
- Denieffe, S. (2020). Commentary: Purposive sampling: complex or simple? Research case examples. *Journal of Research in Nursing*, 25(8), 662-663.
- Deutsch, M. (1975). Equity, equality, and need: What determines which value will be used as the basis for distributive justice?. *Journal of Social Issues*, 31, 137-149.
- Deutsch, M. (1985). *Distributive justice: A social-psychological perspective*. Yale University Press.
- Dillman, D. A., Smyth, J. D. ve Christian, L. M. (2014). *Internet, phone, mail, and mixed-mode surveys: The tailored design method*. John Wiley & Sons.
- Dores Cruz, T. D., Beersma, B., Dijkstra, M. T. ve Bechtoldt, M. N. (2019). The bright and dark side of gossip for cooperation in groups. *Frontiers in Psychology*, 10, 1374.
- Ellwardt, L., Labianca, G. J. ve Wittek, R. (2012). Who are the objects of positive and negative gossip at work?: A social network perspective on workplace gossip. *Social Networks*, 34(2), 193-205.
- Etikan, I., Musa, S. A. ve Alkassim, R. S. (2016). Comparison of convenience sampling and purposive sampling. *American Journal of Theoretical and Applied Statistics*, 5(1), 1-4.
- Fida, R., Paciello, M., Tramontano, C., Fontaine, R. G., Barbaranelli, C. ve Farnese, M. L. (2015). An integrative approach to understanding counterproductive work behavior: The roles of stressors, negative emotions, and moral disengagement. *Journal of Business Ethics*, 130, 131-144.
- FitzGerald, M. R. (2023). *Organizational cynicism: Its relationship to perceived organizational injustice and explanatory style-proquest*. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10911359.2017.1421111> adresinden 14 Eylül 2023 tarihinde alınmıştır.
- Folger, R. C., Folger, R. ve Cropanzano, R. (1998). *Organizational justice and human resource management*. SAGE Publications.
- Ghaderi, Z., Tabatabaei, F., Khoshkam, M. ve Shahabi Sorman Abadi, R. (2023). Exploring the role of perceived organizational justice and organizational commitment as predictors of job satisfaction among employees in the hospitality industry. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 24(3), 415-444.
- Goldman, B. M. (2001). Toward an understanding of employment discrimination claiming: An integration of organizational justice and social information processing theories. *Personnel Psychology*, 54(2), 361-386.

- Greenberg, J. (1990). Organizational justice: Yesterday, today, and tomorrow. *Journal of Management*, 16(2), 399-432.
- Grosser, T., Kidwell, V. ve Labianca, G. J. (2012). Hearing it through the grapevine: Positive and negative workplace gossip. *Organizational Dynamics*, 41, 52-61.
- Guo, G., Cheng, B., Tian, J., Ma, J. ve Gong, C. (2022). Effects of negative workplace gossip on unethical work behavior in the hospitality industry: The roles of moral disengagement and self-construal. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 31(3), 290-310.
- Güneş, S. ve Karaca, A. (2024). Bir kamu kurumunda örgütsel dedikodu ile iş yeri yalnızlığı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 7(1), 28-46.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Hair Jr, J. F., Sarstedt, M. Hopkins, L. ve Kuppelwieser, V. G. (2014a). Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM): An Emerging tool in business research. *European Business Review*, 26(2), 106-121.
- Hair, J. F., William Black, Jr. Wc., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2014b). *Multivariate data analysis* (7th). Pearson Education Limited.
- Hair, J. F., Black, W.C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2017). *Multivariate data analysis* (8th). Cengage Learning.
- Heikkeri, E. (2010). *Roots and consequences of the employee disengagement phenomenon* [Yüksek Lisans Tezi]. Saimaa University of Applied Sciences.
- Henseler, J., Ringle, C. M. ve Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. *Journal of The Academy of Marketing Science*, 43, 115-135.
- Huang, G. H., Wellman, N., Ashford, S. J., Lee, C. ve Wang, L. (2017). Deviance and exit: The organizational costs of job insecurity and moral disengagement. *Journal of Applied Psychology*, 102(1), 26.
- Hystad, S. W., Mearns, K. J. ve Eid, J. (2014). Moral disengagement as a mechanism between perceptions of organisational injustice and deviant work behaviours. *Safety Science*, 68, 138-145.
- Kahn, W. A. (1990). Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work. *Academy of Management Journal*, 33(4), 692-724.
- Katz-Navon, T., Vashdi, D. R. ve Naveh, E. (2020). The toll of service climate on employees: An emotional labor perspective. *Journal of Service Theory and Practice*, 30(2), 105-121.
- Kawo, J. W. ve Torun, A. (2020). The relationship between nepotism and disengagement: The case of institutions in Ethiopia. *Journal of Management Marketing and Logistics*, 7(1), 53-65.
- Khan, S., Khan, A. K., Shah, A. M., Ali, L. ve Ullah, R. (2021). Impact of employees' perceived threat of market competition on unethical marketing and selling practices: Moral disengagement and ethical leadership. *Business Ethics, the Environment & Responsibility*, 30(4), 758-771.
- Kline, R. B. (2011) *Principles and practice of structural equation modeling*. Guilford Publications.
- Khattak, M. N., Zolin, R. ve Muhammad, N. (2021). The combined effect of perceived organizational injustice and perceived politics on deviant behaviors. *International Journal of Conflict Management*, 32(1), 62-87.

- Kong, M. (2018). Effect of perceived negative workplace gossip on employees' behaviors. *Frontiers in Psychology*, 9, 1112.
- Kurland, N. B. ve Pelled, L. H. (2000). Passing the word: Toward a model of gossip and power in the workplace. *Academy of Management Review*, 25(2), 428-438.
- Leventhal, G. S. (1980). What should be done with equity theory? New approaches to the study of fairness in social relationships. K. J. Gergen, M. S. Greenberg ve R. H. Willis (Ed.), *Social exchange: Advances in theory and research* içinde (s. 27-55). Springer.
- Mahmoud, H. A. H., Hassan, A. H. A., Wahba, S. A. M. ve Majeed, A. A. A. (2024). Distributive injustice and job engagement in travel agencies and hotels: The moderating role of trust in leadership. *Journal of the Faculty of Tourism and Hotels-University of Sadat City*, 8(1/2), 22-47.
- Marescaux, E., De Winne, S. ve Sels, L. (2019). Idiosyncratic deals from a distributive justice perspective: Examining co-workers' voice behavior. *Journal of Business Ethics*, 154, 263-281.
- Markos, S. ve Sridevi, M. S. (2010). Employee engagement: The key to improving performance. *International Journal of Business and Management*, 5(12), 89.
- Moorman, R. H. (1991). Relationship between organizational justice and organizational citizenship behaviors: Do fairness perceptions influence employee citizenship?. *Journal of Applied Psychology*, 76(6), 845.
- Noon, M. ve Delbridge, R. (1993). News from behind my hand: Gossip in organizations. *Organization Studies*, 14(1), 23-36.
- Noriko, T. X. Y. (2020). *Gossip as a coping mechanism for supervisory injustice: A within-individual examination*. [Doktora Tezi]. National University of Singapore.
- Okyere, I., Addai, P., Kumordzi, B., Wiafe-Kwagyan, M. ve Adjei, B. (2024). Job insecurity and job disengagement among private security personnel: Moderated-moderation model. *SEISENSE Business Review*, 4(1), 44-56.
- Özlük, B. ve Özcan, Ö. (2021). One of the informal communication channels among nurses: Attitudes and thoughts toward gossip and rumors. *Journal of Education and Research in Nursing*, 18, 262-267.
- Palinkas, L. A., Horwitz, S. M., Green, C. A., Wisdom, J. P., Duan, N. ve Hoagwood, K. (2015). Purposeful sampling for qualitative data collection and analysis in mixed method implementation research. *Administration and policy in mental health and mental health services research*, 42, 533-544.
- Patton. M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods* (3rd ed.). Thousand Oaks, Sage Publications.
- Pheko, M. M. (2018). Rumors and gossip as tools of social undermining and social dominance in workplace bullying and mobbing practices: A closer look at perceived perpetrator motives. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 28(4), 449-465.
- Pillai, R., Williams, E. S. ve Tan, J. J. (2001). Are the scales tipped in favor of procedural or distributive justice? An investigation of the U.S., India, Germany and Hong Kong (China). *International Journal of Conflict Management*, 2, 312-332.
- Pishghadam, R., Ebrahimi, S., Golzar, J. ve Miri, M. A. (2023). Introducing emo-educational divorce and examining its relationship with teaching burnout, teaching motivation, and teacher success. *Current Psychology*, 42(33), 29198-29214.

- Qin, G. ve Zhang, L. (2022). Perceived overall injustice and organizational deviance-Mediating effect of anger and moderating effect of moral disengagement. *Frontiers in Psychology, 13*, 1023724.
- Rai, N. ve Thapa, B. (2015). A study on purposive sampling method in research. *Kathmandu: Kathmandu School of Law, 5*(1), 8-15.
- Rouse, E. D. (2016). Beginning's end: How founders psychologically disengage from their organizations. *Academy of Management Journal, 59*(5), 1605-1629.
- Schaufeli, W., Salanova, M., Gonzalez-Roma, V. ve Bakker, A. (2002). The measurement of engagement and burnout: A two sample confirmatory factor analytic approach. *Journal of Happiness Studies, 3*(1), 71-92.
- Schmader, T., Major, B. ve Gramzow, R. H. (2001). Coping with ethnic stereotypes in the academic domain: Perceived injustice and psychological disengagement. *Journal of Social Issues, 57*(1), 93-111.
- Shi, X., Gordon, S. ve Tang, C. H. (2021). Momentary well-being matters: Daily fluctuations in hotel employees' turnover intention. *Tourism Management, 83*, 104212.
- Soysal, E. ve Kerse, G. (2023). Örgütsel adaletsizliğin örgütsel sinizm ve zaman hırsızlığına etkisi: Aracılı bir model. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 25*(45), 902-913.
- Sun, T., Schilpzand, P. ve Liu, Y. (2023). Workplace gossip: An integrative review of its antecedents, functions, and consequences. *Journal of Organizational Behavior, 44*(2), 311-334.
- Şahin, R. ve Kavas, E. (2016). Örgütsel adalet ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkinin belirlenmesinde öğretmenlere yönelik bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 7*(14), 119-140.
- Tabachnick, B. G. ve L.S. Fidell (2007). *Experimental designs using ANOVA*. Belmont, Thomson/Brooks/Cole.
- Thibaut, J. ve Walker, L. (1975). *Procedural Justice: A Psychological Analysis*. Hillsdale, Erlbaum.
- Tutar, H. ve Kose, S. (2018). Örgütsel adaletsizlik ve sessizlik ilişkisinde örgütsel sinizmin düzenleyici rolü. *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries, 2*(3), 152-175.
- Wood, J., Oh, J., Park, J. ve Kim, W. (2020). The relationship between work engagement and work-life balance in organizations: A review of the empirical research. *Human Resource Development Review, 19*(3), 240-262.
- Wu, X., Kwan, H. K., Wu, L. Z. ve Ma, J. (2018). The effect of workplace negative gossip on employee proactive behavior in China: The moderating role of traditionality. *Journal of Business Ethics, 148*, 801-815.
- Yılmaz, Ö., Aksoy, M. ve Başarır, Ç. (2023). Reflections of digitalization on the service sector: The effect of customer experience on brand perception in digital banking applications. *International Journal of Contemporary Economics and Administrative Sciences, 13*(2), 703-729.
- Ye, Y., Zhu, H., Deng, X. ve Mu, Z. (2019). Negative workplace gossip and service outcomes: An explanation from social identity theory. *International Journal of Hospitality Management, 82*, 159-168.

AHLAKİ KİMLİĞİN TEMEL PSİKOLOJİK İHTİYAÇLAR AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ*

EVALUATION OF MORAL IDENTITY IN TERMS OF BASIC PSYCHOLOGICAL NEEDS

Arş. Gör. Dr. Tuğrul YILMAZER¹

Prof. Dr. İlker Hüseyin ÇARIKÇI²

ÖZ

Ahlaki kimlik rasyonel bir fayda amaçlanmadan ya da üzerine fazla düşünülmeden gerçekleştirilen ahlaki davranışları açıklamak üzere geliştirilmiş, yapılan birçok çalışmayla ahlaki eylemler ve iyi oluş gibi değişkenlere olan etkileri sergilenmiş ancak nasıl oluştuğuna ve iyi oluşu neden etkilediğine ilişkin net bir yaklaşım geliştirilememiş bir kavramdır. Bu çalışmada esasen bir motivasyon kuramı olan öz belirleme teorisinin değer ve davranışların içselleştirilmesi, iyi oluş halinin sağlanması gibi konuları açıklamak üzere kullandığı temel psikolojik ihtiyaç tatmini kavramından yararlanılarak ahlaki kimliğin bu kapalı kalan yanları aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Türkiye'nin çeşitli devlet üniversitelerinde görevli 589 akademisyenden elde edilen bulgular ahlaki kimliğin temel psikolojik ihtiyaçları oluşturan ilişkililik, yeterlilik ve özerklik ihtiyaçlarını tatmin edecek şekilde olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Bu sonuç öz belirleme teorisi açısından değerlendirildiğinde ahlaki kimliğin benlikle uyumlu bir şekilde gelişen ve temel psikolojik ihtiyaçları tatmin edici özellikler içerdiği için iyi oluşu olumlu yönde etkileyen kimlik özellikleri sergilediğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahlaki Kimlik, Temel Psikolojik İhtiyaçlar, Kimlik Oluşumu, İyi Oluş.

JEL Sınıflandırma Kodları: I31, D64, D91.

ABSTRACT

Moral identity is a concept that has been developed to explain moral behaviors performed without aiming for a rational benefit or without much thought, and its effects on variables such as moral actions and well-being have been demonstrated in many studies, but a clear approach to how it is formed and why it affects well-being has not been developed. In the study, the concept of basic psychological need satisfaction, which is used by self-determination theory, which is essentially a theory of motivation, to explain issues such as internalization of values and behaviors, and well-being, is used to illuminate these closed aspects of moral identity. For this purpose, the findings obtained from 589 academicians working in various state universities in Türkiye show that moral identity positively affects the basic psychological needs of relatedness, competence and autonomy in a way to satisfy these needs. When this result is evaluated in terms of self-determination theory, it shows that moral identity exhibits identity characteristics that develop in harmony with the self and positively affect well-being because it contains features that satisfy basic psychological needs.

Keywords: Moral Identity, Basic Psychological Needs, Identity Development, Well-Being.

JEL Classification Codes: I31, D64, D91.

* Bu çalışma İlker Hüseyin ÇARIKÇI danışmanlığında Tuğrul YILMAZER tarafından hazırlanan ve 25.10.2024 tarihinde savunulan "Ahlaki Kimliğin İş Tatmini Üzerindeki Etkisinde Temel Psikolojik İhtiyaç Tatmininin Aracılık Rolü" başlıklı doktora tezinden yararlanarak hazırlanmıştır. Çalışma için Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan 141/15 sayılı ve 31.10.2023 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, tugrulyilmazer@sdu.edu.tr

² Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ilkerkarikci@sdu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Moral identity is a concept that has been developed to explain moral behaviors performed without aiming for a rational benefit or without much thought, and its effects on moral actions and well-being have been demonstrated in many studies, but a clear approach to how it is formed or why it affects well-being has not been developed. When the literature on the efforts to clarify the formation of moral identity is examined, it is noticeable that one of the concepts in self-determination theory, basic psychological need satisfaction, may have a role in this process, but no empirical evidence is presented. In the study, the extent to which moral identity satisfies basic psychological needs such as autonomy, relatedness and competence is examined. The aim here is both to provide evidence for the role of basic psychological needs in the development of moral identity and to have an idea about the effect of moral identity on well-being since these needs are natural determinants of well-being according to self-determination theory. Moreover, the impact of moral identity on basic psychological needs will provide preliminary evidence on the relationship of moral identity with many variables related to well-being.

Design/methodology/approach:

The study proposed a research model to provide a holistic view of the relationship between moral identity and satisfaction of the basic psychological needs: autonomy, relatedness and competence. Academics at various levels working in state universities in Türkiye are selected as the sample. A total of 589 questionnaire forms are obtained from the field and evaluated in the research, which is based on convenience sampling and data are collected using online survey forms. Statistical processing of the data obtained in the study is carried out with SPSS 27.0 and AMOS 24.0 statistical programs. The measurement model consisting of moral identity and basic psychological need satisfaction variables is tested with confirmatory factor analysis, reliability, convergent and divergent validity analyses, path analysis and structural equation modeling, respectively, to test the hypotheses put forward depending on the purpose of the study.

Findings:

As a result of the analyses conducted in the study, it is determined that moral identity positively and significantly affect relatedness satisfaction ($\beta=0.384, p<0.001$), competence satisfaction ($\beta=0.327, p<0.001$) and autonomy satisfaction ($\beta=0.454, p<0.001$). These results suggest that moral identity affects all basic psychological needs.

Conclusion and Discussion:

The results of the study show that moral identity provides relatedness satisfaction, competence satisfaction and autonomy satisfaction. Based on these findings, it is possible to say that moral identity is an identity that satisfies all basic psychological needs and thus provides a state of well-being and is compatible with the self. The fact that moral identity satisfies all basic psychological needs shows that it is an identity formed as a result of the internalization of behaviors that satisfy basic psychological needs. Because in the self-determination theory, it is suggested that behaviors that allow the satisfaction of basic psychological needs will become an identity more easily, and identities formed in this way will be identities compatible with the self that provide basic psychological need satisfaction and thus well-being. However, it is important to note that the most definitive evidence regarding the formation of structures such as identity, whose development spans a long period of time, can be obtained through longitudinal studies. The function of this cross-sectional study is to pave the way for future longitudinal studies by providing a plausible explanation for the formation of moral identity. The findings of the study also make it possible to explain the positive effect of moral identity on well-being, which has been the subject of many studies. In self-determination theory, the effect of behaviors or identities on well-being is explained through basic psychological needs, as in almost all the concepts discussed. According to the theory, the satisfaction of each basic psychological need has a positive effect on well-being. However, in order to achieve a complete state of well-being, all three needs must be satisfied together. The reason for this is that the inhibition of one of the needs undermines the pleasure to be obtained from the activity. For example, a person is expected to perform a behavior that makes him/her feel adequate more enthusiastically than a behavior that does not make him/her feel adequate. However, no matter how adequate the behavior is, if it is performed due to someone else's pressure, it will not be possible to achieve complete happiness from that behavior. The findings of the study show that moral identity satisfies all three of the basic psychological needs in a way to ensure complete well-being. In this case, it can be said that the effect of moral identity on well-being stems from the fact that it is an identity that is compatible with the self that allows the satisfaction of all basic psychological needs.

1. GİRİŞ

İlk çağ filozoflarından bu yana ahlaki davranışlara ilişkin çalışmalarda en çok cevap aranan soru, bireyin ne zaman ve ne sebeple insanlık yararına davranışlarda bulunduğu (Aquino ve Reed, 2002, s. 1423). Bir ahlak filozofu olan Sokrates “iyiyi bilmek iyiyi yapmaktır” diyerek ahlaki yargıya sahip olmanın ahlaki bir eylemde bulunmak için yeterli olacağını belirtmiştir. Ancak insanın ahlaki olarak doğru olduğunu bildiği halde yapmaktan kaçındığı şeylerin olması ahlaki yargının ahlaki eyleme dönüşmesinde başka değişkenlerin de rolü olduğuna işaret etmektedir. Ahlaki gelişim ve kimlik oluşumunun kesiştiği noktada yer alan bir yapı olduğu belirtilen (Hardy ve Carlo, 2011a, s. 495) ve bireyin kendini tanımlarken ahlaklı olmaya verdiği önemin derecesi olarak tanımlanan (Hardy ve Carlo, 2011b, s. 212) ahlaki kimlik psikoloji literatürüne ahlaki eylem-ahlaki yargı ilişkisini anlamaya yardımcı olacak potansiyel bir çözüm olarak girmiştir.

Ahlaki davranışlar elbette davranıştan elde edilecek rasyonel bir fayda için gerçekleştirilebilir. Örneğin toplumsal dayanışmanın önemini farkında olan bir kimse ihtiyacı olanlara yardım ederek yardımlaşmanın yaygınlaşmasına katkıda bulunabilir ya da ileride kendisinin de ihtiyacı olduğunda yardım almasını garantilemek isteyebilir. Ancak ahlaki davranışların önemli bir kısmı üzerine fazla düşünülmeden ya da karşı taraftan bir fayda beklenmeden gerçekleştirilen eylemlerdir. Bu tür ahlaki eylemleri, ahlaki değerlerin benimsenerek bir kimlik haline gelmesiyle açıklayan ahlaki kimlik teorisyenleri, ahlak kimlik haline geldiğinde yardım etme davranışının sadece davranışın rasyonel faydası için değil benliğin onaylanması anlamı taşıdığı için de gerçekleştirildiğini belirtirler.

Ahlaki kimliğin ahlaki davranışın neden gerçekleştirildiğine dair bu alternatif açıklaması alanda ilgi görmüş, ahlaki kimlik ile ahlaki davranış ilişkisi birçok çalışmada incelenmiş, ahlaki kimlik sahibi kimselerin toplum yararına faaliyette buldukları, anti-sosyal davranışlardan kaçındıkları (Krettenauer ve Hertz, 2015, s. 138) hatta iyi oluş hali hissettikleri tespit edilmiştir (Boudlaie vd., 2022). Bununla birlikte ahlaki kimliğin işlevine dair yapılan çalışmalarla kıyaslandığında ahlaki kimliğin oluşumuna açıklama getirecek çalışmaların azlığı eleştiri konusu olmuş, belki de bu nedenle ahlaki kimliğin hem bireyci hem de kolektivist kültürlerde iyi oluşu sağladığı tespit edilmesine rağmen bunun nedenine ilişkin net bir açıklama getirilememiştir.

Öz belirleme teorisi gerek iyi oluşun sağlanmasına gerekse kimliklerin oluşum sürecine getirdiği açıklamalarla ahlaki kimliğin bu karanlıkta kalan yanlarını aydınlatabileceği düşünülen teorilerden biridir (Krettenauer, 2020). Esasında bir motivasyon teorisi olan öz belirleme ele aldığı içsel ve dışsal motivasyon, davranış ve değerlerin içselleştirilmesi, iyi oluşun sağlanması gibi konuları açıklarken temel psikolojik ihtiyaç tatmini kavramını kullanır (Ryan ve Deci, 2019). Kurama göre her insanda tatmin edilmesi gereken özerklik, ilişkililik ve yeterlilik olmak üzere üç tane temel psikolojik ihtiyaç bulunmaktadır. Bu ihtiyaçların tatmin edilme durumu iyi oluşun sağlanmasından davranış ve değerlerin içselleştirilerek kimlik haline gelmesine kadar birçok değişkenin belirleyicisidir.

Bu çalışmada ahlaki kimliğin temel psikolojik ihtiyaçları oluşturan özerklik tatmini, ilişkililik tatmini ve yeterlilik tatmini ile ilişkilerinin incelenmesi hedeflenmektedir. Çalışmanın kavramsal çerçeve kısmında ahlaki kimlik ve öz belirleme kuramı ve temel psikolojik ihtiyaçlar ile öz belirleme kuramının kimlik oluşumuna yaklaşımına ilişkin genel bilgiler verilmekte, sonrasında Türkiye’deki çeşitli devlet üniversitelerinde görevli akademisyenlerden elde edilen veriler üzerinden ahlaki kimliğin üç temel psikolojik ihtiyaçla ilişkisi incelenmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Ahlaki Kimlik

Literatürde kısaca bireyin kendini tanımlarken ahlaklı olmaya verdiği önemin derecesi olarak açıklanan ahlaki kimlik (Hardy ve Carlo, 2011b, s. 212) bireyin dürüstlük, cömertlik, adalet, merhamet gibi ahlaki değerleri benliğinin merkezine konumlandırması durumudur. Ahlaki değerleri benliğinin merkezine yerleştirmiş, güçlü bir ahlaki kimliğe sahip bireyin ise ahlaki eylemlere daha fazla katılması beklenir (Hertz ve Krettenauer, 2016, s. 129).

Ahlaki kimlik yapısına ilişkin ilk kavramsallaştırmalar ahlaki kimliğin bir kişilik özelliği olarak ele alınması yönünde olmuştur. Karakter yaklaşımı olarak literatüre geçen bu görüşün ortaya çıkışı Blasi (1983)’nin sonradan ahlaki kimlik çalışmalarının çoğuna dayanak noktası teşkil eden ahlaki yargı ile ahlaki eylem arasındaki bağlantıları araştırdığı çalışmalarına dayanmaktadır. Blasi (1983) ahlaki yargı ile ahlaki eylem arasındaki ilişkiyi ahlaki kimlik perspektifinden açıklarken sorumluluk duygusu, benlik ve öz tutarlılık olmak üzere üç bileşenden oluşan bir model kullanmaktadır (Shao vd., 2008, s. 514). Bu modele göre bazı durumlarda bireyi ahlaki bir

eylemde bulunmaya sevk eden tek başına ahlaki yargılar değil bu yargılarla birlikte hissedilen sorumluluk duygusudur. Bu sorumluluk duygusunun ortaya çıkışı ise bireyin ahlaki değerleri benliğinin merkezinde konumlandırılmasıyla yani ahlaki kimlik sahibi olmasıyla ilişkilendirilir. Her insanda bulunan benliğiyle tutarlı şekilde yaşama isteği, ahlaki değerler benliğin bir parçası olarak görüldüğünde ahlaki eylemler için bir motivasyon unsuru haline gelecektir (Hardy ve Carlo, 2011a, s. 496).

Blasi'nin ahlaki kimliği, ahlaki değerlerin benliğin merkezinde olması durumu olarak tanımlaması ve ahlaki değerler benliğin merkezindeyse benlikle tutarlı yaşama eğiliminin ahlaki eylemleri zorunlu kıldığı yönündeki çıkarımı diğer teorisyenler tarafından da benimsenmiştir (Shao vd., 2008, s. 515). Blasi'nin açtığı yoldan ilerleyen Colby ve Damon (2010) yüksek ahlaklı bireyleri diğerlerinden ayıran özelliklerinin ahlak anlayışları ile kişisel hedeflerinin birbirleriyle büyük oranda uyumluluk göstermesi olduğunu belirtmişler, buradan hareketle ahlaki kimliğin ahlak ve benlik sistemlerinin birliği olduğunu ifade etmişlerdir. Frimer ve Walker (2009) bu görüşten yola çıkarak oluşturdukları modelde ahlaki kimlik sahibi bireylerde kişisel çıkarlarla başkalarının faydasına yönelik ahlaki davranışların doğaları gereği birbirleriyle rekabet etmeleri gerekirken birbirlerinin etkisini artıran unsurlar haline geldiğini tespit etmiş, kişisel ve ahlaki hedeflerin bu şekildeki entegrasyonunun güçlü bir ahlaki motivasyon kaynağı işlevi görebileceği çıkarımında bulunmuşlardır (Frimer ve Walker, 2009, s. 1669).

Karakter yaklaşımı teorisyenlerinin ahlaki yargı ile ahlaki eylem ilişkisini ele alış şekillerine bakıldığında, ahlaki kimliği, ahlaki değerlerin kişinin kimliğinde açık bir şekilde merkezi olması olarak değerlendirdikleri, ahlaki kimliğe kişilik özelliği benzeri bir nitelik rolü biçtikleri söylenebilir (Hardy vd., 2020, s. 130). Ahlaki kimliğin kişilik özelliği olarak ele alınması zamansal ya da durumsal değişimlerden etkilenmeyecek derecede istikrarlı olduğu varsayımını doğurmaktadır. Bu açıdan ele alındığında karakter yaklaşımı ahlak timsali olarak nitelendirilebilecek kişilerin davranışlarını açıklama konusunda başarılı bulunmaktadır (Hart ve Fegley, 1995; Matsuba ve Walker, 2004; Monroe, 2002).

Buna karşın karakter yaklaşımının ahlaki eylemlerin nedenlerini açıklama konusunda yeterince kapsayıcı olmadığı yönünde eleştiriler de bulunmaktadır. Markus ve Kunda (1986)'ya göre bu yaklaşım, kişisel kimliklerin dinamik ve çok yönlü doğasını göz ardı etmesi nedeniyle farklı şartlar altında farklı kararlar verebilen insanoğlunun davranışsal tutarsızlıklarını açıklama konusunda yetersiz kalmaktadır (Markus ve Kunda, 1986, s. 865). Narvaez (2008) ise karakter yaklaşımının ahlaki kimliği ahlaki yargılara eşlik eden bir sorumluluk duygusu olarak ele almasının gündelik hayatta sıklıkla karşılaşılan, bilinçli bir ahlaki yargının söz konusu olmadığı, sezgisel ve alışkanlık sonucu gerçekleştirilen ahlaki eylemleri ahlaki kimlik tanımı dışında bıraktığını belirtmiştir (Narvaez, 2008 s. 105).

Bazı ahlaki kimlik teorisyenleri karakter yaklaşımına yöneltilen eleştirilerden yola çıkarak ahlaki kimliği özellikten ziyade durumsal bir dinamik olarak değerlendirmiş, sosyal-bilişsel kuramı (Bandura, 2001) temel alarak gerçekleştirdikleri çalışmalarında benlik şemalarının ahlaki kimliği açıklamada rol oynayabileceğini öne sürmüşlerdir (Aquino vd., 2009, s. 124). Bu yaklaşımın öncülleri olan Aquino ve Reed (2002)'e göre kimlikler bireyin çevresinden edindiği bilgilerle şekillenir (Aquino ve Kay, 2018 s. 134). Buradan hareketle ahlaki kimlik deneyimler gibi çevresel etkiler sonucu bireyin hafızasında yer edinmiş ahlaki değerler, hedefler, özellikler ve davranışsal senaryolardan oluşan karmaşık bir bilgi yapısı olarak değerlendirilir (Lapsley ve Narvaez, 2004, s. 194). Kişiden kişiye değişiklik gösteren yaşam deneyimlerinden elde edildiği belirtilen bilgi yapılarının doğal olarak birbirinden farklı olduğu, bu nedenle ahlaki değerlere verilen önemin de bireyler arasında değişkenlik göstereceği belirtilmiştir (Narvaez vd., 2006, s. 980).

Sosyal bilişsel yaklaşım, karakter yaklaşımının öne sürdüğü öz tutarlılığı sürdürme arzusunun ahlaki eyleme yol açabileceği fikrini kabul etmekle birlikte gündelik hayatta öz tutarlılık kaygısı olmadan ve üzerinde fazla düşünülmeden gerçekleştirilen ahlaki eylemler olduğunun da altını çizer (Mulder ve Aquino, 2013, s. 227). Bu tür eylemlerin doğasını açıklarken ikili sistem yaklaşımını kullanır (Aquino ve Kay, 2018, s. 134). İkili sistem yaklaşımı kısaca insanın kararlarının iki farklı karar alma sistemine dayandığını savunmaktadır. Sistem 1 bilinçsiz, hızlı, otomatik ve yüksek kapasiteli süreçleri içerirken Sistem 2 bilinçli, yavaş ve düşünmeye dayalı süreçlerden oluşur (Evans, 2008, s. 257). Sosyal bilişsel ahlaki kimlik yaklaşımında gündelik hayatta gerçekleştirilen ahlaki eylemlerin çoğunun Sistem 1 ile ilişkili olduğu iddia edilmektedir (Aquino ve Kay, 2018, s. 134).

Aynı zamanda sosyal bilişsel ahlaki kimlik yaklaşımı ahlaki kimliği bir kişilik özelliği şeklinde değil daha çok bir eğilim olarak ele alır. Aquino ve Reed (2002)'in ahlaki kimliği incelerken temel aldıkları sosyal bilişsel kuramda karar alma süreci bireyin zihninde bulunan, kendisini, ilişkilerini ve deneyimlerini temsil eden bilgi yapıları olarak

tanımlanan (Howard, 1994, s. 211) benlik şemaları üzerinden açıklanmaktadır. Kuramın temel ilkelerinden biri durumsal ipuçlarının (örneğin ulusal bayrağın görülmesi) benlik şemalarını (örneğin ulusal kimlik) harekete geçirerek ya da devre dışı bırakarak sosyal bilgi işlemeyi anlık olarak etkileme gücüne sahip olmasıdır. Ahlaki kimlik sosyal bilişsel açıdan ele alındığında benlik şemalarından ahlakla ilintili olanların kolay erişilebilir, yani durumsal ipuçları tarafından kolaylıkla harekete geçirilebilir olması bireyin ahlaki kimliğinin göstergesi olarak kabul edilmiştir (Lapsley ve Lasky, 2001, s. 347). Çünkü sosyal bilişsel kuramda kolay erişilebilir şemaların davranış üzerinde zor erişilebilir olanlardan daha güçlü bir etkiye sahip olduğu varsayılır (Higgins, 1996, s. 1066). Bununla birlikte ahlaki benlik şemasının kolay erişilebilir olması şartlar ne olursa olsun ahlaki eyleme geçileceği anlamına gelmez. Genel olarak ahlaki değerlere önem veren bir kimse durumsal faktörlerden etkilenerek ahlaki kimlik duygusunu anlık olarak kaybedebilir (Aquino ve Freeman, 2009, s. 388). Aynı şekilde ahlaki benlik şeması kolay erişilebilir olmayan bir kimse durumsal ipuçlarının etkisiyle geçici olarak güçlü bir ahlaki kimlik sahibi olabilir (Bargh vd., 1986, s. 876). Bu nedenle ahlaki kimliğin sosyal-bilişsel açıdan istikrarlı bir kişilik özelliği değil durumsal değişkenlere bağlı bir eğilim olduğu söylenebilir.

2.2. Öz Belirleme Kuramı

Öz belirleme kuramı 1970'li yıllarda dışsal ödüllerin içsel motivasyon üzerindeki etkilerini incelemeye yönelik gerçekleştirilen bir dizi araştırmadan sonra 1980'li yıllarda Edward L. Deci ve Richard M. Ryan tarafından geliştirilmeye başlanmış bir makro teoridir (Adams vd., 2017, s. 47). Teori kapsamında yapılan çalışmalarda; dışsal olayların içsel motivasyona etkisi, dışsal motivasyonun içselleştirilmesi, içsel motivasyonun sağlanması ve sürdürülmesi için gerekli ihtiyaçlar, kişilerin motivasyon tarzlarındaki farklılıklar gibi konular araştırılmıştır (Ryan ve Deci, 2019, s. 11).

Öz belirleme teorisine göre insanlar büyüme ve optimal gelişim için çabalayan varlıklardır (Deci ve Vansteenkiste, 2003, s. 3). Bu bağlamda içsel motivasyon insan için doğuştan gelen bir eğilimdir (Ryan ve Deci, 2000, s. 70). İnsanın büyüme ve optimal gelişim hedefine ulaşabilmesi için içsel motivasyonun yüksek tutulması, bunun için de her insanda bulunduğu belirtilen psikolojik ihtiyaçların tatmin edilmesi gerekir (Deci ve Vansteenkiste, 2003, s. 4).

Özerklik, ilişkililik ve yeterlilik olduğu belirtilen (Sheldon ve Prentice, 2019, s. 10) üç temel psikolojik ihtiyaçtan özerklik ihtiyacının insanın davranışlarını sahiplenmeye ve irade duygusuyla hareket etmeye yönelik arzusu olduğu belirtilmektedir (Vansteenkiste vd., 2023, s. 85). Bu arzunun tatmini, bireyin kendi seçimlerini yapabilme imkanını bulmasıyla gerçekleştirilebildiği gibi dışarıdan gelen, kişinin değerleriyle uyumlu bir talebin anlamlı bulunup birey tarafından onaylanmasıyla da sağlanabilir (Soenens vd., 2007, s. 634). Eylemlerini tam olarak onaylayarak gerçekleştiren bireyler kendilerini eyleme yöneltme gücünü içsel ya da dışsal olduğuna bakmaksızın özerk hissederler. Bu açıdan öz belirleme teorisindeki özerklik, örgüt psikolojisinde yaygın olarak kullanılan kişisel özgürlük, takdir yetkisi ve bağımsızlık gibi kavramlardan farklıdır (Vansteenkiste vd., 2005).

İlişkililik ihtiyacı, insanlarla yakın ve samimi ilişkiler kurma böylelikle bir aidiyet duygusu elde etme arzusu olarak tanımlanmaktadır (Baumeister ve Leary, 2017, s. 499). Bu ihtiyaç bireyin başkalarıyla bağ kurması ve onlar için önemli olduğunu hissetmesi yoluyla tatmin edilir. Kişinin ilişki tatminini elde edememesi ise hayal kırıklığı, sosyal yabancılaşma, dışlanma ve yalnızlık hissetme sonuçlarını doğurur (Vansteenkiste vd., 2020, s. 3). Bu nedenle kendilerini bir ekibin parçası olarak gören ve kişisel ya da işle ilgili sıkıntılarını çevrelerine ifade etmekte sorun yaşamayan çalışanların aidiyet ihtiyaçlarının karşılanma olasılığı, kendilerini yalnız hisseden ve iş yerinde sırdaşları olmayan çalışanlara göre daha yüksektir (Van den Broeck vd., 2008, s. 280).

Yeterlilik ihtiyacı sadece öz belirleme teorisinde değil genel olarak psikoloji literatüründe en çok araştırılan konulardan biridir. Motivasyonun söz konusu olduğu eylemlerde temel bir unsur olduğu belirtilen (Bandura, 1989; Deci, 1975; Harter, 2012) yeterlilik ihtiyacı, bireylerin çevrelerine hâkim olma, istedikleri sonuçları elde etme ve karşılaştıkları zorlukları yönetme konusunda kendilerini yetenekli hissetme arzusu olarak tanımlanmıştır (White, 1959). Öz belirleme teorisinde, insanların önemli gördükleri anlar ve durumlarda etkin bir şekilde faaliyet gösterebildiklerini hissetmeye ihtiyaç duyduğu belirtilir. Teoriye göre insanın boş zamanlarında mobil oyunlar oynamasından evrenin yasalarını keşfetmek için kendini bilimsel çalışmalara adanmasına kadar geniş bir yelpazedeki eylemlerinin altında yatan motivasyon unsuru yeterli hissetme arzudur (Ryan ve Deci, 2017, s. 11).

Öz belirlemeye göre temel psikolojik ihtiyaçlar evrenseldir (Jang vd., 2009, s. 644). Psikolojik iyi oluşu sağlamak için özerklik, yeterlik ve ilişkili olma ihtiyaçlarının tatmin edilme gereksinimi herkes için geçerlidir (Ryan ve Deci, 2017, s. 89). Bu nedenle ihtiyaçların tatmin edilip edilmemesine bağlı olumlu ya da olumsuz etkiler yaş ve kültür

gibi değişkenlerden bağımsız olarak bütün insanları ilgilendirmektedir (Ryan ve Deci, 2002, s. 26). Öz belirleme bu yaklaşımıyla, farklı kültürlerde farklı değer ve hedeflerin öne çıkması nedeniyle bireyin iyi oluş halini etkileyen faktörlerin toplumdan topluma değişkenlik göstereceğini savunan kültür temelli görüşlerden ayrılmaktadır (Markus vd., 1996). Görüşler arasındaki farklılığın altında, diğer yaklaşımların özerkliği öz belirlemenin aksine kişisel özgürlük ya da bağımsızlık olarak ele alması yatmaktadır (Vansteenkiste vd., 2005, s. 469). Kişisel özgürlük ya da bağımsızlık arzusu doğası gereği kişinin sosyal çevresiyle çatışma ihtimalini artırır (Chen vd., 2013, s. 1186). Bağımsız hissetmek isteyen bireyler, ebeveynlerinin seçimlerine isteyerek uymaz ya da kolektivist kültürlerin normlarına tam bir iradeyle bağlı kalmaz (Ryan vd., 2017, s. 207). Bu durumda bağımsızlık anlamındaki özerklik bir diğer psikolojik ihtiyaç olan ilişkili olmayla çatışma halindedir (Vansteenkiste vd., 2006, s. 273). Öz belirleme teorisinde ise özerklik sadece kendi kararlarını vermekle ilintili değildir. Ebeveynlerin seçimlerinin ya da kültürel normların birey tarafından anlamlı ve mevcut değerleriyle uyumlu bulunması bireyin bu karar ve normları özerkliği zarar görmeden kabullenmesi için yeterlidir (Hoang, 2015, s. 274).

2.3. Öz Belirleme Kuramında Kimlik Oluşumu

Öz belirleme doğrudan kimlik gelişimini incelemek amacıyla geliştirilmiş bir kuram olmasa da temel ilkelerinden bazıları bu gelişimsel süreçle doğrudan ilişkili görünmektedir. Öz belirleme kuramının kimlik gelişimini ele alışını insanların dış etkenlerin şekillendirdiği pasif alıcılardan ziyade kendi gelişimlerine aktif olarak katkıda bulunan varlıklar oldukları varsayımına dayanır. Kurama göre insanlar doğuştan gelen bir büyüme ve ilerleme eğilimi sayesinde farklılaşmış, organize ve entegre kimlik yapıları geliştirirler. Bu kimlik yapılarının gelişimi izole bir şekilde değil gelişimi engelleyebilecek veya destekleyebilecek çevresel faktörler eşliğinde gerçekleşir (Soenens vd., 2005, s. 428)

Öz belirleme kuramına göre doğuştan gelen büyüme ve daha yüksek seviyelerde bütünleşmeye yönelik gelişimsel eğilim benlik diye isimlendirilir. Bu eğilimin enerjisini sağlayan unsur ise temel psikolojik ihtiyaçlardır (Soenens ve Vansteenkiste, 2011, s. 383). Kimlik ise insanların kendilerini tanımlamak için kullandıkları özellikler, değerler, arzular ve temsiller kümesi olarak ele alınmaktadır. Kimliğin temel psikolojik ihtiyaçların tatminine fırsat sağlaması benlikle uyumlu olduğu anlamına gelmektedir. Benlikle kimlik arasında uyumun sağlanması için kimliğin ya doğuştan gelen içsel motivasyon kaynaklı olması ya da dışsal değerlerin içselleştirilmesi ile edinilmesi gerekmektedir (Vansteenkiste vd., 2010, s. 113).

Bazı durumlarda kimlikler doğrudan doğal eğilimlerden, ilgiden ve meraktan doğar. Örneğin nesneleri inşa etmekten hoşlanan bir çocuk zanaatkar ya da koşmayı zıplamayı seven bir çocuk sporcu olabilir. Bu durum zanaatkarlık ve sporculuk kimliklerin oluşumunu başlatan faaliyetlerin içsel motivasyonlu davranışlar olduğu anlamına gelmektedir (Waterman, 1984, s. 338).

Çocukların ilk aktiviteleri içsel motivasyonlu bir faaliyet olan oyun etrafında toplanır (Deci ve Ryan, 1985, s. 95). Koşarak, atlayıp zıplayarak fiziksel kapasitelerini test etmek, tencere tavalara vurarak müzik yapmak gibi oyun davranışları başkalarının yönlendirmesinden ziyade aktivitenin kendisinden keyif almak için ve aktiviteye duyulan ilgiden dolayı yapılır. Bu oyun sayesinde birçok çocuk belirli bir faaliyete özellikle ilgi duyduklarını ve bu konuda özel yetenek ve yetkinliklere sahip olduklarını keşfeder (La Guardia, 2009, s. 93). Örneğin boyama yapmaya ilgi duyan bir çocuk bir süre sonra el sanatları konusunda yetenekli olduğunu keşfedebilir. Daha sonra oyununu geliştirerek yeni aletler kullanmayı öğrenir, daha karmaşık çizimler yapar. Böylelikle daha fazla ustalık ve yeterlik geliştirir. Çocuğun ileride ressamlık gibi bir kimliğe sahip olmasının başlangıcı sayılabilecek tüm bu davranışlar öz belirleme teorisinde içsel motivasyonun gerektirdiği özerklik ve yeterlik arayışıyla ilişkilendirilmiştir (Deci ve Ryan, 1985, s. 95).

İçsel motivasyonun erken deneyimleri, bir kişinin ileride kimliğinin bir parçası haline gelecek bir meslek, kariyer veya yaşam tarzı seçimi için itici güç sağlar (Krapp, 2002, s. 402). Ancak ileride kimliğe dönüşecek eğilimlerin, ilgilerin ve merakların hayatın doğal engelleri karşısında varlıklarını koruyabilmeleri ve gelişebilmeleri için çevresel olanak ve desteklere ihtiyaçları vardır (Ryan ve Deci, 2012, s. 228). Kişinin faaliyetlerini kendini yeterli hissettirecek derecede zorlayıcı bulması, etkinlikleriyle ilgili olumlu geri bildirimler alması ve faaliyetlerine başkaları tarafından aşırı derecede kontrol edici yaklaşılmaması şeklinde sıralayabileceğimiz olanak ve destekler gücünü içsel motivasyondan alan benlikle uyumlu bir kimliğin gelişimini kolaylaştırır (Deci, 1975, s. 24).

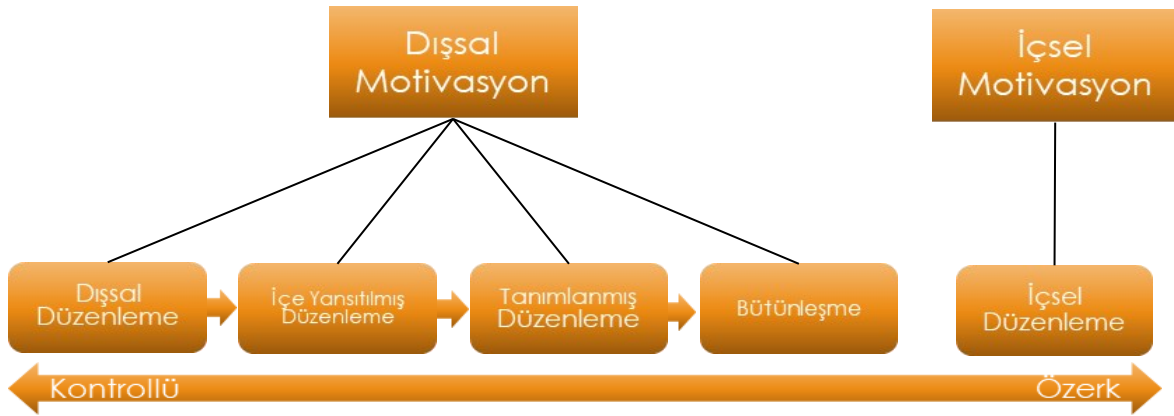
İçsel motivasyonlu deneyimler bazı kimliklerin itici gücü olabilese de yetişkinlerin sahip oldukları kimliklerin birçoğu çocukken yapmayı sevdiği şeyin doğrudan büyümesi değildir (Ryan ve Deci, 2012, s. 228). Hatta hemen hemen her kimlik kendi içinde içsel olarak motive edilmemiş belirli roller, sorumluluklar ve görevler barındırır

(Ryan, 1995, s. 405). Bunun nedeni insanların sosyalleşme sürecinde içsel olarak çekici olmayan ancak araçsal değeri bulunan görev ve ödevlere de maruz kalmalarıdır (Ryan ve Deci, 2012, s. 228). Çocuklar içsel olmayan görev ve ödevler kendilerine modellenip öğretildikçe bunları farklı derecelerde benimserler. Öz belirleme teorisinde dışsal görev ve değerleri alma ve kişisel olarak onaylanan değerlere dönüştürme sürecine içselleştirme denilmektedir (Vallerand, 1997, s. 333).

Günlük hayatta ortak bir kimliği paylaşan insanların kimliklerinin gereklerini yerine getirme konusunda farklı davranışlar sergilediklerini gözlemlemek mümkündür. Örneğin aynı dini görüşü paylaştığını söyleyen insanlardan bazıları yaşam tarzları ve davranışlarını dini kurallar çerçevesinde şekillendirmeye çalışırken bazılarında dini kimliğin etkisi çok yüzeyseldir (Ryan vd., 1993, s. 587). Öz belirleme kuramı aynı kimliği paylaşan insanların bazılarının şevkli ve adanmış bazılarının ise yabancılaşmış ve gönülsüz davranmalarının nedeninin içselleştirmenin kapsamı ve kalitesindeki farklılıklar olduğunu öne sürer (Ryan ve Deci, 2012, s. 228).

Öz belirleme teorisinin bir alt teorisi olan, içinde kimliği oluşturan unsurları da barındıran dışsal değer ve davranışların içselleştirilmesinin ele alındığı organizmik bütünleşme teorisinde kapsam ve kalite farklılığını vurgulayan dört düzenleme aşaması olduğu belirtilmiştir (Howard vd., 2021, s. 1301). Dışsal düzenleme, içe yansıtılmış düzenleme, tanımlanmış düzenleme ve bütünleşmeden oluşan bu aşamaların içselleştirilme düzeylerine göre konumları Şekil 1’de verilmiştir.

Şekil 1. Düzenleme Aşamaları

Dışsal düzenleme adı verilen davranışın veya kimlik unsurunun hiç içselleştirilmediği (Ryan ve Deci, 2012, s. 229) aşamada kimlik oluşturulması için gerekli görülen keşif ve bağlanma davranışı bir ödüle ulaşma, ceza ve eleştiriden kaçınma gibi dışarıdan hissedilen bir baskı sonucunda sergilenir (Soenens ve Vansteenkiste, 2011, s. 386). Aslında bir faaliyetin gerçekleştirilmesini sağlama açısından güçlü bir motivasyon biçimi olmasına rağmen bu düzenleme ile gerçekleştirilen davranışların ödül veya ceza gibi dışsal bir baskıya muhtaç olması kimlik oluşturmak için gerekli olan devamlılığın sağlanmasını güçleştirmektedir (Deci ve Ryan, 2013). Dışsal düzenleme aşamasında sergilenen bağlanma davranışı benlikle uyumlu değildir ve yalnızca dışsal baskılar mevcut olduğu sürece sürdürülür. Bu nedenle dışsal düzenleme nedeniyle sergilenen davranışların “ben kimim” sorusunun cevabı olamayacağı yani bu motivasyon türünün bir kimlik haline gelmeyeceği söylenebilir (Soenens ve Vansteenkiste, 2011, s. 386).

Bir sonraki aşama olan içe yansıtılmış düzenleme insanların bir değeri aldığı ancak henüz kendi değeri olarak kabul etmediği içselleştirme safhasıdır (Di Domenico ve Fournier, 2017, s. 3). Bu aşamada kimliğe ilişkin unsurlar dışsal düzenlemeye nazaran bir miktar içselleştirilmiş kabul edilse de temel psikolojik ihtiyaçlarla ve dolayısıyla benlikle uyumlu değildir (Soenens ve Vansteenkiste, 2011, s. 386). Kimliğin istikrarsız bir yapıya sahip olmasına neden olan bu uyumsuzluk genellikle içselleştirilen değerlerin sosyal çevrenin baskısıyla kişisel bir düzenlemeye tâbi tutulmadan bütün olarak kabul edilmesinden kaynaklanır (La Guardia, 2009, s. 94). Kimliklerini içe yansıtma yoluyla benimseyen bireyler kimliğe ilişkin davranışlarını utanç, suçluluk ve hayal kırıklığı duygularından kaçınmak ya da öz-değer ve gurur duygularını artırmak gibi içsel dürtülerle gerçekleştirirler (La Guardia, 2009, s. 92). Utanç ve suçluluk duyguları gibi dürtülerle yüzleşme ihtimalinin kişide yarattığı stres kimliğin müdahale alanındaki davranışlardan kaçınmaya dolayısıyla çatışmalı ve belirsiz bir kimlik yapısının

oluşumuna yol açar (Soenens ve Vansteenkiste, 2011, s. 386). Bu çatışma ve belirsizlikten kaynaklanan korku ve endişe nedeniyle bu tür kimliklere sahip olan kimseler kimliklerine katı ve saplantılı bir şekilde bağlı olabilir, dışarıdan bir tehdit hissettiklerinde savunmacı davranabilirler (Hodgins ve Knee, 2002, s. 94).

Gerek dışsal düzenleme gerekse içe yansıtma davranışın şekillenmesinde dışsal unsurların baskın olduğu, öz belirleme diliyle kontrollü düzenleme aşamalarıdır (Guay, 2022, s. 76). Bu nedenle dışsal düzenlemede kimlik oluşumu mümkün görülmezken içe yansıtma belirsizliğin hüküm sürdüğü çatışmalı bir kimlik yapısının söz konusu olabileceği belirtilmiştir (Soenens ve Vansteenkiste, 2011, s. 392). Öz belirleme kuramına göre benlikle uyumlu dolayısıyla çatışmasız bir kimliğin oluşumu için bireyin davranış ya da değerle kişisel olarak özdeşleşmesi gerekmektedir. Özdeşleşmenin sağlanması ise bireyin davranış ve değeri içselleştirirken kontrol altında değil özerk hissetmesiyle mümkündür. Kurama göre içselleştirmenin özerk tarafında tanımlanmış düzenleme ve bütünleşme olmak üzere iki aşama bulunmaktadır (Guay, 2022, s. 76).

İçselleştirmenin üçüncü, özerk tarafının ise ilk aşaması olan tanımlanmış düzenleme; bir davranış ya da değer için öneminin bilinçli olarak onaylanarak kişiyle özdeşleşmesi anlamına gelmektedir (Howard vd., 2021, s. 1301). İnsanlar kimlikle ilgili bir değere kişisel bir önem atfettiklerinde bu değeri kendilerine ait olarak kabul etmiş yani tamamen içselleştirmiş olurlar. Özdeşleşilen değerle ilgili davranışta bulunmak kişinin kim olduğunun bir yansıması anlamı taşıyacağından insanlar bu değere ilişkin davranışları sürdürme konusunda kendilerini istekli hissederler (Ryan ve Deci, 2012, s. 231). Öz belirlemeye göre davranışların dışsal ve içe yansıtılmış düzenlemelere kıyasla bu aşamada olduğu gibi daha iradeli şekilde düzenlenmesinin yalnızca sürdürülebilirlik açısından değil davranışlardan keyif alma, bir amaç edinme ve iyi oluş halini sağlama konularında da olumlu etkileri vardır (Niemi vd., 2006, s. 761). Bununla birlikte öz belirlemede insanın değerlerini onaylayıp benimsediği yani kendini özerk hissettiği ancak birbirinden farklı değerleri içeren dolayısıyla farklı davranışları gerektiren kimliklere sahip olabileceği belirtilmiştir. Örneğin bir erkek iş yerinde acımasız girişimci evinde ise şefkatli bir baba kimliğini benimseyebilir. Bu kimliklerin her ikisi de kişisel olarak önem verdiği değer ve roller içeriyor olabilir. Ancak bu kimliklerin gerektirdiği davranışlar arasındaki tutarsızlıklar kimliklerin birbirlerinden ayrı tutulmalarını gerektirir. Öz belirlemede kimliklerin bölümlere ayrılmış olarak düşünülebileceği ancak yalnızca birbiriyle bütünleşmiş olanların benliğin tam olarak onayını temsil ettiğini öne sürülmektedir (Guay, 2022, s. 77).

İçselleştirmenin dördüncü ve son aşaması olan bütünleşme, tanımlanmış düzenleme ile özerk olarak deneyimlenmeye başlanmış kimliğin insanın kendi onayladığı diğer yönleriyle uyumlu hale getirilme safhasıdır. Kişisel değerlerle kimliklerin anlamlı şekilde bir araya getirilmesi yoğun bir çabayla beraber yüksek düzeyde düşünme ve öz farkındalık gerektirebilen zorlu bir süreçtir. Bu süreç sonunda bütünleştirilen kimlikler sadece değerli ve anlamlı olmakla kalmaz kişisel değer ve hedeflerle uyumlu hale gelerek aralarındaki olası bir çatışmadan korunmuş da olurlar (Soenens ve Vansteenkiste, 2011, s. 387). Bütünleşme dışsal değer ve davranışların içselleştirilmesi sürecinin en özerk aşamasıdır. Yüksek düzeyde özerklik içermesi bakımından içsel motivasyonla ortak olmakla beraber içsel motivasyonda faaliyetler, faaliyetin kendisi ilgi çekici olduğu için yapılırken bütünleşmede faaliyetin kişisel olarak değerli görülmesi, diğer değer ve hedeflerle uyumlu olması ve kişinin kendi iradesinin sonucu olması gibi araçsal nedenlerle gerçekleştirilir.

Özetle bir davranış temel psikolojik ihtiyaçları tatmin ettiği ölçüde davranışın tekrarlanma ve davranışa ilişkin değerlerin benimsenerek kimlik haline gelme ihtimali artar. Ahlaki kimliği öz belirleme kuramı açısından değerlendirebilmek için ilişkili olduğu davranışların, yani ahlaki eylemlerin temel psikolojik ihtiyaçları tatmin etme durumunu incelemek gerekmektedir. Temel psikolojik ihtiyaçlar açısından değerlendirildiğinde; birine yardım etmek gibi ahlaki bir eylem gerçekleştirip karşılığında olumlu tepki almak yardım alanla samimiyeti ve bağlılığı geliştirerek ilişkililik ihtiyacını tatmin eder (Weinstein ve Ryan, 2010, s. 222). Eylemden alınan olumlu tepki ve çevrede faydalı değişiklikler yapabileceği hissi aynı zamanda kişinin kendini yeterli hissetmesini sağlar (De Munnick vd., 2017; Weinstein ve Ryan, 2010, s. 224). Böylelikle alınan haz ve eyleme duyulan ilgi (Vallerand ve Reid, 1984) sonuç olarak da eylemin tekrarlanma ihtimali artar. İlişkililik ve yeterlilik ihtiyaçlarının ahlaki davranışlarla tatmin edilmesi davranışın tekrarlanmasına ve zamanla bu davranışların ilişkili olduğu değerlerin sahiplenilmesine neden olur. Sahiplenme derinleştiği ölçüde ahlaki değerler bireyin kendi değerleri, ahlaki eylemler ise kendi isteğiyle, özerk olarak gerçekleştirdiği eylemler haline gelir (Ryan ve Deci, 2017, s. 183). Üç temel psikolojik ihtiyacın da tatmin edilmesi anlamına gelen bu durumun literatürdeki karşılığı iyi oluş halini sağlayan benlikle uyumlu bir kimliğin oluşmasıdır (Şakan vd., 2020; Tian vd., 2014; Goulmaris vd., 2014).

Literatür incelendiğinde ahlaki eylemlerin üç ihtiyacı da tatmin ettiğine ilişkin farklı örneklerde gerçekleştirilmiş çalışmalara ulaşmak mümkündür. Yapılan çalışmalarda ahlaki eylemlerin ilköğrencilerinde

(Liu, vd., 2021; Su, vd., 2021), ergenlerde (Yang, vd., 2019), lisans öğrencilerinde ilişkililiği (Pavey, vd., 2011), lisans öğrencilerinde özerklik ve yeterliliği (Martela ve Ryan, 2016a) yetişkinlerde (Martela ve Ryan, 2016b) ve lisans öğrencilerinde ise her üç ihtiyacı (Weinstein ve Ryan, 2010) tatmin ettiği tespit edilmiştir.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Ahlaki kimlik rasyonel bir fayda amaçlanmadan (Hardy ve Carlo, 2011a) ya da üzerine fazla düşünülmeden (Aquino ve Reed, 2002) gerçekleştirilen ahlaki davranışları açıklamak üzere geliştirilmiş, yapılan birçok çalışmayla ahlaki eylemler ve iyi oluş gibi değişkenlere olan etkileri sergilenmiş ancak nasıl oluştuğuna ve iyi oluşu neden etkilediğine ilişkin net bir yaklaşım geliştirilememiş bir kavramdır. Hakkında yeterli çalışma yapılmadığından dem vurulan ahlaki kimliğin oluşumuna açıklık getirebilecek yaklaşımlardan birinin öz belirleme teorisi olduğu sıkça dillendirilmiştir (Lapsley, 2015; Krettenauer ve Hertz, 2015; Krettenauer, 2020; Curren ve Ryan, 2020). Buna rağmen konu hakkında ampirik kanıt teşkil edebilecek bir çalışmanın olmadığı göze çarpmaktadır.

Bu çalışmada ahlaki kimliğin öz belirleme teorisi açısından incelenmesi böylelikle açıklama getirilememiş oluşumuna ve iyi oluşla olan ilişkisine bir açıklama getirilmesi hedeflenmektedir. Öz belirleme teorisinde insan davranışının nedenleri, davranış ve değerlerin içselleştirilerek kimlik haline gelmesi, iyi oluşun sağlanması gibi birçok konunun açıklanmasında kilit bir rol oynayan temel psikolojik ihtiyaç tatmini kavramının ahlaki kimliğin net bir açıklama getirilememiş oluşumuna ve iyi oluşa etkisine açıklama getirme fırsatı sunacağı düşünülmektedir.

Bu amaçla ahlaki kimliğin temel psikolojik ihtiyaçları oluşturan özerklik, ilişkililik ve yeterlilik ihtiyaçlarını tatmin etme durumu araştırılacak, araştırma sonucu elde edilen bulgular öz belirleme teorisinin konu hakkındaki açıklamalarına uygun şekilde yorumlanarak ahlaki kimliğin oluşumuna ve iyi oluşa olan etkisinin nedenlerine açıklama getirilmeye çalışılacaktır.

3.2. Araştırmanın Hipotezleri ve Modeli

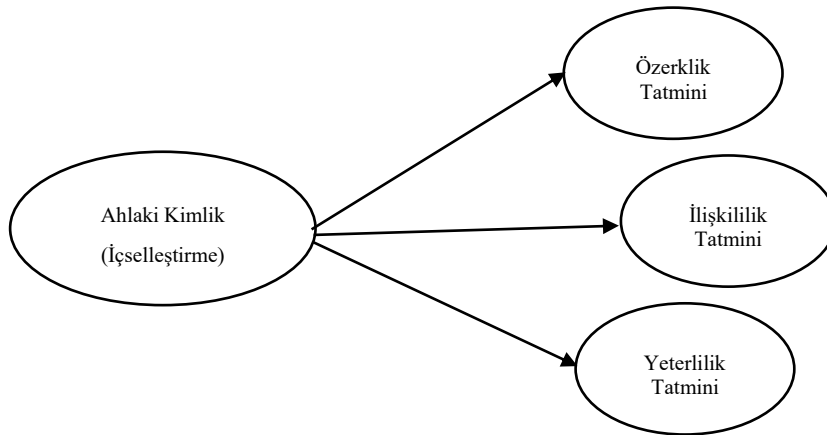
Bir davranışın temel psikolojik ihtiyaçları tatmin etmesinin o davranışın tekrarlanmasını ve zamanla davranışa ilişkin değerlerin sahiplenilerek kimlik haline gelmesini sağladığı yönündeki yaklaşımdan hareketle ahlaki davranış ile temel psikolojik ihtiyaç ilişkisine dair literatür incelenmiş ahlaki davranışların her üç ihtiyacı da pozitif yönlü etkilediğine kanıt teşkil eden çalışmalara ulaşılmıştır (Liu, vd., 2021; Su, vd., 2021; Yang, vd., 2019; Pavey, vd., 2011; Martela ve Ryan, 2016a; Martela ve Ryan, 2016b; Weinstein ve Ryan, 2010). Bu veriler ışığında oluşturulan hipotezler aşağıda, hipotezlere uygun şekilde oluşturulmuş araştırmanın modeli Şekil 2’de verilmektedir.

H₁: Ahlaki kimlik özerklik ihtiyacı tatminini pozitif yönlü etkilemektedir.

H₂: Ahlaki kimlik ilişkililik ihtiyacı tatminini pozitif yönlü etkilemektedir.

H₃: Ahlaki kimlik yeterlilik ihtiyacı tatminini pozitif yönlü etkilemektedir.

Şekil 2. Araştırmanın Modeli

3.3. Araştırmanın Örneklemini ve Metodolojisi

Araştırmanın örneklemini Türkiye'deki çeşitli devlet üniversitelerinde görev alan 589 akademisyen oluşturmaktadır. Çalışma için Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan 141/15 sayılı ve 31.10.2023 tarihli etik kurul onayı alındıktan sonra katılımcılarla yüz yüze ya da e-posta vasıtasıyla iletişim kurularak oluşturulan anket formunu doldurmaları talep edilmiştir. Araştırmaya katılan akademisyenlerin %46,3'ü kadın (n=273) %53,7'si erkektir (n=316). %74,7'si evli (n=440) %25,3'ü bekar (n=149) olan katılımcıların unvanlarına bakıldığında %25,1'inin öğretim görevlisi (n=148) %21,6'sının araştırma görevlisi (n=127) %28'inin Doktor Öğretim Üyesi (n=165) %16,5'inin Doçent Doktor (n=97) %8,8'inin Profesör (n=52) olduğu görülmektedir.

3.4. Veri Toplama Aracı

Veri toplama amacıyla oluşturulan anket formu demografik sorularla başlamaktadır. Sonrasında katılımcıların ahlaki kimlik sahibi olma düzeylerinin ölçümü için ahlaki kimlik ölçeğinin içselleştirme boyutuna ve temel psikolojik ihtiyaç tatmini düzeylerinin ölçümü için temel psikolojik ihtiyaç tatmini ve engellenmesi ölçeğinin özerklik tatmini, ilişkililik tatmini ve yeterlilik tatmini alt boyutlarına ilişkin ifadeler yer verilmiştir. Ölçeklere ait tüm ifadeler 5'li Likert tipi ölçüme tabi tutulmuştur (1= Hiç Katılmıyorum; 5= Tamamen Katılıyorum).

Ankette yer alan ölçeklere ilişkin bilgiler şu şekildedir;

Ahlaki Kimlik Ölçeği: Katılımcıların ahlaki kimlik düzeylerinin ölçülmesi için Aquino ve Reed (2002)'in geliştirmiş oldukları "Ahlaki Kimlik Ölçeği"nin Yılmaz ve Yılmaz (2015) tarafından gerçekleştirilen Türkçe uyarlamasından yararlanılmıştır. İçselleştirme ve sembolleştirme olmak üzere 5'er ifadeli iki boyuttan oluşan ölçeğin içselleştirme boyutu katılımcıların ahlaki kimlik sahibi olma düzeylerini sembolleştirme boyutu ise ahlaki kimlik sahibi olduklarını dış dünyaya yansıtma durumlarını ölçer. Bu çalışmada ahlaki kimlik sahibi olmayla doğrudan alakalı olan içselleştirme boyutu tek başına kullanılmıştır. Ölçeğin Türkçeye uyarlama çalışmasını gerçekleştiren Yılmaz ve Yılmaz (2015) tarafından içselleştirme boyutunun Cronbach Alfa katsayısı 0,77 olarak tespit edilmiştir (Yılmaz ve Yılmaz, 2015, s. 123).

Temel Psikolojik İhtiyaç Tatmini ve Engellenmesi Ölçeği: Katılımcıların temel psikolojik ihtiyaç tatmini düzeylerinin ölçülmesi için Chen ve arkadaşlarının (2015) geliştirdikleri "Temel Psikolojik İhtiyaçların Tatmini ve Engellenmesi Ölçeği"nden (Basic Needs Satisfaction and Frustration Scale) yararlanılmıştır. Türkçe uyarlaması Selvi ve Bozo (2020) tarafından gerçekleştirilen ölçek ihtiyaç tatmini ve ihtiyaç engellenmesi olmak üzere iki ana boyuttan oluşur. İhtiyaç tatmini boyutu; özerklik tatmini, ilişkililik tatmini ve yeterlilik tatmini alt boyutlarından, ihtiyaç engellenmesi boyutu ise özerklik engellenmesi, ilişkililik engellenmesi ve yeterlilik engellenmesi alt boyutlarından meydana gelmektedir. Bu çalışmada ihtiyaç tatmini boyutunu oluşturan üç alt boyuta ilişkin ifadeler kullanılmıştır. Selvi ve Bozo (2020)'nun çalışmasında ihtiyaç tatmininin alt boyutlarının Cronbach's Alpha katsayıları özerklik tatmini için 0.82 ilişkililik tatmini için 0.88 yeterlilik tatmini için 0.75 olarak tespit edilmiştir (Selvi ve Bozo, 2020, s. 194).

3.5. Verilerin Analiz Yöntemi

Uygulama sonucu elde edilen verilerin analizi için SPSS 27 (Statistical Package for The Social Sciences) ve AMOS 24 (Analysis of Moment Structures) programları kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan ölçekler Türkçeye çevrilmiş ve kullanılmış ölçekler olduklarından ölçeğin mevcut araştırmadaki faktör yapısının orijinal faktör yapısına uyup uymadığını, uyuyor ise ne derece uygun olduğunu denetlemeye yarayan Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) uygulanmış, geçerlilik ve güvenilirlikleri test edilmiş sonrasında araştırma modeline uygun yapısal eşitlik modellemesi yapılmıştır.

4. BULGULAR VE YORUM

4.1. Doğrulayıcı Faktör Analizi ve Güvenilirlik Analizine İlişkin Bulgular

Araştırmada kullanılan ahlaki kimlik ve temel psikolojik ihtiyaç tatmini ölçeklerinin mevcut araştırmadaki faktör yapısının orijinal faktör yapısına uyup uymadığını, uyuyor ise ne derece uygun olduğunu denetlemek amacıyla doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Amos paket programıyla gerçekleştirilen analiz sonuçları incelendiğinde tüm ölçeklerin sahip olduğu uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir aralıkta olduğu ancak temel psikolojik ihtiyaç tatmini ölçeğine ait değerlerin daha iyi hale gelmesi için programın önerdiği modifikasyonların olduğu

görülmüştür. Önerilen modifikasyonlar doğrultusunda özerklik tatmini boyutunun 1. ve 2. ifadelerine ait hata terimleri arasında ve yeterlik tatmini boyutunun 1. ve 3. ifadelerine ait hata terimleri arasında kovaryans kurulduktan sonra ortaya çıkan uyum iyiliğine ilişkin bilgiler Tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1. Doğrulayıcı Faktör Analizine İlişkin Uyum İyiliği Değerleri

Uyum İndeksleri	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	İçselleştirme	Temel Psikolojik İhtiyaç Tatmini
CMIN/DF	<3	<5	4,072	2,299
RMSEA	<0,05	<0,10	0,072	0,047
CFI	>0,95	>0,90	0,972	0,978
GFI	>0,95	>0,80	0,986	0,970
AGFI	>0,95	>0,80	0,957	0,953
NFI	>0,95	>0,80	0,964	0,961
TLI(NNFI)	>0,95	>0,90	0,945	0,970

Tabloda yer alan iyi uyum ve kabul edilebilir uyum iyiliğine ilişkin referanslar: (Wheaton vd., 1977; Marsh ve Hocevar, 1985; MacCallum vd., 1996; Forza ve Flippini, 1998; Hu ve Bentler, 1999; Schermelleh-Engel vd., 2003; Byrne, 2010; Tabachnick ve Fidell, 2014; Hair vd., 2014; Kline, 2015; Abedi vd., 2015).

Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda ölçeklerin ifadelerine ait standardize faktör yüklerinin 0,504 ile 0,861 arasında değişen değerler olarak kabul edilebilir alt sınır olan 0,32’den yüksek olma (Tabachnick ve Fidell, 2013, s. 651) şartını karşıladıkları tespit edilmiştir. Sonrasında ölçeklerin güvenilirlikleri analiz edilmiş Cronbach’s Alpha değerlerinin 0,713 ile 0,858 arasında değiştikleri böylelikle kabul edilebilir alt sınır olduğu belirtilen 0,70 üstünde bir değer alma (Hair vd., 2014, s. 125) şartını taşıdıkları tespit edilmiştir. İfadelerin standardize faktör yükleri ve ölçeklerin Cronbach’s Alpha değerlerine ilişkin bilgiler Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. DFA Faktör Yükleri ve Cronbach’s Alpha Değerleri

Ölçekler	Boyutlar	İfadeler	Std. Yükler	α
Ahlaki Kimlik	İçselleştirme	Bu özelliklere sahip bir insan olmak bana kendimi iyi hissettirdi.	0,682	0,713
		Bu özelliklere sahip biri olmak kimliğimin önemli bir parçasıdır.	0,652	
		Bu özelliklere sahip olan biri olsaydım utanç duyardım. (Ters Kodlu)	0,504	
		Bu özelliklere sahip biri olmak benim için aslında önemli değildir. (Ters Kodlu)	0,527	
		Bu özelliklere sahip biri olmayı çok arzulardım.	0,635	
Temel Psikolojik İhtiyaç Tatmini	Özerklik Tatmini	Üstlendiğim işlerde seçim yapabildiğimi ve özgür olduğumu hissediyorum.	0,610	0,807
		Kararlarımın, isteklerimi iyi bir şekilde yansıttığımı hissediyorum.	0,748	
		Seçimlerimin, beni iyi bir şekilde yansıttığımı hissediyorum.	0,708	
		Gerçekten ilgimi çeken şeyleri yaptığımı hissediyorum.	0,742	
Temel Psikolojik İhtiyaç Tatmini	İlişkiler Tatmini	Önemsediğim insanların da beni önemsendiğini hissediyorum.	0,635	0,777
		Önemsediğim ve önemsendiğim insanlarla iletişim içinde olduğumu hissediyorum.	0,721	
		Benim için önemli olan kişilere yakın ve bağlı olduğumu hissediyorum.	0,734	
		Birlikte zaman geçirdiğim insanlara karşı samimi duygular hissediyorum	0,663	
Yeterlilik Tatmini	Yeterlilik Tatmini	İşleri iyi yapabileceğim konusunda kendimden emin olduğumu hissediyorum.	0,741	0,858
		Yaptığım işlerde kendimi becerikli hissediyorum.	0,793	
		Hedeflerime ulaşmak için yeterli olduğumu hissediyorum.	0,861	
		Zor görevleri başarıyla tamamlayabileceğimi hissediyorum.	0,781	

4.2. Geçerliliğe İlişkin Bulgular

Verilerin normal dağılımı sağlama durumlarının tespiti için çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) katsayılarına bakılmıştır. Normal dağılımın sağlanmasında ölçüt kabul edilen değer aralıkları Hair ve arkadaşlarına (2014) göre; “+1” ile “-1”, Tabachnick ve Fidell (2014)’e göre; “+1,5” ile “-1,5”, George ve Mallery (2016)’ye göre ise; “+2” ile “-2” dir. Bu referans değerler üzerinden değerlendirildiğinde içselleştirme ve yeterlilik tatmini boyutlarının George ve Mallery (2016)’nin ölçütlerine göre, özerklik tatmini ve ilişkililik tatmini boyutlarının tüm ölçütlere göre normal dağılımı sağladığı görülmektedir. Ölçeklerin ortalama, standart sapma çarpıklık ve basıklık değerlerine ilişkin bilgiler Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Ortalamalar, Standart Sapmalar, Çarpıklık ve Basıklık Katsayıları

Değişkenler	İfade Sayısı	\bar{x}	Standart Sapma	Çarpıklık	Basıklık
İçselleştirme	5	4,74	0,33	-1,446	1,891
Özerklik Tatmini	4	4,05	0,58	0,033	-0,704
İlişkililik Tatmini	4	4,17	0,57	-0,366	-0,198
Yeterlilik Tatmini	4	4,20	0,57	-0,781	1,524

4.3. Korelasyon Analizine İlişkin Bulgular

Araştırmada kullanılan değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesi amacıyla korelasyon analizi gerçekleştirilmiş tüm değişkenler arasında pozitif yönlü anlamlı ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir. Korelasyon analizi sonucu elde edilen bulgular Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Korelasyon Değerleri

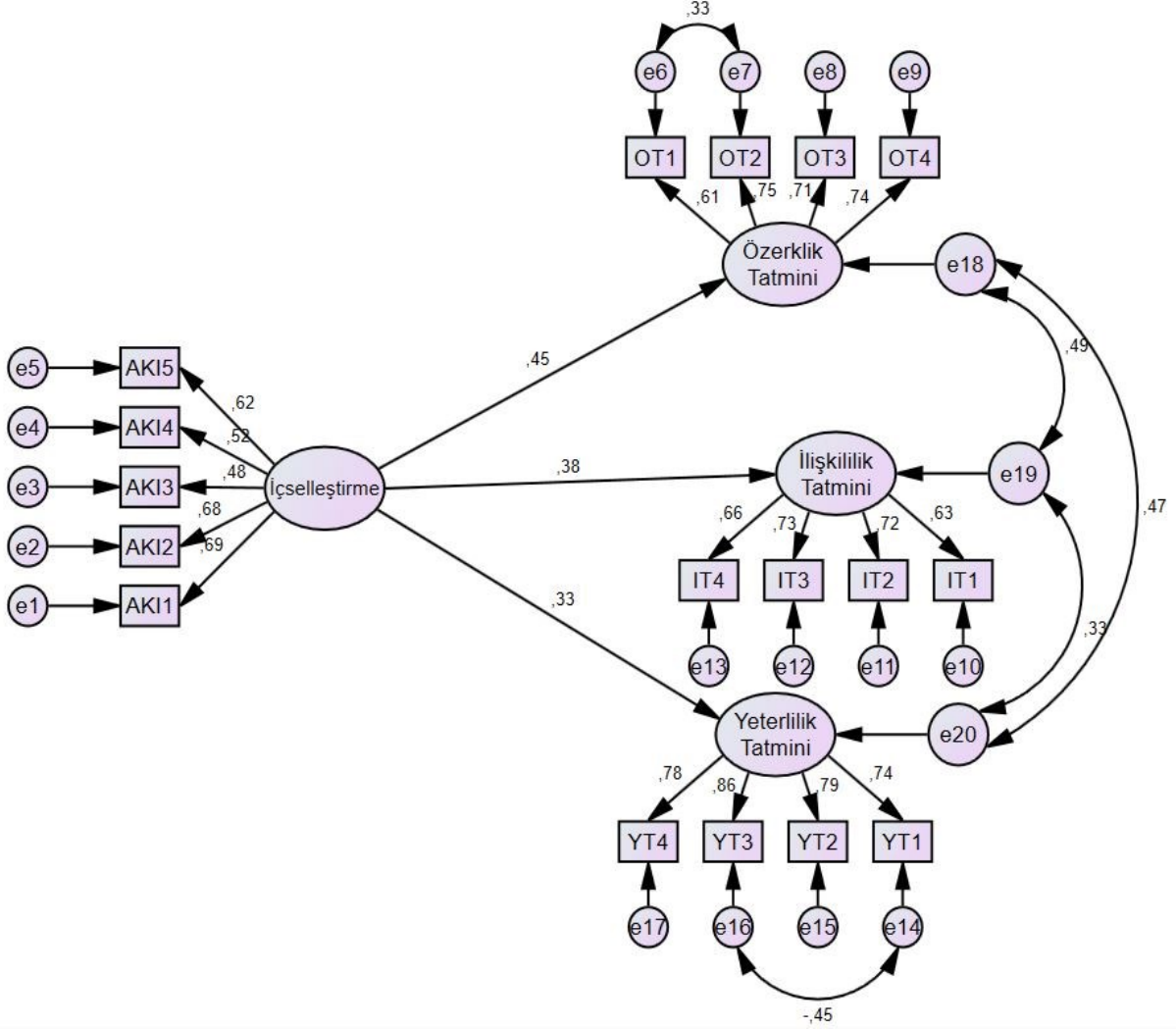
	İçselleştirme	Özerklik Tatmini	İlişkililik Tatmini	Yeterlilik Tatmini
İçselleştirme	1			
Özerklik Tatmini	338*	1		
İlişkililik Tatmini	282*	458*	1	
Yeterlilik Tatmini	260*	466*	360*	1

*Korelasyon $p < 0,01$ düzeyinde anlamlıdır.

4.4. Yapısal Eşitlik Modeli ve Hipotez Testlerine İlişkin Bulgular

Ölçüm modeline ilişkin gerçekleştirilen değerlendirmeler sonucunda modelde yer alan değişkenlerin gerekli uyum iyiliği değerlerini sağladığı ve faktör yapılarının doğrulandığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine çalışmanın hipotezlerini test etmek amacıyla gizil değişkenler arasında yol analizleri gerçekleştirilmiştir. Analiz gerçekleştirilmeden önce doğrulayıcı faktör analizinde uygulanan kovaryans bağlantıları aynen uygulanmıştır. Ahlaki kimliğin içselleştirilmesi ile temel psikolojik ihtiyaç tatmininin boyutları olan özerklik tatmini, ilişkililik tatmini ve yeterlilik tatmini arasındaki ilişkiye ait yapısal eşitlik modeli Şekil 3’te verilmiştir.

Şekil 3. Yapısal Eşitlik Modeli Yol Katsayıları

Modele ilişkin hipotezlerin sonuçları Tablo 5'te verilmektedir.

Tablo 5. Hipotezlerin Sonuçları

Hipotezler	Yol katsayıları (β)	Standart Hata	Anlamlılık (P)	Sonuç
İçselleştirme \rightarrow Özerklik Tatmini	0,454	0,117	***	Kabul
İçselleştirme \rightarrow İlişkिलilik Tatmini	0,384	0,108	***	Kabul
İçselleştirme \rightarrow Yeterlilik Tatmini	0,327	0,083	***	Kabul

*** p < 0.001 düzeyinde anlamlıdır.

Modele ilişkin uyum iyiliği değerlerine ait bilgiler Tablo 6'da verilmektedir.

Tablo 6. Yapısal Eşitlik Modeline Ait Uyum İyiliği Değerleri

Uyum İndeksleri	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	Yapısal Eşitlik Modeli
CMIN/DF	<3	<5	1,992
RMSEA	<0,05	<0,10	0,041
CFI	>0,95	>0,90	0,969
GFI	>0,95	>0,80	0,958
AGFI	>0,95	>0,80	0,942
NFI	>0,95	>0,80	0,940
TLI(NNFI)	>0,95	>0,90	0,962

Tabloda yer alan iyi uyum ve kabul edilebilir uyum iyiliğine ilişkin referanslar: (Wheaton vd., 1977; Marsh ve Hocevar, 1985; MacCallum vd., 1996; Forza ve Flippini, 1998; Hu ve Bentler, 1999; Schermelleh-Engel vd., 2003; Byrne, 2010; Tabachnick ve Fidell, 2014; Hair vd., 2014; Kline, 2015; Abedi vd., 2015).

Model kapsamında gerçekleştirilen yol analizine ilişkin Şekil 3 ve Tablo 5’te sunulan bulgular, ahlaki kimlik içselleştirmesinin özerklik tatmini ($H_1 \beta = 0,454, p < 0.001$), ilişkililik tatmini ($H_2 \beta = 0,384, p < 0.001$) ve yeterlilik tatmini ($H_3 \beta = 0,327, p < 0.001$) üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlardan araştırmanın üç hipotezinin de kabul edildiği anlaşılmaktadır.

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Ahlaki kimlik belirtildiği üzere rasyonel bir fayda amaçlanmadan ya da üzerine fazla düşünülmeden gerçekleştirilen ahlaki davranışları açıklamak üzere geliştirilmiş, gerçekleştirilmiş birçok çalışmayla ahlaki eylemlere olan etkileri sergilenmiş ancak nasıl oluştuğuna ilişkin net bir yaklaşım geliştirilememiş bir kavramdır. Ahlaki kimliğin oluşumuna açıklık getirme çabalarına ilişkin literatür incelendiğinde temel psikolojik ihtiyaçların bu süreçte rolünün olabileceğine değinildiği (Krettenauer, 2020) ancak ampirik bir kanıt sunulmadığı göze çarpmaktadır. Ahlaki kimliğin temel psikolojik ihtiyaçların tatminini olumlu yönde etkilediğinin tespit edildiği bu çalışma ahlaki kimliğin oluşumunda temel psikolojik ihtiyaçların rolü olduğuna dair dolaylı bir ampirik kanıt sağlamaktadır.

Bu yaklaşım, öz belirleme teorisinin kimlik oluşumunu açıklarken temel psikolojik ihtiyaçları tatmin etmeye müsait davranışların içselleştirilmesiyle oluşan kimliklerin temel psikolojik ihtiyaçları tatmin etmeye devam edeceği argümanına dayanmaktadır. Zira öz belirleme teorisi temel psikolojik ihtiyaçların tatminine olanak sağlayan davranışların daha kolay kimlik haline geleceğini, bu şekilde oluşan kimliklerin temel psikolojik ihtiyaç tatminini dolayısıyla iyi oluşu sağlayan benlikle uyumlu kimlikler olacağını öne sürer. Ancak bu durum bütün kimliklerin temel psikolojik ihtiyaçları tatmin eden yapılar olduğu anlamına gelmemektedir. Örneğin belirli bir etnik kimliğe sahip olan bireyin başka etnik kimliklerin baskın olduğu sosyal yapılarda kimliğine ilişkin davranışlarda bulunması başkalarıyla ilişki kurmasını, onların takdirini kazanarak yeterli hissetmesini sağlamayabilir. Temel psikolojik ihtiyaçları tatmin etmeyen kimliklerin ise iyi oluş halini sağlamasından söz edilemez. Konu ahlaki kimlik olduğunda ise çevresel etkilerin ihtiyaç tatminini engellemesinden söz etmek pek mümkün değildir. Ahlaki kimliğin ilişkili olduğu yardımseverlik, cömertlik gibi davranışlara sosyal ilişkileri kuvvetlendirici özellikleri nedeniyle tüm toplumlarda değer verilir. Literatürde yer alan ahlaki kimliğin farklı kültürlerde iyi oluş halini olumlu yönde etkilediğini tespit eden çalışmalar da bu savı desteklemektedir. Nitekim öz belirleme teorisine göre iyi oluş hali temel psikolojik ihtiyaçların tatmininin bir sonucudur.

Ahlaki kimliğin tüm temel psikolojik ihtiyaçları tatmin ettiği bulgusu araştırmanın bir diğer amacı olan ahlaki kimlikle iyi oluş hali arasındaki ilişkiyi açıklama imkânı da sağlamaktadır. Ahlaki kimlik iyi oluş ilişkisini inceleyen çalışmalar, ekseriyeti ahlaki kimliğin ahlaki tutum ve davranışlara olan etkisinin araştırılmasından ibaret olan ahlaki kimlik literatüründe, ahlaki kimliğin sahibine pozitif katkısını gösteren nadir çalışmalar oldukları için dikkat çekmektedir. Konu hakkında gerçekleştirilen bir meta analiz çalışmasında (Goering vd., 2024) ahlaki kimlik iyi oluş ilişkisini farklı kültürlerde ele alan 27 çalışmada ahlaki kimliğin iyi oluşu olumlu yönde etkilediğine yönelik sonuçlara ulaşıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu çalışmalar incelendiğinde ahlaki kimliğin iyi oluşa olan olumlu etkisinin nedenine net bir açıklama getirilmediği göze çarpmaktadır. Mevcut çalışmanın sonuçları bu ilişkiye öz belirleme teorisi üzerinden bir açıklama getirme imkânı sunmaktadır. Teoride davranışların ya da kimliklerin iyi oluş üzerine etkisi hemen hemen ele alınan bütün kavramlarda olduğu gibi temel psikolojik

ihtiyaçlar üzerinden açıklanır. Teoriye göre özerklik, ilişkililik ve yeterlilik ihtiyaçlarının her birinin tatmini iyi oluşa olumlu yönde etki eder. Ancak tam bir iyi oluş halinin sağlanması için üç ihtiyacın birlikte tatmin edilmesi gerekmektedir. Bunun nedeni ihtiyaçlardan birinin engellenmesinin faaliyetten elde edilecek hazzı baltamasıdır. Örneğin insanın kendini yeterli hissettiren bir davranışı, yeterli hissettirmeyen bir davranışa göre daha hevesli bir şekilde sergilemesi beklenir. Ancak davranış ne kadar yeterli hissettirecek özelliklere sahip olursa olsun başkasının baskısı nedeniyle gerçekleştiriliyorsa o davranıştan kaynaklı tam bir mutluluğa ulaşmak mümkün olmayacaktır. Bu araştırmadan elde edilen bulgular, ahlaki kimliğin tam bir iyi oluşun sağlanması için gerekli görülen temel psikolojik ihtiyaçların tümünün tatmin edilmesi şartını sağladığını göstermektedir. Bu şartı sağlayan bir değer, davranış ya da kimliğin ise iyi oluşu olumlu yönde etkilemesi beklenen bir sonuçtur.

Sonuç olarak ahlaki kimliğin ister içsel motivasyonlu davranışlardan oluşsun ister dışsal motivasyonu davranışların içselleştirilmesiyle oluşsun temel psikolojik ihtiyaçları tatmin eden davranışların içselleştirilmesiyle oluşmuş ve temel psikolojik ihtiyaçları tatmin etmeye devam eden bu nedenle de iyi oluşu sağlayan benlikle uyumlu bir kimlik özelliği sergilediği söylenebilir. Bununla birlikte kimlik gibi gelişimi uzun bir süreye yayılan yapıların oluşumuna ilişkin en kesin kanıtların boylamsal çalışmalarla elde edilebileceğini belirtmek önemlidir. Kesitsel şekilde gerçekleştirilen bu çalışmanın işlevi ahlaki kimliğin oluşumuna makul bir açıklama getirerek ileride gerçekleştirilecek boylamsal çalışmaların önünü açmaktır. Ek olarak araştırmanın örneklemini Türkiye’deki devlet üniversitelerinde görevli akademisyenler oluşturmaktadır. Hem ahlak hem de temel psikolojik ihtiyaçlar evrensel olduğu kabul edilen kavramlar olduğundan araştırmanın sonuçlarının geçerliliğinin akademisyenlerle sınırlı olmayacağı düşünülmektedir. Yine de çalışmanın farklı örneklerle tekrarlanarak kanıtların çoğaltılması sonuçların güvenilirliğini test etmek açısından faydalı olacaktır.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Abedi, G., Rostami, F. ve Nadi, A. (2015). Analyzing the dimensions of the quality of life in hepatitis b patients using confirmatory factor analysis. *Global Journal of Health Science*, 7(7), s. 22-31.
- Adams, N., Little, T. D., ve Ryan, R. M. (2017). Self-determination theory. *Development of self-determination through the life-course*, 47-54.
- Aquino, K. ve Freeman, D. (2009). Moral identity in business situations: A social-cognitive framework for understanding moral functioning. D. Narvaez ve D. K. Lapsley (Ed.), *Personality, identity, and character: Explorations in moral psychology* içinde (s. 375–395). Cambridge University Press.
- Aquino, K. ve Kay, A. (2018). A social cognitive model of moral identity. *Atlas of moral psychology*, 133-140.
- Aquino, K. ve Reed II, A. (2002). The self-importance of moral identity. *Journal of Personality And Social Psychology*, 83(6), 1423.
- Aquino, K., Freeman, D., Reed II, A., Lim, V. K. ve Felps, W. (2009). Testing a social-cognitive model of moral behavior: the interactive influence of situations and moral identity centrality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(1), 123.
- Bandura, A. (1989). Human agency in social cognitive theory. *American Psychologist*, 44(9), 1175.
- Bandura, A. (2001). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52(1), 1-26.
- Bargh, J. A., Bond, R. N., Lombardi, W. J. ve Tota, M. E. (1986). The additive nature of chronic and temporary sources of construct accessibility. *Journal of Personality And Social Psychology*, 50(5), 869.

- Baumeister, R. F. ve Leary, M. R. (2017). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Interpersonal development*, 57-89. Routledge.
- Blasi, A. (1980). Bridging moral cognition and moral action: A critical review of the literature. *Psychological Bulletin*, 88(1), 1.
- Blasi, A. (1983). Moral cognition and moral action: A theoretical perspective. *Developmental Review*, 3(2), 178-210.
- Boudlaie, H., Boghosian, A., Ahmad, I., Wafqan, H. M., Wekke, I. S. ve Makhmudova, A. (2022). Investigating the mediating role of moral identity on the relationship between spiritual intelligence and Muslims' self-esteem. *HTS Teologiese Studies/Theological Studies*, 78(4).
- Byrne, B. M. (2010). *Structural equation modeling with amos basic concepts, applications, and programming (multivariate applications series)*. Routledge.
- Chen, B., Vansteenkiste, M., Beyers, W., Boone, L., Deci, E. L., Van der Kaap-Deeder, J., ... ve Verstuyf, J. (2015). Basic psychological need satisfaction, need frustration, and need strength across four cultures. *Motivation and Emotion*, 39, 216-236.
- Chen, B., Vansteenkiste, M., Beyers, W., Soenens, B. ve Van Petegem, S. (2013). Autonomy in family decision making for Chinese adolescents: Disentangling the dual meaning of autonomy. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 44(7), 1184-1209.
- Colby, A. ve Damon, W. (2010). *Some do care*. Simon and Schuster.
- De Muynck, G. J., Vansteenkiste, M., Delrue, J., Aelterman, N., Haerens, L. ve Soenens, B. (2017). The effects of feedback valence and style on need satisfaction, self-talk, and perseverance among tennis players: An experimental study. *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 39(1), 67-80.
- Deci, E. L. (1975). *Intrinsic motivation*. New York and London. *Plenum Press*, 10, 978-1.
- Deci, E. L. ve Vansteenkiste, M. (2004). Self-determination theory and basic need satisfaction: Understanding human development in positive psychology. *Ricerche di Psicologia*, 27(1), 23-40.
- Di Domenico, S. I. ve Fournier, M. A. (2017). Esteem needs. *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*. Springer.
- Evans, J. S. B. (2008). Dual-processing accounts of reasoning, judgment, and social cognition. *Annu. Rev. Psychol.*, 59, 255-278.
- Forza, C. ve Filippini, R. (1998). TQM impact on quality conformance and customer satisfaction: A causal model. *International Journal of Production Economics*, 55(1), 1-20.
- Frimer, J. A., ve Walker, L. J. (2009). Reconciling the self and morality: An empirical model of moral centrality development. *Developmental Psychology*, 45(6), 1669.
- George, D. ve Mallery, P. (2016). *IBM SPSS statistics 23 step by step, a simple guide and reference* (14. Baskı), Routledge.
- Goering, M., Espinoza, C. N., Mercier, A., Eason, E. K., Johnson, C. W. ve Richter, C. G. (2024). Moral identity in relation to emotional well-being: a meta-analysis. *Frontiers in Psychology*, 15, 1346732.

- Goulmaris, D., Mavridis, G., Genti, M. ve Rokka, S. (2014). Relationships between basic psychological needs and psychological well-being in recreational dance activities. *Journal of Physical Education and Sport*, 14(2), 277.
- Guay, F. (2022). Applying self-determination theory to education: Regulations types, psychological needs, and autonomy supporting behaviors. *Canadian Journal of School Psychology*, 37(1), 75-92.
- Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*, 108(4), 814.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Babin, B. J, Anderson, R. E., (2014). *Multivariate data analysis* (7. Baskı). Pearson New International Edition.
- Hardy, S. A. ve Carlo, G. (2011a). Moral identity. *Handbook of identity theory and research*, 495-513.
- Hardy, S. A., ve Carlo, G. (2011b). Moral identity: What is it, how does it develop, and is it linked to moral action?. *Child Development Perspectives*, 5(3), 212-218.
- Hardy, S. A., Krettenauer, T. ve Hunt, N. (2020). Moral identity development. *The Oxford handbook of moral development: An interdisciplinary perspective*, Oxford University Press, 128-144.
- Hart, D. ve Fegley, S. (1995). Prosocial behavior and caring in adolescence: Relations to self-understanding and social judgment. *Child Development*, 66(5), 1346-1359.
- Harter, S. (2015). *The construction of the self: Developmental and sociocultural foundations*. Guilford Publications.
- Hertz, S. G. ve Krettenauer, T. (2016). Does moral identity effectively predict moral behavior?: A meta-analysis. *Review of General Psychology*, 20(2), 129-140.
- Higgins, E. T. (1996). The "self digest": Self-knowledge serving self-regulatory functions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(6), 1062.
- Hoang, K. M. (2015). Conceptualizing adolescents' autonomy: Parental support and adolescent's perception. *3. Cell*, 84(8), 982741207.
- Hodgins, H. S., ve Knee, C. R. (2002). The integrating self and conscious experience. E. L. Deci ve R. M. Ryan (Ed.), *Handbook of self-determination research* içinde (s. 87–100). University of Rochester Press.
- Howard, J. A. (1994). A social cognitive conception of social structure. *Social Psychology Quarterly*, 210-227.
- Howard, J. L., Bureau, J., Guay, F., Chong, J. X. ve Ryan, R. M. (2021). Student motivation and associated outcomes: A meta-analysis from self-determination theory. *Perspectives on Psychological Science*, 16(6), 1300-1323.
- Hu, L. ve Bentler, P. M., (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: conventional criteria versus new alternatives structural equation modeling. *A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1-55.
- Jang, H., Reeve, J., Ryan, R. M. ve Kim, A. (2009). Can self-determination theory explain what underlies the productive, satisfying learning experiences of collectivistically oriented Korean students?. *Journal of educational Psychology*, 101(3), 644.
- Kline, R. B., (2015). *Principles and practice of structural equation modeling* (4. Baskı). The Guilford Press.

- Krapp, A. (2002). Structural and dynamic aspects of interest development: Theoretical considerations from an ontogenetic perspective. *Learning And Instruction, 12*(4), 383-409.
- Krettenauer, T. (2020). Moral identity as a goal of moral action: A Self-Determination Theory perspective. *Journal of Moral Education, 49*(3), 330-345.
- Krettenauer, T. ve Hertz, S. (2015). What develops in moral identities? A critical review. *Human Development, 58*(3), 137-153.
- La Guardia, J. G. (2009). Developing who I am: A self-determination theory approach to the establishment of healthy identities. *Educational Psychologist, 44*(2), 90-104.
- Lapsley, D. K. ve Lasky, B. (2001). Prototypic moral character. *Identity: An International Journal of Theory and Research, 1*(4), 345-363.
- Lapsley, D. K. ve Narvaez, D. (2004). A social-cognitive approach to the moral personality. *Moral development, self, and identity* içinde (s. 201-224). Psychology Press.
- Liu, W., Su, T., Tian, L. ve Huebner, E. S. (2021). Prosocial behavior and subjective well-being in school among elementary school students: The mediating roles of the satisfaction of relatedness needs at school and self-esteem. *Applied Research in Quality of Life, 16*, 1439-1459.
- MacCallum, R. C., Browne, M. W. ve Sugawara, H. M., (1996). Power analysis and determination of sample size for covariance structure modeling. *Psychological Methods, 1*(2), 130-149.
- Markus, H. ve Kunda, Z. (1986). Stability and malleability of the self-concept. *Journal of Personality and Social Psychology, 51*(4), 858.
- Marsh, H. W., Hocevar, D. (1985). Application of confirmatory factor analysis to the study of self-concept: First- and higher-order factor models and their invariance across groups. *Psychological Bulletin, 97*(3), 562-582.
- Martela, F. ve Ryan, R. M. (2016a). Prosocial behavior increases well-being and vitality even without contact with the beneficiary: Causal and behavioral evidence. *Motivation and Emotion, 40*, 351-357.
- Martela, F. ve Ryan, R. M. (2016b). The benefits of benevolence: Basic psychological needs, beneficence, and the enhancement of well-being. *Journal of Personality, 84*(6), 750-764.
- Matsuba, M. K. ve Walker, L. J. (2004). Extraordinary moral commitment: Young adults involved in social organizations. *Journal of Personality, 72*(2), 413-436.
- Monroe, K. R. (2002). Explicating altruism. *Altruism and Altruistic Love. Science, Philosophy, and Religion in Dialogue*. Ed. by SG Post et al. Oxford University Press.
- Mulder, L. B., ve Aquino, K. (2013). The role of moral identity in the aftermath of dishonesty. *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 121*(2), 219-230.
- Narvaez, D. (2008). Triune ethics: The neurobiological roots of our multiple moralities. *New Ideas in Psychology, 26*(1), 95-119.
- Narvaez, D., Lapsley, D. K., Hagele, S. ve Lasky, B. (2006). Moral chronicity and social information processing: Tests of a social cognitive approach to the moral personality. *Journal of Research in Personality, 40*(6), 966-985.

- Niemiec, C. P., Lynch, M. F., Vansteenkiste, M., Bernstein, J., Deci, E. L. ve Ryan, R. M. (2006). The antecedents and consequences of autonomous self-regulation for college: A self-determination theory perspective on socialization. *Journal of Adolescence*, 29(5), 761-775.
- Pavey, L., Greitemeyer, T., ve Sparks, P. (2011). Highlighting relatedness promotes prosocial motives and behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 37(7), 905-917.
- Patrick, R. B., Bodine, A. J., Gibbs, J. C. ve Basinger, K. S. (2018). What accounts for prosocial behavior? Roles of moral identity, moral judgment, and self-efficacy beliefs. *The Journal of Genetic Psychology*, 179(5), 231-245.
- Rabaglietti, E., Vacirca, M. F. ve Pakalniskiene, W. (2013). Social-emotional competence and friendships: Prosocial behaviour and lack of behavioural self-regulation as predictors of quantity and quality of friendships in middle childhood. *European Journal of Child Development, Education and Psychopathology*, 1(1), 5-20.
- Ryan, R. M. ve Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 55(1), 68.
- Ryan, R. M. ve Deci, E. L. (2002). Overview of self-determination theory: An organismic dialectical perspective. *Handbook of self-determination research*, University of Rochester Press, 2, 3-33.
- Ryan, R. M. ve Deci, E. L. (2012). Multiple identities within a single self. *Handbook of self and identity* (2. Baskı) içinde (s. 225-246). The Guilford Press.
- Ryan, R. M. ve Deci, E. L. (2017). Psychological needs: varied concepts and a preliminary description of SDT's approach. *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness* içinde (s. 80-101). The Guilford Press.
- Ryan, R. M. ve Deci, E. L. (2019). Brick by brick: The origins, development, and future of self-determination theory. *Advances in motivation science* (Vol. 6) içinde (s. 111-156). Elsevier.
- Ryan, R. M., Domenico, S. I. D., Ryan, W. S. ve Deci, E. L. (2017). Pervasive influences on wellness and thriving: Cultural, political, and economic contexts and the support of basic psychological needs. F. Guay, H. W. Marsh, D. M. McInerney ve R. G. Craven (Ed.) *Self: Driving positive psychology and well-being* içinde (s. 199-231). IAP Information Age Publishing.
- Ryan, R. M., Rigby, S. ve King, K. (1993). Two types of religious internalization and their relations to religious orientations and mental health. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(3), 586.
- Šakan, D., Žuljević, D. ve Rokvić, N. (2020). The role of basic psychological needs in well-being during the COVID-19 outbreak: A self-determination theory perspective. *Frontiers in Public Health*, 8, 583181.
- Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H. ve Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), 23-74.
- Selvi, K. ve Bozo, Ö. (2020). The dark side of bodybuilding: the role of bodybuilding activities in compensation of frustrated basic psychological needs. *Motivation and Emotion*, 44(2), 190-208.
- Shao, R., Aquino, K. ve Freeman, D. (2008). Beyond moral reasoning: A review of moral identity research and its implications for business ethics. *Business Ethics Quarterly*, 18(4), 513-540.

- Sheldon, K. M. ve Prentice, M. (2019). Self-determination theory as a foundation for personality researchers. *Journal of Personality*, 87(1), 5-14.
- Soenens, B. ve Vansteenkiste, M. (2011). When is identity congruent with the self? A self-determination theory perspective. *Handbook of identity theory and research* içinde (s. 381-402). Springer New York.
- Soenens, B., Berzonsky, M. D., Vansteenkiste, M., Beyers, W. ve Goossens, L. (2005). Identity styles and causality orientations: In search of the motivational underpinnings of the identity exploration process. *European Journal of Personality*, 19(5), 427-442.
- Soenens, B., Vansteenkiste, M., Lens, W., Luyckx, K., Goossens, L., Beyers, W. ve Ryan, R. M. (2007). Conceptualizing parental autonomy support: adolescent perceptions of promotion of independence versus promotion of volitional functioning. *Developmental Psychology*, 43(3), 633.
- Su, T., Tian, L. ve Huebner, E. S. (2021). The reciprocal relations among prosocial behavior, satisfaction of relatedness needs at school, and subjective well-being in school: A three-wave cross-lagged study among Chinese elementary school students. *Current Psychology*, 40, 3734-3746.
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2014). *Using Multivariate Statistics* (6. Baskı). Pearson.
- Tian, L., Chen, H. ve Huebner, E. S. (2014). The longitudinal relationships between basic psychological needs satisfaction at school and school-related subjective well-being in adolescents. *Social Indicators Research*, 119, 353-372.
- Vallerand, R. J. (1997). Toward a hierarchical model of intrinsic and extrinsic motivation. *Advances in experimental social psychology* (Vol. 29) içinde (s. 271-360). Academic Press.
- Vallerand, R. J. ve Reid, G. (1984). On the causal effects of perceived competence on intrinsic motivation: A test of cognitive evaluation theory. *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 6(1), 94-102.
- Van den Broeck, A., Vansteenkiste, M., De Witte, H. ve Lens, W. (2008). Explaining the relationships between job characteristics, burnout, and engagement: The role of basic psychological need satisfaction. *Work & stress*, 22(3), 277-294.
- Vansteenkiste, M., Lens, W., Soenens, B. ve Luyckx, K. (2006). Autonomy and relatedness among Chinese sojourners and applicants: Conflictual or independent predictors of well-being and adjustment? *Motivation and Emotion*, 30, 273-282.
- Vansteenkiste, M., Niemiec, C. P. ve Soenens, B. (2010). The development of the five mini-theories of self-determination theory: An historical overview, emerging trends, and future directions. *The Decade Ahead: Theoretical Perspectives on Motivation and Achievement*, 16, 105-165.
- Vansteenkiste, M., Aelterman, N., De Muyck, G. J., Haerens, L., Patall, E. ve Reeve, J. (2018). Fostering personal meaning and self-relevance: A self-determination theory perspective on internalization. *The Journal of Experimental Education*, 86(1), 30-49.
- Vansteenkiste, M., Ryan, R. M., ve Soenens, B. (2020). Basic psychological need theory: Advancements, critical themes, and future directions. *Motivation and Emotion*, 44, 1-31.
- Vansteenkiste, M., Soenens, B. ve Ryan, R. M. (2023). Basic psychological needs theory: A conceptual and empirical review of key criteria. *The Oxford handbook of self-determination theory*, 84-123. The Oxford University Press

- Vansteenkiste, M., Zhou, M., Lens, W. ve Soenens, B. (2005). Experiences of autonomy and control among Chinese learners: Vitalizing or immobilizing?. *Journal of Educational Psychology*, 97(3), 468.
- Waterman, A. S. (1984). Identity formation: Discovery or creation?. *The Journal of Early Adolescence*, 4(4), 329-341.
- Weinstein, N. ve Ryan, R. M. (2010). When helping helps: autonomous motivation for prosocial behavior and its influence on well-being for the helper and recipient. *Journal of Personality and Social Psychology*, 98(2), 222.
- Wheaton, B., Muthen, B., Alwin, D. F. ve Summers, G. F. (1977). Assessing reliability and stability in panel models. *Sociological Methodology*, 8, 84-136.
- Yang, Y., Guo, Z., Kou, Y. ve Liu, B. (2019). Linking self-compassion and prosocial behavior in adolescents: The mediating roles of relatedness and trust. *Child Indicators Research*, 12, 2035-2049.
- Yılmaz, F., ve Yılmaz, F. (2015). Ahlakî kimlik ölçeği Türkçe formunun geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(4), 111-134.

INVESTIGATING THE ASYMMETRIC EFFECTS OF DISAGGREGATED TOURISM TRANSPORTATION ON ECOLOGICAL FOOTPRINT*

AYRIŞTIRILMIŞ TURİZM TAŞIMACILIĞININ EKOLOJİK AYAK İZİ ÜZERİNDEKİ ASİMETRİK ETKİLERİNİN İNCELENMESİ

Dr. Elif Hilal NAZLIOĞLU¹

Res. Asst. Emre KILIÇ²

Assoc. Prof. Dr. Ersin YAVUZ³

ABSTRACT

The principal motivation for the study is to investigate the effect of tourism transportation on environmental pollution for 16 emerging markets. In the study, which analyses the period 1995-2018, the number of international tourists is classified into three categories as airway, waterway, and land way. Also, the ecological footprint represents environmental pollution. The quantile cointegration test is used, which provides a theoretical basis for exploring the asymmetric structure in the data. According to the results, there is a significant increase in the number of cointegration relationships obtained from the quantile approach compared to the conventional approach. Regarding to the long-run coefficient results, the increase in international tourist transportation encourages pollution. Furthermore, the links between the variables behave differently at the quantiles. In this regard, the evidence highlights the existence of an asymmetric adjustment process conditional on the sign and size of the shocks. Finally, the paper observes that the impact of airway, waterway and land way transportation types on pollution differs across countries.

Keywords: Tourism, Environmental Pollution, Transportation, Asymmetric Persistence, Quantile Cointegration.

JEL Classification Codes: C22, F64, R4, Q01, Z3.

ÖZ

Bu çalışmanın temel motivasyonu, turizm taşımacılığının çevre kirliliği üzerindeki etkisini 16 gelişmekte olan ülke için araştırmaktır. 1995-2018 döneminin incelendiği çalışmada uluslararası turist sayısı havayolu, su yolu ve karayolu olmak üzere üç kategoride ele alınmaktadır. Ekolojik ayak izi ise çevre kirliliğini temsil etmektedir. Verilerdeki asimetrik yapıyı keşfetmek için teorik bir temel sağlayan kantil eşbütünleşme testini kullanıyoruz. Sonuçlara göre, kantil yaklaşımından elde edilen eşbütünleşme ilişkilerinin sayısında geleneksel yaklaşıma kıyasla önemli bir artış söz konusudur. Uzun dönem katsayı sonuçlarına göre, uluslararası turist taşımacılığındaki artış kirliliği teşvik etmektedir. Ayrıca, değişkenler arasındaki bağlantılar kantillerde farklı davranmaktadır. Bu bağlamda, kanıtlar şokların işaretine ve boyutuna bağlı olarak asimetrik bir uyum sürecinin varlığını vurgulamaktadır. Son olarak, çalışma havayolu, su yolu ve karayolu taşımacılığı türlerinin kirlilik üzerindeki etkisinin ülkeler arasında farklılık gösterdiğini gözlemlemektedir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Çevre Kirliliği, Taşımacılık, Asimetrik Kalıcılık, Kantil Eşbütünleşme.

JEL Sınıflandırma Kodları: C22, F64, R4, Q01, Z3.

* The study is prepared from the paper titled "The Impact of Tourism on The Ecological Footprint: Evidence from the Quantile Co-integration Approach for Emerging Countries" that was presented on 16-17.03.2023 in the 1st International Energy Congress (IEC) Congress and was not published as full-paper in the Proceedings Book.

¹ Pamukkale University, Denizli Social Sciences Vocational School, Department of Hotel, Restaurant and Catering Services, enazlioglu@pau.edu.tr

² Istanbul Nişantasi University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Capital Markets and Portfolio Management, emre.kilic@nisantasi.edu.tr

³ Pamukkale University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Public Finance, ersiny@pau.edu.tr

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Amaç ve Kapsam:

Çevre kirliliğinin önemli belirleyicilerinden biri, etkisini her geçen gün artıran turizm sektörüdür. Çalışma, 1995-2018 dönemi için 16 gelişmekte olan ülkede (Brezilya, Çin, Şili, Kolombiya, Endonezya, Hindistan, Kore, Malezya, Meksika, Peru, Polonya, G. Afrika, S. Arabistan, Filipinler, Türkiye ve Tayland) havayolu, su yolu ve karayolu turizm taşımacılığının çevre kirliliği üzerindeki etkisini ampirik olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma literatüre dört açıdan katkı sunmaktadır: İlk olarak çalışma, turizm taşımacılığını havayolu, su yolu ve karayolu olarak ayrıştırarak çevre kirliliği üzerindeki etkilerini araştırmaktadır. İkinci olarak, çalışmada çevre kirliliğini temsilen yaygın olarak tercih edilen karbon emisyonu yerine daha kapsamlı olan ekolojik ayak izi göstergesi kullanılmaktadır. Üçüncü olarak, çalışma verilerine ulaşılabilen 16 gelişmekte olan ülkeyi analiz ederek, gelişmekte olan piyasalar açısından kapsamlı kanıtlar sunmaktadır. Son olarak çalışma, uygulanan asimetric yaklaşım ile turizm taşımacılığı ile çevre kirliliği arasındaki bağı, pozitif ve negatif şoklara ayrıştırarak alana yeni bakış açısı kazandırmaktadır.

Yöntem:

Ekonomik değişkenler arasındaki ilişki farklı kantillerde değişkenlik gösterebilmektedir (Syed vd., 2019). Dolayısıyla kantil tabanlı yaklaşımlar bu değişkenliği yakalamak ve doğru bir şekilde açıklamak için kullanışlıdır. Ayrıca ampirik modellerde hata terimi ve açıklayıcı değişkenler arasında içsellik sorunu oluşabilmektedir. Bu sorun, tahmincilerin asimptotik dağılımlarında değişikliklere neden olabilmekte ve sonuçlarda tahminlerin yanıltıcı olmasına yol açmaktadır (Portnoy, 1991). Çalışmada, Xiao (2009) tarafından geliştirilen kantil tabanlı yaklaşım (QCR testi) uygulanmaktadır. Değişkenler arasındaki ilişkiyi pozitif ve negatif şoklara ayrıştırarak incelemesi, içsellik dikkate alınması ve ağır kuyruklu dağılımlara karşı dayanıklı olması, QCR yaklaşımının avantajlarıdır. Kullanılan yöntem, modellere ilişkin eşbütünleşme sonuçlarının yanı sıra pozitif ve negatif şokları dikkate alarak etkilere ilişkin katsayılar üretmektedir.

Bulgular:

Analizde ilk olarak, değişkenlerin birim kök seviyeleri Dickey ve Fuller (ADF) (1979) testi ile incelenmektedir. Sonuçlar, az sayıda istisna dışında değişkenlerde düzey seviyede birim kök olduğunu ortaya koymaktadır. Değişkenlerin birinci farkları alındığında ise, durağanlaştıkları tespit edilmektedir. Birim kök testinin ardından havayolu, su yolu ve karayolu turizm taşımacılığı ile ekolojik ayak izi modellerinde eşbütünleşme ilişkisi sınamaktadır. Çalışma, karşılaştırma yapmak amacıyla Xiao (2009) kantil yaklaşımın yanı sıra geleneksel yaklaşımlardan biri olan Engle-Granger (EG) (1987) testini de uygulamaktadır. EG (1987) sonuçlarına göre, havayolu modelinde yedi ülkede (Şili, Kolombiya, Kore, Malezya, Meksika, Peru ve S. Arabistan), su yolu modelinde bir ülkede (Peru) ve karayolu modelinde üç ülkede (Şili, Meksika ve Türkiye) eşbütünleşme ilişkisi bulunurken, diğer ülkelerde değişkenler uzun vadede birlikte hareket etmemektedir. Kantil eşbütünleşme yaklaşımından elde edilen sonuçlarda ise havayolu modelinde bir ülkede (Polonya), su yolu modelinde üç ülkede (Malezya, Polonya ve S. Arabistan) ve karayolu modelinde bir ülkede (Meksika) eşbütünleşmenin olmadığı gözlenmektedir. Dolayısıyla kantil yaklaşımda daha fazla eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmektedir. Eşbütünleşme testlerinin ardından, ilişkinin boyutu ve yönünü belirlemek amacıyla katsayı tahminleri yapılmaktadır. Bu kapsamda, modellerde yer alan değişkenlere dair 0.1'den 0.9'a kadar her kantil için regresyon katsayıları hesaplanmaktadır. Anlamlı katsayı bulgularının pozitif işarete sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla tüm taşımacılık türleri, ekolojik ayak izini artırarak çevresel bozulmaya neden olmaktadır. Model bazında sonuçlar incelendiğinde Şili, Kolombiya, Kore, Peru ve Filipinler'de havayolu taşımacılığının; Çin, Endonezya, Tayland ve Türkiye'de su yolu taşımacılığının; Brezilya, Hindistan, Malezya, G. Afrika ve S. Arabistan'da karayolu taşımacılığının diğer taşımacılık türlerine kıyasla daha fazla çevresel baskıyı artırdığı gözlenmektedir. Ayrıca tüm modellerde katsayılara ilişkin etkilerin pozitif ve negatif şoklarda değiştiği görülmektedir.

Sonuç ve Tartışma:

Çalışma, 16 gelişmekte olan ülkede havayolu, su yolu ve karayolu turizm taşımacılığının ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerini EG (1987) ve QCR yaklaşımları ile analiz etmektedir. Eşbütünleşme testi sonuçları açısından geleneksel yaklaşım ile kantil bazlı yaklaşım arasında dramatik fark gözlenmektedir. Karayolu modelinde EG testi, örneklemin %21'inde eşbütünleşme tespit ederken, QCR testi örneklemin %92'sinde benzer sonuca ulaşmaktadır. Bu oranlar, su yolu modeli için %26'dan %83'e, havayolu modeli için ise %41'den %94'e yükselmektedir. Sonuçlar, kantil yaklaşımların veri yapısını daha iyi açıkladığına işaret etmektedir. Ampirik kanıtlar, gelişmekte olan ülkelerde turizm taşımacılık türlerinin genel olarak ekolojik ayak izini olumlu yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Ancak bu etkilerin boyutu, taşımacılık türleri ile pozitif ve negatif şoklara göre farklılaşmaktadır. Dolayısıyla hükümetler, kısa vadede çevresel zararı en fazla olan taşımacılık türünden diğerlerine geçiş yapmaları gerekmektedir. Uzun vadede ise, taşımacılık türlerinde fosil yakıt kullanımının azaltılması ve yenilenebilir enerji kaynaklarının teşvik edilmesi yönünde politikalar uygulanmalıdır. Ayrıca çalışma, turizm taşımacılığı-çevre kirliliği ilişkisinde asimetric yapının etkin olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır. Gelecekteki çalışmalar için, benzer modellerin farklı örneklem için uygulanması önerilebilir. Çalışmada çevre göstergesi olarak ekolojik ayak izi tercih edilmiştir. Yapılacak çalışmalarda çevre kirliliği, çevre arzı veya çevre kalitesine dair diğer çevre göstergeleri kullanılabilir. Son olarak, dinamik bir sürece sahip olan ampirik yaklaşımlar takip edilerek, veri yapısını daha iyi açıklayacak yeni testler uygulanabilir.

1. INTRODUCTION

Climate crisis and environmental degradation are the major future challenges of the world. These two problems directly affect 11 of the 17 goals set by the United Nations (UN) for the global challenges of the century (UN, 2023). To realise the global goals, measures to improve environmental quality are discussed in many areas. One of these main areas is tourism, which plays an important role in terms of both national and world economy.

The tourism, which is an important component of the service sector, increased by 5.6% on average for 1995-2019, representing 1.8% and 6.8% of world GDP and exports, respectively (WB, 2023). In the second decade of the 21st century, the total number of tourist arrivals reached 1.466 billion, an increase of nearly 50% (UNWTO, 2023a). Meanwhile, the sector supported one of the 11 business lines in the world economy, employing 289.5 million jobs in 2021 (WTTC, 2022). Unsurprisingly, the environmental costs of the tourism sector, which has a large economic volume and impact area, are also increasing. For example, according to the Climate Change and Tourism-Responding to Global Challenges report, carbon emissions (CO₂) from the global tourism sector is projected to rise by 161% by 2035 (UNWTO, UNEP & WMO, 2008).

The sum of CO₂ emitted from the products purchased by tourists and directly in the realisation of activities reflects the tourism carbon footprint (Lenzen et al., 2018). Besides, energy consumption required for tourism activities and zoning works required by the sector are other factors that stimulate pollution (Becken et al., 2003; Gössling, 2013; Cadarso Gómez et al., 2015; Gao & Zhang, 2021; Li et al., 2022). However, pollution caused by tourism transportation is prominent among these factors. Because tourism transportation causes approximately 75% of tourism-related pollution. Therefore, various measures such as technological improvements and market-based regulations are needed for the transportation sector (UNWTO, UNEP & WMO, 2008). With this motivation, the paper focuses on tourism transportation pollution and provides empirical evidence for mitigation policies for emerging markets (EMs).

EMs have a vital role in terms of environmental pollution on a global scale. The EMs examined in the analysis represented about one-third of the global ecological footprint (EF) in 1995, which jumped to 46.5% in 2018 (GFN, 2023). Favouring aggressive growth and development policies in EMs leads to high pollution. Meanwhile, EMs, with nearly six billion tourist arrivals, host about one-fifth of the global tourist arrivals (UNWTO, 2023b). ICAO (2017) also emphasises the increasing attractiveness of international tourism in EMs.

In light of these statistics, the paper analyses the relationship between transport activities and environmental degradation in international tourism for EMs. We categorise the types of tourism transport in EMs into air tourism arrivals (AIR), water tourism arrivals (WATER) and land tourism arrivals (LAND). In this way, we can see the impact of sub-categories of tourism transport on EF separately. The relationship between tourism transportation and environmental pollution is analysed with the quantile cointegration (Quantile Cointegrating Regression (QCR)) approach proposed by Xiao (2009). Quantile cointegration method has many advantages over conventional cointegration methods. It can take into account the possible endogeneity problem that may arise in analyses with market data, and the tail distributions that may arise due to reasons such as economic shocks, political moves and domestic market conditions etc. It allows the relationship between variables to be analysed on a quantile basis. Especially in samples such as EMs where the volatility in the economy is high, it allows asymmetric analysis of economic relations by separating positive and negative shocks to the series⁴. Accordingly, when tourism transportation increases and/or decreases, its effect on environmental pollution can be decomposed and analysed.

Empirical evidence reveals the existence of a long-run relationship between tourism transportation types and EF in EMs. Moreover, the findings prove the existence of an asymmetric effect and report that this effect varies depending on the size and sign of the shock. These findings point out that the sign and size of the shock should be taken into account in the policies to be produced regarding the relationship between tourism transportation and environmental pollution.

⁴ Asymmetric structure in economic series refers to a situation where the data or results are not symmetric. This can manifest itself in a variety of economic contexts. Asymmetry can be caused by natural distributional features (such as skewness and kurtosis), exogenous economic shocks, policy responses, heteroskedasticity in time series, behavioural biases and non-linear relationships. The recognition and modelling of this asymmetry is important for the understanding of economic phenomena because it explains why some events have larger effects than others, why economic data are not symmetric, and avoids possible biases by taking into account the distributional properties of the data.

The paper contributes to the gap in the literature in four ways: Firstly, the paper is the first attempt to analyse the environmental impact of tourism transportation by decomposing it as airway, waterway and land way sub-types. Secondly, the research uses the more comprehensive EF instead of the widely preferred CO₂ as an environmental indicator. Hunter and Shaw (2007) argued that EF is a more appropriate indicator for existing and potential tourism activities from a broader ecological demand perspective. Thirdly, the empirical model brings more holistic evidence by analyzing 16 EMs for which data are available. Finally, the empirical method gains an asymmetric perspective by disaggregating the nexus between tourism transportation and EF into positive and negative shocks.

2. LITERATURE REVIEW

Researchers have been questioning the environmental impact of tourism, a driving force for sustainable development, especially since the early 2000s. While most of these papers reflect environmental degradation through CO₂ (Solarin, 2014; Paramati et al., 2017), more recent researchers analyze the EF (Peeters & Schouten, 2006; Martín-Cejas & Sánchez, 2010; Yavuz et al., 2023; 2024). EF calculates the ecological assets needed to produce the natural resources consumed by any population or product and to absorb its wastes. EF is more inclusive than other environmental indicators as it consists of six components namely carbon demand, built-up land, forest area, cropland, fishing grounds, and grazing land (GFN, 2024). On the other side of the equation, the tourism indicator is represented by two main variables as tourism revenues (Paramati et al., 2017; Gao & Zhang, 2021) and tourism transportation. This paper focuses on the tourism transportation-environmental pollution literature.

In the literature on the environmental impacts of tourism transportation, one group of researchers investigate the holistic impacts of tourism transportation. Peeters and Schouten (2006) note that transportation causes about two-thirds of the tourism-related EF in Amsterdam. Dubois and Ceron (2006) project that the amount of GHG emissions from tourism transportation will nearly double in 2050 for France. Liu et al. (2011) find that transportation is the largest contributor to the energy consumption and carbon emissions of the tourism industry in Chengdu.

The other group of researchers try to answer the question of how the types of tourism transportation affect environmental pollution. Dubois and Ceron (2006) research the tourism transportation-environmental pollution nexus by airplane, train, bus and car. The findings underline that airplane pollution is higher than the others. Lin (2010) analyzes the effects of four components of land way tourism transportation on CO₂ and offers evidence that the use of private cars causes significantly higher emissions compared to others. Martín-Cejas and Sánchez (2010) point out that land way transportation is an important component of tourist EF for Lanzarote. Sanyé-Mengual et al. (2014) examines the effects of tourism transportation on CO₂ by dividing it into airway, land way and waterway. The results highlights the dominant share of airway transportation in total CO₂. Tang et al. (2015) survey the impact of 10 different types of vehicles on CO₂ and reported that the automobile causes the highest emissions, while the yacht causes the lowest emissions. Rico et al. (2019) finds that carbon footprint from tourism transportation is nearly doubled due to airway transportation for Barcelona. Gurcam (2023) produces evidence that the number of flights promotes personal carbon footprint for Cappadocia.

The prominent points in the summarised literature are (i) although CO₂, which is an older indicator of pollution, is used extensively in the literature examining the impact of tourism on the environment, the number of studies that take into account the more comprehensive EF is relatively limited, (ii) there is a puzzle due to the fact that the rate of affecting environmental pollution differs according to the type of transportation and there is no unity, (iii) in regard to the sample group, there are papers that deal with one or more EMs, but there is no study that focuses entirely on EMs, and finally (iv) tourism transportation is not analysed from an asymmetric perspective. This paper differs from the literature in that it focuses on EMs as a sample, considers tourism transportation in three subcategories (airway, waterway and land way) and uses an asymmetric perspective as a methodology.

3. DATA

We selected 16 EM countries (Brazil, China, Chile, Colombia, Indonesia, India, Korea, Malaysia, Mexico, Peru, Poland, S. Africa, S. Arabia, Philippines, Türkiye, and Thailand) as a research sample. Data covers the time period of 1995-2018. The analysis period is determined according to data availability. We follow MSCI for emerging

market classification (MSCI, 2024). There are some restrictions in our data set. We could not access data for four countries in waterway transportation (Chile, Mexico, Colombia and S. Africa) and for two countries in land way transportation (Poland and Korea). Due to data availability, we also examine the period 2004-2018 for S. Arabia. Data is transformed into logarithmic form to eliminate scale differences in the analysis. EF and international inbound tourism arrivals in the model are obtained from Global Footprint Network (GFN, 2023) and World Tourism Organization (UNWTO, 2023a), respectively. Unit root and cointegration tests were carried out using the `tsplib` library developed by Nazlioglu (2021) with the help of GAUSS-24.

Table 1 depicts the descriptive statistics. According to the average of the analysis period, China, which has a very large population, has the highest EF, while Korea contributes the lowest EF. Similarly, China also stands out in tourism transportation. In the analysis period, while China ranks first in the sample in terms of the number of tourist arrivals by waterway and land way, the highest number of tourist arrivals by the airway belongs to Türkiye. Colombia, Peru and Chile are the countries with the lowest average number of tourist arrivals by transportation types.

A pre-test results for the series are also reported in Table 1. According to the results of Jarque and Bera (1987), one country (Philippines) in the EF series, five countries (Indonesia, India, Colombia, Mexico, and Chile) in the land way series, three countries (Korea, S. Arabia, and Philippines) in the waterway series and one country (Chile) in the airway series have non-normal (non-Gaussian) distributions. Four countries (Malaysia, Mexico, S. Arabia, and Thailand) in EF, two countries (China and Malaysia) in land way, four countries (Brazil, S. Africa, S. Arabia, and China) in airway and two countries (Brazil and Türkiye) in waterway have negative skewness values, thus the series show left-tailed distribution. The others have a right-tailed distribution with positive skewness values. Finally, since the kurtosis value is greater than 3 for two countries (Mexico and Philippines) in EF, five countries (Colombia, Indonesia, India, Chile, and Mexico) in land way, three countries (Korea, S. Arabia, and Philippines) in waterway and two countries (Chile and Mexico) in airway, leptokurtic distribution (extreme negative kurtosis) is observed in the series. As the kurtosis value is less than 3 in other series, platykurtic distribution (extreme positive kurtosis) is detected.

Table 1. Descriptive Statistics

Countries	Ecological Footprint (Million gha)				Tourist Arrivals-Airway (Thousand Person)			
	M	S	K	JB (p-val)	M	S	K	JB (p-val)
Brazil	529.1	0.56	1.85	2.580(0.280)	3375.0	-0.70	2.57	2.170(0.340)
Chile	62.5	0.44	1.84	2.140(0.340)	1117.7	1.16	3.42	5.520*(0.060)
China	3698.2	0.08	1.42	2.520(0.280)	14755.4	-0.20	1.48	2.450(0.290)
Colombia	85.0	0.31	1.95	1.480(0.480)	1084.0	0.89	2.86	3.160(0.210)
India	1135.2	0.34	1.69	2.160(0.340)	4310.2	0.37	1.76	2.100(0.350)
Indonesia	338.3	0.43	1.80	2.180(0.340)	4576.5	1.01	2.79	4.130(0.130)
Korea	6.0	0.35	2.69	0.580(0.750)	6685.2	0.70	2.13	2.680(0.260)
Malaysia	101.1	-0.03	1.76	1.540(0.460)	4016.7	0.78	2.42	2.750(0.250)
Mexico	309.9	-0.05	3.10	0.020(0.990)	10490.9	0.98	3.06	3.830(0.150)
Peru	57.8	0.21	1.55	2.280(0.320)	1203.4	0.49	1.94	2.080(0.350)
Philippines	107.8	1.43	4.92	11.840*(0.000)	3335.1	0.93	2.67	3.560(0.170)
Poland	172.4	0.17	1.80	1.550(0.460)	2614.9	0.30	1.58	2.370(0.310)
S. Africa	175.3	0.68	2.44	2.140(0.340)	2205.7	-0.14	1.81	1.500(0.470)
S. Arabia	149.7	-0.51	2.01	1.260(0.530)	9002.6	-0.23	1.58	1.380(0.500)
Thailand	141.0	-0.21	1.98	1.230(0.540)	13997.1	0.98	2.61	4.010(0.130)
Türkiye	209.9	0.16	1.80	1.530(0.460)	17813.9	0.14	1.57	2.110(0.350)

Countries	Tourist Arrivals-Waterway (Thousand Person)				Tourist Arrivals-Land Way (Thousand Person)			
	M	S	K	JB (p-val)	M	S	K	JB (p-val)
Brazil	120.8	-0.22	2.57	0.380(0.830)	1506.7	0.21	2.02	1.130(0.570)
Chile	-	-	-	-	1676.4	1.19	3.31	5.720 ^a (0.060)
China	4609.8	0.34	2.63	0.590(0.750)	90746.2	-0.69	2.36	2.300(0.320)
Colombia	-	-	-	-	128.2	4.37	20.77	391.940 ^a (0.000)
India	32.8	0.41	2.47	0.950(0.620)	660.1	1.89	5.42	20.090 ^a (0.000)
Indonesia	2240.0	0.09	2.75	0.090(0.950)	248.7	3.41	13.65	159.820 ^a (0.000)
Korea	1059.9	1.10	3.48	5.100 ^c (0.080)	-	-	-	-
Malaysia	620.8	0.54	2.41	1.510(0.470)	11333.0	-0.04	1.92	1.170(0.560)
Mexico	-	-	-	-	13648.3	1.58	4.45	12.100 ^a (0.000)
Peru	18.0	0.07	1.42	2.530(0.280)	758.5	0.47	2.09	1.690(0.430)
Philippines	53.6	3.13	13.23	143.920 ^a (0.000)	-	-	-	-
Poland	745.0	0.89	1.98	4.180(0.120)	-	-	-	-
S. Africa	-	-	-	-	68145.6	0.08	1.66	1.810(0.400)
S. Arabia	255.4	1.31	3.94	4.870 ^c (0.090)	5498.4	0.08	1.62	1.940(0.380)
Thailand	325.3	0.84	2.52	3.020(0.220)	2362.4	0.80	2.55	2.740(0.250)
Türkiye	82.8	-0.25	2.14	1.000(0.610)	5051.1	0.11	1.52	2.240(0.330)

Notes: JB is refers to Jarque and Bera (1987), the test of normality. Values in parentheses represent probability values for the JB test. M: Mean, S: Skewness, K:Kurtosis. The statistics in the table are calculated with raw data. ^a, ^b, ^c denote the significance level at 1%, 5%, and 10%, respectively.

For a visual inspection we plotted the long-term link between EF and tourist arrivals by mode of transportation in Appendix 1. According to Figure 1, the tendency of the variables to converge in equilibrium points to the co-movement of the variables in almost all countries. However, the observation of periodic breaks in the variables leads to the need for quantile-based analysis. A time-varying cointegration link can emerge as periodic shocks can differentiate the relationship between the parameters.

4. METHOD

The relationship between economic variables may vary in different quantiles (Syed et al., 2019). Quantile-based approaches are useful for capturing and accurately explaining this variability.

In econometric analyses using market data, there may be a relationship problem between the error term and the explanatory variable(s) (endogeneity). This possible endogeneity problem causes changes in the asymptotic distributions of the estimators and eventually leads to biases estimates (Portnoy, 1991). To overcome this problem, Saikkonen (1991) develops a parametric augmented QCR approach (with added leads and lags). Therefore, Xiao (2009) makes this approach suitable for quantile-base analysis.

This approach is a renewal of the conventional approach in terms of being able to decompose positive and negative shocks in the relationship between variables, taking endogeneity into account and being robust to the heavy-tailed distributions.

We start the modelling with Equation 1:

$$y_t = d_t + \beta_t X_t + e_t \quad (1)$$

where d_t is the deterministic components (constant/trend) matrix. β is the time-varying regression coefficient. X_t is the independent variable(s) matrix. $e_{i,t}$ is the error term.

Xiao (2009) calculates the conditional quantile τ of y_t as follows:

$$Q_{i\tau}(\tau|X_t) = \alpha(\tau) + \beta(\tau)X_t + \sum_{j=-K}^K \gamma_j(\tau) \cdot X_{t-j} + F_\varepsilon^{-1}(\tau) \tag{2}$$

where $F_\varepsilon(\tau)$ is the error term for each quantile. K and $-K$ are the leads and lags of ΔX_t , respectively, and are added to the model to correct for endogeneity. $\beta(\tau)$ is the time-varying cointegration coefficient for each quantile.

The γ_n statistic is used to test for the existence of a cointegration relationship and is formulated as follows:

$$\gamma_n = \frac{1}{\omega_\psi^* \sqrt{n}} \sum_{j=1}^K \psi_\tau(\varepsilon_{j\tau}) \tag{3}$$

where ω_ψ^* is the long-run variance of $\psi_\tau(\varepsilon_{j\tau})$. $\varepsilon_{j\tau}$ are the errors from the QCR. The γ_n statistic tests " H_0 : cointegration" against " H_A : no cointegration".

5. EMPIRICAL RESULTS

We start the empirical analysis by examining the unit root levels of the variables. At this point, we use the Dickey and Fuller (ADF) (1979) unit root test. The results are given in Table 2. With very few exceptions, the null hypothesis of unit root cannot be rejected at the level, i.e. the variables have a unit root process. When first differences are taken, all variables come stationary. Accordingly, our variables have I(1) process.

Table 2. Unit Root Test (Dickey & Fuller, 1979)

Countries	Level							
	$\ln EF_t$		$\ln AIR_t$		$\ln WATER_t$		$\ln LAND_t$	
	statistic	p-val.	statistic	p-val.	statistic	p-val.	statistic	p-val.
Brazil	-1.371(0)	0.579	-4.754(0) ^a	0.001	-2.820(1) ^c	0.072	-4.534(2) ^a	0.002
Chile	-0.356(0)	0.901	0.609(0)	0.987	-	-	0.290(0)	0.972
China	-0.554(1)	-0.554	-1.497(0)	0.517	-2.022(0)	0.276	-4.291(0) ^a	0.003
Colombia	-1.035(0)	0.723	-0.997(0)	0.737	-	-	-6.765(0) ^a	0.000
India	0.256(0)	0.970	-0.018(0)	0.948	-2.250(0)	0.195	0.825(0)	0.992
Indonesia	0.997(2)	0.995	0.659(0)	0.988	-2.251(0)	0.195	3.432(1)	0.999
Korea	-2.007(0)	0.282	-0.099(1)	0.938	-1.248(0)	0.635	-	-
Malaysia	-0.751(1)	0.813	-0.580(0)	0.857	-1.646(0)	0.444	-1.191(0)	0.660
Mexico	-4.125(0) ^a	0.004	-0.097(0)	0.939	-	-	0.380(0)	0.977
Peru	0.127(1)	0.961	-0.820(0)	0.794	-1.158(1)	0.673	-1.548(2)	0.491
Philippines	0.692(0)	0.989	0.925(0)	0.994	-0.096(1)	0.938	-	-
Poland	-2.192(0)	0.214	-0.708(2)	0.824	-1.552(1)	0.490	-	-
S. Africa	-1.017(0)	0.729	-1.770(1)	0.384	-	-	-1.543(0)	0.495
S. Arabia	-4.425(1) ^a	0.005	-1.615(0)	0.450	-1.667(0)	0.425	-1.740(0)	0.392
Thailand	-1.117(0)	0.691	0.657(0)	0.988	-1.266(0)	0.627	-1.112(2)	0.691
Türkiye	-0.127(1)	0.935	-1.017(0)	0.729	-2.192(0)	0.214	-0.615(0)	0.849

Countries	First Difference							
	$\ln EF_t$		$\ln AIR_t$		$\ln WATER_t$		$\ln LAND_t$	
	statistic	p-val.	statistic	p-val.	statistic	p-val.	statistic	p-val.
Brazil	-4.490(0) ^a	0.002	-5.675(0) ^a	0.000	-4.257(2) ^a	0.004	-6.104(2) ^a	0.000
Chile	-5.971(0) ^a	0.000	-4.088(0) ^a	0.005	-	-	-3.868(0) ^a	0.008
China	-2.643(2) ^c	0.099	-5.985(0) ^a	0.000	-5.245(0) ^a	0.000	-2.679(0) ^c	0.094
Colombia	-5.880(0) ^a	0.000	-3.499(0) ^b	0.019	-	-	-2.065(2) ^b	0.040
India	-5.007(0) ^a	0.001	-3.237(0) ^b	0.031	-4.815(0) ^a	0.001	-4.505(0) ^a	0.002
Indonesia	-4.830(0) ^a	0.001	-4.529(0) ^a	0.002	-4.559(0) ^a	0.002	-12.691(0) ^a	0.000
Korea	-5.343(0) ^a	0.000	-8.351(0) ^a	0.000	-5.217(0) ^a	0.000	-	-
Malaysia	-7.746(0) ^a	0.000	-4.084(0) ^a	0.005	-4.929(0) ^a	0.001	-4.227(0) ^a	0.004
Mexico	-7.677(0) ^a	0.000	-5.242(0) ^a	0.000	-	-	-4.145(0) ^a	0.004
Peru	-7.733(0) ^a	0.000	-5.102(0) ^a	0.001	-7.149(0) ^a	0.000	-4.738(1) ^a	0.001
Philippines	-3.511(0) ^b	0.018	-3.476(0) ^b	0.019	-2.322(0) ^b	0.023	-	-
Poland	-2.371(2) ^b	0.021	-3.614(0) ^b	0.015	-2.931(0) ^c	0.058	-	-
S. Africa	-4.454(0) ^a	0.002	-6.487(0) ^a	0.000	-	-	-5.541(0) ^a	0.000
S. Arabia	-6.776(0) ^a	0.001	-3.980(0) ^b	0.011	-2.852(0) ^c	0.078	-4.138(0) ^a	0.009
Thailand	-4.626(0) ^a	0.002	-4.554(0) ^a	0.002	-4.592(0) ^a	0.002	-6.895(1) ^a	0.000
Türkiye	-8.432(0) ^a	0.000	-5.261(0) ^a	0.000	-6.191(0) ^a	0.000	-4.938(0) ^a	0.001

Notes: We determined p with t-statistic by setting maximum lags to 2 for all tests. Values in parentheses indicate the appropriate lag length. The “-” sign indicates the countries whose estimation results could not be obtained due to the availability of data in the relevant variable. p-val<0.01^(a), 0.05^(b), and 0.1^(c) indicate significance at 1%, 5%, and 10%.

In order to present comparative findings, the cointegration relationship is analysed using the conventional and quantile approaches. Table 3 lists the results obtained from cointegration analysis. According to EG (1987), the null hypothesis of no cointegration is rejected for the relationship between EF and AIR in 7 EMs (Chile, Colombia, Korea, Malaysia, Mexico, Peru, and S. Arabia), for the relationship between EF and WATER in 1 EM (Peru) and finally for the relationship between EF and LAND in 3 EMs (Chile, Mexico, and Türkiye).

Conventional methods such as EG (1987) have strict assumptions that the data are Gaussian distributed and that there is no relationship between the error term and the explanatory variables (endogeneity problem). Deviations from these assumptions can lead to biased results. Additionally, conventional methods do not allow β to change over time and can only analyse the linear relationship between variables. At this point, in this study, the relationship between environmental pollution and tourism transportation is analysed with the quantile approach, which can take into account the tailed distributions, is resistant to the possible endogeneity problem and allows for asymmetric (separate effects of positive and negative shocks) analysis.

According to the results of the quantile cointegration approach (see Table 3), the null hypothesis of cointegration is rejected for the relationship between EF and AIR in 1 EM (Poland), for the relationship between EF and WATER in 3 EMs (Malaysia, Poland, and S. Arabia) and lastly for the relationship between EF and LAND in 1 EM (Mexico). Thus, in contrast to conventional method, the quantile approach finds that pollution and tourism transportation are cointegrated in all countries, with a few exceptions.

Table 3. Cointegration Tests Results

Dependent Variable: EF		Conventional Method (Engle & Granger, 1987)					
Countries	AIR		WATER		LAND		
	statistic	prob.	statistic	prob.	statistic	prob.	
Brazil	-1.830(0)	0.621	-1.927(0)	0.574	-1.569(0)	0.737	
Chile	-4.219(0) ^b	0.015	-	-	-3.488(0) ^c	0.063	
China	-2.341(0)	0.377	-0.988(0)	0.905	-1.811(1)	0.630	
Colombia	-3.909(0) ^b	0.028	-	-	-1.358(0)	0.814	
India	-2.046(0)	0.516	-1.480(0)	0.772	-1.409(0)	0.797	
Indonesia	-2.297(0)	0.396	-0.838(0)	0.929	-2.886(0)	0.379	
Korea	-3.367(0) ^c	0.079	-2.725(0)	0.226	-	-	
Malaysia	-3.850(0) ^b	0.032	-3.346(0)	0.082	-2.870(0)	0.182	
Mexico	-3.922(0) ^b	0.028	-	-	-4.177(0) ^b	0.016	
Peru	-4.191(0) ^b	0.016	-3.697(0) ^b	0.043	-2.342(0)	0.376	
Philippines	-2.512(2)	0.307	-2.347(0)	0.374	-	-	
Poland	-2.283(0)	0.403	-2.472(0)	0.320	-	-	
S. Africa	-2.455(0)	0.327	-	-	-3.018(0)	0.144	
S. Arabia	-3.410(0) ^c	0.093	-2.079(0)	0.508	-1.910(0)	0.587	
Thailand	-2.102(0)	0.489	-2.470(0)	0.321	-3.078(0)	0.130	
Türkiye	-3.108(0)	0.124	0.001(1)	0.989	-3.630(0) ^b	0.049	

Dependent Variable: EF		Quantile Method (Xiao, 2009)					
Countries	AIR		WATER		LAND		
	statistic	prob.	statistic	prob.	statistic	prob.	
Brazil	1.410	0.360	1.224	0.849	1.404	0.424	
Chile	1.419	0.353	-	-	1.559	0.130	
China	1.391	0.534	1.467	0.196	1.393	0.572	
Colombia	1.043	0.958	-	-	1.495	0.106	
India	1.512	0.157	1.186	0.916	1.568	0.134	
Indonesia	1.403	0.365	1.483	0.290	1.328	0.640	
Korea	1.454	0.388	1.043	0.975	-	-	
Malaysia	1.431	0.360	1.653 ^c	0.065	1.217	0.876	
Mexico	1.197	0.582	-	-	1.622 ^c	0.099	
Peru	1.266	0.676	1.418	0.354	1.162	0.865	
Philippines	1.305	0.617	1.546	0.146	-	-	
Poland	1.569 ^c	0.093	1.732 ^b	0.039	-	-	
S. Africa	1.289	0.654	-	-	1.523	0.196	
S. Arabia	1.265	0.688	1.423 ^a	0.000	1.388	0.410	
Thailand	1.093	0.940	1.063	0.978	1.311	0.554	
Türkiye	1.232	0.771	1.496	0.239	1.445	0.317	

Notes: We determined p with t-statistic by setting maximum lags to 2 for both tests. Values in parentheses indicate the appropriate lag length. The “-” sign indicates the countries whose estimation results could not be obtained due to the availability of data in the relevant variable. γ_n statistic tests the null hypothesis of cointegration. p-values were based on resampling procedure with 1,000 replications. p-val<0.01(^a), 0.05(^b), and 0.1(^c) indicate significance at 1%, 5%, and 10%.

After determining the cointegration between the variables, long-term coefficient estimates are made to determine the size and sign of the relationship. Table 4 lists the regression coefficients for the relationship between AIR, WATER, and LAND and EF for each quantile from 0.1 to 0.9 for the variables with cointegration relationship. When the coefficient estimates are analysed in general, all statistically significant coefficients have a positive sign. Therefore, we can conclude that tourism arrivals in all modes of transportation increase environmental pollution. In order to see whether this effect varies according to the type of transportation, the coefficients obtained are compared according to the type of tourism transportation. Accordingly, in Chile, Colombia, Korea, Peru, and the Philippines, AIR has a relatively greater impact on EF than other modes of tourism transportation. In China, Indonesia, Thailand, and Türkiye, WATER causes comparatively more environmental damage than other modes of tourism transportation. In Brazil, India, Malaysia, S. Africa, and S. Arabia, LAND is found to increase environmental pressure compared to other modes of tourism transportation.

But is there any effect of sign and size of shocks in the relationship between tourism transportation and environmental pollution? To answer this question, we analyse the impact of positive and negative shocks to airway, waterway and land way tourism arrivals for each country on a quantile basis (see Table 4).

- The Relation between Environmental Pollution and the Airway Tourist Arrivals

The impact of AIR on EF is statistically significant for all quantiles for a group of countries (China, Indonesia, India, Colombia, Chile, Malaysia, Peru, S. Arabia, and Türkiye). There is strong evidence of a relationship between the two variables in these countries. When the coefficients are analysed on a quantile basis, Colombia, India, Indonesia, Peru, and Türkiye have very close magnitudes in each quantile, but in Chile, China, Malaysia, and S. Arabia, the size of the coefficients varies over quantiles. This result suggests that the size and sign of the shock have a significant effect on the impact of AIR on EF in these 4 countries. In Brazil and the Philippines, the effect of AIR on EF is statistically significant for positive shocks. In other words, in these countries, AIR has a statistically significant effect on the EF only when it increases. Otherwise, there is no significant effect of AIR on EF for Brazil and the Philippines. In Korea, Mexico, and S. Africa, on the contrary, the effect of AIR on EF is statistically significant in negative shocks. Finally, in Thailand, the relationship becomes statistically insignificant only for extremely positive shocks. In other quantiles, there is a statistically significant relationship, though of different sizes.

- The Relation between Environmental Pollution and the Waterway Tourist Arrivals

In India, Malaysia, Peru, and Thailand, the impact of WATER on EF is statistically significant for all quantiles. The coefficients vary in magnitude across quantiles. In Brazil and the Philippines, the effect of WATER on EF is significant in the presence of positive shocks. In other words, in these countries, WATER has a negative impact on the EF when it is on the rise. This effect becomes insignificant when it is at its average or when it decreases. In Indonesia, there is a significant relationship in the middle quantiles. The effect becomes insignificant in large positive and large negative shocks. In Türkiye, the relationship becomes significant for negative shocks and extreme positive shocks and there is a significant difference in the coefficient size according to the sign of the shock. An interesting result is that in China and Korea, the effect of WATER on EF is significant for negative shocks and becomes insignificant in other cases.

- The Relation between Environmental Pollution and the Land Way Tourist Arrivals

The coefficients are statistically significant in all cantiles in Chile, India, Malaysia, Peru, S. Africa, Thailand, and Türkiye for relationship between LAND and EF. In Chile, India, S. Africa, and Türkiye, coefficient varies in magnitude across quantiles. There are no significant differences in size of coefficients in Malaysia, Peru, and Thailand. In Brazil, China, and Indonesia, the effect of LAND on EF is significant in the presence of positive shocks. For negative shocks, this effect becomes insignificant. In S. Arabia, only in the middle quantile is the relationship significant, positive, and negative shocks render it insignificant. In Colombia, the relationship becomes significant for negative shocks and for extremely positive shocks and there is a significant difference in the coefficient size according to the sign of the shock.

As a summary inference, Table 4 shows that effect of positive and negative shocks differ in the relationship between environmental pollution and tourism transportation. The size and sign of the shock are effective on the magnitude and significance of the coefficient. In this context, the size of the cointegration relationship in the between AIR, WATER, and LAND and EF behaves differently in different quantiles and has an asymmetric adjustment depending on the sign and size of the shocks.

Table 4. Results of Quantile Cointegration Coefficient for Each Quantile

Countries	$\hat{\beta}(\tau)$	Negative Shocks			Middle Quantiles			Positive Shocks		
		0.1	0.2	0.3	0.4	0.5	0.6	0.7	0.8	0.9
Brazil	Airway	0.021 (0.060)	0.038 (0.117)	0.308 (1.042)	0.321 (1.165)	0.386 ^c (1.654)	0.374 ^c (1.744)	0.401 ^b (2.212)	0.402 ^b (2.193)	0.338 ^c (1.846)
	Waterway	0.052 (0.280)	0.100 (0.545)	0.121 (0.706)	0.227 (1.457)	0.303 ^b (2.025)	0.202 (1.494)	0.236 ^c (1.664)	0.233 (1.567)	0.230 (1.515)
	Land Way	0.021 (0.116)	0.203 (1.082)	0.227 (1.228)	0.275 (1.242)	0.276 (1.339)	0.451 ^b (2.230)	0.367 ^c (1.696)	0.367 (1.607)	0.367 (1.414)
Chile	Airway	0.223 ^b (2.303)	0.252 ^a (3.033)	0.324 ^a (4.887)	0.336 ^a (5.178)	0.364 ^a (5.928)	0.366 ^a (6.349)	0.358 ^a (6.478)	0.357 ^a (6.006)	0.358 ^a (6.023)
	Land Way	0.196 ^c (1.691)	0.264 ^a (2.962)	0.241 ^a (2.887)	0.247 ^a (3.359)	0.248 ^a (3.311)	0.292 ^a (4.095)	0.362 ^a (5.135)	0.343 ^a (5.240)	0.340 ^a (5.194)
China	Airway	0.580 ^a (3.567)	0.635 ^a (4.507)	0.642 ^a (5.068)	0.635 ^a (5.594)	0.666 ^a (5.655)	0.694 ^a (5.936)	0.719 ^a (5.724)	0.513 ^a (3.633)	0.516 ^a (3.533)
	Waterway	1.275 ^a (2.731)	1.201 ^b (2.413)	1.189 ^c (1.818)	1.473 ^c (1.659)	1.629 (1.548)	1.562 (1.142)	2.355 (1.449)	2.316 (1.302)	-0.229 (-0.110)
	Land Way	0.303 (0.341)	0.557 (0.766)	0.615 (0.958)	0.720 (1.303)	0.599 (1.160)	0.607 (1.262)	0.687 (1.612)	0.851 ^b (2.185)	0.404 (1.029)
Colombia	Airway	0.146 ^a (6.553)	0.176 ^a (7.893)	0.176 ^a (8.148)	0.172 ^a (7.696)	0.161 ^a (7.609)	0.143 ^a (7.047)	0.143 ^a (6.826)	0.143 ^a (6.347)	0.124 ^a (5.267)
	Land Way	0.077 ^a (2.683)	0.079 ^a (2.795)	0.085 ^b (2.288)	0.081 (1.530)	0.074 (0.941)	0.127 (1.364)	0.157 (1.523)	0.168 ^c (1.655)	0.103 (1.152)
India	Airway	0.430 ^a (19.311)	0.430 ^a (21.642)	0.447 ^a (23.477)	0.450 ^a (23.889)	0.447 ^a (22.576)	0.440 ^a (24.586)	0.449 ^a (23.743)	0.449 ^a (25.168)	0.442 ^a (24.268)
	Waterway	0.449 ^a (4.261)	0.390 ^a (4.004)	0.305 ^a (3.879)	0.353 ^a (4.598)	0.349 ^a (4.674)	0.344 ^a (4.351)	0.357 ^a (4.483)	0.379 ^a (3.998)	0.236 ^a (2.096)
	Land Way	0.365 ^b (2.105)	0.391 ^a (2.631)	0.528 ^a (3.239)	0.479 ^a (3.898)	0.479 ^a (4.095)	0.504 ^a (4.299)	0.462 ^a (3.163)	0.470 ^a (3.393)	0.517 ^a (2.379)
Indonesia	Airway	0.318 ^a (8.833)	0.322 ^a (8.313)	0.307 ^a (7.066)	0.307 ^a (6.395)	0.317 ^a (5.795)	0.347 ^a (6.074)	0.319 ^a (5.335)	0.323 ^a (4.620)	0.336 ^a (4.446)
	Waterway	-0.245 (-0.215)	0.777 (0.792)	1.454 (1.613)	1.454 ^c (1.957)	1.165 ^c (1.782)	1.027 ^c (1.720)	0.733 (1.379)	0.594 (1.1139)	0.582 (0.993)
	Land Way	0.120 (0.760)	0.119 (0.799)	0.107 (0.743)	0.083 (0.558)	0.073 (0.523)	0.234 (1.610)	0.240 ^b (1.711)	0.312 ^b (2.248)	0.349 ^b (2.482)
Korea	Airway	0.444 (1.622)	0.392 (1.572)	0.412 ^c (1.678)	0.395 (1.544)	0.163 (0.614)	0.327 (1.361)	0.130 (0.506)	0.058 (0.202)	0.155 (0.521)
	Waterway	0.328 ^c (1.867)	0.276 ^c (1.674)	0.082 (0.543)	0.066 (0.467)	0.071 (0.574)	0.105 (0.887)	0.076 (0.617)	0.051 (0.400)	-0.046 (-0.367)
Malaysia	Airway	0.380 ^a (5.836)	0.380 ^a (6.002)	0.317 ^a (5.334)	0.315 ^a (5.327)	0.356 ^a (5.549)	0.315 ^a (4.819)	0.313 ^a (4.234)	0.299 ^a (3.534)	0.242 ^a (2.664)
	Waterway	0.360 ^a (3.066)	0.345 ^a (3.025)	0.286 ^a (2.742)	0.286 ^a (2.970)	0.268 ^a (3.375)	0.269 ^a (3.253)	0.289 ^a (3.978)	0.293 ^a (3.749)	0.293 ^a (3.939)
	Land Way	0.218 (1.532)	0.382 ^a (3.158)	0.398 ^a (4.461)	0.414 ^a (4.863)	0.410 ^a (5.006)	0.419 ^a (5.515)	0.424 ^a (4.961)	0.424 ^a (4.421)	0.382 ^a (3.937)

Countries	$\hat{\beta}(\tau)$	Negative Shocks			Middle Quantiles			Positive Shocks		
		0.1	0.2	0.3	0.4	0.5	0.6	0.7	0.8	0.9
Mexico	Airway	0.218 ^b (2.026)	0.144 (1.542)	0.099 (1.034)	0.110 (0.975)	0.009 (0.070)	-0.061 (-0.420)	-0.081 (-0.523)	-0.130 (-0.782)	-0.195 (-1.142)
	Airway	0.308 ^a (14.076)	0.308 ^a (14.649)	0.308 ^a (12.974)	0.306 ^a (13.688)	0.308 ^a (13.990)	0.292 ^a (13.453)	0.304 ^a (14.621)	0.316 ^a (14.459)	0.320 ^a (13.498)
Peru	Waterway	0.227 ^a (4.176)	0.257 ^a (4.450)	0.249 ^a (4.560)	0.305 ^a (5.621)	0.301 ^a (5.330)	0.303 ^a (5.203)	0.242 ^a (3.889)	0.263 ^a (4.618)	0.263 ^a (4.530)
	Land Way	0.228 ^a (3.658)	0.228 ^a (3.958)	0.266 ^a (4.738)	0.270 ^a (5.326)	0.270 ^a (5.614)	0.236 ^a (5.027)	0.236 ^a (5.085)	0.221 ^a (4.242)	0.237 ^a (4.645)
Philippines	Airway	0.131 (0.939)	0.141 (1.206)	0.138 (1.274)	0.105 (0.975)	0.106 (1.025)	0.113 (1.130)	0.113 (1.059)	0.279 ^a (2.648)	0.276 ^a (2.615)
	Waterway	0.050 (0.567)	0.059 (0.729)	0.107 (1.325)	0.106 (1.399)	0.165 ^b (2.146)	0.161 ^b (2.107)	0.214 ^b (2.515)	0.202 ^b (2.542)	0.175 ^b (2.106)
S. Africa	Airway	0.316 ^c (1.722)	0.264 (0.950)	0.277 ^c (1.681)	0.292 ^c (1.945)	0.171 (1.393)	0.171 (1.419)	0.174 (1.498)	0.181 (1.581)	0.205 (1.708)
	Land Way	0.725 ^a (4.525)	0.736 ^a (4.635)	0.727 ^a (3.980)	0.767 ^a (4.159)	0.895 ^a (4.304)	0.987 ^a (4.610)	0.993 ^a (4.465)	0.998 ^a (4.432)	1.251 ^a (4.464)
S. Arabia	Airway	0.794 ^c (1.794)	0.582 ^c (1.716)	0.602 ^c (1.670)	0.602 ^b (2.186)	0.484 ^c (1.935)	0.513 ^b (2.186)	0.440 ^b (2.035)	0.441 ^b (2.266)	0.524 ^b (2.259)
	Land Way	0.742 (1.432)	0.829 (1.378)	0.855 (1.409)	0.855 (1.427)	0.942 ^c (1.696)	0.101 (0.158)	0.038 (0.075)	0.126 (0.220)	0.126 (0.256)
Thailand	Airway	0.352 ^a (2.707)	0.332 ^a (2.591)	0.380 ^a (2.636)	0.400 ^a (2.845)	0.223 (1.392)	0.308 ^c (1.793)	0.294 ^c (1.715)	0.127 (0.697)	0.146 (0.762)
	Waterway	0.440 ^a (3.865)	0.412 ^a (3.776)	0.333 ^a (3.061)	0.342 ^b (2.564)	0.270 ^b (2.012)	0.243 ^c (1.701)	0.227 (1.638)	0.224 (1.596)	0.265 ^c (1.945)
	Land Way	0.308 ^a (5.698)	0.315 ^a (5.890)	0.290 ^a (4.758)	0.278 ^a (4.027)	0.325 ^a (4.338)	0.351 ^a (3.979)	0.338 ^a (3.547)	0.301 ^a (2.660)	0.300 ^a (2.241)
Türkiye	Airway	0.364 ^a (7.248)	0.323 ^a (6.747)	0.331 ^a (6.783)	0.355 ^a (7.065)	0.355 ^a (7.133)	0.339 ^a (6.842)	0.314 ^a (6.487)	0.288 ^a (5.923)	0.316 ^a (6.764)
	Waterway	0.777 ^c (1.937)	0.758 ^c (1.878)	0.679 ^c (1.785)	0.543 (1.370)	0.355 (0.843)	0.355 (0.802)	0.328 (0.652)	1.041 ^c (1.724)	0.800 (1.232)
	Land Way	0.378 ^a (5.498)	0.282 ^a (4.169)	0.285 ^a (4.093)	0.294 ^a (4.661)	0.293 ^a (5.159)	0.246 ^a (4.896)	0.266 ^a (5.327)	0.264 ^a (5.791)	0.270 ^a (5.639)

Notes: 0.1, ..., 0.9 represent specific quantiles. $\hat{\beta}(\tau)$ is the quantile cointegration estimates with 2 lead and lag. Values in parentheses give t-statistics for $\hat{\beta}(\tau)$. t-table values are 1.645 (10%), 1.960 (5%) and 2.578 (1%). The “-” sign indicates the countries whose estimation results could not be obtained due to the availability of data in the relevant variable. We use resampling procedure with 1,000 replications. a, b, and c indicate significance at 1%, 5%, and 10% respectively.

6. CONCLUSION AND DISCUSSION

The paper explores the effect of tourism transportation disaggregated into airway, waterway and land way on EF in 16 EMs for the period 1995-2018 using conventional (EG, 1987) and quantile (Xiao, 2009) approaches. The cointegration findings reveal a dramatic difference between conventional and quantile methods. While the EG test detects cointegration in 21% of the sample for the land way model, this rate jumps to 92% in the QCR test. Similarly, these rates increase from 26% to 83% for the waterway model and from 41% to 94% for the airway model. The significant differences between the findings of the tests imply that the quantile approach better captures the dynamics in the data structure.

In the QCR test, quantile-based coefficients offer information about the size and direction of the link between variables. In accordance with the results, land way transportation for S. Arabia, S. Africa, Malaysia, India, Brazil waterway transportation for China, Indonesia, Thailand, and Türkiye and airway transportation for Philippines, Colombia, Korea, Mexico, Peru, and Chile increase EF more than other types. In the short run, governments can improve environmental quality by transitioning gradually to transportation types that produce the least EF. In the long run, governments should minimise fossil fuel consumption in transportation types and promote renewable energy. In addition, countries suffering from ecological deficit should attempt to enrich their biocapacity, which is considered as an antidote to EF. For this goal, protecting and increasing the amount of biocapacity components consisting of forest, grazing land, fishing ground, cropland, etc. is of vital importance for sustainable environment. Thus, a part of the EF stimulated by tourism transportation will be absorbed by biocapacity.

The quantile-based results also reveal that countries need to consider the asymmetric structure in their tourism transportation-environment policies. In the land way model, positive shocks in Indonesia, Brazil, and China, negative shocks in Colombia and moderate shocks in S. Arabia increase environmental stress. In the airway model, positive shocks for the Philippines and Brazil and negative shocks for Thailand, Korea, Mexico, and S. Africa trigger EF stress. Finally, in the waterway model, moderate shocks for Indonesia, both negative and positive shocks for Türkiye, positive shocks for the Philippines and Brazil, and negative shocks for Korea, Thailand, and China lead to greater environmental degradation. In other countries, shocks have no effect on the tourism transportation-EF nexus. In general, positive shocks to fossil fuel-intensive tourism transportation types reduce environmental quality, which is in accordance with expectations. On the other hand, it is surprising that environmental stress increases with negative shocks. This can be explained by negative shocks occurring in less polluting transportation types. In sum, the paper highlights the need for EMs governments to consider asymmetric evidence and the impact of shocks in designing policies for sustainable tourism transportation.

Transportation services have a negative impact on the EF in both the short and long term, with different modes of transportation in different countries. Governments should start by identifying the modes of transportation that increase the EF the most and make decisions to gradually move to more ecological practices. For example, tourists should be motivated to walk in places that are within walking distance of their destination. Governments should market (advertise) and inform tourists about the positive effects of walking on personal health and the environment. Tourists should also be encouraged to choose eco-friendly transportation such as bicycles, public transportation, shuttle transportation and hybrid vehicles. Tourism businesses should be oriented towards eco-tourism, alternative tourism and sustainable tourism practices with the support of sector stakeholders and policy makers. For example, these businesses can be encouraged to obtain sustainable tourism certificates such as Green Star and Blue Flag. Sustainable tourism and travel are now known, considered and preferred by tourists.

For future papers, researchers can contribute to the tourism transportation-environment literature with different environmental indicators, different sample groups or new generation empirical approaches that are more suitable for the data structure.

DECLARATION OF THE AUTHORS

Declaration of Contribution Rate: The authors have equal contributions.

Declaration of Support and Thanksgiving: No support is taken from any institution or organization.

Declaration of Conflict: There is no potential conflict of interest in the study.

REFERENCES

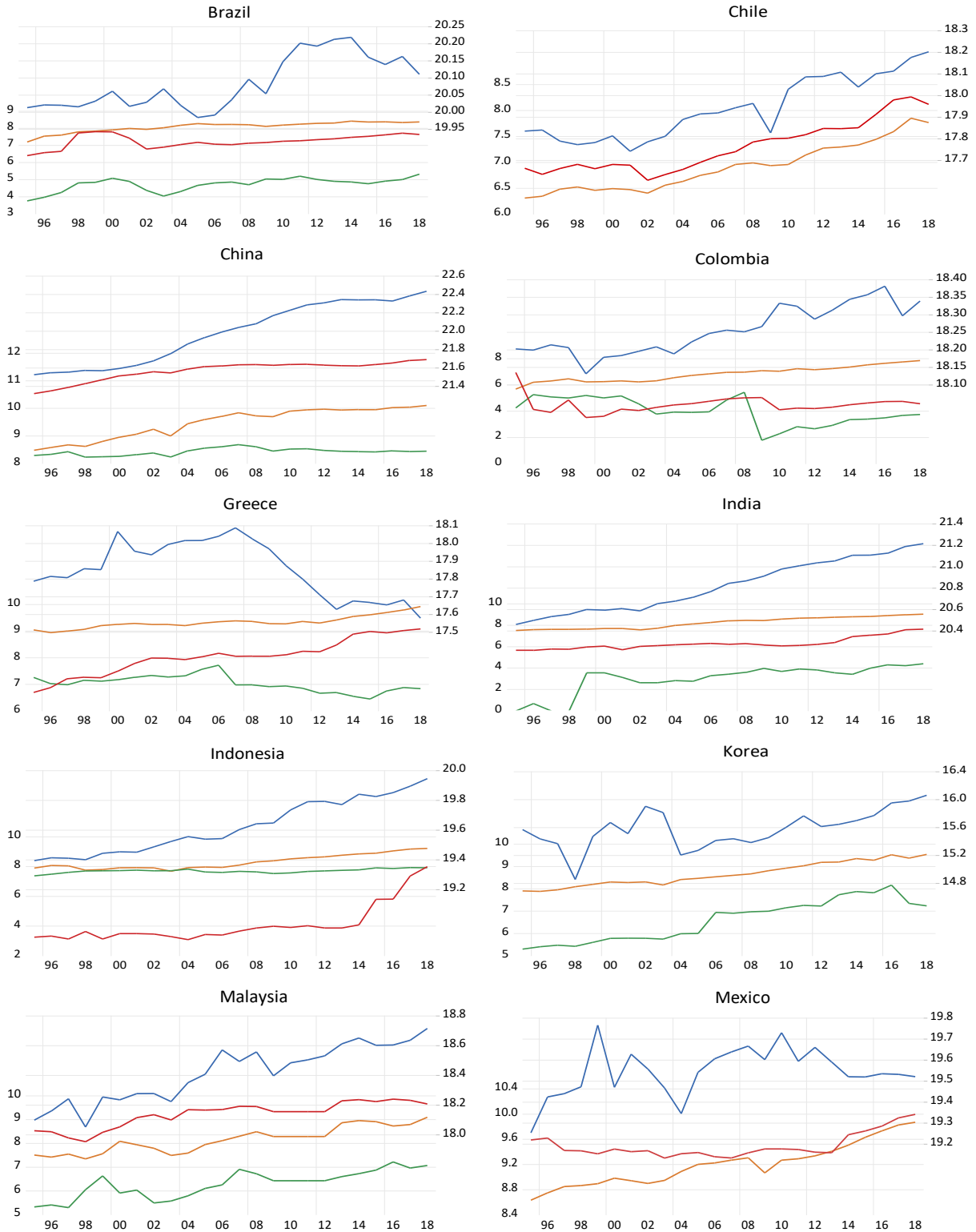
- Becken, S., Simmons, D. G., & Frampton, C. (2003). Energy use associated with different travel choices. *Tourism Management, 24*(3), 267-277. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(02\)00066-3](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(02)00066-3)
- Cadarso, M. Á., Gómez, N., López, L. A., Tobarra, M. Á., & Zafrilla, J. E. (2015). Quantifying Spanish tourism's carbon footprint: the contributions of residents and visitors: a longitudinal study. *Journal of Sustainable Tourism, 23*(6), 922-946. <https://doi.org/10.1080/09669582.2015.1008497>

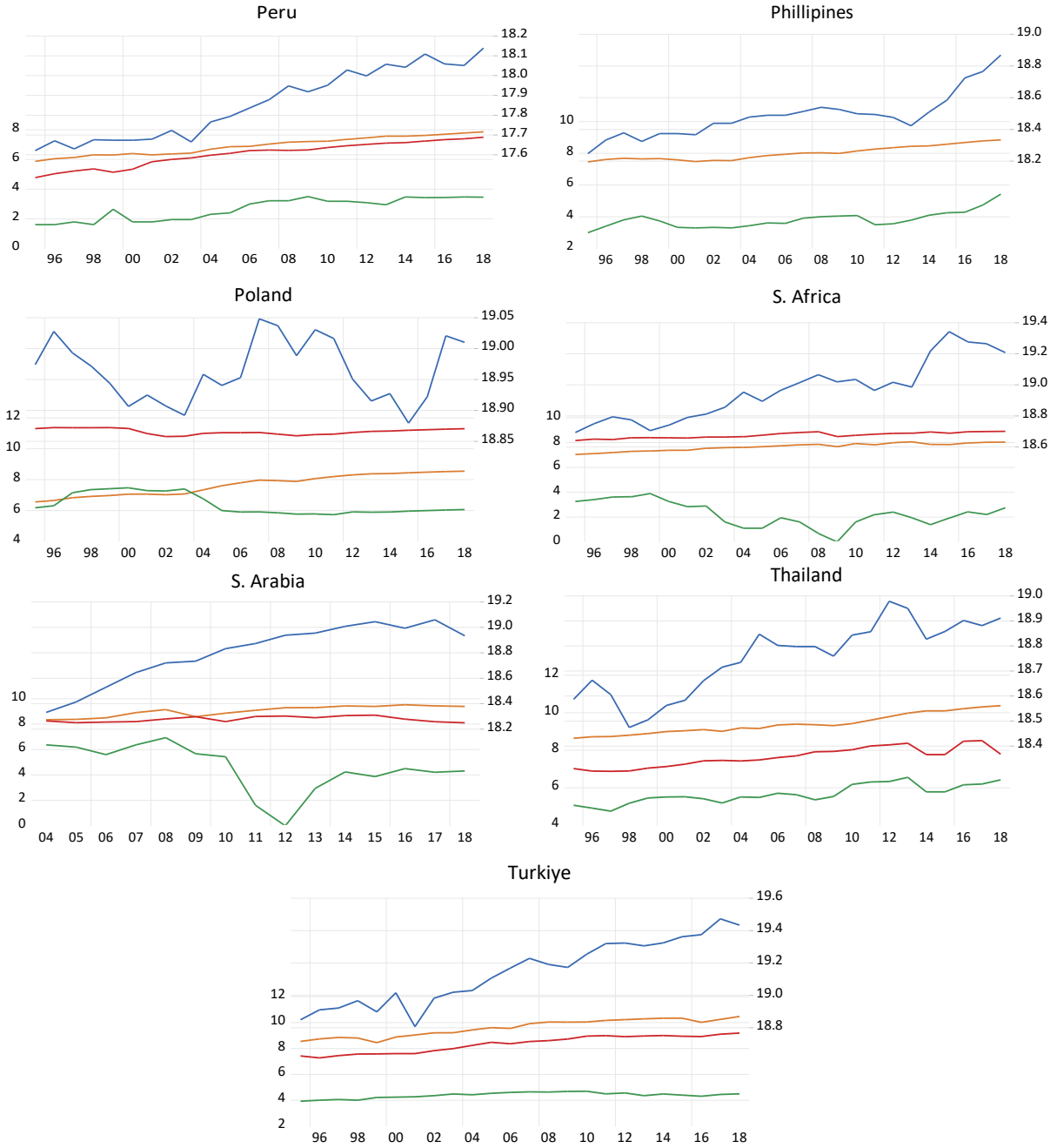
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, 74(366a), 427-431. <https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531>
- Dubois, G., & Ceron, J. P. (2006). Tourism/leisure greenhouse gas emissions forecasts for 2050: Factors for change in France. *Journal of Sustainable Tourism*, 14(2), 172-191. <https://doi.org/10.1080/09669580608669051>
- Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 251-276. <https://doi.org/10.2307/1913236>
- Gao, J., & Zhang, L. (2021). Exploring the dynamic linkages between tourism growth and environmental pollution: new evidence from the Mediterranean countries. *Current Issues in Tourism*, 24(1), 49-65. <https://doi.org/10.1080/13683500.2019.1688767>
- GFN. (2023). *Global Footprint Network*. Retrieved 3 January, 2023 from <https://data.footprintnetwork.org/#/countryTrends?cn=5001&type=BCtot,EFCtot>
- GFN. (2024). *Global Footprint Network*. Retrieved 19 December, 2024 from <https://www.footprintnetwork.org/our-work/ecological-footprint/>
- Gössling, S. (2013). National emissions from tourism: An overlooked policy challenge? *Energy Policy*, 59, 433-442. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.03.058>
- Gurcam, S. (2023). Determination of personal carbon footprint in aviation and tourism axis: Cappadocia Airport case. *Environmental Research and Technology*, 6(1), 60-67. <https://doi.org/10.35208/ert.1221724>
- Hunter, C., & Shaw, J. (2007). The ecological footprint as a key indicator of sustainable tourism. *Tourism management*, 28(1), 46-57. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2005.07.016>
- ICAO. (2023). *International Civil Aviation Organization*. Retrieved 10 January, 2023 from <https://www.icao.int/Pages/default.aspx>
- Jarque, C. M., & Bera, A. K. (1987). A test for normality of observations and regression residuals. *International Statistical Review/Revue Internationale de Statistique*, 163-172. <https://doi.org/10.2307/1403192>
- Lenzen, M., Sun, Y. Y., Faturay, F., Ting, Y. P., Geschke, A., & Malik, A. (2018). The carbon footprint of global tourism. *Nature climate change*, 8(6), 522-528. <https://doi.org/10.1038/s41558-018-0141-x>
- Li, X., Meo, M. S., Aziz, N., Arain, H., & Ferraz, D. (2022). Effects of inbound tourism on the ecological footprint. An application of an innovative dynamic panel threshold model. *Frontiers in Environmental Science*, 10, 910999. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2022.910999>
- Lin, T. P. (2010). Carbon dioxide emissions from transport in Taiwan's national parks. *Tourism Management*, 31(2), 285-290. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2009.03.009>
- Liu, J., Feng, T., & Yang, X. (2011). The energy requirements and carbon dioxide emissions of tourism industry of Western China: A case of Chengdu city. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15(6), 2887-2894. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2011.02.029>
- Martín-Cejas, R. R., & Sánchez, P. P. R. (2010). Ecological footprint analysis of road transport related to tourism activity: The case for Lanzarote Island. *Tourism Management*, 31(1), 98-103. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2009.01.007>

- MSCI. (2022). *Morgan Stanley Capital International*. Retrieved 18 December, 2022 from <https://www.msci.com/our-solutions/indexes/market-classification>
- Nazlioglu, S. (2021). *TSPDLIB: GAUSS Time Series and Panel Data Methods (Version 2.1)*. Retrieved 18 December, 2022 from <https://github.com/aptech/tspdlib>
- Paramati, S. R., Alam, M. S., & Chen, C. F. (2017). The effects of tourism on economic growth and CO2 emissions: a comparison between developed and developing economies. *Journal of Travel Research*, 56(6), 712-724. <https://doi.org/10.1177/0047287516667848>
- Peeters, P., & Schouten, F. (2006). Reducing the ecological footprint of inbound tourism and transport to Amsterdam. *Journal of sustainable tourism*, 14(2), 157-171. <https://doi.org/10.1080/09669580508669050>
- Portnoy, S. (1991). Asymptotic behavior of regression quantiles in non-stationary, dependent cases. *Journal of Multivariate analysis*, 38(1), 100-113. [https://doi.org/10.1016/0047-259X\(91\)90034-Y](https://doi.org/10.1016/0047-259X(91)90034-Y)
- Rico, A., Martínez-Blanco, J., Montlleó, M., Rodríguez, G., Tavares, N., Arias, A., & Oliver-Solà, J. (2019). Carbon footprint of tourism in Barcelona. *Tourism Management*, 70, 491-504. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.09.012>
- Saikkonen, P. (1991). Asymptotically efficient estimation of cointegration regressions. *Econometric theory*, 7(1), 1-21. <https://doi.org/10.1017/S0266466600004217>
- Sanyé-Mengual, E., Romanos, H., Molina, C., Oliver, M. A., Ruiz, N., Pérez, M., ... & Rieradevall, J. (2014). Environmental and self-sufficiency assessment of the energy metabolism of tourist hubs on Mediterranean Islands: The case of Menorca (Spain). *Energy Policy*, 65, 377-387. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.10.011>
- Solarin, S. A. (2014). Tourist arrivals and macroeconomic determinants of CO2 emissions in Malaysia. *Anatolia*, 25(2), 228-241. <https://doi.org/10.1080/13032917.2013.868364>
- Syed, Q. R., Malik, W. S., & Chang, B. H. (2019). Volatility spillover effect of federal reserve's balance sheet on the financial and goods markets of Indo-Pak region. *Annals of Financial Economics*, 14(03), 1950015. <https://doi.org/10.1142/S2010495219500155>
- Tang, C., Zhong, L., Fan, W., & Cheng, S. (2015, May). Energy consumption and carbon emission for tourism transport in World Heritage Sites: a case of the Wulingyuan area in China. In *Natural Resources Forum*, 39(2), 134-150). <https://doi.org/10.1111/1477-8947.12067>
- UN. (2023). *United Nations, Department of Economic and Social Affairs*. Retrieved 10 January, 2023 from <https://sdgs.un.org/frameworks/parisagreement>
- UNWTO. (2023a). *World Tourism Organization*, Retrieved 01 January, 2023 from <https://www.unwto.org/tourism-data/global-and-regional-tourism-performance>
- UNWTO. (2023b). *World Tourism Organization*, Retrieved 01 January, 2023 from <https://www.unwto.org/Turizm-statistics/key-Turizm-statistics>
- UNWTO, UNEP, and WMO. (2008). *Climate change and tourism: responding to global challenges*, Report of WTO Scientific Group, Paris & Madrid, 26–51.
- WB. (2023). *World Bank*. Retrieved 05 January, 2023 from <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

- WTTC. (2022). *World Travel and Tourism Council, Travel and Tourism Economic Impact Report-2022*. Retrieved 12 January, 2023 from <https://wttc.org/Portals/0/Documents/Reports/2022/EIR2022-Global%20Trends.pdf>
- Xiao, Z. (2009). Quantile cointegrating regression. *Journal of econometrics*, 150(2), 248-260. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2008.12.005>
- Yavuz, E., Ergen, E., Avcı, T., Akçay, F., & Kılıç, E. (2023). Do the effects of aggregate and disaggregate energy consumption on different environmental quality indicators change in the transition to sustainable development? Evidence from wavelet coherence analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 1-21. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-30829-6>
- Yavuz, E., Kılıç, E., & Akçay, F. (2024). What is the role of environmental stress on public health? Asymmetric evidence on carbon emissions, ecological footprint, and load capacity factor. *Environmental Research and Technology*, 7(3), 291-302. <https://doi.org/10.35208/ert.1419914>

Appendix 1. Time Varying-Dependent Compatibility of Environmental Pollution and Tourist Way Arrivals
(Drawn by the Authors)

EVALUATION OF CUSTOMER SATISFACTION DIMENSIONS IN FULL SERVICE AND LOW-COST AIRLINES VIA DYNAMIC TOPIC MODELING APPROACH

TAM HİZMET SUNAN VE DÜŞÜK MALİYETLİ HAVAYOLLARINDA MÜŞTERİ TATMİN BOYUTLARININ DİNAMİK KONU MODELLEME YAKLAŞIMI İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Lecturer Bilgehan ÖZKAN¹

Prof. Dr. Özlem ATALIK²

ABSTRACT

The study aims to uncover the dimensions of customer satisfaction for full-service and low-cost airlines and examine the changes in these dimensions between 2015 and 2022. A total of 32,000 online customer reviews obtained from TripAdvisor are analyzed using BERTopic, a topic modelling method that facilitates the extraction of contextual information. The analysis reveals that the prominent dimensions of customer satisfaction for full-service airlines include baggage, flight delays, cabin crew, and in-flight services, while for low-cost airlines, price, COVID-19-related issues, and auxiliary services are emphasized. According to the results of dynamic topic modelling, negative reviews regarding cabin crew have increased for full-service airlines, whereas reviews related to in-flight entertainment have decreased. For low-cost airlines, reviews concerning flight cancellations and customer service have surged during the COVID-19 pandemic. These findings provide strategic recommendations to the industry by identifying key service areas affecting customer satisfaction and illustrating how customer feedback has evolved over time. The study offers valuable insights for managing long-term customer satisfaction in the airline industry.

Keywords: Customer Satisfaction, Airline Service Attributes, Text Mining, Dynamic Topic Modeling.

JEL Classification Codes: M30, M31, Z32.

ÖZ

Bu araştırma tam hizmet sunan ve düşük maliyetli havayollarına yönelik müşteri tatmin boyutlarını ortaya çıkararak bu boyutların 2015-2022 yılları arasındaki değişimlerini incelemeyi hedeflemektedir. TripAdvisor'dan elde edilen 32,000 çevrimiçi müşteri değerlendirmesi bağlamsal bilgilerin elde edilmesine olanak tanıyan bir konu modelleme yöntemi olan BERTopic ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, tam hizmet sunan havayollarında öne çıkan müşteri tatmin boyutları arasında bagaj, uçuş gecikmeleri, kabin ekibi ve kabin içi hizmetler yer alırken, düşük maliyetli havayollarında fiyat, COVID-19 ile ilgili konular ve yardımcı hizmetler öne çıkmıştır. Dinamik konu modelleme sonuçlarına göre, tam hizmet sunan havayollarında kabin ekibi ile ilgili olumsuz değerlendirmeler artarken, kabin içi eğlenceye ilişkin değerlendirmelerin azaldığı belirlenmiştir. Düşük maliyetli havayollarında ise COVID-19 süreciyle birlikte uçuş iptalleri ve müşteri hizmetlerine yönelik değerlendirmelerde artış görülmüştür. Bu bulgular, hem müşteri tatminine yönelik önemli hizmet alanlarını belirleyerek sektöre stratejik öneriler sunmakta hem de müşteri geri bildirimlerinin zaman içinde nasıl evrildiğini göstermektedir. Çalışma, havayolu sektöründe uzun vadeli müşteri tatmini yönetimi için değerli sonuçlar ve çıkarımlar sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Müşteri Tatmini, Havayolu Hizmet Özellikleri, Metin Madenciliği, Dinamik Konu Modelleme.

JEL Sınıflandırma Kodları: M30, M31, Z32.

¹ Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Bucak Hikmet Tolunay Vocational School, Department of Transport Services, bilgehanozkan@mehmetakif.edu.tr

² Eskisehir Technical University, Faculty of Aeronautics and Astronautics, Department of Aviation Management, oatalik@eskisehir.edu.tr

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Amaç ve Kapsam:

Bu araştırmanın amacı, tam hizmet sunan ve düşük maliyetli havayollarına ilişkin müşteri tatmin boyutlarını ortaya çıkarmak ve bu boyutların zaman içerisindeki değişimlerini incelemektir. Havayolu sektöründe müşteri tatminine yönelik artan ilgi ve çevrimiçi değerlendirme platformlarının yaygınlaşması, müşteri geri bildirimlerinin daha derinlemesine analiz edilmesine olanak sağlamaktadır. Bu bağlamda, çalışmada çevrimiçi müşteri değerlendirmeleri konu modelleme yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Aynı zamanda tam hizmet sunan ve düşük maliyetli havayollarında öne çıkan müşteri tatmin boyutları belirlenmiş ve zaman içerisindeki değişimleri dinamik konu modelleme aracılığıyla incelenmiştir. Araştırma kapsamında, her iki iş modeli için belirlenen müşteri tatmin boyutlarının, hem müşteri tatmininde öne çıkan havayolu hizmetlerini anlamada hem de sektör yöneticilerine uzun vadeli stratejik kararlar almada rehberlik etmesi beklenmektedir.

Yöntem:

Tam hizmet sunan ve düşük maliyetli havayollarına ilişkin toplam 32,000 çevrimiçi müşteri değerlendirmesi araştırmanın veri kaynağını oluşturmaktadır. Veriler TripAdvisor platformundan web kazıma yöntemi kullanılarak elde edilmiştir. Elde edilen verilere çeşitli metin ön işleme adımları uygulanarak analize uygun hale getirilmiştir. Havayollarında müşteri tatmin boyutlarını belirlemek amacıyla konu modelleme yöntemi olarak güncel ve derin öğrenme tabanlı bir yöntem olan BERTopic tercih edilmiştir. Yöntem kapsamında ön eğitilmiş dil modelleri yardımıyla doküman düzeyinde temsiller oluşturulabilmektedir. Dolayısıyla geleneksel konu modelleme yöntemlerine bağlamsal olarak daha tutarlı bilgiler elde edilebilmektedir. Tam hizmet sunan ve düşük maliyetli havayolları için konu modelleme uygulamaları gerçekleştirilmiş ve her iki iş modeli için öne çıkan 10 müşteri tatmin boyutu belirlenmiştir. Müşteri tatmin boyutları belirlenirken her bir boyutu temsil eden en yüksek skora sahip ifadeler dikkate alınmıştır. Son aşamada ise dinamik konu modelleme yaklaşımı kullanılarak, elde edilen müşteri tatmin boyutlarının 2015-2022 yılları arasındaki değişimi ortaya konulmuştur.

Bulgular:

Tam hizmet sunan havayollarına ilişkin konu modelleme uygulaması sonucu 153 konu elde edilmiş, konu benzerlikleri ve konular arası uzaklıklar iki boyutlu düzlemde görselleştirilmiştir. Öne çıkan müşteri tatmin boyutları ise sırasıyla bagaj, yiyecek ve içecek, uçuş gecikmeleri, kabin ekibi (pozitif), koltuk, kabin içi hizmetler, kabin içi eğlence, uçuş iptalleri, kabin ekibi (negatif) ve müşteri hizmetleri olarak belirlenmiştir. Müşteri tatmininin büyük oranda uçuş aksaklıkları ve kabin hizmet faktörlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Düşük maliyetli havayollarına ilişkin müşteri değerlendirmelerinin analiz edilmesi sonucu ise 115 konu elde edilmiştir. Tam hizmet sunan havayollarına benzer şekilde konu benzerlikleri ve konular arası uzaklıklar iki boyutlu düzlemde görselleştirilmiştir. Düşük maliyetli havayollarında müşteri tatmin boyutları sırasıyla kabin ekibi (pozitif), uçuş iptalleri, müşteri hizmetleri, kabin içi hizmetler, tekerlekli sandalye ve yardımcı hizmetler, fiyat, koltuk, kabin ekibi (negatif), uçuş gecikmeleri ve COVID-19 ile ilgili konular olarak belirlenmiştir. Tam hizmet sunan havayollarıyla ortak faktörlerin yanı sıra fiyat, yardımcı hizmetler ve COVID-19 sürecine özgü faktörlerin müşteri tatmini ile önemli derecede ilişkili olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra tam hizmet sunan havayollarında 2015-2022 yılları arasında bagaj, uçuş gecikmeleri, uçuş iptalleri, kabin ekibi (olumsuz) ve müşteri hizmetleriyle ilgili müşteri değerlendirme sayısının arttığı, buna karşın kabin ekibi (olumlu), koltuklar ve uçak içi eğlenceye yönelik değerlendirmelerin azaldığı gözlemlenmiştir. Düşük maliyetli havayollarında ise aynı zaman diliminde uçuş gecikmeleri, müşteri hizmetleri, kabin ekibi (negatif) ve COVID-19 ile ilgili konulara ilişkin müşteri değerlendirmelerinin arttığı söylenebilmektedir.

Sonuç ve Tartışma:

Tam hizmet sunan havayolları için elde edilen müşteri tatmin boyutları Atalık (2007), Forgas vd. (2010), Kos Koklic vd. (2017) gibi çalışmalarla büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Bunun yanında önceki çalışmalarda benzer boyutların farklı isimlerle tanımlandığı ya da araştırma kapsamında elde edilen boyutların literatürde yer alan belirli hizmet özelliklerini kapsadığı görülmektedir. Ek olarak literatürdeki birçok benzer bulgunun, fiziksel özellikler ve yanıt verebilirlik gibi boyutları kategorize eden SERVQUAL gibi modeller çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Ayrıca diğer çalışmalarda vurgulanan "seyahat türü" ve "sık uçan yolcu programı" gibi boyutlar bu çalışmada öne çıkan müşteri tatmin boyutları arasında yer almamaktadır. Dinamik konu modelleme uygulaması sonucunda yiyecek ve içecek ile kabin içi eğlence gibi kabin içi hizmet faktörlerinin yıllar içerisinde önemini koruduğu ancak kabin ekibi ile ilgili yorumlarda ise olumsuz unsurların yıllar içinde daha belirgin hale geldiği gözlemlenmiştir. Düşük maliyetli havayollarında seyahat eden yolculara ilişkin elde edilen bulgular büyük ölçüde Bakır vd. (2019), Forgas vd. (2010), Kim ve Lee (2011) ve Sezgen vd. (2019)'u desteklemektedir. Ancak geçmiş çalışmalarda ortaya konulan temizlik, yiyecek ve içecekler ile havaalanı prosedürleri gibi boyutlar bu bulgular arasında yer almamaktadır. Ayrıca tekerlekli sandalye ve yardım hizmetleri ile COVID-19 ile ilgili konular bu çalışmada tespit edilen literatürden farklılık gösteren boyutları oluşturmaktadır. Müşteri yorumlarında vurgulanan konuların, özellikle COVID-19 pandemisi sırasında ve sonrasında değiştiği dikkat çekmektedir. 2019'dan itibaren uçuş iptalleri ve müşteri hizmetlerine yönelik yorumların artışı, pandeminin neden olduğu uçuş aksaklıklarıyla ilişkilendirilmektedir. Ancak önceki çalışmalarda da vurgulandığı gibi, krizlerin dışında dahi uçuş gecikmeleri ve iptalleri müşteri tatminini doğrudan etkilemektedir.

1. INTRODUCTION

The airline transportation industry is a sector where companies operate amidst various challenges in a highly competitive environment. Airlines strive to cope with fluctuating fuel prices, economic crises, natural disasters, and pandemics, while also meeting the highly diverse service demands of passengers (Calisir et al., 2016). Maintaining high levels of passenger satisfaction is considered a crucial factor for airlines to achieve a competitive edge. Consequently, identifying the key dimensions that contribute to passenger satisfaction with airline services is of great importance. (Chen, 2008; Park et al., 2004).

Activities aimed at measuring customer satisfaction provide various benefits to businesses. By examining the extent to which their services meet customer expectations, businesses can identify competitive advantages based on customer perceptions. Additionally, analyzing the impact of business operations on customers plays a crucial role in determining the dimensions of customer satisfaction that require improvement (Lucini et al., 2020).

The interaction between service quality and customer satisfaction is often non-linear, which complicates the evaluation of customer satisfaction. In the literature, various approaches have been adopted to evaluate the dimensions of airline service quality and customer satisfaction. While certain studies have utilized statistical techniques such as regression analysis to model the relationship between service quality and customer satisfaction (Ali et al., 2016; Josephat & Ismail, 2012), others have applied Multi-Criteria Decision-Making (MCDM) methods to assess and enhance service quality (Li et al., 2017; Liou et al., 2011). In addition to quantitative methods, qualitative and mixed-method approaches have also been utilized by researchers to identify the dimensions of customer satisfaction (Guo et al., 2017). However, factors such as limited sample sizes, inconsistencies in the scales used, and the possibility that customers may not always take survey studies seriously can lead to misleading results (Lucini et al., 2020; Wan & Gao, 2015).

In recent years, alongside traditional methods, online content generated by customers has been increasingly utilized to understand customer expectations and preferences. Customers can directly share their evaluations of experiences across various online platforms (Chau & Xu, 2012). By analyzing large volumes of reviews using artificial intelligence and text mining techniques, businesses and researchers can gain new insights into service quality and customer satisfaction (Lucini et al., 2020). Examining customer-generated reviews through these methods offers a distinct and complementary approach to traditional research. The open-ended nature of reviews, their potential to reach a large audience, and the anonymity of reviewers provide a more comprehensive understanding of customer satisfaction (Xu et al., 2017). Additionally, these methods avoid common issues associated with traditional measurement tools. However, the effectiveness of text mining methods in evaluating customer opinions is often limited. For example, Latent Dirichlet Allocation (LDA), a commonly used topic modeling method for identifying themes in textual data, is unable to account for word order and the contextual information that arises from sentence structure. (Abuzayed & Al-Khalifa, 2021; Lucini et al., 2020). The recent advancements in artificial intelligence technologies have led to the emergence of deep learning models, which are more effective in capturing contextual information. In traditional topic modeling approaches, the bag-of-words representation disregards semantic relationships between words. To address this issue, document representation methods are rapidly gaining popularity in the field of natural language processing (Egger & Yu, 2022). Within this framework, the BERTopic method, which utilizes pre-trained language models to generate document embeddings, was applied in this study to identify the dimensions of customer satisfaction. Furthermore, the dynamic topic modeling approach facilitated by this method was employed to analyze the temporal evolution of customer satisfaction dimensions, and the underlying causes of these changes were explored (Grootendorst, 2022).

The research aims to answer the following two questions:

RQ1: What are the prominent dimensions of customer satisfaction in full-service and low-cost airlines?

RQ2: How have the dimensions of customer satisfaction in full-service and low-cost airlines changed between 2015 and 2022?

2. LITERATURE REVIEW

Customer satisfaction is a crucial concept in marketing, as it is a significant determinant of repurchase behavior, word-of-mouth communication, and customer loyalty (Ryu & Han, 2010). One of the early researchers in this field, Cardozo (1965), demonstrated that customer satisfaction with products promotes both repurchase behavior

and positive word-of-mouth communication. Similarly, Oliver (2010) argues that achieving high levels of customer satisfaction is essential for ensuring repeat purchases and sustaining business profitability. Therefore, businesses must not only focus on preventing customer dissatisfaction but also on enhancing satisfaction levels (Oliver, 2010). As a result of this approach, the concept of customer satisfaction has garnered increasing attention from both researchers and businesses in recent decades (Rust & Oliver, 1994).

Several theories have been proposed in the literature to explain the concept of customer satisfaction. However, one of the most widely accepted theories for explaining the relationship between customer expectations and perceived business performance is the Expectation Disconfirmation Theory. This theory suggests that customer satisfaction or dissatisfaction with a product is determined by comparing the expectations prior to consumption with the perceived performance levels experienced after consumption (Oliver, 2010). According to Oliver (2010), before purchasing a good or service, customers form certain expectations about its attributes. If the perceived performance of the product after consumption matches or exceeds the expected performance, it is assumed that the customer will be satisfied, resulting in confirmation. Conversely, if the expected performance falls short of or exceeds the perceived performance, it is assumed that the customer will be dissatisfied, leading to disconfirmation. This disconfirmation is classified as either positive or negative, depending on the extent of the mismatch between expected and perceived performance (Churchill & Surprenant, 1982). Though the literature lacks a universally accepted definition of customer satisfaction, the concept is commonly defined as the customer's evaluation of a product's performance in comparison to their expectations. Additionally, the definition of customer satisfaction may vary across different industries. Within the airline industry, customer satisfaction can be defined as the degree to which passengers' expectations align with the actual performance of airline services. Therefore, in airlines, customer satisfaction is influenced by both customer needs and expectations, as well as the specific characteristics of the airline's services (Sánchez-Rebull et al., 2018).

Given the dynamic nature of the industry, defining airline business models using a standardized formula and classifying airlines based on their business models is challenging (Mason & Morrison, 2008). However, from a customer perspective, pre-purchase expectations and post-consumption perceptions of airline services can vary depending on the product and service distinctions related to the airline's business model. As a result, passengers may develop different expectations for low-cost carriers (LCCs) and full-service carriers (FSCs), and these expectations can lead to satisfaction or dissatisfaction based on the airline's service performance (Sezgen et al., 2019).

The rivalry between full-service carriers (FSCs) and low-cost carriers (LCCs) in the global airline market is progressively intensifying over time (Han & Hwang, 2017). Particularly in emerging markets, LCCs focus on cost-reduction strategies to attract cost-sensitive passengers, thereby increasing their market share (Kua & Baum, 2004; Martinez-Garcia & Royo-Vela, 2010). In contrast, FSCs aim to gain a competitive advantage by concentrating on hub airports, rather than the point-to-point flight strategy employed by LCCs, and by providing high-quality service to maintain customer loyalty (Dennis, 2007). In this competitive environment, it is crucial to understand the characteristics of different business models and the variations in service quality perceptions between FSC and LCC customers in order to differentiate service strategies and gain a competitive edge (Kos Koklic et al., 2017; Lee et al., 2018). The key differences between business model characteristics are outlined in Table 1 (Baker, 2013; O'Connell & Williams, 2005):

Table 1. Key Differences Between Business Model Characteristics

Feature	Low-Cost Carrier	Full-Service Carrier
Brand	Single brand: Low price	Extended brand: price/service
Pricing	Simple pricing	Complex pricing
Distribution	Direct, online	Direct, online, travel agencies
Check-in	Kiosk, e-ticket	Kiosk, e-ticket, paper ticket
Network	Point-to-point	Hub-and-spoke network
Cabin Class	Single class	Multiple classes
In-flight Service	No complimentary service	Complimentary services
Aircraft Utilization	Highly intensive	Moderate to intensive

Feature	Low-Cost Carrier	Full-Service Carrier
Aircraft Type	Single Type	Various Types
Turnaround Time	Short	Longer: congestion/complexity
Customer Service	Generally low performance	Generally reliable
Airports	Secondary airports	Primary airports
Operational Focus	Primarily passenger	Passenger, cargo
Target Customers	Price and time-sensitive passengers	Business and leisure passengers
Services	No frequent flyer program or lounges	Frequent flyer program and lounges

As seen in Table 1, FSCs offer a range of services, including high-frequency flight schedules, extensive in-flight entertainment, complimentary catering services, and a network structure that supports connecting flights (Nejati et al., 2009; Pakdil & Aydın, 2007). LCCs, on the other hand, have reshaped the competitive landscape in liberalized markets through the low prices they offer, particularly making a significant impact on the domestic market (O'Connell & Williams, 2005). The key factor behind the success of LCCs is their competitive pricing advantage (Goodrich, 2002). The different strategies pursued by airlines result in variations in the services provided. Numerous studies in the literature have frequently examined customer perceptions of airline service quality, revealing significant differences in service features between LCCs and FSCs.

Atalık (2007) conducted a study examining common complaints from frequent flyers of Turkish Airlines, identifying five key service quality factors: deficiencies in complimentary tickets and upgrades, staff behavior, issues related to card usage (such as the high number of flight miles required to maintain membership), the level and quality of priority services offered within the frequent flyer program, and shortcomings related to airline alliances (Atalık, 2007). Similarly, a study by Pakdil and Aydın (2007) analyzed Turkish Airlines customers' perceptions of service quality, finding that the "responsiveness" dimension was the most important, while "accessibility" was the least important service quality factor. The study also demonstrated a significant relationship between service quality and customer satisfaction (Pakdil & Aydın, 2007). In another study, Nadiri et al. (2008) found that, for customers of the national carrier in Northern Cyprus, the "physical attributes" dimension of service quality had the greatest influence on customer satisfaction and repurchase intention (Nadiri et al., 2008). Kim and Lee (2011), investigating the satisfaction of passengers using low-cost airlines in South Korea, employed the SERVQUAL scale to measure perceptions of service quality. Their findings indicated that the "physical attributes" and "responsiveness" dimensions were the most important determinants of customer satisfaction among the five SERVQUAL dimensions (Kim & Lee, 2011).

Forgas et al. (2010) conducted a study examining three airlines operating on the same route in Europe, aiming to identify the antecedents of customer loyalty for passengers traveling with both FSCs and LCCs. The study revealed that customer satisfaction and trust are significant predictors of customer loyalty in both business models. However, the antecedents of customer satisfaction were found to differ significantly based on the airline type. For LCC passengers, service quality and price were the primary drivers of satisfaction, whereas for FSCs, the professionalism of the staff was the main factor (Forgas et al., 2010). Similarly, Rajaguru (2016) investigated the effects of price-value ratio and service quality on customer satisfaction and behavioral intentions for FSC and LCC customers. The study found that for LCC passengers, the price-value ratio was the primary determinant of satisfaction and behavioral intentions. In contrast, for FSC passengers, a balance between price-value ratio and service quality was crucial (Rajaguru, 2016). Kos Koklic et al. (2017) found a strong positive relationship between customer satisfaction and factors such as staff quality, seat comfort, legroom, and additional services for FSCs, highlighting the importance of airline physical attributes (Kos Koklic et al., 2017).

Researchers and practitioners typically rely on traditional quantitative, qualitative, and mixed research methods to define and measure customer satisfaction dimensions (Guo et al., 2017). However, with the increasing interaction of customers sharing their opinions and experiences on online platforms such as Facebook, Twitter, and Skytrax, a large amount of valuable data has become available to airlines and researchers. The effective analysis of this unstructured data through text mining methods allows for the real-time evaluation of customer feedback, in contrast to traditional methods (Yee Liao & Pei Tan, 2014). In recent years, there has been a notable increase in text mining studies examining service quality and customer satisfaction within the airline industry, mirroring

trends observed in other sectors, with the aim of gaining deeper insights into customer preferences and behaviors (Korfiatis et al., 2019; Lucini et al., 2020; Sezgen et al., 2019).

Yee Liao and Pei Tan (2014) analyzed customer opinions to better understand the needs of passengers flying with low-cost carriers in Malaysia. They applied sentiment analysis and clustering analysis to 10,895 Twitter posts. Both clustering methods highlighted key issues such as customer service, ticket promotions, flight cancellations/delays, and reservation management. While customer service and reservation management topics showed a mix of positive and negative emotions, flight cancellations/delays elicited mostly negative emotions, and ticket promotions were associated with neutral emotions (Yee Liao & Pei Tan, 2014).

Sezgen et al. (2019) examined the key determinants of passenger satisfaction and dissatisfaction using a topic modeling method called Latent Semantic Analysis (LSA). They analyzed 5,120 TripAdvisor reviews, consisting of 2,584 positive and 2,536 negative reviews from passengers traveling in economy, premium, and low-cost airlines. The study found that low-cost airline satisfaction was primarily driven by low prices, helpful staff, and cabin crew service, while dissatisfaction stemmed from seat discomfort, flight delays/cancellations, consistently poor service, poor customer service, and additional fees (Sezgen et al., 2019).

Lim and Lee (2020) conducted a comparative analysis of passenger perceptions of service quality in full-service carriers (FSCs) and low-cost carriers (LCCs). They analyzed 11,031 Skytrax reviews (7,462 for FSCs and 3,569 for LCCs) using Latent Dirichlet Allocation (LDA), a common topic modeling method, identifying 27 topics. These topics were matched with the five dimensions of the SERVQUAL model. The study found that physical attributes and reliability were the most important service dimensions for both FSCs and LCCs, while assurance and empathy were the least important. Additionally, sentiment analysis showed that LCC passengers exhibited fewer negative emotions compared to FSC passengers (Lim & Lee, 2020).

Lucini et al. (2020) analyzed 55,775 Skytrax reviews from over 400 airlines to explore customer satisfaction dimensions. Using LDA, they identified 27 customer satisfaction dimensions, including customer service, catering, cabin service, delays, and seating. The findings indicated that the cabin service class had the greatest impact on satisfaction, while passenger type had the least impact (Lucini et al., 2020).

Kwon et al. (2021) analyzed more than 14,000 online passenger reviews from 27 airlines on the Skytrax platform to identify important topics in the reviews. Using word frequency analysis, topic modeling, and sentiment analysis, the study identified seating, service, and catering as key topics. The sentiment analysis further revealed that delays were the primary source of customer dissatisfaction, while staff service was the main factor driving customer satisfaction (Kwon et al., 2021).

In addition to the findings from these studies, Table 2 summarizes key research on airline service quality and customer satisfaction, along with the dataset sizes and methods used.

Table 2. Datasets and Methods Used in Key Text Mining Studies on Airline Service Quality and Customer Satisfaction

Author	Data Source	Dataset Size	Method
Misopoulos et al. (2014)	Twitter	67,953	Sentiment Analysis, Frequency Analysis
Yee Liao & Pei Tan (2014)	Twitter	10,895	Clustering Analysis, Sentiment Analysis
Xu & Li (2016)	Skytrax	1,120	Topic Modeling
Bogicevic et al. (2017)	Skytrax	901	Visual Data Mining, Logistic Regression
Punel & Ermagun (2018)	Twitter	1,934	Network Analysis, Clustering Analysis
Stamolampros et al. (2018)	TripAdvisor	557,208	Topic Modeling, Regression Analysis
Ban et al. (2019)	Skytrax	2,222	Network Analysis
Brochado et al. (2019)	TripAdvisor	1,200	Content Analysis
Hong & Park (2019)	Skytrax	411	Word Extraction, Clustering Analysis
Korfiatis et al. (2019)	TripAdvisor	557,208	Topic Modeling
Kumar & Zymbler (2019)	Twitter	120,766	SVM, ANN, CNN, Sentiment Analysis
Nam & Lee (2019)	TripAdvisor	41,959	Topic Modeling, Sentiment Analysis
Park et al. (2019)	Online Survey	133,872	Sentiment Analysis, Structural Equation Modeling (SEM)

Author	Data Source	Dataset Size	Method
Punel et al. (2019)	Skytrax	40,510	Sentiment Analysis, Frequency Analysis
Sezgen et al. (2019)	TripAdvisor	5,120	Topic Modeling
Kim et al. (2020)	Skytrax	3,573	Network Analysis
Lim & Lee (2020)	Skytrax	11,031	Topic Modeling, Sentiment Analysis
Lucini et al. (2020)	Skytrax	55,775	Topic Modeling, Regression Analysis
Park et al. (2020)	TripAdvisor	157,035	Regression Analysis
Shadiyar et al. (2020)	Skytrax	1,693	Network Analysis, Regression Analysis
Seo & Itoh (2020)	Skytrax	6,393	Sentiment Analysis, Regression Analysis
Tian et al. (2020)	Twitter	785,557	Sentiment Analysis
Abdullah et al. (2021)	Twitter	14,641	Feature Extraction, ANN, Sentiment Analysis
Kwon et al. (2021)	Skytrax	>14,000	Frequency Analysis, Topic Modeling, Sentiment Analysis
Sulu et al. (2021)	TripAdvisor	498	Content Analysis
Chatterjee et al. (2022)	Skytrax	27,052	Sentiment Analysis, Structural Equation Modeling (SEM)
Sekar & Santhanam (2022)	TripAdvisor	9,574	Sentiment Analysis
Çallı & Çallı (2023)	ŞikayetVar	10,594	Topic Modeling
Park (2023)	Skytrax	22,377	Data Envelopment Analysis (DEA)

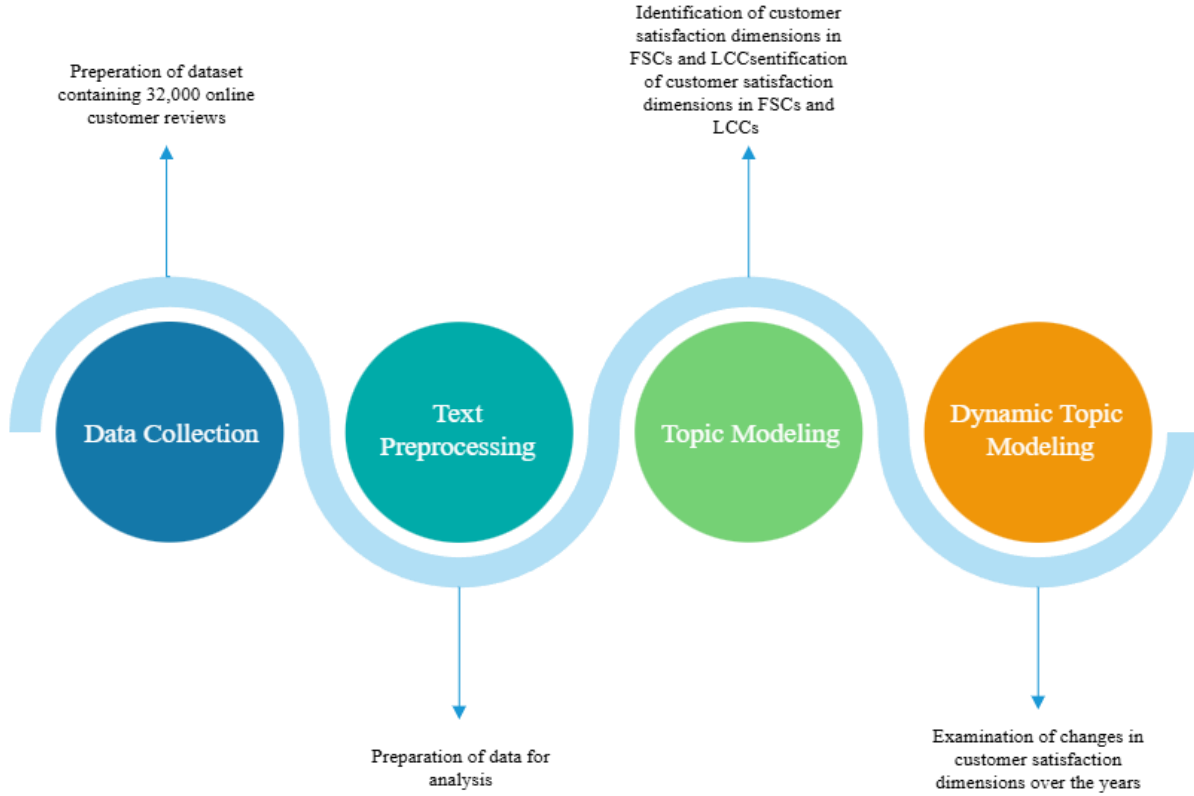
The use of topic modeling and sentiment analysis methods stands out in the literature on text mining studies related to airline service quality and customer satisfaction. Sentiment analysis applications focus on extracting emotions from passenger reviews by identifying key terms. In topic modeling applications, the main topics and themes that emerge from passenger reviews are identified. Most topic modeling studies utilize probabilistic methods such as Latent Dirichlet Allocation (LDA), which provide limited contextual information. However, recent advances in deep learning-based topic modeling methods allow for the generation of sentence-level representations using pre-trained language models, thereby enabling the extraction of more contextually coherent information. Despite these advances, only a limited number of studies have been identified in the literature that employ deep learning-based topic modeling approaches using pre-trained language models to examine airline service quality and customer satisfaction. Therefore, the use of such methods in this research is expected to make a significant contribution to the literature.

3. METHOD

3.1. Research Model

The aim of this research is to uncover the dimensions of customer satisfaction by analyzing passenger reviews shared online through a text mining method, specifically topic modeling. In this context, reviews and related metadata from TripAdvisor, a platform where airline passengers can share their opinions about flights, were collected, focusing on airlines with different business models. The collected data were prepared for analysis through a text preprocessing process. In the next stage, the BERTopic topic modeling method was used to identify prominent topics in both full-service carriers (FSCs) and low-cost carriers (LCCs). The words representing these topics were labeled with the help of expert opinions and defined as dimensions of customer satisfaction. In the final stage, the changes in the prominent customer satisfaction dimensions over the years for both FSCs and LCCs were examined. The steps of the research process are presented in Figure 1.

Figure 1. Steps of the Research Process

3.2. Data Collection

In this study, secondary data obtained from the internet were used. To explore the dimensions of customer satisfaction among airline passengers, online passenger review data were collected from the TripAdvisor website (<https://www.tripadvisor.com>). TripAdvisor is a platform where people can write reviews and rate services provided by hotels, restaurants, airlines, and other businesses. Launched in 2000, the site now features over a billion user reviews in 22 languages (Tripadvisor Media Center, 2022). The primary reason for choosing TripAdvisor as the data source is that the content generated by users directly reflects customer satisfaction. Through online reviews, passengers can express elements they were either satisfied with or dissatisfied with regarding their flights. Additionally, there is unrestricted access to customer reviews on TripAdvisor, and many studies in the literature have utilized data obtained from this platform.

To define the study sample, similar text mining studies in the literature were reviewed, and 25 airlines with the highest revenue passenger kilometers (RPK) on a global scale, as reported by IATA, were selected (IATA, 2021). Customer reviews and metadata related to these selected airlines were collected from the TripAdvisor.com website to form the dataset. The determination of the business models for the selected airlines was based on the "Global Air Transport Outlook to 2030" report published by ICAO and other recent research in the literature (ICAO, 2022). The airlines examined in the study and their business models are presented in Table 3.

Table 3. The List of Airlines and Business Models

	Airline	Business Model
1	American Airlines	FSC
2	China Southern Airlines	FSC
3	Delta Air Lines	FSC
4	United Airlines	FSC
5	China Eastern Airlines	FSC
6	Southwest Airlines*	LCC
7	Emirates	FSC
8	Air China	FSC
9	Ryanair*	LCC
10	Qatar Airways	FSC
11	Turkish Airlines	FSC
12	Air France	FSC
13	LATAM	FSC
14	British Airways	FSC
15	IndiGo*	LCC
16	Lufthansa	FSC
17	Aeroflot Russian Airlines	FSC
18	Sichuan Airlines	FSC
19	KLM	FSC
20	Xiamen Airlines	FSC
21	Shenzhen Airlines	FSC
22	JetBlue*	LCC
23	Spirit Airlines*	LCC
24	Hainan Airlines	FSC
25	Alaska Airlines	FSC

Cross-sectional data consisting of passenger reviews from 2015 to 2022, based on the dates when passengers completed their flights, was used within the scope of this research. To ensure a more accurate analysis of the changes in the frequency of customer satisfaction dimensions over the years, random sampling was conducted to select an equal number of passenger reviews for each year, given the varying number of reviews collected for each airline. The distribution of passenger reviews according to the business model and years is presented in Table 4.

Table 4. The Distribution of Passenger Reviews by Business Model and Year

Full-Service Carrier		Low-Cost Carrier	
Year	Number of Reviews	Year	Number of Reviews
2015	2000	2015	2000
2016	2000	2016	2000
2017	2000	2017	2000
2018	2000	2018	2000
2019	2000	2019	2000
2020	2000	2020	2000
2021	2000	2021	2000
2022	2000	2022	2000
Total	16000	Total	16000

In the research, only passenger reviews written in English were considered. Due to the international nature of the aviation industry, a significant portion of the reviews related to the selected airlines were written in English. Thus, English reviews were preferred to obtain a larger dataset. Additionally, the preference for English reviews provides an advantage in terms of the topic modeling tools and language models that will be used in the data analysis.

3.3. Text Preprocessing

Text preprocessing, as a fundamental component of the text mining process, transforms raw textual data into a more manageable and homogeneous format, thus preparing the data for subsequent analysis. This stage is critical because inconsistencies, errors, and data-specific factors frequently present in the data can significantly reduce the accuracy and efficiency of the analysis models (Hotho et al., 2005). In the topic modeling method used in this research, BERTopic, the steps of text preprocessing can vary based on the specific needs of the analysis. Due to the use of document embeddings within this method, many standard preprocessing steps may not be necessary (Grootendorst, 2022). However, because the tools used in the analysis are case-sensitive, all text was converted to lowercase. Additionally, commonly used words in passenger reviews, such as stop words, as well as expressions including country, city, destination names, aircraft models, and airline names, which could negatively impact the findings, were identified and filtered out.

3.4. Topic Modeling

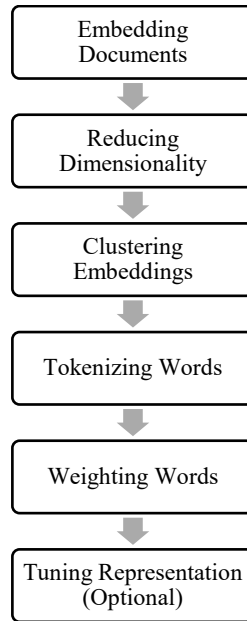
Topic modeling is a technique aimed at uncovering hidden structures or themes within a collection of documents. This method groups frequently co-occurring words and phrases into clusters known as topics. The extracted topics help summarize and organize large text datasets while providing a thematic overview of the content (Blei et al., 2003). Due to its ability to process large-scale datasets and reveal patterns that may be overlooked in manual analyses, topic modeling is becoming an increasingly popular technique in fields such as digital humanities, social sciences, and business analytics (Boyd-Graber et al., 2017).

It can be said that topic modeling methods have a wide range of applications. Researchers utilize topic modeling to identify key themes in scientific literature, allowing them to uncover gaps or emerging trends. This approach is particularly valuable in interdisciplinary research. In addition to researchers, businesses also employ topic modeling to analyze customer reviews, social media posts, and survey data to gain insights into customer perceptions and emerging market trends. Furthermore, news and media organizations use topic modeling to monitor public discourse, track evolving opinions over time, and analyze journalism across different platforms, illustrating the diverse applications of the method (Roberts et al., 2016).

The topic modeling method used in the research, BERTopic, is a topic modeling approach that leverages clustering techniques and a class-based TF-IDF variation to create semantically coherent topics using document representations. In this method, document embeddings are first generated by utilizing a pre-trained language model to extract document-level information. Then, the dimensionality of the document embeddings is reduced, and semantically similar document clusters are formed using a clustering algorithm. Finally, unlike the centroid-based approach in Top2Vec, BERTopic employs a class-based TF-IDF to reveal the words representing the topic (Grootendorst, 2022).

BERTopic workflow is illustrated in Figure 2:

Figure 2. Diagram of the BERTopic Workflow

Source: (Grootendorst, 2023).

As seen in Figure 2, in the first stage, Sentence-BERT (Reimers & Gurevych, 2019) is utilized to create contextual representations in vector space. In the subsequent step, the UMAP algorithm (McInnes et al., 2018) is employed to reduce the dimensions of these representations. The dimensionally reduced representations are then clustered using the HDBSCAN algorithm (McInnes et al., 2017), forming semantically similar document clusters. Following this, a class-based TF-IDF (c-TF-IDF) is applied to extract important words for each cluster. c-TF-IDF treats all documents within a cluster as a single document and applies TF-IDF, thus calculating the importance scores of words within the cluster. The words with high importance scores within the cluster represent the topic (Grootendorst, 2022; Koruyan, 2022). Moreover, the method allows for the optimization of topic representation generation using various models, such as GPT, T5, and KeyBERT, optionally (Grootendorst, 2023).

Some of the advantages of the BERTopic method are listed below (Egger & Yu, 2022; Grootendorst, 2022; Koruyan, 2022):

- The number of topics can be automatically determined.
- It is a modular method. Each processing step is independent, and different algorithms can be used to optimize the model at each step.
- It provides better results than traditional methods, such as LDA, particularly for short texts (Alhaj et al., 2022; Sánchez-Franco & Rey-Moreno, 2022).
- The method inherently supports various topic modeling variations, including dynamic, hierarchical, online, multimodal, and semi-supervised topic modeling.
- Similar to other methods utilizing document representations, there is no need for text preprocessing stages to be applied to the input data.
- It enables multilingual analysis through pre-trained language models that support more than 50 languages.
- Hierarchical topic reduction is supported.
- It includes built-in search functions for topics and documents.
- It has an integrated data visualization library, allowing for the visualization of the weight distributions of words related to a topic and the distances between topics in vector space.

In addition to its advantages, the method has the following limitations (Egger & Yu, 2022; Grootendorst, 2022):

- Due to the large number of topics that can be generated by the embedding approach, the resulting models may be more difficult to evaluate and interpret. To mitigate this issue, topic reduction techniques are recommended.
- Each document is associated with a specific topic.
- The method can produce a significant number of outliers, which may negatively affect the number of documents assigned to topics.
- Although there are various metrics in the literature, such as topic diversity and topic coherence, there are no objective criteria for evaluating the model comprehensively.
- The sequence length limitations of pre-trained language models can prevent the complete analysis of longer documents.
- Fine-tuning and selecting the optimal parameters for clustering and dimensionality reduction can be challenging and may require domain expertise or multiple iterations.

In the research, when selecting the pre-trained language model to be used for generating document embeddings, the performance scores of models available on the SBERT platform were compared, and the "all-mpnet-base-v2" model, which had the highest score, was chosen (SBERT, 2022). One of the key challenges in topic modeling methods is determining the optimal number of topics. Avoiding a model that is either too detailed or too general can require trial and expertise (Chang et al., 2009). Various approaches are discussed in the literature on this issue. Many studies utilize numerical criteria to determine the most appropriate number of topics (Rüdiger et al., 2022). However, some research suggests that numerical measures alone are insufficient, and better results can be achieved with human evaluation (Chang et al., 2009). Moreover, methods that combine both approaches to determine the optimal number of topics are also encountered (Jacobi et al., 2016). In the BERTopic method, the number of topics can be manually selected by the user or automatically determined by the algorithm. For this research, the number of topics was automatically determined, and the top 10 prominent topics were examined. These topics were named based on the top five most frequent words representing each topic, and customer satisfaction dimensions were identified.

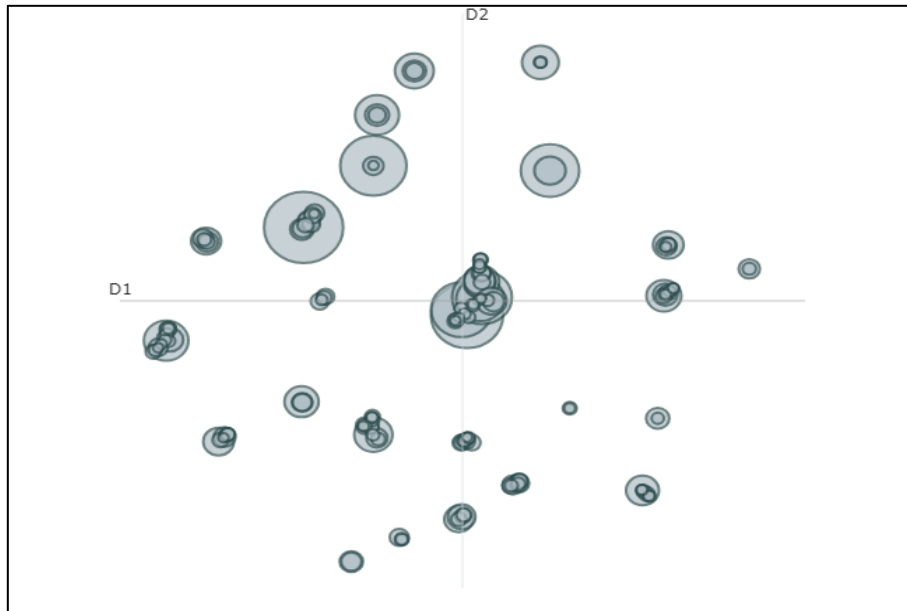
To examine the changes in the customer satisfaction dimensions between 2015 and 2022, the top 10 emerging dimensions were analyzed using the dynamic topic modeling feature of BERTopic. Dynamic Topic Modeling (DTM) is a method that stands out for analyzing the evolution of latent themes in text collections over time. In this method, models are created for specific time periods in an interdependent manner, ensuring the continuity of topics. Therefore, DTM becomes particularly useful for capturing trends in time series data and predicting future trends (Blei & Lafferty, 2006). In the context of this research, passenger reviews were classified based on time labels, and changes over the years were analyzed.

4. RESULTS

4.1. Dimensions of Customer Satisfaction in FSCs

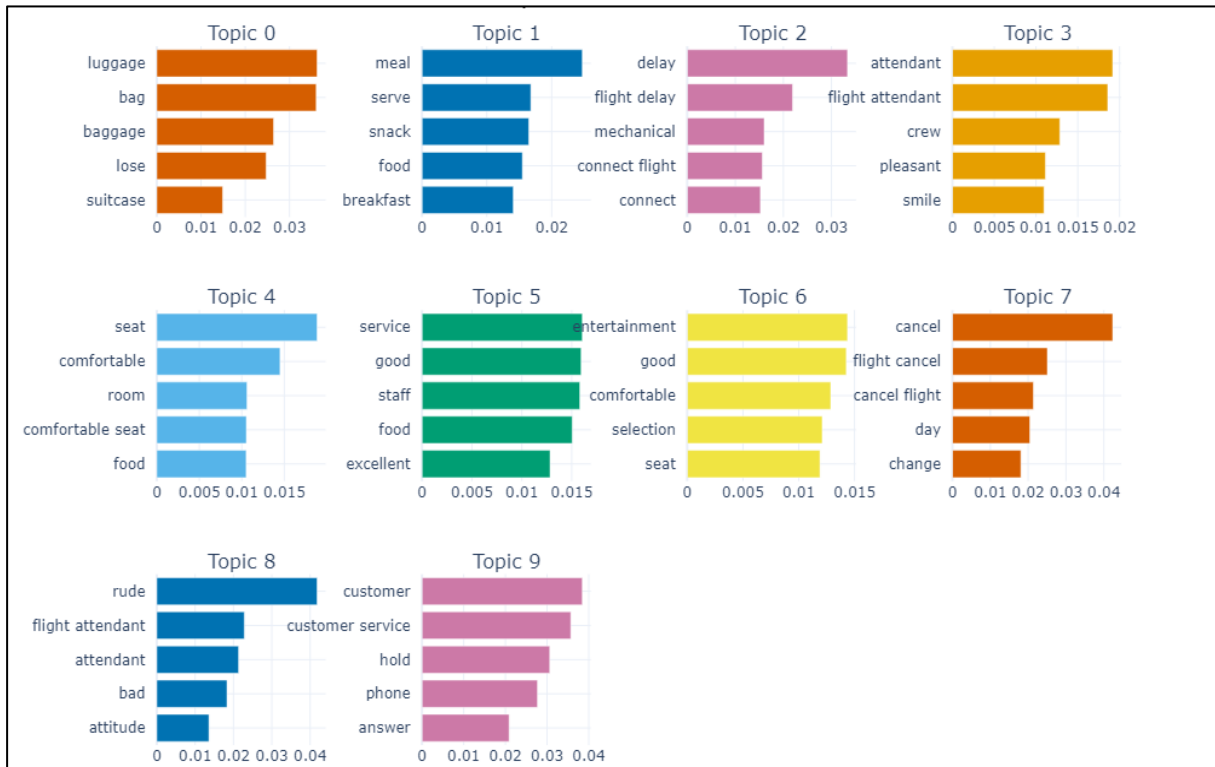
A topic modeling analysis was conducted to identify the dimensions of customer satisfaction for passengers traveling with full-service carriers (FSCs), resulting in the extraction of 153 topics. The similarities and distances between these topics are presented in the intertopic distance map, as illustrated in Figure 3.

Figure 3. Intertopic Distance Map

Terms representing the top 10 topics with the highest topic word scores are shown in Figure 4.

Figure 4. Top 10 Topics with the Highest Topic Word Scores

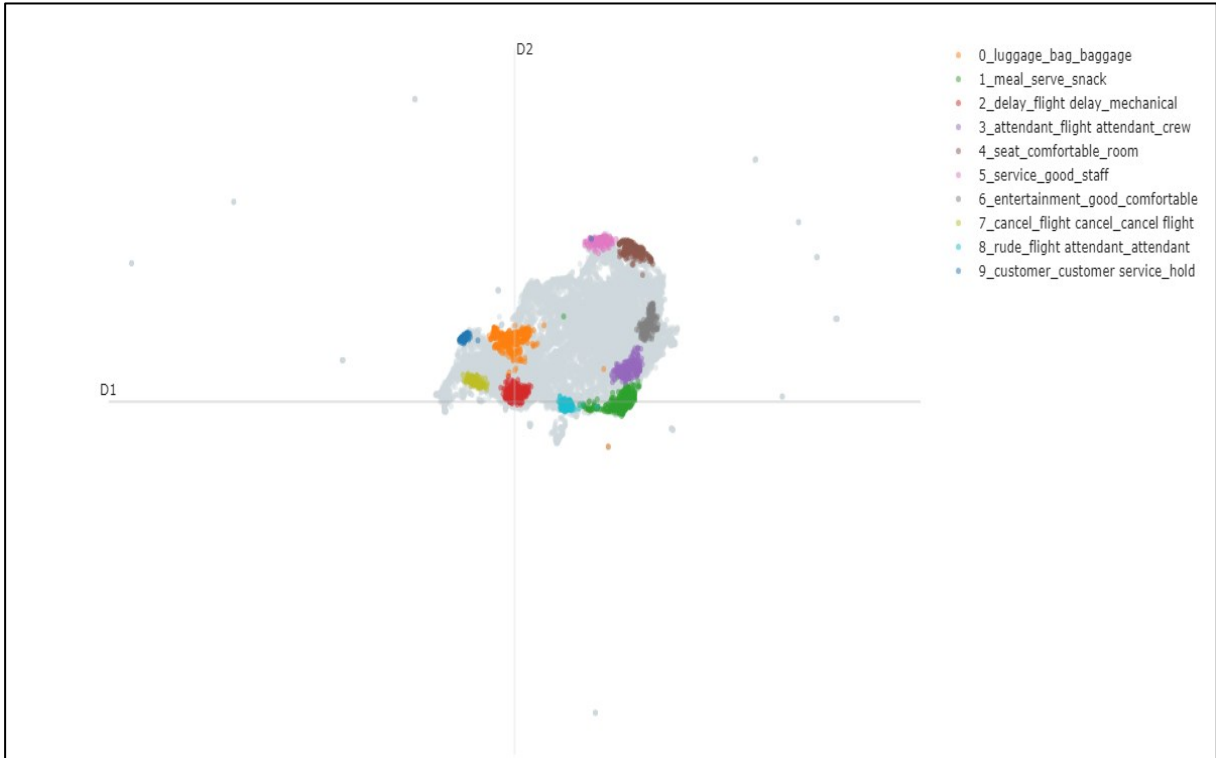
The topics have been named as customer satisfaction dimensions listed in Table 5, based on the expressions representing each topic.

Table 5. Customer Satisfaction Dimensions in FSCs

Topic ID	Topic Number	Dimension
0	1	Luggage
1	2	Food & Drink
2	3	Flight Delays
3	4	Cabin Crew (Positive)
4	5	Seats
5	6	Onboard Service
6	7	Onboard Entertainment
7	8	Flight Cancellations
8	9	Cabin Crew (Negative)
9	10	Customer Service

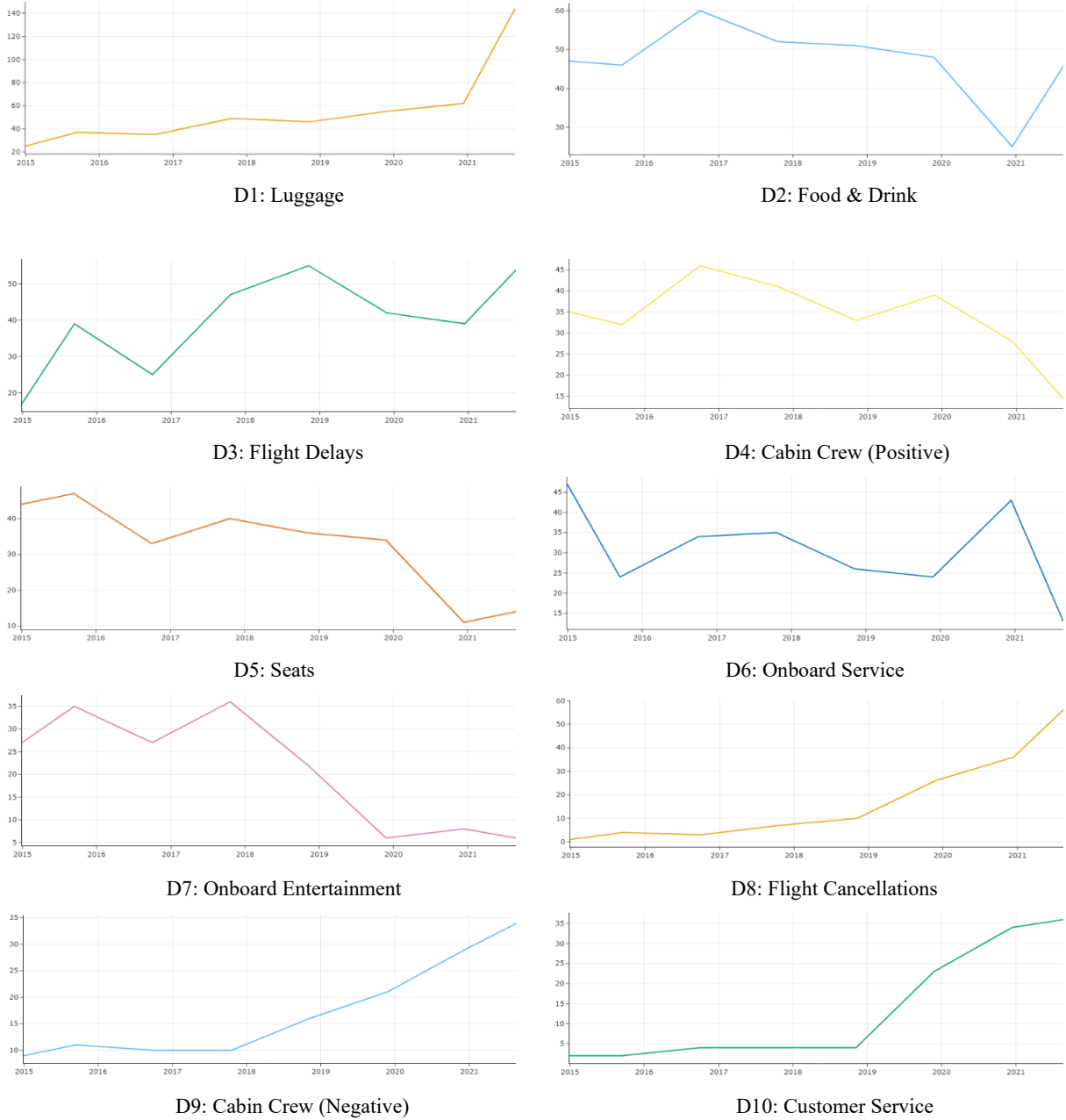
As seen in Table 5, the prominent customer satisfaction dimensions among passengers traveling with FSC airlines are luggage, food and drink, flight delays, cabin crew (positive), seats, onboard service, onboard entertainment, flight cancellation, cabin crew (negative), and customer service. The distribution of documents according to these topics is presented in Figure 5.

Figure 5. Distribution of Documents According to Topics

Evolution of the identified customer satisfaction dimensions between 2015 and 2022 are presented in Figure 6.

Figure 6. Evolution of the Customer Satisfaction Dimensions

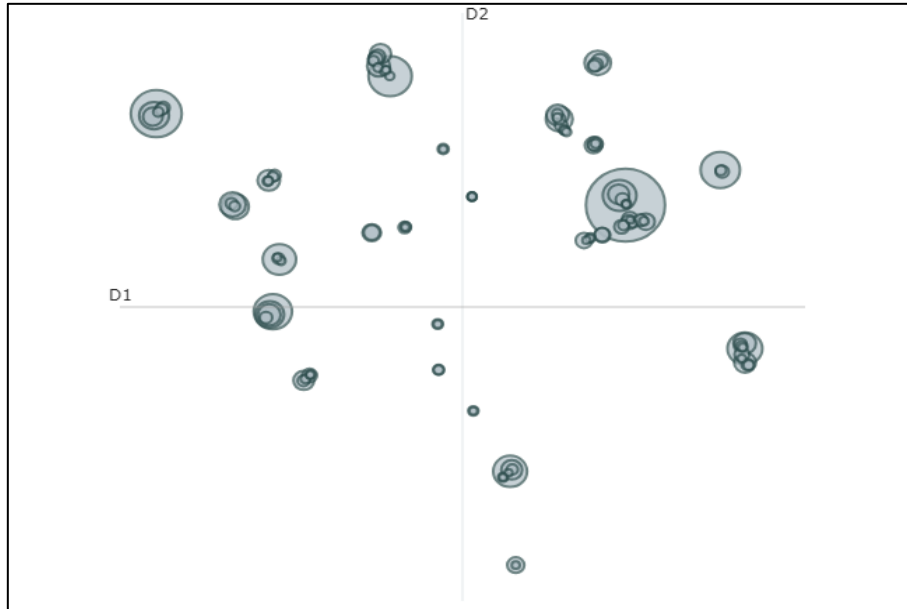

It is observed that customer reviews related to the dimensions of luggage, flight delays, flight cancellations, cabin crew (negative), and customer service have increased over the years, while reviews regarding cabin crew (positive), seats, and onboard entertainment have decreased.

4.2. Dimensions of Customer Satisfaction in LCCs

In order to identify the customer satisfaction dimensions related to passengers traveling with LCC airlines, a topic modeling application was conducted, and 115 topics were obtained. The similarities between the topics and the distances between them are presented in the intertopic distance map shown in Figure 7.

Figure 7. Intertopic Distance Map

Terms representing the top 10 topics, and their corresponding scores are presented in Figure 8.

Figure 8. Top 10 Topics with the Highest Topic Word Scores

The topics have been labelled as customer satisfaction dimensions, based on the terms of each topic, as shown in Table 6.

Table 6. Customer Satisfaction Dimensions in LCCs

Topic ID	Topic Number	Dimension
0	1	Cabin Crew (Positive)
1	2	Flight Cancellations
2	3	Customer Service
3	4	Onboard Service
4	5	Wheelchair and Assistance Services
5	6	Price
6	7	Seats
7	8	Cabin Crew (Negative)
8	9	Flight Delays
9	10	Covid-19 Related Issues

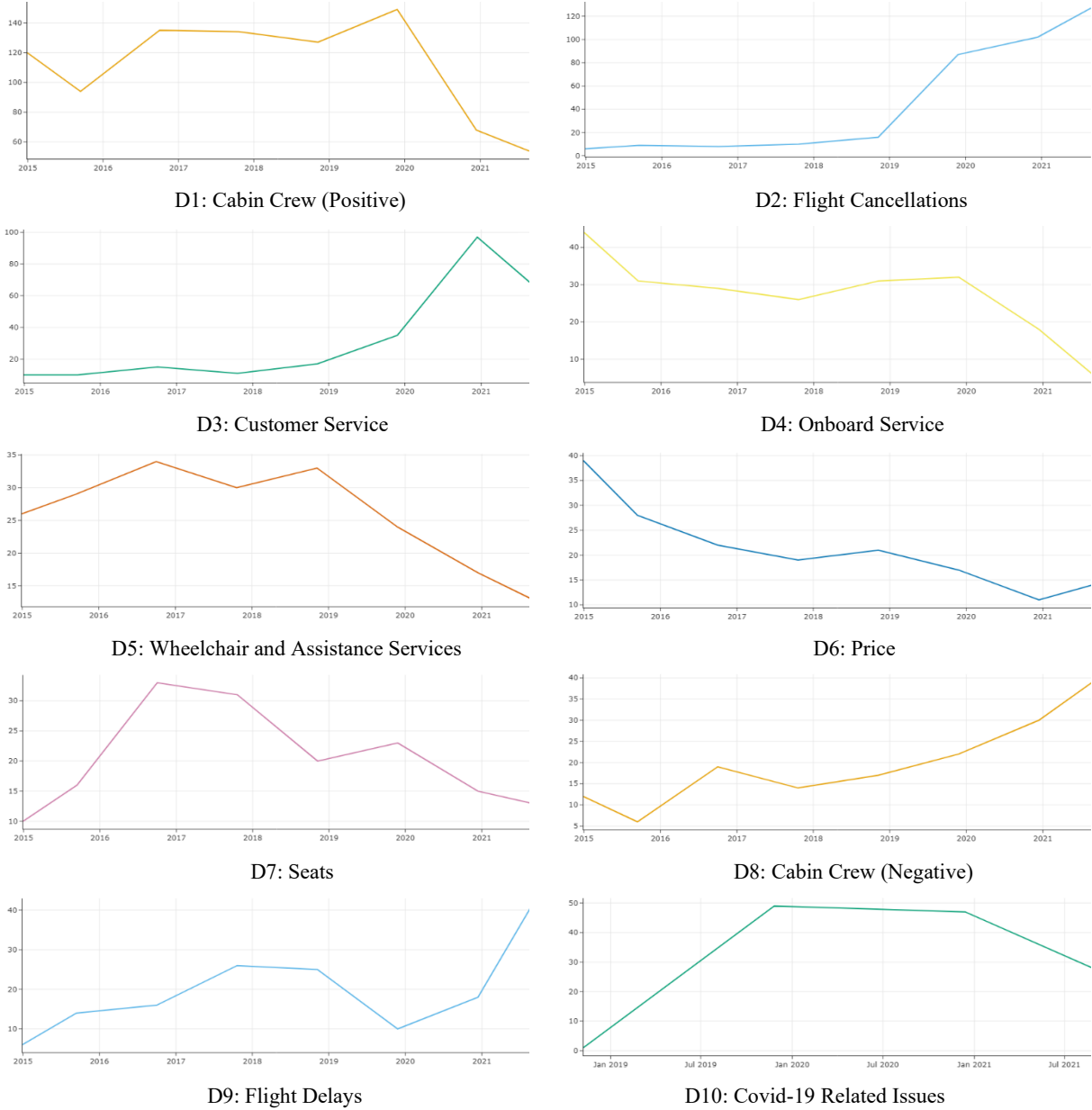
As seen in Table 6, the prominent customer satisfaction dimensions among passengers traveling with LCC airlines are cabin crew (positive), flight cancellation, customer service, onboard service, wheelchair and assistance services, price, seats, cabin crew (negative), flight delays, and COVID-19 related issues. The distribution of documents according to these topics is presented in Figure 9.

Figure 9. Distribution of Documents According to Topics

Evolution of the customer satisfaction dimensions between 2015 and 2022 are presented in Figure 10.

Figure 10: Evolution of the Customer Satisfaction Dimensions

5. CONCLUSION AND DISCUSSION

For airlines operating in a highly competitive environment, achieving customer satisfaction and turning passengers into loyal customers is seen as a significant competitive advantage (Chen, 2008). Therefore, understanding how passengers evaluate airline services and identifying the dimensions that constitute customer satisfaction is of utmost importance (Park et al., 2004). With the advent of new analysis methods brought about by technological advancements, it has become possible to analyze passengers' online evaluations of their travel experiences. Due to the advantages it offers, the use of text mining methods, in addition to traditional methods, has become increasingly common in studies focusing on service quality and customer satisfaction in the airline industry (Korfiatis et al., 2019; Lucini et al., 2020; Sezgen et al., 2019). In this context, the research aims to uncover the dimensions of customer satisfaction from passengers' online review data using contemporary text mining methods. The findings

of this study are expected to contribute both to academic literature and to guide airline companies in developing strategies to enhance customer satisfaction.

In the scope of the research, to explore the dimensions of customer satisfaction in airlines, a cross-sectional collection of 32,000 online passenger reviews from various airlines was initially conducted. The airlines selected for this study were those with the highest revenue passenger-kilometers on a global scale. In line with the research questions, the airlines were classified based on their business models, and analyses were carried out to determine the dimensions of customer satisfaction for passengers traveling with both FSC and LCC airlines. The BERTopic model, a topic modeling method that allows for the extraction of contextual information using document-level representations, was chosen for the analyses. The topics derived from the analyses were labeled through human evaluation, resulting in the identification of customer satisfaction dimensions.

For passengers traveling with full-service carriers, the prominent customer satisfaction dimensions were identified as luggage, food and drink, flight delays, cabin crew (positive), seats, onboard service, onboard entertainment, flight cancellation, cabin crew (negative), and customer service. These identified dimensions largely align with previous studies in the field, indicating the consistency of the findings (Atalik, 2007; Forgas et al., 2010; Kos Koklic et al., 2017; Lucini et al., 2020; Stamolampros et al., 2019). It is also notable that in past research, similar dimensions have been labeled differently, such as "helpfulness of cabin crew," or specific service components like "Wi-Fi connectivity" have been categorized under inflight services. However, dimensions such as "type of travel" and "frequent flyer program," highlighted in other studies, are not among the prominent customer satisfaction dimensions in this research. Furthermore, while dimensions related to flight delays and cancellations were identified, no direct dimension related to flight scheduling, as found in the results of Pakdil and Aydın (2007) and Tsafarakis et al. (2018), emerged in this study. Additionally, many similar findings in the literature have been examined within the framework of the SERVQUAL model, which categorizes dimensions such as physical features and responsiveness (Gilbert & Wong, 2003; Hussain et al., 2015; Pakdil & Aydın, 2007; Shiwakoti et al., 2022).

In the next stage, the changes in customer satisfaction dimensions over the years for full-service carriers were examined. The increase in the number of reviews related to luggage is thought to be associated with baggage procedures. Therefore, it is believed that focusing on baggage practices could positively contribute to customer satisfaction. Factors related to in-flight services, such as food and drink and onboard entertainment, continue to maintain their significance in terms of customer satisfaction. However, it is noticeable that the topics emphasized in customer reviews shifted, particularly during and after the COVID-19 pandemic. The rise in the number of reviews concerning flight cancellations and customer service since 2019 is likely linked to disruptions caused by the pandemic. Nevertheless, as highlighted in previous studies, delays and cancellations in flights, even outside of crises, directly impact customer satisfaction. Regarding reviews about cabin crew, it has been observed that negative factors have become more prominent over the years. From this perspective, it is predicted that full-service airlines could positively influence customer satisfaction by developing strategies focused on service variables related to cabin crew.

The identified customer satisfaction dimensions for passengers traveling with low-cost carriers (LCCs) are, in order: cabin crew (positive), flight cancellation, customer service, onboard service, wheelchair and assistance services, price, seats, cabin crew (negative), flight delays, and COVID-19 related issues. The findings largely support previous research by Bakır et al. (2019), Forgas et al. (2010), Kim and Lee (2011), and Sezgen et al. (2019). However, dimensions such as cleanliness, food and drinks, and airport procedures, which were identified in past studies, are not present in these findings. It appears that the onboard service dimension covers factors such as cleanliness. Additionally, wheelchair and assistance services and COVID-19 related issues are unique dimensions identified in this study, distinguishing it from previous research. The wheelchair and assistance services dimension highlights the importance of auxiliary services in airport processes for customer satisfaction. The COVID-19 related issues dimension encompasses topics such as flight cancellations and refunds during the pandemic. Notably, along with price, flight delays and cancellations, as well as service delivery, emerge as prominent factors for passengers traveling with LCCs. An analysis of the changes in customer satisfaction dimensions over time shows an increase in negative reviews related to the cabin crew. Based on the findings, it is suggested that LCCs, like full-service carriers, should focus on improving the service delivery of their cabin crew. Furthermore, the effects of the COVID-19 pandemic are evident in the changes observed over the years in LCC reviews, similar to those for full-service airlines. The pandemic is believed to be the cause of the rise in reviews

related to flight cancellations, delays, and customer services. Additionally, the COVID-19 related issues dimension emerged from 2019 onwards, leading to a decline in reviews of other dimensions. Finally, reviews related to the price dimension, which had been emphasized in past research, have gradually decreased over time. This shift suggests that price sensitivity among LCC passengers has diminished, and the factors they prioritize have changed. This change is thought to be a result of LCCs expanding into new markets and reaching new passenger profiles through longer-haul flights, thereby increasing their market share (Tam et al., 2022).

The findings obtained in this research can generally be considered consistent with the literature. When reviewing previous studies, several factors are believed to account for the observed differences. One of these factors is the research model and methodology. Many studies, such as those employing the SERVQUAL model, assess service quality related to customer satisfaction within predefined dimensions, leading to findings being classified within this framework. Similarly, the data collection method and data source are also thought to be significant reasons for variations in findings. The use of data collection tools focused on service quality and customer satisfaction, versus methods like text mining that analyze unstructured data, can result in different outcomes. Limitations related to the geographical region or the specific airline in the sample can also lead to differing results across studies. Beyond these factors, the evolving nature of the airline industry and changing customer expectations over time are considered important reasons why studies conducted at different times may yield different results.

This research provides various theoretical and managerial contributions to the literature on airline customer satisfaction and the airline industry. In the literature, customer satisfaction dimensions have been frequently addressed in the context of service attributes using different research methods. The use of text mining methods in this research to analyze customer reviews introduces an innovative approach that goes beyond traditional surveys and focus group studies, supporting the applicability and validity of text mining techniques in the literature. Additionally, the findings of the research are considered to provide valuable guidance for airline companies in developing strategies to enhance customer satisfaction. The identified customer satisfaction dimensions highlight the areas on which airlines should focus on improving service quality and increasing customer loyalty. Considering these findings, airlines can gain a competitive advantage and enhance customer satisfaction levels by improving their service quality. Moreover, the examination of changes in customer satisfaction over time is expected to contribute to the long-term strategic planning of airline companies.

In addition to the theoretical and managerial contributions presented, this research has certain limitations. The data analyzed in this study are limited to the English language. Analyzing passenger reviews in different languages could provide new insights. Moreover, using multilingual pre-trained models could enable simultaneous analysis of passenger reviews in various languages, which could further expand the scope of research on customer satisfaction. Similarly, employing different data sources to assess customer satisfaction and service quality more comprehensively could lead to the discovery of different findings. Data obtained from sources such as Skytrax, Twitter, other social media platforms, customer complaint websites, and airline customer feedback databases could provide researchers with a broader perspective. Although these platforms have been used in various studies in the literature, it is recommended that the method presented in this study be applied to different data sources in future research. Furthermore, the method used in this study allows for the exploration of topics beyond service quality and customer satisfaction in airlines, which could be an area of focus for future research. Customer satisfaction in airlines can vary not only based on the airline business model but also due to geographic, cultural, demographic factors, or the cabin class in which passengers travel. For example, studies using this method in different regions and cultures could assess how well airline services align with local needs and expectations. Similarly, repeating similar analyses with a focus on passenger profiles not covered in this study—such as those traveling for business or leisure, or those traveling with family versus individually—could help explore variations in satisfaction based on passenger profiles. It is anticipated that such studies would assist airlines in more precisely identifying customer needs and customizing their services according to different customer segments.

In conclusion, this study not only advances the academic discourse on airline customer satisfaction but also provides practical guidance for airlines to enhance their service quality. By addressing the identified dimensions of satisfaction and leveraging the insights derived from text mining, airlines can improve their competitive edge, foster customer loyalty, and ensure sustained success in a dynamic industry landscape. Future studies building on this framework are expected to further refine the understanding of customer satisfaction and its implications, ultimately benefiting both the academic community and the airline industry at large.

DECLARATION OF THE AUTHORS

Declaration of Contribution Rate: The authors have equal contributions.

Declaration of Support and Thanksgiving: No support is taken from any institution or organization.

Declaration of Conflict: There is no potential conflict of interest in the study.

REFERENCES

- Abdullah, E. F., Alasadi, S. A., & Al-Joda, A. A. (2021). Text mining based sentiment analysis using a novel deep learning approach. *International Journal of Nonlinear Analysis and Applications*, 12(Special Issue), 595–604. <https://doi.org/10.22075/ijnaa.2021.5378>
- Abuzayed, A., & Al-Khalifa, H. (2021). BERT for Arabic Topic Modeling: An Experimental Study on BERTopic Technique. *Procedia Computer Science*, 189, 191–194. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2021.05.096>
- Alhaj, F., Al-Haj, A., Sharieh, A., & Jabri, R. (2022). Improving Arabic Cognitive Distortion Classification in Twitter using BERTopic. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 13(1). <https://doi.org/10.14569/IJACSA.2022.0130199>
- Ali, F., Kim, W. G., & Ryu, K. (2016). The effect of physical environment on passenger delight and satisfaction: Moderating effect of national identity. *Tourism Management*, 57, 213–224. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2016.06.004>
- Atalik, Ö. (2007). Customer complaints about airline service: a preliminary study of Turkish frequent flyers. *Management Research News*, 30(6), 409–419. <https://doi.org/10.1108/01409170710751908>
- Baker, D. Mc. A. (2013). Service Quality and Customer Satisfaction in the Airline Industry: A Comparison between Legacy Airlines and Low-Cost Airlines. *American Journal of Tourism Research*, 2(1). <https://doi.org/10.11634/216837861302317>
- Ban, H.-J., Kim, H.-S., & Joung, H.-W. (2019). The Text Mining Approach to Understand Seat Comfort Experience of Airline Passengers through Online Review. *Culinary Science & Hospitality Research*, 25(9), 38–46. <https://doi.org/10.20878/cshr.2019.25.9.005>
- Blei, D. M., & Lafferty, J. D. (2006). Dynamic topic models. *Proceedings of the 23rd International Conference on Machine Learning - ICML '06*, 113–120. <https://doi.org/10.1145/1143844.1143859>
- Blei, D. M., Ng, A. Y., & Michael I. Jordan. (2003). Latent Dirichlet Allocation. *Journal of Machine Learning Research*, 3, 993–1022.
- Bogicevic, V., Yang, W., Bujisic, M., & Bilgihan, A. (2017). Visual Data Mining: Analysis of Airline Service Quality Attributes. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 18(4), 509–530. <https://doi.org/10.1080/1528008X.2017.1314799>
- Boyd-Graber, J., Hu, Y., & Mimno, D. (2017). Applications of Topic Models. *Foundations and Trends® in Information Retrieval*, 11(2–3), 143–296. <https://doi.org/10.1561/15000000030>
- Brochado, A., Rita, P., Oliveira, C., & Oliveira, F. (2019). Airline passengers' perceptions of service quality: themes in online reviews. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 31(2), 855–873. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-09-2017-0572>
- Calisir, N., Basak, E., & Calisir, F. (2016). Key drivers of passenger loyalty: A case of Frankfurt–Istanbul flights. *Journal of Air Transport Management*, 53, 211–217. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2016.03.002>

- Çallı, L., & Çallı, F. (2023). Understanding airline passengers during Covid-19 outbreak to improve service quality: Topic modeling approach to complaints with latent dirichlet allocation algorithm. *Transportation Research Record: Journal of the Transportation Research Board*, 2677(4), 656–673. <https://doi.org/10.1177/03611981221112096>
- Cardozo, R. N. (1965). An experimental study of customer effort, expectation, and satisfaction. *Journal of Marketing Research*, 2(3), 244. <https://doi.org/10.2307/3150182>
- Chang, J., Boyd-Graber, J., Gerrish, S., Wang, C., & Blei, D. (2009). Reading Tea leaves: How humans interpret topic models. *Neural Information Processing Systems*, 32, 288–296.
- Chau, M. & Xu, J. (2012). Business intelligence in blogs: Understanding Consumer interactions and communities. *MIS Quarterly*, 36(4), 1189. <https://doi.org/10.2307/41703504>
- Chen, C.-F. (2008). Investigating structural relationships between service quality, perceived value, satisfaction, and behavioral intentions for air passengers: Evidence from Taiwan. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 42(4), 709–717. <https://doi.org/10.1016/j.tra.2008.01.007>
- Churchill, G. A., & Surprenant, C. (1982). An investigation into the determinants of customer satisfaction. *Journal of Marketing Research*, 19(4), 491. <https://doi.org/10.2307/3151722>
- Dennis, N. (2007). End of the free lunch? The responses of traditional European airlines to the low-cost carrier threat. *Journal of Air Transport Management*, 13(5), 311–321. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2007.04.005>
- Egger, R., & Yu, J. (2022). a topic modeling comparison between LDA, NMF, Top2Vec, and BERTopic to demystify twitter posts. *Frontiers in Sociology*, 7. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2022.886498>
- Forgas, S., Moliner, M. A., Sánchez, J., & Palau, R. (2010). Antecedents of airline passenger loyalty: Low-cost versus traditional airlines. *Journal of Air Transport Management*, 16(4), 229–233. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2010.01.001>
- Gilbert, D., & Wong, R. K. C. (2003). Passenger expectations and airline services: a Hong Kong based study. *Tourism Management*, 24(5), 519–532. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(03\)00002-5](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(03)00002-5)
- Goodrich, J. N. (2002). September 11, 2001 attack on America: a record of the immediate impacts and reactions in the USA travel and tourism industry. *Tourism Management*, 23(6), 573–580. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(02\)00029-8](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(02)00029-8)
- Grootendorst, M. (2022). *BERTopic: Neural topic modeling with a class-based TF-IDF procedure*.
- Grootendorst, M. (2023, August 23). *BERTopic - The Algorithm*. <https://maartengr.github.io/BERTopic/algorithm/algorithm.html>
- Guo, Y., Barnes, S. J., & Jia, Q. (2017). Mining meaning from online ratings and reviews: Tourist satisfaction analysis using latent dirichlet allocation. *Tourism Management*, 59, 467–483. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2016.09.009>
- Han, H., & Hwang, J. (2017). In-flight physical surroundings: quality, satisfaction, and traveller loyalty in the emerging low-cost flight market. *Current Issues in Tourism*, 20(13), 1336–1354. <https://doi.org/10.1080/13683500.2014.960371>
- Hong, J.-W., & Park, S.-B. (2019). The Identification of Marketing Performance Using Text Mining of Airline Review Data. *Mobile Information Systems*, 2019, 1–8. <https://doi.org/10.1155/2019/1790429>

- Hotho, A., Nürnberger, A., & Paaß, G. (2005). A Brief Survey of Text Mining. *Journal for Language Technology and Computational Linguistics*, 20(1), 19–62. <https://doi.org/10.21248/jlcl.20.2005.68>
- Hussain, R., Al Nasser, A., & Hussain, Y. K. (2015). Service quality and customer satisfaction of a UAE-based airline: An empirical investigation. *Journal of Air Transport Management*, 42, 167–175. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2014.10.001>
- IATA. (2021). *World Air Transport Statistics 2021*.
- ICAO. (2022, December 12). *List of Low-Cost-Carriers (LCCs)*. <https://www.icao.int/sustainability/Documents/LCC-List.pdf>
- Jacobi, C., van Atteveldt, W., & Welbers, K. (2016). Quantitative analysis of large amounts of journalistic texts using topic modelling. *Digital Journalism*, 4(1), 89–106. <https://doi.org/10.1080/21670811.2015.1093271>
- Josephat, P., & Ismail, A. (2012). A Logistic Regression Model of Customer Satisfaction of Airline. *International Journal of Human Resource Studies*, 2(4), 255. <https://doi.org/10.5296/ijhrs.v2i4.2868>
- Kim, Y. K., & Lee, H. R. (2011). Customer satisfaction using low cost carriers. *Tourism Management*, 32(2), 235–243. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2009.12.008>
- Kim, Y.-J., Ban, H.-J., Kim, D.-H., & Kim, H.-S. (2020). Understanding Customer Experience of Airline Lounge Using Text Mining of Online Review. *Culinary Science & Hospitality Research*, 26(2), 36–44. <https://doi.org/10.20878/cshr.2020.26.2.005>
- Korfiatis, N., Stamolampros, P., Kourouthanassis, P., & Sagiadinos, V. (2019). Measuring service quality from unstructured data: A topic modeling application on airline passengers' online reviews. *Expert Systems with Applications*, 116, 472–486. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2018.09.037>
- Koruyan, K. (2022). BERTopic Konu Modelleme Tekniği Kullanılarak Müşteri Şikayetlerinin Sınıflandırılması. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 66–79. <https://doi.org/10.47899/ijss.1167719>
- Kos Koklic, M., Kukar-Kinney, M., & Vegelj, S. (2017). An investigation of customer satisfaction with low-cost and full-service airline companies. *Journal of Business Research*, 80, 188–196. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.05.015>
- Kua, J., & Baum, T. (2004). Perspectives on the Development of Low-cost Airlines in South-east Asia. *Current Issues in Tourism*, 7(3), 262–276. <https://doi.org/10.1080/13683500408667982>
- Kumar, S., & Zymbler, M. (2019). A machine learning approach to analyze customer satisfaction from airline tweets. *Journal of Big Data*, 6(1), 62. <https://doi.org/10.1186/s40537-019-0224-1>
- Kwon, H.-J., Ban, H.-J., Jun, J.-K., & Kim, H.-S. (2021). Topic Modeling and Sentiment Analysis of Online Review for Airlines. *Information*, 12(2), 78. <https://doi.org/10.3390/info12020078>
- Lee, C. K. M., Ng, K. K. H., Chan, H. K., Choy, K. L., Tai, W. C., & Choi, L. S. (2018). A multi-group analysis of social media engagement and loyalty constructs between full-service and low-cost carriers in Hong Kong. *Journal of Air Transport Management*, 73, 46–57. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2018.08.009>
- Li, W., Yu, S., Pei, H., Zhao, C., & Tian, B. (2017). A hybrid approach based on fuzzy AHP and 2-tuple fuzzy linguistic method for evaluation in-flight service quality. *Journal of Air Transport Management*, 60, 49–64. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2017.01.006>

- Lim, J., & Lee, H. C. (2020). Comparisons of service quality perceptions between full service carriers and low cost carriers in airline travel. *Current Issues in Tourism*, 23(10), 1261–1276. <https://doi.org/10.1080/13683500.2019.1604638>
- Liou, J. J. H., Hsu, C.-C., Yeh, W.-C., & Lin, R.-H. (2011). Using a modified grey relation method for improving airline service quality. *Tourism Management*, 32(6), 1381–1388. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2011.01.013>
- Lucini, F. R., Tonetto, L. M., Fogliatto, F. S., & Anzanello, M. J. (2020). Text mining approach to explore dimensions of airline customer satisfaction using online customer reviews. *Journal of Air Transport Management*, 83, 101760. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2019.101760>
- Martinez-Garcia, E., & Royo-Vela, M. (2010). Segmentation of low-cost flights users at secondary airports. *Journal of Air Transport Management*, 16(4), 234–237. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2010.01.003>
- McInnes, L., Healy, J., & Astels, S. (2017). hdbscan: Hierarchical density based clustering. *The Journal of Open Source Software*, 2(11), 205. <https://doi.org/10.21105/joss.00205>
- McInnes, L., Healy, J., & Melville, J. (2018). *UMAP: Uniform Manifold Approximation and Projection for Dimension Reduction*.
- Misopoulos, F., Mitic, M., Kapoulas, A., & Karapiperis, C. (2014). Uncovering customer service experiences with Twitter: the case of airline industry. *Management Decision*, 52(4), 705–723. <https://doi.org/10.1108/MD-03-2012-0235>
- Nadiri, H., Hussain, K., Haktan Ekiz, E., & Erdoğan, Ş. (2008). An investigation on the factors influencing passengers' loyalty in the North Cyprus national airline. *The TQM Journal*, 20(3), 265–280. <https://doi.org/10.1108/17542730810867272>
- Nam, S., & Lee, H. C. (2019). A Text Analytics-Based Importance Performance Analysis and Its Application to Airline Service. *Sustainability*, 11(21), 6153. <https://doi.org/10.3390/su11216153>
- Nejati, M., Nejati, M., & Shafaei, A. (2009). Ranking airlines' service quality factors using a fuzzy approach: study of the Iranian society. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 26(3), 247–260. <https://doi.org/10.1108/02656710910936726>
- O'Connell, J. F., & Williams, G. (2005). Passengers' perceptions of low cost airlines and full service carriers: A case study involving Ryanair, Aer Lingus, Air Asia and Malaysia Airlines. *Journal of Air Transport Management*, 11(4), 259–272. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2005.01.007>
- Oliver, R. L. (2010). *Satisfaction: A behavioral perspective on the consumer* (2nd ed.). Taylor & Francis.
- Pakdil, F., & Aydın, Ö. (2007). Expectations and perceptions in airline services: An analysis using weighted SERVQUAL scores. *Journal of Air Transport Management*, 13(4), 229–237. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2007.04.001>
- Park, E., Jang, Y., Kim, J., Jeong, N. J., Bae, K., & del Pobil, A. P. (2019). Determinants of customer satisfaction with airline services: An analysis of customer feedback big data. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 51, 186–190. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2019.06.009>
- Park, J. (2023). Combined Text-Mining/DEA method for measuring level of customer satisfaction from online reviews. *Expert Systems with Applications*, 232, 120767. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2023.120767>

- Park, J.-W., Robertson, R., & Wu, C.-L. (2004). The effect of airline service quality on passengers' behavioural intentions: a Korean case study. *Journal of Air Transport Management*, 10(6), 435–439. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2004.06.001>
- Park, S., Lee, J.-S., & Nicolau, J. L. (2020). Understanding the dynamics of the quality of airline service attributes: Satisfiers and dissatisfiers. *Tourism Management*, 81, 104163. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104163>
- Punel, A., Al Hajj Hassan, L., & Ermagun, A. (2019). Variations in airline passenger expectation of service quality across the globe. *Tourism Management*, 75, 491–508. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2019.06.004>
- Punel, A., & Ermagun, A. (2018). Using Twitter network to detect market segments in the airline industry. *Journal of Air Transport Management*, 73, 67–76. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2018.08.004>
- Rajaguru, R. (2016). Role of value for money and service quality on behavioural intention: A study of full service and low cost airlines. *Journal of Air Transport Management*, 53, 114–122. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2016.02.008>
- Reimers, N., & Gurevych, I. (2019). Sentence-BERT: Sentence Embeddings using Siamese BERT-Networks. *Proceedings of the 2019 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing and the 9th International Joint Conference on Natural Language Processing (EMNLP-IJCNLP)*, 3980–3990. <https://doi.org/10.18653/v1/D19-1410>
- Roberts, M. E., Stewart, B. M., & Airoidi, E. M. (2016). A model of text for experimentation in the social Sciences. *Journal of the American Statistical Association*, 111(515), 988–1003. <https://doi.org/10.1080/01621459.2016.1141684>
- Rüdiger, M., Antons, D., Joshi, A. M., & Salge, T.-O. (2022). Topic modeling revisited: New evidence on algorithm performance and quality metrics. *PLOS ONE*, 17(4), e0266325. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0266325>
- Rust, R. T., & Oliver, R. L. (1994). Service Quality: insights and managerial implications from the frontier. in *service quality: New Directions in Theory and Practice* (p. 1–20). SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781452229102.n1>
- Ryu, K., & Han, H. (2010). Influence of the quality of food, service, and physical environment on customer Satisfaction and Behavioral Intention in Quick-Casual Restaurants: Moderating Role of Perceived Price. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 34(3), 310–329. <https://doi.org/10.1177/1096348009350624>
- Sánchez-Franco, M. J., & Rey-Moreno, M. (2022). Do travelers' reviews depend on the destination? An analysis in coastal and urban peer-to-peer lodgings. *Psychology & Marketing*, 39(2), 441–459. <https://doi.org/10.1002/mar.21608>
- Sánchez-Rebull, M.-V., Rudchenko, V., & Martín, J.-C. (2018). The antecedents and consequences of customer satisfaction in tourism: a systematic literature review. *Tourism and Hospitality Management*, 24(1), 151–183. <https://doi.org/10.20867/thm.24.1.3>
- SBERT. (2022). *Sentence-Transformers - Pretrained Models*. https://www.sbert.net/docs/pretrained_models.html
- Sekar, S., & Santhanam, N. (2022). Effect of COVID-19: Understanding Customer's evaluation on hotel and airline sector—a text mining approach. *Global Business Review*, 097215092211068. <https://doi.org/10.1177/09721509221106836>

- Seo, G.-H., & Itoh, M. (2020). Perceptions of Customers as Sustained Competitive Advantages of Global Marketing Airline Alliances: A Hybrid Text Mining Approach. *Sustainability*, 12(15), 6258. <https://doi.org/10.3390/su12156258>
- Sezgen, E., Mason, K. J., & Mayer, R. (2019). Voice of airline passenger: A text mining approach to understand customer satisfaction. *Journal of Air Transport Management*, 77, 65–74. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2019.04.001>
- Shadiyar, A., Ban, H.-J., & Kim, H.-S. (2020). Extracting key drivers of air passenger's experience and satisfaction through online review analysis. *Sustainability*, 12(21), 9188. <https://doi.org/10.3390/su12219188>
- Shiwakoti, N., Jiang, H., & Nguyen, A. D. (2022). Passengers' perception of safety and its relationship with demographics, service quality, satisfaction and loyalty in airlines sector - A case study of Vietnam to Australia route. *Transport Policy*, 124, 194–202. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2021.04.029>
- Stamolampros, P., Korfiatis, N., Kourouthanassis, P., & Symitsi, E. (2019). Flying to quality: cultural influences on Online Reviews. *Journal of Travel Research*, 58(3), 496–511. <https://doi.org/10.1177/0047287518764345>
- Sulu, D., Arasli, H., & Saydam, M. B. (2021). Air-Travelers' Perceptions of Service Quality during the COVID-19 Pandemic: Evidence from Tripadvisor Sites. *Sustainability*, 14(1), 435. <https://doi.org/10.3390/su14010435>
- Tam, C., Barroso, M., & Cruz-Jesus, F. (2022). Understanding the determinants of users' continuance intention to buy low-cost airline flights online. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 13(2), 264–280. <https://doi.org/10.1108/JHTT-12-2020-0316>
- Tian, X., He, W., Tang, C., Li, L., Xu, H., & Selover, D. (2019). A new approach of social media analytics to predict service quality: evidence from the airline industry. *Journal of Enterprise Information Management*, 33(1), 51–70. <https://doi.org/10.1108/JEIM-03-2019-0086>
- Tripadvisor Media Center. (2022, December 11). *About Tripadvisor*. <https://Tripadvisor.Mediaroom.Com/US-about-us>. <https://tripadvisor.mediaroom.com/US-about-us>
- Wan, Y., & Gao, Q. (2015). An Ensemble Sentiment Classification System of Twitter Data for Airline Services Analysis. *2015 IEEE International Conference on Data Mining Workshop (ICDMW)*, 1318–1325. <https://doi.org/10.1109/ICDMW.2015.7>
- Xu, X., & Li, Y. (2016). Examining Key Drivers of Traveler Dissatisfaction with Airline Service Failures: A Text Mining Approach. *Journal of Supply Chain and Operations Management*, 14(1), 30–50.
- Xu, X., Wang, X., Li, Y., & Haghghi, M. (2017). Business intelligence in online customer textual reviews: Understanding consumer perceptions and influential factors. *International Journal of Information Management*, 37(6), 673–683. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2017.06.004>
- Yee Liau, B., & Pei Tan, P. (2014). Gaining customer knowledge in low cost airlines through text mining. *Industrial Management & Data Systems*, 114(9), 1344–1359. <https://doi.org/10.1108/IMDS-07-2014-0225>

THE EFFECT OF SUBLIMINAL ADVERTISING PERCEPTION ON CUSTOMER LOYALTY*

BİLİNÇALTI REKLAM ALGISININ MÜŞTERİ SADAKATI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Lecturer Gülşah AYZA¹

Lecturer Mümtaz KORKUTAN²

ABSTRACT

The main purpose of the study is to examine the impact of subliminal advertising perceptions on customer loyalty among users of public and private banks. In addition, the study aims to determine whether subliminal advertising perceptions and customer loyalty levels differ significantly according to the demographic characteristics of the respondents. Data is collected from 520 voluntary bank users through a questionnaire survey, a widely used quantitative research tool. The data is analysed using parametric statistical methods such as regression analysis, independent sample t-tests and ANOVA using SPSS 24.00 software. The findings from the regression analysis show that subliminal advertising perception has a significant effect on customer loyalty. Moreover, the analysis of demographic variables reveals that there are statistically significant relationships between the respondents' perceptions of subliminal advertising and their bank application preferences, educational level and bank category choices. Similarly, significant relationships are also determined between respondents' age, education level and bank category preferences and their loyalty to the bank. In conclusion, the study shows that subliminal advertising contributes significantly to customer loyalty and that loyalty levels may vary depending on demographic factors. The findings provide valuable insights for the development of customer loyalty strategies in the banking sector.

Keywords: Subconscious, Subliminal Advertising, Customer Loyalty, Regression.

JEL Classification Codes: M10, M20, M31, M37.

ÖZ

Bu çalışmanın temel amacı, kamu ve özel bankaların kullanıcıları arasında bilinçaltı reklam algılarının müşteri sadakati üzerindeki etkisini incelemektir. Ayrıca, araştırma, bilinçaltı reklam algılarının ve müşteri sadakati düzeylerinin, katılımcıların demografik özelliklerine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemeyi amaçlamaktadır. Veriler, yaygın olarak kullanılan nicel bir araştırma aracı olan anket yöntemiyle 520 gönüllü banka kullanıcılarından toplanmıştır. Veriler, SPSS 24.00 yazılımı kullanılarak regresyon analizi, bağımsız örneklem t-testleri ve ANOVA gibi parametrik istatistiksel yöntemlerle analiz edilmiştir. Regresyon analizinden elde edilen bulgular, bilinçaltı reklam algısının müşteri sadakati üzerinde anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir. Ayrıca, demografik değişkenlerin analizi, katılımcıların banka uygulama tercihleri, eğitim durumları ve banka kategorisi seçimleri ile bilinçaltı reklam algıları arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler bulunduğunu ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, katılımcıların yaşı, eğitim düzeyi ve banka kategorisi tercihleri ile bankaya olan sadakatleri arasında da anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Sonuç olarak, bu çalışma, bilinçaltı reklamların müşteri sadakatine önemli ölçüde katkıda bulunduğunu ve sadakat seviyelerinin demografik faktörlere bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir. Bulgular, bankacılık sektöründe müşteri sadakati stratejilerinin geliştirilmesine yönelik değerli bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilinçaltı, Bilinçaltı Reklamcılık, Müşteri Sadakati, Regresyon.

JEL Sınıflandırma Kodları: M10, M20, M31, M37.

* For this study the approval of ethical committee no 2024/05-6 ve E.5476 dated 07.06.2024 was taken from the Ethical Committee, Bitlis Eren University.

¹ Bitlis Eren University, Vocational School of Social Sciences, Department of Management and Organization, gayaz@beu.edu.tr

² Mardin Artuklu University, Rectorate, mumtazkorkutan@artuklu.edu.tr

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Amaç ve Kapsam:

Teknolojinin hızla değiştiği günümüzde, işletmeler ürünlerini tanıtmak, sevdirmek ve rakiplerinden daha fazla tercih edilmesini sağlamak amacıyla çeşitli stratejiler (sadık müşteriler yaratmak gibi) geliştirmektedir. Sadık müşteriler, belirli bir işletmeden düzenli olarak alışveriş yapan, birden fazla ürün veya hizmet satın alan, gönüllü olarak işletmenin reklamını yapan, tavsiyelerde bulunan ve fiyat dalgalanmaları veya rekabet gibi dışsal faktörlere rağmen alışveriş yaptıkları işletmeyi değiştirmeyen bireylerdir (Demirelli ve Dursun, 2013, s. 272). Özellikle reklam kullanımı yoluyla müşteri kazanmak için rekabet eden işletmeler, farklı yöntemler kullanarak bilinçaltı yollarla müşterileri etkilemeye çalışmaktadır. Bu çalışmada, bilinçaltı reklam ve müşteri sadakati kavramlarının tartışılması ve derinlemesine araştırılması önemli bir yer tutmaktadır. Ulusal ve uluslararası çalışmaların incelenmesi sonucunda bu kavramlara yönelik yeni bir bakış açısı geliştirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu çalışma, literatürde az sayıda olduğu düşünülen bankacılık sektörü ile ilgili saha araştırmalarına farklı bir bakış açısı kazandırmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırma ağırlıklı olarak banka kullanıcıları üzerinde gerçekleştirilmiş ve bu bağlamda kullanıcıların bilinçaltı reklam algıları, marka sadakati ve bilinçaltı reklamın müşteri sadakatine etkisi incelenmiştir. Ayrıca çalışmanın bir diğer amacı da bilinçaltı reklam algısı ve müşteri sadakatinin demografik değişkenlere göre istatistiksel olarak farklılık gösterip göstermediğini incelemektir.

Yöntem:

Çalışmada rastgele örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda çalışmaya katılmayı gönüllü olarak kabul eden, kamu bankası kullanıcısı ve özel banka kullanıcısı olan 520 kişiye ulaşılarak örneklem grubu oluşturulmuştur. Tüm bu amaçlar çerçevesinde araştırma yöntemlerinden biri olan nicel araştırma tekniği kullanılarak araştırma verileri elde edilmiştir. Araştırma verilerini toplamak için 3 bölümden oluşan bir anket formu hazırlanmıştır. Formun birinci bölümünde katılımcıların demografik bilgilerine yönelik 6 soru, ikinci bölümünde Kebeci (2020) tarafından oluşturulan ve geçerliliği/güvenilirliği kabul edilen ve 14 ifadeden oluşan bilinçaltı reklam ölçeği, üçüncü bölümünde ise Öztürk (2016) tarafından oluşturulan ve geçerliliği/güvenilirliği kabul edilen ve 6 ifadeden oluşan müşteri sadakati ölçeği yer almaktadır. Müşteri sadakati ölçeği de dahil olmak üzere toplam 26 ifadeden oluşan anket formu, örnekleme yer alan kamu bankası kullanıcısı ve özel banka kullanıcısı tüm bireyler üzerine uygulanmıştır. Anket verileri online bir şekilde toplanmıştır. Anketin ölçek soruları kullanıcılara 5'li likert yöntemi (Kesinlikle katılıyorum=5; Katılıyorum=4; Kararsızım=3; Katılmıyorum=2; Kesinlikle katılmıyorum=1) kullanılarak sorulmuştur. Elde edilen veriler SPSS-26 paket programına aktarılarak analize tabi tutulmuştur. Analizlerde, elde edilen verilerin tanımlayıcı istatistikleri hesaplanmış, bunun yanı sıra t-testi, ANOVA testi ve regresyon analizi gibi istatistiksel yöntemler kullanılmıştır. Normal dağılım gösteren verilerde gruplar arasındaki farkları belirlemek amacıyla LSD testi uygulanırken, normal dağılım göstermeyen veriler için Games-Howell testi tercih edilmiştir.

Bulgular:

Araştırma verilerinin incelenmesi sonucunda, katılımcıların büyük bir kısmının (%61,7) kadın olduğu, çoğunluğunun (%73) 35 yaş ve altında bulunduğu ve önemli bir bölümünün (%70,8) lisans veya lisansüstü eğitim düzeyine sahip olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların %37,1'i büyükşehirlerde yaşadıkları, %30,8'i ilde ve %32,1'i ilçede yaşadığını belirtmiştir. Katılımcıların yarısından fazlasının (%61,2) kamu bankalarını tercih ettiği ve son olarak katılımcıların çoğunluğunun (%88,5) banka uygulamalarının tercihlerini etkilediğini belirttiği görülmüştür. Katılımcıların banka uygulamalarından etkilenmelerine bağlı olarak bilinçaltı reklam algısındaki etkinin farklı olup olmadığına bakıldığında, istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunduğu tespit edilmiştir ($p=0,00<0,05$). Bilinçaltı reklam algısının eğitim değişkeni ve banka tercihi değişkeni ile istatistiksel anlamda farklılaştığı ($p=0,00<0,05$) sonucuna ulaşılmıştır. Katılımcıların yaş grupları ve eğitim durumları değişkenleri ile müşteri sadakati arasındaki ilişki istatistiksel anlamda incelendiğinde pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($p=0,00<0,05$). Ayrıca, müşteri sadakati bağımlı değişken olmak üzere yapılan regresyon analizi sonuçlarına göre bilinçaltı reklam algısı ile müşteri sadakati arasındaki ilişkinin zayıf olduğunu ($R^2=0.017$) ortaya koymuştur, yani bilinçaltı reklam yalnızca müşteri sadakatinin %1,7'sini açıklayabilmektedir. Regresyon modelinin istatistiksel olarak anlamlı olmasına ($F=8,992$, $p=0,003$) rağmen, bilinçaltı reklamın müşteri sadakati üzerindeki etkisi minimal olup sınırlı bir etki göstermektedir.

Sonuç ve Tartışma:

Bilinçaltı reklamcılığın müşteri sadakatine etkisi pazarlama alanında uzun süredir üzerinde çalışılan ve araştırma yapılan bir konudur. Bu çalışmalar doğrultusunda subliminal mesajların tüketicilerin satın alma davranışları ve marka tercihleri üzerinde belirgin bir etkiye sahip olduğu değerlendirilmektedir. Bu bağlamda bilinçaltı reklam algısının müşteri sadakati üzerindeki etkisinin farklı örneklem grupları ile araştırılması ve değerlendirilmesi önemli olacaktır. Bilinçaltı reklam algısının müşteri sadakati üzerindeki etkisi karmaşık ve çok yönlüdür. Subliminal mesajlar genellikle tüketicilerin zihninde markayla ilişkili duygusal ve sembolik anlamlar yaratabilir. Bu sayede markaların tüketicilerin zihninde daha derin ve kalıcı izler bırakması mümkündür. Ayrıca bilinçaltı reklam algısının müşteri sadakati üzerindeki etkisi genellikle uzun soluklu bir süreç olarak değerlendiriliyor. Bilinçaltı mesajların etkisinin genellikle zaman içinde ortaya çıktığı ve uzun vadeli marka sadakatini şekillendirdiği söylenebilir. Dolayısıyla markaların bilinçaltı reklamında güçlü bir yere sahip olması müşteri sadakatinin sürdürülebilirliği için önemlidir. Sonuç olarak, bilinçaltı reklam algısının müşteri sadakati üzerindeki etkisi karmaşık ve uzun vadeli bir süreçtir. Markaların tüketicilerin zihninde güçlü ve olumlu izlenimler bırakması, müşteri sadakatini artırılması açısından kritik önem taşımaktadır. Bu nedenle pazarlama stratejilerinde bilinçaltı mesajların kullanımı dikkatle planlanmalı ve marka ile tüketiciler arasında derin bağlar kurmaya odaklanmalıdır.

1. INTRODUCTION

The concept of marketing, which started with product exchanges when trade began and money was not even invented, continues its development by dividing into a number of periods with the change and development of consumers' wants and needs. The process that started with Marketing 1.0, when businesses did not care about the needs and wishes of the target market and the product-centered production approach was dominant (Ertuğrul & Deniz, 2018, p. 160), continues with the Marketing 2.0 period, which is a customer-oriented approach in which the value of the product will be revealed not by businesses but by consumers with the rapid spread of communication and information (Durukal, 2019, p. 1620). The concept of Marketing 3.0, which emerged as a human-centered period, is explained as a period in which consumers are creative, anxious and active, that is, people with emotions, and consumers are conscious and sensitive about the environmental and social dimension of the brand and corporate responsibility (Ertuğrul & Deniz, 2018, p. 161). Marketing 4.0, which is an increasingly developing and deepening period, supports cooperation with the customer and customer participation in the development of the product, cares about the customer experience, that is, the product and the consumer are in interaction (Özden, 2022, p. 35) digital marketing describes a period in which the whole process is directed over the internet, covering all marketing efforts using the internet or an electronic device. Marketing 5.0 is characterized as an era that emphasizes the integration of human-centered approaches from Marketing 3.0 with the technological advancements introduced in Marketing 4.0. This period focuses on utilizing technologies that mimic human behavior and intelligence to enhance value creation, communication, and customer experience. The goal is to effectively merge human insights with digital capabilities to drive more personalized and impactful marketing strategies (Zengin & Zengin, 2021. p. 88).

When we look at all these developments, while the wishes and needs of consumers were ignored in the marketing 1.0 period, which was the starting point of marketing, in the marketing 5.0 period, a marketing system has emerged that attaches importance to consumer wishes and needs, researches and transforms into a customer-oriented structure by using technology. Consumer behaviors that emerge within the framework of consumers' wants and needs are defined as consumers' preliminary evaluation before purchasing a good or service, the way they use the goods and services they plan to purchase, and the behaviors and attitudes that emerge after use (Erdem, 2006, p. 69). Consumer behavior is defined as the actions that include psychological, mental, social and physiological activities of consumers during the process of acquiring, using, and discarding goods and services (Saritaş & Karagöz, 2017, p. 364). At the same time, many images or messages that consumers push subconsciously affect individuals' daily movements, behaviors, conversations, purchasing intentions, and purchasing behaviors consciously or unconsciously (Marangoz & İşli, 2018, p. 16). After it became clear how important the subconscious mind is in human behavior, people's subconscious minds have become a target for advertisers who want to sell their products and services and politicians who want to sell their ideas (Övür, 2017, p. 34). Intentional messages prepared for people's subconscious minds are called subliminal messages (Kadioğlu, 2020, p. 241). Subliminal messages enable the consumer's behavior to be directed by sending subliminal messages by subliminal advertisements. Subliminal advertisements are advertisements that aim to influence the unconscious mind of consumers with elements that are below the perception thresholds of consumers and aim to persuade the unconscious mind (Sungur, 2011, p. 178). For example, subliminal messages hidden in advertising texts can be used to influence the target audience both subconsciously and overtly. In addition, subliminal messages used in political campaigns can be supported by subliminal advertisements to strengthen the clearly expressed and desired thoughts (Kadioğlu, 2020, p. 241).

Businesses continuously research and monitor customer expectations in order to create customer loyalty, create brand and product awareness, advertise their products and thus gain competitive advantage in marketing (Saritaş & Karagöz, 2017, p. 360). Changes in market structures and consumer wants and needs lead businesses to strategies to protect existing customers instead of gaining new customers (Uyar, 2019, p. 42). For a customer to be identified as a loyal customer, he/she should shop regularly from the same business, buy more than one service or product from the same business, voluntarily advertise the business, make recommendations about the business and direct people to this business, and not change the business he/she shops from regardless of the reason (price fluctuations, competition, etc.) (Demirelli & Dursun, 2013, p. 272). Customer satisfaction, which is an indispensable element of business success, is defined as meeting the needs, wishes and objectives of the customer (Şendoğdu, 2014, p. 92). It is critical to build and maintain good relationships with customers because meeting all the wants and needs of consumers, establishing long-term relationships with the customers of the business and providing significant competitive advantage to the business (Çatı et al., 2010, p. 431).

This study aims to fill a significant gap in the literature by examining the impact of subliminal advertising perception on customer loyalty in the banking sector. Subliminal advertising, particularly in banking, leverages themes such as trust, stability, and loyalty to influence customer behavior at a subconscious level (Karadeniz & Özkan, 2021). However, empirical research on the relationship between subliminal advertising and customer loyalty remains limited, creating a critical gap in understanding how subconscious messaging can enhance customer retention and satisfaction in this sector.

The scarcity of studies utilizing neuromarketing techniques further underscores this gap. For instance, a study conducted by Akbank in collaboration with Neuro Discover employed advanced neuromarketing tools such as EEG, Eye-Tracking, and Facial Coding to analyze user experiences in mobile banking applications. This research revealed neurophysiological responses that traditional methods could not detect, highlighting the potential of subliminal advertising to shape customer behavior in ways that are not immediately apparent (Timuray, 2023). Despite such advancements, the application of subliminal advertising in banking remains underexplored, particularly in terms of its impact on customer loyalty.

The importance of this study lies in its focus on the underexplored relationship between subliminal advertising and customer loyalty in the banking sector. While subliminal advertising has been widely studied in consumer goods and retail sectors, its application in banking remains largely unexplored (Kotler et al., 2021). Given the unique nature of banking services, which rely heavily on trust and long-term relationships, understanding how subliminal messages can influence customer loyalty is critical. This research also addresses the growing interest in neuromarketing techniques, which provide deeper insights into consumer behavior by measuring subconscious responses (Lee et al., 2022).

Despite the increasing use of subliminal advertising in various industries, there is a significant lack of empirical studies examining its impact on customer loyalty in the banking sector. Most existing research focuses on traditional advertising methods, leaving a gap in understanding how subconscious messaging can enhance customer retention and satisfaction (Smith & Johnson, 2020). Additionally, while neuromarketing techniques have been applied in sectors like retail and technology, their use in banking remains limited (Garcia & Martinez, 2023). This study aims to bridge this gap by providing empirical evidence on the effectiveness of subliminal advertising in fostering customer loyalty in banking.

This study contributes to the literature in several ways. First, it provides a comprehensive analysis of the relationship between subliminal advertising and customer loyalty in the banking sector, an area that has received little attention. Second, it integrates neuromarketing techniques, such as EEG and Eye-Tracking, to uncover subconscious consumer responses, offering a more nuanced understanding of how subliminal messages influence behavior. Third, the findings of this study will offer practical insights for banks to design more effective advertising strategies that enhance customer loyalty. Finally, this research will serve as a foundation for future studies exploring the application of neuromarketing and subliminal advertising in other service-oriented industries.

This study will be one of the first to investigate the effect of subliminal advertising on customer loyalty in the banking sector. Through surveys administered to both public and private bank customers, the relationship between subliminal advertising perception and loyalty will be analyzed, providing new insights into the use of neuromarketing techniques in banking. The research will contribute to both academic literature and industry practices by evaluating the effectiveness of subliminal advertising strategies. Ethical approval for the study was granted by Bitlis Eren University Ethics Committee under decision number 2024/05-6 & E.5476.

2. LITERATURE REVIEW

Marketing is described as the process of planning and implementing various activities such as the identification, procurement, pricing, promotion and distribution of products, services and ideas in order to facilitate changes that are compatible with the goals of individuals and organizations (Öztürk, 1989, p. 370). The constant change in the needs and wants of consumers requires marketing practices to keep pace with this change. In this dynamic process, subconscious processes lie behind the fact that consumers cannot fully understand why they buy certain products. This situation, in which people shop without knowing, reveals that the subconscious plays an important role (Bozoğlu & Arslantay, 2020, p. 54). In this context, a better understanding of subconscious processes and consumer behavior has become a critical element in the development of marketing strategies.

In recent years, the concept of neuromarketing (sensory marketing), which is known as a very serious movement to find out and understand what is going on in the minds of consumers and to open the black box, has captured the attentions of marketing practitioners and academics (Ural, 2008, p. 421). Neuromarketing, a relatively recent concept in the literature, is described as the neurological examination of the reactions of people who are confronted with a marketing message and their mental images at the time they encounter the message (Yücel & Şimsek, 2018, p. 120). Subconscious, subliminal messages and subliminal advertisements have an important place for neuromarketing, which tries to follow the movements in the minds of consumers. The concept of subconsciousness is described as mental processes that cover an area approximately 20 times the area of consciousness and lie below the threshold of consciousness (Sığınç & Koç, 2017, p. 86). A subliminal message is defined as any message that is below the threshold that people can consciously perceive (Kadioğlu, 2020, p. 241). Subliminal advertising is defined as advertising that directs the actions and attitudes of the individual with the help of messages sent to the subconscious, which the individual does not realize and is known to have a large place in the individual's brain (Başaran, 2022, p. 40). Subliminal advertising involves subtly presenting consumers with product images, brand names, or other marketing cues (Trappey, 1996, p. 517). Subliminal advertising, referred to as "subliminal" in English, is defined as messages that stimulate olfactory, auditory, visual or other stimuli that conscious perception levels register just below easily recognized perception and that only the subconscious mind can detect (Lindstrom, 2011, p. 75). Subliminal messages to consumers are conveyed through accelerated speech with a low tone of voice in advertisements, stimuli shown in television or cinemas in a short time that the consumer cannot understand, or by placing sexual images or words in print advertisements (Sungur, 2011, p. 178).

Customer loyalty is defined as a customer's willingness to maintain a relationship with a specific brand or company (Eser et al., 2009, p. 364). However, brand loyalty is a broader concept that cannot be explained solely by repeated purchases. In this context, brand loyalty consists of two dimensions: behavioral loyalty and attitudinal loyalty. Behavioral loyalty refers to customers' tendencies to regularly purchase from a specific brand, engage in continuous interactions with the brand, and increase their purchase frequency. Attitudinal loyalty, on the other hand, encompasses customers' emotional attachment to the brand, positive thoughts about the brand, and trust in the brand's image (Dick & Basu, 1994, p. 110). Therefore, brand loyalty is shaped not only by the purchase of products or services but also by customers' emotional bonds with the brand and their perceptions of it.

Loyal customers are those who regularly shop from a particular business, purchase multiple services or products, and voluntarily promote the business to others. Additionally, these customers do not leave the business regardless of conditions such as price fluctuations or competition (Demirelli & Dursun, 2013, p. 272). Customer loyalty is not only about repeat purchases but also involves emotional attachment to the brand (Oliver, 1999, p. 34). Loyal customers not only exhibit repeat purchase behavior but also engage in actions such as recommending the brand to others and making positive comments about it. Such behaviors are considered indicators of trust, commitment, and satisfaction with the brand.

Today, brand loyalty is shaped not only by repeated purchases of products and services but also by a sense of belonging to the brand, trust in the brand's image, and the development of emotional bonds with the brand (Chaudhuri & Holbrook, 2001, p. 82). In this context, brand loyalty is based on two main factors: first, behavioral commitment to the brand, and second, attitudinal commitment, which refers to emotional attachment and positive attitudes toward the brand. These two dimensions complement each other, determining the brand's competitive strength in the market and the quality of long-term customer relationships (Laroche et al., 2003, p. 103). Therefore, brand loyalty is a broader concept that encompasses not only a customer's repeat purchases but also their emotional attachment and relationship with the brand. For this reason, research on brand loyalty must consider both behavioral and attitudinal loyalty.

Subliminal advertising perception refers to the use of messages that operate below the threshold of conscious awareness to influence consumer behavior. This type of advertising plays a significant role in shaping consumer decision-making processes (Trappey, 1996, p. 16). In recent years, the effects of subliminal advertising perception on customer loyalty have garnered increasing attention in the literature. However, research in this area remains limited, particularly in service-oriented sectors such as banking, where the impact of subliminal advertising perception has not been thoroughly explored.

Subliminal advertising perception often employs emotional themes such as sexuality, fear, and happiness to appeal to consumers' subconscious minds. Acet (2013) emphasized that, despite the prohibition of subliminal advertising, advertisers frequently use emotional elements, particularly sexuality, to influence consumers effectively.

Similarly, Koçer & Özsoy (2017) analyzed subliminal messages in video and print advertisements and found that a significant portion of these messages contained sexual elements. Additionally, they noted that domestic companies also utilize such subliminal techniques.

Fear is another commonly used theme in subliminal advertising perception. Başaran (2022), in a semiotic analysis of consumer purchasing behavior, concluded that the fear factor used in subliminal advertisements significantly influences consumer behavior. These findings highlight the potential of subliminal advertising perception to shape consumer decision-making processes.

Subliminal advertising perception is closely related to neuromarketing techniques. Yücel & Çubuk (2013) conducted a comparative analysis of neuromarketing and subliminal advertising, concluding that these two concepts complement each other in understanding consumer behavior. Solmaz (2014) investigated the effects of neuromarketing activities on subliminal advertising perception and consumer perception, finding that psychological factors during product purchases are related to gender and that there is a correlation between education level and impulsive buying behavior.

The influence of subliminal advertising perception on consumer preferences and purchase intentions has been the subject of numerous studies. Eldem (2009) explored the impact of subliminal advertising perception on consumer behavior and concluded that such advertising significantly affects consumers' purchasing decisions. Ming-tiem (2007) found that viewers' attitudes toward actors, independent of brand awareness, influence the advertising effectiveness of products featured in films.

In a more recent study, Sofi et al. (2018) examined the impact of subliminal messages in TV commercials on young consumers, revealing that such advertising can lead to illicit relationships and plays a crucial role in determining purchase intentions. Similarly, Hsu and Chen (2020) evaluated the effect of subliminal stimuli, such as smiley face emojis in hotel videos, on consumer preferences and found that these stimuli significantly influenced participants' hotel choices.

Research examining the relationship between subliminal advertising perception and customer loyalty is limited. However, studies by Solmaz (2014) and Eldem (2009) have demonstrated that subliminal advertising perception has a noticeable impact on consumer behavior. Solmaz (2014), in her study on the effects of neuromarketing activities on subliminal advertising perception and consumer perception, identified a relationship between gender, education, and impulsive buying behavior. These studies provide valuable insights into how subliminal advertising perception can influence customer loyalty. Subliminal advertising perception is a powerful tool for shaping consumer behavior. By appealing to consumers' subconscious minds through themes such as sexuality, fear, and happiness, this type of advertising significantly influences purchase intentions and preferences. However, research in this area remains limited, particularly in service-oriented sectors like banking, where the effects of subliminal advertising perception have not been sufficiently explored. Therefore, future studies should aim to fill this gap by examining the impact of subliminal advertising perception across different industries, providing valuable insights for both academic research and practical applications.

In the literature research on customer loyalty, which is the other variable in the study, Çatı et al., (2010) found that there is a important relationship between the factors that make up customer expectations and customer loyalty. In his 2017 study, Çetintürk found that there is a strong relationship between customer value, brand loyalty, and customer satisfaction, with significant connections between brand loyalty and customer satisfaction. Tosun and Emirza (2014) conducted a study on industrial customers and concluded that the correlation between customer loyalty and turnover is very strong and that this relationship is negative. Demireli and Dursun (2013), in their study on determining customer loyalty in e-commerce, found a strong correlation between customer satisfaction and customer loyalty. In their 2010 study, Özdağoğlu et al. explored the link between customer loyalty and customer relationship management (CRM). They found that CRM positively impacts customer loyalty by improving customer relations, staff behavior, and the extent to which customer needs are fulfilled. Erciş and Dağcı Büyük (2016) investigated how customer value influences customer satisfaction, loyalty, and word-of-mouth communication in the context of discount grocery stores. According to this research, they concluded that customer satisfaction is effective in word-of-mouth communication and customer loyalty. In his 2014 study on bank customer satisfaction and loyalty, Şendoğdu identified a strong positive relationship between customer satisfaction and loyalty.

The banking sector, due to the nature of its services, utilizes subconscious advertising strategies to create emotional impacts on consumers through themes such as trust, stability, and loyalty. However, research on the effectiveness of these strategies remains limited (Karadeniz & Özkan, 2021). The use of neuromarketing techniques in this sector is even less common, further highlighting the gap in this area. In a study conducted by Akbank in collaboration with Neuro Discover, user experiences in mobile banking applications were analyzed using methods such as EEG, Eye-Tracking, and Facial Coding. This analysis revealed neurophysiological responses that traditional methods failed to detect (Timuray, 2023). Such studies play a crucial role in understanding how subconscious advertising strategies work within the banking sector.

It can be argued that subconscious advertising perception holds significant importance in establishing loyal customer relationships, particularly in the banking industry. In this context, the current study is one of the first to explore the relationship between subconscious advertising perception and customer loyalty in the banking sector. Through surveys conducted with customers of both public and private banks, the impact of subconscious advertising perception on customer loyalty will be analyzed. This research will contribute to the academic literature and offer a new perspective to the sector by evaluating the use of neuromarketing techniques and the effectiveness of subconscious advertising strategies in the banking industry.

The impact of subconscious advertising perception on marketing and customer loyalty, especially in service sectors like banking where neuromarketing techniques are applied, represents an area that requires more in-depth investigation. This study will provide valuable insights into how subconscious advertising perception influences consumer minds and how these effects can be related to customer loyalty. Such research, aimed at both the academic literature and the industry, will offer valuable information regarding the effectiveness of subconscious advertising strategies.

3. METHODOLOGY

3.1. Aim of the Research

The aim of this study is to examine the effect of subliminal advertising perception on customer loyalty among public or private bank users. In addition, it will also be investigated whether subliminal advertising perception and customer loyalty will differ depending on the demographic characteristics of the participants.

3.2. Methodology of the Research

This study is designed as explanatory research to explain why things happen, to analyze or develop a particular theory. Gürbüz and Şahin (2016, p. 104) define explanatory research as research that aims to understand and explain the causes of certain events. Moreover, according to Usta (2019, p. 95), explanatory research is a form of research aimed at identifying the cause-and-effect relationship between two variables or phenomena. Accordingly, the objective of this study is to uncover the causal relationship between these phenomena.

In this study, a quantitative research approach was employed to examine the effect of subliminal advertising perception on customer loyalty. Data were collected through an online survey, which was divided into three main sections. The first section included 6 questions about participants' demographic characteristics, such as age, gender, and education level. The second section utilized the subliminal advertising scale developed by Kebeci (2020), which contains 14 statements. The third section applied the customer loyalty scale from Öztürk's (2016) study, consisting of 6 statements. The questionnaire was designed based on relevant literature and the validity of the scales to ensure the data collected were both suitable and reliable for the research objectives. Both the subliminal advertising and customer loyalty scales were assessed using a 5-point Likert scale with options ranging from "Strongly disagree" to "Strongly agree."

3.3. Population and Sample of the Research

The study's population comprises consumers of both public and private banks. Due to the challenges associated with reaching and examining the entire population—namely, costs, labor, and time—sampling techniques were employed. Specifically, a random sampling method was utilized, which ensures that every possible subset of the population has an equal probability of being included in the sample (Baltacı, 2018, p. 240). Consequently, the sample group consists of 520 bank users who voluntarily agreed to participate in the study.

3.4. Data Analysis

The data collected in this study were analyzed using the SPSS software. Descriptive statistics, including frequency and percentage distributions, were employed to summarize the demographic characteristics of the participants. To examine the relationships and differences among variables, independent sample t-tests, ANOVA (Analysis of Variance), and regression analyses were conducted. For further investigation of group differences, post-hoc tests such as the LSD (Least Significant Difference) test and the Games-Howell test were applied to identify which specific groups exhibited significant differences. These statistical methods were utilized to ensure a comprehensive analysis of the data and to provide robust findings related to the research objectives.

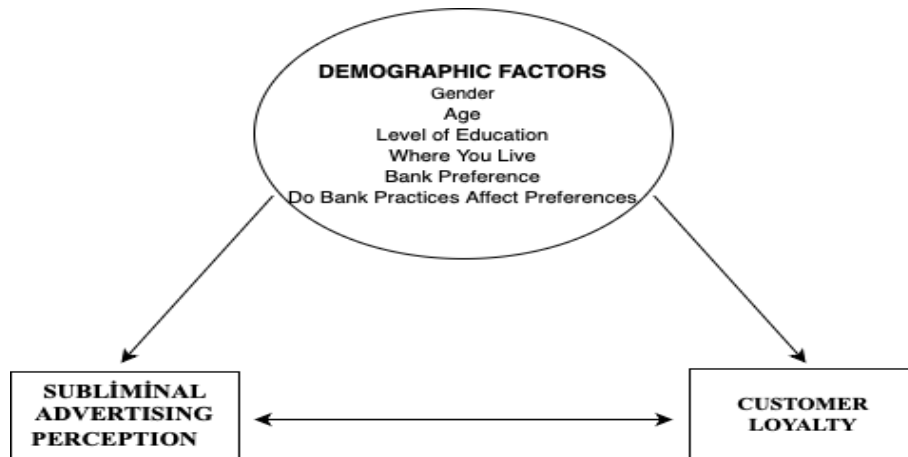
3.5. Ethical Consent

The ethical approval of our research was approved by the decision of Bitlis Eren University Ethics Committee numbered 2024/05-6 and E.5476. In addition, due to the online application of the questionnaire, explanatory information about the questionnaire was shared with the participants before the survey started and voluntary questionnaires were collected.

3.6. Research Model and Hypotheses

The model of this research examines the relationship between subliminal advertising perception and customer loyalty. Additionally, it will investigate whether subliminal advertising perception and customer loyalty differ based on the demographic characteristics of the participants.

Figure 1. Research Model

Within the scope of the research, 3 general hypotheses and sub-hypotheses were formed. The hypotheses established in this study were developed based on findings from various studies in the literature. Specifically, works such as Babin et al. (2009), Chaudhuri & Holbrook (2001), and Mitra & Golder (2006), which examined the effects of demographic characteristics on subliminal advertising perception and customer loyalty, were utilized. Additionally, studies exploring the relationship between neuromarketing, advertising perception, and customer loyalty, such as Oliver (1999) and Dick & Basu (1994), played a significant role in shaping these hypotheses. In this context, the hypotheses of the study were formulated based on existing findings in the literature, and the research questions were derived accordingly.

H1: Subliminal advertising perception varies based on the demographic characteristics of the participants.

H1a: Subliminal advertising perception varies based on the gender of the participants.

H1b: Subliminal advertising perception varies based on the age of the participants.

H1c: Subliminal advertising perception varies based on the educational level of the participants.

H1d: Subliminal advertising perception varies based on the place where the participants live.

H1e: Subliminal advertising perception differs according to the participants' choice of bank category.

H1f: Subliminal advertising perception differs according to the participants' application preferences in banks.

H2: Customer loyalty varies based on the demographic characteristics of the participants.

H2a: Customer loyalty varies based on the gender of the participants.

H2b: Customer loyalty varies based on the age of the participants.

H2c: Customer loyalty varies based on the education level of the participants.

H2d: Customer loyalty varies based on place of residence of the participants.

H2e: Customer loyalty varies based on the participants' choice of bank category.

H2f: Customer loyalty differs according to the participants' application preferences in banks.

H3: There is a relationship between subliminal advertising perception and customer loyalty.

4. FINDINGS

4.1. Results Concerning the Demographic Characteristics of the Participants

Descriptive statistics, including frequencies and percentages, were employed to elucidate the demographic characteristics of the participants. The detailed results are presented in Table 1.

Table 1. Findings on Demographic Characteristics of Participants

		N (Frekans)	% (Percent)
Gender	Woman	321	61,7
	Male	199	38,3
Age	18-25	152	29,2
	26-35	228	43,8
	36-45	107	20,6
	46-55	33	6,3
Education Status	Secondary Education	12	2,3
	High School	50	9,6
	Associate Degree	90	17,3
	License	259	49,8
	Postgraduate	109	21,0
Place of Residence	Metropolitan City	193	37,1
	Province	160	30,8
	District	167	32,1
Bank Preference	Public Bank	318	61,2
	Private Bank	119	22,9
	Semi-Private - Semi-Public	83	16,0
Do Bank Practices Affect Preferences?	Yes	460	88,5
	No	60	11,5

According to the statements in Table 1, 61.7% of the participants in the research were women. When the age ranges of the participants are analyzed, it is seen that 29.2% of the participants are between 18-25, 43.8% between 26-35, 20.6% between 36-45, and 6.3% between 46-55. When examining the education levels of the participants, it is seen that 2.3% have secondary education, 9.6% high school, 17.3% associate degree, 49.8% undergraduate and 21% graduate education. When the place of residence of the respondents is analyzed, it is concluded that 37.1% live in metropolitan cities, 30.8% in provinces and 32.1% in districts. Again, when the public or private bank preferences of the participants are analyzed, it is seen that 61.2% of them prefer public banks, 22.9% prefer

private banks and 16% prefer semi-public and semi-private banks. Finally, when asked whether the practices used in banks (Promotions, Card Fees, EFT and Money Transfer Fees, etc.) affect the bank preferences of the respondents, "88.5% of the respondents indicated 'yes,' while 11.5% responded 'no, we are not affected."

4.2. Differentiation between Subliminal Advertising and Demographic Characteristics

To investigate whether subliminal advertising varies according to the demographic characteristics of the participants, the study utilized an independent samples t-test, ANOVA (one-way analysis of variance), as well as post-hoc tests including the LSD (Least Significant Difference) and Games-Howell tests.

The independent samples t-test was specifically employed to determine if perceptions of subliminal advertising differed by gender among the participants. The results of this analysis are detailed in Table 2.

Table 2. Status of Subliminal Advertising According to Gender Characteristics of Participants

Factors	Women (Mean)	Male (Mean)	T	Df	Sig*
Subliminal Advertising	3,73	3,63	1,886	334,19	0,06

* Independent Sample t test

In line with the analysis in Table 2, when it is examined whether subliminal advertising is different depending on the gender of the participants, it is concluded that there is no significant difference ($p=0.06>0.05$). When we look at averages of participation regarding subliminal advertising, it is seen that women are 3.73 and men are 3.63. According to this result, the hypothesis "H1a: Subliminal advertising perception of the participants differs according to their gender" is rejected.

Independent samples t test was applied to analyze whether subliminal advertising differs depending on whether the participants are affected by bank practices (Table 3).

Table 3. The Status of Subliminal Advertising According to Participants' Characteristics of Being Affected by Bank Practices

Factors	Yes (Mean)	No (Mean)	T	Df	Sig*
Subliminal Advertising Perception	3,73	3,43	4,121	518	0,00

* Independent Sample t test

According to Table 3, when it is analyzed whether subliminal advertising is different depending on whether the participants are affected by bank practices, it was determined that there is a statistically significant difference ($p=0.00<0.05$). When we look at the participation averages of being influenced by bank practices, it is seen that the average of those who answered "Yes" is 3.73 and the average of those who answered "No" is 3.43. According to this result, "H1f: Subliminal advertising perception differs according to the participants' application preferences in banks." hypothesis is accepted.

The one-way ANOVA test was conducted to assess whether there is a important difference in the subliminal advertising evaluation of the participants depending on their age, education level, place of residence and bank preferences. The results of the analysis are presented in Table 4.

Table 4. The Status of Subliminal Advertising According to Some Demographic Characteristics of the Participants

Factors	Age		Education Status		Place of Residence		Bank Preference	
	F	Sig.	F	Sig.	F	Sig.	F	Sig.*
Subliminal Advertising Perception	1,460	0,224	5,636	0,00*	0,181	0,834	6,414	0,002*

* One-way Anova

In Table 4, it is examined whether subliminal advertising differs statistically depending on some demographic characteristics of the participants (age, education level, place of residence and bank preference). Accordingly, it is

concluded that subliminal advertising does not differ statistically with the age variable ($p=0.224>0.05$), statistically with the education variable ($p=0.00<0.05$), statistically with the place of residence variable ($p=0.834>0.05$) and statistically with the bank preference variable ($p=0.002<0.05$). According to these results, the hypothesis “H1b: Subliminal advertising differs according to the age of the participants.” hypothesis is rejected. “H1d: Subliminal advertising perception differs according to the place where the participants live.” hypothesis is rejected.

A statistically significant difference was found between the participants' education levels and their perceptions of subliminal advertising. To identify which specific education groups exhibited this difference, the LSD test was conducted. The results of the LSD test indicate that significant statistical differences were found between participants with secondary education and participants with undergraduate and graduate education, between participants with high school education and participants with graduate education, and between participants with associate degree and participants with undergraduate and graduate education. The group with the lowest level of subliminal advertising was the participants with secondary education with an average of 3.35, while the group with the highest level of subliminal advertising was the participants with graduate education with an average of 3.84. According to these results, the hypothesis “H1c: Subliminal advertising perception differs according to the education level of the participants.” hypothesis is accepted.

It was examined whether there was a statistical difference between the bank preference of the participants and subliminal advertising, and a significant difference was found between the bank preference of the participants and subliminal advertising. In addition, according to the Homogeneity test results, it was determined that the main mass variances did not have a homogeneous distribution ($\text{Sig.}<0,05$). Games-Howell test was applied to determine between which groups this difference exists. The Games-Howell test is used to identify differences between groups when the data do not meet the assumption of homogenous variances (İslamoğlu & Almaçık, 2016, p. 326). According to the Games Howell test result, there is a statistically significant difference between the respondents who prefer public banks and those who prefer private banks and semi-private - semi-public banks. The group with the highest level of subliminal advertising is the participants who prefer private banks with 3.81, while the group with the lowest level is the participants who prefer public banks with 3.63. As a result of the analysis, “H1e: Subliminal advertising differs according to the bank category preferences of the participants.” The hypothesis is accepted.

4.3. Differentiation between Customer Loyalty and Demographic Characteristics

To assess whether customer loyalty varies based on the demographic characteristics of the participants, independent samples t-tests, one-way ANOVA, as well as post-hoc LSD and Games-Howell tests were employed.

To investigate if there is a statistically significant difference in customer loyalty relative to gender, an independent samples t-test was conducted. The findings of this analysis are presented in Table 5.

Table 5. Customer Loyalty According to Gender Characteristics of the Participants

Factors	Women (Mean)	Male (Mean)	T	Df	Sig*
Customer Loyalty	3,18	3,08	1,394	326,675	0,164

* Independent Sample t test

When it is examined whether customer loyalty is different depending on the gender of the participants, it is concluded that there is no difference since the significance level ($p=0.164>0.05$) is large. When examining the average scores for customer loyalty, it is seen that women are 3.18 and men are 3.08. According to this result, the hypothesis “H2a: Customer loyalty differs according to the gender of the participants” is rejected (Table 5).

A t-test was applied to analyze whether customer loyalty is different depending on whether the respondents are affected by bank practices. The analysis results are displayed in Table 6.

Table 6. Customer Loyalty According to Participants' Influence on Bank Practices

Factors	Yes (Mean)	No (Mean)	T	Df	Sig*
Customer Loyalty	3,13	3,20	-0,677	518	0,499

* Independent Samples t-test

The analysis revealed that there is no statistically significant difference in customer loyalty based on whether participants are influenced by bank practices, as evidenced by a p-value of 0.499, which is greater than the 0.05 threshold. Specifically, among those who are affected by bank practices, the average customer loyalty score for those who answered 'yes' is 3.13, while for those who answered 'no,' the average score is 3.20. According to this result, "H2f: Customer loyalty differs according to the participants' preferences for bank practices." hypothesis is rejected ($p > 0.05$) (Table 6).

ANOVA was conducted to determine if there are statistically significant differences in customer loyalty based on participants' age, education level, place of residence, and bank preferences. The results of this analysis are presented in Table 7.

Table 7. Customer Loyalty According to Some Demographic Characteristics of the Participants

Factors	Age		Education Status		Place of Residence		Bank Preference	
	F	Sig.	F	Sig.	F	Sig.	F	Sig. *
Customer Loyalty	7,144	0,000*	9,808	0,000*	1,682	0,187	3,509	0,031

* One-way Anova

The ANOVA test results revealed a statistically significant relationship between the participants' age groups and their level of customer loyalty ($p = 0.00 < 0.05$). To identify which specific age groups exhibited these differences, the LSD test was performed. The findings indicated significant differences in customer loyalty between the following age groups: 18-25 and 26-35, 18-25 and 36-45, 25-36 and 46-55, and 36-45 and 46-55. The 36-45 age group demonstrated the lowest average customer loyalty score (2.9), whereas the 46-55 age group showed the highest average score (3.4). In line with these results, "H2b: Customer loyalty differs according to the age of the respondents." hypothesis is supported (Table 7).

A statistical analysis of the relationship between participants' education levels and customer loyalty indicated a significant difference ($p = 0.00 < 0.05$). LSD test was applied to determine in which education groups this difference occurred and notable differences were identified between high school graduates and participants with undergraduate and graduate education, and between associate degree graduates and participants with undergraduate and graduate education. The lowest level of customer loyalty was observed among bachelor's degree graduates (mean 3.0), while the highest level of customer loyalty was observed among associate degree graduates (mean 3.45). In line with these findings, "H2c: Customer loyalty differs according to the educational level of the participants." hypothesis is supported.

The statistical analysis examined the relationship between participants' place of residence and their level of customer loyalty. The statistical analysis of the relationship between participants' place of residence and customer loyalty revealed no significant difference ($p = 0.187 > 0.05$). Consequently, the hypothesis "H2d: Customer loyalty differs according to the place of residence of the participants" is rejected.

The statistical analysis explored the relationship between participants' bank preferences and their customer loyalty. The results indicated a significant difference between bank preferences and customer loyalty ($p = 0.03 < 0.05$). To identify which specific bank preference groups exhibited this difference, the LSD test was conducted. The analysis revealed a significant distinction between respondents who favored semi-private or semi-public banks and those who preferred either public or private banks.

It was observed that the group with the lowest level of customer loyalty is the respondents who choose private banks with an average of 3.08, while the group with the highest customer loyalty is the respondents who choose semi-private and semi-public banks with an average of 3.33. According to this result, "H2e: Customer loyalty differs according to the participants' choice of bank category." hypothesis is accepted

4.4. Assessing the Impact of Subliminal Advertising on Customer Loyalty

A simple regression analysis was applied to determine the relationship between subliminal advertising perception and customer loyalty, as well as the level of relationship between these two variables. The data showing the relationship between subliminal advertising perception and customer loyalty are presented in Table 8.

Table 8. Results of Regression Analysis with Customer Loyalty as the Dependent Variable

Independent Variable	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients		
	B	Std. Hata	Beta	t Değeri	p Değeri
Constant Variable (Customer Loyalty)	2.501	0,216	0.131	11,560	0,000*

R: 0,131, R²: 0,017, F:8,992,p:0,003*

When the results of the regression analysis in Table 8 are examined, it is found that the model is statistically significant overall (F=8.992, p=0.003), yet its explanatory power is weak (R²=0.017), indicating that the relationship between customer loyalty and subliminal advertising perception is explained by only 1.7%. The constant term is statistically significant (p=0.000), which suggests that the model provides accurate predictions. However, the effect of the independent variable on customer loyalty is minimal, and subliminal advertising perception does not have a significant impact on customer loyalty. These findings suggest that the effect of subliminal advertising perception on customer loyalty is limited. Based on this information, the hypothesis “H3: Subliminal advertising perception affects customer loyalty” is accepted.

5. DISCUSSION AND CONCLUSION

In today's rapidly evolving consumer landscape, businesses must conduct thorough and precise analyses of consumer behavior to make informed decisions and strategic plans. To adapt to these dynamic changes and maintain competitiveness, businesses increasingly rely on innovative marketing techniques, such as subliminal advertising, to influence consumer perceptions and foster brand loyalty. This study aimed to examine the impact of subliminal advertising perception on customer loyalty among users of public and private banks, while also exploring how demographic factors influence this relationship. Data collected from 520 participants were analyzed to provide insights into these dynamics.

The regression analysis revealed a statistically significant but weak relationship between subliminal advertising perception and customer loyalty (R² = 0.017). This indicates that subliminal advertising perception explains only 1.7% of the variance in customer loyalty. While the model is statistically significant (F = 8.992, p = 0.003), the effect size is minimal, suggesting that subliminal advertising has a limited direct impact on customer loyalty in the banking sector. This finding aligns with previous studies that highlight the complexity of customer loyalty, which is influenced by multiple factors beyond advertising, such as trust, service quality, and emotional attachment (Oliver, 1999; Dick & Basu, 1994). Subliminal advertising may not directly drive loyalty but can reinforce brand associations and emotional connections, particularly in sectors like banking where trust and stability are critical (Karadeniz & Özkan, 2021).

The study found that subliminal advertising perception varies significantly based on education level and bank preferences. Participants with higher education levels (undergraduate and postgraduate) exhibited greater sensitivity to subliminal advertising messages compared to those with secondary or high school education. This suggests that education enhances individuals' ability to perceive subtle marketing cues (Smith & Johnson, 2020). Additionally, participants who preferred private banks reported higher levels of subliminal advertising perception than those who favored public or semi-public banks. This could be attributed to the more aggressive and innovative marketing strategies often employed by private banks (Garcia & Martinez, 2023).

However, no significant differences were found based on gender, age, or place of residence. This implies that these demographic factors play a limited role in shaping subliminal advertising perception, a finding consistent with Kebeci's (2020) study. Customer loyalty was found to differ significantly based on age, education level, and bank preferences. Older participants (46-55 years) exhibited higher levels of loyalty compared to younger age groups, likely due to the stability and long-term relationships associated with older customers (Chaudhuri & Holbrook, 2001). Similarly, participants with associate degrees reported higher loyalty levels than those with undergraduate degrees, possibly reflecting differences in financial priorities or brand attachment. Interestingly, participants who preferred semi-private or semi-public banks showed higher loyalty levels than those who favored private or public banks. This could be due to the unique positioning of semi-private banks, which may offer a balance between personalized service and institutional trust (Lee et al., 2022).

This study contributes to the literature by providing empirical evidence on the relationship between subliminal advertising perception and customer loyalty in the banking sector, an area that has been underexplored. While the direct impact of subliminal advertising on loyalty is limited, the findings highlight its potential to reinforce brand associations and emotional connections, particularly among specific demographic groups. For instance, incorporating themes such as trust, stability, and financial security into subliminal advertising campaigns can enhance customer loyalty in the banking sector (Kotler et al., 2021).

Banks should also consider tailoring their marketing strategies to specific demographic groups. For example, targeting older customers with long-term investment products or offering complex financial solutions to highly educated customers can strengthen loyalty (Hastings et al., 2004).

This study has several limitations. First, the sample was limited to bank users in a specific region, which may restrict the generalizability of the findings. Future research could expand the sample to include a more diverse population, including international bank users. Second, the study relied on self-reported data, which may be subject to biases such as social desirability or recall bias. Future studies could incorporate experimental designs or neuromarketing techniques, such as EEG or eye-tracking, to provide more objective measures of subliminal advertising perception (Timuray, 2023).

Additionally, the study focused solely on behavioral loyalty. Future research should explore attitudinal loyalty and sector-specific subliminal themes, such as financial security, to provide a more comprehensive understanding of customer loyalty in the banking sector (Sofı et al., 2018).

This study demonstrates that subliminal advertising perception has a limited but statistically significant impact on customer loyalty in the banking sector. The findings highlight the importance of demographic factors, such as age, education level, and bank preferences, in shaping both advertising perception and loyalty. While subliminal advertising may not be a primary driver of loyalty, it can play a role in reinforcing brand associations and emotional connections, particularly among certain customer segments.

For banks, the key takeaway is that customer loyalty is a multifaceted construct influenced by a combination of emotional, psychological, and demographic factors. Subliminal advertising should be used as part of a holistic marketing strategy that prioritizes trust, emotional engagement, and personalized experiences. By understanding the nuances of customer behavior and preferences, banks can develop more effective strategies to foster long-term loyalty and competitive advantage.

DECLARATION OF THE AUTHORS

Declaration of Contribution Rate: The authors have equal contributions.

Declaration of Support and Thanksgiving: No support is taken from any institution or organization.

Declaration of Conflict: There is no potential conflict of interest in the study.

REFERENCES

- Acet, D. (2013). *Bilinçaltı reklamlar ve bilinçaltı reklamlarda cinsellik ögesinin kullanılması* [Yüksek Lisans Tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Baltacı, A. (2018). Nitel araştırmalarda örnekleme yöntemleri ve örnek hacmi sorunsalı üzerine kavramsal bir inceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 231-274.
- Başaran, B. (2022). *Tüketici satın alma davranışına yönelik olarak bilinçaltı reklamlarda kullanılan korku ögesinin göstergebilimsel yöntemle incelenmesi* [Master's Thesis]. Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Bozoğlu, B., & Arslantay, A. (2020). Temel kavramlar: Reklam ve bilinçaltı reklam uygulamaları. In M. K. Yılmaz (Ed.), *Havacılık işletmelerinde reklam, bilinçaltı reklam ve müşteri algısı ilişkisi* içinde (p. 9-57). İksad Yayınevi.

- Chaudhuri, A., & Holbrook, M. B. (2001). The chain of effects from brand trust and brand affect to brand performance: The role of brand loyalty. *Journal of Marketing*, 65(2), 81–93.
- Çatı, K., Koçoğlu, C. M., & Gelibolu, L. (2010). Müşteri beklentileri ile müşteri sadakati arasındaki ilişki: beş yıldızlı bir otel örneği. *Journal of the Cukurova University Institute of Social Sciences*, 19(1), 429-446.
- Çetintürk, İ. (2017). Müşteri değeri, müşteri tatmini ve marka sadakati: Üniversite sosyal tesisleri üzerine bir araştırma. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 14(2), 93-109.
- Demirel, Y. (2007). Türk bankacılık sektöründe müşteri ilişkileri yönetiminin müşteri sadakati üzerine etkisi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (13), 56-81.
- Demireli, C., & Dursun, F. (2013). E-Ticaret'te müşteri sadakatının belirlenmesi üzerine bir uygulama. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (38), 271-284.
- Dick, A. S., & Basu, K. (1994). Customer loyalty: Toward an integrated conceptual framework. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 22(2), 99–113.
- Durukal, E. (2019). Pazarlama 1.0'dan pazarlama 4.0'a doğru değişim. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 1613-1633.
- Eldem, Ü. İ. (2009). *Bilinçaltı reklamcılık ve tüketici davranışları üzerindeki etkisi* [Master's Thesis]. İstanbul Maltepe Üniversitesi.
- Erciş, A., & Dağcı Büyük, H. (2016). İndirim marketlerinde müşteri değerinin müşteri tatmini, müşteri sadakati ve ağızdan ağıza iletişime etkisi. *Ataturk University Journal of Economics & Administrative Sciences*, 30(3), 528-544.
- Erdem, A. (2006). *Tüketici odaklı bütünlük pazarlama iletişimi*. Nobel Yayınevi.
- Ertuğrul, İ., & Deniz, G. (2018). 4.0 Dünyası: Pazarlama 4.0 ve endüstri 4.0. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 143-170.
- Eser, Z., Korkmaz, S., & Öztürk, A.Ş. (2009). *Kavramlar-ilkeler-kararlar*. Siyasal Kitapevi
- Garcia, M., & Martinez, P. (2023). *Neuromarketing in banking: opportunities and challenges*. *Journal of Financial Services Marketing*, 28(1), 12-25.
- Güler, H. (2008). *Alguların ötesi: bilinçaltı reklamcılık bilinçaltı reklamcılığın tüketici davranışları üzerindeki etkileri* [Yüksek lisans Tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2016). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri felsefe-yöntem-analiz*. Seçkin Yayıncılık.
- Hastings, G., Stead, M., & Webb, J. (2004). Fear appeals in social marketing: Strategic and ethical reasons for concern. *Psychology & Marketing*, 21(11), 961-986.
- Hsu, L., & Chen, Y.J. (2020). Neuromarketing, subliminal advertising, and hotel selection: An EEG study. *Australasian Marketing Journal*, 28, 200-208
- İslamoğlu, A. H., & Alınçık, Ü. (2016). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Beta Yayıncılık.
- Kadioğlu, Z. Y. (2020). Tüketici sosyalizasyonu sürecinde çocuklar ve çizgi filmlerde kullanılan bilinçaltı (subliminal) mesajlar. *Journal of Awareness (JOA)*, 5(3), 237-256.

- Karadeniz, M., & Özkan, P. (2021). Bilinçaltı reklamların tüketici davranışlarına etkisi: bankacılık sektöründe bir araştırma. *Pazarlama ve İletişim Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 45-62.
- Kebeci, C. (2020). *Nöröpazarlama faaliyetlerinin tüketici algısı üzerine etkisi* [Master's Thesis]. Ankara Başkent Üniversitesi.
- Koçer, S., & Özsoy, A. (2017). Bilinçaltı reklam: basılı ve video bilinçaltı reklam çözümlenmeleri. *The Journal of Academic Social Science*, 51(51), 84-115.
- Kotler, P., Kartajaya, H., & Setiawan, I. (2021). *Marketing 5.0: technology for humanity*. Wiley.
- Laroche, M., Bergeron, J., & Gauthier, J. (2003). Targeting customers with cold feet: A multisite investigation of the relationships between loyalty and price sensitivity. *Journal of Consumer Marketing*, 20(4), 103-118.
- Lee, N., Broderick, A. J., & Chamberlain, L. (2022). What is neuromarketing? A discussion and agenda for future research. *International Journal of Psychophysiology*, 63(2), 199-204.
- Lindstrom, M. (2011). *Buy.Ology* (1. Baskı). Optimist Yayın Dağıtım.
- Marangoz, M., & İşli, A. G. (2018). Bilinçaltı reklamcılık ve tüketicilerin satın alma niyetine etkisi. *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies*, 5(1), 15-33.
- Ming-tiem, T., Liang, W., & Mei-Ling, L. (2007). The effects of subliminal advertising on consumer attitudes and buying intentions. *International Journal of Management*, 24(1), 3-14.
- Oliver, R. L. (1999). Whence consumer loyalty? *Journal of Marketing*, 63(Special Issue), 33-44.
- Övür, A. (2017). Bilinçaltı etkileme yöntemleri ve kitle iletişim araçlarındaki uygulamaları. *Turkish Online Journal of Design, Art & Communication*, 7(1), 25-35.
- Özdağoğlu, A., Özdağoğlu, G., & Eylem, Ö. Z. (2010). Müşteri sadakatinin sağlanmasında müşteri ilişkileri yönetiminin önemi: İzmir'de bir hipermarket araştırması. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 367-388.
- Özden, A. T. (2022). 1.0'dan 5.0'a dünya: Web, pazarlama, endüstri ve toplum. *Journal of Business in the Digital Age*, 5(1), 29-44.
- Öztürk, C. (2014). *Bilinçaltı reklamcılık ve göstergebilimsel reklam analizleri* [Master's Thesis]. Ankara Beykent Üniversitesi.
- Öztürk, D. (2016). *Müşteri sadakati oluşturmada etkili olan faktörler: Türk bankacılık sektöründe müşteri sadakati üzerine bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi.
- Öztürk, S. A. (1989). Basın işletmelerinde pazarlama. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 369-380.
- Sarıtaş, A., & Karagöz, Ş. (2017). Sosyal medya kullanımının tüketici davranışlarına etkisi: Üniversite öğrencileri örneği. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 6(17), 359-374.
- Sıgıncı, H., & Koç, B. (2017). Subliminal mesajlar ve gıda tüketimi üzerine bir değerlendirme. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 83-96.
- Smith, R., & Johnson, L. (2020). *Subliminal advertising: A meta-analysis*. *Journal of Consumer Research*, 47(1), 45-60.

- Sofı, S. A., Nika, F. A., Shah, M. S., & Zarger, A. S. (2018). Impact of subliminal advertising on consumer buying behaviour: An empirical study on young Indian consumers. *Global Business Review*, 19(6), 1-22. <https://doi.org/10.1177/0972150918791378>
- Solmaz, I. (2014). Nöropazarlama faaliyetlerinde bilinçaltı reklamcılık ve tüketici algısı üzerindeki etkisi [Yüksek Lisans Tezi]. İzmir Gediz Üniversitesi.
- Sungur, S. (2011). Bilinçaltı reklamcılık ve toplumsal etkileri. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (29), 169-182.
- Şendoğdu, A. A. (2014). Özel kamu ve katılım bankalarında müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakatine yönelik bir araştırma. *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 19(1), 91-106.
- Tosun, F., & Emirza, E. (2014). Endüstriyel pazarlarda müşteri sadakati, müşteri memnuniyeti ve müşteri değerinin ölçülmesi "Boycelik" işletmesine yönelik bir alan araştırması. *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 19(4), 271-286.
- Timuray, T. (2023). Nöro pazarlama kapsamında web uygunluk: bireysel bankacılık müşterilerinin göz takip analizi [Doktora Tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- Trappey, C. (1996). A meta-analysis of consumer choice and subliminal advertising. *Psychology & Marketing*, 13(5), 517-530.
- Ural, T. (2008). Pazarlamada yeni yaklaşım: nöropazarlama üzerine kuramsal bir değerlendirme. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2), 421-432.
- Usta, A. (2019). Evreleri ile bilimsel araştırma süreci ve raporlaştırılması. *Assam Uluslararası Hakemli Dergi*, 6(13), 85-101.
- Uyar, A. (2019). Müşteri memnuniyeti ile müşteri sadakati arasındaki ilişkinin yapısal eşitlik modeli ile incelenmesi: otomobil kullanıcıları üzerine bir uygulama. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(69), 41-57.
- Yücel, A., & Çubuk, F. (2013). Nöropazarlama ve bilinçaltı reklamcılık yaklaşımlarının karşılanması. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 172-183.
- Yücel, A. & Şimşek, A. İ. (2018). Tüketici davranışlarını analiz etmede nöropazarlama yöntem ve araçlarının kullanımı. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 118-142.
- Zengin, A.Y., & Zengin, R.B. (2021). Sosyal 5.0 ve pazarlama 5.0 kapsamında yeşil pazarlama anlayışı. In F. Furkan (Ed.) *İşletme Biliminden Seçkin Araştırmalar* (p. 84-101). Duvar Yayınları.

HASTA ŞİKAYETLERİNİN YÖNETİLMESİ: ÖZEL SAĞLIK KURUMLARI AÇISINDAN İÇERİK ANALİZİYLE BİR UYGULAMA

MANAGING PATIENT COMPLAINTS: AN APPLICATION WITH CONTENT ANALYSIS IN TERMS OF PRIVATE HEALTHCARE INSTITUTIONS

Emin AKSAN¹

Dr. Öğr. Üyesi Nazmiye EKİNCİ²

ÖZ

Sağlık kurumları, müşterileri genellikle hastalardan oluşan kurumlardır. Sağlık kurumlarının sayısının her geçen gün arttığı günümüzde hasta beklentilerini karşılamak ve konforlu hizmet sunarak hastaların memnuniyetini sağlamak bir gerekliliktir. Hasta memnuniyeti, günümüzde bir kalite göstergesidir ve sağlık çıktılarının iyileştirilmesi açısından da önemlidir. Bu açıdan hasta/hasta yakınları tarafından yapılan şikâyetler, hizmet sunumunda karşılaşılan sorunların tespitinde ve giderilmesinde önemlidir. Bu araştırmanın amacı, İzmir’de yer alan özel sağlık kurumlarına şikâyetvar.com web platformu üzerinden yapılan kullanıcı şikâyetlerinin amaçlarının, konularının, düzeylerinin ve şikâyetinde bulunan kişilerin tespit edilmesidir. 15.04.2023- 15.04.2024 tarihleri arasında, hakkında şikâyet bildiriminde bulunulan 25 özel hastaneye ait 145 şikâyete ulaşılmıştır. Çözümüne ulaşılma yayından kaldırıldığından detaylarına ulaşamayan şikâyetler çıkarıldığında, 107 şikâyetin analize hazır olduğu saptanmıştır. Araştırmadan elde edilen veriler; Reader vd.’nin (2014) Hasta Şikâyet Taksonomisi’ne göre içerik analizi çeşitlerinden doküman incelemesiyle tündengelimsel bir yaklaşımla analiz edilmiştir. Kullanıcıların %54’ünün şikâyetlerine hastaneler tarafından yanıt verilmediği belirlenmiştir. En fazla şikâyet konusunun Yönetim (%54,2) temasında olduğu belirlenmiştir (Klinik %21,5; İlişkiler %24,3). Yönetim teması altında yapılan en fazla şikâyetin “Ücretler” (%35,5); İlişkiler temasında “İlgisizlik” (%12,1) ve Klinik temasında “Yanlış Teşhis” (%5,5) konularında olduğu saptanmıştır. Bu noktada, çevrimiçi platformlara iletilen hasta şikâyetlerinin yönetimi konusunda, çalışanların eğitilmesi önemlidir. Araştırma sonuçlarının özel hastane yönetimlerine şikâyetlerin azaltılması ve yönetilmesi konusunda yol gösterici olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Özel Sağlık Kurumları, Hasta Şikâyetleri, Yönetim, Hastane ve Sağlık Yönetimi, Sağlık Hizmetlerinde Kalite.

JEL Sınıflandırma Kodları: M0, M1, I1, I10, I11.

ABSTRACT

Health institutions are institutions whose guests are usually patients. In today's world where the number of health institutions is increasing day by day, it is a necessity to meet patient expectations and ensure patient satisfaction by providing comfortable service. Patient satisfaction is an indicator of quality today and is also important in terms of improving health outcomes. In this respect, complaints made by patients/patient relatives are important in identifying and resolving problems encountered in service provision. The aim of the study is to determine the purposes, subjects, levels and complainants of user complaints made to private health institutions in İzmir via the şikayetvar.com web platform. Between 15.04.2023 and 15.04.2024, 145 complaints were reached regarding 25 private hospitals about which complaint notifications were made. When the complaints for which details could not be accessed because they are resolved and removed from publication are excluded, it is determined that 107 complaints are ready for analysis. The data obtained from the research; according to Reader et al.’s (2014) Patient Complaint Taxonomy, it is analysed with a deductive approach by document review, which is one of the content analysis types. It is determined that 54% of the complaints of the users are not responded to by the hospitals. It is determined that the most complaint topic is in the Management (54.2%) theme (Clinical 21.5%; Relationships 24.3%). It is determined that the most complaints made under the Management theme are in the subjects of “Fees” (35.5%); “Indifference” (12.1%) in the Relationships theme and “Misdiagnosis” (5.5%) in the Clinic theme. At this point, it is important to train the employees in the management of patient complaints conveyed to online platforms. It is thought that the study results will guide the private hospital managements in reducing and managing complaints.

Keywords: Private Healthcare Institutions, Patient Complaints, Management, Hospital and Healthcare Management, Quality in Healthcare Services.

JEL Classification Codes: M0, M1, I1, I10, I11.

¹ İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, eminaksan@ogr.iuc.edu.tr

² Kafkas Üniversitesi, Kağızman Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Sağlık Yönetimi Bölümü, nazmiye.ekinci@kafkas.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Health institutions are institutions that provide 1st, 2nd and 3rd level health services and hotel services and whose guests are generally patients. In today's global competitive environment where the number of health institutions is increasing day by day, it has become a necessity to meet patient requests, needs and expectations in a timely manner and to ensure that patients leave the health institution with satisfaction by providing comfortable service. Customer (patient) satisfaction is started to be accepted as a quality indicator today and managing customer relations is also very important in terms of improving health outcomes. In this respect, complaints made by patients/patient relatives are very important in determining and resolving problems encountered in service delivery. The concept of patient complaint can be expressed as the expression of dissatisfaction of healthcare service recipients or relatives regarding the services they receive. It has become a necessity for healthcare institutions that want to learn the needs and expectations of patients and their relatives and establish long-term relationships with them to establish a patient complaint management system. In this context, the aim of the study is to determine the purposes, subjects, levels and complainants (patients or relatives) of complaints made by patients and their relatives against private healthcare institutions in İzmir.

Design/methodology/approach:

In this context, user complaints made through the website sikayetvar.com, one of the world's first and largest online complaint platforms, constitute the universe of the study. A total of 145 patient/relative complaints belonging to 25 private hospitals about which complaint notifications were made between 15.04.2023 and 15.04.2024 are obtained through the document review method. Since some of the complaints of patients and their relatives are resolved and removed from publication on the relevant online complaint platform, their details cannot be accessed. When such user complaints are excluded, it is determined that a total of 107 patient and relative complaints are ready for analysis. The data obtained from the research; it is analyzed with a deductive approach using the document review method, which is one of the types of content analysis, in line with the patient complaint taxonomy developed by Reader et al. (2014). Using a systematic review, Reader et al.'s (2014) taxonomy includes findings from 59 patient complaint studies involving approximately 89,000 different complaints. For this analysis, Reader et al.'s (2014) taxonomy is selected due to the dimensions and rigor used in its development. Although there are previous studies on online complaints made by patients and their relatives about private hospitals, these are specific to private hospitals in different cities in Türkiye (except for İzmir) and the studies are prepared by taking into account complaints from approximately seven years ago. Therefore, the lack of relevant data on online patient complaints about private hospitals represents a gap in the existing literature. The data obtained from the research will enable the identification of areas where improvement may be needed to improve the patient experience.

Findings:

As a result of the study, it is determined that 55% of the total 107 complaints are made by patients, and the rest by patients' relatives. In addition, it is determined that 54% of the complaints of the users are not responded to by the relevant private healthcare institutions. This is a very high rate. Another result obtained from the research is that the majority of the user complaints made to private hospitals in İzmir via sikişvar.com during the relevant date range are made by female patients. In addition, it is determined in the study that the most complaints are made under the theme of Management (54.2%) (Clinic 21.5%; Relationships 24.3%). It is determined that the most complaints made under the theme of Management are "Fees" (35.5%); "Indifference" (12.1%) in the theme of Relationships and "Wrong Diagnosis" (5.5%) in the theme of Clinic.

Conclusion and Discussion:

It is important to train the employees of private healthcare institutions on the management of patient complaints submitted to online platforms. It is thought that the results obtained from the study will guide private hospitals and hospital management in reducing and managing complaints. It is also thought that the findings of the study will provide important information about the distribution and characteristics of current complaints in private hospitals in İzmir and will be useful in evaluating the quality of services provided in these hospitals. Management of patient complaints is very important in preventing negative word of mouth about the health institution.

1. GİRİŞ

Hizmet sunum sürecinde yer alan tarafların tatminsizliklerini dile getirmeleri ya da yazılı olarak, yüz yüze görüşme ve telefon yoluyla olumsuz geri bildirim vermeleri durumu “şikâyet” olarak adlandırılmaktadır. Şikâyetler, iyileştirilmesi gereken alanları gösteren ve organizasyonun daha iyi bir şekilde hizmet sunması için fırsatlar şeklinde değerlendirilmelidir (Söylemez Sur ve Eregez, 2013). Şikâyetler, müşteri memnuniyetini ve sadakatini artırma amacıyla ürün/hizmet sunucuların ürün ve hizmet kalitesini iyileştirme aracı olarak kullanılmaktadır (Ahmed ve Amir, 2011).

Kendisi veya bir yakını sağlık kurum ve kuruluşlarından sağlık hizmeti alan hastalar ya da hasta yakınları bu süreç boyunca sağlık personelinin samimi davranma, dürüst olma, sorularını sorabilme gibi birçok şey bekleyebilmektedir. Beklentileri karşılanan hasta ve yakınlarının memnuniyetleri artmakta, aynı hekimin dolayısıyla da aynı sağlık kurumunun yeniden tercih edilmesini etkilemektedir (Şeremet, 2024, s. 228). Hasta şikâyetleri de hastanelerin gelişmeleri için katkı sağlayan unsurlar olduğundan sağlık hizmetlerinden yararlananların varsa şikâyetlerini bildirmelerine olanak veren çeşitli mekanizmalar oluşturulmalıdır. Tosun ve Söyük'e (2019) sağlık kurumları eskiye oranla daha hasta odaklı davranmak ve hastalar ile daha güçlü ilişkisel bağlar kurmak durumundadır (Hoşgör ve Cengiz, 2020). Bu noktada, hasta şikâyetlerinin analizi, sağlık kuruluşlarının hasta güvenliği endişelerindeki eğilimleri tespit etmesine ve kanıt dayalı iyileştirme faaliyetlerinin uygulanmasına yardımcı olabilir (Chaulk vd., 2019). Bu nedenlerle, hasta şikâyetleri sağlık kurumları açısından oldukça önemli hale gelmiştir (Aktaran: Ünal vd., 2021). Bu kapsamda, bu çalışmanın amacı, İzmir'de yer alan özel hastanelere yapılan şikâyetlerin konuları, şikâyette bulunanlar (hasta/hasta yakını), şikâyet amacı ve şikâyet düzeyleri bakımından değerlendirilmesidir.

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda çalışmada öncelikle hasta şikâyeti kavramı, hasta şikâyetlerinin yönetimi ve hasta şikâyet yönetim sistemleri başlıkları detaylıca açıklanmış, sonrasında çalışmada sırasıyla araştırmanın yöntemine, bulgularına, konuya ilişkin literatürde yer alan çalışmalara, tartışma bölümü ile, sonrasında sonuçlarla önerilere yer verilmiştir.

2. HASTA ŞİKAYETLERİ

Hasta şikâyeti kavramı, sağlık hizmet alanların veya yakınlarının aldıkları hizmetlere ilişkin memnuniyetsizliklerinin dile getirilmesi şeklinde ifade edilebilir. Altındiş (2010), şikâyet kavramını, “...cevap verilmesi gereken bir durum veya ifade” şeklinde açıklamıştır (Altındiş, 2010). Bir başka tanıma göre ise hasta şikâyeti, hastanın sağlık hizmetinden (hemşirelik bakımı vb.) duyduğu memnuniyetsizliği ifade eden bir kavramdır (Benceković vd., 2018).

Hastaların sağlık profesyonellerine ve sağlık hizmeti sunan kurum ve kuruluşlara kendileri hakkında ne düşündüklerini ve aldıkları bakım standardı hakkında ne düşündüklerini söyleme hakkı bulunmaktadır. Dolayısıyla, şikâyette bulunma süreci hakkında hastalara bilgiler verilmelidir (Abdelrahman ve Abdelmageed, 2017).

Sağlık kurum ve kuruluşlarından sağlık hizmeti almak isteyenler ya da bir yakını/tanıdığını sağlık kurumuna götürmekte olan bireyler, o anda fiziksel olarak sağlıklı olmayabildikleri gibi ruhsal anlamda da sağlıklı olmayabilirler. Bu açıdan normal zamanlarda (onlar veya onların yakınları hasta değillerken) şikâyet olarak görmedikleri unsurları, hastaneye geldiklerinde problem olarak nitelendirebilmektedirler. Örneğin, normal zamanlarda bekleme süreleri onları daha az etkileyebilmekteyken hasta veya hasta yakını olduklarında bekleme sürelerinden dolayı hasta ve hasta yakınları oldukça şikâyetçi olabilmektedirler. Hastaların şikâyette buldukları unsurlar arasında genellikle, sağlık personeli, diğer hastalar veya sağlık kurumu kaynaklı sorunlar yer almaktadır. Bunların dışında hastalar, hastaneye gidebilmek için randevu alırken sistem sorunlarıyla ya da randevu alacakları birimdeki yoğunluktan dolayı sorunlarla karşılaşabilmektedir. Ayrıca hastalar sağlık sigortalarına ilişkin problemler de yaşayabilmektedir.

Wright ve Haysom (2023) yaptıkları bir çalışmada, 'şikâyet' kelimesi korku duyguları uyandırır ve şikâyetleri hoş karşılamak çok mümkün olmasa da hastaları memnuniyetsizliklerini ifade etmeye ve sağlık kurumları buna uygun şekilde yanıt vermeye teşvik edebilirlerse, bunun faydalarının görülebileceğini vurgulamışlardır (Wright ve Haysom, 2023).

Bir çalışmada Sağlık Bakanlığına bağlı kurum ve kişilerden memnun olmayan kişilerin şikâyet ve önerilerini ilettikleri yerleri şu şekilde sıralanmıştır. 184 nolu SABİM, hasta hakları birimi ve şikâyet kutuları, CİMER, İl Sağlık müdürlüğü, kaymakamlık ve valilik, il ve ilçe insan hakları şikâyet kutuları, ilgili sağlık kurumuna e-mail ve internet üzerinden başvuru, Sağlık Bakanlığı web sayfası üzerinden ve başhekim ile hasta hakları birimine direkt yazılı talepte bulunmaktadır (Hoşgör ve Cengiz, 2020).

Hasta odaklı şekilde yürütülen bakımın esas amacı, hasta memnuniyetini sağlamaktır. Hastalar ve yakınlarının memnuniyet seviyelerini anlamının oldukça düşük maliyetli ve kolay yolu ise hasta şikâyet yönetim sisteminin oluşturulmasıdır (Kırgın Toprak ve Şahin, 2012). Bu kapsamda çalışmada, sırasıyla hasta şikâyetlerinin yönetimi ve hasta şikâyet yönetim sistemleri ile ilgili bilgilere aşağıda yer verilmiştir.

2.1. Hasta Şikâyetlerinin Yönetimi

Hasta şikâyetlerinden kurumun işleyişini iyileştirmede yararlanılabilir (Namal, 2012). Hasta şikâyetlerinin yönetilmesi, algılanan hizmet kalitesini ve hasta memnuniyetini artırmada önemli bir araçtır (Nguyen, 2022). Hasta şikâyetleri, hastaların mesleki yeterlilik konusundaki beklentilerine dair bir bakış açısı sağlamaktadır (Barnhoorn vd., 2021). Hasta şikâyetlerinden bakım sistemlerini ve hasta güvenliğini anlamak ve iyileştirmek için bir bilgi kaynağı olarak yararlanılabilmektedir (Montini vd., 2008). Dolayısıyla, hasta şikâyetleri daha iyi bir şekilde hizmet sunabilme noktasında oldukça iyi bir fırsattır (Namal, 2012). Sağlık hizmeti sunucuları şikâyet verilerini standart bir şekilde raporlamak, analiz etmek ve kullanmak için daha iyi desteklenirse, şikâyetler bakım kalitesini önemli şekillerde iyileştirebilir (van Dael vd., 2020).

Hasta Hakları Yönetmeliği'nin (1998) sekizinci bölümünün "Müracaat, Şikâyet ve Dava Hakkı" başlıklı 42. Maddesinde, hastanın müracaat, şikâyet ve dava hakları" bulunduğu dair bir ifade mevcuttur (T.C. Sağlık Bakanlığı, 1998). Sağlık kurumlarının her bir bölümü, şikâyet yönetiminin ilgi alanındadır. Kurumun bütün personeli, hasta haklarını içselleştirmiş olmalıdır (Namal, 2012).

Hastalar ile hastaların yakınlarının ihtiyaçlarıyla beklentilerini öğrenmek ve de onlarla uzun dönemli ilişkiler kurmak isteyen sağlık kurumlarının "hasta şikâyet yönetim sistemi" kurgulamaları gerekmektedir. Hasta şikâyet yönetim sistemi, hastaların deneyimlerini, ihtiyaçlarını ve beklentilerini kuruma aktaran stratejik bir yönetim aracıdır (Kırgın Toprak ve Şahin, 2012). Günümüzde hastaların yaşadıkları veya karşılaştıkları sorunlar, memnuniyetsizlikler ve eksikliklerle ilgili şikâyette bulunabilecekleri çeşitli kanallar mevcuttur. Bunlar arasında: kişilerin istek ve şikâyetlerini merkezinde toplayıp ilgili kuruluşlara iletip çözüme kavuşması için kurulan Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi (CİMER), Sağlık sisteminde olan sorunların tespiti ve çözüme kavuşması için kurulan 184 Sağlık Bakanlığı İletişim Merkezi (184 SABİM), Sağlık Bakanlığı web sitesi, İl/İlçe Sağlık Müdürlükleri, hastane yönetimleri ve hastanelerin hasta hakları birimleri (Karaağaç vd., 2018) ile medya/basın (Wright ve Haysom, 2023) şikâyetvar.com vb. çeşitli şikâyet platformları bulunmaktadır.

Bunlara ek olarak hastalar, T. C. Sağlık Bakanlığı'nın Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğüne bağlı Hasta Hakları ve Tıbbi Sosyal Hizmetler Daire Başkanlığının "Hasta Başvuru Bildirim Sistemi"ne (HBBS, 2014) bildirimde bulunabilmektedirler. Hastalar Hasta Başvuru Bildirim Sistemi'nde almış oldukları sağlık hizmeti ile ilgili şekilde teşekkür de edebilmekte, görüşlerini paylaşabilmekte, şikâyet edebilmekte ve öneride bulunabilmektedirler. Ayrıca, bu platform üzerinde yapılan görüş, öneri, teşekkür ve şikâyet bildirimleri, hastanın sağlık hizmetini aldığı sağlık hizmet sunucuları tarafından görülebilmekte ve sağlık kurumu tarafından değerlendirilmektedir. Bunlara ek olarak, platform üzerinden ilgili hasta şikâyetlerinin çözüme ulaşmadığı noktalarda, hastaların isteği üzerine, il sağlık müdürlüğü bünyesinde oluşturulan "Hasta Hakları Kurulu" tarafından şikâyetler incelenerek hasta hakkı ihlali olup olmadığına karar verilmektedir.

Hasta ve hasta yakınlarından gelen şikâyetlerin başarılı ve de düzenli bir şekilde hasta şikâyetlerinin yönetimi; hasta memnuniyetinin sağlanması, çalışılan kuruma karşı bağlılık gibi olumlu çıktılar yaratması ile birlikte hastanenin çalışanlarına da performans açısından olumlu bir katkı sağlayacaktır (Tosun ve Söyük, 2019).

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Etkili hasta şikâyet yönetim sistemleri, iyi performans gösteren sağlık sistemlerinin önemli bir bileşenidir. Hasta-hizmet sağlayıcı ilişkilerinin ve hastaların aldıkları hizmetlerden memnuniyetlerinin kabul görmüş bir ölçüsü olan

hasta şikâyet verileri, hastaların sağlık hizmetlerine katılımının iyileştirilmesine, sağlık hizmetlerinin kalitesinin iyileştirilmesine, personelin yönetimi ve geliştirilmesine, hesap verebilirliğin iyileştirilmesine, standartlara uyumun sağlanmasına ve genel sağlık sistemlerinin performansının iyileştirilmesine katkıda bulunabilmektedir (Mirzoev ve Kane, 2018). Bunlara ek olarak hasta şikâyetleri, sağlık hizmetleri kalitesi için önemli ölçütlerden biridir (Namal, 2012). Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün yayımladığı son güncel standart olan Sağlıkta Kalite Standartları-Hastane (Sürüm 6.1)'de "Hasta ve yakınlarının hastane bünyesinde sağlık hizmet süreçlerine yönelik görüş, öneri ve şikâyetleri alınmalı ve değerlendirilmelidir" maddesi yer almaktadır (T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2024). Bu bağlamda, hasta şikâyetlerine önem verilmesi ve sağlık kurumlarının kendilerine yapılan her bir şikâyeti, kendilerini geliştirmelerine imkân veren bir araç olduğunu düşünmeleri gerekmektedir. Bu kapsamda, bu araştırmanın amacı, İzmir'de bulunmakta olan özel hastanelere yapılan şikâyetlerin konuları, şikâyetle bulunanlar, şikâyet amaçları ve düzeyleri bakımından şikâyetvar.com üzerinden incelenmesidir.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Nitel olarak kurgulanmış olan bu çalışmada veri toplama yöntemi olarak doküman incelemesi kullanılmıştır. Doküman incelemesi yönteminde, nitel araştırmacının birden fazla (en az iki) kanıt kaynağından yararlanması, kısaca, araştırmacının farklı veri kaynakları ve yöntemleri kullanarak birleşme ve doğrulama araması beklenir (Yin, 1994; Aktaran: Bowen, 2009, s. 28). Doküman incelemesi yöntemi, elektronik ya da basılı bir şekilde hazırlanan belgeleri inceleme ve değerlendirmede kullanılan sistemli bir yöntemdir (Aktaran: Kıral, 2020, s. 173). Bu çalışmada veriler, şikâyetvar.com web sitesinde yer alan kullanıcı şikâyetleri kullanılarak toplanmıştır. Şikâyetvar.com (2024) web sitesi, şikâyetlerin firmalara iletilip çözüme kavuşturulması ve müşteri memnuniyetinin artırılmasında, markaların müşteri kitlesini artırmalarında, mutsuz müşterileri geri kazanmalarına katkı sunan ve ziyaretçilerin de hizmet almayı düşündükleri markalar hakkında bilgi sahibi olmasında rol oynayan, müşterilerle markalar arasında köprü görevi üstlenen bir çözüm platformudur. Ayrıca, ilgili web sitesi, "dünyanın ilk ve en büyük şikâyet platformudur" (Şikâyetvar.com, 2024). Dolayısıyla, ilgili web sitesinde her gün çok sayıda sağlık kurum ve kuruluşuyla ilgili şikâyet oluşturulmaktadır. Şikâyetvar.com web sitesinin bu çalışmada tercih edilme sebebi de tam olarak budur.

Nitel araştırmalarda elde edilen verilerin kavramlaştırılması, organize edilmesi ve verileri açıklayan temaların saptanmasında ise, içerik analizi yöntemi kullanılmaktadır. Bu doğrultuda verilerin analizinde, derinlemesine analiz tekniklerinden içerik analizi yönteminden faydalanılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 163-175). İçerik analizi; nesnel, ölçülebilir, doğrulanabilir bilgilere ulaşmak amacıyla belge, metin ve evrak vb. birçok materyali belirli kuralları içerisinde (örnekleme, kodlama, kategori vb.) analiz etmeyi amaçlayan nitel bir araştırma yöntemi tekniğidir (Metin ve Ünal, 2022). İçerik analizinde metin, söylem ve video analizi gibi farklı yöntemler kullanılmaktadır. Araştırmada veriler, içerik analizi türlerinden metin çözümleme yöntemi ile analiz edilmiştir. İçerik analizinde benimsenecek yaklaşımlarda da farklılıklar bulunmaktadır. Bu çalışmada, benimsenen tümdengelsel yaklaşım doğrultusunda önceden belirlenen kategoriler, metnin içinde aranmıştır (Aktaran: Karaağaç vd., 2018).

Sağlık kurumları hasta ve hasta yakınlarından büyük miktarda hasta sorun bildirim ve şikâyetleri almakta ve bu da standartlaştırılmış bir taksonomi kullanılmadan eğilimleri belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Literatürde bunlardan birkaçı alıntılanmıştır, bunlar arasında Montini vd. (2008) ve Reader vd. (2014) yer almaktadır. Bu çalışmadan elde edilen veriler; Reader vd.'nin (2014) hasta şikâyet taksonomisi doğrultusunda içerik analizi türlerinden metin çözümlemeyle analiz edilmiştir. Sistemli bir inceleme kullanılarak, Reader vd.'nin (2014) taksonomisi, yaklaşık 89.000 farklı şikâyeti içeren 59 hasta şikâyeti çalışmasından elde edilen bulguları içermektedir. Bu analiz için, Reader vd.'nin (2014) taksonomisi, geliştirilmesinde kullanılan boyutlar ve titizlik nedeniyle seçilmiştir. Özel hastanelere hasta ve yakınları tarafından yapılan çevrimiçi şikâyetlere ilişkin olarak daha önceki yıllarda yapılmış araştırmalar olsa da, bunlar Türkiye'deki farklı şehirlerdeki özel hastanelere (İzmir dışında) özgüdür ve çalışmalarda günümüzden yaklaşık yedi yıl öncesindeki şikâyetler dikkate alınarak hazırlanmıştır (bkz. Karaağaç vd.,'nin (2018) çalışmalarında Ankara'daki özel hastanelere ilişkin şikâyetler incelenmiştir). Dolayısıyla, özel hastanelere yapılan çevrimiçi hasta şikâyetleriyle ilgili ilgili veri eksikliği, mevcut literatürde bir boşluğu temsil etmektedir. Araştırmadan elde edilen veriler, hasta deneyimini iyileştirmek için iyileştirmenin gerekli olabileceği alanların belirlenmesini sağlayacaktır.

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda, araştırmanın evrenini şikâyetvar.com web platformu üzerinden ilgili hastanelere ilişkin olarak yapılan kullanıcı şikâyetleri oluşturmaktadır. 15.04.2023- 15.04.2024 tarihleri arasında,

hakkında şikâyet bildiriminde bulunulan 25 özel hastaneye ait 145 şikâyet, doküman incelemesi yöntemiyle elde edilmiştir. Çözüme ulaşip yayından kaldırıldığından detaylarına ulaşılamayan şikâyetlerin çıkarılmasıyla 107 şikâyet analiz edilmiştir. Araştırmaya, şikâyetvar.com'da ilgili konuya ilişkin olarak çözülen şikâyetler dahil edilmemiştir. Araştırmaya tıp merkezleri dahil edilmemiştir. 145 şikâyetin 38'i u çözülen şikâyet ya da sağlık sigortalarına ilişkin ya da sitede farklı şehirlerde bulunan hastanelere ait şikâyetlerdir. Araştırmada bunların dışında kalan toplam 107 hasta şikâyeti incelenmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular hakkında detaylı bilgiler, aşağıda açıklanmıştır:

4. BULGULAR

Tablo 1.'de şikâyetvar.com üzerinden İzmir ilinde faaliyet gösteren sağlık kurumlarına ilişkin olarak şikâyetle bulunan hasta ve hasta yakınlarının (kullanıcıların) özelliklerine göre dağılımlarına yer verilmiştir.

Tablo 1. Kullanıcıların Özellikleri

		Sayı	%
Cinsiyet	Kadın	57	53
	Erkek	50	47
Şikâyeti Yapan	Hasta	59	55
	Hasta Yakını	48	45
Toplam		107	100

Tablo 1.'de şikâyetvar.com üzerinden İzmir'de yer alan özel sağlık kurumlarına ilişkin şikâyet oluşturan kullanıcıların %47'sinin erkek ve %53'ünün kadın olduğu; ayrıca şikâyetlerin %55'inin hastalar ve %45'inin ise hasta yakınları tarafından oluşturulduğu görülmektedir.

Tablo 2.'de İzmir ilinde faaliyet gösteren sağlık kurumlarına ilişkin olarak şikâyetvar.com platformu üzerinden şikâyetle bulunan kullanıcıların şikâyetle bulunma amacına ve yaptıkları şikâyetin düzeylerine yer verilmiştir. Bu noktada, şikâyet düzeylerinin açıklanması gerekmektedir. Birinci düzey şikâyet, hasta veya hasta yakınının sağlığının herhangi bir zarara uğramadığı düzeyi; ikinci düzey şikâyet, hasta veya hasta yakınının sağlığının zarara uğradığı düzeyi; üçüncü düzey şikâyet kavramı ise, hastanın ölümüyle sonuçlanan şikâyet düzeyini ifade etmektedir (Karaağaç vd., 2018).

Tablo 2. Kullanıcıların Şikâyeti Oluşturma Amaçları İle Şikâyet Düzeyleri

		Sayı	%
Şikâyetin Oluşturma Amacı	Şikâyeti dile getirme	82	77
	Çözüm bekleme	18	17
	Uyarma	7	6
Şikâyet Düzeyi	1. Düzey	91	85
	2. Düzey	15	14
	3. Düzey	1	0,93
Toplam		107	100

Tablo 2.'de şikâyetvar.com üzerinden İzmir'de yer alan özel sağlık kurumlarına ilişkin şikâyet oluşturan kullanıcıların %77'sinin şikâyet oluşturma amacı, şikâyetini dile getirme iken yalnızca %17'si ilgili platform üzerinden sorunlarına çözüm beklemektedir. Ayrıca, kullanıcıların şikâyet düzeylerine ilişkin bulgulara bakıldığında, yapılan şikâyetlerin %85'inin birinci düzey, %14'ünün ikinci düzey ve %0,93'ünün ise üçüncü düzey şikâyet olduğu görülmektedir. Hasta ve hasta yakınlarının yaptıkları şikâyetlerin düzeylerine ilişkin örneklere aşağıda yer verilmiştir:

Birinci Düzey Şikâyetlere Örnekler:

“... Hastanesi’nde annem ameliyat oldu. Tuvaletler hijyenik değil klimalar çalışmıyor elektrikten tasarruf yapacağım diye ışıklar söniyor sadece vezne çalışıyor. Ben böyle bir hastane görmedim. Tercih etmemin sebebi doktorumun dışarıdan burada ameliyatını yapması onun haricinde bir daha hiç gelmeyeceğim hastane...”

“...Hastanesi’nde doktorum detaylı bir ultrason için ilgili birime yönlendirdi; çağrı merkezini aradım randevu oluşturdum. Fakat gittiğimde detaylı ultrason için ayrı randevu almam gerektiğini doktorun bu şekilde bakamayacağını söylediler...”

İkinci Düzey Şikâyetlere Örnekler:

“...Hastanesi ... tarihinde canım annemin (kanser hastası) beyin için ilaçlı bir MR çekimi bulunmaktaydı. Görevli personel, annemin eline iğneyi iki kez sokup işlemi yapamamış. Annem “canım acıdı” dese de “siz panik yaptığımız için oldu” denilmiş, görevli başka birini çağırılmış... MR sonrası annemin sağ elinin üzeri tamamen şişti, hemen acile yönlendirdiler.”

“... Hastanesinde lazer sonucu sağ gözümde %85 görme kaybı oluştu...Operasyonun 3. günü gözümde aşırı yanma oluştu hastaneye telefon ettim, doktorla görüşmek istedim. Sekreter ise, tarafıma oldukça normal olduğunu söyledi. Doktorla konuşamadım bile. 4. gün lensleri çıkarttığımda sağ gözümle hiçbir şey göremiyordum. Endişelenecek bir şey olmadığını epitel dokunun tamamen kapanmadığını damlaları düzenli kullanmaya devam etmemi birkaç gün içerisinde görüşün düzeleceğini söyledi. Bu süreç önce 1 haftaya sonra 15 güne sonra da 3 aya çıktı. Başka bir hastane de gözümün ameliyat sonrası enfeksiyon kapıldığını öğrendim. Hemen antibiyotik tedavisine başladılar. Eğer enfeksiyon durmazsa gözümü tamamen kaybedebileceğimi kornea nakli olmak zorunda kalacağımı söylediler. Antibiyotik tedavisi işe yaradı enfeksiyon durdu. Enfeksiyona bağlı görme merkezimde yara izi oluşmuş ve %85 görme kaybı oldu. Aradan tam 11 ay geçti ve gözümde zerre düzelme olmadı...”

Üçüncü Düzey Şikâyetlere Örnekler:

“Babam trafik kazası sonucu ambulans ile ...Hastanesine kaldırıldı. Beyin kanaması sebebiyle burada ameliyat oldu. 17. gün 3. basamak yoğun bakım ihtiyacı var diye 112’ye bildirildi ve ... Hastanesi’nin babamı kabul ettiği söylenerek bu hastaneye babamın nakli yapıldı. Ancak hastane önünde babamın ambulansa geri taşındığını gördük. Hastane yoğun bakım görevlisi ... babamı hastaneye adli vaka olduğu için alamayacağını söyledi. Biz de orada 3. basamak olmadığı için sevkinin uygun bulunduğunu bu hastanenin de babamı kabul ettiğini söylememize rağmen babam geri gönderildi. Ben babamı kaybettim. Bu hastaneden de Sağlık Bakanlığı’na şikâyetçi oldum ve tamamen haklı olduğumu idari soruşturma başlatıldığını söylediler...”

Tablo 3. Şikâyetlerin Cevaplanma Durumuna Göre Dağılımı

	Sayı	%
Cevaplandı	49	46
Cevaplanmadı	58	54
Toplam	107	100

Tablo 3.’te İzmir’de yer alan özel hastanelere ilgili şikâyet platformu üzerinden şikâyette bulunan kullanıcıların %54’ünün şikâyetlerine ilgili platform üzerinden hastane tarafından yanıt verilmediği, %46’sına ise yanıt verildiği görülmektedir. Burada, Sezgin vd.’nin (2022) ifade ettiği gibi, bir hastanenin başarısının çalışanlarından en iyi performansın alınmasına bağlı olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Reader vd.’nin (2014) sağlık sistemlerindeki hasta şikâyetleri alanında yapılan yayınların sistematik derlemesini yaparak geliştirdikleri taksonomi, hasta şikâyetleri taksonomisi alanındaki önemli çalışmalardan biridir. Burada 88.069 hasta şikâyeti incelenmiş, hasta şikâyetlerinin altında 113.551 adet sorun bulunmuştur. Bu sorunların değerlendirilmesinde 205 farklı analitik kod ve 29 alt kategori kullanılmıştır. En çok şikâyet edilen konular arasında tedavi ve iletişim yer almaktadır (Tosun ve Söyük, 2022). Reader vd. (2014)’nin Şikâyet Taksonomisi’nde: şikâyet konuları “ilişkiler, yönetim ve klinik” olmak üzere üç ana tema ile kategori ve alt kategorilerden oluşmaktadır.

Literatürde de Reader vd.'nin (2014) yaptığı hasta şikâyetleri taksonomisinden yararlanılarak yapılan çalışmalar mevcuttur (bkz. Mattarozzi vd., 2016). Tablo 4.'te hasta ve hasta yakınlarının şikâyetvar.com web platformu üzerinden İzmir'de yer alan hastanelere ilişkin olarak yaptıkları şikâyetlerin Reader vd. (2014)'nin Şikâyet Taksonomisi'nde yer alan temalar ve konulara ilişkin dağılıma yer verilmiştir.

Tablo 4. Hasta Şikâyet Taksonomisine Göre Ana Temalara Bağlı Konular

Ana Tema	Ana Temaya Bağlı Konular	Sayı	%
Yönetim Ana Teması	Ücretler	38	35,51
	Randevu sorunları	5	4,7
	Bekleme süresi	4	3,74
	Hijyen	3	2,8
	Sistem sorunları	2	1,9
	Evrakla ilgili sorunlar	2	1,9
	Otopark / vale ücretleri	1	0,93
	Konaklama	1	0,93
	Personel yetersizliği	1	0,93
	Taburculuk	1	0,93
	Toplam	58 adet	54,2
İlişkiler Ana Teması	İlgisizlik	13	12,14
	Kaba davranma	9	8,41
	İletişim yetersizliği	2	1,9
	İletişim kuramama	1	0,93
	Yanlış bilgilendirme	1	0,93
	Toplam	26 adet	24,3
Klinik Ana Teması	Yanlış teşhis	6	5,52
	Testler/tahliller	3	2,8
	Gerekli özenin gösterilmemesi	2	1,9
	Kalifiye olmayan personel	2	1,9
	Hizmet alamama	2	1,9
	Profesyonel olmayan davranış	2	1,9
	Eksik teşhis	1	0,93
	Cerrahi/klinik komplikasyon	1	0,93
	Yetersiz muayene	1	0,93
	Hastane Enfeksiyonu	1	0,93
	Başarısız tedavi	1	0,93
	Yanlış ilaç/ihtimal	1	0,93
	Toplam	23 adet	21,5
Genel Toplam	107	100	

Tablo 4.'te Reader vd. (2014)'nin Şikâyet Taksonomisi'ne göre hasta ve yakınları tarafından en fazla şikâyet edilen konular, Yönetim (n=58, %54,2), İlişkiler (n=26, %24,3) ve Klinik (n=23, %21,5) olmak üzere üç ana temaya ayrılmaktadır. Yönetim temasında en çok şikâyet "Ücretler" (n=38, %35); İlişkiler temasında "İlgisizlik" (n=13, %12) ve Klinik temasında "Yanlış Teşhis" (n=6, %6) konularındadır. Kategorilere göre şikâyetlerin en fazla olduğu konuların sırasıyla Kurumsal Sorunlar (n=48, %43,5), İnsaniyet/Önemseme (n=22, %20,5) ve Hasta Güvenliği (n=13, %12,1); Alt kategorilere göre şikâyetlerin en fazla olduğu konuların ise sırasıyla Finansman ve

Faturalama (n=39, %36,4); Saygı, İtibar, Önemsene (n=23, %21,5) ve teşhis hataları (n=7, %6,5) olduğu belirlenmiştir.

Aşağıda, sağlık kurumlarına yönelik hasta/hasta yakını şikayetlerine ilişkin literatürde yer alan çalışmalarla ilgili bilgiler verilmiştir.

5. KONUYA İLİŞKİN LİTERATÜRDE YER ALAN ÇALIŞMALAR

Hasta şikayetlerine ilişkin literatürde birçok çalışma mevcuttur. Ancak bu çalışmaların çok azı şikayetvar.com platformu üzerinden sağlık kurumlarına ilişkin yapılan şikayetleri incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmada ise İzmir’de yer alan hastanelerle yaklaşık son bir yıl içerisinde ilgili web platformu üzerinden yapılan hasta şikayetleri doküman incelemesi yöntemiyle incelenmiştir. Aşağıda, hasta şikayetlerine ilişkin olarak literatürde yer alan bazı çalışmalara ve detaylarına yer verilmiştir:

Yıldırım ve Kumru (2021) yaptıkları bir çalışmada, İstanbul’un Kadıköy ilçesinde bulunan tüm sağlık kurumlarına ilişkin SABİM hattı üzerinden 2017-2019 tarihleri arasında yapılan başvurular değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonucunda, bütün başvuruların çok büyük bir kısmının şikâyetlerden oluştuğu ve bunların daha çok sağlık hizmet sunumundaki idari süreçler ve bekleme süreleri gibi “yönetimsel konular”, tıbbi işlemler ile sağlık personeli iletişiminin kaynaklanan problemlerden oluştuğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Karaağaç vd. (2018) yaptıkları bir çalışmada, Ankara’da sağlık hizmeti sunmakta olan özel hastanelere şikayetvar.com web platformu üzerinden yapılan şikayetleri incelemeyi amaçlamışlardır. Bu kapsamda 20.07.2016- 20.07.2017 tarihleri arasında kullanıcılar tarafından hakkında şikâyet oluşturulan 26 hastaneye ait 493 kullanıcı şikâyeti araştırmaya dahil edilmiş ve Reader vd. (2014) tarafından geliştirilen “hasta şikâyet taksonomisi” doğrultusunda doküman incelemesi yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda, ilgili platforma yapılan hasta şikayetlerinin %52’sinin (çoğunluğunun) erkekler tarafından yapıldığı ve şikâyetinde bulunan kullanıcıların genellikle (%62’si) hastalar olduğu belirlenmiştir. Çalışmada ayrıca, ilgili platforma yapılan şikayetlerin en fazla Yönetim (%35) temasında “Ücretler” konusunda olduğu ve bunu sırasıyla Klinik (%33) temasında “Kalifiye olmayan personel” konusu ile İlişkiler temasında “Personel İlgisizliği” konularının takip ettiği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Kırgın Toprak ve Şahin’in (2012) yaptıkları bir çalışmada, Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hasta Şikâyetleri Şube Müdürlüğü’nün veri tabanından 2006 yılının son 6 ayı ile 2007- 2008 yıllarını ve 2009 yılının ilk 6 ayından kamu hastanelere yapılan şikayetler incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda, hastaların şikâyet nedenleri incelendiğinde, en çok şikâyet konusunun %45,2 ile hizmetten genel olarak faydalanamama olduğu, saygınlık ve rahatlık görememenin %26,6 bu sonucu izlediği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Yalçınkaya ve Güçlü (2023) ise; çalışmalarında benzer çalışmalara atıfta bulunarak hasta şikayetlerinin çok önemli bir kısmının iletişim problemlerinden kaynaklandığını ifade etmişlerdir. Bunun sebebinin de çalışmanın yapıldığı dönemde Covid-19 pandemisi vakalarının yüksek olduğu zamanlarda hasta ve sağlık personeli arasındaki iletişimin sınırlandırılmasından kaynaklandığını ifade edilmiştir (Yalçınkaya ve Güçlü, 2023).

6. TARTIŞMA

Araştırmalar, hasta şikayetlerinin genellikle zayıf iletişimden veya bilgi eksikliğinden kaynaklandığını göstermektedir (Wright ve Haysom, 2023). Örneğin, Ünal vd. (2021) hasta hekim iletişiminin hastanın şikâyet etme niyetine etkisini araştırdıkları çalışmanın sonucunda, hasta hekim iletişimi arttıkça hastanın şikâyet etme niyetinin azaldığı sonucuna ulaşmışlardır. Bir başka örnek, Avant’ın (2020) pratisyen hekimleri içeren şikayetlere ilişkin analizi, %23’ünün algılanan kabalık veya bilgi iletmeme gibi hekim davranışlarıyla ilgili olduğunu göstermektedir (Aktaran: Wright ve Haysom, 2023). Ancak şikayetvar.com’da yer alan İzmir’deki sağlık kurumlarına hasta şikayetlerinin analiz edildiği bu çalışmada, hasta şikayetlerinin öncelikle yönetim (%54,2) ana temasıyla ve özellikle “ücretler” konusuyla ilişkili olduğu, ilişkiler (%24,3) ana temasının ondan sonraki şikâyet sebepleri arasında yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır. İki ana tema arasında yaklaşık yarı yarıya bir farklılık mevcuttur. Bu farklılaşmayı, günümüz küresel rekabet ortamında yaşanan hızlı değişimler, son teknolojinin yol açtığı maliyetler ve enflasyonlarla ekonomik krizlerin tetiklediği söylenebilir. Avant’ın (2020) hasta şikayetlerinin sebeplerinin hekim davranışlarıyla yani hasta-hekim ilişkisiyle ilgili olduğunu vurguladığı araştırma, bu çalışmada ikinci önemli düzeyde hasta şikâyeti nedeni olarak kendini göstermektedir. Karaağaç, Erbay ve Esatoğlu’nun

(2018) aynı web platformunda yer alan Ankara'daki özel sağlık kurumlarına ilişkin olarak hasta şikayetlerini inceledikleri çalışmada da hasta şikayetlerinin öncelikle yönetim (%35) ana temasıyla ve özellikle "ücretler" konusuyla ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna ek olarak, Yıldırım ve Kumru'nun (2021) İstanbul'un Kadıköy ilçesinde bulunan tüm sağlık kurumlarına ilişkin SABİM'e yapılan başvuruları değerlendirdikleri çalışmanın sonucunda da, yapılan şikayetlerin büyük bir kısmının "yönetimsel konulardan oluştuğu" görülmektedir. Çalışmalar, bu yönleriyle benzerlik göstermektedir.

Altındış'ın (2010), belirttiği üzere, şikâyet kavramını, "...cevap verilmesi gereken bir durum"dur (Altındış, 2010). Ancak, araştırma kapsamında, şikâyette bulunan kullanıcıların % 54'ünün şikayetlerine, hastaneler tarafından yanıt verilmediği sonucuna ulaşılmıştır. Sağlık hizmetleri pazarlaması alanında yapılan araştırmalarda ifade edildiği üzere, yeni müşteri elde etmenin maliyeti, mevcut müşteriyi elde tutmanın (korumanın) maliyetinden her zaman daha yüksektir. Bu bağlamda, sağlık kurumlarının, özellikle de kar elde etme amacının diğer hastanelere oranla daha fazla olduğu düşünülen özel hastanelerin, hasta şikayetlerine daha fazla önem vermeleri gereklidir. Günümüzdeki küresel rekabet ortamında yaşanan dijital dönüşümün sonucunda sağlık hizmetlerinin de dijitalleştiği, hastaların artık şikayetlerini çeşitli internet siteleri, hasta blogları ya da diğer dijital platformlar üzerinden dünyanın öbür ucundaki kişilere ulaştırabileceği unutulmamalıdır. Bu kapsamda, "dünyanın ilk ve en büyük şikâyet platformu" olan "şikayetvar.com" üzerinden hasta ve yakınları tarafından oluşturulan kullanıcı şikayetlerine özel sağlık kurumlarının yanıt vermeleri önerilmektedir.

Araştırmadan elde edilen bir diğer sonuç, şikayetvar.com üzerinden İzmir'deki özel hastanelere ilgili tarih aralığında yapılan kullanıcı şikayetlerinin en fazla kadın hastaların yaptığı yönündedir. Reader vd.'nin (2014) Hasta Şikâyet Taksonomisi doğrultusunda yapılan kullanıcı şikayetlerinin en fazla Yönetim temasında ve bu temaya bağlı "Ücretler (%35,51)" konusunda olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buradan, kullanıcıların yaklaşık %36'sı özel sağlık kurumlarına ödedikleri "ücret" konusunda sorun ve memnuniyetsizlik yaşayıp şikâyet oluşturdukları ifade edilebilir. Ayrıca, araştırmada Reader vd.'nin (2014) Hasta Şikâyet Taksonomisi doğrultusunda yapılan ikinci en fazla şikâyetin "İlişkiler" temasında ve özellikle "İlgisizlik" konusunda olduğu tespit edilmiştir. Buradan, kullanıcıların araştırmadaki özel hastanelerin kendilerine yeterli miktarda ilgili davranmadıklarını düşündükleri ifade edilebilir. Bu noktada, müşteri (hasta) ilişkileri yönetimi bağlamında, hastalara ve hasta yakınlarına mümkün olduğunca daha ilgili davranılması önerilebilir. Hasta şikayetlerinin yönetilmesi, sağlık kurumu hakkında olumsuz ağızdan ağıza yayılmayı önleme noktasında oldukça önem taşımaktadır. Çevrimiçi platformlara iletilen hasta şikayetlerinin yönetimi konusunda, özel sağlık kurumları çalışanlarının eğitilmesi önerilebilir.

7. SONUÇ VE ÖNERİLER

Teknolojinin hızla gelişimi ile beraber insanlarda bilinç düzeyi artmakta ve bunun sonucunda kişiler herhangi bir şikâyet olduğundan sadece kuruma değil, aynı zamanda yaşadıklarını başkalarına anlatma ve internet üzerinde de duyurmaktadır. İnternet üzerinden çok sayıda şikâyet yazılması bu alanda birçok internet sitesinin ortaya çıkmasını sebep olmuştur. İnternet sitelerinin amacı şikâyeti olan kişilerin şikayetlerini gerekli mercilere ulaştırmak, şikâyet konu alan durumun çözülmesini sağlamak ve bundan sonraki bu hizmeti kullanacak olan kişilere yaşadıkları olumsuz deneyimi aktarmaktır (Argan ve Arıcı, 2019). Hasta şikayetlerinin yönetilmesi bakımından önem taşıyan ve İzmir'de yer alan özel sağlık kurumlarına şikayetvar.com üzerinden yapılan bildirimlerin içerik analiziyle araştırıldığı bu araştırmadan elde edilen sonuçlar aşağıdaki gibidir:

İlgili web platformu üzerinden İzmir'de yer alan özel sağlık kurumlarına ilişkin şikâyet oluşturan kullanıcıların yarısından fazlasının kadın ve hastaların kendileri tarafından oluşturulduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kullanıcıların büyük bir bölümünün şikâyeti oluşturma amacı, çözüm bekleme veya ilgili kurumları uyarma değil, yalnızca şikayetini dile getirmedir. Ayrıca, yapılan şikayetlerinin çok büyük bir bölümünü, hasta veya hasta yakınının sağlığının herhangi bir zarara uğramadığı birinci düzey şikayetler oluşturmaktadır.

Araştırmadan elde edilen sonuçların özel hastanelere ve hastane yönetimine şikâyetlerin azaltılması ve hastaneden memnun şekilde ayrılmayan hasta ve hasta yakınlarının yeniden bu hastaneleri tercih etmelerine katkı sağlayabilmesi bakımından fırsat oluşturabileceği ve özel hastanelere bu konuda yol gösterici olduğu düşünülmektedir. Çalışmanın bulgularının ayrıca, İzmir'de yer alan özel hastanelere var olan şikâyetlerin özellikleri ve dağılımları hakkında da önemli bilgiler sunmakta olduğu ve bu hastanelerde verilen hizmetlerin kalitesini değerlendirme noktasında önemli bilgiler sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca hastanelerin yönetilmesi kapsamında çok önemli olan hasta şikayetleri konusunda yapılan çalışmaların tüm illerde artırılması sağlanır ve

sağlık hizmeti sunanlar bunları dikkate alırsa, hasta şikayetlerini azaltacaktır. Bunun sonucunda da hasta memnuniyeti sağlanmış olacaktır.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Abdelrahman, W. ve Abdelmageed, A. (2017). Understanding patient complaints. *British Medical Journal*, 356, j452.
- Ahmed, I ve Amir, M. (2011). Service quality, service features, and customer complaint handling as the major drivers of customer satisfaction in banking sector of Pakistan. *International Review of Business Research Papers*, 7(1), 313-8.
- Altındış, S. (2010). *Hasta şikâyetlerini fırsata dönüştürmek*. SD Platform. <https://sdplatform.com/hasta-sikayetlerini-firsata-donusturmak/> adresinden 5 Ağustos 2024 tarihinde alınmıştır.
- Avant. (2020). *Claims and complaints insights: General practitioners*. www.avant.org.au/Resources/Public/Claims-and-complaints-insights-General-practitioners/ adresinden 5 Ağustos 2024 tarihinde alınmıştır.
- Benceković, Ž., Čerfalvi, V., Režek, B., Hadžić, N. ve Vujanić, E. (2018). Patient Complaints – a Tool for Improving quality of nursing care. *Croatian Nursing Journal*, 2(2), 129-139.
- Barnhoorn, P. C., Essers, G. T., Nierkens, V., Numans, M. E., van Mook, W. N. ve Kramer, A. W. (2021). Patient complaints in general practice seen through the lens of professionalism: a retrospective observational study. *BJGP Open*. 5(3), 1-10. <https://doi.org/10.3399/BJGPO.2020.0168>.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- Chaulk, D., Krueger, C. ve Stang, A. S. (2019). A retrospective review of physician-related patient complaints from a tertiary pediatric hospital. *Pediatric Quality and Safety*, 1(4), 1-5.
- Hasta Hakları Yönetmeliği. (1998, 1 Ağustos). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=4847&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>
- Hoşgör, H. ve Cengiz, E. (2020). Sağlık Hizmetlerinden şikâyetçi olan bireylerin genel profili ve şikâyet nedenleri: Türkiye merkezli bir sistematik derleme. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 23(1), 191-217.
- Karaağaç, C., Erbay, E. ve Esatoğlu, A.E., (2018). Özel hastanelere yapılan çevrimiçi şikâyetlerin içerik analizi ile incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(24), 287- 304.
- Kırgın Toprak, D. ve Şahin, B. (2012). Sağlık Bakanlığı hastanelerine yapılan hasta şikâyetlerinin değerlendirilmesi. *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*, 3(1), 1-28.
- Metin, O. ve Ünal, Ş. (2022). İçerik analizi tekniği: iletişim bilimlerinde ve sosyolojide doktora tezlerinde kullanımı. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(Özel Sayı 2), 273-294.

- Mirzoev, T. ve Kane, S. (2018). Key strategies to improve systems for managing patient complaints within health facilities – what can we learn from the existing literature? *Global Health Action*, 11.
- Montini, T., Noble, A. A. ve Stelfox, H.T. (2008). Content analysis of patient complaints. *International Journal for Quality in Health Care*, 20, 412–420.
- Namal, A. (2012). Sağlık hizmetleri kalitesinde önemli bir ölçüt: Hasta şikayetlerine verilen önem ve şikâyet sistemi inşa etmiş ülkelere örnekler. *Türkiye Klinikleri Dergisi*, 20(2), 90-104.
- Nguyen, T. L. H. (2022). Complaints management increasing perceived quality and satisfaction. *Hospital Topics*, 101(4), 344-351.
- Reader, T. W., Gillespie, A. ve Roberts, J. (2014). Patient complaints in healthcare systems: A systematic review and coding taxonomy. *BMJ Quality & Safety*, 23(8), 678-689.
- Sezgin, E. E., Kaya, E. ve Tanyıldızı, İ. (2022). Covid-19 pandemisi sırasında hemşirelerin işe bağlı gerginlik düzeylerinin duygusal tükenmeleri üzerindeki etkisi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 541-556.
- Söylemez Sur, D. ve Eregez, H. (2013). Hastane yönetimi. H. Sur ve T. Palteki, (Ed.). Nobel Tıp Kitabevleri.
- Şeremet, G. G. (2024). Hasta-hekim iletişimi ile hekim sahipliği arasındaki ilişki: Eğitim düzeyinin moderatör rolü. *İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 12(1), 226-238.
- Şikayetvar.com. (2024). *Hakkımızda*. <https://www.sikayetvar.com/hakkimizda> adresinden 1 Ağustos 2024 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü. (2024). *Sağlıkta Kalite Standartları-Hastane (Sürüm 6.1)*. <https://shgmkalitedb.saglik.gov.tr/TR-52460/guncel-standartlar.html> adresinden 20 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- T. C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Hasta Hakları ve Tıbbi Sosyal Hizmetler Daire Başkanlığı. (2014). *Hasta başvuru bildirim sistemi (HBBS)*. <https://hastahaklari.saglik.gov.tr/> adresinden 11 Ağustos 2024 tarihinde alınmıştır.
- Tokay Argan, M. ve Arıcı, A. (2019). Sağlık iletişimde e-Şikayet: Hastaların ve hasta yakınlarının Şikayetvar.com paylaşımları üzerine bir araştırma. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (31), 339-355.
- Tosun, N. ve Söyük, N. (2022). Reader'ın Taksonomisi ile bir üniversite hastanesindeki şikayetlerin değerlendirilmesi. 3 *Uluslararası 13. Ulusal Sağlık ve Hastane İdaresi Kongresi* (s. 792-801). Sakarya, Türkiye.
- Ünal, Ö., Durmuş, A. ve Yıldız, Z. B. (2021). Hasta hekim iletişiminin hastanın şikâyet etme niyetine etkisi. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 7(3), 680-694.
- van Dael, J., Reader, T. W., Gillespie, A., Neves, A. L., Darzi, A. ve Mayer, E. K. (2020). Learning from complaints in healthcare: a realist review of academic literature, policy evidence and front-line insights. *BMJ Quality & Safety*, 29, 684–695.
- Yalçınkaya, D. ve Güçlü, A. (2023). Hastanelerde hasta şikayetlerinin değerlendirilmesi: Bir vakıf üniversite hastanesi örneği. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 26(1), 65-84.

- Yıldırım, R. F. ve Kumru, S. (2021). Hasta şikâyetleri ve tatmininin Sağlık Bakanlığı İletişim Merkezine yapılan başvurular ile değerlendirilmesi. *Eurasian Journal of Health Technology Assessment*, 5(2), 124-137.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Yin, R. K. (1994). *Case study research: Design and methods* (2. Baskı.). Sage.
- Wright, M. ve Haysom, G. (2023). Managing patient complaints to improve your practice. *The Royal Australian College of General Practitioners (AJGP)*, 52(12), s. 848-851.

ÇEVREYE ÖZGÜ HİZMETKAR LİDERLİĞİNİN ÇALIŞAN YEŞİL DAVRANIŞLARINA ETKİSİ: YEŞİL ROL MODELİN ARACILIK ROLÜ*

THE IMPACT OF ENVIRONMENTALLY SPECIFIC SERVANT LEADERSHIP ON EMPLOYEE GREEN BEHAVIORS: THE MEDIATING ROLE OF THE GREEN ROLE MODEL

Fatih YAVUZARSLAN¹

Prof. Dr. Nesrin ŞALVARCI TÜRELİ²

ÖZ

Çağımızın öncelikli sorunlarından biri olan çevre sorunlarının çözümü; bireylerin, kurumların ve toplumun çevre dostu davranışlar sergilemesine bağlıdır. Bu davranışlar, iş yerinde ve iş dışında gerçekleştirilen eylemleri içerir. Liderlerin, çevre bilincini artırma, motive etme ve rehberlik etme gibi kritik rolleri bulunmaktadır. Hizmetkar liderlik anlayışı, takipçilerin ihtiyaçlarını önceliklendirme ve onları güçlendirme üzerine kurulmuştur. Çevreye özgü hizmetkar liderlik ise, liderin çevresel değerlere uygun olarak personelin çevre dostu davranışlarını teşvik etmesini içerir. Bu çalışma, çevreye özgü hizmetkar liderliğin iş yerinde ve iş dışında gerçekleştirilen çevre dostu davranışlar üzerindeki etkisini ve yeşil rol modelin bu etkideki aracılık rolünü incelemektedir. Araştırma, Süleyman Demirel Üniversitesi ve Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi'nde görev yapan akademik ve idari personelden oluşan 420 kişilik bir örnekleme dayanmaktadır. Anketler, likert tipi ölçekler kullanılarak gerçekleştirilmiş ve yapısal eşitlik modeli (YEM) analizi tercih edilmiştir. Analiz sonuçları, çevreye özgü hizmetkar liderliğin iş yerinde ve iş dışında gerçekleştirilen çevre dostu davranışlarla pozitif bir ilişkiye sahip olduğunu ve yeşil rol modelin bu ilişkide kısmi aracılık rolü oynadığını ortaya koymuştur. Bulgular, çevreye özgü hizmetkar liderliğin ve yeşil rol modelin çevre dostu davranışları artırmada önemli rol oynadığını ve liderlerin kurumların çevresel farkındalığını artırma potansiyelini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çevreye Özgü Hizmetkar Liderlik, Çalışan Yeşil Davranışı, Yeşil Rol Model.

JEL Sınıflandırma Kodları: M10, M12, M19.

ABSTRACT

The solution to environmental problems, one of the primary problems of our age, depends on individuals, institutions and society exhibiting environmentally friendly behaviors. These behaviors include actions performed in and outside the workplace. Leaders have critical roles such as increasing environmental awareness, motivating and guiding. The servant leadership approach is based on prioritizing the needs of followers and empowering them. Environmentally specific servant leadership, on the other hand, involves the leader encouraging environmentally friendly behaviors of personnel in accordance with environmental values. The study examines the effect of environmentally specific servant leadership on environmentally friendly behaviors performed in and outside the workplace and the mediating role of the green role model in this effect. The study is based on a sample of 420 academic and administrative staff working at Süleyman Demirel University and Isparta University of Applied Sciences. The surveys are conducted using Likert-type scales and structural equation model (SEM) analysis is preferred. The analysis results reveal that environmental servant leadership has a positive relationship with environmentally friendly behaviors at work and outside of work, and the green role model plays a partial mediating role in this relationship. The findings highlight the significant role that environmental servant leadership and green role model play in increasing environmentally friendly behaviors and the potential of leaders to increase the environmental awareness of organizations.

Keywords: Environmentally Specific Servant Leadership, Employee Workplace Green Behavior, Green Role Model.

JEL Sınıflandırma Kodları: M10, M12, M19.

* Bu çalışma Nesrin ŞALVARCI TÜRELİ danışmanlığında Fatih YAVUZARSLAN tarafından hazırlanan ve 26.01.2024 tarihinde savunulan "Sürdürülebilir Yönetim Ekseninde Çevreye Özgü Hizmetkar Liderliğinin Çalışan Yeşil Davranışlarına Etkisi, Yeşil Rol Modelin Aracılık Rolü" başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanarak hazırlanmıştır. Çalışma için Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Etik Kurulundan E-96714346-050.99-37079 sayılı ve 21.07.2023 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ekonomi ve Yönetim Anabilim Dalı, Bilim Uzmanı, fatihyavuzarslan@isparta.edu.tr

² Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Isparta Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, nesrintureli@isparta.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

The study examines the impact of environmentally-specific servant leadership perceptions among university personnel on both in-role and extra-role green behaviours, with a particular focus on the mediating role of green role model perceptions. The relationships between these concepts and the mediation effect are explored within this framework. It is anticipated that the study will fill a gap in the existing literature. The sample consists of academic and administrative staff from two universities in the province of Isparta. Surveys were administered to participants between July 22, 2023, and October 23, 2023, resulting in 420 valid responses. Consequently, generalizations regarding the research population are based on this sample of 420 individuals. In the study, environmentally-specific servant leadership is treated as the independent variable, while in-role green behaviour and extra-role green behaviour are the dependent variables. The green role model serves as the mediating variable. Various hypotheses are developed to explore the relationships among these variables.

Design/methodology/approach:

The study employs a quantitative research method, as outlined by (Sayım, 2017, p. 51), to classify and aggregate results numerically for generalization purposes. The method explicates causal relationships between variables, utilizes numerical data, and tests hypotheses based on inductive reasoning (Kozak, 2014, p. 55). Quantitative methods are employed in both natural and social sciences to analyse data collected via quantifiable techniques, addressing the nature, extent, direction, and frequency of changes (Sayım, 2017, p. 51). The study utilizes a survey technique comprising four sections: 10 demographic questions, Luu Tuan's (2021) 12-item Environmental-Specific Servant Leadership Scale (ESSL), Green Role Model Scale (GRM) revised by Gu ve Liu (2022) from Ogunfowora's 3-item ethic Role Model Scale, and the 6-item Employee Green Behaviour Scale, which includes in-role Kerse (2021) and extra-role Gu ve Liu (2022) green behaviours. These scales exhibit Cronbach's alpha values of 0.97, 0.96, 0.93, and 0.84, respectively in the study. Data analysis is conducted using SPSS v23 and AMOS v23, employing descriptive analysis, t-tests, ANOVA, reliability analysis, normality tests, exploratory and confirmatory factor analysis, and structural equation modelling.

Findings:

The findings and discussion section includes descriptive statistics, reliability analyses, validity analyses, and hypothesis tests. Reliability analyses using the Cronbach Alpha Test indicated high reliability for the scales: environmental-specific servant leadership ($\alpha = .971$), green role model ($\alpha = .962$), in-role green behaviour ($\alpha = .938$), and extra-role green behaviour ($\alpha = .846$). Normality tests reveal that the data are normally distributed. The KMO and Bartlett tests confirm the suitability of the dataset for factor analysis. In the exploratory factor analysis, items with factor loadings below 0.40 are removed from the scales. Confirmatory factor analysis show that the measurement models are valid, as indicated by good fit indices (CMIN/DF = 2.33, GFI = 0.91, AGFI = 0.88, CFI = 0.95, RMSEA = 0.05). Structural Equation Modelling (SEM) analyses test the relationships between variables. Hypothesis tests reveal the following key findings: there is a positive and significant relationship between environmental-specific servant leadership and in-role green behaviour ($\beta = 0.48, p < 0.01$), and between environmental-specific servant leadership and extra-role green behaviour ($\beta = 0.42, p < 0.01$). The perception of a green role model partially mediates the relationship between environmental-specific servant leadership and in-role green behaviour ($\beta = 0.30, p < 0.01$) and between environmental-specific servant leadership and extra-role green behaviour ($\beta = 0.28, p < 0.01$). These findings suggest that environmental-specific servant leadership encourages both in-role and extra-role green behaviours and that the perception of a green role model plays a significant mediating role in these relationships. The study contributes to the literature by examining in detail the relationships between environmental-specific leadership and green behaviours, highlighting the impact of leaders on promoting environmental sustainability. In conclusion, promoting environmentally conscious leadership practices and green role models is crucial to enhancing green behaviours among university employees. The study provides valuable insights for developing institutional sustainability policies and leadership training programs.

Conclusion and Discussion:

Environmental servant leadership and green role models play a critical role in promoting sustainability practices in today's business world. The study extensively examines the impact of employees' demographic characteristics on perceptions of environmental leadership, green role models, and green behaviours. The study employs T-tests and ANOVA analyses to understand how factors such as gender, age, education level, and professional title influence these perceptions. Analyses based on gender and age groups reveal varying levels of perception. For instance, it is found that administrative staff perceive higher levels of green role models and green behaviours compared to academic personnel. Demographic factors like education level and income significantly influence environmental awareness, leadership style, and perceptions of green behaviours, shaping employees' eco-friendly attitudes and leadership competencies. The relationship between environmental servant leadership and green role models is also explored, revealing a strong correlation. The study underscores those perceptions of environmental leadership serve as a crucial tool in fostering green role model behaviours within organizations. Additionally, analyses indicate that perceptions of green role models mediate the impact of environmental leadership on internal green behaviours. In conclusion, the study highlights the critical importance of environmental leadership and green role models for sustainability in businesses. It suggests that expanding leadership development programs and environmental sensitivity training in workplaces can effectively support eco-friendly behaviours and sustainability practices. Future research should focus on conducting similar studies in diverse cultural contexts and conducting long-term follow-up studies to enhance generalizability.

1. GİRİŞ

İşletmeler, günümüzün çevre sorunlarının (kaynakların israfı, çevre kirliliği, su kalitesi ve kıtlığı, kentsel hava kirliliği, biyolojik çeşitliliğin kaybı ve gürültü... gibi) tek sorumlusu olmamakla birlikte çevre sorunlarının çözümünde ve yönetiminde önemli bir güçtür (Piwowar-Sulej vd., 2021, s. 1; Saleem vd., 2021, s. 1). İşletmeler üretim faaliyetleri sırasında çevreye zarar verebilmektedir. Bu zarar bazen çalışanların davranışlarına bağlı olabilirken bazen de işletmenin içinde olduğu iş koluna bağlı olabilmektedir. İşletmelerin çalışan davranışlarından kaynaklı olumsuz çevresel etkilerini en aza indirmek için çalışan davranışlarını anlama ve şekillendirmeye yönelik ihtiyaç (Anwar vd., 2020, s. 2), günümüzde yaşanan çevresel olaylar ve felaketler sonrasında daha da belirginleşmiştir.

Çevreye yönelik işletmelerin neden olduğu sorunları incelemek, bu sorunların nedenlerini açıklamak ve çözmek amacıyla insan davranışları araştırılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, ekolojik ayak izi farkındalığı ve çevre dostu davranış gibi kavramlar literatürde gelişim göstermiştir (Engin vd., 2023, s. 91). Ayrıca, akademisyenler sürdürülebilir kalkınma ve örgütsel davranış alanlarında, çalışanların yeşil davranışlarını anlamaya ve bu davranışın temel belirleyicilerine odaklanmaya başlamışlardır (Saleem vd., 2021, s. 1). Alan yazınında, araştırmacıların ve uygulayıcıların çalışanların yeşil davranışlarına giderek daha fazla ilgi gösterdikleri gözlemlenirken (Katz vd., 2022, s. 1146), farklı sektörlerde faaliyet gösteren işletmelerde mesleki çevreci tutum ve davranışların nelerden oluştuğu konusunda hala sınırlı bilgi bulunmaktadır (Robertson ve Barling, 2013, s. 176). Dünyanın dört bir yanındaki politikacılar, kuruluşlar ve işletmeler, yeşil iş gücünü tanımlamak, oluşturmak, teşvik etmek ve sürekliliğini sağlamak için çalışmalar yürütmekte, aynı zamanda çevre dostu tutum ve davranışları teşvik etmek amacıyla sürdürülebilir ekonomik planlar geliştirmektedirler. Bu çabalar, dünyanın geleceği için son derece önemlidir.

İnsanların çevreyi etkileyen bireysel çevre dostu davranışları, çevreye zarar vermektan kaçınmak (çöp atmamak...), doğal kaynakları korumak (su tasarrufu sağlamak, su kaynaklarını korumak...), atık kompostlamak, enerji tasarrufu sağlayan cihazlar kullanmak ve diğerlerini çevreci davranışlara yönlendirmek gibi çevresel bozulmayı azaltmayı hedefleyen tüm eylem ve davranışlardan oluşmaktadır. Bu tür çevre dostu davranışların nelerden oluştuğunu bilmek, işletmelerin insan kaynakları yönetimi açısından büyük önem taşımaktadır. İlk işe alım sürecinde, çevreci ve sürdürülebilir davranışlar sergileyebilecek adayların seçilmesi ve bu adayların bireysel çevreci tutum ve davranışları anlamaları, benimsemeleri ve çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlayan ya da zarar veren davranışları bilmeleri, kurumsal iş gücünü etkili bir şekilde yönetebilmek için önemlidir (Ones vd., 2012, s. 86). Ayrıca, çalışanların evrensel çevreci davranışlarını teşvik eden veya engelleyen faktörleri anlamak da büyük önem taşımaktadır. Yapılan çalışmalar, bireylerin kendi çıkarlarının ötesindeki değerlere—yani kendini aşan, toplum yanlısı, fedakar veya biyosferik değerlere—ne kadar güçlü bir şekilde bağlı kalırlarsa, çevre dostu davranışlarda bulunma olasılıklarının o kadar yüksek olduğunu göstermektedir (Steg ve Vlek, 2009, s. 311). Bu nedenle, çalışanların yeşil davranışlarının olumlu yönde geliştirilmesi ve benimsenmesi, yalnızca işletmelerin sürdürülebilirliğine katkı sağlamakla kalmayacak, aynı zamanda çevrenin daha fazla tahrip edilmesini engellemeye de yardımcı olacaktır (Aziz vd., 2018, s. 272). Kuruluş liderleri ve çalışanlar, kuruluşların sürdürülebilirlik ve çevre koruma hedeflerine ulaşmada kritik bir rol oynayabilirler. Bu bağlamda, yeşil çalışan davranışlarının teşvik edilmesi oldukça değerli bir yaklaşım olarak öne çıkmaktadır (Saleem vd., 2021, s. 3).

Lider ile astları arasındaki etkileşimde, liderin çevre koruma konusundaki duyarlılığı ve bu alandaki davranışları, çalışanlar için örnek teşkil etmektedir. Bu nedenle lider, liderlik ve sosyal sorumluluğu birleştirerek, çalışanlar da dahil olmak üzere çeşitli paydaşların çıkarlarını gözettiğinde ve çevre dostu davranışları teşvik ederek ekonomik, sosyal ve ekolojik fayda sağlamak amacıyla bütünsel bir yaklaşım benimsediğinde sorumlu bir lider olarak çevreye karşı etik kaygılar taşıdığı, toplum ve doğa arasında denge kurmaya çalıştığı ve yönetim önlemleri ile rol model olma yoluyla çalışanları çevre dostu davranışlar sergilemeye teşvik ettiği söylenebilir (Afsar vd., 2019, s. 300). Bu durumda kuruluş liderlerinin rolü, çevre dostu davranışları teşvik etmek için rol model olma ve doğal çevreyle ilgili kişisel davranışlarıyla örnek teşkil etmektir (Saleem vd., 2021, s. 3).

Çalışan yeşil davranışı, işletmelerde zorunlu (rol içi) veya gönüllü (rol dışı/rol ötesi) olarak gerçekleştirilebilmektedir (Norton vd., 2015, s. 108). Zorunlu yeşil davranış (rol içi), işverenler tarafından çalışanlardan istenen doğrudan ve dolaylı çevreci davranışları ifade etmektedir ve ana işe katkıda bulunur. Gönüllü yeşil davranış (rol dışı/rol ötesi) ise çalışanların kendi isteklerine bağlı olan davranışlarıdır. Örneğin, ofisten çıkarken elektrik düğmesini kapamak, kağıtları çift taraflı kullanmak, geri dönüşüm kutularını kullanmak... gibi (Zhang vd., 2021, s. 2).

İşletmelerde yeşil davranışların yaygınlaşmasında, çalışanların davranış ve eylemlerine değer verilerek ve çevre dostu faaliyetlerde aidiyet duygusu oluşturularak, öncelikle çalışanlar arasında motive edici bir güç yaratılması, liderliğin bu konuda etkisi ve ardından da çalışanların çevre dostu davranışlarının güçlendirilmesi (Tuan Luu, 2019, s. 409) konusunda öncelikle bu çalışmada derinlemesine bir alan yazın taraması yapılmıştır. Ayrıca, çevreye özgü hizmetkâr liderlik ve bu liderliğin, çalışanların yeşil davranışları (rol içi ve rol dışı) üzerindeki etkisi ile yeşil rol modelin aracılık rolü incelenmiştir. Alan yazınındaki araştırmaların (Zheng vd., 2021; Gu ve Liu, 2022; Khan vd., 2022; Tuan Luu, 2019; Tuan Luu, 2020; Mughal vd., 2022; Peng vd., 2022; Zafar vd., 2022; Farrukh vd., 2023; Hou vd., 2023...) çevreye özgü hizmetkâr liderliğin çalışanların yeşil davranışları üzerinde önemli bir etkisi olduğunu ortaya koyduğu görülmüştür. Teorik açıdan, bu çalışma, küresel çevre sorunlarının yarattığı endişelere dair yeşil davranış ve yeşil davranışa yönlendiren çevreye özgü hizmetkâr liderlik ile çalışanların rol içi ve rol dışı yeşil davranışları arasındaki etki konusunda bilgi sağlamayı ve literatüre katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇERE

Çalışmanın bu başlığı altında araştırmanın temel değişkenleri literatür incelemesi akışına uygun olarak açıklanmaktadır.

2.1. Hizmetkar Liderlik

Küresel çevre sorunlarının çeşitliliği ve etkisi her geçen gün artarak daha kalıcı hale gelmektedir. Özellikle kaynakların tükenmesi gibi sorunlar, işletmeler için ölümcül sonuçlar doğurabilmektedir. Ancak, uygun becerilere sahip liderler yönetimde oldukları sürece, çevreci çözümler bulmak mümkündür. Bu nedenle, hizmetkâr liderler, geleneksel düşünce biçimlerini daha sürdürülebilir modellere dönüştürdükleri için devrim niteliği taşımaktadır (Woo ve Kang, 2020, s. 17). İlk olarak 1970 yılında Robert K. Greenleaf'in "The Servant as Leader" başlıklı makalesinde ortaya konan hizmetkâr liderlik, ekip çalışmasına dayalı, karar alma sürecine başkalarını da dahil etmeye çalışan, etik ve özenli davranışlara güçlü bir şekilde dayanan ve çalışanların gelişimini artırırken aynı zamanda işletmenin işleyişini ve kalitesini geliştiren bir liderlik tarzıdır (Spears, 1996, s. 33). Greenleaf ve Spears, hizmetkâr lider için net ve spesifik tanım yapmamakla birlikte kavramsal bir tanım önermektedir (Reinke, 2004, s. 33):

Hizmetkâr lider, çalışanın ve işletmenin gelişimine kendini adanmış, işletme içinde tek grup oluşturma çabası gösteren bir kişidir.

Hizmetkar lider, hiyerarşinin dinamiklerini değiştirmekte, çalışanlara hizmet etmek için en altta yer alarak insanlar için güçlendirici ve yükseltici bir zihniyet yaratmakta, emretmek yerine işbirlikçi bir ortam geliştirmektedir. Hizmetkar liderliğin sonuçları, geleneksel liderlerin aksine, artırılmış performanstır (Woo ve Kang, 2020, s. 17).

Liden vd. (2008, s. 162) yaptıkları çalışmada hizmetkâr liderlerin sahip olduğu dokuz özelliği; duygusal iyileşme, toplum için değer yaratmak, kavramsal beceriler geliştirme, güçlendirme, astların büyümesine ve başarılı olmasına yardımcı olmak, astlara öncelik vermek, etik davranmak, ilişki kurmak, hizmetkârlık olarak belirtmektedir.

Hizmetkâr liderlik, başkalarına daha fazla hizmet etmeyi, işe bütünsel bir yaklaşımı benimsemeyi, topluluk duygusunu teşvik etmeyi ve karar alma sürecinde gücün paylaşılmasını vurgulamaktadır (Spears, 1996, s. 33). Bu anlayış, kişisel çıkarları bir kenara bırakarak başkalarına hizmet etmeyi temel almakta ve daha yüksek bağlılık ve güçlü ilişkiler aracılığıyla işletme içinde ve çevresinde güven inşa edilmesini hedeflemektedir (Woo ve Kang, 2020, s. 4). Herkesi yaşamlarında liderlik yapmaya ve başkalarına hizmet etmeye teşvik etmekte; öncelikli sorumluluğun başkalarına hizmet etmek olduğuna vurgu yapmakta ve durumsal fırsatlar yaratmayı desteklemektedir. Liderlik ile takipçilik arasındaki bu karşılıklı etkileşim, bireylerin yaşamlarını iyileştirirken aynı zamanda işletmenin imkânlarını da artırmayı hedeflemektedir (Spears, 1996, s. 33, 34). Hizmetkar lider çok sayıda paydaşın ihtiyaçlarına karşı hassas ve duyarlıdır. Takipçilerinin ahlaki akıl yürütmesini teşvik ederken, topluma katkıda bulunma ve hizmetkâr liderlik davranışlarını benimsemeleri desteklemektedir (Liden vd., 2008, s. 163).

Sonuç olarak, hizmetkar liderler çalışanların idealize edilmiş vizyonunu işletmenin vizyonu ve temel değerleriyle güçlendirmekte ve uyumlu hale getirmektedir. Böylece, çalışanlar çevresel sürdürülebilirliği teşvik eden yaratıcı ve yenilikçi yöntemleri uygulamaya daha istekli hale gelmektedir (Woo ve Kang, 2020, s. 17).

2.2. Çevreye Özgü Hizmetkar Liderlik

Hizmetkâr liderliğin özel bir biçimi olan çevreye özgü hizmetkâr liderlik, çalışanlar ve müşteriler de dahil olmak üzere tüm paydaşlar üzerinde çevre dostu değerler geliştirme mottosu ile hareket etmektedir. Çalışanların yeşil davranışlarının önemli bir güçlendiricisi olarak kabul edilen çevreye özgü hizmetkar liderler, toplum ve değerlerinin sürdürülebilir olmasını hedeflerken çalışanların çevre dostu vatandaşlar olması için teşvik etmekte, güçlendirmektedir (Khan vd., 2021, s. 3; Tuan, 2018, s. 1180,1184; Gu ve Liu, 2022, s. 1).

Yeşil dönüşümcü liderler, takipçilerini yeşil hedeflerine katkıda bulunmaya teşvik ederken, organizasyonun sürdürülebilirlik hedeflerine ve rekabetçi konumlandırmaya odaklanma eğilimindedir; çevreye özgü hizmetkâr liderler ise, örgütün ve daha geniş topluluğun sürdürülebilirliğine katkıda bulunacak yeşil değerlere sahip 'hizmetkârlar' yetiştirmeye çalışmakta ve bu kişilere gerekli kaynakları (destek, yetkilendirme ve geri bildirim) sağlamaktadır (Tuan, 2021, s. 929). Örgütsel yeşil politikalara ve ulusal çevre düzenlemelere dayalı, tutarlı ve öngörülebilir bir şekilde hareket eden çevreye özgü hizmetkâr liderler, çalışanlarına anlamlı mesajlar iletmekte, onlar da liderlerinin davranışlarını kolaylıkla kodlayabilmekte ve hafızalarında tutabilmektedir. Liderin yeşil standartlara ilişkin semboller ve kodlar, çalışanlar üzerinde etkili olmakta ve onların yeşil davranışlarını tetiklemektedir (Gu ve Liu, 2022, s. 5). Çalışanlar, yeşil değerleri anlama ve benimseme konusunda daha istekli olmakta ve bu değerleri günlük işlerinde sergileme noktasında daha fazla gayret göstermektedir (Siddiquei vd., 2021, s. 1166). Olumlu ilişkiyle ikna edilen çalışanlar, liderlerinin çevreyi koruma niyetini gözlemlediklerinde, işteyken veya iş dışında aynı çevre dostu davranışı benimsemeye eğilimli olmaktadır (Khan vd., 2021, s. 3). Sosyal öğrenme teorisi, bireylerin yeni davranış kalıpları edinmek için sosyal sistemdeki önemli rol modellerinin davranışlarını bilinçli olarak taklit edeceğini ve onlardan öğreneceğini belirtmektedir (Hou vd., 2023, s. 4).

Siddiquei vd. (2021, s. 1163), çevreye özgü hizmetkâr liderliğin, proje takım üyelerinde yeşil değerleri ve kimliği geliştirerek çevresel hedeflere ulaşılmasına olumlu katkı sağladığını vurgulamaktadır. Ayrıca, Mughal vd. (2022, s. 312-313), geri bildirim ve tekrarlanan eylem ile öğrenme mekanizmasının, çalışanlar arasında bu tür çevresel görevleri başarmaya dair bir öz yeterlilik duygusu oluşturduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla, çevreye özgü hizmetkar liderler, güçlendirme yoluyla öz yeterliliğin gelişimini sağlamakta, çevre dostu görevlere özgürce katılma şansını genişletmekte ve çalışanların mesleki gelişimi için önemli girişimlere karşı gerçek bir ilgi gösterilmesini sağlamaktadır.

2.3. Çalışanların Yeşil Davranışı

Günümüzün küresel çevre sorunlarının ciddiyeti göz önüne alındığında, işletmelerin kurumsal kimliği ve çevre stratejileri olumsuz çevresel etkilerini azaltmada önemli bir rol oynarken, çalışanların yeşil davranışları da bu süreçte büyük bir etkiye sahiptir (Chen ve Wu, 2022, s. 2). Çünkü yeşil davranışları uygulayanlar işletmeler değil, doğrudan çalışanlardır (Ones ve Dilchert, 2012, s. 87). Bu nedenle, çalışanlar kurumsal çevre sorumluluğunun önemli üstlenicileridir. Çalışanların yeşil davranışları, işletmelerin çevresel itibarını artırabilir ve rekabet avantajı elde etmelerine katkı sağlayabilir (Paillé vd., 2014, s. 462). Çalışanların gerekli iş görevleri bağlamında gerçekleştirdikleri; kurumsal politikalara uymak, sorumlu alternatifler seçmek de dahil olmak üzere çalışma yöntemlerini değiştirmek ve sürdürülebilir ürünler ve süreçler oluşturmak gibi eylemler yeşil davranış olarak tanımlanmaktadır (Norton vd., 2015, s. 105).

Çalışanlar, işletmelerin en değerli kaynaklarından biri olarak kabul edildiğinde, yeşil davranışlarının sürdürülebilirliğe katkı sağlayacağı tüm çevrelerce kabul edilmektedir (Fadel vd., 2021, s. 1170). Ancak pek çok birey çevre sorunlarıyla ilgili endişelerine rağmen, maalesef bilinçli ya da bilinçsiz olarak çevre dostu olmayan davranışlarda bulunabilmektedir (Ratliff vd., 2017, s. 133). Toplumun farklı kesimlerinden yansıyan çevresel baskılar, bireylerin ve işletmelerin çevreye duyarlı olma ve sürdürülebilir kalkınmaya odaklanma gerekliliklerini artırmaktadır. Dolayısıyla işletmeler, çevresel performanslarını iyileştirmek için çeşitli ekolojik uygulamalar ve politikalar benimsemekte, çalışanların davranışlarını işletmenin çevresel hedefleriyle uyumlu hale getirmeye çalışmaktadır (Younas vd., 2023, s. 1).

Çevresel sürdürülebilirlikle ilgili çalışan davranışlarında bireysel farklılıkların olması muhtemeldir. Çalışanların yeşil farkındalığı yeşil davranışını etkileyebilmektedir. Özellikle öz yeterlilikteki fark aynı yönetim altındaki çalışanlarda bile farklı derecelerde yeşil davranışa yol açabilmektedir (Chen ve Wu, 2022, s. 2). Çöp atma, kirlenme, geri dönüştürme, koruma, çevresel nedenlerle hükümete dilekçe verme, toplu taşıma kullanımı gibi davranışlarda bile çalışanlar arasında performans değişikliği vardır. Çevresel sürdürülebilirliğe yönelik her bireysel eylem, toplumsal düzeyde genel bir çevresel sürdürülebilirliğin yansıması olmalıdır. Kısacası çalışanların

yeşil davranışı, "çalışanların çevresel sürdürülebilirlikle bağlantılı olan ve buna katkıda bulunan veya onu azaltan ölçeklenebilir eylemler ve davranışlar"dır (Ones ve Dilchert, 2012, s. 87). Diğer bir ifade ile de çevre dostu davranış, çevreye mümkün olduğunca az zarar veren hatta çevreye fayda sağlayan davranıştır (Steg ve Vlek, 2009, s. 309).

Çalışanların örgüt içinde sergiledikleri çevre dostu yeşil davranışları psikolojik olarak anlamlı ve işlevsel olarak benzer kategorilere Ones ve Dilchert (2012, s. 90) ayırmış Aziz vd. (2018) de çalışmalarında bu kategorilere örnek vermiştir. Başlıca davranışsal kategorileri şunlardır: sürdürülebilir çalışma (işin yapılış şeklini değiştirme); zarardan kaçınma (örn. kirliliği önleme); koruma (kullanımı azaltma, yeniden kullanma, yeniden amaçlandırma ve geri dönüştürme); başkalarını etkileme (örn. başkalarını teşvik etme ve destekleme); ve inisiyatif alma (örn. programlar ve politikalar başlatma). Ayrıca, çalışanların örgüt içindeki eylemlerinin doğal ve inşa edilmiş dünya üzerindeki olumsuz etkilerini bilinçli olarak en aza indirmeye yönelik çevre dostu davranışlar; azaltma, yeniden kullanma, geri dönüşüm, atıkların azaltılması, su tasarrufu ve enerji tüketiminin azaltılması, organik ürün satın almak, geri dönüşüm için ev atıklarını sıralama gibi eylemler (Ones ve Dilchert, 2012, s. 87; Stern, 2000, s. 423) sürdürülebilir yeşil programlara ulaşmanın etkili bir yolu olarak kabul edilmektedir.

Çalışanların işletme içinde çevre dostu davranışlarını teşvik etmek artık kritik öneme sahiptir. Geri dönüşüm, koruma ve atık azaltma davranışları gibi işyerinde çevre dostu davranışları teşvik etmek, yalnızca işletmelerin yeşillenmesine katkıda bulunmakla kalmayacak, aynı zamanda iklim değişikliğini olumlu yönde etkileyecek ve daha fazla çevresel bozulmayı önleyecektir (Robertson ve Barling, 2013, s. 176).

Yeşil bir iş ortamında, çalışanlar görevlerini yerine getirirken çevre dostu davranışları, çoğu zaman işletme tarafından zorunlu tutulabilmekte (rol içi davranışlar) ya da gönüllü olarak (rol dışı davranışlar) iş gören tarafından gerçekleştirilmektedir. Gönüllü davranışlar, işletmenin ödül veya ceza sistemine bağlı olmayan, çalışanların kendi inisiyatiflerine dayanan davranışlarını ifade etmektedir. Çalışanların çevre dostu bu davranışları, kendi çevresel değerlerine sahip olma yönünde onları motive edebilecek gönüllülük temeline veya çevresel davranışlarda bulunurken elde ettiği kişisel çıkarlara bağlıdır (Aziz vd., 2018, s. 273). Gönüllü çalışan yeşil davranışı, örgütsel beklentileri aşan kişisel inisiyatif içeren yeşil davranış olarak tanımlanmaktadır. Buna çevresel çıkarlara öncelik verme, çevresel programlar ve politikalar başlatma, lobicilik ve aktivizm ve başkalarını teşvik etme dahildir (Norton, 2015, s. 105).

2.3.1. Rol İçi Davranışlar

Rol içi davranışlar, işyerinde çalışanların belirlenmiş iş sorumluluklarını yerine getirme, kural ve düzenlemelere uyma ve verilen görevleri zamanında yapma biçimlerini ifade eder (Akt.:Xu vd., 2021, s. 2). Rol içi yeşil işyeri davranışı, çalışanların işlerinin gereksinimlerini karşılamak için benimsedikleri ve kuruluşun kuralları ve yönetmelikleriyle uyumlu olan işyerindeki bir tür yeşil davranıştır (Zhang vd., 2019, s. 5). Görevle ilgili çevre dostu zorunlu davranışlar, işletme tarafından resmi olarak talep edilen ve çalışanların iş görevleri çerçevesinde tanımlanan davranışları (geri dönüşüm, koruma ve atık azaltma gibi) ifade etmektedir (Norton vd., 2015, s. 121). İşyerinde geri dönüşüm, koruma ve atık azaltma gibi çevre dostu davranışların teşvik edilmesi, sadece örgütün yeşillendirilmesine katkıda bulunmakla kalmaz, aynı zamanda iklim değişikliğini olumlu yönde etkileyerek ve çevresel bozulmayı önleyerek uzun vadeli çevresel sürdürülebilirliğe önemli katkı sağlamaktadır (Robertson ve Barling, 2013, s. 176; Steg ve Vlek, 2009, s. 315).

2.3.2. Rol Dışı (Ekstra) Davranışlar

Rol dışı yeşil davranışlar, çalışanların iş yerindeki çevre sorunlarına aktif ve isteğe bağlı ve kendi kendine çevre dostu eylemlerde bulunmalarını kapsamaktadır (Bissing-Olson vd., 2013, s. 158). Bu davranışlar genellikle çalışanların yeşil rol modellerini taklit etmelerinin sonucudur (Gu ve Liu, 2022, s. 5). Örneğin, su ve elektrik tasarrufu yaparak müşterilerinin saçlarını kesen bir kuaförün çevre dostu davranışı, görevle ilgili çevre yanlısı bir tutumu yansıtırken, tek taraflı kâğıt kullanarak raporları yazdıran bir mali danışmanın davranışı düşük çevre yanlısı bir tutumu sergilemektedir (Bissing-Olson vd., 2013, s. 158). Çalışanların çevre dostu davranışlar geliştirmesi, işletmelerin yeşil hedeflerine ulaşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, işletmeler çalışanlarına çevre dostu davranışlar sergilemeleri için eğitimler vererek ve bu davranışları teşvik ederek çevresel performanslarını ve imajlarını iyileştirebilmektedir (Ahmed vd., 2020, s. 2236). Örneğin kişinin masasına yeni bir geri dönüşüm kutusu yerleştirilmesi veya iş arkadaşlarını bilgisayarlarını kapatmaya teşvik etmesi ...gibi davranışlar yüksek proaktif çevre yanlısı davranışlardır (Bissing-Olson vd., 2013, s. 159).

Çalışanların işletmede sergiledikleri yeşil davranışları rol içi ve rol dışı (ekstra/ötesi) gibi sınıflandırılrsa da sektör, coğrafya, kültür gibi değişkenlere bağlı olarak farklılaştığını görmek de mümkündür. Örneğin herhangi bir sektörde çalışanın resmi görev ve sorumlulukların dışında ama yine de iş yerinde farkındalık yaratmak adına çalışma arkadaşlarına veya diğer paydaşlara yaptığı bilinçlendirme çalışmaları rol dışı (rol ötesi) bir etkileme davranışyken; bir öğretmenin öğrencilerini çevre konusunda bilinçlendirmesi gönüllülüğün ötesinde ders içeriğinde yer alan rol-içi bir görev olarak değerlendirilmektedir (Kerse ve Tartan Selçuk, 2022, s. 940).

Zhang vd.(2019, s. 14) yaptıkları araştırma insan kaynakları yönetimi uygulamalarının rol dışı yeşil işyeri davranışı üzerinde rol içi yeşil işyeri davranışından daha büyük etkilere sahip olduğu ve rol dışı yeşil işyeri davranışı için çalışan yaşam döngüsü ve eğitimin daha büyük etkilere sahip olduğu, rol içi yeşil işyeri davranışı için ise eğitim ve yönetici katılımının daha büyük etkilere sahip olduğu yönünde yeni bulgulara ulaşmıştır. Sonuç olarak çalışanların yeşil davranışında içinde yaşadığı çevre aldığı eğitim ve rol model olan yönetici yada diğerlerinin etkisi oldukça büyüktür.

2.4. Yeşil Rol Model

Yeni davranışların başkalarını taklit ederek ve gözlemleyerek öğrenilebileceğini ve bunun sosyal bir davranış olduğunu ifade eden sosyal öğrenme teorisi; öğrenmenin, sosyal bir ortamda gerçekleşen ve yalnızca gözlemle veya doğrudan koçlukla, hatta doğrudan pekiştirme olmadan bile gerçekleşebileceğini açıklamaktadır (Saleem vd., 2020, s. 3,4). Etik liderliğe ilişkin sosyal öğrenme perspektifi, liderlerin modelleme yoluyla takipçilerin etik davranışlarını etkilediğini, takipçileri için özdeşleşme ve taklit hedefleri haline gelen etik davranış modelleri olduğu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla liderlerin etik liderler olarak kabul görmesi ve etikle ilgili sonuçları etkilemesi için, çalışanlar tarafından çekici, güvenilir ve meşru olarak algılanmaları gerekir. Bu nedenle model çekiciliği, gözlemcinin dikkatini modele yönlendirmenin önemli bir yolu olarak ifade edilebilir. Liderler, çalışanların etik davranışlarını etkileyebilecek liderler olarak görülecekse, meşru ve güvenilir etik rol modelleri olmalıdır (Brown vd., 2005, s. 120).

Xing ve Starik (2017, s. 1306)'de çalışmalarında, liderliğin ve özellikle taoist liderliğin çalışanların çevre yanlısı tutumlarını besleyebileceğini ve yeşil davranışları teşvik etmek için çevre yanlısı bir tutku uyandırabileceğini savunmaktadır. Saleem vd. (2021, s. 3) çalışmalarında etik liderlerin organizasyonun iklimini değiştirme ve şekillendirmede zorunlu bir rol oynadığını savunmakta ve örgüt liderlerinin çalışanların, örgütün sürdürülebilirlik ve çevre koruma hedeflerine ulaşmada önemli bir rol oynayabileceklerini ifade etmektedir. Bu bağlamda, yeşil çalışan davranışının örgüt içinde aşılması değerli görülmektedir. Örgüt liderlerinin rolü, rol modelleme ve doğal çevreyle ilgili kişisel davranış yoluyla çevre dostu davranışı teşvik etmektir. Kamu sağlığı ve akademik kurumlarda, aşırı kağıt kullanımı, geri dönüşüm ve yeniden kullanılabilir malzemeler, elektrik ve enerji kullanımı nedeniyle sürdürülebilir kalkınmaya acilen ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle, bu örgütlerde liderlerin ve çalışanların çevre dostu davranışlarına odaklanmak, çevresel bozulmanın ve doğal kaynakların tükenmesinin en aza indirilebilmesi için vazgeçilmez hale gelmektedir (Saleem vd., 2021, s. 3).

Özellikle, çalışanlar örgüt içinde çeşitli kurumsal çevresel sorumluluk faaliyetlerinin uygulandığını algıladıklarında, işyeri ortamının değeri hakkında bilgi alma olasılıkları daha yüksektir. Bu yolla çalışanların yeşil kimlikleri oluşabilir ve artarak gelişmesi sağlanabilir. Birlikte ele alındığında, algılanan kurumsal çevresel sorumluluk, algılanan çevreye özgü hizmetkar liderlik ile takipçilerin yeşil rol kimliği arasındaki ilişkiyi olumlu şekilde güçlendiren bir kolaylaştırıcıdır (Zheng vd., 2021, s. 4).

Yeşil rol kimliği, bir bireyin kendisini çevre dostu bir kişi olarak tanımlaması olarak görülebilir. Yeşil rol kimliğine sahip bir birey, yeşil faaliyetleri rolünün belirgin bir bileşeni olarak görür ve çevresel sorunlara etkili ve yaratıcı çözümler bulmada aktif ve proaktif olmaya eğilimli hale gelir (Zheng vd., 2021, s. 4).

Yeşil hizmetkar liderler yeşil davranışta bulunmak için ustalık deneyimi bileşenini artıran yeşil eğitim fırsatları sunarak çalışanların büyümesine ve gelişimine aktif olarak yatırım yaparlar, çalışanları başkalarına geri vermenin önemi konusunda sürekli olarak sözlü olarak ikna eder ve çevreyi korumadaki eylemlerinin canlılığı konusunda onları duyarlı hale getirmektedir. Son olarak, bu tür liderler çalışanları duygusal olarak iyileştirmek ve psikolojik güven duygularını güçlendiren hatalarına hoşgörü göstermektedir (Mughal vd., 2024, s. 26807).

Rol modellemenin uygulanmasıyla çalışanların inançları güçlenir ve liderleri bir işi başarıyla bitirebilirse, çalışanlar da bu tür görevlerde başarılı olma olasılıkları yükselir (Mughal vd., 2024, s. 26809).

Liderler, yeşil rol model olarak, sürdürülebilirlik konularının değerini ve önemini çalışanlarına aktararak, onların çevresel sorunlar hakkında düşünmelerini sağlayabilir, kuruluşlarının çevresel uygulamalarına dair uzun süredir var olan varsayımları sorgulamaya ve çevresel sorunları yenilikçi bir şekilde ele almalarını teşvik edebilir (Robertson ve Barling, 2013, s. 178). Böylece, çalışanlar örgüt içinde ve toplumda önemli olan yeşil davranışları sergilemeye ve bu konuda heyecan duymaya daha istekli hale gelir. Sonuç olarak, çalışanlara yeşil davranışlar konusunda mesajlar, yönlendirmeler, uyarılar, göstergeler verilerek, çalışanın doğal davranışı ve alışkanlığı haline getirilmektedir.

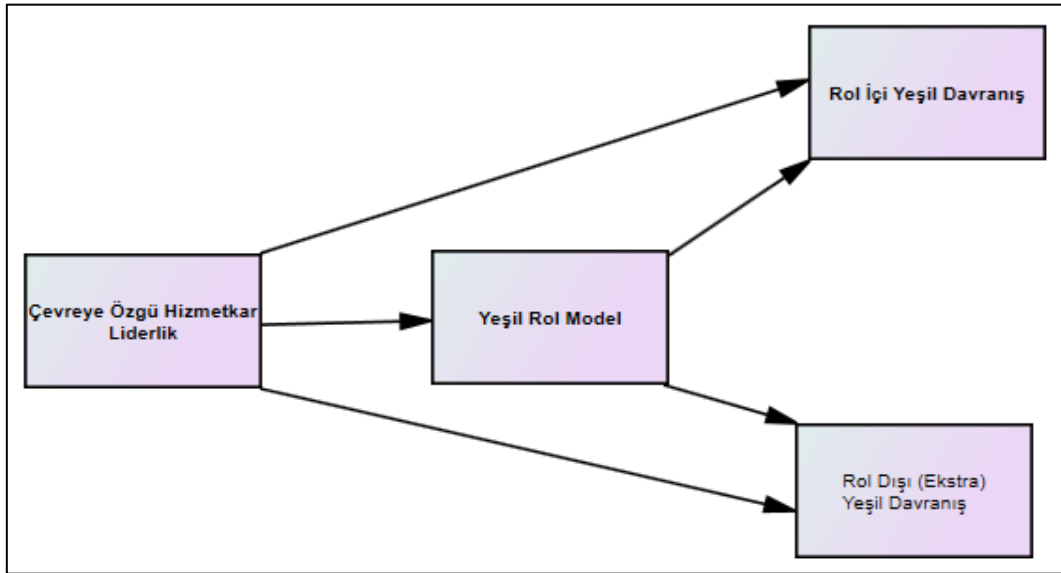
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu başlık altında araştırmanın amacı, örnekleme ve veri toplama araçları hakkında bilgiler verilmektedir.

3.1. Araştırmanın Amacı ve Modeli

Araştırmanın amacı, iki kamu üniversitesinde görev alan akademik ve idari personellerin çevreye özgü hizmetkâr liderlik algılarının rol içi yeşil davranış ve rol dışı (ötesi/ekstra) yeşil davranışları üzerinde yeşil rol model algılarının aracılık etkisinin olup olmadığını araştırmaktır.

Şekil 1. Araştırma Modeli

Araştırmada değişkenler arasındaki ilişkilere yönelik geliştirilen hipotezlere aşağıda yer verilmiştir.

- H1: Çevreye özgü hizmetkâr liderlik rol içi yeşil davranışı anlamlı ve pozitif yönde etkiler.
- H2: Çevreye özgü hizmetkâr liderlik rol dışı yeşil davranışı anlamlı ve pozitif yönde etkiler.
- H3: Çevreye özgü hizmetkâr liderlik yeşil rol modeli anlamlı ve pozitif yönde etkiler.
- H4: Yeşil rol model rol içi yeşil davranışı anlamlı ve pozitif yönde etkiler.
- H5: Yeşil rol model rol dışı yeşil davranışı anlamlı ve pozitif yönde etkiler.
- H6: Çevreye özgü hizmetkâr liderliğin rol içi yeşil davranışa etkisinde yeşil rol modelin aracılık rolü vardır.
- H7: Çevreye özgü hizmetkâr liderliğin rol dışı yeşil davranışa etkisinde yeşil rol modelin aracılık rolü vardır.

3.2. Araştırma Etiği

Bu çalışma, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 21.07.2023 tarih ve 159 no'lu toplantısında alınan 2023/159/2 sayılı kararla etik kurul onayı almıştır.

3.3. Araştırmanın Örneklemi

Bu araştırmanın örneklemini Isparta ilinde bulunan iki kamu üniversitesinin akademik ve idari personeli oluşturmaktadır. Örneklem grubunda yer alan (1000 kişi) katılımcılara mail üzerinden ve yüzyüze 22/07/2023 ile 23/10/2023 tarihleri arasında anket çalışması uygulanmıştır. Geri dönüş alınan anketlere gerçekleştirilen elemeler sonucunda araştırma için kullanılacak sağlıklı anket sayısı 420 olarak belirlenmiştir.

Çalışmaya katılan katılımcıların 240 (%57,1) kadın ve 180 (%42,9) erkeklerden oluşmaktadır. Katılımcıların yaş ortalamaları ağırlıklı olarak 36-45 (%36,9) ile 46-55 (%32,9) yaşları arasındadır. Katılımcıların 310 (%73,8) evli, 103 (%24,5) bekar 7 (%1,7) dul olduğunu beyan etmiştir. Eğitim durumu ve gelir durumlarına yönelik bulgular incelendiğinde katılımcıların büyük çoğunluğunun 145 (%34,5) doktora ve 121 (%28,8) lisans mezunu olduğu gelir durumlarının ise 22 000 TL-27 000 TL (%26,0) ile 27 000 TL-32 000 TL (%24,8) arasında olduğu tespit edilmiştir.

Mesleki olgulara ilişkin betimsel analiz sonuçlarına bakıldığında katılımcıların 251 (%59,8) 16 yıl ve üzeri mesleki geçmişe sahip oldukları ve mevcut kurumda 16 yıl ve üzeri (%33,3) süredir çalıştıkları görülmektedir. Kurumdaki görev sınıflandırmasına ilişkin bulgular ise katılımcılardan 223 (%53,1) akademik personel olduğu ve 197 (%46,9) idari personel olduğunu göstermektedir. Bu sınıflandırma içerisinde unvanlara bakıldığında akademik personel sınıflandırmasındaki katılımcıların 106 (%25,1) öğretim görevlisi, 86 (20,4)'ünün Dr. Öğr. Üyesi, Doç. Dr. ve Prof. Dr. olduğu ve idari personel sınıflandırmasındaki 223 katılımcının; yükseköğretim sekreteri, şube müdürü, şef, memur, hizmetli, bilgisayar işletmeni...vd. olduğu görülmektedir (sayıları ve oranları her bir görevde düşük sayıda olduğundan ayrı ayrı verilmemiştir).

3.4. Veri Toplama Yöntemi ve Araştırma Ölçekleri

Bu çalışmada veriler, 4 ölçek aracılığıyla elde edilmiştir. Aşağıda kullanılan ölçekler hakkında kısa bilgilendirme yapılmaktadır:

Çevreye özgü hizmetkar liderlik ölçeği; Tuan Luu'nun (2021, s. 946) çalışması esas alınarak kullanılmıştır. Tuan Luu (2018, s. 1188) ise bu ölçeği Liden, Wayne, Zhao ve Henderson'un (2008) hizmetkar liderlik ölçeğinden uyarladığı 12 maddelik bir ölçekten almıştır. Geçerliliği ve güvenilirliği sağlanmıştır.

Yeşil rol model ölçeği; Ogunfowora (2013, s. 1123)'nın üç maddelik ölçeğinden oluşturulmuştur. Orijinalinde bu ölçek liderin etik davranışlarındaki rol modeli etkisini ölçmesine rağmen, Gu ve Liu (2022, s. 15) bu ölçeği yeşil rol model etkisini yansıtmak üzere revize etmiştir. Revize ederken 'etik' ifadesinin yerine 'yeşil' ifadesini almıştır. Orijinal hali "Green Role Modeling" olarak belirtilen bu ölçek toplamda 3 madde ve tek boyuttan oluşmakta olup daha önce birçok çalışmada kullanılmış, geçerliliği ve güvenilirliği sağlanmıştır.

Rol içi yeşil davranış ölçeği; çalışanların rol içi yeşil davranışlarını ölçen bu ölçüm aracı Kerse vd. (2021, s. 1582) nin çalışmasından alınmıştır. Kerse vd. (2021, s.1582) ilgili ölçeği Bissing-Olson ve arkadaşlarının geliştirdiği (2013) üç ifade ve tek boyuttan oluşan ölçeği referans olarak uyarlamıştır. Ölçeğin geçerliliği ve güvenilirliği sağlanmıştır.

Rol dışı (ekstra) yeşil davranış ölçeği, Gu ve Liu (2022, s. 15)'den alınmıştır. Gu ve Liu (2022, s. 15) ise üç maddelik bu ölçeği Bissing-Olson vd. (2013) tarafından geliştirilen Rol Dışı Davranış (RDD) ölçeğinden uyarlamıştır. Bu ölçek çalışanların işte iken günlük proaktif çevre yanlısı davranışlarına odaklanmaktadır. Geçerliliği ve güvenilirliği sağlanmıştır.

Katılımcılar tüm ölçek maddelerini 5'li likert tipi (1-Kesinlikle Katılmıyorum; 5- Kesinlikle Katılıyorum) cevaplamıştır.

Ölçeklerin çeviri sürecinde, Brislin (1980, s. 182) tarafından önerilen yöntem izlenmiştir. Bu yöntem, hedef dile ilk çevirinin yapılması, çevirinin değerlendirilmesi, ardından kaynak dile geri çevirinin yapılması, geri çevirinin tekrar değerlendirilmesi ve nihayetinde uzman görüşlerinin alınmasını içeren bir süreçten oluşmaktadır. Bu doğrultuda, ölçekler öncelikle anadili Türkçe olan ve alana hâkim 2 İngiliz Dili ve Edebiyatı öğretim görevlisi tarafından Türkçeye çevrilmiştir. İlk çeviri, alanda uzman 3 kişilik bir değerlendirme grubu tarafından incelenerek, soruların anlaşılabilirliği, kelime ve cümle yapıları ile kültürel uygunluk açısından değerlendirilmiştir. İlk değerlendirmelerin ardından, çevirinin son halinin oluşturulabilmesi için ana dili Türkçe olan ve ilk çeviriyi yapmayan 2 İngiliz Dili ve Edebiyatı öğretim görevlisinden farklı bir çeviri talep edilmiştir. Kaynak dile yapılan

geri çevirinin ardından, bu çevirilen ölçek asıl ölçekle karşılaştırılmış ve anlam kaybı yaratmayan bazı düzeltmeler yapılarak son hali belirlenmiştir. Son olarak, ölçek, alanda uzman ve akademik olarak iyi seviyede İngilizce bilen 2 kişinin görüşüne sunulmuş, değerlendirmeleri olumlu bulunmuş ve böylece ölçeğin son hali belirlenerek mevcut çalışmada kullanılması kararlaştırılmıştır (Basım ve Beğenirbaş, 2012, s. 81; Brislin, 1980, s. 182).

4. BULGULAR VE YORUM

Bu bölümde tanımlayıcı istatistiklere, güvenilirlik geçerlilik analizlerine ve hipotez testlerine ilişkin analizlere yer verilmiştir.

Çevreye özgü hizmetkâr liderlik, yeşil rol model ve çalışan yeşil davranış (rol içi yeşil davranış ve rol dışı yeşil davranış) ölçeklerine ilişkin güvenilirlik analizi sonuçlarına Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1. Güvenirlik Analizi Sonuçları

Ölçekler	Cronbach Alfa Değeri	İfade Sayısı
Çevreye Özgü Hizmetkâr Liderlik	0,971	12
Yeşil Rol Model	0,962	3
Rol İçi Yeşil Davranış	0,938	3
Rol Dışı (Ekstra) Yeşil Davranış	0,846	3

Yapılan güvenilirlik analizleri incelendiğinde ölçeklerin Cronbach Alpha değerlerinin yüksek güvenilirlik ($0,81 < \alpha < 1,00$) aralığında olduğu tespit edilmiştir (Balaban Salı, 2018, s. 156).

Verilerin normal dağılım gösterip göstermediğinin tespit edilmesi için normallik testleri dahilinde basıklık çarpıklık değerleri incelenmiştir. Yapılan incelemelere ilişkin sonuçlar Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Ölçeklere İlişkin Normallik Testi Sonuçları

Ölçekler		Değerler	Std. Sapma
Çevreye Özgü Hizmetkâr Liderlik	Ortalama	3,53	0,042
	Çarpıklık	-0,319	0,119
	Basıklık	0,008	0,238
Yeşil Rol Model	Ortalama	3,57	0,046
	Çarpıklık	-0,458	0,119
	Basıklık	0,129	0,238
Rol İçi Yeşil Davranış	Ortalama	4,12	0,030
	Çarpıklık	-0,999	0,119
	Basıklık	3,025	0,238
Rol Dışı (Ekstra) Yeşil Davranış	Ortalama	3,24	0,054
	Çarpıklık	-0,120	0,119
	Basıklık	-0,895	0,238

Yapılan araştırmalara göre örneklem sayısının 300 ve üzeri olduğu durumlarda ölçeklerin çarpıklık değerlerinin 2'nin, basıklık değerlerinin ise 7'nin altında olması halinde verilerin normal dağıldığı kabul edilmektedir (Kim, 2013, s. 53). Gerçekleştirilen normallik testleri sonucunda ölçeklerin çarpıklık değerlerinin 2'nin, basıklık değerlerinin ise 7'nin altında olduğu tespit edilmiş bu nedenle verilerin normal dağıldığı kabul edilmiştir.

Doğrulamalı faktör analizi, yapılmış araştırmalar ile geçerliliği ortaya konmuş ölçeklerin mevcut veriler ışığında yapısal ve faktörel geçerliliğinin tekrardan test edilip rapor edilmesine olanak sağlayan bir analiz çeşididir. Doğrulamalı faktör analizi ve yapısal eşitlik modellemesinde, ölçüm modellerinin geçerliliği uyum iyilik değerlerine bağlıdır. Doğrulamalı faktör analizi ve yapısal eşitlik modellemesinde, ölçüm modellerinin geçerliliği uyum iyilik ile ölçülmektedir. YEM araştırmalarında aşağıda sunulmuş uyum iyiliği indekslerinin raporlanması ve değerlerinin yine aşağıdaki aralıklarda olması önerilmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2018, s. 342).

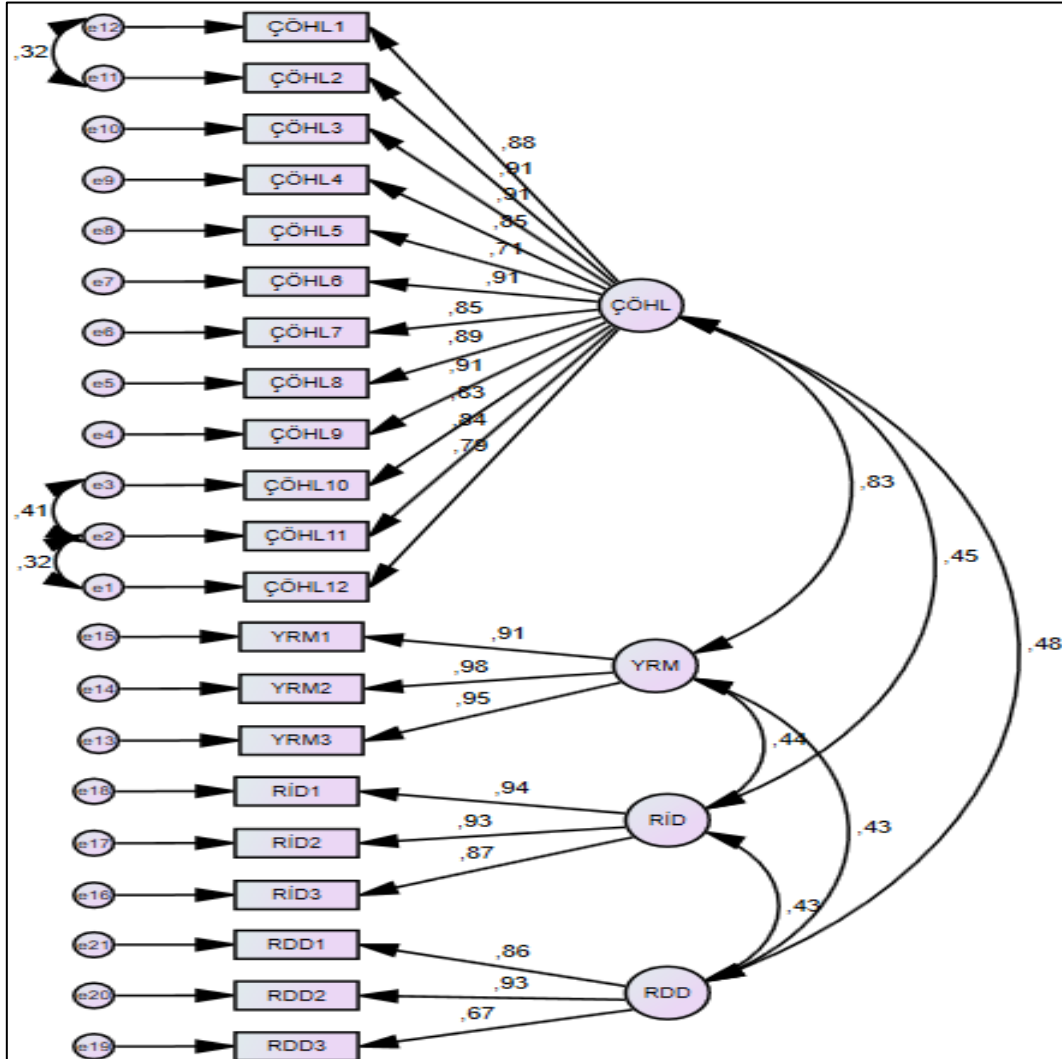
Tablo 3. Uyum İyiliği İndeksleri ve Değerleri

İndeks	İyi Uyum	Kabul Edilebilir
X ² (CMIN)	P>,05 (Anlamsız olmalı)	
X ² /df	<3	<5
RMSEA	<,05	<,08
SRMR	<,05	<,08
CFI	>,95	>,90

Kaynak: (Gürbüz ve Şahin, 2018, s. 343).

Doğrulamalı faktör analizi kendi içinde çeşitli modeller barındırmaktadır. Bunlar, tek faktörlü DFA modeli, birinci düzey çok faktörlü DFA modeli ve ikinci düzey DFA modelidir. Psikometrik özelliklerine bağlı olarak bazı ölçekler tek faktörlü, bazı ölçekler çok faktörlü bir yapı içerisinde daha iyi çalışmaktadır. Bu sebeple araştırmacı hangi ölçeği hangi model dahilinde ölçeceğine karar verirken ölçeğin yapısını dikkate almalıdır. Ayrıca karar verme aşamasında kuramsal beklenti, keşfedici faktör analizi ve benzer araştırma sonuçları da önemli rol oynamaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2018, s. 342). Bununla birlikte yapılmış bazı çalışmalar incelendiğinde AMOS'un 3 veya daha az ifadeyi bazı ölçeklerde DFA sonuçlarını gösteremediği görülmektedir (Alper, 2020, s. 98; Çavuş, 2023, s. 37). Alternatif bir yaklaşım dahilinde uyum iyiliği istatistikleri hesaplanarak modelin bir bütün olarak geçerliliği test edilmiştir (Üstün, 2023, s. 94).

Şekil 2. Modele İlişkin Doğrulamalı Faktör Analizi

Gerçekleştirilen doğrulayıcı faktör analizi sonucunda istenen uyum iyilik değerlerine ulaşamamıştır. Bunun üzerine düzeltme indeksleri incelenmiş ve aşağıda belirtilen işlemler uygulanmıştır.

- e11 ile e12 hata varyansları arasında kovaryans oluşturulmuştur.
- e2 ile e3 hata varyansları arasında kovaryans oluşturulmuştur.
- e2 ile e1 hata varyansları arasında kovaryans oluşturulmuştur.

Gerçekleştirilen işlemlerden sonra analiz tekrardan uygulanmış ve istenen uyum iyilik değerlerine ulaşılmıştır ($\chi^2=742,934$; $p=,000$; $\chi^2/df =4,127$; $CFI=,94$; $RMSEA=,08$; $SRMR=,02$). Ayrıca faktör yüklerine yönelik incelemeler sonucunda ifadelerle yönelik faktör değerlerinin 0.50'nin üstünde olduğu tespit edilmiştir. Literatürdeki bilgiler incelendiğinde faktör yüklerinin minimum 0,32 olması beklenirken, faktör yüklerinin güçlü olması isteniyorsa bu oranın 0,50 olması önerilmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2018, s. 320). Elde edilen bulgular neticesinde ölççeklerin kuramsal yapılarının doğrulandığı onaylanmıştır.

Araştırma değişkenlerinin birbirleri ile olan ilişkilerini tespit etmek amacı ile Pearson Korelasyon analizi yapılmıştır. Bu analize ilişkin sonuçlar Tablo 4'de gösterilmektedir.

Tablo 4. Korelasyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	ÇÖHL	YRM	RİD	RDD
ÇÖHL	1	0,804**	0,424**	0,438**
YRM	0,804**	1	0,423**	0,407**
RİD	0,424**	0,423**	1	0,370**
RDD	0,438	0,407**	0,370**	1

** $p<0,01$ düzeyinde anlamlıdır.

Gerçekleştirilen korelasyon analizi sonucunda tüm değişkenler arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. İlişkiler daha detaylı incelendiğinde; Çevreye özgü hizmetkâr liderlik değişkeninin yeşil rol model ($r=,804$, $p<0,01$), rol içi davranış ($r=,424$, $p<0,01$) ve rol dışı davranış ($r=,438$, $p<0,01$) değişkenleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve olumlu yönde bir ilişki olduğu görülmektedir. Benzer bir durum yeşil rol model değişkeni içinde geçerlidir. Analiz sonuçları yeşil rol model değişkeni ile rol içi davranış ($r=,422$, $p<0,01$) ve rol dışı davranış ($r=,407$, $p<0,01$) değişkenleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve olumlu yönde bir ilişki olduğunu göstermektedir. Rol içi davranış ve rol dışı davranış değişkenleri arasındaki ilişkiye yönelik analiz sonuçları incelendiğinde, bu iki değişken arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve olumlu yönde bir ilişki olduğu bulgularına ulaşılmıştır ($r=,370$, $p<0,01$). Söz konusu ilişkilerin kuvvetlerine ilişkin bilgiler Tablo 5'de verilmiştir.

Tablo 5. Korelasyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	ÇÖHL	YRM	RİD	RDD
ÇÖHL	-	Kuvvetli	Orta	Orta
YRM	Kuvvetli	1	Orta	Orta
RİD	Orta	Orta	1	Orta
RDD	Orta	Orta	Orta	1

Bu çalışmada birden fazla değişken arasındaki ilişkinin eş zamanlı ölçümlenmesi ve değişkenler arasındaki ilişkilerde değişkenlerin etkilerinin saptanması amaçlanmıştır. Bu amaç çerçevesinde çevreye özgü hizmetkâr liderlik, yeşil rol model, rol içi yeşil davranış ve rol dışı (ekstra) yeşil davranış değişkenleri arasındaki ilişkiler incelenmiş aynı zamanda bu ilişkiler sarmalında yeşil rol model değişkeninin aracı etkiye sahip olup olmadığı irdelenmiştir.

Araştırma modelinde çevreye özgü hizmetkâr liderlik bağımsız değişken, yeşil rol model aracı değişken, rol içi yeşil davranış ve rol dışı (ekstra) yeşil davranış ise bağımlı değişken olarak konumlandırılmıştır. Yapısal eşitlik modeline ilişkin aşamalar ve bulgular şu şekildedir.

Çevreye özgü hizmetkâr liderlik değişkeninin rol içi yeşil davranış değişkeni üzerindeki etkisinin ölçülmesi amacı ile kurulan modele ilişkin uyum iyilik değerleri incelendiğinde bu değerlerin yeterli düzeyde olduğu tespit edilmiştir ($\chi^2=341.149$; $\chi^2/df= 4.014$; $CFI= .96$; $RMSEA= .08$; $SRMR= .02$). Modelin doğruluğu ile birlikte iki değişken arasındaki ilişki incelendiğinde ise çevreye özgü hizmetkâr liderlik değişkeninin rol içi yeşil davranış değişkeni üzerinde anlamlı ve pozitif yönde bir etkiye sahip olduğu görülmektedir ($\beta=.45$; $p<.01$). Bu bulgu neticesinde H1 hipotez kabul edilmiştir.

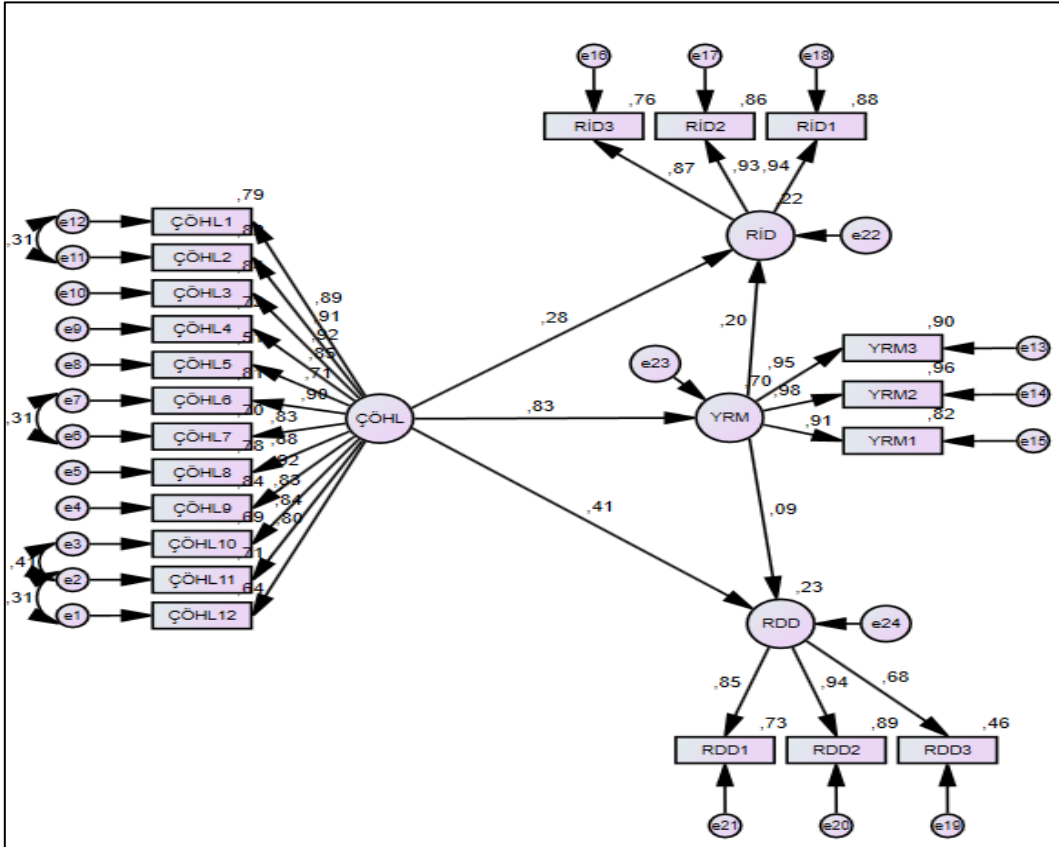
Çevreye özgü hizmetkâr liderlik değişkeninin rol dışı yeşil davranış değişkeni üzerindeki etkisinin ölçülmesi amacı ile kurulan modele ilişkin uyum iyilik değerleri incelendiğinde bu değerlerin büyük bir kısmının yeterli düzeyde olduğu tespit edilmiştir ($X^2= 394,638$; $x^2/df= 4,643$; CFI= ,95; RMSEA= ,09; SRMR= ,02). Belirlenen sınırların dışına çıkan RMSEA değeri için ise literatürdeki bilgiler incelendiğinde bazı araştırmacıların bu uyum iyilik indeksi için daha geniş bir oran aralığı ($0,05 < RMSEA < 0,10$) belirledikleri görülmektedir (Alper, 2020). Bu çerçevede modelin uyum iyilik değerlerini yakaladığı varsayılmaktadır. Çevreye özgü hizmetkâr liderlik değişkeninin rol dışı yeşil davranış değişkeni üzerindeki etkisi incelendiğinde bu etkinin anlamlı ve pozitif yönde bir etki olduğu tespit edilmiştir ($\beta=,48$; $p < ,01$). Bu bulgu neticesinde H2 hipotez kabul edilmiştir.

Çevreye özgü hizmetkâr liderlik değişkeninin yeşil rol model değişkeni üzerindeki etkisinin ölçülmesi amacı ile kurulan modele ilişkin uyum iyilik değerleri incelendiğinde bu değerlerin yeterli düzeyde olduğu tespit edilmiştir ($X^2= 427,136$; $x^2/df= 5,025$; CFI= ,95; RMSEA= ,09; SRMR= ,02). Çevreye özgü hizmetkâr liderlik değişkeninin yeşil rol model değişkeni üzerindeki etkisi incelendiğinde, bu etkinin anlamlı ve pozitif yönde bir etki olduğu tespit edilmiştir ($\beta=,83$; $p < ,01$) (Şekil 2). Bu bulgu neticesinde H3 hipotez kabul edilmiştir.

Yeşil rol model değişkeninin rol içi yeşil davranış değişkeni üzerindeki etkisinin ölçülmesi amacı ile kurulan modele ilişkin uyum iyilik değerleri incelendiğinde bu değerlerin yeterli düzeyde olduğu tespit edilmiştir ($X^2= 13,072$; $x^2/df= 1,634$; CFI= ,99; RMSEA= ,03; SRMR= ,00). Ayrıca gerçekleştirilen analiz sonucunda yeşil rol model değişkeninin rol içi yeşil davranış değişkeni üzerinde anlamlı ve pozitif yönde bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir ($\beta=,44$; $p < ,01$). Bu bulgu neticesinde H4 hipotez kabul edilmiştir.

Yeşil rol model değişkeninin rol dışı yeşil davranış değişkeni üzerindeki etkisinin ölçülmesi amacı ile kurulan modele ilişkin uyum iyilik değerleri incelendiğinde bu değerlerin yeterli düzeyde olduğu tespit edilmiştir ($X^2= 30,750$; $x^2/df= 3,844$; CFI= ,99; RMSEA= ,08; SRMR= ,02). Elde edilen bulgular yeşil rol model değişkeninin rol dışı yeşil davranış değişkeni üzerinde anlamlı ve pozitif yönde bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir ($\beta=,43$; $p < ,01$). Bu bulgu neticesinde H5 hipotez kabul edilmiştir.

Şekil 3. Çevreye Özgü Hizmetkâr Liderliğin Çalışan Yeşil Davranışlarına Etkisinde Yeşil Rol Modelin Aracılık Analizi Modeli

Tablo 6. Yapısal Modeline İlişkin Sonuçlar

Değişkenler	Yrm		Rdd		Rid	
	β	SH	β	SH	β	SH
Çöhl (c yolu)			,486*	0,064		
R ²			0,23			
Çöhl (a yolu)	0,834*	0,051				
R ²	0,696					
Çöhl (c' yolu)			0,505*	0,113		
Yrm (b yolu)			0,091	0,98		
R ²			0,235			
Dolaylı Etki	0,094	(-,076-255)				
Çöhl (d yolu)					0,452*	0,039
R ²					0,204	
Çöhl (d' yolu)					0,284*	0,069
Yrm (e yolu)					0,204*	0,061
R ²					0,219	
Dolaylı Etki	0,134	(,006-,264)				

*p<,05

Araştırmanın temel hipotezlerinin ölçümü için aracı değişkenli yapısal eşitlik modeli kurulmuştur (Tablo 6) Modele ilişkin uyum iyilik değerlerinin literatür tarafından belirlenen oranlar arasında olması nedeniyle modelin geçerliliği sağlanmıştır ($X^2=545,520$; $x^2/df= 3,19$; CFI= 0,99; RMSEA= 0,069; SRMR= 0,040; GFI= 0,99). Aracılı yapısal eşitlik modeli sonuçlarına göre çevreye özgü hizmetkâr liderlik algılarının rol dışı yeşil davranışlara etkisinde yeşil rol model algılarının aracılık etkisi bulunmamaktadır. Bunun nedenleri arasında yeşil rol model değişkeninin aracılı modele dahil olması ile birlikte rol dışı yeşil davranışlar değişkeni üzerindeki etkisinin anlamlılığını yitirmesi (b yolu; $\beta= ,091$; $p>,05$) ve analiz sonuçlarının Bootstrap yöntemi çerçevesinde incelenmesi durumunda alt ve üst güven aralığı değerlerinin 0 (sıfır) değerini kapsamaması yer almaktadır (-,076-255). Bu nedenler dahilinde H7 hipotezi reddedilmiştir. Bir diğer aracılık hipotezi testi incelendiğinde, çevreye özgü hizmetkâr liderlik algılarının rol içi yeşil davranışlara etkisinde yeşil rol model algılarının aracılık etkisi bulunduğu tespit edilmiştir (d' yolu: $\beta= ,28$; $p<,05$; e yolu: $\beta= ,20$; $p<,05$). Aynı zamanda bulgular Bootstrap yöntemiyle incelendiğinde, alt ve üst güven aralığı değerlerinin 0 (sıfır) değerini kapsamadığı görülmektedir (006-,264). Bu bulgular neticesinde H6 hipotezi kabul edilmiştir.

5. SONUÇ

Çevrenin korunması ve sürdürülebilirlik iş dünyasında giderek önemli hale gelmektedir. Bu çalışma, çevreye özgü hizmetkâr liderlik tarzı ile işyerindeki çevresel farkındalık ve sorumluluk arasındaki ilişkiyi sorgulamakta olup temel amacı, çevreye özgü hizmetkâr liderlik ile işyerinde yeşil davranış arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkiyi etkileyen yeşil rol modellerin nasıl aracılık ettiğini ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla iki kamu üniversitesi akademik ve idari çalışanlarının katılımıyla araştırma gerçekleştirilmiştir. Çalışanların çevreye özgü hizmetkâr liderlik, yeşil rol model, rol içi yeşil davranış ve rol dışı (ekstra) yeşil davranış değişkenlerine yönelik algıları üzerindeki etkilerini incelenmek için kurgulanan modele uygun olarak 7 hipotez oluşturulmuş ve bu hipotezler test edilmiştir.

Araştırma kapsamında yapılan korelasyon analizi sonuçlarına göre, çevreye özgü hizmetkâr liderlik ile yeşil rol model arasındaki korelasyon katsayısı oldukça yüksek ve pozitif yönlüdür. Bu, çevreye özgü hizmetkâr liderlik ile yeşil rol model arasında güçlü ve pozitif bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Çevreye özgü hizmetkâr liderlik ile rol içi ve rol dışı (ekstra) davranışlar arasındaki ilişki anlamlı düzeyde pozitif ve orta düzeydedir. Yeşil rol model ile rol içi yeşil davranışlar arasındaki ilişki de anlamlı ve orta düzeydedir. Rol içi yeşil davranışlar ile rol dışı (ekstra) yeşil arasındaki ilişki ise pozitif ve düşük seviyededir. Bu durum, rol içi yeşil davranış ile rol dışı (ekstra) yeşil davranış arasında belirli bir ilişkinin olduğunu ancak bu ilişkinin zayıf olduğunu göstermektedir. Bu konu ile ilgili çalışmalara bakıldığında, Gu ve Liu (2022, s. 8)'nin çalışmasının korelasyon analizi ile benzer

sonuçlar elde edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Burada çevreye özgü hizmetkâr liderliğin yeşil davranış türüyle de pozitif yönde ilişkili olduğunu (rol içi ve rol dışı), ayrıca çevreye özgü hizmetkâr liderlik ile yeşil rol modelin rol içi ve rol dışı davranışlar üzerinde pozitif yönde ilişkili olduğunu tespit etmişlerdir. Bu sonuç araştırma ile uyumludur.

Araştırma kapsamında, tüm incelenen değişkenlerin etkilerini aynı anda gözlemleyebilmek ve uygun bir model geliştirebilmek amacıyla Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM) kullanılmıştır. Hipotezlerin test edilmesi için ölçüm modelinin doğrulanmasının ardından yol diyagramları oluşturulmuş ve ilişkilere ait yol katsayıları incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar, aşağıda açıklanmıştır.

YEM analizi, çevreye özgü hizmetkâr liderlik ile rol içi yeşil davranış arasındaki ilişkiyi incelemek için kullanılmış ve modelin uyum iyiliği değerleri incelenmiştir. Elde edilen uyum iyiliği değerleri yapılan modelin veriyle iyi bir uyum içinde olduğunu göstermektedir. Modelde çevreye özgü hizmetkâr liderlik ile rol içi yeşil davranış arasındaki ilişki incelendiğinde, çevreye özgü hizmetkâr liderlik değişkeninin rol içi yeşil davranış değişkeni üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu, çevreye hizmetkâr liderlik algısının, bireylerin rol içi yeşil davranışlarını olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Yani, çevreye hizmetkâr liderlik anlayışı arttıkça, bireylerin rol içi yeşil davranışlarını sergileme olasılığının arttığı sonucuna varılmıştır. Bu bulguya göre, araştırmanın temel hipotezi olan H1'in kabul edilmiştir. Çevresel liderlik tarzının çevreye duyarlı davranışları artırma eğiliminde olduğu ve organizasyonlarda sürdürülebilirlik uygulamalarının teşvik edilmesinde önemli bir rol oynadığı gözlemlenmektedir. Yine yapılan başka bir çalışmada liderlerin çevre dostu davranışları, astlarının işyeri davranışlarını (yeşil davranış) olumlu yönde etkilediğini, bireylerin rol içi davranışlarını, yönetimin çevresel sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmasına yardımcı olduğu ileri sürülmüştür (Islam vd., 2021). Bu sonuç araştırma ile uyumludur.

Çevreye özgü hizmetkâr liderlik ile rol dışı yeşil davranış arasındaki ilişkiyi incelemek için yapılan yapısal eşitlik modellemesi analizi, modelin uyum iyiliği değerleri incelendiğinde, büyük bir kısmının önerilen kabul edilebilirlik sınırları içinde olduğu gözlemlenmiştir. Çevreye özgü hizmetkâr liderlik değişkeninin rol dışı yeşil davranış değişkeni üzerindeki etkisini incelediğinde, çevreye özgü hizmetkâr liderlik algısının rol dışı yeşil davranışları üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu, çevreye hizmetkâr liderlik anlayışının artmasıyla birlikte, bireylerin rol dışı yeşil davranışlarını sergileme olasılığının arttığını göstermektedir. Dolayısıyla, araştırmanın temel hipotezi olan H2 kabul edilmiştir. Çevre özgü hizmetkâr liderlik tarzının organizasyonlarda sürdürülebilirlik uygulamalarının teşvik edilmesinde ve rol dışı çevresel davranışların desteklenmesinde önemli bir rol oynadığı vurgulanmaktadır.

Çevreye özgü hizmetkâr liderlik ile yeşil rol model arasındaki ilişkiyi analiz edilmiş ve modelin uyum iyiliği değerleri incelenmiştir. Elde edilen bu uyum iyiliği değerleri, genel olarak önerilen kabul edilebilirlik sınırlarına yakın bulunmuştur, bu da modelin veriyle uyumlu olduğunu göstermektedir. Çevreye özgü hizmetkâr liderliğin yeşil rol model üzerindeki etkisinin analiz edildiği sonuçlarda, çevreye özgü hizmetkâr liderliğin yeşil rol model üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu, çevreye özgü liderlik anlayışının artmasıyla birlikte, bireylerin yeşil rol model davranışlarını sergileme olasılığının arttığını göstermektedir. Dolayısıyla, araştırmanın temel hipotezi olan H3 kabul edilmiştir.

Yeşil rol model değişkeninin rol içi davranış değişkeni üzerindeki etkisini değerlendirmek amacıyla yapılan çalışmada elde edilen bu uyum iyiliği değerleri, genel olarak kabul edilebilirlik sınırları içinde yer almakta ve modelin verilerle uyumlu olduğunu göstermektedir. Yeşil rol model değişkeninin rol içi davranış üzerindeki etkisinin analizinde elde edilen sonuçlar, yeşil rol model değişkeninin rol içi davranış üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, yeşil rol model kavramının artmasıyla birlikte, bireylerin rol içi yeşil davranışlarını sergileme olasılığının arttığını göstermektedir. Dolayısıyla, araştırmanın öngördüğü H4 hipotezi kabul edilmiştir. Kerse vd. (2021, s. 1587) yapılan çalışmada, yeşil dönüştürücü liderliğin fark edilmesi, hem yeşil davranışlara yönelik içsel motivasyonun güçlenmesini hem de çalışanların rol-içi yeşil davranışlarını artırmasını destekleyebileceği ifade edilmiştir. Bu bağlamda, örnek alınan rol modelin çevreci davranışları sergilemesi, çalışanların da benzer davranışları sergileme isteğini artırarak, görevlerini çevre dostu bir bilinçle yerine getirmelerini teşvik etmiştir.

Yeşil rol model değişkeninin rol dışı davranış değişkeni üzerindeki etkisini değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilmiş ve modelin uyum iyiliği değerleri incelenmiştir. Elde edilen bu uyum iyiliği değerleri, genel anlamda kabul edilebilirlik sınırları içerisinde bulunmakta ve modelin verilerle uyumlu olduğunu göstermektedir.

Yeşil rol model değişkeninin rol dışı davranış üzerindeki etkisiyle ilgili analizlerde elde edilen sonuçlar, yeşil rol model değişkeninin rol dışı davranış üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu, yeşil rol model kavramının artmasıyla birlikte, bireylerin rol dışı davranışları sergileme olasılığının arttığını göstermektedir. Bu nedenle, araştırmanın öngördüğü H5 hipotezi desteklenmiş ve kabul edilmiştir.

Yapılan çalışmada, aracılık etkisi analizi için yapısal eşitlik modeli kurulmuş ve modelin uyum iyiliği değerlerinin literatürde belirtilen kabul edilebilir sınırlar içinde olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, modelin verilerle uyumlu olduğunu ve geçerli olduğunu göstermektedir. Çevreye özgü hizmetkâr liderlik algılarının rol içi davranışlara etkisinde yeşil rol model algılarının aracılık etkisinin olduğu belirlenmiştir. Bu durum, çevreye özgü hizmetkâr liderlik algılarının rol içi davranışlar üzerindeki etkisini yeşil rol model algıları aracılığıyla gerçekleştirdiğini göstermektedir. Bu bulgular doğrultusunda, araştırmanın öngördüğü H6 hipotezi kabul edilmiştir. Bir diğer aracılık hipotezi testinde ise çevreye özgü hizmetkâr liderlik algılarının rol dışı davranışlara etkisinde, yeşil rol model algılarının aracılık etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Bu bulgu, yeşil rol model değişkeninin aracılı model içerisinde yer almasıyla birlikte rol dışı davranışlar değişkeninin etkisinin anlamlılığını yitirdiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenlerden dolayı, araştırmanın öngördüğü H7 hipotezi reddedilmiştir. Gu ve Liu (2022, s. 11) çalışmalarında, çevreye duyarlı hizmetkâr liderliğin, çalışanların algıladıkları yeşil rol modelleri aracılığıyla hem rol içi hem de rol dışı yeşil davranışlarla dolaylı bir ilişkiye sahip olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, sosyal öğrenme teorisine göre, liderler çevreye duyarlı hizmetkâr liderlik sergiledikçe, çalışanların onları yeşil rol modelleri olarak görme ve buna bağlı olarak daha fazla yeşil davranış sergileme olasılıklarının arttığını ileri sürmektedir.

Çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. İlk olarak, bu çalışma katılımcıların belirli bir konudaki algısını sadece belirli bir zaman diliminde değerlendiren kesitsel bir araştırma tasarımına dayanmaktadır. Bu tasarım, araştırmacının nedensel ilişkiyi (aracılık etkisi) değerlendirme yeteneğini sınırlamaktadır. İkinci olarak, araştırma için kullanılan ölçüm araçları öz-bildirimlere dayandığından, araştırmacı cevaplara dahil edilememekte ve dolayısıyla katılımcılar sadece kendi algılarını ifade etmektedir. Üçüncü olarak, çalışmada incelenen değişkenler sadece belirli bir kültürde ve belirli katılımcılarla sınırlıdır. Bu nedenle elde edilen sonuçların Türkiye'nin tüm üniversite çalışanlarına genellenemeyeceği bir sınırlılık oluşturmaktadır (Dinç vd., 2019, s. 363)

Çevreye özgü hizmetkâr liderlik ve iş yerinde yeşil davranışlar üzerinde yeşil rol modelin aracılık etkisini inceleyen bu çalışma, işletmeler için önemli ipuçları sunmaktadır.

Yeşil yönetim, sadece çevresel sürdürülebilirliği sağlamaya yönelik bir yaklaşım değil, aynı zamanda etik ve uzun vadeli değer yaratmaya dayalı bir iş stratejisidir. Bu anlayış, yönetimin çevresel sorumluluklarını ve ahlaki taahhütlerini içselleştirmesiyle başlar. Yöneticilerin çevresel yasaları benimsemesi ve bu konuda içsel motivasyonları, uygulamaya yönelik adımların atılmasında kritik bir rol oynar. Yeşil yönetimle birlikte, örgütlerin iş süreçlerinde ciddi değişiklikler yapılır. Çevreye zarar veren faaliyetler ortadan kaldırılır, ekolojik düzenlemeler ve denetimler devreye girer. Bu dönüşüm, başlangıçta maliyet artışları ve alışkanlık değişikliklerinin zorluğu gibi zorluklar doğurabilir. Ancak, bu süreçlerin uzun vadede çevreye duyarlı, verimli ve kaliteli iş sonuçları yaratacağı kesindir. Ayrıca, işletmelerin yeşil yönetimi benimsemesi sadece çevresel sürdürülebilirlik açısından değil, aynı zamanda marka değerini artırma ve imajını güçlendirme anlamında da avantaj sağlar. Çevreye duyarlı bir yaklaşım, toplumsal sorumluluk bilincini artırırken, müşteriler ve diğer paydaşlar nezdinde işletmeye olan güveni pekiştirir. Bu da uzun vadede kazançlı bir durum yaratır ve işletmeye rekabet avantajı sağlar. Yeşil yönetim, sadece çevresel değil, ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliği de göz önünde bulunduran bir yaklaşım olduğunda, tüm paydaşlar için kazançlı bir çözüm sunar.

Yeşil bir dünya fikri ancak çalışanlar çevreye karşı bütüncül bir tutum benimsediğinde elde edilebilir. İş yerinde çevre dostu olmak hem işte hem de iş dışında benimsenirse etki daha belirgin olacaktır. Böyle bütüncül bir tutumu teşvik etmek için çevreye özgü hizmetkâr liderlerin elinde uygun bir strateji olduğu görülmüştür. Liderin genel topluluğa yönelik çevre dostu kaygı uygulaması ve aynı amaç için çalışanları ikna etmesi, çalışanları çevresel tutkuya sahip olmaya ikna edebilir. Çalışanlar bir kez ikna edildiğinde, isteyken veya değilken kolayca çevre dostu davranışlarda bulunabilirler (Khan, 2021, s.19).

Liderlerin örgütlerinde yeşil değerleri oluşturabilmeleri için sürdürülebilirlik dostu zihinsel modellere sahip olmaları gerekir. Bu değerler ailede, okulda, içinde yaşadığı sosyal çevrede verilmiş ve benimsetilmiş olmalıdır ya da aldığı eğitim, diploma ve sertifika programları ile kendini kendisini geliştirmelidir (Kurland ve Zell, 2011, s. 49).

Liderlerin ve üst düzey yöneticilerin, çalışanlarını yeşil davranışlar sergilemeye teşvik etmeleri için çevreye duyarlı bir psikolojik iklim yaratmaları gerekmektedir. Bu, çalışanların liderlerinin davranışlarını ve yönlendirmelerini taklit etmeleriyle doğrudan ilişkilidir. Çalışanlar, liderlerinin sürdürülebilirlik ve çevre dostu uygulamalara olan bağlılıklarını gözlemlediklerinde, bu davranışları benimseme olasılıkları artar. Bu nedenle, liderlerin ve yöneticilerin, çevre hedeflerine odaklanan net ve tutarlı mesajlar vermeleri, bu tür bir vizyonun organizasyon içinde yerleşmesini sağlar. İnsan kaynakları yönetimi de bu süreçte kritik bir rol oynar. İşe alım süreçlerine çevresel sürdürülebilirliği entegre etmek, uzun vadede organizasyonun çevre dostu bir kültür geliştirmesini sağlayacaktır. Mülakatlarda çevreye duyarlı ve etik değerlerle ilgili sorular sormak, başvuruların çevreye yönelik taahhütlerini anlamak açısından önemlidir. Adayların, çevresel değerlerle uyumlu bir tutkuya sahip olup olmadıklarını ve çevre dostu uygulamaları benimseme konusundaki kararlılıklarını değerlendirmek, uygun adayların seçilmesine yardımcı olabilir. Çalışanların, organizasyonun çevresel stratejilerini benimseyip bunları kendi davranışlarına dönüştürmeleri, sürdürülebilirlik hedeflerinin başarısında belirleyici bir faktördür. Bu bağlamda, çalışanların özgür ve içsel motivasyonlarıyla çevre dostu davranışlar sergilemeleri, organizasyonun genel çevresel başarısına doğrudan katkıda bulunur. Yani, organizasyonun yeşil stratejilerinin başarısı, sadece liderlerin ve yöneticilerin taahhüdüne değil, aynı zamanda çalışanların bu stratejilere nasıl adapte olduklarına ve içselleştirdiklerine de bağlıdır (Saleem vd., 2020, s. 12).

Çevreye özgü hizmetkar liderler, teşvik ettikleri yeşil felsefeyi uygular ve şirketlerinin yeşil büyümesini takip eder. Liderler güvenilir rol modelleri olarak görüldüğünde, çalışanlar liderin davranışını öğrenme ve benzer şekilde performans gösterme eğilimindedir. Bu nedenle, bu tür liderlik özellikleriyle, çevreye özgü hizmetkar liderler, çalışanlarının takipçilerini kazanmak ve böylece tüm çalışanları kurumsal yeşil performansı iyileştirme çabalarında birleştirmek için ekipleri ve ekip üyeleri için yeşil ile ilgili kaynakların sağlayıcıları ve destekçileri olarak hizmet edebilirler (Hou vd. 2023, s. 4).

Yöneticiler rol modelleme ve takipçilerin yeşil konularla özdeşleşmesini motive ederek çalışma saatleri boyunca çevreye özgü bir hizmetkar liderlik yaklaşımı sergilemeye teşvik edilmelidir. Örneğin, kuruluşlar yalnızca çevreye özgü bir hizmetkar liderlik tarzı sergileme niyetinde olan yöneticileri terfi ettirmekle kalmaz, aynı zamanda kişilik testleri yoluyla çalışanlara çevresel hizmetler sağlayan liderleri de seçebilir. Ek olarak, çalışanların yeşil zihniyetini oluşturmaya yardımcı olmak için yeşil sömürü ve yeşil keşif öğrenimi gibi çevreye ilgili faaliyetler kuruluşlar genelinde vurgulanabilir (Zheng vd. 2021, s. 9).

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Afsar, B., Maqsoom, A., Shahjehan, A., Afridi, S. A., Nawaz, A. ve Fazliani, H. (2019). Responsible leadership and employee's proenvironmental behavior: The role of organizational commitment, green shared vision, and internal environmental locus of control. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(1), 297-312. <https://doi.org/10.1002/csr.1806>

Ahmed, M., Zehou, S., Raza, S. A., Qureshi, M. A. ve Yousufi, S. Q. (2020). Impact of CSR and environmental triggers on employee green behavior: The mediating effect of employee well-being. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(5), 2225-2239. <https://doi.org/10.1002/csr.1960>

Alper, E. N. (2020). *İş yerine gidiş ve dönüşün işten ayrılma niyetine etkisi: İş yaşam dengesinin aracılık rolü* [Doktora tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi.

Anwar, N., Nik Mahmood, N. H., Yusliza, M. Y., Ramayah, T., Noor Faezah, J. ve Khalid, W. (2020). Green human resource management for organisational citizenship behaviour towards the environment and environmental performance on a university campus. *Journal of Cleaner Production*, 256, 120401. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.120401>

- Aziz, F., Mahadi, N. ve Mohammad, J. (2018). Employee pro-environmental behaviour: A systematic review and suggestions for future research. *The Journal of Social Sciences Research*, 272-280.
- Balaban Salı, J. (2018). *Verilerin toplanması, sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*, A. Şimşek (Ed.), Anadolu Üniversitesi Yayın No: 2653, Açıköğretim Fakültesi Yayın No: 1619.
- Basım, H. N. ve Beğenirbaş, M. (2012). Çalışma yaşamında duygusal emek: Bir ölçek uyarlama çalışması. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 19(1), 77-90.
- Bissing-Olson, M. J., Iyer, A., Fielding, K. S. ve Zacher, H. (2013). Relationships between daily affect and pro-environmental behavior at work: The moderating role of pro-environmental attitude. *Journal of Organizational Behavior*, 34(2), 156-175.
- Brislin, R. W. (1980). Cross-cultural research methods: Strategies, problems, applications. *Environment and culture* içinde (s. 47-82). Springer.
- Brown, M. E., Treviño, L. K. ve Harrison, D. A. (2005). Ethical leadership: A social learning perspective for construct development and testing. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 97(2), 117-134.
- Chen, T. ve Wu, Z. (2022). How to facilitate employees' green behavior? The joint role of green human resource management practice and green transformational leadership. *Frontiers in Psychology*, 13, 906869.
- Çavuş, Ö. (2023). *Proaktif kişiliğin işe tutkunluk üzerindeki etkisinde yenilikçi davranışın aracı rolü* [Yüksek Lisans Tezi]. Hasan Kalyoncu Üniversitesi.
- Dinç, M., Uzunbacak, H. H. ve Akçakanat, T. (2019). Örgütsel nostaljinin işten ayrılma niyeti üzerine etkisinde işin anlamlılığının aracılık rolü. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (36), 349-369.
- Engin, K., Demiriz, S. ve Koçyiğit, B. S. (2023). Okul öncesi öğretmenlerinin ekolojik ayak izi farkındalıkları, çevre dostu davranışları ve çevre dostu etkinlikler uygulama durumları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 57(57), 91-108. <https://doi.org/10.15285/maruaeabd.1120458>
- Fadel, K. A., Malik, A. A. W. ve Alaboody, A. A. A. R. (2021). The role of abusive supervision in reducing the employee green behavior: A survey of the opinions of sample of affiliates in the technical institute of al-diwanayah. *Webology*, 18(2).
- Farrukh, M., Raza, A., Rafiq, M. (2023). Environmentally specific authentic leadership and team green creative behavior based on cognitive-affective path systems, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-04-2022-0530>
- Gu, F. ve Liu, J. (2022). Environmentally specific servant leadership and employee workplace green behavior: Moderated mediation model of green role modeling and employees' perceived CSR. *Sustainability*, 14(19), 11965. <https://doi.org/10.3390/su141911965>
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık
- Hou, H., Gai, R. Z. ve An, L. (2023). The impact of environmentally-specific servant leadership on organizational green performance: The mediating role of green creativity. *Frontiers in Psychology*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1091025>
- Islam, T., Khan, M. M., Ahmed, I. ve Mahmood, K. (2021). Promoting in-role and extra-role green behavior through ethical leadership: mediating role of green HRM and moderating role of individual green values. *International Journal of Manpower*, 42(6), 1102-1123. <https://doi.org/10.1108/ijm-01-2020-0036>

- Katz, I. M., Rauvola, R. S., Rudolph, C. W. ve Zacher, H. (2022). Employee green behavior: A meta-analysis. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 29(5), 1146-1157. <https://doi.org/10.1002/csr.2260>
- Kerse, G., Maden, Ş. ve Selçuk, E. T. (2021). Yeşil dönüştürücü liderlik, yeşil içsel motivasyon ve çalışanın yeşil davranışı: Ölçek uyarlama ve ilişki tespiti. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 1574-1591.
- Kerse, G. ve Tartan Selçuk, E. (2022). Çalışanların sergilediği yeşil (çevreci) davranışlara yönelik nitel bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13(35), 936-960. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.1008733>
- Khan, K., Khan, Q., Jalaly, S., Shams, M. S. ve Shah, T. A. (2022). Green human resource management and green service behaviour in organisations: Examining underlying mechanism. *South Asian Journal of Human Resource Management*, 17. <https://doi.org/10.1177/23220937221119908>
- Khan, M. M., Ahmed, S. S. ve Khan, E. (2021). Green spillover: Deriving pro-environmental behavior on job and off-job through environmental specific servant leadership. *Pakistan Business Review*, 23(1), 1-26.
- Kim, H.-Y. (2013). Statistical notes for clinical researchers: assessing normal distribution (2) using skewness and kurtosis. *Rde*, 38(1), 52-54. <https://doi.org/10.5395/rde.2013.38.1.52>
- Kozak, M. (2014). *Bilimsel araştırma: Tasarım, yazım ve yayım teknikleri*. Detay Yayıncılık.
- Kurland, N. B. ve Zell, D. (2011). Green management. *Organizational Dynamics*, 40(1), 49.
- Liden, R. C., Wayne, S. J., Zhao, H. ve Henderson, D. (2008). Servant leadership: Development of a multidimensional measure and multi-level assessment. *The Leadership Quarterly*, 19(2), 161-177. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2008.01.006>
- Mughal, M. F., Li Cai, S., Faraz, N. A. ve Ahmed, F. (2022). Environmentally specific servant leadership and employees' pro-environmental behavior: Mediating role of green self efficacy. *Psychology Research and Behavior Management*, 15, 305-316. <https://doi.org/10.2147/prbm.S328776>
- Mughal, M. F., Cai, S., Faraz, N. A., Haiying, C., & Poulova, P. (2024). Green servant leadership and employees' workplace green behavior: Interplay of green self-efficacy, green work engagement, and environmental passion. *Current Psychology*, 43(33), 26806-26822.
- Norton, T. A., Parker, S. L., Zacher, H. ve Ashkanasy, N. M. (2015). Employee green behavior: A theoretical framework, multilevel review, and future research agenda. *Organization & Environment*, 28(1), 103-125.
- Ogunfowora, B. (2013). When the abuse is unevenly distributed: The effects of abusive supervision variability on work attitudes and behaviors. *Journal of Organizational Behavior*, 34(8), 1105-1123.
- Ones, D. S., & Dilchert, S. (2012). Employee green behaviors. S. E. Jackson, D. S. Ones ve S. Dilchert (Ed.), *Managing human resources for environmental sustainability* içinde (s. 85-116). San Francisco, Jossey-Bass.
- Paillé, P., Chen, Y., Boiral, O. ve Jin, J. (2014). The impact of human resource management on environmental performance: An employee-level study. *Journal of Business Ethics*, 121, 451-466.
- Peng, J., Yin, K., Hou, N., Zou, Y. ve Nie, Q. (2022). How to facilitate employee green behavior: The joint role of green transformational leadership and green human resource management practice. *Acta Psychologica Sinica*, 52(9), 1105-1120. <https://doi.org/10.3724/sp.J.1041.2020.01105>

- Piwowar-Sulej, K., Krzywonos, M. ve Kwil, I. (2021). Environmental entrepreneurship – bibliometric and content analysis of the subject literature based on H-Core. *Journal of Cleaner Production*, 295, 126277. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.126277>
- Ratliff, K. A., Howell, J. L. ve Redford, L. (2017). Attitudes toward the prototypical environmentalist predict environmentally friendly behavior. *Journal of Environmental Psychology*, 51, 132-140. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2017.03.009>
- Reinke, S. J. (2004). Service before self: Towards a theory of servant-leadership. *Global Virtue Ethics Review*, 5(3), 30-57.
- Robertson, J. L. ve Barling, J. (2013). Greening organizations through leaders' influence on employees' pro-environmental behaviors. *Journal of organizational behavior*, 34(2), 176-194.
- Saleem, M., Qadeer, F., Mahmood, F., Ariza-Montes, A. ve Han, H. (2020). Ethical leadership and employee green behavior: A multilevel moderated mediation analysis. *Sustainability*, 12(8), 3314.
- Saleem, M., Qadeer, F., Mahmood, F., Han, H., Giorgi, G. ve Ariza-Montes, A. (2021). Inculcation of green behavior in employees: A multilevel moderated mediation approach. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(1), 331.
- Sayım, F. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma ve tez yazım yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Siddiquei, A., Asmi, F., Asadullah, M. A. ve Mir, F. (2021). Environmental-specific servant leadership as a strategic tool to accomplish environmental performance: a case of China. *International Journal of Manpower*, 42(7), 1161-1182. <https://doi.org/10.1108/ijm-07-2020-0350>
- Spears, L. (1996). Reflections on Robert K. Greenleaf and servant-leadership. *Leadership & Organization Development Journal*, 17(7), 33-35.
- Steg, L. ve Vlek, C. (2009). Encouraging pro-environmental behaviour: An integrative review and research agenda. *Journal of Environmental Psychology*, 29(3), 309-317. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2008.10.004>
- Stern, P. C. (2000). New environmental theories: toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of social issues*, 56(3), 407-424.
- Tuan, L. T. (2018). Activating tourists' citizenship behavior for the environment: the roles of CSR and frontline employees' citizenship behavior for the environment. *Journal of Sustainable Tourism*, 26(7), 1178-1203. <https://doi.org/10.1080/09669582.2017.1330337>
- Tuan, L. T. (2019). Building employees' organizational citizenship behavior for the environment: The role of environmentally-specific servant leadership and a moderated mediation mechanism. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 31(1), 406-426.
- Tuan, L. T. (2020). Environmentally-specific servant leadership and green creativity among tourism employees: dual mediation paths. *Journal of Sustainable Tourism*, 28(1), 86-109. <https://doi.org/10.1080/09669582.2019.1675674>
- Tuan, L. T. (2021). Effects of environmentally-specific servant leadership on green performance via green climate and green crafting. *Asia Pacific Journal of Management*, 38(3), 925-953.
- Üstün, Ö. (2023). *Sağlık Çalışanlarında finansal iyi olma halinin risk alma tutumu aracılığıyla işten ayrılma niyetine ve finansal tutuma etkisi: Ekonomi okuryazarlığının aracı rolü* [Doktora Tezi]. Kayseri Üniversitesi.

- Woo, E.-J. ve Kang, E. (2020). Environmental issues as an indispensable aspect of sustainable leadership. *Sustainability*, 12(17), 7014. <https://doi.org/10.3390/su12177014>
- Xing, Y. ve Starik, M. (2017). Taoist leadership and employee green behaviour: A cultural and philosophical microfoundation of sustainability. *Journal of Organizational Behavior*, 38(9), 1302-1319.
- Xu, X. F., Wang, Y. H., Li, M. M. ve Kwan, H. K. (2021). Paradoxical effects of performance pressure on employees' in-role behaviors: An approach/avoidance model. *Frontiers in Psychology*, 12, Article 744404. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.744404>
- Younas, N., Hossain, M. B., Syed, A., Ejaz, S., Ejaz, F., Jagirani, T. S. ve Dunay, A. (2023). Green shared vision: A bridge between responsible leadership and green behavior under individual green values. *Heliyon*, 9(11), e21511, Article e21511. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e21511>
- Zafar, H., Tian, F., Ho, J. A. ve Zhang, G. Q. (2022). Environmentally specific servant leadership and voluntary pro-environmental behavior in the context of green operations: A serial mediation path. *Frontiers in Psychology*, 13, Article 1059523. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1059523>
- Zhang, J., Ul-Durar, S., Akhtar, M. N., Zhang, Y. ve Lu, L. (2021). How does responsible leadership affect employees' voluntary workplace green behaviors? A multilevel dual process model of voluntary workplace green behaviors. *Journal of Environmental Management*, 296, 113205.
- Zhang, Y. J., Luo, Y. L., Zhang, X. J. ve Zhao, J. (2019). How green human resource management can promote green employee behavior in China: A technology acceptance model perspective. *Sustainability*, 11(19), Article 5408. <https://doi.org/10.3390/su11195408>
- Zheng, S., Jiang, L., Cai, W., Xu, B. ve Gao, X. (2021). How can hotel employees produce workplace environmentally friendly behavior? The role of leader, corporate and coworkers. *Front Psychol*, 12, Article 725170. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.725170>

ELEKTRİKLİ OTOMOBİL VE OTONOM OTOMOBİL SATIN ALMA NİYETLERİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN İNCELENMESİ: BİR ALAN ÇALIŞMASI*

INVESTIGATING THE FACTORS INFLUENCING THE INTENTION TO PURCHASE ELECTRIC AND AUTONOMOUS VEHICLES: A CASE STUDY

Gökhan DARICI¹

Dr. Pınar BİLGİN²

Prof. Dr. Dilaver TENGLİMOĞLU³

Dr. Öğr. Üyesi İzay REYHANOĞLU⁴

ÖZ

Artan rekabet ortamında otomobil şirketleri yeni teknolojiler geliştirerek günümüz ve geleceğin otomobillerini tasarlamak ve üretmek için yoğun çaba sarf etmektedir. Özellikle sürüş konforu ve araç içi deneyimi geliştirmeye yönelik çabaların yanı sıra, enerji tasarrufu ve çevre koruma hedefleri doğrultusunda otomobil üreticilerine rekabet avantajı sağlayan iki teknoloji öne çıkmaktadır: elektrikli araçlar ve otonom araçlar. Elektrikli araçlar tamamen yeni bir teknoloji olmamakla birlikte, günümüzde çevresel kaygıların artması bu araçların daha iyi performans, fiyat ve ulaşılabilirlik ile yeniden popülerlik kazanmasına yol açmıştır. Bu çalışmada, yeni sayılabilecek bu iki araç türü için tüketicilerin satın alma niyetleri ve bu niyetleri etkileyebilecek faktörler belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma, Ankara ilinde yaşayan 18 yaş ve üzeri 384 kişi üzerinde çevrimiçi anket uygulanarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda katılımcıların %85,7'sinin halihazırda otomobile sahip olduğu, ancak sadece %1'inin elektrikli araca sahip olduğu, %51'inin elektrikli araçlar hakkında, %34,3'ünün ise otonom araçlar hakkında orta ve iyi düzeyde bilgi sahibi olduğu tespit edilmiştir. Araç tercihinde en fazla önem verdikleri konuların başında aracın güvenliği gelirken, bunu aracın fiyatı ve yakıt tüketimi izlemektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu gelecekte elektrikli araç satın almayı düşündüğünü ifade etmiştir. Elektrikli araçlarda en dezavantajlı konu olarak menzillerinin sınırlı olması, otonom araçlarda ise aracın olumsuz hava koşullarından etkilenme endişesi belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Elektrikli Araç, Otonom Araç, Satın Alma Niyeti, Tüketici Davranışı.

JEL Sınıflandırma Kodları: L62, L92, D10, D10.

ABSTRACT

In an increasingly competitive environment, automobile manufacturers are making significant efforts to design and produce both contemporary and future vehicles by developing new technologies. Alongside initiatives aimed at enhancing driving comfort and the in-vehicle experience, two technologies stand out as providing a competitive edge to automobile manufacturers in line with energy conservation and environmental protection goals: electric vehicles and autonomous vehicles. Though electric vehicles are not entirely new technologies, the rising environmental concerns have led to their resurgence in popularity, characterized by improved performance, pricing, and accessibility. The study seeks to identify consumers' purchasing intentions regarding these two relatively new types of vehicles and the factors that may influence these intentions. The research is conducted through an online survey administered to 384 individuals aged 18 and older residing in Ankara. The findings reveal that 85.7% of participants currently own a car, yet only 1% possess an electric vehicle. Furthermore, 51% reports having a moderate to good level of knowledge about electric vehicles, while 34.3% indicates a similar level of knowledge regarding autonomous vehicles. The most critical factors in vehicle preference are found to be vehicle safety, followed by price and fuel efficiency. The majority of participants expresses their intention to purchase electric vehicles in the future. The primary disadvantage of electric vehicles identified is their limited range, whereas the main concern regarding autonomous vehicles is their susceptibility to adverse weather conditions.

Keywords: Electric Car, Autonomous Car, Purchase Intention, Consumer Behaviour.

JEL Classification Codes: L62, L92, D10, D10.

* Bu çalışma için Atılım Üniversitesi Etik Kurulundan 604.01.02-127 sayılı ve 29.11.2023 tarihli etik kurul onayı alınmıştır.

¹ Enerjisa Anonim Şirketi, Bilim Uzmanı, gkhdarici@gmail.com

² Eskişehir Teknik Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, İnşaat Mühendisliği Bölümü, pinarbilgin@eskisehir.edu.tr

³ Atılım Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, dilaver.tenglimoglu@atilim.edu.tr

⁴ Atılım Üniversitesi, Sivil Havacılık Yüksekokulu, Havacılık Yönetimi Bölümü, izerreyh@gmail.com

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Car producers are actively working to create the vehicles of today and tomorrow through new innovations. Two key automotive developments anticipated to provide carmakers with a sustainable competitive edge focus on enhancing the driving experience and comfort while also conserving energy and protecting the environment. Although electric cars are not entirely new, their popularity has surged due to rising environmental concerns and significant advancements in technology, performance, cost, and market availability. Meanwhile, autonomous cars are still under development but are expected to gain prominence in the future. The study aims to explore consumers' purchasing intentions for these two vehicle types and the factors that may influence those intentions. Research is conducted in various fields regarding these two types of vehicles, and it is expected to increase steadily as they represent the technologies of the future. While research is being conducted in various fields regarding electric and autonomous vehicle types, these studies generally focus either on electric vehicle preferences or autonomous vehicle preferences. The limited number of studies in Türkiye that address both types of vehicles together, combined with the expectation that these cars will increasingly represent the technologies of the future, highlights the importance of this research.

Design/methodology/approach:

The descriptive research method, one of the quantitative research approaches, is used in the study. The survey method is employed as a data collection tool. While preparing the survey questions, we include questions and scales developed by various researchers that have been tested for validity and reliability. Participants are asked questions from two different surveys prepared separately for electric and autonomous cars, aiming to identify the factors affecting purchase intentions. The research universe consists of individuals aged 18 and over living in Ankara. In terms of the applicability of the study, the sample size representing the target universe is determined using the convenience sampling method. Using the table of minimum acceptable sample sizes for different universes prepared by Gürbüz and Şahin (2018), the sample size appropriate for the purpose of the study is determined as 384 people with a 95% confidence interval. Prior to launching the survey, a pilot test is carried out with 20 participants to identify and revise any unclear questions. The quantitative data are tested through multiple regression modeling and descriptive statistical methods.

Findings:

It is observed that 20.8% of the participants have previously driven an electric car, while 41.4% have moderate to good knowledge about electric cars but no experience driving an autonomous car. Additionally, 34.3% report having moderate or good level of knowledge about autonomous cars. The participants generally have a high level of education, with average household incomes, and the majority own a car. A considerable number have experience with electric cars, and their knowledge level is also moderate. When examining the importance participants place on various vehicle criteria, the highest priority is given to safety, followed by price and appearance. The least important criterion is the type of vehicle (sedan/SUV).

Conclusion and Discussion:

The multiple regression model used to measure purchase intentions for electric cars reveals that the vehicle's range and charging features, perceived price status (Kocagöz & İğde, 2022), and participants' views on environmental problems (Sang & Becket, 2015; Karamehmet & Morgül, 2018; Şaşmaz, 2020; Kocagöz & İğde, 2022; Smith et al., 2022) positively influence their intentions to purchase. In contrast, factors such as acceleration, noiseless operation, safety, and environmental friendliness do not significantly affect purchase intentions. Participants prioritize range, charging, price, and environmental concerns when considering electric cars. For autonomous vehicles, positive views on safety (Topolšek et al., 2020; Jing et al., 2020; Rahman and Thill, 2024), driving pleasure, traffic order, timesaving (Jing et al., 2020), and fuel efficiency significantly influence purchase intentions. However, the perceived disadvantages show no statistical effect, indicating a generally positive view of autonomous cars among participants. The study suggests that manufacturers should emphasize environmental factors in advertising and inform consumers about prices and technical details. Governments and businesses should also focus on improving electric vehicle performance and implementing incentive policies to encourage adoption. In summary, resolving the identified challenges is crucial for increasing the presence of autonomous cars in our lives. Despite current disadvantages, this technology has significant potential for future use. Further studies on broader populations would enhance our understanding of consumer behavior and provide diverse perspectives.

1. GİRİŞ

Otomobil sektöründe son yıllarda artan rekabet sonucunda üreticiler daha az yakıt tüketen, çevre dostu ve kullanıcının rahat ve konforunu dikkate alan araç tasarım ve üretimi üzerine yoğunlaşmışlardır. Bu kapsamda, çağımızda kentsel ulaşımında “Üç Devrim”den ikisi kabul edilen ve güncel trafik sorunları ile bundan kaynaklı çevre sorunlarına olası çözüm olarak gösterilen elektrikli araç ve otonom araç geliştirme ve üretimine bir eğilim oluşmuştur (Fulton vd., 2017). Fakat, bu yeni teknolojilerin tüketici tarafında karşılık bulup bulmayacağı mevcut sistemde bulunan birçok paydaş açısından önemli bir sorudur.

Öncelikle, bu araçların etkili ve güvenli kullanımı için gereksinimlerini karşılayabilecek dijital ve fiziksel altyapının hazırlığı özellikle tüketici, yetkili kurumlar ve politika yapımcılar açısından önem taşımaktadır (Tengilimoğlu vd., 2023). Bu bakımdan bu yeni otomobil türlerinin ne oranda benimseneceği ve sisteme dahil olacağı mevcut altyapının hazırlanması için araştırılması gereken önemli bir sorudur. Benzer şekilde, üretici firmalar yeni ürün olarak üreteceği bu araçların tüketicilerin hangi pazarlarda ne şartlarda ve ne oranda benimseyeceğini ve talep edeceğini sürdürülebilir bir rekabet avantajı sağlamak adına araştırmak durumundadır.

Elektrikli otomobiller ve otonom otomobillerin popülerliği özellikle son zamanlarda hızla artmıştır. Öyle ki dünya genelinde elektrikli otomobil sayısı katlanarak artarak 2022 yılında 26 milyona ulaşmıştır (IEA, 2023). Otonom otomobillerin kullanım yaygınlığı ise kapasitelerine göre farklılık göstermektedir. SAE (Society of Automotive Engineers) tarafından yapılan sınıflandırmaya göre seviye 1 ve 2 otonom araçlar sürüş desteği sağlamakta olup sürücüsüz kullanım özelliği bulunmamakta ve devamlı sürücü müdahalesi gerektirmektedir (SAE International, 2021). Bu seviyelerdeki otonom araçlar günümüzde yaygın olarak kullanılmaktadır. 3. seviye otonom araçlar ancak belli koşullarda sürücüsüz tam otonom kullanım sağlayıp gerektiğinde sürücü müdahalesi gerektirmektedir. Statista (2021) verisine göre 2019 yılında yaklaşık olarak 1,4 milyon 3. seviye otonom araç satışı olmuştur ve bu sayının 2030 yılına kadar 58 milyon civarına çıkacağı öngörülmektedir. Hiçbir koşulda sürücü müdahalesi gerektirmeksizin belli koşullar sağlandığında tamamen otonom kullanılabilen 4. seviye ve her koşulda tam otonom kullanım özelliği olan 5. seviye araçlar ise henüz test aşamasında olup yakın bir gelecekte kullanıma sunulması beklenmektedir. Bu seviyelerin henüz tüketiciler arasında yaygın kullanımı yoktur.

Elektrikli otomobil ve otonom otomobil teknolojilerine olan ilginin hızlı artışı bu alandaki akademik çalışmalara da hız vermiştir. Tüketicilerin elektrikli araçları tercih etme sebeplerini konu alan çalışmalar literatürde geniş bir yer kaplamaktadır. Otonom otomobillerle ilgili çalışmalar ise özellikle son on yılda hız kazanmıştır. Otonom otomobillerin benimsenme süreci (Silberg vd., 2013; Vallet 2013; Begg 2013; Underwood vd., 2014), otonom otomobillerin teknolojisi ve işleyişine ilişkin algılar (Schoettle ve Sivak, (2014a); Schoettle ve Sivak, (2014b); Bansal vd., 2016), otonom otomobillere ilişkin farkındalık düzeyi ve genel tutumlar (Schoettle ve Sivak, (2014a); Schoettle ve Sivak, (2014b); Young, 2014; Choi ve Ji, 2015; Krueger vd., 2016; Haboucha vd., 2017; Shabanpour vd., 2018) ve otonom otomobillerin tüketiciler tarafından algılanan faydaları ve endişeler (Casley vd., 2013; Schoettle ve Sivak, (2014a); Bansal vd., 2016; Daziano vd., 2017; Shabanpour vd., 2017; Shabanpour vd., 2018) otonom otomobillere ilişkin literatürde yoğun olarak çalışılan konuların bazılarıdır. Fakat bu çalışmalar genel olarak dünyada belli ülkelere konsantre olmuştur. Ayrıca, hem elektrikli araç ve otonom araç teknolojilerinde hem de bu araçların satın alımı ve kullanımını düzenleyen dolayısıyla tüketici davranışını doğrudan etkileyen regülasyonlarda yaşanan hızlı değişimler bu alanda güncel çalışmalara ihtiyacı artırmıştır.

Bu bakımdan, Türkiye son zamanlarda özellikle elektrikli araçlara olan talebin ve otonom araç teknolojisine olan ilginin hızla arttığı bir market konumundadır. Fakat bu konularda Türkiye’yi konu alan çalışma sayısı yetersizdir. Mevcut çalışmalar ise genellikle ya elektrikli araç ya da otonom araç tercihleri üzerine odaklanmıştır ve her iki araç türünü bir arada ele alan çalışma sayısı oldukça azdır. Bu çalışma, Türkiye’de elektrikli otomobiller ve otonom otomobilleri birlikte ele alarak tüketicilerin bunları alma niyetlerini anlamayı ve etkili faktörleri belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu amaca ulaşmak için Ankara ilinde ikamet eden 18 yaş ve üzeri bireylere anket uygulaması yapılmıştır.

Makalenin devamı şu şekilde yapılandırılmıştır. İkinci bölümde elektrikli otomobiller ve otonom otomobiller ile ilgili genel bilgi verilerek bunların avantaj ve dezavantajlarından kısaca bahsedilmiştir. Elektrikli otomobil ve otonom otomobil satın alma niyetini etkileyen faktörler ve literatürdeki bu konu ile ilgili çalışmalar da bu bölümde sunulmuştur. Üçüncü bölüm, araştırma soruları ve hipotezler ile kullanılan araştırma yöntemlerini açıklamaktadır. Dördüncü bölümde bulgular sunulmuş ve son olarak beşinci bölümde bu bulgular yorumlanmış ve yapılan çıkarımlar tartışılmıştır. Son bölümde, paydaşlar ve gelecek çalışmalar için öneriler bulunmaktadır.

2. LİTERATÜR

2.1. Elektrikli Otomobiller

Elektrikli otomobiller, aslında tamamen yeni bir teknoloji olmayıp, 19. yüzyıl sonlarında hızlı bir yükselişin ardından günümüzde araçlarda bulunan geleneksel içten yanmalı motorların icadı ile hızlı bir düşüş yaşamıştır (Fulton vd., 2017). Buna karşın, günümüzde hızla artan çevresel sorunlar ve iklim krizi, elektrikli otomobil teknolojisine yeniden ilginin artmasına ve bu alandaki çalışmaların hızlanmasına sebep olmuştur.

Günümüzde üretilen ve kullanılan elektrikli otomobiller hibrid elektrikli otomobiller (HEO-içten yanmalı motora ekstra güç sağlayan bataryalar bulundurur, bataryalar frenleme sırasında yeniden şarj edilir), şarj edilebilir hibrid elektrikli otomobiller (ŞHEO-küçük bir içten yanmalı motor ve çok daha güçlü, bir elektrik kaynağından şarj edilebilir elektrik bataryaları bulundurur) ve şarj edilebilir bataryalı elektrikli otomobiller (BEO-sadece tamamen bir elektrik güç kaynağından şarj edilen elektrik bataryaları bulundurur) olarak sınıflandırılabilir (Egbue ve Long, 2012).Geleneksel yakıt ile çalışan HEO'dan farklı olarak ŞHEO ve BEO çalışmaları için bir elektrik güç kaynağından şarj edilmeyi gerektirmesi tüketicilerin alışkanlıklarında ve davranışlarında büyük bir değişimi gerektirmektedir. Dolayısıyla ŞHEO ve BEO'ların benimsenme ve satın alınıp kullanıma süreçleri daha belirsizdir. Bu sebeple bu çalışma ŞHEO ve BEO'ya odaklanmaktadır. Makalenin devamında kullanılan "elektrikli otomobil" ifadesi ŞHEO ve BEO'yu kapsamaktadır.

Ülkemizde gelişen altyapı, artan çevresel kaygılar, hızla ilerleyen teknoloji ve artan yakıt fiyatları gibi faktörler ile birlikte elektrikli otomobillere olan ilgi zamanla artmaktadır. TÜİK verilerine göre, ülkemizde trafiğe kayıtlı elektrikli otomobillerin sayısı 2024 yılında bir önceki yılın iki katına çıkarak %1'e yükselmiştir (TÜİK, 2024a; TÜİK, 2024b).

Bu bölümün devamında elektrikli otomobillerin gelecekteki rolü ve karşılaştığı zorlukların getirdiği potansiyel avantajlar ve dezavantajlar ile bunları satın alma niyetini etkileyen faktörler üzerinde durulmaktadır.

2.1.1. Elektrikli Otomobillerin Potansiyel Avantajları ve Dezavantajları

Elektrikli otomobiller, bir dizi avantaj ve fayda sunarak çağımızın ulaşım sektöründe önemli bir değişimi temsil etmektedir. Bu araçlar, sıfır emisyonlu olarak çalıştıkları için hava kirliliği ve iklim değişikliğiyle mücadelede etkili bir rol oynamaktadır. Elektrik enerjisi, içten yanmalı motorlardan farklı olarak daha az gürültü ve titreşim üreterek daha konforlu bir sürüş deneyimi sunmaktadır. Ayrıca, yüksek enerji verimliliği ile daha uzun menzil sağlamak ve işletme maliyetlerini düşürmektedir. Bununla birlikte, elektrikli otomobillerin işletme maliyetinin düşük olması, enerji bağımsızlığını artırması ve yenilenebilir enerji kaynaklarından şarj edilebilmesi gibi avantajları, sürdürülebilirlik konusunda önemli bir katkı sağlamaktadır (Özbay vd., 2020). Bu avantajlar, elektrikli otomobillerin çevresel sürdürülebilirlik, enerji verimliliği ve işletme maliyetleri açısından önemli bir dönüşüm potansiyeli taşıdığını ortaya koymaktadır. Elektrikli otomobillerin popülerliği artmasıyla birlikte şarj altyapısındaki gelişmelerle birlikte daha yaygın bir kullanımın önünü açacak ve paylaşımlı mobilite uygulamaları aracılığıyla daha fazla kişinin bu teknolojiye faydalanmasına olanak tanıyacaktır (Özbay vd., 2020). Hızlı şarj istasyonlarının sayısındaki artış ve şehirlerde, otoyollarda yaygınlaşan şarj noktaları bu süreci desteklemektedir. Ancak, bu teknolojinin tam anlamıyla benimsenmesi için mevcut zorlukların çözülmesi ve altyapının daha da geliştirilmesi gerekmektedir.

Elektrikli araçlar, güç aktarım mekanizması verimliliği, bakım gereksinimleri ve sıfır egzoz emisyonu gibi avantajlar sunmaktadır. Bu avantajların sonuncusu, geleneksel içten yanmalı motorlu araçlara göre kentsel hava kirliliğinin azaltılmasına katkıda bulunur. Bu durum, elektrikli araçların çevreye duyarlı bir teknoloji olarak algılanmasına yol açmıştır (Hawkins vd., 2013). Fakat, bu potansiyel faydalar yalnızca elektrikli araçların fosil yakıt tüketen geleneksel içten yanmalı motorlu araçların yerini almasına değil, elektrikli araçlarda kullanılacak elektriğin yenilenebilir ve sürdürülebilir kaynaklardan elde edilmesine de büyük ölçüde bağlıdır (Şare vd., 2015).

Bu bakımdan elektrikli otomobillerin kullanımı enerji bağımsızlığına da katkıda bulunabilmektedir. Güneş veya rüzgar enerjisi santralleri gibi yenilenebilir enerji kaynaklarından üretilen elektrikle şarj edildiklerinde, fosil yakıtlara olan bağımlılığı azaltmakta ve enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesini sağlamaktadır. Bununla birlikte, elektrikli otomobillerin bazı zorlukları da vardır. Batarya teknolojisi hala geliştirilmekte olduğundan, elektrikli otomobillerin menzili ve şarj süreleri geleneksel otomobillere kıyasla daha sınırlı olabilir. Elektrikli otomobiller basit yapıları, güvenilirliği ve yüksek verimliliği gibi avantajları olması nedeniyle uygun fiyatlı olmasına rağmen, pillerin şarj süresinin uzun olması, yeterli şarj istasyonlarının olmaması ve yol alabileceği mesafenin kısa olması

nedeniyle tam olarak yaygınlaşmamaktadır (Gürbüz ve Kulaksız, 2016). Ancak, hızla gelişen teknolojiyle birlikte batarya kapasiteleri artmakta ve şarj altyapısı genişlemektedir.

Bütün bu avantajlara rağmen, elektrikli otomobillerin yaygın kullanımını geciktirebilecek veya engel oluşturabilecek faktörler bulunmaktadır.

Elektrikli otomobillerin hızlanma kapasitesinin, geleneksel içten yanmalı motorlu otomobillere göre üstün olması, batarya konumlandırmasının ağırlık merkezini etkileyerek, özellikle yüksek hızlarda veya virajlarda dikkat gerektirecek şekilde değişmesine neden olabilmektedir. Geleneksel otomobillerin motor sesi üretmelerine karşın, elektrikli otomobillerin sessiz çalışması, düşük hızlarda veya yoğun trafikte yayalar için fark edilebilirliklerini azaltmaktadır. Bu durumu dengelemek amacıyla sesli uyarı sistemleri veya yaya-güvenlik sistemleri kullanılmaktadır. Ancak, sessizlik özellikle yaya geçitlerinde ve kavşaklarda dikkatsiz sürücüler ve yayalar için risk oluşturabilmektedir (Kılınç, 2022).

Elektrikli otomobillerin menzili ve batarya teknolojisi genellikle içten yanmalı motorlu otomobillere göre daha sınırlıdır, bu da uzun mesafe seyahatleri veya ani plan değişiklikleri durumunda sürücüler için bir dezavantaj teşkil eder. Ayrıca, şarj süreleri içten yanmalı motorlu otomobillere göre daha uzun olduğundan, özellikle yavaş şarj cihazları kullanıldığında bekleme süreleri artabilmektedir (Kılınç, 2022). Bu nedenle mevcut şarj altyapısı, menzil sınırlamalarının yanı sıra yüksek maliyet gibi bazı zorluklar da göz önünde bulundurulmalıdır.

Elektrikli otomobillerde kullanılan bataryaların konumlandırması, bagaj alanının veya arka koltukların kullanılabilirliğini sınırlayabilmektedir. Bu da kullanıcıların taşıma kapasitesi ve iç mekan kullanımı konusunda kısıtlamalar yaşamasına yol açabilmektedir. Bunun yanı sıra, elektrikli otomobillerin batarya üretimi için kullanılan hammaddelerin çıkarılması ve işlenmesi çevresel etkilere neden olabilir. Bu süreç, nadir elementlerin madenciliği nedeniyle su kaynaklarının kirlenmesine ve ekosistemlerin zarar görmesine yol açabilir. Ayrıca, batarya geri dönüşümü ve atık yönetimi konusunda zorluklar yaşanmaktadır. Elektrikli otomobillerin çevresel faydası, kullanılan enerjinin yenilenebilir kaynaklardan gelmesine bağlıdır; aksi takdirde, fosil yakıtlardan üretilen elektrikle benzer çevresel etkilere sahip olabilmektedir (Inan vd., 2023).

Gelişmekte olan bir teknoloji olan elektrikli otomobiller, çevresel avantajlarına rağmen birçok dezavantaj ve riskle de karşı karşıyadır. Ancak, bu zorlukların çözülmesi ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte dezavantajlarının azalması beklenmektedir.

2.1.2. Elektrikli Otomobil Satın Alma ve Kullanma Tercihini Etkileyen Faktörler

Elektrikli otomobilleri satın alma ve kullanma tercihlerini belirleyen faktörler tüketicilerin kendileri ve çevreleri ile ilgili faktörler (sosyoekonomik özellikler, psikolojik faktörler ve yapısal çevre özellikleri gibi) ve elektrikli araç teknolojisi ve kullanımı ile ilgili faktörler (ekonomik faktörler, teknik faktörler, altyapısal faktörler ve politik faktörler gibi) olarak gruplanabilir (Liao vd., 2017).

Huang ve Ge (2019), tüketicilerin elektrikli araç satın alma niyetine etki eden faktörleri belirlemek için yaptıkları çalışma neticesinde tutumun, algılanan davranışsal kontrolün, bilişsel durumun, ürün görünürlüğünün ve finansal teşvik imkanlarının tüketicilerin elektrikli araba satın alma niyetleri üzerinde önemli bir pozitif etkiye sahip olduğunu bulmuşlardır. Pekin şehrindeki potansiyel tüketiciler arasında 2018 yılının Mart-Nisan aylarında anket çalışması yapmışlardır. Yapısal eşitlik modeli kullanılan araştırma bulguları; cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, gelir ve araç sahipliği gibi demografik değişkenlerin de elektrikli araç satın alma niyetinde anlamlı olduğunu göstermiştir.

Sang ve Becket (2015), Malezya'da elektrikli araç tercihinin temel belirleyicilerini tespit ettikleri çalışmalarında sosyal etkilerin, otomobil performansının, ekonomik faydanın, çevre sorunlarının, altyapı yeterliliğinin, devlet desteklerinin ve tanımlayıcı değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ve elektrikli otomobil tercihinin olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuşlardır. Malezya'da 1000 özel araç sürücüsüne uygulanan anket çalışması yoluyla elde edilen verilere çoklu regresyon modeli uygulanmıştır. Ayrıca çalışma, gelecekteki elektrikli araç kullanıcılarının gerçek istek ve ihtiyaçlarına hitap edecek pazarlama stratejilerinin formüle edilmesine yönelik öneriler de sunmuştur.

Şaşmaz (2020), araçların güvenliğini ve çevre dostu olduğunu vurgulayan reklamların tüketici tercihlerini etkilemediğini; tüketicilerin zaten bu araçların güvenliği ve çevre dostu olma konusunda bir anlayışa sahip olduğunu tespit etmiştir. Elektrikli otomobillere yönelik olumlu tutuma sahip tüketicilerin, elektrikli araçları kullanışlı, basit, güvenli, pozitif ve çevre dostu olarak gördüğü belirlenmiştir.

Şengül ve Pusa (2019), demografik değişkenlere ek olarak çevresel duyarlılığı ölçmek için alternatif yakıtlı araçların daha düşük yakıt tüketimi, karbon emisyonlarının azalması ve alternatif yakıtlı araçların satın alınmasına yönelik hükümet teşvikleri gibi bir bireyin alternatif yakıtlı bir araç seçme olasılığını etkileyen çeşitli faktörlerin bireylerin alternatif yakıtlı otomobil tercih etme olasılıklarını nasıl etkilediğini belirlemek amaçlanmıştır. Bağımlı değişkenin iki değerli olmasından dolayı çalışmanın modeli olarak logit model seçilmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre alternatif yakıtlı araç satın alma istekliliğinin en önemli belirleyicileri gelir, eğitim düzeyi ve yakıt maliyetinin azalmasıdır. Bireylerin gelir ve eğitim düzeyindeki artış alternatif yakıtlı otomobil satın alma olasılığını artırmaktadır. Hanedeki birey sayısı arttıkça ise alternatif yakıtlı otomobil satın alma olasılığı düşmektedir.

Caperello ve Kurani (2012) tarafından yapılan çalışmada, 36 haneden şarj edilebilir hibrit elektronik otomobili 4 ile 6 hafta boyunca deneyimlemeleri istenmiştir. Katılımcıların elektrikli araç kullanma ve şarj etme davranışlarına ilişkin algılarının değerlendirildiği çalışmada sonuçlar, genellikle şarj yöntemleri, pil özellikleri ve yakıt ekonomisi gibi konularda katılımcıların kafa karışıklığı yaşadığını göstermiştir. Çalışmada nitel ve nicel yöntemler birlikte kullanılmıştır. Katılımcıları şarj edilebilir hibrit elektronik otomobil kullanmaya iten sebepler çevresel ve ekonomik faktörler ile, araç performansı, sosyal ve psikolojik faktörler olarak bulunmuştur. Çalışmada otomobil reklamlarında çevresel faktörlere vurgu yapmak yerine tüketicileri fiyatlar ve teknik detaylar konusunda bilgilendirmenin faydalı olacağı ileri sürülmüştür.

Smith vd., (2017) tarafından yapılan çalışmada, Avustralya'da 440 hane halkının elektrikli otomobillerle ilgili tüketici seçimleri incelenmiştir. Şarj, menzil, ses, fiyat gibi teknik donanımlar, çevre ile ilgili endişeler, yeni teknolojilere bakış, algılanan kullanım kolaylığı, sosyal çevrenin etkileri ve sosyodemografik değişkenler açısından değerlendirilen çalışmada katılımcılardan elektrikli otomobillerin de içinde bulunduğu 6 araç tercihi arasında tercihlerini en kötü ve en iyi olacak şekilde sıralamaları istenmiştir. Bu tercihler arasından katılımcıların %11'i elektrikli otomobilleri tercih etmeyi düşündüklerini belirtmişken, %6'sı elektrikli otomobilleri en kötü tercih olarak görmüşlerdir. Araştırma, sosyal çevrenin elektrikli otomobilleri tercih etmeyi etkileyen bir faktör olduğunu ve çevreye duyarlılığın, otomobilin çevresel performansı ile ilişkili olduğunu göstermiştir.

Erdem vd., (2019), Türkiye'deki tüketicilerin hibrit otomobiller için ek bir ücret ödemeye istekli olmalarını etkileyen faktörleri belirlemeye yönelik Türkiye'nin farklı bölgelerinde web tabanlı rastgele bir anket çalışması yapmışlardır. Ocak–Mart 2019 arasında 1983 katılımcıya anket uygulanmıştır. Sıralı Probit modeli kullanılan çalışmada sonuçlar; gelir, cinsiyet, eğitim, küresel ısınma endişeleri, otomobil sayısı, otomobil performansının önemi, risk tercihleri ve alternatif enerji kaynaklarına yönelik tutum gibi değişkenlerin, tüketicilerin hibrit otomobiller için ek ücret ödemeye istekli olmalarını etkilediğini göstermiştir. Yüksek gelir, yüksek eğitim düzeyi ve küresel ısınma konusundaki endişeleri yüksek olan katılımcıların hibrit araçlar için ek ücret ödeme olasılığının daha yüksek olduğu bulunmuştur.

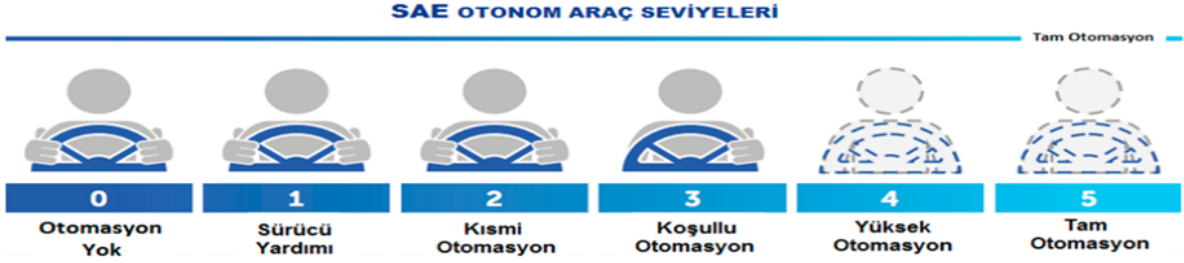
Karamehmet ve Morgül (2018) elektrikli araçların tüketici tercihleri üzerindeki etkilerini inceleyen mevcut literatürü taramışlar ve Türkiye'de elektrikli araçların tanıtımını artırmak için stratejiler önermişlerdir. Tüketici tercihlerini etkileyen faktörler üzerinde genel bir inceleme yapılan çalışmada tüketicilerin elektrikli araçları tercih etmelerini etkileyen başlıca faktörler çevre bilinci, ekonomik teşvikler, araç performansı ve sosyodemografik değişkenler olarak bulunmuştur. Türkiye'de elektrikli araçların kabulünü artırmak için devlet teşvikleri, eğitim programları ve etkili pazarlama stratejilerinin uygulanması önerilmiştir.

Kocagöz ve İğde (2022) tarafından yapılan çalışmada, tüketicilerin elektrikli araç satın alma niyetlerini etkileyen faktörler ve bu faktörlerin önem dereceleri incelenmiştir. Araştırmanın sonuçlarına göre, tüketicilerin elektrikli araçlar hakkındaki değerlendirmeleri, algıladıkları fiyat değeri ve çevresel kaygıları, elektrikli araç satın alma niyetini istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde olumlu yönde etkilemektedir. Araştırmada, çeşitli değişkenlere göre gruplar arasında elektrikli araç satın alma niyetinin farklılık gösterip göstermediği de incelenmiştir. Sonuçlar, erkeklerin kadınlardan ve evli bireylerin bekar bireylerden daha yüksek bir satın alma niyetine sahip olduğunu ortaya koymuştur.

2.2. Otonom Otomobiller

Otonom araçların yapıları genellikle belirli bir seviyede sınıflandırılmakta; bunlar, SAE (Society of Automotive Engineers) tarafından belirlenen altı seviyeye ayrılmaktadır (SAE International, 2021). Bu seviyeler, aracın ne kadar otonom olduğunu ve insan sürücünün müdahalesinin ne kadar gerektiğini tanımlamaktadır. Şekil 1'de bu seviyeler görülmektedir.

Şekil 1. SAE Otonom Araç Seviyeleri

Şekil 1’de belirtildiği üzere Seviye “0” tamamen bir sürücü tarafından kontrol edilen klasik model otomobilleri ifade etmektedir. Seviye yükseldikçe otomatik sürüş yeteneklerinin payı artmaktadır. Seviye “1” ve Seviye “2”, belirli trafik süreçlerinde sürücülerini destekleyen sürüş yardımını kapsamaktadır (şerit asistanları, otomatik hız sabitleme gibi). Bu teknoloji aşamalarında, araç sürücüsünün müdahalede bulunabilmesi için sürüş sürecine sürekli olarak hakim olması gerekmektedir. Seviye “3” itibarıyla, otomobil belirli trafik durumlarında kontrolü ele alabilmektedir. Bu seviyede sürücü, otomobilde kitap okuma, yazı yazma veya dinlenme gibi davranışlarda bulunabilmektedir; ancak bu seviyenin önemli sorunlarından biri, otomatik fonksiyonlar devre dışı kalırsa, zarar görürse veya otomobil karmaşık trafik durumlarının üstesinden gelemezse, sürücünün kontrolü tekrar ele alması gerektirir. Seviye “4”, tam otomatik işlevler sunmakta ve insan müdahalesine ihtiyaç duymadan sürüş kontrolünü sağlamaktadır. Ancak bu seviyede araç yalnızca belirli ortamlarda ve koşullarda çalışabilmektedir. Örneğin, yağmur yağmaya başladığında veya bir şehirden diğerine gitmek istendiğinde, otonom otomobilin gidemeyeceği anlamına gelir. Araç sürücüsü, sistem fonksiyonlarının bozulması veya kendi isteğiyle kontrolü alma ve otomobili elle yönlendirme olanağına sahiptir; fakat genel olarak araç kendi kendine sürüş sürecini gerçekleştirebilmektedir. Son Seviye “5”, insan müdahalesine ihtiyaç duymayan tam otonom otomobilleri ifade etmektedir. Bu seviyedeki otomobiller, yolcuları veya eşyaları bağımsız olarak taşıyan robotlardır (Yiğit vd., 2020; Kınıkoğlu, 2021).

Bu çalışma otonom otomobiller, SAE Seviye 4 ve 5 yani sürücü müdahalesi gerektirmeyen seviyeleri kapsamaktadır. Çalışmanın devamında otonom otomobil kavramı bu seviyeleri kapsayacak şekilde kullanılmaktadır.

2.2.1. Otonom Otomobillerin Potansiyel Avantajları ve Dezavantajları

Otonom otomobil teknolojisi, günümüzde henüz yaygın olarak kullanılmamakla birlikte, gelecekte önemli bir ulaşım yöntemi haline gelecek gibi görünmektedir. Bu teknolojinin sunduğu avantajların ilki, özellikle kaza risklerinin azaltılması yönündedir. Otonom otomobiller özellikle insan hatalarının neden olduğu trafik kazalarını azaltma potansiyeline sahiptirler. Bunun sebebi, daha iyi algılama sistemleri, hızlı tepki verme yetenekleri ve sürekli gözetim sistemlerine sahip olmalarıdır. Otonom araçlar, çeşitli sensörler aracılığıyla çevrelerini izleyerek, trafik kazalarını önlemek ve insan hatalarından kaynaklanan riskleri minimize etmektedirler.

Otonom araçlar sürücü müdahalesi gerektirmemesi sebebi ile kullanıcılara araç içindeki zamanlarını daha verimli bir şekilde kullanma fırsatı sunmaktadır. İş yapma, dinlenme, eğlenme veya öğrenme gibi aktiviteleri sürüş sırasında gerçekleştirmelerine olanak sağlamaktadır. Ayrıca, sürücü olma becerisi gerektirmediği için engelli bireylerin bağımsız bir şekilde seyahat etmelerini sağlamakta ve uzun mesafeli yolculuklarda yolcuların daha verimli bir şekilde zaman geçirmelerine olanak tanımaktadır (Akkaya ve Özbay, 2022). Özellikle, sürücü yeteneklerinin kısıtlandığı kişilere, engelli veya yaşlı bireyler gibi, daha fazla bağımsızlık ve hareket özgürlüğü sağlamaktadırlar (Fagnant ve Kockelman, 2015). Bu otomobiller sürücülerin ulaşım ihtiyaçlarının karşılanması konusunda potansiyel olarak büyük avantajlar sağlamaktadır.

Otonom otomobillerin çevresel faydaları arasında ise trafik sıkışıklığını azaltma, emisyonları düşürme ve sürdürülebilir ulaşım modellerine geçişte etkin bir rol oynama bulunmaktadır (Akkaya ve Özbay, 2022). Bu otomobiller, araçlar arasındaki iletişim sayesinde trafik sıkışıklıklarını ve trafik tıkanıklıklarını azaltma potansiyeline sahiptirler (Shladover, 2018). Ancak, bu teknolojinin uygulanabilirliği ve beraberinde getirdiği güvenlik, yasal düzenlemeler ve altyapı sorunları gibi konuların detaylı bir şekilde ele alınması gerekmektedir.

Otonom otomobiller için birtakım dezavantajlar ve sorunlar bulunmaktadır. Öncelikle, otonom otomobillerin şu anda üretilmesi ve geliştirilmesi çok maliyetlidir. Yüksek teknoloji sensörleri, kameralar, radarlar ve lidarlar gibi donanımların maliyeti, bu araçların daha pahalı olmasına neden olmaktadır. Karmaşık bir teknik altyapısı bulunmaktadır ve bu teknolojilerin güvenilirliği ve dayanıklılığı hala test edilmektedir. Yazılım hataları veya donanım sorunları nedeniyle güvensiz durumlar ortaya çıkabilmektedir. Otonom araçların etik sorunları vardır. Örneğin, araçlar öncelik sıralamasında nasıl karar vermelidir? Sürücüsüz bir araç, sürücüsünün yaşamasına mı yoksa diğer yolcuların yaşamasına mı öncelik vermelidir? Bu otomobiller, siber saldırılara karşı hassas olabilirler. Bu araçları ele geçirmek veya manipüle etmek, ciddi güvenlik riskleri oluşturabilir. Bu dezavantajlar, otonom otomobil teknolojisinin hala gelişmekte olduğunu ve birçok karmaşık sorunun ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bu sorunların birçoğu, teknolojinin olgunlaşması ve daha fazla deneyim kazanılmasıyla zamanla çözülebilir (Nennioğlu ve Köroğlu, 2018).

Altyapı gereksinimleri, otonom otomobillerin etkin bir şekilde çalışabilmesi için önemlidir. Yolların uygun bir şekilde işaretlenmesi, trafik işaretlerinin algılanabilir olması, güncel haritaların bulunması gibi faktörler, araçların güvenli seyahatini sağlamak adına kritik öneme sahiptir (Gürsoy, 2023). Ayrıca, güçlü bir bulut altyapısı ve veri yönetimi, araçların ürettikleri ve işledikleri büyük veri miktarını yönetmek için gereklidir.

Otonom otomobillerin gelecekte daha yaygın bir şekilde kullanılması beklenirken, teknolojik güvenlik ve veri gizliliği sorunları, hukuki düzenlemelerin eksikliği, kullanıcı eğitimi ve kabulü, altyapı gereksinimleri gibi bir dizi sorunun üstesinden gelinmesi gerekmektedir. Nitekim, teknolojik güvenlik ve veri gizliliği, otonom otomobillerin karşılaştığı başlıca endişeler arasında yer almaktadır. Bu araçlar, karmaşık bir sensör, yazılım ve iletişim ağı kullanarak çalışırken, siber saldırılara karşı savunmasız olabilirler. Ayrıca, araçlar çevrelerini sürekli izleyerek büyük miktarda veri toplarlar, ancak bu verilerin güvenliği ve gizliliği konusunda endişeler bulunmaktadır (Özarpa vd., 2021). Ayrıca, hukuki düzenlemelerin yetersizliği veya olmaması ve belirsizlik, otonom otomobillerin trafikteki rolü, sorumluluk dağılımı ve kullanım şartları konusunda belirsizlik yaratmaktadır. Bu araçlarla ilgili trafik yasaları ve düzenlemelerin belirlenmemesi, gelecekteki kazalarda sorumluluk konusunda belirsizlik yaratmaktadır.

2.2.2. Otonom Otomobilleri Satın Alma ve Kullanma Tercihini Etkileyen Faktörler

Otonom otomobillerin popülerliği arttıkça ve dünya genelinde otonom otomobillerin yaygın kullanımı için çalışmalar hız kazanmaktadır. Fakat otonom otomobillerin tamamen yeni bir teknoloji olması birçok konuda belirsizlikleri de beraberinde getirmiştir. Otonom otomobillerin güvenli ve etkili çalışmasını etkileyen fiziksel ve dijital altyapı gereksinimleri ve bunlar için gereken yüksek yatırımlar da özellikle bu belirsizliklerin çözümlenmesi noktasında yetkilileri, yatırımcıları ve üreticileri oldukça ilgilendiren bir konudur. Bu yüzden otonom otomobillerin ne derece benimseneceği ve bunu etkileyen faktörler geçtiğimiz on yılda yoğunlukla araştırılan bir konu olmuştur.

Haboucha vd. (2017), bireylerin otonom araç sahibi olma ve kullanma kararlarındaki motivasyonlarını inceleyerek, otonom araç uzun vadeli seçim kararları için bir model geliştirmişlerdir. Doğrulayıcı Faktör Analizi sonucunda, bireylerin tutumlarını tanımlayan beş ilgili gizli değişken belirlenmiştir: teknoloji ilgisi, çevresel kaygı, sürüş keyfi, toplu taşıma tutumu ve otonom araç yanlısı düşünceler. Bireyin ve otonom aracın özelliklerinin kullanım ve otonom araç kabulü üzerindeki etkileri, panel etkilerini dikkate alan logit kernel modelini içeren rastgele fayda modelleri aracılığıyla ölçülmüştür. Sürüş keyfi, çevresel kaygı ve otonom araç yanlısı tutum otom araç seçim kararını tahmin etmede anlamlı bulunmuştur. Ayrıca, tutumsal değişkenlerin etkilerinin çok önemli olduğu ve gelecekteki seçim kararlarını değiştirmek için eğitim kampanyaları yoluyla etkilenebileceği sonucuna ulaşılmışlardır.

Jing vd. (2020), otonom araçların kabulünü etkileyen faktörleri sistematik literatür taraması yöntemiyle araştırmışlardır. Otonom araç kabulünü davranış teorisiyle açıklayan çalışmalarını eleedikleri araştırmalarında, otonom araç kabulünü etkileyen en önemli faktörlerin sırasıyla; güvenlik, performans-fiyat değeri, hareketlilik, seyahat süresinin değeri, sembolik değer ve çevre dostu olduğunu ortaya koymuşlardır.

Topolšek vd., (2020), çevrimiçi anket uygulaması ile topladıkları verilerle ulaştıkları araştırma bulgularına göre, otonom araç satın alma niyeti ile güvenlik, alıcının yaşı, eğitim düzeyi, algılanan sosyal etki, kaygı ve beklenen performans anlamlı olarak ilişkili bulunmuştur.

Rahman ve Thill (2024), ABD’de yaşayan bireylerin otonom araçlar hakkındaki algı ve görüşleri ile otonom araç satın alma ve kullanmaya yönelik davranışsal niyetlerini etkileyen temel faktörleri araştırmışlardır. Yapısal Eşitlik Modeli’nin (SEM) kullanılan çalışmada, birçok kişinin zaten otonom araçların farkında olduğunu, ayrıca otonom araçlarla seyahat etmenin keyifli, güvenli ve etkili olduğunu düşündüklerini ortaya koymuşlardır. Buna karşın, bazı bireylerin çocuklarını taşımaları için sürücüsüz bir otonom araca güvenmediklerini belirtmişlerdir. SEM’den elde edilen sonuçlar, çalışma çağındaki yetişkinlere sahip olmanın, çocuk sahibi olmanın, hane gelirinin, kişi başına düşen gelirin ve eğitim düzeyinin otonom araç satın alma niyetiyle pozitif yönde olumlu ilişkili olduğunu göstermiştir. Bu çalışma ile, aile yapısı ve psikolojik faktörlerin (algılanan keyif, yararlılık ve güvenlik vb.) otonom araç satın alma niyetinin en etkili faktörleri olduğunu ve inşa edilmiş çevre, ulaşım ve diğer sosyoekonomik faktörlerden daha etkili olduğunu bulmuşlardır. Ayrıca, otonom araçlar hakkında önceden bilgi sahibi olma ve elektrikli araç deneyimi bulunmanın söz konusu araçları satın alma eğilimini arttırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Bu bölümde araştırmanın amacı, soru ve hipotezleri, araştırmanın yöntemi, evren ve örnekleme, veri analiz yöntemleri ile araştırmanın varsayım ve sınırlılıklarından bahsedilmektedir.

3.1. Araştırmanın Amacı, Soru ve Hipotezleri

Bu araştırmanın temel amacı katılımcıların elektrikli araç veya otonom araç satın alma niyeti ile katılımcıların kişisel tutum ve görüşleri ve araç teknolojisi/özellikleri arasındaki potansiyel ilişkiyi ortaya koymaktır. Bu kapsamda temel araştırma soruları ve bu soruların yanıtına ulaşmak adına test edilecek olan hipotezler aşağıda verilmiştir.

S1: Elektrikli/otonom araçların teknik ve fiziksel özellikleri ile katılımcıların elektrikli/otonom araç satın alma niyetleri arasında bir ilişki var mı?

H1: Hızlanma ve keyifli sürüş imkanlarının olması bireylerin elektrikli otomobil satın alma niyetini pozitif yönde ve istatistiki olarak anlamlı yönde etkiler.

H2: Gürültüsüz sürüş imkanı bireylerin elektrikli otomobil satın alma niyetini pozitif yönde ve istatistiki olarak anlamlı yönde etkiler.

H3: Sürüş menzilleri ve şarj özellikleri bireylerin elektrikli otomobil satın alma niyetini pozitif yönde ve istatistiki olarak anlamlı yönde etkiler.

H4: Elektrikli otomobillerin sundukları araç içi alan bireylerin elektrikli otomobil satın alma niyetini pozitif yönde ve istatistiki olarak anlamlı yönde etkiler.

H5: Elektrikli otomobillerin sundukları güvenlik bireylerin elektrikli otomobil satın alma niyetini pozitif yönde ve istatistiki olarak anlamlı yönde etkiler.

H6: Elektrikli otomobillerin sundukları çevre dostu özellikleri bireylerin elektrikli otomobil satın alma niyetini pozitif yönde ve istatistiki olarak anlamlı yönde etkiler.

S2: Katılımcıların kişisel tutum ve görüşleri ile elektrikli/otonom araç satın alma niyetleri arasında bir ilişki var mı?

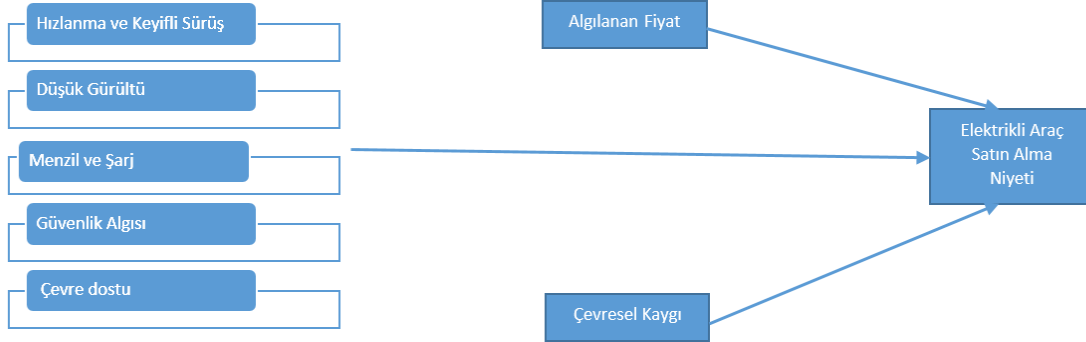
H7: Elektrikli otomobillerin sundukları fiyat değeri bireylerin elektrikli otomobil satın alma niyetini pozitif yönde ve istatistiki olarak anlamlı yönde etkiler.

H8: Kişilerin yaşadığı çevresel kaygılar ile kişilerin elektrikli otomobil satın alma niyetleri arasında olumlu ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişki vardır.

H9: Otonom araçlar hakkında olumlu görüşlere sahip olma bireylerin otonom otomobil satın alma niyetini pozitif yönde ve istatistiki olarak anlamlı yönde etkiler.

H10: Otonom araçlar hakkında endişeli görüşlere sahip olma bireylerin otonom otomobil satın alma niyetini negatif yönde ve istatistiki olarak anlamlı yönde etkiler.

Şekil 1. Elektrikli Otomobilleri Satın Alma Niyetini Etkileyen Faktörler Araştırma Modeli

Şekil 3. Otonom Otomobilleri Satın Alma Niyetini Etkileyen Faktörler İçin Araştırma Modeli

3.2. Araştırma Evreni, Örneklem ve Verilerin Toplanması

Araştırma evrenini Ankara ilinde yaşayan 18 yaş üstünde bireyler oluşturmaktadır. 2023 yılı Ankara toplam nüfusu TÜİK verilerine göre 5.503.482, 18 yaş üstü nüfus 4.283.428'dir (TÜİK, 2024c). Bu yaş grubunda kişi sayısının fazlalığı nedeni ile örneklem seçilmiştir. Çalışmanın uygulanabilirliği açısından, örnekleme yöntemi olarak kolayda örneklemi tercih edilmiştir. Gürbüz ve Şahin (2018) tarafından hazırlanan, farklı evrenler için kabul edilebilir asgari örneklem büyüklüğü tablosundan faydalanılarak çalışmanın amacına uygun örneklem büyüklüğü %95 güven aralığında 384 kişi olarak belirlenmiştir.

Araştırmada veri toplama aracı olarak anket yöntemi uygulanmıştır. Anket soruları hazırlanırken, daha önce çeşitli araştırmacılar tarafından geliştirilmiş ve geçerlilik ile güvenilirlikleri test edilmiş soru ve ölçeklere yer verilmiştir. Bu araştırmada, katılımcılara elektrikli ve otonom otomobiller için ayrı olarak hazırlanmış iki farklı ankette oluşun sorular sorularak, satın alma niyetlerini etkileyen faktörler saptanmaya çalışılmıştır.

Araştırmada kullanılan elektrikli otomobillere yönelik sorular, Kocagöz ve İğde (2022) tarafından geliştirilip uyarlanan toplam 38 ifadeden oluşmaktadır. Ölçek dokuz boyuta (hızlanma ve keyifli sürüş, düşük gürültü, menzil ve şarj, araçtaki alan, güvenlik, çevre dostu, algılanan fiyat değeri, çevresel kaygı ve satın alma niyeti) sahiptir. Otonom otomobillere ilişkin olarak, 3 boyut ve 19 ifadeden oluşun yapı, Kaynaklar (2022) çalışmasından uyarlanarak hazırlanmıştır.

Anketin birinci bölümünde katılımcılar hakkında genel bilgileri içeren sorulara yer verilmiştir. Aynı zamanda genel olarak katılımcıların araç kriterlerine verdikleri önem derecelerini anlamak için 8 sorudan oluşun bir bölüm de yer almaktadır. Ankete başlamadan önce 20 kişiye pilot uygulama yapılmış, anlaşılmayan sorular düzeltilmiş ve Atılım Üniversitesi Bilimsel İnsan Araştırmaları Etik Kurulu'nun 29.11.2023 tarihli ve 614.01.02-127 sayılı kararı ile onay alınmıştır. Anketler, çevrimiçi platformda (Google Formlar) oluşturulmuştur. Anket formunun linki çeşitli sosyal medya platformları kullanılarak katılımcılarla paylaşılmıştır.

3.3. Verilerin Analizi

Anket formunda yer alan, katılımcıların elektrikli otomobil ve otonom otomobillere yönelik değerlendirmeleri sırasıyla **Tablo 1** ve **Tablo 2**'de sunulmuştur. Bu tablolarda sunulan ölçeklerin iç tutarlılığını test etmek için

Cronbach's Alpha (α) testi uygulanmıştır. Elektrikli otomobiller ile ilgili her boyut için iç tutarlılık katsayıları şu şekildedir: Hızlanma ve keyifli sürüş ($\alpha=0,867$), düşük gürültü ($\alpha=0,704$), menzil ve şarj ($\alpha=0,771$), araçtaki alan ($\alpha=0,669$), güvenlik ($\alpha=0,811$), çevre dostu ($\alpha=0,441$), algılanan fiyat ($\alpha=0,733$), çevresel kaygı ($\alpha=0,888$), satın alma niyeti ($\alpha=0,953$). Otonom otomobiller ile ilgili her boyut için iç tutarlılık katsayıları ise: Olumlu ifadeler ($\alpha=0,889$), endişeli ifadeler ($\alpha=0,883$) ve satın alma niyeti ($\alpha=0,456$) olarak bulunmuştur. Fakat otonom otomobil satın alma niyeti için kullanılan ifadeler tamamen farklı koşullar altındaki satın alma niyetini ifade ettiğinden ayrı ayrı değerlendirilecektir. Genel kural 0,7 ve üzeri α değerinin kabul edilebilir olduğudur. "Çevre dostu" boyutu altında bulunan "Elektrikli araçların kullanılmasının çevredeki kirliliği azaltmadığı görüşümdedir." ifadesi bu ölçeğin iç tutarlılığını bozduğu için analizden çıkarılmıştır. Ayrıca α katsayısı 0,7 değerinin altında bulunan "araçtaki alan" boyutu analizden çıkarılmıştır.

Tablo 1. Elektrikli Araçlar ile İlgili Kullanılan Ölçekler, Katılımcıların Görüşleri ve İç Tutarlılık Katsayıları

Boyut		\bar{x}	σ	α
Hızlanma ve keyifli sürüş	Elektrikli araçların kısa bir sürede yüksek hızlara ulaşmasını tatmin edici bir durum olarak algılıyorum.	3,812	1,033	0,867
	Anında hızlanmanın, elektrikli araçlarda sürüş konforunu artırdığını düşünüyorum.	3,638	1,099	
	Elektrikli araçların çabuk hızlanma özelliği hoşuma gider.	3,669	1,078	
	Elektrikli araç kullanmak beni heyecanlandırır.	3,695	1,064	
Düşük gürültü	Elektrikli araçlarda motor gürültüsünün olmamasının sürüş keyfini azalttığını düşünüyorum.	2,500	1,458	0,704
	Elektrikli araçların düşük ses ortamından hoşlanmam.	1,857	1,051	
	Elektrikli araçların düşük ses ortamını hoş olarak algılıyorum.	4,010	1,098	
	Elektrikli araçların gürültüsüz olması nedeniyle sürüş tarzımı değiştirmem gerekir.	2,932	1,342	
	Elektrikli araçlarda motor gürültüsünün olmamasını karayolu trafiği için tehlikeli buluyorum.	2,630	1,294	
	Elektrikli araçlarda motor gürültüsünün olmamasını yayalar açısından tehlikeli buluyorum.	3,328	1,238	
Motor gürültüsünün olmamasının, sürüşü zorlaştırabileceğini düşünüyorum.	2,255	1,199		
Menzil ve şarj	Elektrikli araçları şarj etmenin yakıt doldurmaktan daha uzun sürmesini sorun olarak görmüyorum.	2,505	1,367	0,771
	Elektrikli araçları şarj etme eylemi günlük hayatımda problem oluşturmayacaktır.	2,471	1,209	
	Elektrikli araçların menzilin sınırlı olması beni rahatsız ediyor.	3,966	1,122	
	Elektrikli araçların menzilin tatmin edici buluyorum.	2,451	1,067	
	Elektrikli araçların menzili, günlük yaşamımdaki ihtiyaçlarım için yeterlidir.	3,211	1,054	
Elektrikli araçların menzilin sınırlı olması, beni kısıtlanmış hissettirir.	3,879	0,990		
Araçtaki alan	Elektrikli araçların sunduğu alan benim için yeterlidir.	3,617	1,076	0,669
	Elektrikli araçlardaki bagaj alanını yetersiz buluyorum.	2,740	1,073	
	Elektrikli araçların sunduğu alan, ihtiyacımı karşılar.	3,609	0,907	
Güvenlik	Bir elektrikli araçta, elektrikli olmayan (muadili) bir araçta olduğu kadar güvende olurum.	3,615	1,058	0,811
	Elektrikli araç kullanırken kendimi güvende hissetmem.	2,229	1,062	
	Elektrikli araçların gereken güvenliği sağladığını düşünüyorum.	3,586	1,071	
	Elektrikli araçlardaki yeni teknolojiye güveniyorum.	3,833	0,927	
Elektrikli araçları güvenilir olarak görüyorum.	3,7734	0,884		
Çevre dostu	Elektrikli araçların kullanılmasının çevredeki kirliliği azaltmadığı görüşümdedir.	2,888	1,523	0,441
	Elektrikli araçları çevre dostu görüyorum.	4,122	1,021	
	Geleneksel içten yanmalı motora sahip bir aracı, elektrikli bir araçla değiştirerek çevreyi koruyabilirim.	3,876	1,127	
Algılanan fiyat	Elektrikli araçlar uygun fiyatlıdır.	2,517	0,980	0,733
	Elektrikli araçlar iyi bir değere sahiptir.	3,417	0,871	
	Elektrikli araçların fiyat-değer ilişkisi makuldür.	3,042	0,876	

Boyut		\bar{x}	σ	α
Çevresel kaygı	Son yıllarda çevre sorunlarının giderek daha ciddi hale geldiğini düşünüyorum.	4,366	0,878	0,888
	Sürdürülebilir kalkınma için insanoğlunun doğa ile uyum içinde yaşaması gerektiğini düşünüyorum.	4,516	0,797	
	Kıt olan doğal kaynakları tükenmekten kurtarmak için yeterince şey yapmadığımızı düşünüyorum.	4,359	0,862	
	Bireylerin çevreyi korumakla yükümlü olduklarını düşünüyorum.	4,536	0,742	
Satın alma niyeti	Gelecekte elektrikli araç satın alma isteğim var.	3,958	1,052	0,953
	Gelecekte elektrikli araç satın almayı düşünüyorum.	3,931	1,037	
	Gelecekte elektrikli araç satın alacağım.	3,745	1,042	

Tablo 2. Otonom Araçlar ile İlgili Kullanılan Ölçekler ve Katılımcıların Görüşleri

Boyut		\bar{x}	σ	α
Olumlu	Otonom araç kullanmak benim güvenliğimi artırır.	3,189	1,092	0,889
	Otonom araçlar benim sürüş ihtiyacımı karşılamakta faydalı olacaktır.	3,287	1,053	
	Otonom araçlar yaşlı, hasta ve engelli bireyler için şoför gerektirmemesi sebebiyle ulaşım ihtiyaçlarının tam olarak karşılanmasını sağlayacaktır.	3,904	0,961	
	Otonom araçlar trafikte düzeni sağlayarak trafik sıkışıklıklarının önüne geçecektir.	3,529	0,998	
	Otonom araçların diğer araçlar ile haberleşmesi kazaların önüne geçecektir.	3,756	,906	
	Sürüş konforu ve güvenliğimi artıracaktır.	3,782	0,935	
	Sürüş sırasında zaman tasarrufu sağlayacaktır.	3,670	1,008	
	Yakıtı verimli kullanacak ve çevre dostu olacaktır.	4,024	0,850	
	Otonom araç kullanmak benim güvenliğimi artırır.	3,189	1,092	
	Otonom araçlar benim sürüş ihtiyacımı karşılamakta faydalı olacaktır.	3,287	1,053	
	Otonom araçlar yaşlı, hasta ve engelli bireyler için şoför gerektirmemesi sebebiyle ulaşım ihtiyaçlarının tam olarak karşılanmasını sağlayacaktır.	3,904	0,961	
	Otonom araçlar trafikte düzeni sağlayarak trafik sıkışıklıklarının önüne geçecektir.	3,529	0,998	
	Otonom araçların diğer araçlar ile haberleşmesi kazaların önüne geçecektir.	3,756	0,906	
	Sürüş konforu ve güvenliğimi artıracaktır.	3,782	0,935	
Sürüş sırasında zaman tasarrufu sağlayacaktır.	3,670	1,008		
Yakıtı verimli kullanacak ve çevre dostu olacaktır.	4,024	0,850		
Endişeli	Sürücü kontrolüne izin vermeyen otonom araçlar beni endişelendirir.	3,492	1,134	0,883
	Sürücüsüz araç güvenliğinin dışarıdan müdahale ile ihlal edilmesi (Bilgisayar Korsanlığı) beni endişelendirir.	3,795	1,073	
	Sürücüsüz araçların beklenmedik durumlarla karşılaşması beni endişelendirir.	3,864	0,991	
	Araçın olumsuz hava koşullarından olumsuz etkilenmesi beni endişelendirir.	3,898	1,032	
	Veri gizliliğinin ihlal edilmesi beni endişelendirir.	3,878	1,093	
	Sürücüsüz araçların insan sürücüler kadar efektif sürüş deneyimi sağlayamaması beni endişelendirir.	3,641	1,113	
	Sürücüsüz araç kullanmayı öğrenmek beni endişelendirir.	3,247	1,157	
	Yol ve trafik kurallarının otonom araçlara uygun olarak yapılmış olmaları beni endişelendirir.	3,106	1,196	
Kullanıcı için yasal sorumlulukların belli olmaması beni endişelendirir.	3,636	1,047		
Satın alma niyeti	Gelecekte otonom araç satın alma isteğim var.	3,054	1,163	0,456
	Gelecekte olası sağlık problemleri, yaşlılık ve araç sürmeye engel durumların ortaya çıkması durumunda otonom araç satın almayı düşünürüm.	3,957	0,976	

Bu araştırmanın temel amacı Türkiye’de elektrikli otomobil ve otonom otomobil satın alma niyetini etkileyen faktörleri anlamak olarak belirlenmiştir ve iki ayrı model oluşturulmuştur. Bağımlı değişkenler katılımcıların ankette yer alan elektrikli/otonom otomobil satın alma niyeti boyutlarına dayanarak belirlenmiştir. Çalışmada yer alan değişkenler için normallik testleri uygulanmış, araç alanı soruları hariç tüm soruların normal dağılım

gösterdiği tespit edilmiştir. Araç alanı soru seti güvenilirlik hesaplamaları neticesinde modelin iç tutarlılık katsayısı değerini düşürdüğünden model dışında bırakıldığı için normal dağılım hesaplamasına gerek kalmamıştır. Verilerin analizinde aşağıdaki çoklu regresyon modeli kullanılmıştır:

$$Y_i = \alpha + \sum_k X_{ik} \beta_k + \sigma_i \quad (1)$$

Y_i katılımcı i 'nin elektrikli/otonom otomobil satın alma niyetini temsil eder. σ_i her katılımcı i için hata terimidir. X her katılımcı i için β katsayılı k 'nci bağımsız değişkeni temsil eder. Bağımsız değişkenler katılımcının sosyoekonomik ve demografik özellikleri ile katılımcıların elektrikli/otonom otomobiller hakkındaki görüşleri, tecrübeleri ve bilgi seviyeleridir. Ayrıca, analizlere dahil edilen bağımsız değişkenler çoklu doğrusallık için test edilmiş ve değişkenler arasında çoklu doğrusallık olmadığı ($vif < 5$) tespit edilmiştir (Mason ve Perreault, 1991).

3.3. Araştırmanın Varsayımları ve Sınırlılıkları

Bu araştırma Ankara ilinde yaşayan ve araştırmaya gönüllü katılım sağlayan 18 yaş üstü bireylere yöneltilen anket sorularına verilen cevaplar ile sınırlıdır. Bu araştırmaya katılan bireylerin anket sorularını tarafsız ve samimi olarak cevaplandıkları varsayılmaktadır.

4. BULGULAR

4.1. Tanımlayıcı İstatistikler

Tablo 3'te sunulan çalışmaya katılan katılımcıların kişisel özelliklerine bakıldığında çoğunluğu kadın katılımcılar oluşturmaktadır (%56,5). Katılımcıların büyük kısmı 25-34 (%41,4) ve 35-44 (%47,4) yaş gruplarında bulunmaktadır. Eğitim düzeyi genellikle lisans ve üzeri seviyededir (%93) ve çoğunluk mevcut bir işte çalışmaktadır (%93). Ankete katılan kişilerin hane gelir seviyelerine bakıldığında katılımcıların %58'inin hane gelirinin 50.001 TL ve üzeri olduğu gözlemlenmektedir. Katılımcılar arasında otomobil sahiplik oranı yüksek olup (%85,7), yakıt türüne göre en çok tercih edilen benzinli araçlardır (%41,9). Buna karşılık elektrikli otomobil sahipleri katılımcıların %1'ini oluşturmaktadır. İki otomobil teknolojisi için de büyük oranda katılımcının bilgi seviyesi orta düzey ve altındadır. Katılımcıların yaklaşık %20'sinin elektrikli otomobil kullanma tecrübesi bulunurken hiçbirinin otonom otomobil kullanma tecrübesi yoktur.

Tablo 3. Katılımcıların Sosyoekonomik ve Demografik Özellikleri

Katılımcıların özellikleri	Katılımcı sayısı: 384	(%)
Cinsiyet	Kadın	56,5
	Erkek	43,5
Yaş grubu	18-24	3,9
	25-34	41,4
	35-44	47,4
	45+	7,3
Eğitim durumu	Lise	6,3
	Önlisans	0,8
	Lisans	58,1
Çalışma durumu	Lisansüstü	34,9
	Çalışmıyor	3,4
	Çalışıyor	93
Hane gelir grubu	Emekli	3,6
	11.500 TL ve altı	1,6
	11.500 TL-20.000 TL	1,8
	20.001 TL-30.000 TL	8,4
	30.001 TL-40.000 TL	16,7
	40.001 TL-50.000 TL	13
50.001 TL ve üzeri	58,5	

Katılımcıların özellikleri	Katılımcı sayısı: 384	(%)
Otomobil sahipliği	Var	85,7
	Yok	14,3
Elektrikli otomobil kullanma tecrübesi	Var	20,83
	Yok	79,17
Elektrikli otomobiller hakkındaki bilgi düzeyi	Bilgim yok	21,35
	Az bilğim var	20,83
	Orta düzeyde bilğim var	41,41
	İyi derecede bilğim var	9,64
	Çok bilğim var	6,77
Otonom otomobil kullanma tecrübesi	Var	-
	Yok	100
Otonom otomobiller hakkındaki bilgi düzeyi	Bilgim yok	39,32
	Az bilğim var	22,40
	Orta düzeyde bilğim var	26,04
	İyi derecede bilğim var	8,33
	Çok bilğim var	3,91

Tablo 4 katılımcıların otomobillerde önem verdikleri kriterleri göstermektedir. Katılımcılar en çok önemi otomobillerin güvenlik düzeyi ($\bar{x}=4,70$) ve fiyatına ($\bar{x}=4,69$) verirken, otomobilin markası ($\bar{x}=3,80$) ve kategorisini ($\bar{x}=3,67$) diğer kriterlere göre daha az önemli bulmaktadırlar.

Tablo 4. Otomobil Kriterlerine Verilen Önem

Kriter	Hiç önemli değil	Önemli değil	Orta düzeyde önemli	Önemli	Çok önemli	\bar{x}	n
Yakıt tüketimi	1,82	4,17	10,68	25,78	57,55	4,33	384
Dış görünüm	1,05	-	18,46	28,61	51,71	4,30	381
İç alan/bagaj	1,82	6,25	19,01	31,77	41,15	4,04	384
Fiyat	1,05	-	6,04	14,44	78,48	4,69	381
Güvenlik düzeyi	1,04	1,04	2,86	16,93	78,13	4,70	384
Marka	3,91	5,73	23,96	39,58	26,82	3,80	384
Yakıt türü	1,82	3,39	21,35	30,21	43,23	4,10	384
Araç kategorisi	1,82	10,16	33,59	28,13	26,30	3,67	384

4.2. Hipotezlerin Test Edilmesi ve Sonuçları

Tablo 5 ve Tablo 6 sırasıyla katılımcıların elektrikli otomobil ve otonom otomobillerle ilgili değerlendirmeleri ve bunları satın alma niyetleri arasındaki ilişkiyi anlamak amacıyla yapılan korelasyon analizi sonuçlarını sunmaktadır. Tablo 5'te sunulan sonuçlara göre elektrikli otomobil satın alma niyetiyle katılımcıların elektrikli otomobillere yönelik değerlendirmeleri arasında %95 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir korelasyon olduğu gözlemlenmektedir. Tablo 6'da sunulan sonuçlara göre ise katılımcıların otonom otomobillerle ilgili olumlu düşünceleri otonom otomobil satın alma niyetleriyle istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde ilişkililikten, otonom otomobillerle ilgili endişeleri negatif olarak bağlantılıdır.

Tablo 5. Elektrikli Otomobiller İçin Korelasyon Analizi Sonuçları

	(SAN)	(H)	(DG)	(M)	(G)	(ÇD)	(FA)	(ÇS)
Satın alma niyeti (SAN)	1							
Hızlanma (H)	0,278*	1						
Düşük gürültü (DG)	0,171*	0,204*	1					
Menzil (M)	0,301*	0,378*	0,316*	1				
Güvenlik (G)	0,262*	0,367*	0,191*	0,591*	1			
Çevre dostu (ÇD)	0,401*	0,204*	0,137*	0,351*	0,250*	1		
Fiyat algısı (FA)	0,260*	0,308*	0,128*	0,355*	0,427*	0,225*	1	
Çevre sorunları (ÇS)	0,253*	0,253*	0,021	0,238*	0,253*	0,338*	0,047	1

* p<0,05.

Tablo 6. Otonom otomobiller için korelasyon analizi sonuçları

	(SAN)	Olumlu	Endişeli
Satın alma niyeti (SAN)	1		
Olumlu	0,541*	1	
Endişeli	-0,204*	-0,223*	1

* p<0,05.

Katılımcıların elektrikli otomobil ve otonom otomobil satın alma niyeti çoklu regresyon yöntemi ile modellenmiş ve sonuçlar sırasıyla Tablo 7 ve Tablo 8’de sunulmuştur. Tablo 7’de sunulan sonuçlara göre, erkek katılımcıların kadın katılımcılara göre elektrikli otomobil satın alma niyeti daha fazladır. Eğitim, çalışma durumu, hane geliri ve daha önce elektrikli otomobil kullanma tecrübesi olmasının katılımcıların elektrikli otomobil satın alma niyetiyle istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkisi bulunmamıştır. 35-44 yaş grubunda olan katılımcıların elektrikli otomobil satın alma niyetleri daha fazladır. Elektrikli otomobil sürme tecrübesine sahip olmanın elektrikli otomobil satın alma niyetine istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamıştır. Katılımcıların, sosyoekonomik ve demografik özellikleri kontrol edildikten sonra, kullanıcıların elektrikli otomobiller ile ilgili görüşleri ve elektrikli otomobil satın alma niyetleri tablonun alt kısmında verilmiştir. Buna göre düşük gürültü, çevre dostu, fiyat algısı ve çevre sorunları faktörleri elektrikli otomobil satın alma niyetiyle istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif ilişkililikten, diğer faktörler ile istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Dolayısıyla H2, H6, H7 ve H8 hipotezleri doğrulanırken, H1, H3 ve H5 hipotezleri reddedilmiştir.

Tablo 7. Elektrikli Otomobil Satın Alma Niyeti Çoklu Regresyon Modeli Sonuçları

Bağımsız değişken: Elektrikli otomobil satın alma niyeti	Katsayı	Standart sapma	t
Cinsiyet: Referans grup “Kadın”			
Erkek	0,453***	0,098	4,60
Yaş: Referans grup “18-24 Yaş”			
25-34 Yaş	0,152	0,222	0,68
35-44 Yaş	0,443*	0,228	1,94
45 ve üzeri	-0,354	0,367	-0,96
Eğitim: Referans grup “Lise”			
Lisans	-0,122	0,252	-0,56
Lisansüstü	-0,249	0,267	-0,99
Çalışma durumu: Referans grup “Çalışıyor.”			
Çalışmıyor	0,144	0,258	0,56
Emekli	0,086	0,465	0,19

Hane geliri: Referans grup "11.500 TL ve altı."	Katsayı	Standart sapma	t
11.501-20.000 TL	0,364	0,535	0,68
20.001-30.000 TL	-0,238	0,384	-0,62
30.001-40.000 TL	-0,232	0,364	-0,64
40.001-50.000 TL	-0,134	0,366	-0,37
50.001 TL ve üzeri	-0,251	0,349	-0,72
Elektrikli otomobil sürme tecrübesi: Referans grup "Yok."			
Var	-0,153	0,112	-1,37
Elektrikli otomobil hakkında bilgi seviyesi: Referans grup "Bilgim yok."			
Az bilgim var.	-0,511***	0,145	-3,52
Orta düzey bilgim var.	0,087	0,139	0,63
Bilgim var.	-0,042	0,192	-0,22
Çok bilgim var.	0,429*	0,225	1,91
Elektrikli otomobil hakkındaki görüşler			
Hızlanma ve keyifli sürüş	-0,032	0,057	-0,57
Düşük gürültü	0,200***	0,066	3,02
Menzil	0,032	0,096	0,33
Güvenlik	0,137	0,097	1,42
Çevre dostu	0,165***	0,052	3,14
Fiyat algısı	0,262***	0,074	3,55
Çevre sorunları	0,334***	0,072	4,62
Sabit	0,654	0,615	1,06
N (Gözlem sayısı)	345		
R ²	0,42		
Düzeltilmiş R ²	0,37		

* p<0,10, ** p<0,05, *** p<0,01.

Tablo 8’de sunulan sonuçlara göre 45 yaş ve üzeri katılımcıların otonom otomobil satın alma niyeti daha yüksek çıkmıştır. Bununla birlikte yüksek eğitim seviyesine sahip olmak ve emeklilik dahil aktif bir işte çalışmıyor olmak ile otonom otomobil satın alma niyeti arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir ilişki bulunmuştur. Katılımcıların otonom otomobiller hakkındaki olumlu görüşleri beklendiği üzere otonom otomobil satın alma niyetiyle pozitif olarak ilişkilirken, endişelerinin istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Böylece H9 doğrulanırken, H10 reddedilmiştir.

Tablo 8. Elektrikli Otomobil Satın Alma Niyeti Çoklu Regresyon Modeli Sonuçları

Bağımsız değişken: Elektrikli otomobil satın alma niyeti	Katsayı	Standart sapma	t
Cinsiyet: Referans grup "Kadın"			
Erkek	-0,011	0,119	-0,09
Yaş: Referans grup "18-24 Yaş"			
25-34 Yaş	0,217	0,294	0,74
35-44 Yaş	-0,018	0,295	-0,06
45 ve üzeri	0,844*	0,434	1,95
Eğitim: Referans grup "Lise"			
Lisans	-0,681**	0,280	-2,43
Lisansüstü	-0,736**	0,300	-2,45

Çalışma durumu: Referans grup “Çalışıyor.”			
Çalışmıyor	-0,522*	0,302	-1,72
Emekli	-1,625***	0,487	-3,34
Hane geliri: Referans grup “11.500 TL ve altı.”			
11.501-20.000 TL	0,470	0,633	0,74
20.001-30.000 TL	0,577	0,465	1,24
30.001-40.000 TL	-0,233	0,442	-0,53
40.001-50.000 TL	-0,073	0,460	-0,16
50.001 TL ve üzeri	0,132	0,428	0,31
Otonom otomobil hakkında bilgi seviyesi: Referans grup “Bilgim yok.”			
Az bilgim var.	0,316**	0,151	2,09
Orta düzey bilgim var.	0,093	0,141	0,66
Bilgim var.	0,543**	0,211	2,57
Çok bilgim var.	0,207	0,287	0,72
Otonom otomobil hakkındaki görüşler			
Olumlu	0,768***	0,076	10,06
Endişeli	-0,116	0,077	-1,51
Sabit	1,039	0,738	1,41
N (Gözlem sayısı)	354		
R ²	0,40		
Düzeltilmiş R ²	0,37		

* p<0,10, ** p<0,05, *** p<0,01.

5. TARTIŞMA VE SONUÇLAR

Günümüzde hızla gelişen araç teknolojileri arasında elektrikli otomobiller, kısa sürede yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Elektrikli otomobiller, sokaklarda giderek daha sık karşılaşılan bir araç türü olarak öne çıkmaktadır. Özellikle sürdürülebilirlik alanındaki ilerlemeler ve dünyanın yeşil enerjiye geçiş sürecindeki hızlı adımları, hem üreticiler hem de tüketiciler nezdinde farkındalık yaratmıştır. Elektrikli otomobillerin, günümüzün içten yanmalı motorlu geleneksel araçlarına kıyasla birçok avantajı bulunmaktadır. Hızlanma ve sürüş performansları, çevre dostu yapıları, doğaya daha az zararlı gaz salınımı yapmaları, daha ekonomik yakıt seçenekleri sunmaları ve ileri teknolojik özellikleri gibi birçok önemli avantajı mevcuttur. Bununla birlikte, çözülmesi gereken bazı sorunlar da bulunmaktadır. Özellikle menzil kısıtlamaları ve uzun şarj süreleri, teknolojik gelişmelerin devam ettiğini göstermektedir. Gelecek yıllarda bu iki sorunun çözümünün kolaylıkla sağlanması beklenmektedir. Örneğin, bazı otomobil üreticilerinin 1000 km'nin üzerinde menzil sunan modeller geliştirmeye başladıkları gözlemlenmektedir.

Otonom otomobiller, Türkiye'de henüz tam anlamıyla anlaşılammış, deneyimlenmesi sınırlı ve muhtemelen yakın gelecekte yaygınlaşacak bir teknoloji olarak değerlendirilmektedir. Bu araçlar, farklı seviyelerde üretilmekte olup, en üst düzeyde çalışan modelleri trafikte nadiren görülmektedir. Otonom otomobiller, sürücülere kendi teknolojileri sayesinde müdahale gerektirmeden sürüş imkanı sunmaktadır. Gerekli ayarlamalar yapıldığında, kullanıcıları istenilen noktaya müdahale olmaksızın ulaştırabilmektedir. Özellikle yaşlı, engelli ve kronik rahatsızlıkları olan, araç kullanamayan bireyler için önemli bir çözüm sunmaktadır. Uzun yolculuklar, sıkıca şehir içi trafik ve yorgunluk durumlarında avantaj sağlamaktadır. Ayrıca, bu teknolojiler sayesinde daha az yakıt tüketimi, daha doğru yol seçimi ve optimum yolculuk imkanı sunması beklenmektedir. Yaşlı otomobil kullanmaya yetmeyen bireyler için de bir alternatif oluşturmaktadır. Aynı zamanda, çalışan bireyler veya yolculuktan sıkılanlar için çalışma, kitap okuma ve film izleme gibi olanaklar sunarak zamanın daha verimli kullanılmasına katkıda bulunacaktır. Bu çalışmada, bireylerin yeni teknolojiye sahip elektrikli ve otonom otomobillere yönelik bakış açıları ve satın alma niyetleri incelenmiş, bu niyetlere ilişkin anlamlı çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla,

katılımcıların elektrikli ve otonom araçlara yönelik bilgi düzeylerini ölçmek ve satın alma niyetlerini etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla iki ölçekli bir anket uygulanmıştır.

Tablo 3'te sunulan ampirik bulgular, katılımcıların, %20,8'nin daha önce elektrikli otomobil kullandığını, %41,4'nün elektrikli otomobil bilgi düzeylerinin orta düzeyde olduğunu ve daha önce hiç otonom otomobil sürme deneyiminin bulunmadığını %34,3'ünün otonom otomobiller hakkında bilgi düzeylerinin orta ve iyi düzeyde olduğunu göstermiştir. Katılımcıların genel olarak eğitim düzeyinin yüksek olduğu, hane halkı gelirlerinin de orta düzeyde olduğu, çoğunluğun otomobil sahibi olduğu görülmüştür. Elektrikli otomobil deneyimi olanların azımsanmayacak sayıda oldukları ve bilgi düzeylerinin de orta düzeyde olduğu tespit edilmiştir.

Elektrikli otomobillere yönelik satın alma niyetini ölçmek için oluşturulan çoklu regresyon modeli neticesinde; katılımcıların aracın menzil ve şarj özelliklerinin, algılanan fiyat durumunun (Kocagöz ve İğde, 2022) ve çevre sorunlarına olan bakış açılarının (Sang ve Becket, 2015; Karamahmet ve Morgül, 2018; Şaşmaz, 2020; Kocagöz ve İğde, 2022; Smith vd., 2022) elektrikli otomobil satın alma niyetlerine ilişkin pozitif ve anlamlı bir etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Yani bu üç özelliğin katılımcıların satın alma niyetleri etkileyen faktörler olduğu tespit edilmiştir. Fakat hızlanma ve keyifli sürüş, gürtülsüz çalışma, güvenlik ve çevre dostu olmalarına ilişkin verilen yanıtlardan bu 4 faktörün anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmüştür. Bu da, elektrikli araç satın alma niyeti olan katılımcıların menzil ve şarj, fiyat ve çevre sorunları konularını dikkate aldıklarını göstermektedir. Algılanan fiyat, genel olarak tüm araçlar için belirleyici bir faktör olsa da, katılımcıların çevre sorunlarına önem veren bir topluluk olduğu ve araç özellikleri arasında menzil ve şarj konusunun önemli bulunduğu görülmektedir.

Otonom otomobillerin satın alma niyetlerini ölçmek için oluşturulan çoklu regresyon modeli neticesinde ise katılımcıların güvenliği artırma (Topolšek vd., 2020; Jing vd., 2020; Rahman ve Thill, 2024), sürüş keyfi (Rahman ve Thill, 2024), trafikteki düzen, zaman tasarrufu (Jing ve arkadaşları, 2020) ve yakıt verimi sorunlarına olumlu bakış açısının olduğu, ölçekteki bu değişkenlerin otonom araç satın alma niyeti üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğu gözlemlenmiştir. Endişeli soru seti içerisinde yer alan dezavantajların yer aldığı ölçüğe ilişkin verilen yanıtların otonom otomobil satın alma niyeti üzerinde istatistiksel olarak bir etkisinin olmadığı görülmüştür. Buradan çıkarılacak sonuç ise katılımcıların genel olarak otonom otomobillere bakışının olumlu sayılabileceği ve bu soru seti içerisindeki durumların oluşması ile niyetlerinin etkileneceğidir.

Çalışma sonucunda, üretici firmalara elektrikli ve otonom otomobil reklamlarında çevresel faktörlere vurgu yapmanın yanı sıra, tüketicileri fiyatlar ve teknik detaylar konusunda bilgilendirmenin önemli bir fayda sağlayacağı söylenebilir. Ayrıca, hükümetlerin ve işletmelerin elektrikli araçların performansını iyileştirmeye daha fazla odaklanması gerekmektedir. Otoritelerin, elektrikli ve otonom otomobillerin benimsenmesini kolaylaştıracak mali ve mali olmayan teşvik politikaları uygulamasının da faydalı olacağı düşünülmektedir. Sonuç olarak, otonom otomobillerin hayatımızda daha fazla yer alabilmesi için yukarıda belirtilen sorunların çözülmesi gerekmektedir. Dezavantajlarına rağmen, bu teknolojinin büyük bir potansiyele sahip olduğu ve ilerleyen dönemde bu sorunların aşılmasıyla daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanacağı öngörülmektedir. Tüketici davranışının daha derinlemesine anlaşılabilmesi için yeni araştırmaların daha geniş bir popülasyona yapılması ve mevcut çalışmalarını destekleyen, farklı bakış açıları sunan araştırmaların geliştirilmesinin faydalı olacağı değerlendirilmektedir.

Elektrikli ve otonom otomobillerin yaygınlaşması için hükümetler, otomobil üreticileri ve enerji şirketleri arasında iş birliği önemlidir. Kamu şarj istasyonlarının yaygınlaşması, batarya teknolojisinin geliştirilmesi ve mali teşvikler gibi önlemler elektrikli otomobillerin benimsenmesini hızlandırabilmektedir (Özbey, 2020). Ayrıca, otonom otomobiller için uygun yolların ve trafik düzenlemelerinin yapılması, trafiğin yoğun olduğu bölgelerde dezavantajlı ve yaşlı bireyler için çeşitli kolaylıkların sağlanmasıyla, bu araçların kullanımı yaygınlaştırılabilir.

Tüketicilerin araç tercih etmelerinin ardında birçok sebep bulunmaktadır. Ekonomik sebepler (fiyatının uygunluğu), zevkler (markası), piyasadaki araç bulunabilirliği, yedek parça ve bakım ile onarım teknik servislerinin yaygınlığı ve güvenlik gibi nedenlerden dolayı insanlar bir otomobil almaya yönelmektedir (Kocagöz ve İğde, 2022).

Elektrikli otomobiller, sınırlı menzil ve şarj ömürlerinin olması, pillerin şarj süresinin uzun olması, yeterli şarj istasyonlarının olmaması ve mesafenin kısa olması gibi dezavantajları nedeniyle tam olarak yaygınlaşmasa da, çok sayıda avantajı bulunmaktadır. Sıfır emisyonlu çalışarak çevre dostu olması, enerjiden tasarruf sağlaması ve sessiz çalışması gibi yönleriyle popülerliği gün geçtikçe artmaktadır. Otonom otomobillerin her ne kadar şu anda öncelikle geliştirilmesi ve üretimleri çok maliyetli olsa da, daha iyi algılama sistemleri, hızlı tepki verme

yetenekleri ve sürekli gözetim sistemleriyle trafik güvenliğini arttırabilmektedir. Her iki otomobil türündeki sorunların giderilmesiyle birlikte gelecekte yaygın kullanımları olacağı düşünülmektedir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Akış, B. (2013). *İstatistiki yöntemlerle değer belirleme ve değer haritası üretimi - Selçuklu örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Akkaya, S. ve Özbay, H. (2022). Otonom araçların akıllı ulaşım politikaları üzerindeki etkileri. *Akıllı Ulaşım Sistemleri ve Uygulamaları Dergisi*, 5(2), 200-210. <https://doi.org/10.51513/jitsa.1160891>
- Andwari, A. M., Pesiridis, A., Rajoo, S., Martinez-Botas, R. ve Esfahanian, V. (2017). A review of Battery Electric Vehicle technology and readiness levels. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 78, 414-430.
- Bansal, P., Kockelman, K. M. ve Singh, A. (2016). Assessing public opinions of and interest in new vehicle technologies: An Austin perspective. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies*. 67, 1–14.
- Begg, D. (2014). *A 2050 vision for London: What are the implications of driverless transport, transport times, London, UK.* http://www.transporttimes.co.uk/Admin/uploads/64165-transport-times_a-2050-vision-for-london_aw-web-ready.pdf
- Caperello, N. D. ve Kurani, K. S. (2012). Households' Stories of Their Encounters With a Plug-In Hybrid Electric Vehicle. *Environment and Behavior*, 44(4), 493–508. <https://doi.org/10.1177/0013916511402057>
- Casley, S. V., Jardim, A.S. ve Quartulli, A. M. (2013). *A study of public acceptance of autonomous cars, interactive qualifying project, Worcester Polytechnic Institute.* <https://web.wpi.edu/Pubs/E-project/Available/E-project-043013-155601/unre>
- Chatterjee, S., Hadi, A. S. ve Price, B. (2015). *Regression analysis by example*. John Wiley & Sons Inc.
- Choi, J. K. ve Ji, Y. G. (2015). Investigating the importance of trust on adopting an autonomous vehicle. *International Journal of Human-Computer Interaction*. 31(10), 692–702.
- Daziano, R. A., Sarrias, M. ve Leard, B. (2017). Are consumers willing to pay to let cars drive for them? Analyzing response to autonomous vehicles. *Transportation Part C: Emerging Technologies*. 78, 150–164.
- Efe, E., Bek, Y. ve Şahin, M. (2000). *SPSS'te çözümleri ile istatistik yöntemler II*, Sütçü İmam Üniversitesi Rektörlüğü, Yayın NO:10, Kahramanmaraş.
- Egbue, O. ve Long, S. (2012). Barriers to widespread adoption of electric vehicles: An analysis of consumer attitudes and perceptions. *Energy Policy*, 48, 717-729.
- Erdem, C., Şentürk, İ. ve Şimşek, T. (2010). Identifying the factors affecting the willingness to pay for fuel-Efficient vehicles in Türkiye: A case of hybrids. *Energy policy*, 38(6), 3038-3043.
- Fagnant, D. J. ve Kockelman, K. (2015). Preparing a nation for autonomous vehicles: Opportunities, barriers and policy recommendations. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, (77), 167-181.

- Fulton, L., Mason, J. ve Meroux, D. (2017). *Three revolutions in urban transportation: How to achieve the full potential of vehicle electrification, automation, and shared mobility in urban transportation systems around the world by 2050* (No. STEPS-2050).
- Gürbüz, Y. ve Kulaksız, A. A. (2016). Elektrikli otomobiller ile klasik içten yanmalı motorlu otomobillerin çeşitli yönlerden karşılaştırılması. *Gümüşhane Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 6(2), 117-125. <http://dx.doi.org/10.17714/gufbed.2016.06.011>
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayınları.
- Gürsoy, O. (2023). Kamu yönetimi perspektifinden otonom araç teknolojisi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2), 364-386. <https://doi.org/10.53443/anadoluibfd.1148589>
- Haboucha, C. J., Ishaq, R. ve Shiftan, Y. (2017). User preferences regarding autonomous vehicles. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies*, 78, 37-49
- Hamurcu, M., Çakır, E. ve Eren, T. (2021). Kullanıcı perspektifli çok kriterli karar verme ile elektrikli otomobillerde batarya seçimi. *International Journal of Engineering Research and Development*, 13(2), 733-749. <https://doi.org/10.29137/umagd.906805>
- Hawkins, T. R., Singh, B., Majeau-Bettez, G. ve Strømman, A. H. (2013). Comparative environmental life cycle assessment of conventional and electric vehicles. *Journal of Industrial Ecology*, 17(1), 53-64.
- Huang, X. ve Ge, J. (2019). Electric vehicle development in Beijing: an analysis of consumer purchase intention, *Journal of Cleaner Production*, 216, 361-372.
- IEA. (2023). *Global EV Outlook 2023*. <https://www.iea.org/reports/global-ev-outlook-2023> adresinden 5 Nisan 2024 tarihinde alınmıştır.
- İnan, R., Güçkırın, M., Altınışık, Y. E., Tek, S. ve Potuk, M. (2023). Elektrikli araçlar için iyileştirilmiş pasif dengeleme yöntemi ile tasarlanan batarya yönetim sisteminin gerçek-zamanlı uygulaması. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 38(3), 1757-1768. <https://doi.org/10.17341/gazimmfd.938914>
- Jing, P., Xu, G., Chen, Y., Shi, Y. ve Zhan, F. (2020). The determinants behind the acceptance of autonomous vehicles: A systematic review. *Sustainability*, 12(5), 1719.
- Karamehmet, B. ve Morgül, E. (2018). Tüketicilerin elektrikli araç tercihleri: Literatür taraması ve Türkiye’de tanıtımına yönelik öneriler. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (40), 246-260. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.425914>
- Karasar, N. (1984). *Bilimsel araştırma metodu*. Hacetepe Taş Kitapçılık.
- Kaynaklar, H. (2022). *Türkiye'deki araçların otonom seviyelerinin belirlenmesi ve gelecek tahmini* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- Kılınç, T. (2022). Elektrikli Araçlar ve şarj istasyonlarında yangın güvenliği. *Uluslararası Katılımlı Yangın Sempozyumu // 29-30 Eylül 2022*, İzmir, Türkiye.
- Kımıköğlü, B. (2021). Otonom araçların neden olduğu kazalardaki hukuki sorumluluk rejimi. *Adalet Dergisi*, (66), 333-377.

- Kocagöz, E. ve İğde, Ç. S. (2022). Elektrikli araç satın alma niyetini hangi faktörler etkiler? Bir tüketici araştırması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21. Uluslararası İşletmecilik Kongresi Özel Sayısı), 104-120. <https://doi.org/10.33437/ksusbd.1133892>
- Krueger, R., Rashidi, T. H. ve Rose, J. M., (2016). Preferences for shared autonomous vehicles. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies*, 69, 343–355
- Long, J. S. ve Freese, J. (2014). *Regression models for categorical dependent variables using Stata*. Stata Press. Texas.
- Mason, C. H. ve Perreault, W. D. (1991). Collinearity, power, and interpretation of multiple regression analysis, *Journal of Marketing Research*, 28(3), 268-280.
- Nennioğlu, A. K. ve Köroğlu, T. (2018). Otonom otomobillerde hareket planlaması. *Artibilim: Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 1(2), 20-29.
- Özarpa, C., Avcı, İ. ve Kara, S. A. (2021). Otonom araçlar için siber güvenlik risklerinin araştırılması ve savunma metotları. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 31, 242-255. <https://doi.org/10.31590/ejosat.911468>
- Özbey, B. (2020). *Elektrikli otomobiller için kablosuz şarj sistemi tasarımı ve optimizasyonu* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Özbay, H., Közkurt, C., Dalcı, A. ve Tektaş, M. (2020). Geleceğin ulaşım tercihi: Elektrikli otomobiller. *Akıllı Ulaşım Sistemleri ve Uygulamaları Dergisi*, 3(1), 34-50.
- Rahman, M. M. ve Thill, J. C. (2024). Who is inclined to buy an autonomous vehicle? Empirical evidence from California. *Transportation*, 1-34.
- SAE International. (2021). *Surface vehicles recommended practice J3016. Taxonomy and definitions for terms related to driving automation systems for on-road motor vehicles*. <https://www.sae.org/blog/sae-j3016-update> adresinden 15 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.
- Sang, Y. ve Bekhet, H. (2015). Modelling electric vehicle usage intentions: An empirical study in Malaysia, *Journal of Cleaner Production*, 92, 75-83.
- Šare, A., Krajačić, G., Pukšec, T. ve Duić, N. (2015). The integration of renewable energy sources and electric vehicles into the power system of the Dubrovnik region. *Energy, Sustainability and Society*, 5, 1-16. <https://doi.org/10.1186/s13705-015-0055-7>
- Schoettle, B. ve Sivak, M. (2014a). A survey of public opinion about connected vehicles in the U.S., the U.K., and Australia. *2014 International Conference on Connected Vehicles and Expo (ICCVE)* (s. 687–692). Vienna.
- Schoettle, B. ve Sivak, M., (2014b). *A survey of public opinion about autonomous and self-driving vehicles in the U.S., the U.K., and Australia, Technical Report*. The University of Michigan Transportation Research Institute, <https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/108384/103024.pdf?sequence=1&disAllowed=y> adresinden 2 Ağustos 2024 tarihinde alınmıştır.
- Silberg, G., Manassa, M., Everhart, K., Subramanian, D., Corley, M., Fraser, H., Sinha, V. ve Ready, A.W. (2013). *Self-driving cars: Are we ready?*, Technical Report, KPMG.
- Shabanpour, R., Mousavi, S. N. D., Golshani, N., Auld, J. ve Mohammadian, A. (2017). Consumer preferences of electric and automated vehicles. *2017 5th IEEE International Conference on Models and Technologies for Intelligent Transportation Systems (MT-ITS)* Naples, Italy.

- Shabanpour, R., Golshani, N., Shamshiripour, A., Mohammadian, A. K. (2018). Eliciting preferences for adoption of fully automated vehicles using best-worst analysis. *Transportation Research Part C: Emerging Technologies*, 93, 463–478.
- Shladover, S. E. (2018). Connected and automated vehicle systems: Introduction and overview. *Journal of Intelligent Transportation Systems*, 22(3), 190-200.
- Smith, B., Oлару, D., Jabeen, F. ve Greaves, S. (2017). Electric vehicles adoption: Environmental enthusiast bias in discrete choice models. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 51, 290-303.
- Statista. (22 Nisan 2021b). *Projected sales of autonomous vehicles worldwide from 2019 to 2030*. <https://www.statista.com/statistics/1230733/projected-sales-autonomousvehiclesworldwide/#:~:text=Sales%20of%20autonomous%20vehicles%20are,of%20around%2058%20million%20units/> adresinden 5 Haziran 2022 tarihinde alınmıştır.
- Şaşmaz, O. (2020). *Tüketicilerin elektrikli otomobil kullanımına yönelik tutumları üzerine bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Bahçeşehir Üniversitesi.
- Şengül, S. ve Pusa, S. (2019). TR62 (Adana–Mersin) bölgesinde alternatif yakıtlı otomobil satın alma istekliliğinin incelenmesi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 17, 297-305.
- Tengilimoğlu, O., Wadud, Z. ve Carsten, O. (2023). Infrastructure requirements for the safe operation of automated vehicles: Opinions from experts and stakeholders. *Transport Policy*, 133, 209-222.
- Topolšek, D., Babić, D., Babić, D. ve Cvahte Ojsteršek, T. (2020). Factors influencing the purchase intention of autonomous cars. *Sustainability*, 12(24), 10303.
- TÜİK. (2024a). *Motorlu kara taşıtları, Aralık 2023*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Motorlu-Kara-Tasitlari-Aralik-2023-49432> adresinden 24 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.
- TÜİK. (2024b). *Motorlu kara taşıtları, Ekim 2024*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Motorlu-Kara-Tasitlari-Ekim-2024-53461> adresinden 11 Ocak 2025 tarihinde alınmıştır.
- TÜİK. (2024c). *Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi sonuçları, 2023*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2023-49684> adresinden 11 Ocak 2025 tarihinde alınmıştır.
- Underwood, S. E., Marshall, S. ve Niles, J. (2014). *Automated, connected and electric vehicles: an assessment of emerging transportation technologies and a policy roadmap for more sustainable transportation*. Report for Graham Environmental Sustainability Institute. <https://graham.umich.edu/media/files/LC-IA-Final-Underwood.pdf> adresinden 9 Ağustos 2024 tarihinde alınmıştır.
- Vallet, M. (2013). *Survey: Drivers ready to trust robot cars? Technical report for CarInsurance.com*. <https://web.archive.org/web/20150910142026/http://www.carinsurance.com/Articles/autonomous-cars-ready.aspx> adresinden 8 Mart 2024 tarihinde alınmıştır.
- Yazıcı, R. O. (2011). *Air passenger demand forecasting for planned airports, Case study: Zafer and OR-GI Airports in Türkiye* [Master's Thesis]. Middle East Technical University.
- Yiğit, E., Öner, A. E. ve Yöntem, O. (2020). Otonom araçların otomotiv sektörüne etkileri ve beraberinde getirdiği yenilikler. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (Özel Sayı), 181-186.
- Young, J. (2014). *U.S. automotive emerging technologies study results*, Technical Report, McGraw Hill Financial.

TÜRKİYE'DE SAĞLIK TURİZMİNİN GELİŞMESİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF HEALTH TOURISM IN TÜRKİYE

Prof. Dr. İlkay NOYAN YALMAN¹

Öğr. Gör. Yılmaz ARIK²

ÖZ

İnsanları sağlık turizmine yönlendiren itici ve çekici kuvvetler bulunmaktadır. İkamet edilen ülkelerdeki yetersiz sağlık alt yapısı itici ve diğer ülkelerin sağlık hizmetlerinde göstermiş olduğu gelişmeler çekici kuvvetleri oluşturmaktadır. Sağlık turizmi pazarında her ülke bu alandaki arz ve talep yapısını inceleyerek buna yönelik itici kuvvetlerini iyileştirmeli ve çekici kuvvetlerini geliştirmelidir. Bu çalışma kapsamında da Türkiye'nin sağlık turizminde arz ve talebinin incelenmesi amaçlanmıştır. Sağlık turizmi arzı başlığı altında devlet destekleri, ulaşım, turizm, seyahat, yatırım, sağlık tesisi ve aracı kuruluşlar ile tanıtım çabaları incelenmiştir. Talep başlığı altında ise Türkiye'ye yönelik sağlık turizmi talebine yönelik veriler, talebi etkileyen faktörler ve küresel destinasyon alanları arasındaki konumu ele alınmıştır. Sonuç olarak, Türkiye'nin devlet desteğinin varlığı, yetki belgeli tesis sayıları, sağlık ve turizme yönelik yatırımların varlığı, tanıtım faaliyetlerindeki çalışmalar, ulaşılabilirlik gibi konularda sürekli gelişme ve iyileştirme anlayışında olduğu görülmüştür. Buna bağlı olarak da Türkiye'ye yönelik talebin her yıl artış gösterdiği; sağlık alt yapısının, kalite ve hızlı hizmet sunumunun, daha az maliyetle hizmet alım avantajının, hasta memnuniyetinin ve ulaşım kolaylığının çekici birer kuvvet olduğu sonucuna varılmıştır. Gelecek çalışmalara yönelik Türkiye ile MIT (Medical Tourism Index) sıralamasında ilk sıralarda yer alan ülkelerin sağlık turizmi arz ve talebi arasında kıyaslama çalışmalarının yapılması önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Turizmi Talebi, Sağlık Turizmi Arzı, Sağlık Yatırımları, Turizm Yatırımları, Devlet Destekleri.

JEL Sınıflandırma Kodları: A12, I11, I15.

ABSTRACT

There are push and pull forces that direct people to health tourism. Inadequate health infrastructure in the countries of residence constitute the driving forces. The developments in health services in other countries constitute the attractive forces. In the health tourism market, each country should examine the supply and demand structure in this field and improve its driving forces and develop its attractive forces. Within the scope of the study, it is aimed to examine Türkiye's supply and demand in health tourism. Under the heading of health tourism supply, governmental supports, transportation, tourism, travel, investment, health facilities and intermediary organizations and promotional efforts are examined. Under the heading of health tourism demand, data on health tourism demand for Türkiye, factors affecting demand, and its position among global destination areas are analysed. As a result, it is observed that Türkiye is in a continuous development and improvement approach on issues such as the existence of governmental support, the number of authorized facilities, the existence of investments in health and tourism, promotional activities, and accessibility. Accordingly, it is concluded that the demand for Türkiye has been increasing every year and that health infrastructure, quality and fast service delivery, the advantage of purchasing services with less cost, patient satisfaction and ease of transportation are attractive forces. For future studies, it is suggested to conduct comparative studies between Türkiye and the countries ranked in the first place in the MIT (Medical Tourism Index) ranking in terms of supply and demand for health tourism.

Keywords: Health Tourism Demand, Health Tourism Supply, Health Investments, Tourism Investments, Governmental Supports.

JEL Classification Codes: A12, I11, I15.

¹ Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, iyalman@cumhuriyet.edu.tr

² Kapadokya Üniversitesi, Kapadokya Meslek Yüksekokulu, Optisyenlik Programı, yilmazarik.sky@gmail.com

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

The concept of health tourism has become important in Türkiye after 2010 as an extension of the Health Transformation Program developed in the early 2000s. It started to show continuous development in the health and tourism market, primarily with governmental support. Health tourism efforts started to be included in the development plans and strategic goals of the Ministry of Health. Subsequently, under the umbrella of the Ministry of Health, organizations related to health tourism were established, legislation was prepared and governmental support started to be provided. In order to increase Türkiye's competitiveness in the global health tourism market, it is necessary to increase the supply and quality of health services and to increase their attractiveness in terms of demand. The aim of the study is to analyze the supply and demand of health services within the scope of health economics in Türkiye, which has an important position in the world market in the field of health tourism, and to make policy recommendations on increasing the added value to the economy.

Design/methodology/approach:

The study is designed as a descriptive research to reveal the current situation of the health tourism structure in Türkiye in terms of supply and demand, and data are collected from secondary sources. In this context, studies examining the supply and demand of health tourism in Türkiye and the publications of institutions and organizations that keep statistical data in this field are examined. The scientific studies analysed generally include results on the demand side of health tourism. While examining the supply side of health tourism, a clearer and more comprehensive picture is presented by compiling the numerical data of institutions such as TURKSTAT, USHAŞ, Ministry of Health, Ministry of Culture and Tourism, Ministry of Trade, Ministry of Transport and Infrastructure.

Findings:

In the supply side of health tourism in Türkiye, governmental support, the number of authorized and accredited health facilities, the number of intermediary organizations, quality services, qualified health professionals, transportation sector, investments in health and tourism have shown significant development and continuity. The Ministry of Trade provides 60% support for the development of health tourism in areas such as registration and protection, market entry documents, agency commission, complication and travel health insurance, and employment. In terms of authorized health facilities, the number of authorized hospitals, which have a significant share, increased to 654 as of July 2024. This number corresponds to 42.05% of the total number of hospitals in the country. In terms of accreditation, which is another important issue, Türkiye ranks 6th among 73 countries accredited by JCI. One of Türkiye's most important strengths in health tourism is also the transportation sector. In 2021, Türkiye ranked 6th in the world in airport passenger traffic and 2nd in Europe in 2020. In addition to its promotional support, HealthTürkiye was established in 2022 with the cooperation of the Ministry of Health, the Ministry of Culture and Tourism and USHAŞ. HealthTürkiye, which is a web page, constitutes an informative structure prepared to answer the question of how to get health tourism from Türkiye. In addition, USHAŞ conducts activities such as meetings, fairs, forums and congresses in the field of promotion. Among the investments in the health and tourism sector, there are 33 hospital projects expected to be completed in 2024 and 54 hospital projects after 2024. As for hotel investments, there are 591 hotels, 2 motels, 21 thermal villages and 18 thermal hotels as of 2023. When the demand side is examined, it is found that Türkiye's geographical location, quality health service provision, high technology, cost advantage, expert staff, importance given to patient satisfaction and fast service delivery are the main factors that positively affect demand. Other factors such as tourism opportunities, religious and cultural similarities also constitute important attractive forces. Looking at the statistics, while the number of health tourists entering Türkiye during the Covid-19 period was 435,691, this number tripled in 2023. According to 2019 data, Türkiye was preferred by many countries in the field of health tourism. The most preferred countries were Germany, the UK, Spain, the Netherlands, Azerbaijan, Georgia and Iran. Within the scope of thermal tourism, applications to thermal hotels are analysed. In 2023, the number of people applying to thermal hotels was realized as 555,447. South Korea, Germany and Spain were the countries with the highest demand.

Conclusion and Discussion:

In the study, the factors affecting supply and demand in health tourism in Türkiye are analysed. The aim of the study is to reveal Türkiye's identity in health tourism from the perspective of health economics. As a result, Türkiye is in a continuous development in health tourism supply. In particular, the support provided by the government and the sensitivity of the private sector on this issue ensure the continuity of this development. In addition, investments in health and tourism, transportation network, promotional activities, accreditation in health services as show that Türkiye retains significant competitive power. This development in the supply side increases Türkiye's attractive power in health tourism in terms of demand. Studies show that various treatment opportunities, service quality, patient satisfaction, expert health staff, high technology, cost advantage and easy transportation facilitate demand. Looking at the statistics, both the number of health tourists and the income generated are increasing every year. As a suggestion for future studies, comparisons can be made between Türkiye and the top countries in the MIT ranking in terms of supply and demand in health tourism as a whole or specifically in terms of government supports, transportation, accommodation, quality and accreditation, patient satisfaction, investments, promotional efforts, push and pull factors.

1. GİRİŞ

Türkiye’de 2003 yılında uygulamaya konulan “Sağlıkta Dönüşüm Programı” (SDP) ile sağlık hizmetlerinde başlatılan reform çalışmalarına, 2010 yılında “Sağlık Turizmi” kavramının da eklenmesi gündeme gelmiştir (Şahin ve Şahin, 2018, s. 291). 2010 yılı itibariyle kalkınma planları ve Sağlık Bakanlığı stratejik planları ile gerekli önem verilerek bu alanda her geçen yıl önemli ilerlemeler kaydedilmiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2024; Sağlık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2024). 2019 yılında tüm dünyada yaşanan Covid-19 salgın sürecinde sağlık turizmi Türkiye de dahil birçok ülkede olumsuz etkilenmiştir. Ülkemizde resmi kaynaklardan bu durumun sağlık turizmini olumsuz etkilediği görülse de geçtiğimiz son 3 yılda tekrar eski performansa ulaşıldığı, hatta iyileşmenin daha fazla gelişerek önceki dönemlerin üzerine çıktığı görülmektedir (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2024).

Ülkelerin sağlık turizmindeki gelişimine yönelik sürekli takip etmesi gereken bazı konular bulunmaktadır. Sağlık turizminden elde edilen pay, sağlık turizmi arzı kapsamında verilen hizmetler, yapılan yatırımlar, hizmet veren sağlık ve aracı kuruluşlar, yatırım teşvikleri, elde edilen gelir, ülkeye yönelik talep düzeyi, talebi etkileyen faktörler ve rekabet gücü gibi konular bir ülkenin sağlık turizmindeki potansiyelini belirleyen önemli referans kaynakları olarak kabul edilmektedir (Özsarı ve Karatana, 2013, s. 136).

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de sağlık turizminin geliştirilmesi konusunda, sağlık hizmetlerinin arz ve talebini etkileyen unsurları ortaya koymaktır. Çalışmanın esası Türkiye’de sağlık hizmetleri arzı kapsamındaki uygulama ve yatırımların etkisinin değerlendirilmesi, bu durumun sağlık hizmetleri talebine etkisini ve talebi etkileyen faktörleri ortaya koymaktır. Sağlık hizmetleri arzı kapsamında sağlık hizmetlerine devlet destekleri, turizm hacmi, sağlık ve ulaşım sektöründeki gelişmeler, sağlık ve turizm sektörüne yatırımlar, tanıtım ve pazarlama çalışmaları gibi konular ele alınacaktır. Sağlık hizmetleri talebi kapsamında ise ülkemize yönelik sağlık turizmi talebine ilişkin veriler, talebi etkileyen unsurlar ve sağlık turistlerinin destinasyon tercihleri arasındaki bulunduğu konumu incelenecektir.

Türkiye’nin sağlık turizminin arzı ve talebi konularının bir arada ele alındığı yeterli çalışma olmaması sebebiyle bu derleme çalışmasının literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir.

2. SAĞLIK TURİZMİ

Sağlık turizmi, insanların ikamet ettikleri bölge ya da ülkede sağlık hizmeti alma durumlarında meydana gelen zorluklar nedeniyle başka bir ülkeye sağlık hizmeti almak için seyahat etmesi olarak tanımlanmaktadır (Bulut ve Şengül, 2019, s. 47). Bir başka tanıma göre ise koruyucu, tedavi edici, rehabilite edici ve geliştirici sağlık hizmetleri almak ve sonuç olarak sağlık sorununa deva bulmak adına yapılan seyahatleri ifade etmektedir (Özsarı ve Karatana, 2013, s. 137). Sağlık turizminin temelinde yatan ana fikir; kişilerin ihtiyaç duydukları hizmeti buldukları bölgede alamıyor olmaları, kişilerin sağlığına kavuşmak için ikamet ettiği bölgeden bir süre ayrılmaları ve ayrılma nedenlerinin maliyet, kalite, bulunabilirlik, uzmanlık ve teknoloji gibi faktörlere dayanması şeklindedir (Şahin ve Tuzlukaya, 2017, s. 43).

Sağlık turizmi karşımıza birçok türde çıkmaktadır. Bunlar termal, SPA/Wellness turizmi, yaşlı ve engelli turizmi ve medikal turizmdir (Aydın ve Şeker, 2011, s. 6; Tengilimoğlu ve Gürcü, 2017, s. 62):

Termal ve SPA/Wellness turizmi: Hastalık sonrası rehabilitasyon süreçleri ya da kalıcı hasar bırakan hastalıkların kısmen düzeltilmesi üzerine kaplıca ve spa merkezlerinde verilen hizmetleri içeren turizm çeşididir. Termomineral su banyosu, içme, inhalasyon, çamur banyosu, iklim kürü, fizik tedavi, rehabilitasyon, egzersiz, psikoterapi, diyet tedavi ve kür uygulamalarını kapsamaktadır. SPA, “Sudan Gelen Sağlık” anlamına gelmekte ve su/çamur banyosu, masaj ve aroma terapileri, sıcak su havuzu, güzellik ve bakım kürlerini kapsamaktadır. Wellness ise iyi ve zinde olma anlamına gelmekle birlikte, bunu sağlamak için verilen cilt bakımı, masaj, çamur ve yosun banyosu gibi hizmetleri içermektedir.

Yaşlı ve engelli turizmi: Bakımevi, klinik konukevi ve geriatrik tedavi merkezlerinde yaşlı ve engellilere bakım ve rehabilitasyon hizmetlerinin gezi turları, engelli aktiviteleri ve meşguliyet terapileri gibi yollarla verilen hizmetleri içeren turizm çeşididir.

Medikal turizm: Belirli bir hastalığa yönelik ikinci ve üçüncü basamakta verilen sağlık hizmetlerini almak için yapılan seyahatleri içeren sağlık turizmi çeşididir. Medikal turizm kapsamında kardiyovasküler cerrahi, radyoterapi, estetik cerrahi, göz ve diş sağlığı hizmetleri örnek verilebilmektedir.

3. TÜRKİYE’DE SAĞLIK TURİZMİ

Sağlık turizmi, ekonomilerin gelişmesi ve büyümenin sağlanması açısından son dönemlerde önemli bir hizmet alanı olurken, ülkelerin de bu alandaki gelişmelerini takip etmesi gerekmektedir. Sağlık turizmi, birden çok paydaşın etkisiyle bir hizmet alanı oluşturduğu için ise bu takibin geniş bir alanda yapılması daha doğru olacaktır. Aynı zamanda sağlık turistlerinin hizmet alım verileri ve tercihlerini etkileyen hususlar da göz önüne alınması gereken bir diğer parametreyi oluşturmaktadır. Bu kapsamda Türkiye’nin sağlık turizmindeki gelişmelerini arz ve talep yönleriyle incelemek hem potansiyelin ortaya koyulması hem de eksiklerin belirlenmesi açısından önemlidir.

3.1. Türkiye’de Sağlık Turizmi Arzı

Türkiye, dört mevsim tatil yapılabilir bir ülke olması, hem yeraltı hem yerüstü kaynaklarının çeşitli olması, doğal güzelliklere sahipliği, dünya tarihinde neredeyse her medeniyetin bir iz bırakmış olması, Avrupa ve Asya arasında köprü kurarak ulaşım kolaylığına sahipliği, Sağlıkta Dönüşüm Programı ile sağlık hizmetlerinde kaliteye önem verilmesi, hizmet maliyetinin düşük olması gibi sebepler bakımıyla sağlık turizminde önemli bir ülke haline gelmiş ve daha fazlası için de stratejik hedefler belirlemiştir (Yılmaz vd., 2020, s. 75).

Ülkemizin sağlık turizminde potansiyelini artırıcı birçok avantaj bulunmaktadır. Bunlar (Tengilimoğlu, 2021, s. 3):

- Sağlık tesislerinin altyapı ve donanımlarının yüksek kalitede olması,
- Doktorlar başta olmak üzere sağlık çalışanlarının eğitim ve tecrübe seviyesinin batı ülkeleri standardında olması,
- Maliyet avantajları,
- Coğrafi konum avantajı,
- Doğal ve kültürel güzellikleri,
- Ulaşım kolaylığı, kısa seyahat süreleri ve Türk Hava Yolları’nın yaygın uçuş ağı,
- Yüksek kalite standartlarındaki turizm tesislerinin varlığı,
- Akredite edilmiş yüksek oranda sağlık kuruluşu olması,
- Devlet desteği,
- Medikal ve diğer sağlık turizmi çeşitlerinin entegre şekilde ortak tur programları kapsamına alınması olarak ortaya çıkmaktadır.

Sağlık turizminin arzı halihazırda spa tesisleri olan otellerden, sağlıklı yaşam otellerine, termal banyolara, uzmanlaşmış hastane ve kliniklere kadar oldukça geniştir. Sağlık turizminin birçok alanında hizmet verebilecek çeşitli tesis türleri bulunmaktadır. Sağlık turizmi tedarikindeki kuruluşlar; hizmet sunucuları, aracı kuruluşlar, oteller, sertifikasyon, akreditasyon ve sigorta şirketlerine kadar çeşitlilik gösterebilmektedir (World Tourism Organization/European Travel Commission [UNWTO/ETC], 2018).

Sağlık turizminin bir ülkede gelişimi ve dünya piyasasında bir yere sahip olmanın ilk ve en önemli adımlarından biri devlet gündeminde yer almasıdır. Devlet desteğinin arttığı ölçüde sağlık turizmi arzı da o derece bir artış gösterecektir. Türkiye’de bu yönde sağlık turizminin yasal bir zemine oturması ve örgütlenmesine baktığımızda ilk olarak Sağlıkta Dönüşüm Programı’nın bir uzantısı olduğu görülmektedir. SDP’nin bileşenleri ilk olarak 2003 yılında sekiz başlık altında toplanmış ve 2010 yılında bu sekiz bileşene sağlık turizmi bileşeni de eklenmiştir. Aynı yıl Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü bünyesinde Sağlık Turizmi Koordinatörlüğü kurulmuş ve 2011 yılına gelindiğinde ise Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü’ne devredilmiştir. Yine 2011 yılında Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı haline gelerek Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü bünyesine geçmiştir (Tutgun ve Künc, 2023, s. 1774).

Kurumsal yapılanmaya bakıldığında ise 2015 yılında sağlık turistini konaklama ve ulaşım bakımından güvenli hizmet sunulması, tanıtımlar yapılması, sağlık turizmi fiyat listelerinin oluşturulması, akreditasyona yönelik

teşvikler gibi çalışmalar yapması için Sağlık Turizmi Koordinasyon Kurulu (SATÜRK) oluşturulmuştur (Sülkü, 2017, s. 105). 2019 yılında ise ülkemizde sağlık turizmine ilişkin tanıtımlar yapmak, kamu ve özel sektörü desteklemek, koordine etmek ve sağlık turizmine ilişkin politika ve akreditasyon kriterleri açısından Sağlık Bakanlığı'na önerilerde bulunmak adına bakanlığa bağlı olarak Uluslararası Sağlık Hizmetleri Anonim Şirketi (USHAŞ) kurulmuştur (Uluslararası Sağlık Hizmetleri Anonim Şirketi [USHAŞ], 2024a).

Sağlık turizminin yasal zemine dayandırılması için 2017 yılında Uluslararası Sağlık Turizmi ve Turist Sağlığı Yönetmeliği yürürlüğe koyulmuştur. Yönetmelik; sağlık turizmi kapsamında verilecek olan sağlık hizmetlerinin standartlarının belirlenmesi, sağlık ve aracı kuruluşların yetkilendirilmesi ve hizmet sunum süreçlerinin denetlenmesine ilişkin usul ve esasları kapsamaktadır (Uluslararası Sağlık Turizmi ve Turist Sağlığı Hakkında Yönetmelik, 2017).

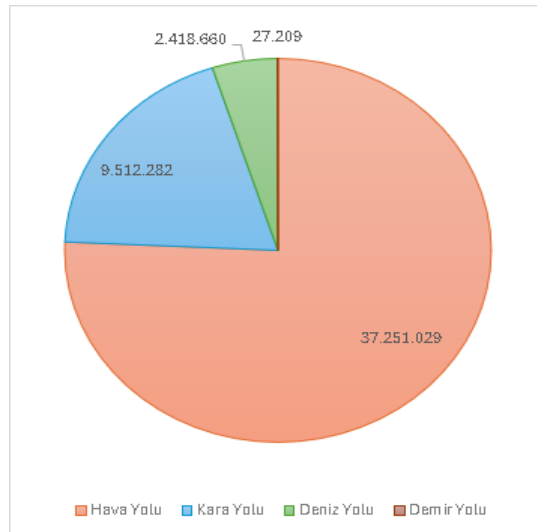
Devlet kapsamında yapılan yasal çalışmalar ve örgütlenmenin yanında sağlık turizmi arzında yer alan birçok paydaş bulunmakta ve her bir paydaşın desteği önemli bir yere sahip olmaktadır. Bu paydaşlar (Tontuş, 2015a, s. 9):

- Ulaşım sektörü,
- Turizm sektörü,
- Seyahat sektörü,
- Finans sektörü,
- Sağlık kuruluşları,
- Aracı kuruluşlar,
- Yeni yatırımlar kapsamında inşaat sektörü,
- İletişim ve bilişim sektörü.

Ulaşım sektörüne bakıldığında Türkiye'ye gelen turistler deniz, hava, kara ve demir yolunu kullanmaktadır. Şekil 1'de de görüldüğü üzere bu ulaşım yolları kapsamında 2023 yılında hava yoluyla 37.251.029 kişi, kara yoluyla 9.512.282 kişi, deniz yoluyla 2.418.660 kişi, demiryoluyla 27.209 kişi giriş yapmıştır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023). Bu verilere bakıldığında hava yolu diğer ulaşım yollarına göre daha ön plana çıkmaktadır.

Türkiye'deki hava yolu ulaşım sektöründe 2022 yılı itibarıyla 586 uçak bulunmaktadır. 2021 yılı havalimanı yolcu trafiğine bakıldığında Türkiye dünyada 6. sırada, 2020 yılında ise Avrupa'da ise 2 sırada yer almaktadır (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2022). Sonuç olarak ulaşım ve seyahat anlamında Türkiye'nin önemli bir gücü olduğu görülmektedir.

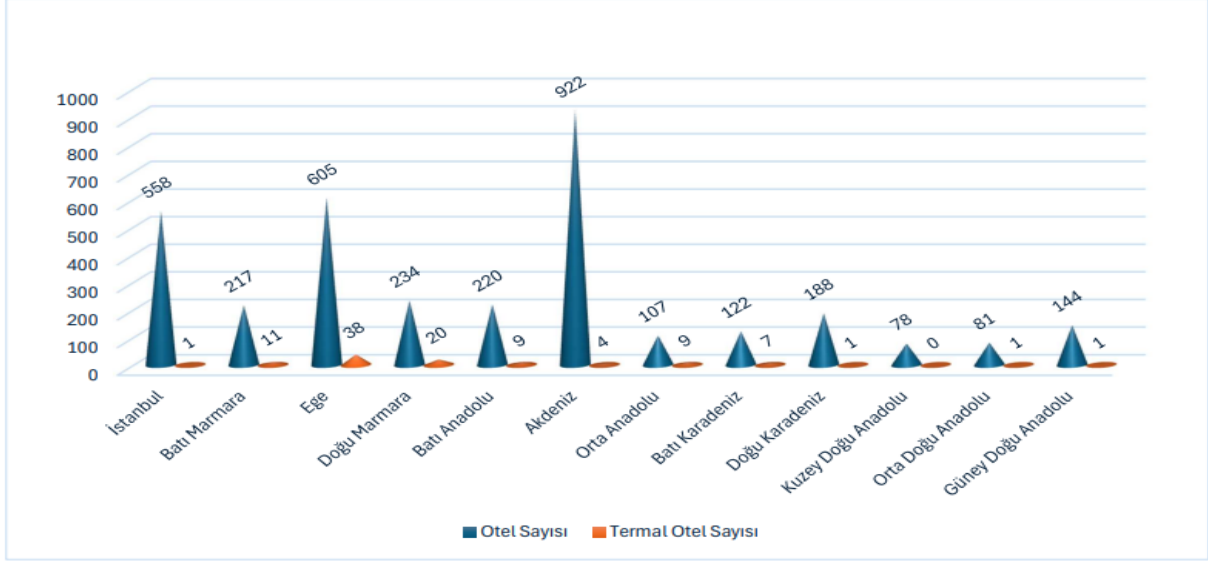
Şekil 1. Türkiye'ye Giriş Yapan Kişi Sayısı ve Ulaşım Türleri (2023)

Kaynak: (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023).

Turizm sektöründeki verilere baktığımızda 2023 yılı itibari ile Türkiye’de turizm işletme belgeli 3476 otel, 6 motel, 78 tatil köyü, 102 termal otel, 1 termal tatil köyü, 4 termal müstakil apart otel, 482 pansiyon ve 13 kamping konaklama tesisi bulunmaktadır. Sağlık turizmi açısından daha fazla öneme sahip olan işletme belgeli otel ve termal otellerin bölgesel dağılımı Şekil 2’de detaylı olarak gösterilmiştir. En fazla konaklama tesisi olan 3 bölge ise sırasıyla Akdeniz (1145), Ege (1023) ve İstanbul (852) şeklindedir. (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023).

Şekil 2. İşletme Belgeli Otel ve Termal Otellerin Bölgesel Dağılımı

Kaynak: (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023).

Sağlık turizminde önemli olan bir konu da devlet destekleri olarak ortaya çıkmaktadır. Devlet tarafından sağlık turizminin geliştirilmesi için verilen destekler Ticaret Bakanlığı kanadında oluşturulmaktadır. 5448 sayılı genelgeye göre sağlık kuruluşları ve sağlık turizmi aracı kuruluşlarına yönelik desteklenen faaliyetler ve destek oranları şu şekildedir (Ticaret Bakanlığı, 2024):

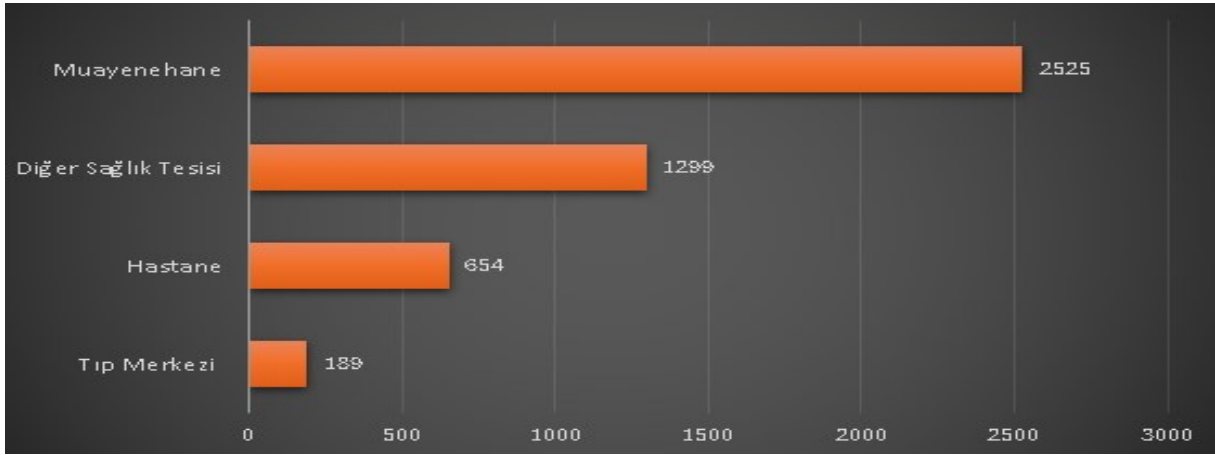
- Tescil ve koruma desteği - %60
- Pazara giriş belgeleri desteği - %60
- Acente komisyon desteği - %60
- Komplikasyon ve seyahat sağlık sigortası desteği - %70
- İstihdam desteği - %60
- Yabancı dil ve sağlık turizmi eğitimi desteği - %60
- Hasta yol desteği - %60
- Reklam, tanıtım ve pazarlama desteği - %60
- Birim desteği - %60
- Yurt dışı etkinlik katılım desteği - %60
- Yurt İçi Etkinlik Katılım Desteği - %60
- Yurt İçi Tanıtım ve Eğitim Desteği - %60
- Ürün Yerleştirme Desteği - %60

Sağlık turizmi denildiğinde en önemli paydaş olan sağlık kuruluşlarına bakıldığında bir sağlık kuruluşunun sağlık turizmi hizmetine dahil olması için Sağlık Turizmi Yetki Belgesi alması gerekmektedir. Bu belgeyi almanın bir şartını Sağlık Bakanlığı tarafından yapılan denetimler sonrası en az 85 kalite puanının alınması gerektiğidir (Uluslararası Sağlık Turizmi ve Turistin Sağlığı Hakkında Yönetmelik, 2017). Bu şekilde sağlık turizminde, kalitenin ön koşul olduğunu söylemek mümkün hale gelmektedir.

Ülkemizdeki Sağlık Turizmi Yetki Belgesi'ne sahip sağlık tesisleri Şekil 3'te görüldüğü üzere 24 Temmuz 2024 tarihi itibarıyla; 654 hastane, 189 tıp merkezi, 2525 muayenehane, 1299 adet diğer sağlık tesislerinden oluşmaktadır (Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı, 2024). Bu veriler ışığında daha önce değinilen termal turizme ilişkin tesis sayısı (107), medikal turizme ilişkin tesis sayısına (4667) göre çok daha az bulunmaktadır. Bu da ülkemizin medikal turizm arzında daha yüksek oranda geliştiğini göstermektedir.

Sürekli olarak yetki belgesine sahip kuruluş sayısı artsa dahi hala ülkedeki toplam 1555 hastaneden 654'ü yetki belgesine sahiptir. Bu oranda %42,05'e denk gelmektedir (Sağlık Bakanlığı, 2022).

Şekil 3. Sağlık Turizmi Yetki Belgesine Sahip Sağlık Tesisleri

Kaynak: (Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2024).

Turizm tesisleri ve hizmet sağlayıcı kuruluşların yanı sıra sağlık turizmi arzında yer alan bir diğer paydaş ise aracı kuruluşlardır. Aracı kuruluşlar yabancı bir ülkede sağlık hizmeti almaya karar veren kişilerin tıbbi konular dışında destek aldıkları yapılanmalardır. Aracı kuruluşlar hastalar ile sağlık tesisleri arasında köprü görevi görmek ve koordinasyonu sağlamaktadır. Hastanın seyahat düzenlemeleri, hastaneye kaydı ve kalışıyla ilgili faaliyetleri yerine getirmektedir (Tontuş, 2015b, s. 2). Aracı kuruluşların da yukarıda sayılan görevleri yerine getirebilmesi için Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından yetki belgesi alması gerekmektedir. Sayısal göstergelere bakıldığında 24 Temmuz 2024 tarihi itibarıyla Türkiye'de yetki belgesi almış 1183 aracı kuruluş bulunmaktadır (Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı, 2024).

Sağlık kuruluşlarının bakanlıktan yetki belgesi almasının yanında uluslararası bir akreditasyon kuruluşundan belge alması da sağlık turizmi arzında önemli bir yere sahiptir. Çünkü sağlık turistleri açısından onaylanmış ve güvence altına alınmış bir sağlık kuruluşu olmak, tercih edilebilirliği artırmaktadır. Uluslararası alanda en kabul görmüş akreditasyon kuruluşuna baktığımızda karşımıza Joint Commission International (JCI) çıkmaktadır (Araç ve Koç, 2023, s. 218). Türkiye'de JCI tarafından akredite edilmiş 30 hastane, 4 akademik tıp merkezi, 3 ayaktan bakım merkezi ve 1 tane de laboratuvar bulunmaktadır (JCI, 2024). Dünya geneline baktığımızda JCI tarafından en az bir tane akreditasyon belgesi alan 73 ülke bulunmaktadır. Türkiye'nin bu 73 ülke içerisindeki durumuna baktığımızda 6. sırada olduğu görülmektedir (Joint Commission International [JCI], 2024). Bu da ülkemizin uluslararası alanda sağlık turizminde önemli bir rekabet gücüne sahip olduğunu göstermektedir.

Sağlık ve turizm sektöründeki yatırımlar incelendiğinde ise 2024 yılında bitmesi beklenen 33 hastane projesi, 2024 sonrası ise 54 hastane projesi bulunmaktadır (Sağlık Yatırımları Genel Müdürlüğü, 2024). Yatırım belgesine sahip olan otellere baktığımızda ise 2023 yılı itibarıyla 591 otel, 2 motel, 21 termal köyü ve 18 termal otel yatırımları bulunmaktadır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023). Önümüzdeki yıllarda bu yatırımların da son bularak faaliyete başlaması sağlık turizmi arzını artırıcı en önemli etkenler olacaktır.

Tanıtım ve pazarlama çabaları da sağlık turizmi arzında önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü sağlık turizmi faaliyetlerinin uluslararası pazarda duyurulması ve sağlık turistleri ile etkileşim halinde olunması gerekmektedir. Halihazırda uluslararası sağlık hizmetlerinde yer alan bütün paydaşlar gerek sosyal medya gerek web sayfaları yoluyla bu tanıtımları gerçekleştirmektedir (Öksüz ve Altıntaş, 2017, s. 64). Sağlık Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve USHAŞ da gerekli tanıtımları kendi bünyelerinde yapmanın yanında yeni ve resmi bir uygulamaya

giderek 2022 yılında HealthTürkiye'yi oluşturmuşlardır. HealthTürkiye kapsamında tanıtım ve bilgilendirme alanında sosyal medya platformlarının yanı sıra bir web sayfası hazırlanmış ve sağlık turistlerinin Türkiye'nin sağlık turizmi faaliyetlerine ait bütün bilgilere kolay ve hızlı sürede ulaşım sağlaması gerçekleştirilmiştir. Web sayfada Fransızca, Arapça, Rusça ve İngilizce dil destekleri bulunmaktadır. Sayfanın içeriğinde ise Türkiye'nin sağlık turizminde tercih edilmesindeki önemli nedenler, ülkedeki sağlık kuruluşları, verilen hizmetler ve bu hizmetlerin hangi sağlık kuruluşlarından sağlanabileceği, sağlık kuruluşlarının akreditasyon bilgileri, hasta yatağı kapasitesi, sağlık çalışanı sayısı, organ nakil sayıları, 7/24 canlı destek hizmeti, ülkenin tarihi, kültürel özellikleri, turistik bölgeleri ve ulaşım ile ilgili bilgilendirmeler yer almaktadır (HealthTürkiye, 2024).

USHAŞ, HealthTürkiye'nin tanıtım faaliyetleri kapsamında kamu, özel ve üniversite hastaneleriyle tanıtım toplantıları yapmakta, yurt içi ve yurt dışında forum, kurultay ve fuarlar düzenlemekte, tanıtım içerikli kamu spotları yayınlamakta, basın toplantıları gerçekleştirmekte, ülkelerin resmi temsilcilerine tanıtımlar yapmakta, tanıtımlar büyükelçiliklerle paylaşarak buldukları ülkelerde de tanıtım yapılmaları sağlanmaktadır (USHAŞ, 2022). Ayrıca Ticaret Bakanlığı da sağlık kuruluşları ve aracı kuruluşlara reklam, tanıtım, pazarlama, yurt içi ve dışı etkinliklere katılma konusunda ciddi oranlarda katkı sağlamaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2024).

3.2. Türkiye'de Sağlık Turizmi Talebi

Sağlık turizmi, tarihsel olarak daha iyi tıbbi tesislere ve daha yüksek eğitilmiş ve nitelikli sağlık profesyonellerine sahip, düşük gelirli ülkelere doğru olmuştur. Ancak bu eğilim artık tersine dönmeye başlamış ve son zamanlarda insanları bölgesel olarak çeken tıbbi merkezler geliştirilmiştir. Birçok ülke sağlık turizmine ithalatçı, ihracatçı veya her ikisi olarak katılmaktadır. Başlıca ithalatçı ülkeler (medikal turistlerin geldiği ülkeler) Kuzey Amerika ve Batı Avrupa olurken, ihracat yapan ülkeler (medikal turistlere hizmet sağlayanlar) Latin Amerika, Doğu Avrupa, Afrika ve Asya dahil olmak üzere tüm kıtalarda yer almaktadır (UNWTO/ETC, 2018).

İnsanların sağlık hizmeti alma konusunda farklı ülkeleri talep etmesinde bazı faktörler ön plana çıkmaktadır. Bu faktörler (Yiğit, 2016, s. 108):

- İkamet edilen ülkede sağlıkta uzman insan gücü ve gelişmiş teknolojinin yetersizliği ya da yokluğu,
- İkamet edilen ülkede sağlık hizmetlerine erişimin yüksek maliyeti beraberinde getirmesi,
- İhtiyaç duyduğu hizmetin ülkesinde sigorta kapsamında olmaması,
- Daha kısa bekleme süresinde hizmet alma isteği,
- Tedavi ile entegre şekilde tatil de yapabilme isteği,
- Daha yüksek kalitede sağlık hizmeti alma isteği,
- Kişilerin estetik cerrahisi ve infertilite gibi ihtiyaç duyduğu/talep ettiği hizmeti aldığı kendi yaşadığı ülkede kimsenin bilmesini istememesi,
- Kendi ülkesinde coğrafi ve iklimsel olarak tatil olanaklarının kısıtlı olması,
- Yaşlı, engelli, bağımlı ve kronik hastalığa sahip kişilerin farklı bir ortama giderek orada tedavi olma isteği olarak sayılabilmektedir.

Sağlık turizmi faaliyetlerinin hizmet ihracatı yapan ekonomilere katkısı ve bu ülkelerin sağlık sektörlerinin gelişmelerine olan etkisi yadsınmaz düzeyde ortaya çıkmaktadır. Hastaların bilmedikleri bir ülkeye sağlık hizmeti almak amacıyla gitmeleri için, öncelikle o ülkenin varlığından, geleneksel turizm olanaklarından ve ülkenin sağlık hizmeti kapasitesinin farkında olmaları gerekmektedir. Bu tür bir farkındalığı oluşturmak için de planlı tanıtma kampanyaları mevzu bahis olmaktadır. Bireylerin geleneksel turizm planlamalarında; destinasyonun kültürü, yerel dili, yaşam tarzı gibi kriterler seyahat planında etkin motive edici özgün farklılıklar olarak değerlendirilirken, sağlık turizminde teknoloji, kalite, sertifikasyon, akreditasyon, gelişmiş ülkelere benzerlik ve anadilde iletişim öncelikli olmaktadır. (Tontuş, 2018, s. 69).

Sağlık turizminin, tedavi veya rehabilite olmayı seçen hastaların yanı sıra meydana gelebilecek hastalıkları önlemek isteyen bireylerin, estetik kaygı duyanların, ruhsal açıdan destek arayanların ve hatta bütün bu unsurları içinde barındırabilen bir kültür gezisi çerçevesinde gerçekleştirmek isteyenlerin talep ettiği bir sektör haline geldiğinden bahsedilebilmektedir. Seyahat olanaklarının artış göstermesi ve çeşitlendirilmesi, fiyat

uygulamalarında uygulanan rekabetçi anlayış ve destinasyonlar arası kalite farkı da talep artışının nedenleri arasında gösterilebilmektedir (Sezgin, 2021, s. 32).

İnsanları sağlık turizmine iten iki temel güdü bulunmaktadır. Bunlar itici ve çekici faktörlerdir. İtici faktörler, iç kaynaklı olmakla birlikte, kişilerin sağlık hizmeti almak adına farklı bir ülkeyi tercih etmelerine neden olan - ülkelerine ait- faktörlerdir. Çekici faktörler ise dış kaynaklı olarak kişilerin kendi ülkelerinden ziyade farklı bir ülkede sağlık hizmeti alma isteğini uyandıran ve gidilmesi düşünülen ülkeye ve yahut bölgeye ait faktörlerdir (Tontuş, 2018, s. 68).

Medical Tourism Association (2024) tarafından yapılan bir çalışmada katılımcıların farklı bir ülkede sağlık hizmeti alma düşüncesinde kararlarını etkileyen faktörler sırasıyla; güven (%38,5), olumlu yorum ve öneriler (%30,8), sağlık tesisinin akredite edilmiş olması (%30,8), düşük maliyet (%28,8), güvenli ödeme seçenekleri (%21,2), tedavi sonrası takibin olması (%19,2) şeklinde ortaya çıkmıştır. Yine aynı çalışmada başka bir ülkede sağlık hizmeti alımı öncesi duyulan endişelere bakıldığında en önemli dört endişe; tedavi sonrası takip ile ilgili endişeler (%53,8), güvenlik, bakım standartları ve mesafe ile ilgili endişeler (%51,9), hizmet sağlayıcısının kalitesi, güvenilirliği ve uzmanlığı ile ilgili endişeler (%40,4) ve ek maliyetlerle ilgili endişeler (%34,6) şeklindedir. Bu endişeleri sağlık turizminde talebi olumsuz yönde etkileyen unsurlar olarak da sıralayabiliriz.

İnsanların sağlık turizmine yönelmeme nedenlerine baktığımızda ise tedavi maliyetlerinin karşılanamaması, ek maliyetler, seyahat maliyetlerinin yüksek olması, tedavi sonrası takibin eksik olacağı düşüncesi, güvenlik endişesi, sağlık sistemi hakkındaki bilgi eksikliği, güvenli ödeme ile ilgili endişeler, hizmet sağlayıcısının geç yanıt süreleri ve verdiği bilgilerden tatmin olunamama, telekonsültasyon ve ikinci görüş alma imkanının yetersizliği ve son olarak akreditasyon eksikliği karşımıza çıkmaktadır (Medical Tourism Association, 2024).

Türkiye’de sağlık turizmine baktığımızda ülkemizin diğer ülkeler nazarında sağlık turizminde birçok çekici tarafı bulunmakta ve bu da sağlık turizminde talebi olumlu yönde etkilemektedir. Türkiye’ye yönelik sağlık turizmi hareketliliği yüksek olan ülkelere göre ülkemizi çekici kılan unsurlar şu şekildedir (Hatipağaoğlu vd., 2023, s. 67):

- Fiyat farklılığı: Almanya, İngiltere, ABD, Hollanda ve Fransa’ya çekici gelmekte,
- Bekleme süresinin kısalığı: Almanya, İngiltere, Hollanda ve Fransa’ya çekici gelmekte,
- Tıbbi teknolojilerin yüksek seviyede olması: Rusya, Libya, Bulgaristan, Yunanistan, Suriye, Azerbaycan, Orta Doğu ülkeleri ve Orta Asya ülkelerine çekici gelmekte,
- Uzman sağlık işgücü: Yine aynı şekilde Rusya, Libya, Bulgaristan, Yunanistan, Suriye, Azerbaycan, Orta Doğu ülkeleri ve Orta Asya ülkelerine çekici gelmekte,
- Akrabalık ilişkileri: Bulgaristan, Yunanistan, Suriye, Azerbaycan ve Orta Asya ülkelerine çekici gelmekte,
- Diaspora: Almanya, İngiltere, Hollanda ve Fransa’ya çekici gelmekte,
- Sağlık sigortalarının kapsamı: Almanya, Rusya, İngiltere, ABD, Hollanda, Fransa, Azerbaycan ve Orta Asya ülkelerine çekici gelmekte,
- Özellikle tedavi seçenekleri: Rusya, Libya, Bulgaristan, Yunanistan, Suriye, Azerbaycan, Orta Doğu ülkeleri ve Orta Asya ülkelerine çekici gelmekte,
- Sosyo-kültürel benzerlik: Bulgaristan, Yunanistan, Suriye, Azerbaycan, Orta Doğu ülkeleri ve Orta Asya ülkelerine çekici gelmekte,
- Geleneksel turizm olanakları: Almanya, Rusya, İngiltere, ABD, Libya, Hollanda, Fransa, Bulgaristan, Yunanistan, Suriye, Azerbaycan, Orta Doğu ülkeleri ve Orta Asya ülkelerine çekici gelmektedir.

Ayrıca ikili anlaşmalar çerçevesinde Afganistan, Yemen ve Sudan Türkiye’ye ücretsiz hastalar göndermektedir. (Kılıçarslan, 2019, s. 1138).

Medical Tourism Association tarafından tesis ve hizmetlerinin kalitesi, destinasyon ortamı ve medikal turizm endüstrisi çerçevesinde yapılan 2020-2021 Medical Tourism Index (MIT) sıralamasına bakıldığında Türkiye dünya genelinde 46 destinasyon arasında 30. sırada yer alırken, Avrupa’da ise 8. sırada yer almaktadır. Dünyada ilk 5 destinasyon Kanada, Singapur, Japonya, İspanya ve Birleşik Krallık olurken, Avrupa’da ise İspanya, Birleşik Krallık, Fransa, Almanya ve İtalya olmaktadır (Medical Tourism.com, 2021). 2018 yılına ilişkin küresel olarak sağlık turizminde sahip olunan pazar payına bakıldığında ise Türkiye %4,7 oranla ABD ve Fransa’nın ardından 3. sırada yer almaktadır (Biri, 2021, s. 44).

Üstün ve Uslu (2022, s. 349) tarafından yapılan bir çalışmaya bakıldığında gelişmiş ülkelerden gelen 13, gelişmekte olan ülkelere gelen 29 kişi Türkiye'nin çekici faktörlerini;

- Web site çalışmaları,
- Hastane kalitesi,
- Ülke imajı,
- Din/kültür,
- Fiyatlar,
- Güvenlik algısı,
- Turizm çeşitliliği,
- Türkiye'deki sağlık hizmetleri,
- Sağlık hizmetlerinde kalite şeklinde belirtmişlerdir.

Şengel ve Şeyho (2023, s. 108) tarafından ise Körfez ülkelerden gelen sağlık turistleri tarafından Türkiye'yi tercih etme nedenlerine yönelik bir çalışma yapılmıştır. Çalışma bulgularına göre tedaviler (%22), hizmet kalitesi (%19,8) ve memnuniyet (%15,9) önemli tercih nedenlerini oluşturmaktadır. Diğer etkenler ise sırasıyla maliyet, rekabet gücü, tavsiye, danışmanlık hizmetleri ve kültürel yakınlık şeklinde ortaya çıkmıştır.

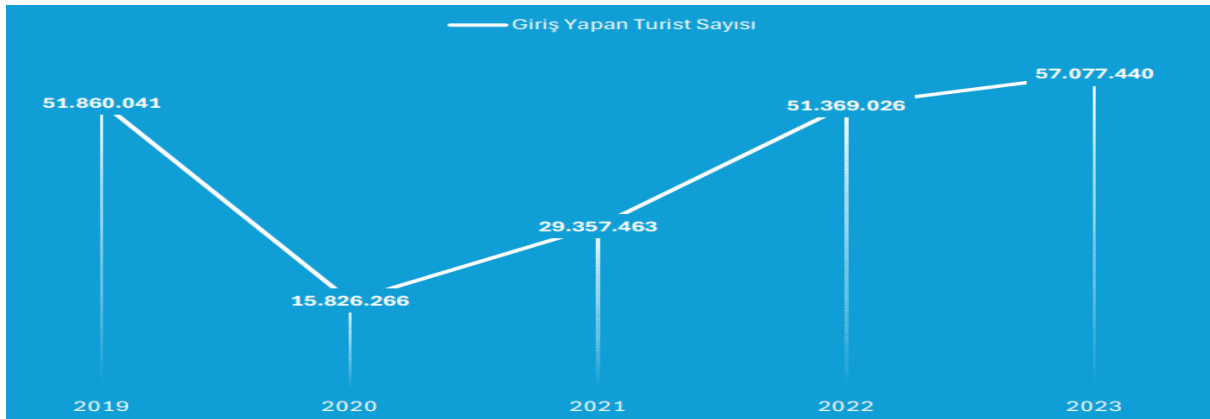
Türkiye'yi tercih etme nedenlerine ilişkin bir başka gösterge de Can (2019, s. 57) tarafından yapılan çalışmadır. Çalışma sonucuna göre birinci sınıf doktor, hemşire ve sağlık personelinin varlığı, hasta bakımında mükemmellik, yüksek teknolojiye sahiplik, hızlı hizmet, verilen paranın karşılığının alınması ve hizmet alımında sağlanan kolaylık tercih etme nedenini etkileyen unsurlar şeklinde ortaya çıkmıştır. Çalışmada Türkiye'nin tercih edilirlikteki gücünü gösteren bir diğer bulgu da 284 katılımcının 255'inin Türkiye'ye gelmeden önce başka bir ülkeyi araştırmadıkları olmuştur.

Bir başka çalışmaya göre sağlık turistlerinin Türkiye'yi tercih etmesindeki en önemli etmenler tedavi maliyetlerinin daha ucuz olması, aynı dine ait bir ülke olması, coğrafi olarak yakınlık şeklinde sıralanmıştır. Tercihlerini kolaylaştıran unsurlar ise internet üzerinden yapılan tanıtımlar ile arkadaş tavsiyeleri olmuştur (Kayhan, 2018, s. 1).

Ülkemize yönelik sağlık turizmi talebine bakıldığında kadın hastalıkları, iç hastalıkları, göz hastalıkları, tıbbi biyokimya, genel cerrahi, diş hekimliği, ortopedi ve travmatoloji, enfeksiyon hastalıkları, kulak-burun-boğaz, plastik ve estetik cerrahi ve saç ekiminin önemli seviyelerde olduğu söylenebilmektedir (Demirel ve Şahin, 2023, s. 309; USHAŞ, 2024b).

Turizm istatistiklerine bakıldığında Türkiye 2019 ve 2020 yıllarında gelen ziyaretçi sayısına göre dünya genelinde 6. sırada, 2021 ve 2022 yıllarında ise 4. sırada yer almıştır. 2022 yılında gelen ziyaretçi sayısına göre ilk üç sırada bulunan ülkeler Fransa, İspanya ve ABD şeklindedir (Türkiye Seyahat Acentaları Birliği [TÜRSAB], 2022).

Şekil 4. 2019-2023 Yılları Giriş Yapan Turist Sayısı

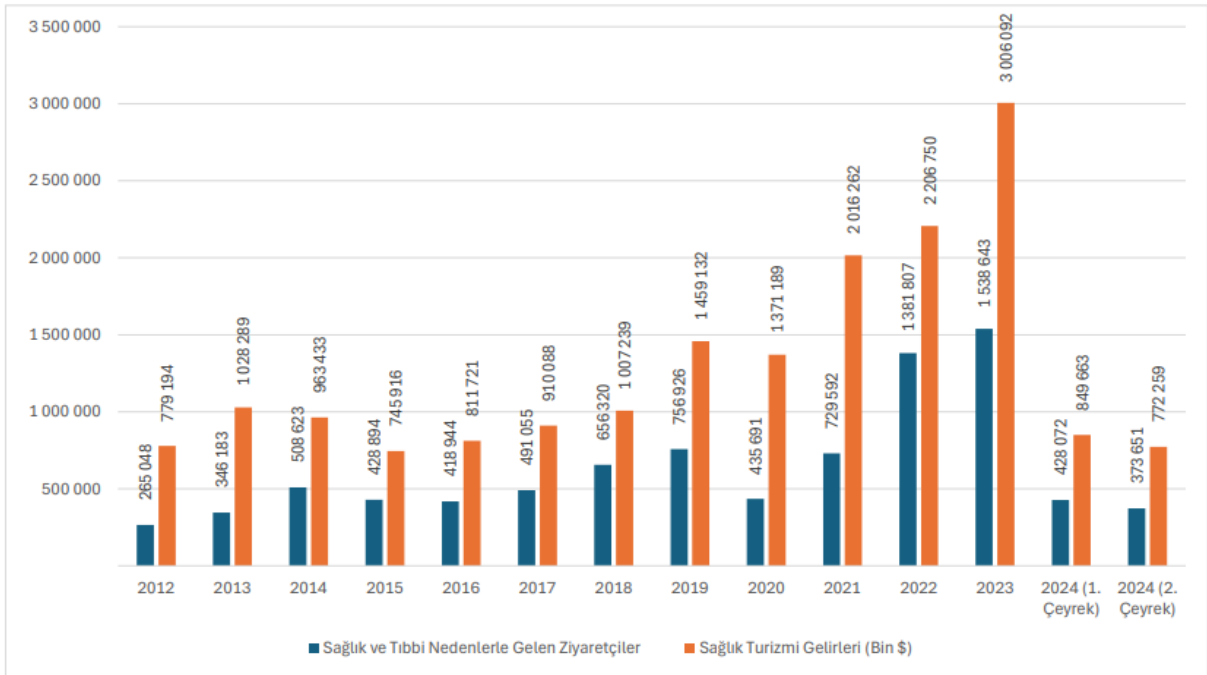

Kaynak: (TÜİK, 2024).

TÜİK (2024) verilerine göre Şekil 4'te son 5 yılda ülkemizin turizm hareketliliği görülmektedir. Bu veriler neticesinde ülkemizin son iki yılda Covid-19 pandemisi öncesindeki etkinliğine ulaştığı hatta ilerleme de katettiği görülmektedir.

TÜİK verilerine göre 2012 yılı itibarıyla sağlık turizmi kapsamında ülkemize gelen ziyaretçi sayıları ve elde edilen gelir Şekil 5'te gösterildiği gibi gerçekleşmiştir. Bakıldığında 2012-2017 yılları arasında ortalama ziyaretçi sayısı 393.000 civarında gerçekleşirken, 2018 yılında geride kalan yıllara göre önemli bir artış görülmüştür. Covid-19 pandemisi nedeniyle 2020 yılında belirli bir düşüş olsa da izleyen yıllarda ziyaretçi sayısı 1.000.000'un üzerine çıkmıştır (TÜİK, 2024).

Şekil 5. TÜİK Sağlık Turizmi Göstergeleri

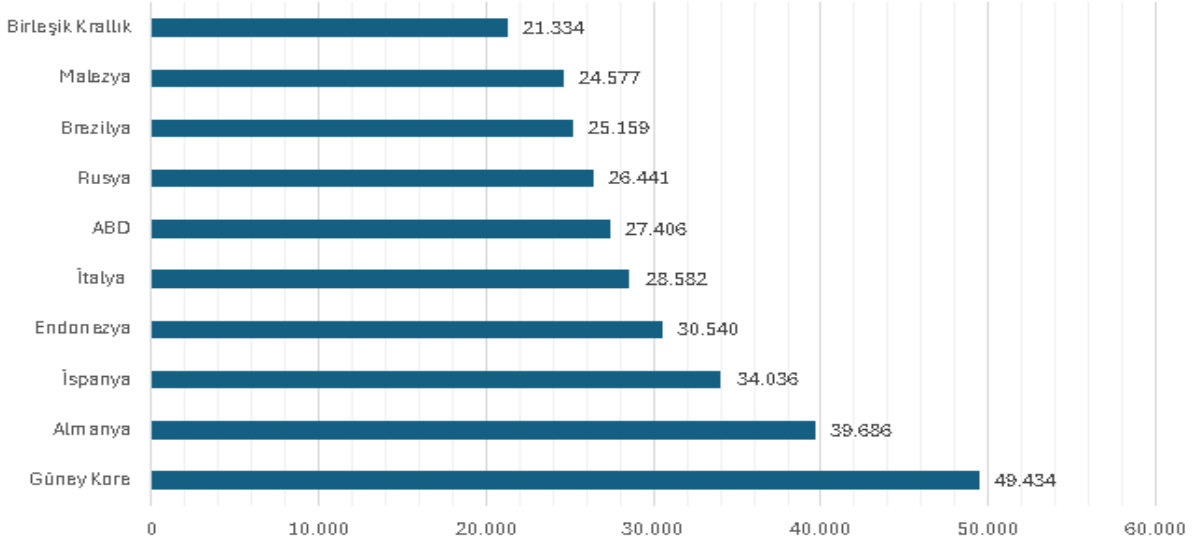
Kaynak: (TÜİK, 2024).

Sağlık turizmi kapsamında ülkemizi en çok tercih eden ülkelere baktığımızda 2012-2017 yılları arasında sırasıyla Azerbaycan, Almanya, Bulgaristan, İran, İngiltere, Gürcistan, Rusya Federasyonu ve Hollanda'dan sağlık turistleri gelmiştir (Öztürk ve Özcan, 2022, s. 4). 2019 yılında ise Almanya, İngiltere, İspanya, Hollanda, Azerbaycan, Gürcistan ve İran yine en çok tercih eden ülkeler olmuştur. Bu ülkelerden gelen sağlık turistlerinin yanında ek olarak ortalama iki kişi daha refakatçi olarak giriş sağlamıştır. Bu da sağlık turizminden elde edilen gelirin yanı sıra refakatçiler yoluyla ek gelirin de sağlandığının göstergesidir (Toptaş, 2020, s. 3195).

Sağlık turizminden elde edilen gelir ise son dokuz yılda sürekli artış göstermiştir. Pandemi sürecinde düşük seviyede bir düşüş meydana gelse dahi sonrasında artışını sürdürmeye devam etmiştir. 2023 yılında önceki yıllara nazaran %50 civarında bir artış görülmüştür. Dünya genelinde sağlık turizminden elde edilen gelire bakıldığında ise Türkiye 2019 yılında ABD'nin, 2020 yılında Tayland'ın ardından 2. sırada yer almıştır. Bu da ülkemizin sağlık turizmi pazarındaki rekabet gücünü göstermektedir (Kuşat ve Esen, 2022, s. 42).

Termal turizmine ilişkin termal otellere başvuran kişi sayıları ise 2023 yılında 555.447 olarak gerçekleşmiştir. Termal otellere başvuran ilk 10 ülkenin verileri sırasıyla Şekil 6'da görüldüğü üzere meydana gelmiştir. Bakıldığında Güney Kore, Almanya ve İspanya en yüksek talep gösteren ülkeler olmuştur (T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023).

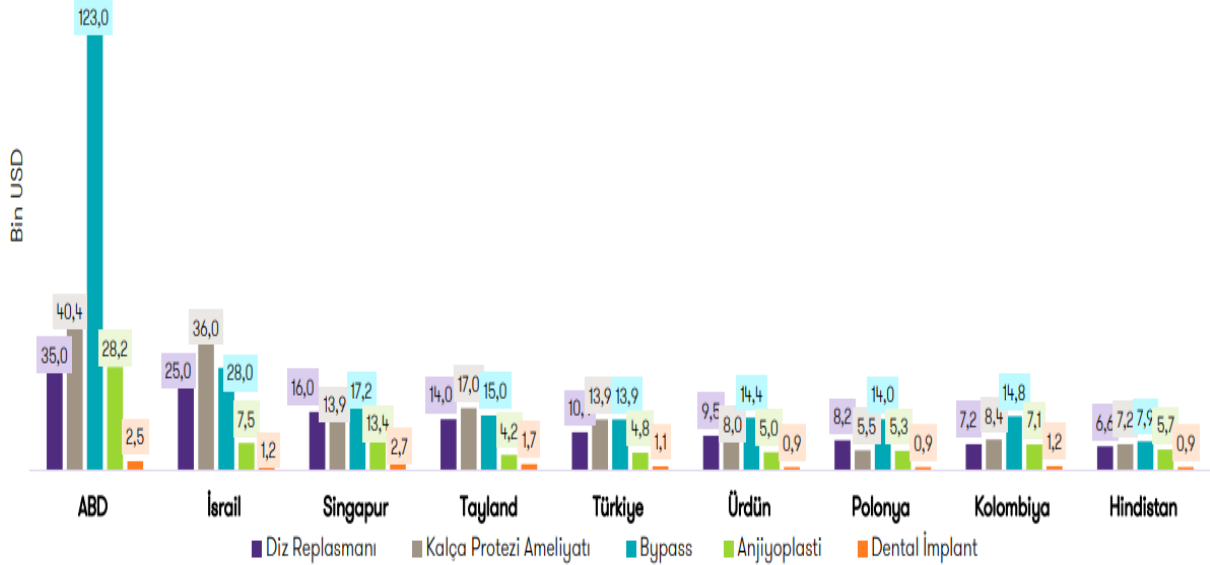
Şekil 6. Türkiye'deki Termal Otellere Başvuran İlk 10 Ülke (2023)

Kaynak: (T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023).

Türkiye'de sağlık turizminin en çekici yönlerinden bazılarını maliyet ve ulaşım oluşturmaktadır. Özellikle medikal turizm açısından ön planda yer alan destinasyonlara bakıldığında Türkiye'nin maliyet konusunda önemli bir rekabet gücü olduğu söylenebilir. Şekil 7'ye bakıldığında örnek olarak Türkiye'nin bypass işleminde Hindistan'dan sonra, anjiyoplastide Tayland'dan sonra en uygun fiyatlı ülke olduğu görülmektedir (Hatipağaoğlu vd., 2023, s. 56).

Şekil 7. 2019 Yılı Ameliyat Ücret Karşılaştırmaları

Kaynak: (Hatipağaoğlu vd., 2023, s. 56).

Ulaşımında ise ülkemizin hem coğrafi konumu hem de Türk Hava Yolları'nın sürekli seferleri çok hızlı ve rahat olmaktadır. Türk Hava Yolları 129 ülke, 335 şehir ve 340 havalimanında uçuş hizmeti vermektedir. Tüm bu unsurlar ülkemize yönelik sağlık turizmi talebini kolaylaştırıcı faktörler haline gelmektedir. Türkiye'ye hava yolu ile en fazla giriş yapan üç ülkenin İstanbul'a ulaşımı bakıldığında Rusya'dan (Moskova) 4 buçuk saat, Almanya'dan (Berlin) 3 saat, Birleşik Krallık'tan (Londra) 4 saat sürmektedir (HealthTürkiye, 2024).

4. SONUÇ

Sağlık, insanların huzurlu ve kaliteli yaşayabilmesi için öncelikli şartların başında gelmektedir. Bu sebeple sağlık hizmetlerine olan talep esnek değildir. Sağlık hizmetlerine ihtiyaç varsa bunun karşılanmasında tüketicinin geliri, hizmetin fiyatı ya da alternatif hizmetlerin fiyatları talep miktarını fazla etkilemez. Öte yandan dünya genelinde kalkınma hedeflerinin belirlenmesi, ülkelerin bu hedeflere ulaşmada sağlık hizmet kalitesini artırmaları konusunda yaptıkları çalışmalar, bu hizmetlerin arz yönünü etkilemektedir. İnsan refahının artırılması ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için sağlık hizmetleri arzının önemi artmaktadır. Sonuç olarak bu hizmetlere ulaşılabilirliğin artmasıyla da sağlık turizmi giderek önem kazanmaktadır.

Dünya Sağlık Örgütü'nün tanımına göre sağlıktan bahsedebilmek için sadece hastalığın ve sakatlığın olmayışı değil; fiziksel, ruhsal ve sosyal yönden tam bir haline sahip olunması gerekmektedir. Bu noktada iyilik hali bozulan kişilerin en zaruri ihtiyacını da sağlık hizmetleri oluşturmaktadır (World Health Organization [WHO], 2024).

İnsanların sağlık ihtiyaçlarının karşılanması adına sağlık hizmetlerinin arzı ve talebi önemli ölçüde etkiye sahip olmaktadır. Sağlık hizmetlerinin bulunabilirliği, erişilebilir olması, fiyatı, sağlık hizmetinin kalitesi, uzman personel kadrosu, gerekli tıbbi donanım ve teknoloji gibi birçok faktör arz ve talep konularında yer almaktadır (Sayım, 2015, s. 92).

Sağlık hizmetlerinin arz ve talebinde yaşanan olumsuzluklar insanları sağlık turizmi gibi çözüm yollarına itmektir. Bekleme süresinin uzun olduğu bir ülkede yaşayan hastalar, sağlık hizmeti almak için kilometrelerce uzaktaki başka bir ülkeden sağlık hizmeti almaya yönelebilmektedir. Küresel olarak 104.7 milyar dolar değerindeki pazarda, 23.000.000 sağlık turistinin var olması bu tezi doğrular niteliktedir (Chanda, 2022, s. 7). Medical Tourism Index'te yer alan ülkelere bakıldığında Türkiye'nin İngiltere, Almanya ve Kanada gibi ülkelere nazaran bekleme sürelerinin daha iyi konumda olduğu söylenebilmektedir (Sülkü, 2017, s. 107).

Çalışmanın sonucu olarak Türkiye'nin sağlık turizminde küresel pazardaki durumuna bakıldığında; devlet destekleri, yetkili sağlık tesisi ve aracı kuruluş sayısı, ulaşım ağı, akredite olmuş kuruluş sayısı, kaliteli hizmeti, sağlık ve turizme yönelik yatırımlar, turizm kapasitesi gibi konularda yeterli ve sürekli iyileştirme gösteren bir destinasyon olduğunu söylenebilir. Bu şartlarda devam eden faaliyetlerle kazanılmış olan sürdürülebilir ivmesiyle sağlık turizmi arzında etkin seviyelerde yer almaya devam edeceği beklenmektedir. Her ne kadar Covid-19 pandemi esnasında seyahat kısıtlamaları, hastaların sağlık turizminden vazgeçmeleri, kaygı seviyelerinin artması, bunun sonucunda sağlık hizmeti almak için seyahat planlarının iptal edilmesi gibi durumlar (Sarman ve Sarman, 2021, s. 120) söz konusu olsa da verilere bakıldığında ülkemizin pandemi sonrasında sağlık turizminde hızlı toparlanma yaşadığı görülmektedir.

Türkiye'nin Avrupa ve Asya'ya yakın konumda olması ulaşım olarak önemli avantaj sağlamaktadır. Ancak talebi kolaylaştıran tek unsur konum olarak yakınlık değil uçuş ağının zenginliğidir. Bu alanda Türk Hava Yolları'nın birçok ülkeye seferleri olması hem arz anlamında bir güç oluşturmakta hem de talebi kolaylaştırıcı hale gelmektedir. Türkiye'nin havayolu ulaşımında yolcu trafiği sıralamasına göre Medical Tourism Index'te yer alan diğer ülkeler ile karşılaştırmasına bakıldığında Çin, Rusya ve Hindistan'ın gerisinde kalırken; Meksika, İspanya, Fransa, İtalya, Almanya, Japonya, Güney Kore, Kanada, Suudi Arabistan ve Birleşik Krallık gibi ülkelerin ön sıralarında yer aldığı görülmektedir (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2022).

Devlet desteklerine bakıldığında sağlık turizmi arzında Ticaret Bakanlığı'nın maddi destekleri önemli bir yer tutmaktadır. Bunun haricinde Sağlık Bakanlığı'nın sağlık turizmi konusunu stratejik hedeflere taşıması, HealthTürkiye vizyonunun oluşturulması, sağlıkta kalite standartları ve akreditasyona önem verilmesi ve USHAŞ yapılanmasının oluşturulması da arz yönünde zenginliği sağlamaktadır. Ayrıca Turizm Bakanlığı'nın seyahat, konaklama ve tanıtım gibi çabaları da önemli katkı sunmaktadır.

Sağlık hizmeti yönüne bakıldığında Türkiye; uzman kadro, hizmet çeşitliliği, tıbbi donanım ve teknoloji olarak önemli bir konumda yer almaktadır. Bunu sağlık turizmi alanına taşıyacak olursak her geçen gün yetki belgeli sağlık tesisi sayısındaki artış, hizmet arzında sürekliliğin sağlandığını göstermektedir. Buna aracı kuruluşlar da eşlik etmektedir. Ancak özellikle medikal turizm kapsamında yetki belgesine sahip hastanelerin sayısı toplam hastane sayısının %42,05'ini oluşturduğu için hastaneler bu yönde daha fazla teşvik edilmelidir.

Sağlık İstatistikleri Yıllığı'na bakıldığında sağlık hizmetlerinde kullanılan MR ve BT gibi teknolojilerin Medical Tourism Index'te yer alan diğer ülkeler ile karşılaştırması yer almaktadır. Buna göre bir milyon kişiye düşen BT ve MR cihaz sayısına göre ülkemiz Japonya, Güney Kore, İtalya, Almanya, İspanya ve Fransa gibi ülkelerin

gerisinde kalırken, Kanada, Birleşik Krallık, İsrail, Meksika ve Kosta Rika gibi ülkelerin önünde yer almaktadır. Medical Tourism Index'te yer alan ülkelere kıyasla on bin kişiye düşen hastane yatağı sayılarına bakıldığında ise Türkiye; Güney Kore, Japonya, Almanya, Fransa ve Portekiz gibi ülkelerin gerisinde kalırken, İspanya, İsrail, Kanada, Birleşik Krallık, Kosta Rika ve Meksika gibi ülkelerin önünde yer almaktadır. Yoğun bakım yatağı sayısında ise yukarıda verilen ülkelerden daha üstün konumda bulunmaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2022).

Sağlık hizmetlerinde kalite, sağlık turizmi içerisinde yer alan en önemli çekici unsurların birini oluşturmaktadır. Sağlık turistlerinin seçim kararlarını olumlu yönde etkilemede kaliteli hizmet ve akredite olmuş kuruluş güdüleyici olmaktadır. Türkiye'de sağlık turizmi yetki belgesinin alınabilmesi için en az 85 kalite puanı alma zorunluluğu, sağlık turizminde kalite güvencesinin de sağlanmış olduğu anlamına gelmekte ve sağlık turizminde talebi olumlu yönde etkileyebilecek bir unsur olmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin akredite olmuş sağlık tesisi sayısı ile dünyada önemli bir konumda olması bunu destekler niteliktedir.

Joint Commission International tarafından akreditasyon belgesi alan ülkelere bakıldığında Medical Tourism Index'te yer alan ülkeler içerisinde Türkiye; İspanya, Katar, Portekiz, Meksika, Japonya, İsrail, Kosta Rika, Güney Kore, Tayvan ve Arjantin gibi ülkelerin önünde yer almaktadır. Bunun tersine Brezilya, Tayland, Suudi Arabistan ve Hindistan gibi ülkelerin ise gerisinde konumlanmaktadır (JCI, 2024).

Sağlık turizmi arzında bir diğer önemli faktör sağlık ve turizm faaliyetlerine yapılan yatırımlardır. Sağlık hizmeti anlamında Sağlık Bakanlığı'nın 2024 yılı ve sonrası için birçok hastane projesinin bulunması önemli katkı sağlayacaktır. Bunların içerisinde özellikle farklı bölgelerde açılacak olan şehir hastanesi projeleri, arzda bölgesel zenginlik de doğuracaktır. Turizm Bakanlığı kapsamında ise hazırlanan konaklama tesisi projeleri de sağlık turizmini hem daha kolay hale getirecek hem de termal otel projeleri ile termal turizm alanında önemli potansiyel oluşturacaktır.

Türkiye'nin sağlık turizmine ilişkin ele alınan bütün bu faktörler çerçevesinde ileriye dönük stratejik hedefler saptaması önemli olacaktır. Bu kapsamda ülkemizin sağlık turizmi yönünden güçlü ve zayıf yönlerine baktığımızda Türkiye'nin sağlık turizmi yönünde sahip olduğu güçlü yönleri; gelişmiş ülkelere kıyasla hizmette fiyat avantajı, JCI ile akredite edilmiş hastane sayısı bakımından dünyada iyi bir konumda olması, coğrafi konumun avantajı, 62 ülke ile vizesiz seyahat imkanı, diaspora ve gurbetçi potansiyeli, termal kaynaklarda Avrupa'da 1. dünyada 7. sırada olması, diğer turizm imkanlarının sağlık turizmi ile entegrasyon potansiyeli, gelişmiş sağlık altyapısı ve uzman işgücü, önemli otel zincirlerinin varlığı, yasal düzenlemeler ve devlet destekleri şeklinde ifade edilmektedir. Zayıf yönleri ve önündeki zorlukları ise özellikle kamu hastanelerinin sağlık turizmine hizmeti sunacak altyapıya sahip olmamaları ve çok azının akredite olmuş olması, yabancı doktor çalıştırma imkanının kamuda olmayışı, sağlık turizmi alanında yetişmiş ve yabancı dil bilgisine sahip uzman ve ara personel eksikliği, sağlık turizmine ilişkin tanıtım ve pazarlama faaliyetlerinin yetersizliği, sağlık turizmi konusunda ülke kapsamında bilincin oluşmaması, sağlık turizminde yer alan aktörler arasındaki yetersiz iş birliği, yabancıların ülkemize yönelik güvenlik endişeleri, sağlık turizmine ilişkin yeterli veri tabanının bulunmaması şeklinde belirlenmektedir (Gürleyen ve Çınar, 2021, s. 57; Kılıçarslan, 2019, s. 1142; Şahin ve Şahin, 2018, s. 294).

Zayıf yönlerin iyileştirilmesi için öncelikle politika yapıcılar, sağlık hizmeti sağlayıcıları ve turizm aktörlerinin tüm bu konularda iş birliği içinde olması gerekmektedir. Bütün aktörler arasında sağlık turizmine ilişkin iş akış planları, pukö döngüleri ve iyileştirme faaliyetleri tasarlanabilir. Bu tasarımlar da her konu hakkında ayrı ayrı ele alınabilir. Örneğin; sağlık iş gücünün sağlık turizmi alanında yetiştirilmesi ve yabancı dile hakim olabilmesi için eğitimler düzenlenmeli, bu eğitimlerin geri dönüşleri alınmalı ve bu süreç sürdürülebilir bir hale dönüştürülmelidir.

Türkiye'ye yönelik sağlık turizmine talebi etkileyen başlıca unsurlara baktığımızda ise kaliteli hizmet, ileri teknoloji ve donanım, uzman kadronun varlığı, hasta memnuniyeti, coğrafi yakınlık, maliyet avantajı gibi konular karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanında talebi daha kolay hale getirmek için en önemli unsur olan güven konusu üzerine yoğunlaşmak da gereklidir. Bunun için de özellikle daha fazla uluslararası akreditasyon belgesi almak önemli olacaktır. Hasta takibi konusunda güven vermek için de komplikasyon sigortasından yararlanılması düşünülebilir. Ayrıca hizmet öncesi ve sonrası muayene ve takip için tele-sağlık ve metaverse uygulamaları da kullanılabilir.

Talebe yön vermek adına tanıtım ve pazarlama çabaları da düşünülmesi gereken bir diğer konu olmalıdır. Özellikle devlet destekleri ile yurt içi ve yurt dışı tanıtım faaliyetleri yapılmalıdır. Yurt dışında yaşayan gurbetçiler üzerinden de tanıtım ve pazarlama faaliyetleri geliştirmek düşünülmelidir.

Bu çalışma ile amaçlanan, arz ve talep kapsamında Türkiye'nin sağlık turizmindeki kimliğini olabildiğince ortaya çıkarmak olmuştur. Gelecek çalışmalara öneri olarak Türkiye ile MIT sıralamasında ilk sıralarda yer alan ülkeler arasında bütüncül olarak sağlık turizminde arz-talep ya da spesifik olarak devlet destekleri, ulaşım, konaklama, kalite ve akreditasyon, hasta memnuniyeti, yatırımlar, tanıtım çabaları, itici ve çekici unsurlar konularında kıyaslama çalışmaları yapılabilir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Araç, S. ve Koç, E. S. (2023). Sağlık kurumlarında kalite ve akreditasyon. *International Anatolia Academic Online Journal Health Sciences*, 9(3), 210-224.
- Aydın, D. ve Şeker, S. (2011). *Sağlık turizmi ve turistlerin sağlığı uygulama rehberi*. <http://dursunaydin.com/upload/saglik-turizmi-ve-turistin-sagligi-uygulama-rehberi.pdf> adresinden 20 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- Biri, G. (2021). Türkiye'nin sağlık turizmi gelirini etkileyen faktörlerin eşbütünleşme analizi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 73-82. <https://doi.org/10.53443/anadoluibfd.907290>
- Bulut, A. ve Şengül, H. (2019). Dünyada ve Türkiye'de sağlık turizmi. *Yönetim, Ekonomi ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 45-62. <https://doi.org/10.29226/TR1001.2019.104>
- Can, B. (2019). *Türkiye ve dünyada sağlık turizmi ve hastaların Türkiye'yi tercih etme nedenleri: Özel bir hastane örneği*. [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Medipol Üniversitesi.
- Chanda, R. (2022). *Modalities and determinants of trade in health services*. World Bank Publications.
- Demirel, S. ve Şahin, A. (2023). Türkiye'de sağlık turizminin finansal piyasalara etkisi. *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 6(4), 308-336. <https://doi.org/10.59445/ijephss.1328237>
- Gürleyen, B., ve Çınar, F. (2021). Türkiye'nin medikal turizm SWOT analizi: Covid-19 örneği. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 51-60.
- Hatıpağaoğlu, A. M., Geler, N., Doğan, T., Kırmacı, T. ve Ömer, E. (2023). *Global sağlık sektörü ve medikal turizm trendleri*. https://www.grantthornton.com.tr/globalassets/shared/global-salk-sektoru-ve-medikal-turizm-trendleri--rapor-2023_1.08_ifreli.pdf adresinden 10 Nisan 2024 tarihinde alınmıştır.
- HealthTürkiye. (2024). *HealthTürkiye*. <https://www.healthturkiye.com/homepage> adresinden 5 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- Joint Commission International. (2024). *JCI-Accredited Organizations*. [https://www.jointcommissioninternational.org/who-we-are/accruited-organizations/#sort=%40aoname%20ascending&f:@aocountry=\[Türkiye\]](https://www.jointcommissioninternational.org/who-we-are/accruited-organizations/#sort=%40aoname%20ascending&f:@aocountry=[Türkiye]) adresinden 15 Haziran 2024 tarihinde alınmıştır.
- Kayhan, E. E. (2018). *Türkiye'ye sağlık turizmi kapsamında başvuran hastaların tercihlerini etkileyen faktörlerin incelenmesi*. [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Medipol Üniversitesi.

- Kılıçarslan, M. (2019). Swot analysis of health tourism in Türkiye. *Electronic Journal of Social Sciences*, 18(71), 1135-1145. <https://doi.org/10.17755/esosder.467515>
- Kuşat, N. ve Esen, E. (2022). Sağlık turizmi perspektifinden Türk sağlık sektörü rekabet gücü. *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 37-50.
- Medical Tourism Association. (2024). *Medical tourism unveiled: Why patients travel and what holds them back: a deep dive into the medical tourism decision-making process*. https://assets.website-files.com/6272d3f738f67b4c8ee43a10/65a15680c5f22e9280143710_MTA%20Patient%20Survey%20Report%202024%20VF.pdf adresinden 19 Nisan 2024 tarihinde alınmıştır.
- Medical Tourism.com. (2021). *Destination*. <https://www.medicaltourism.com/destinations/Türkiye> adresinden 1 Haziran 2024 tarihinde alınmıştır.
- Öksüz, B. ve Altıntaş, V. (2017). Sağlık turizminde dijital iletişim kanallarının kullanımı. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 14(1), 59-75. <https://doi.org/10.24010/soid.303662>
- Özsarı, S. H. ve Karatana, Ö. (2013). Sağlık turizmi açısından Türkiye'nin durumu. *Journal of Kartal Training & Research Hospital/Kartal Eğitim ve Araştırma Hastanesi Tıp Dergisi*, 24(2). <https://doi.org/10.5505/jkartaltr.2013.69335>
- Öztürk, Y. E. ve Özcan, M. (2022). Türkiye için uluslararası sağlık turizmi talebinin kantitatif çerçevede değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13(33), 1-13. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.806991>
- Sağlık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı. (2024). *Stratejik planlar*. <https://sgb.saglik.gov.tr/TR.60674/stratejik-yonetim.html> adresinden 8 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- Sağlık Bakanlığı. (2022). *Sağlık istatistikleri yıllığı*. <https://www.saglik.gov.tr/TR-103184/saglik-istatistikleri-yilligi-2022-yayinlanmistir.html> adresinden 15 Haziran 2024 tarihinde alınmıştır.
- Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı. (2024). *Yetkili sağlık tesisleri ve aracı kuruluşlar*. <https://shgmturizmdb.saglik.gov.tr/TR-25360/yetkili-saglik-tesisleri-ve-araci-kuruluslar.html> adresinden 24 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.
- Sağlık Yatırımları Genel Müdürlüğü. (2024). *2024 yılı yatırım programı*. https://sygm.saglik.gov.tr/?_Dil=1 adresinden 17 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- Sarman, A. ve Sarman, E. (2021). The effect of covid-19 pandemic on health Tourism. *Journal of Applied Tourism Research*, 2(2), 117-124.
- Sayım, F. (2015). Sağlık hizmetleri arzını etkileyen faktörler. *Akademik Arge Dergisi-Sosyal Bilimler*, 15(1), 89-98.
- Sezgin, S. (2021). Türkiye'de sağlık turizminin uluslararası pazarlama temelinde incelenmesi. *Hitit Ekonomi ve Politika Dergisi*, 1(1), 31-53.
- Sülkü, S. N. (2017). Sağlık turizminde Türkiye'nin dünyadaki yeri ve potansiyeli. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(1), 99-133.
- Şahin, G. G. ve Tuzlukaya, Ş. (2017). Turizm türleri ve turizm politikaları, dünyada ve Türkiye'de sağlık turizmi. D. Tengilimoğlu. (Ed.) *Sağlık turizmi* içinde (s. 43-58). Siyasal Kitabevi.

- Şahin, Ö. U. ve Şahin, M. (2018). Türkiye'de sağlık turizminin potansiyeli ve geleceği: SWOT analizi. *Journal of Awareness*, 3(5), 287-300. <https://doi.org/10.26809/joa.2018548638>
- Şengel, Ü. ve Şeyho, U. (2023). Sağlık turistlerinin Türkiye'yi seçme motivasyonları üzerine bir araştırma: Arap turist perspektifi. *Sivas Interdisipliner Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 94-115.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2024). *Kalkınma planları*. <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/> adresinden 10 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2023). *Turizm istatistikleri*. <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html> adresinden 20 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. (2022). *Havacılık*. <https://www.uab.gov.tr/havacilik> adresinden 1 Haziran 2024 tarihinde alınmıştır.
- Tengilimoğlu, D. (2021). Sağlık turizmi ve devlet teşvikleri. *Journal of Life Economics*, 8(1), 1-10.
- Tengilimoğlu, D. ve Gürcü, M. (2017). İleri yaş ve engelli turizmi. D. Tengilimoğlu. (Ed.) *Sağlık Turizmi* içinde (s. 121-156). Siyasal Kitabevi.
- Ticaret Bakanlığı. (2024). *Sağlık ve spor turizmi hizmetleri sektörü*. <https://ticaret.gov.tr/destekler/hizmet-sektoru-destekleri/hizmet-ihracatinin-tanimlanmasi-siniflandirilmesi-ve-desteklenmesi-hakkinda-karar/saglik-ve-spor-turizmi-hizmetleri-sektoru> adresinden 26 Haziran 2024 tarihinde alınmıştır.
- Tontuş, H. Ö. (2018). Sağlık turizmi tanıtımı ve sağlık hizmetlerinin pazarlanması ilkeleri üzerine değerlendirme. *Disiplinlerarası Akademik Turizm Dergisi*, 3(1), 67-88. <http://dx.doi.org/10.31822/jomat.412322>
- Tontuş, H. Ö. (2015a). *Sağlık turizmi nedir?* Satürk Yayınları.
- Tontuş, H. Ö. (2015b). *Sağlık turizminde araç kurumlar?* Satürk Yayınları.
- Toptaş, A. (2020). Sağlık turizminde Türkiye'nin önemi ve tercih edilme sebeplerinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(4), 3191-3208.
- Tutgun, S., ve Küncü, S. (2023). Sağlık turizmi gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisinin fourier yaklaşımı ile ampirik olarak incelenmesi. *İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 11(3), 1769-1791. <https://doi.org/10.33715/inonusaglik.1289575>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024). *Turizm istatistikleri*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Egitim,-Kultur,-Spor-ve-Turizm-105> adresinden 19 Ağustos 2024 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği. (2022). *Dünya turizm istatistikleri*. <https://www.tursab.org.tr/dunya-turizm-istatistikleri> adresinden 15 Haziran 2024 tarihinde alınmıştır.
- Uluslararası Sağlık Hizmetleri Anonim Şirketi. (2022). *2022 faaliyet raporu*. <https://www.ushas.com.tr/wp-content/uploads/2023/06/2022-Yili-Faaliyet-Raporu-1.pdf> adresinden 20 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- Uluslararası Sağlık Hizmetleri Anonim Şirketi. (2024a). *Hakkımızda*. <https://www.ushas.com.tr/hakkimizda/> adresinden 1 Haziran 2024 tarihinde alınmıştır.

- Uluslararası Sağlık Hizmetleri Anonim Şirketi. (2024b). *Sağlık turizmi verileri*. <https://www.ushas.com.tr/en/health-tourism-data/#:~:text=The%20amount%20of%20tourism%20income,the%20number%20of%20health%20tourists> adresinden 26 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- Uluslararası Sağlık Turizmi ve Turist Sağlığı Hakkında Yönetmelik. (2017, 13 Temmuz). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/07/20170713-3.htm>
- Üstün, U., ve Uslu, Y. D. (2022). Türkiye'nin sağlık turizminde tercih edilme nedenleri üzerine bir çalışma: Medikal turizm endeksi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (33), 344-353. <https://doi.org/10.31590/ejosat.1020647>
- World Health Organization. (2024). *Constitution*. <https://www.who.int/about/governance/constitution> adresinden 28 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- World Tourism Organization/European Travel Commission. (2018). *Exploring health tourism*. <https://trz.subu.edu.tr/sites/trz.subu.edu.tr/files/2021-12/exploring%20health%20tourism%2C%20ETC.pdf> adresinden 15 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- Yılmaz, S., Sarıaydın, İ., ve Sönel, T. (2020). İngiltere özelinde Türkiye'nin sağlık turizmi fırsatları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 74-85.
- Yiğit, V. (2016). Kamu hastanelerinde medikal turizminin gelişimini etkileyen faktörler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 7(15), 107-119.

TÜRK KAMU PERSONEL SİSTEMİNE ETKİSİ AÇISINDAN TÜRKİYE'DE ASKERİ DARBELER

MILITARY COUPS IN TÜRKİYE IN TERMS OF THEIR IMPACT ON THE TURKISH PUBLIC PERSONNEL SYSTEM

Doç. Dr. Osman Kürşat ACAR¹

ÖZ

Osmanlı'dan günümüze askeri darbelerde darbecilerin ilk el attığı alanlardan birisi de kamu personel sistemi olmuştur. Zira darbe sürecinin kalıcı olması için kamu personeli ve üst düzey bürokrasi oldukça önemlidir. Modernleşen devletle birlikte askerin siyasete ilgisi artmış ve bu kapsamda Osmanlı'nın son döneminde önemli askeri müdahaleler olmuştur. Cumhuriyet döneminde de durum farklı değildir. Çok partili hayata geçilen Menderes dönemi, 1960 darbesi ile son bulmuş, ardından 1971 muhtırası, 1980 darbesi, 28 Şubat muhtırası ve son olarak 15 Temmuz darbe girişimi meydana gelmiştir. Tüm bu darbelerin ardından kamu çalışanları işten çıkarma, pasifize edilme, emeklilik, tasfiye, merkeze alma, ilişik kesme, kızağa çekme gibi uygulamalara tâbi tutulmuştur. Bu durum kamu personel sisteminde önemli sorunları beraberinde getirmiştir. Bu çalışmada, kısaca 1909 yılındaki 31 Mart isyanından başlayarak özellikle son darbe girişimi olarak daha geniş ele alınan 15 Temmuz FETÖ askeri darbe kalkışmasına kadar olan zaman diliminde, Türk kamu personel sisteminde yapılan tasfiye ve emeklilik gibi yöntemlerle kamu görevinden çıkarılan memurların durumları, sayıları, çıkarılma gerekçeleri ortaya konulmuştur. Sayısal verilerle darbeler sonucu kamu yönetiminde geçmişten günümüze kamu çalışanlarının durumu özetlenmiştir. Çalışma ile darbe ve darbe girişimleri sonrası akamete uğrayan kamu personel sistemindeki durum ele alınarak benzeri durumların kamu personel sistemi üzerindeki tahribatına yönelik değerlendirmelere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kamu Personel Sistemi, Askeri Darbeler, 15 Temmuz Askeri Kalkışması, Bürokrasi.

JEL Sınıflandırma Kodları: F52, H10, H12, H83.

ABSTRACT

In military coups from the Ottoman Empire to the present day in Türkiye, one of the first areas that putschists have taken action has been the public personnel system. Because public personnel and bureaucracy are very crucial for the coup process to be permanent. With the modernizing state, the military's interest in politics has increased, and there have been military interventions that leave a mark on history in the last period of the Ottoman Empire. The situation is no different in the Republican period. The Menderes period, which saw the transition to a multi-party system, ended with the 1960 coup, followed by the 1971 memorandum, the 1980 coup, the February 28 memorandum and finally the July 15 coup attempt (uprising). Following all these coups, public employees were subjected to practices such as dismissal, deactivation, retirement, purge, centralization, severance and suspension. In the study, from the 31 March 1909 insurgency to the 15 July FETO military coup attempt, status, numbers, dismissal reasons of officials who were dismissed within elimination and retirement methods are revealed. With numerical data in the study, it is summarized the results of public employees from the past to the recycling as a result of the blows. As a literature review the study discusses the situation of civil servant system after the coups and coup attempts and gives place to some assessments against similar situations.

Keywords: Public Personnel System, Military Coups, July 15 Military Uprising, Bureaucracy.

JEL Classification Codes: F52, H10, H12, H83.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İnsan Kaynakları Yönetimi Bölümü, osmanacar@sdu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

When Türkiye's political history is examined, it is suggested in the academic literature that it can actually be considered as the history of coups. The events that take place in Türkiye almost every decade, such as a military coup, a memorandum, a post-modern coup and the latest failed uprising, have been one of the most important obstacles to Türkiye's development and democratization. Compared to the pre-modern period, soldiers attempting a coup is related to the mission assigned to them. In late modernized or modernizing countries, the soldier functions as a modernizer; these soldiers are trained with the awareness of achieving a higher goal. In Türkiye, soldiers have seen themselves as "above politics". In a sense, politics, which is the legitimate means of governing the country, is below the military. Individuals who were raised according to the logic of command-and-command behaved towards their subordinates in the same way as they viewed politics. When the history of coups of the Republic of Türkiye is concerned, firstly the coup of 27 May 1960, the memorandum of 12 March 1971, the coup of 12 September 1980, the post-modern coup of 28 February 1997, the e-memorandum given in accordance with the spirit of the period on 27 April 2007 and finally the failed coup of 15 July 2016. It can be considered a military coup attempt. When considering the Ottoman Empire, especially the modernization process of the Ottoman Empire should be taken into consideration. In this process, the coup against Sultan Abdülaziz was a government coup and the soldiers became the most important trump card of the coup plotters. Coups can cause damage to many areas of countries economically, politically and socially. One of these areas is the public personnel system. In fact, since coups are carried out by soldiers, who are public personnel, the damage in this area can be much more structural. Coups or coup attempts from the Ottoman Empire to the present have caused significant damage to the public personnel system. The study discussed the purges in the public personnel system during the coup/coup attempt periods from the Ottoman Empire to the present day and concluded by examining in more detail the failed coup attempt of FETO on July 15, 2016. The liquidations and liquidation plan that took place during this process are examined in general terms. An attempt has been made to evaluate the damage caused by the coup to the public personnel regime.

Design/methodology/approach:

In the study, the situations, numbers and reasons for dismissal of civil servants who were dismissed from public service through methods such as purges and retirements in the Turkish public personnel system, in the period from the March 31 Rebellion in 1909 to the failed military coup attempt of July 15, which was discussed more broadly, are revealed. An attempt is made to summarize the data of public employees from past to present in public administration as a result of coups with numerical data. In the study, which is conducted as a literature review, the situation in the public personnel system after the coup and coup attempts is discussed and evaluations are made to prevent similar situations.

Findings:

When the period between the 31 March uprising of 1909 and the 15 July coup attempt is discussed in outline, it is tried to be revealed in more detail with the table how the history of the Republic of Türkiye was disrupted by coups and how the Turkish Bureaucracy was affected by this process. Table 3 is an important finding, especially in terms of summarizing the last 100 years.

Conclusion and Discussion:

Each military coup process has significantly eroded the public personnel system, and serious purges have occurred in the public sector. The July 15 coup attempt can be seen as the biggest purge of bureaucrats and public employees compared to previous coups. However, when the period of the Ottoman Empire is considered, the liquidation that took place after the overthrow of Abdulhamid II after the March 31 uprising is higher than that of July 15 coup attempt. However, due to mass removals, the memories and institutionalization of government offices are seriously damaged. It can be concluded that all coups or coup attempts deeply affect the state in a wide range of areas, from the provision of public services to the development of the country. As in other areas of the country, the coups had significant negative effects on the Turkish Public Bureaucracy and the personnel system not being fully developed. It should not be forgotten that the history of coups in the history of Turkish public administration, going back to the Sultan Osman the Young, is taught with negative consequences in the training of all public administrators, especially military bureaucrats.

1. GİRİŞ

“Bir ülkede baskı kurarak, zor kullanarak veya demokratik yollardan yararlanarak hükümeti istifa ettirme veya rejimi değiştirecek biçimde yönetimi devirme” olarak Türk Dil Kurumu’nca tanımlanan askeri darbe, kamu yönetim tarihinin önemli konularındandır. Tarihte Roma’dan, Antik Yunan’a kadar ara ara gündeme gelen askeri darbeler, günümüzde Latin Amerika başta olmak üzere Afrika’da, Güney Avrupa’da Asya’da karşılaşılan bir olgudur. Sivil yönetimlerin başarısızlığı üzerine kurulmaya çalışılan askeri darbeler sonrası ordu vasıtasıyla ülke düzeltilmeye çalışılır (Duman, 2016, s. 104, Gülmez, 2014, s. 1). Darbeler genellikle ordu eli ile yapılmasının yanında, ulusal ve uluslararası hükümet dışı kuruluşlarca da desteklenmektedir (Çınarlı ve Safi, 2019). Türkiye’nin siyasi tarihi incelendiğinde, aslında darbeler tarihi olarak da yazılabileceği akademik yazında öne sürülen bir durumdur (Uyar, 2020, s. 77). Türkiye’de neredeyse her on yılda bir askeri darbe, muhtıra post-modern darbe ve en son kalkışma olarak gerçekleşen olaylar, Türkiye’nin gelişiminde ve demokratikleşmesinde en önemli engellerden biri olagelmıştır.

Türkiye gibi geç modernleşmiş ve bürokrasinin modernleştirici güç olarak görüldüğü ülkelerde bürokrat tasfiyesi, devlet iktidarının el değiştirmesi, gücün askerler ve onlara destek verenlere geçmesi anlamına gelmektedir. Yapılan askeri darbe ya da darbe girişimlerinde ana unsur insan olduğu için kamu personeli rejimi açısından bu olayı değerlendirmek, önem arz etmektedir. Askerlerin modern öncesi dönemle karşılaştırıldığında, darbeye girişimleri kendilerine biçilen misyonla ilgili olduğu söylenebilir. Geç modernleşmiş ya da modernleşen ülkelerde askerler, bir modernleştirici işlev rolünü üstlenmeye çalışmışlardır. Bu durum askeri bürokrasinin eğitim ve öğretim süreci ile ilişkilendirilebilir. Ülkemizde de askerler kendilerini dönem dönem siyaset üstü görmüşlerdir. Bir bakıma ülkeyi meşru yönetme aracı olan siyaset, askerlerin etkisi altında kaldığı dönemler olmuştur. Emir-komuta mantığına göre yetiştirilen bireylerin kendi astlarına davranışları nasılsa, siyasete bakışları da öyle olduğu yönünde değerlendirmeler yapılagelmıştır (Fidan vd, 2011, Kurtdaş, 2019)

Osmanlı’dan günümüze darbe, cunta, muhtıra, hal, isyan ve kalkışma gibi kelimeler ile darbeler, Türk yönetim tarihinin acı bir gerçeği olagelmıştır. 15 Temmuz FETÖ darbe girişimi 500 yıllık bir tarihi gerçeğin son halkasıdır. Osmanlı’da 1512’de Yavuz Sultan Selim’in babasından tahtı usul dışında devralması, Genç Osman’ın (2. Osman) hal’ edilmesi ve ardından Yedikule Zindanları’nda katledilmesi, 1807 yılında padişah 3. Selim zamanında yaşanan Kabakçı Mustafa İsyanı ve ardından padişah 3. Selim’in boğdurulması, 1876 yılında Padişah Abdülaziz’in düşürülmesi ve ardından katledilmesi, 1878 yılında Çırağan vakası/baskını darbe girişimi, Prens Sebahattin’in darbe girişimi, 1908 Rumeli kalkışması, 1909 yılında 31 Mart Ayaklanması sonrası Padişah 2. Abdülhamid hanın hal’ edilmesi ve 1913 Bab-ı Ali Baskını yaşanan olaylardır.

Türkiye Cumhuriyeti’nin darbeler tarihine bakıldığında ise, ilk olarak 27 Mayıs 1960 ihtilali, 12 Mart 1971 muhtırası, 12 Eylül 1980 darbesi, 28 Şubat 1997 post modern darbesi, 27 Nisan 2007’de dönemin ruhuna uygun olarak verilen e-muhtıra ve son olarak 15 Temmuz 2016 askeri darbe girişimi sayılabilir (Safi, 2018). Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi darbeler tek tek ele alındığında hepsi kendi içinde birtakım özellikleri ile farklılaşabilmektedir. Örneğin Osmanlıda Sultan Abdülaziz’e yapılan darbe, bir hükümet darbesidir ve askerler darbecilerin en önemli kozu olmuştur. 15 Temmuz ise, halkın karşı durması ile farklılaşmaktadır.

Darbeler, ülkelerin ekonomik, siyasi ve toplumsal olarak birçok alanına zararlar verebilmektedir. Bu alanlardan birisi de kamu personel sistemidir. Hatta darbeler, kamu personeli olan askerler vasıtasıyla gerçekleştirildiği için bu alandaki zarar çok daha yapısal olabilmektedir. Osmanlı’dan günümüze yapılan darbe ya da darbe girişimleri, kamu personel sisteminde önemli tahribata neden olmuştur.

Bu çalışmada, Osmanlı’dan günümüze darbe/darbe girişimi dönemlerindeki kamu personel sistemindeki tasfiyeler ele alınmış ve özellikle 15 Temmuz 2016 FETÖ darbe girişimi daha ayrıntılı olarak incelenerek sonlandırılmıştır. Bu süreçte yaşanan tasfiyeler ve tasfiye planları, genel hatları ile incelenmiştir. Darbelerin kamu personel rejimine verdiği zarar değerlendirilmeye çalışılmıştır.

2. 1960 ÖNCESİ DÖNEM

Türk Kamu Yönetimi’nde darbeler tarihini Türkiye’nin, Osmanlı bakiyesi siyasi tarihinden ayrı değerlendirmemek gerekir. Ayrıca dünyadaki siyasi gelişmelerden, dünyadaki darbeler tarihi ekseninde ele almak gerekir. (Kerimoğlu, 2020, s. 157). İlk planda Osmanlı İmparatorluğu ve onun son yıllarında yaşanan darbe girişimleri, Cumhuriyet döneminde yaşanan darbeler ve darbe girişimleri, 15 Temmuz’u değerlendirirken en önemli irdelenmesi gereken Türk yönetim tarihindeki darbecilik tarihidir. Zira darbecilik, Türk yönetim tarihinde bir

gelenek olarak gelmiş ve askerler kendilerinden önceki darbe girişimlerinden etkilenmişlerdir (Kerimoğlu, 2020). Ayrıca Cumhuriyet dönemi askerlerinin eğitim felsefesinin temeli, Osmanlı döneminde atılmıştır. Ülkeyi koruma ve kollama yönündeki asker düşüncesi, Osmanlı'dan günümüze gelen fikir miraslarından biri olduğu söylenebilir.

Osmanlı'dan günümüze darbe, cunta, muhtıra, hal, isyan ve kalkışma gibi müdahale biçimleri, Türk yönetim tarihinin acı bir gerçeği olagelmıştır. Osmanlı'nın son döneminde 1876 yılında Padişah Abdülaziz'in düşürülmesi ve ardından katledilmesi, 1878 yılında Çırağan vakası/baskını darbe girişimi, Prens Sebahattin'in darbe girişimi, 1908 Rumeli kalkışması, 1909 yılında 31 Mart Ayaklanması sonrası Padişah 2. Abdülhamid'in hal' edilmesi ve 1913 Bab-ı Ali Baskını yaşanan olaylardır (Safi, 2018).

31 Mart ayaklanması sonrası padişahın hal' edilmesi, Türk tarihinin en ilginç ve kamu personel sistemi açısından en önemli olaylarından birisidir. 31 Mart İsyanı'ndan sonra, o dönem bürokrasisinde önemli değişiklikler olmuştur. Tensikat² Kanunu ile memurlar tasfiyeye maruz kalmışlardır. Findley'e göre, 1909 yılında 35.000 memurdan 27.000'i devlet kadrolarından çıkarılmışlardır. Bir anlamda bürokrasinin %77,14'ü ihraç edilmiştir (Manav, 2017, s. 248; Findley, 1996, s. 23; Tekelioğlu, 2018, s. 42). Bu rakam, 15 Temmuz sonrası ihraç edilen 125.000 kişi ve toplam kamu personeli sayısı ile oranlandığında kamudan en çok personelin çıkarıldığı darbe olması nedeniyle önemlidir.

31 Mart ayaklanmasının, bugün olduğu gibi, o günde en önemli etkisi askeri personel üzerinde olmuştur. 31 Mart ayaklanması, 7.500 alaylı subayın emekli edilmesine neden olmuştur. Ordunun mevcudu ise, 295 bin civarındadır (Tekelioğlu, 2018, s. 45). Tahdidi Sin Kanunu'na³ bağlı olarak yapılan bu emeklilik işleminin dışında, 1911 yılında yaklaşık 26 bin subaydan 10,189'u yine tasfiyeye maruz kalmıştır (T.C. Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı, 1971, s.189). İhraç edilenlerin oranı %38,72'ye tekabül etmektedir (Tekelioğlu, 2018, s. 46). Türkiye'nin darbeler tarihi açısından bir kırılma noktası olan Enver Paşa öncülüğünde gerçekleşen Bab-ı Ali Baskını, demokrasi tarihimizdeki ilk darbelerden biri olması açısından oldukça önemlidir. 23 Ocak 1913'te iktidardaki Kamil Paşa hükümetine karşı bir darbe yaparak iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki Partisi, bu girişim ile amaçlarını tam olarak gerçekleştirmediği gibi birtakım tepkiler ile karşılaşmıştır. Darbenin gerekçesi, I.Balkan savaşı ile Osmanlı'nın yenilgi ile Ege adaları ve Edirne'nin teslimi yönündeki baskılar karşısında Kamil Paşa hükümetinin olumlu yanıtıdır. İttihat ve Terakki'nin amacı aksi yönde olsa da, bu bölgelerin elde tutulması mümkün olmamıştır (Çınarlı ve Safi, 2019, s. 1789).

3. 1960 DARBESİ VE SONRASI DÖNEM

Modern Türkiye'nin ilk darbesi olması adına, 27 Mayıs 1960 darbesi bir milattır. Cumhuriyet ile birlikte kurucu irade tarafından kısmen siyaset dışında tutulmaya çalışılan ordunun, 1960 darbesi ile birlikte günlük siyasal tartışmaların içine girmesi 1960 darbesi için söylenebilecek önemli sonuçlardan birisidir (Yılmaz, 2020, s. 225). 27 Mayıs ara rejimi döneminde bürokrasi, ayrıntılı olarak düzenlemeye tâbi tutulmuştur. 27 Mayıs'tan sonra hasta olarak görülen TSK'de (Aydemir, 1976, s. 387) yapılacak ihraçların, ilk sinyali verilmiştir. EMİNSU⁴ olarak ifade edilen ve subayları hedef alan tasfiyeyle, 5000 asker emekli edilmiştir. 260 generalden 235'i ve yaklaşık 5000 albay ve binbaşı bu tasfiye ile ordu bürokrasisinden ilişkisi kesilmiştir (Zürcher, 2008, s. 353). Orduda kalan general sayısı ise, sadece 24'tür (Milliyet Gazetesi, 1960a, s. 1). EMİNSU ihraçlarından sonra, 27 Ekim 1960'da çıkarılan 114 sayılı kanun ile 147 öğretim elemanı görevlerinden alınmışlardır. Yine bu dönemde, Milli Birlik Komitesi'ne üye 14 asker de Komite'den ihraç edilmiştir. Bugün olduğu gibi yine en önemli tasfiye ordudan yapılmıştır. Bu tasfiyeler içinde, önemli sayıda generalin ordudan ilişkisi kesilmiştir.

Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) personeli de, darbeden etkilenmiştir. İlk etapta 200 kişi yöneticilik pozisyonlarına getirilmiş, ardından 30-35 bin civarında işçi adli işlemlerden geçip suçsuzlukları ispat edilmesine

² Düzenleme olarak tanımlanabilecek olan tensikat, Osmanlı döneminde ara ara başvurulan bir yöntemdir. Mali yılbaşı dönemlerinde bütçe dengliği için ihtiyaca binaen bazen bürokrat ve askerlerin maaşlarında, bazen bu kesimlerin sayısal olarak azaltılması yoluyla, bazen de şartlar oluştuğunda her iki yöntem aynı anda olmak üzere uygulanmış bir sistemdir. Ancak, tensikat, II. Meşrutiyet'ten sonra yöntem ve nicelik bakımından çok geniş boyutlarda uygulanmıştır (Manav, 2017, s. 241). 31 Mart ayaklanması sonrası askeri tensikat amaçlı çıkarılan üç kanundan birisi 18 Haziran 1325 (2 Temmuz 1909) çıkarılmıştır. Diğerleri Tasfiye-i Rütbe-i Askeriye Kanunu ve Askeri Tekaüd ve İstifa Kanunudur. Amaç orduda gençleştirme, yenileme ve tasfiye yapmanın hukuki zemini oluşturmak olarak belirlenmiştir.

³ 31 Mart ayaklanması sonrası askeri tensikat amaçlı çıkarılan üç kanundan birisi 18 Haziran 1325 (2 Temmuz 1909) çıkarılmıştır.

⁴ Eminsu (Emekli İnkılâp Subayları), 27 Mayıs 1960'tan sonra Milli Birlik Komitesi'nce emekli ayrılan 7000 subay adına, 20 kişi tarafından 6 Eylül 1960'ta kurulan bir dernek. Bu dernek, 12 Eylül 1980'e kadar varlığını sürdürmüştür (Demir, 2006, s. 158).

rağmen devamsızlık yaptıkları gerekçesiyle işlerinden çıkarılmışlardır (Doğru, 1998, s. 117). Diyanet İşleri Başkanlığı'nda da, 364 personel ihraç edilmiştir (Demirci, 1997, s. 150-151). Yargı da tasfiyeden etkilenen kurumlar arasındadır. 1960'ların sonuna gelindiğinde, Yargıtay ve yerel adli mahkemelerden 607 hâkim emekliye ayrılmıştır. Bu sayılara dâhil olmakla birlikte, Yargıtay ve yerel adli mahkeme hâkimlerinin altıda biri ve Danıştay'ın ise yaklaşık yarısı ihraç edilmiştir (Doğru, 1998, s. 123).

Dönemin istihbarat örgütü Milli Amele Hizmetleri (MAH) ya da Milli Emniyet Hizmetleri (MİT, 2020) (MEH) 'de de %90 oranında ihraç yapılmıştır (Özkan, 2006, s. 211-212). Polis teşkilatında ise 58 polis tutuklanmış, 400 polis emekli edilmiş ve 600 polisin de görev yerleri değiştirilmiştir. Dönemin Emniyet Genel Müdürü'ne göre bu dönemde, teşkilatta 2000 kişilik bir azalma olmuştur (Milliyet Gazetesi, 1960b, s. 1-5).

12 Mart ara rejimi döneminde ise, diğer dönemlerle karşılaştırıldığında büyük ihraçlar söz konusu değildir. Bu dönemde 5 general, 1 amiral, 35 albay emekli olmuştur (Özbudun, 2007, s. 38). 12 Mart muhtırası Modern Türkiye'nin kamu personeli açısından görece tasfiyenin az olduğu ve sosyo-ekonomik olarak adlandırabileceğimiz diğer açılardan da zararların daha hafif atlatıldığı bir muhtıra sürecidir.

4. 1980 İHTİLALİ VE SONRASI DÖNEM

12 Eylül 1980 döneminde, öncelikle üniversite tasfiyesine değinmek gerekir, zira 1402'lerin tasfiyesi yaşanmıştır. 27 Mayıs'ın 147'lerinden farklı olarak bu dönemin mağdurları 1.402 kişi değil, 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun⁵ adıyla anılmışlardır (Tekelioğlu, 2018, s. 185). 1980-1985 yılları arasında öğretim elemanlarının 286'sı istifa etmiş, 45'i görevinden alınmış, bir tanesi görevinden uzaklaştırılmış ve altısı ise, müstafi duruma düşmüştür (Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 2012, s. 851). Kenan Evren, diploma usulsüzlüğü nedeniyle 3.687 öğretmeni görevinden el çektirdiklerini ifade etmiştir. Ayrıca Evren'e göre 2.507 memur tutuklanmış, 590 memur hapse düşmüş, 2.000 memur ihraç edilmiş, 3660 memur ise gözaltına alınmıştır. Memurlardan kastedilen ise mülki idare amirleri, emniyet personeli, hâkim, savcı, öğretmen ve din görevlileridir (Evren, 1991, s. 13).

Bu dönemde 4.509 kişi çalışma bölgesi dışına çıkarılmış, 1.500-2.000 dolayında silahlı kuvvetler personeli ihraç edilmiştir (Özen, 2002, s. 406-407). Bu sayı, aslında daha fazladır. Çünkü ara rejim döneminden sonra, Başbakan Süleyman Demirel meclisten bir tasarıyla 1402 sayılı kanundan ötürü çıkarılan kamu personelinin geri dönmesi durumunda kullanabileceği 24.500 memur, 5.000 işçi kadrosu istemiştir (Özen, 2002, s. 315). Metin Heper, bu dönemde tutuklanan ya da hüküm giyen bürokratların sayısını, 18 bin olarak ifade etmiştir (Heper, 2006, s. 233). Emniyet teşkilatı içinde tasfiye edilen polis sayısı ise, 12 bin civarındadır (Nebiler, 1983, s. 1074).

O dönem Başbakan olan Süleyman Demirel'in kamudan atılanlar için kadro istemiş olması, (Özen, 2002) bugün için de kamudan atılan 125.000 civarında kişiden bazılarının yeniden kamuya geri alınabilecekleri yönünde kamuoyunda ara ara yapılan yorumlara farklı bir perspektif katabilmektedir. Bu konuda ana muhalefet lideri KHK'lar ile atılan öğretmenler için geri dönmeleri yönünde yapmış olduğu açıklamalar (Ensonhaber, 2020) uzun vadede kamu personel sisteminde 1980 sonrası, o dönem 1402'likler olarak geçen olayın ilerleyen dönem yaşanabilme ihtimaline yönelik yorumu desteklemektedir. Benzer durum 1402'likler içinde daha sonra geri alınmaları yönünde mahkeme kararı ve siyasi girişimler olmuştur.

5. 28 ŞUBAT DARBESİ VE SONRASI DÖNEM

28 Şubat 1997 Darbesi sürecine incelendiğinde, Eğitim-Bir-Sen'in hazırlamış olduğu 28 Şubat Raporu'na göre, 1997-2001 yılları arasında geçerli olmak üzere istifa eden öğretmen sayısı (yaklaşık) 11.000; görevine son verilen öğretmen sayısı 3.527'dir. Kılık-kıyafet yasağı nedeniyle kamu görevinden çıkarılan yükseköğretim kurumları personeli sayısı ise, 139'dur. 1990-2011 yılları arasında *irtıcaçı* suçlamasıyla, Yüksek Askeri Şura kararlarıyla TSK'dan atılan personel sayısı 1.635'dir. (Eğitim Bir-Sen Rakamlarla 28 Şubat Raporu, 2014, s. 41-43).

İrtıcaçı suçlamasıyla hakkında rapor tanzim edilen mülki idare amiri sayısı 213, el çektirilen kaymakam sayısı 71, hakkında inceleme başlatılan emniyet mensubu sayısı 331, ihraç edilen emniyet mensubu sayısı ise, 15'tir. İrtıcaçı

⁵ 1971 yılında çıkarılan 1402 sayılı yasa, 12 Eylül 1980 darbesinden sonra MBK tarafından 1983'te değiştirilmiş ve başta akademik personel olmak üzere birçok kamu personelinin ilişiği kesilmiştir.

suçlamasıyla meslekten atılan Diyanet İşleri Başkanlığı personeli sayısı 128'dir (Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 2012, s. 1161-1163).

Türk Silahlı Kuvvetleri'nde ise, 1.235 asker tasfiye edilmiştir. Bu askerlerden 1.043'ünün tasfiye edilme sebebi, *irticai faaliyet* olarak açıklanmıştır. 395 silahlı kuvvetler personeli subay olarak görevliken, 648 personel astsubay olarak vazifelidir. Başka bir ifadeyle, 1997-2011 yılları arasında, Türk Silahlı Kuvvetleri'nden ilişiği kesilen asker personelin yaklaşık %84,4'ü irtica gerekçesiyle meslekten atılmıştır. Kılık-Kıyafet Yönetmeliği gerekçesiyle, 804 öğretmen görevinden alınmıştır (Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 2012, s. 1174). Kılık kıyafet yönetmeliğine uymadığı iddia edilenlerin çoğunluğu, başörtülerini çıkarmak istemeyen kadın personeldir.

YÖK tarafından 139 personel, yine çeşitli sebepler gösterilerek görevlerinden çıkarılmışlardır. Dumlupınar Üniversitesi'nden 196, İnönü Üniversitesi'nden 1, İstanbul Üniversitesi'nden 1, Harran Üniversitesi'nden 8 akademik personel ve Selçuk Üniversitesi'nden 24 hemşire bu dönemde görevlerinden olmuşlardır (Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, 2012, s. 1177-1179).

Tablo 1. Darbeler ve Siyasi Değişimler ve Kamudan İlişiği Kesilen Personel

Darbeler	Süreç	İlişiği Kesilen Personel*
1909 31 Mart Ayaklanması ve 2. Meşrutiyet İlanı	İttihat ve Terakkinin Tasfiyesi (1908-1910 arası) 1908 yılında toplamda ise 23.870 subay, 366.881 astsubay varken 14 Şubat 1913 tarihinde 11.221 subay, 294.029 astsubay ve er vardır. Bu dönemde Tahdidi Sin Kanununa göre 7500 alaylı subay emekli edilmiştir.	26.969**
1923 Cumhuriyetin Kurulması	Osmanlı ordusunun subaylarından %93'ü ve kamu görevlilerinin %85'i, Türkiye'nin askeri ve sivil bürokratik kadrolarını oluşturmak üzere devralınmıştır. Bazıları pasif görevlere atanmıştır.	Tasfiye ile ilgili net rakama ulaşamamıştır.
1950 Menderes Hükümeti	Menderes Döneminde <i>intikal edememiş</i> genç bürokratlar bakanlık emrine alınmak sureti ile görevden uzaklaştırılmıştır.	Tasfiye ile ilgili net rakama ulaşamamıştır.
1960 Darbesi	260 generalden 235'i ve yaklaşık 5.000 albay ve binbaşı emekliye sevk edilmiştir. 147 öğretim üyesi, 14'lerin Tasfiyesi, 30 ilâ 35 bin civarında işçi, Diyanetten 364 kişi, 532 hâkim, 400 polis.	36.443
1971 Muhtırası	5 general, 1 amiral, 35 albay hemen emekliye sevk edilmiştir.	41
1980 Darbesi	Üniversitelerdeki (286)'sının istifa ettiği, (45)'inin görevden alındığı, (1)'inin görevden uzaklaştırıldığı ve (6)'sının da müstafi duruma düştüğü görülmektedir. 3687 öğretmen, 30 bin kişi sakıncalı olduğu için işten atıldı.	54.197
28 Şubat Post-modern Darbesi	Öğretmen : 3.527, Yükseköğretimden 139, TSK'dan atılan personel sayısı: 1.635, Kaymakam 71.	16.549
15 Temmuz FETÖ PDY Darbe Kalkışması	Ordudan 21.000 Emniyetten 31.000, Millî Eğitim Bakanlığında 33.955 öğretmen, Adalet Bakanlığında 5.330 kişi.	125.806

*Verilen sayılar akademik çalışma ve raporlardan ulaşılan sayılı olup net sayılar değildir.

**Bu dönem devlette toplam memur sayısı 35.000 olarak belirtilmiş devletteki memurların %74'ünün ilişiği kesilmiştir.

Kaynak: Manav, 2017 ve Findley, 1996'dan esinlenerek hazırlanmıştır.

6. 15 TEMMUZ KALKIŞMASI VE SONRASI KAMU PERSONEL SİSTEMİNDEKİ DEĞİŞİM

Türk yönetim tarihinde darbelerin seyri incelendiğinde, hepsi dönemine göre kendi içinde farklılıklar taşımaktadır. Ancak 15 Temmuz 2016 kalkışması, diğer darbelerden ayrı olarak halkın direnç göstermesi noktasında, tarihe geçen ilginç bir darbe kalkışması olmuştur. Türkiye'de önemli sayıda kamu personeli, 15 Temmuz darbe girişimi sonrası, üçer aylık dönemlerle tam yedi kez uzatılan ve böylece toplamda iki yıl gibi bir süre yürürlükte kalan Olağanüstü Hal (OHAL) Yönetimi kapsamındaki KHK'larla görevlerinden alınmışlardır. 20 Temmuz 2016 - 17

Temmuz 2018 tarihleri arasında yürürlükte kalmış olan OHAL döneminde, 32 adet KHK (667-703) çıkarılmıştır. Bunların bir kısmı, (703 sayılı KHK gibi) çok geniş konu ve alanlarda düzenleme yaparken bazıları ise, sınırlı düzenlemeler içermiştir.

Buna göre 694 sayılı KHK'deki “*olağanüstü hâl, seferberlik ve savaş hallerinde veya genel hayata müessir afetlere uğrayan yerlerdeki devlet memurları, çekilme istekleri kabul edilmedikçe veya yerine atanacaklar gelip işe başlamadıkça görevlerini bırakamayacaktır*” (694 sayılı KHK, 25 Ağustos 2017) hükmüyle, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nda yapılan bu düzenlemenin aksi yönünde hareket eden bürokratların, tekrar memuriyete dönmesinin önü kapatılmıştır. “*memuriyete girişte güvenlik soruşturması ve arşiv araştırması⁶ zorunlu hale getirilmiştir*” (676 sayılı KHK, 29 Ekim 2016). KHK'dan önce bazı üst düzey memuriyetler için güvenlik soruşturması yapılırken artık devletin herhangi bir biriminde çalışacak olan herkesin soruşturmaya tâbi tutulması mecbur kılınmıştır (Tuncel ve Demirhan, 2018).

Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı ise, 27 Temmuz 2016'da çıkarılan 668 sayılı KHK ile İçişleri Bakanlığı bünyesine alınmıştır. Ayrıca bu KHK ile Millî Savunma Bakanlığı'na bağlı personelin güvenlik soruşturmasını, polisin yapması kararlaştırılmıştır. Teröre destek veren belediye başkanlarının suçlarından ötürü görevinden alınmasına ve belediye hizmetlerinin devamlılığı için kayyumların atanmasına dönük düzenleme yapılmıştır (674 sayılı KHK, 01 Eylül 2016). Bu düzenlemeyle birlikte büyükşehir, il, ilçe ve belde belediyelerinin de aralarında olduğu 103 belediyeye kayyum atanmıştır (Bilgin vd, 2019). Bu belediyelerden yaklaşık 93'ü PKK terör örgütüyle bağlantılı olan belediyelerdir. PKK terör örgütüyle ilişkili olan bu belediyeler, Demokratik Bölgeler Partisi adı altında toplanmışlardır. Bu parti HDP çizgisinde olan bir partidir. Bunların dışında kayyum atanan diğer belediyeler ise, FETÖ terör örgütüne üyeliği tespit edilen belediyelerdir (Tuncel ve Demirhan, 2018).

Tablo 2'den anlaşılacağı üzere, en çok ihraç Emniyet Genel Müdürlüğü ve Millî Eğitim Bakanlığı personelinin yapılmıştır. Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde çalışanların ihraç edilmesi, en çok kamu personeline sahip bakanlık olması açısından normal görülebilir. Ancak Özellikle güvenlik bürokrasisi olarak emniyetten atılmalar, sayısal olarak çok olmaktan ziyade, kritik pozisyonlar olması nedeniyle önemlidir. Bu dönemde İçişleri Bakanlığı'nda görevden uzaklaştırılan personel sayısı ise, 5.679'dur. Yine Adli makamlardan çıkarılan personel sayısı az gibi gözükse de, hâkim ve savcılar üçte birinin görevine son verilmesi çok dikkat çekicidir. Çünkü 15 Temmuz öncesi FETÖ/PDY güdümündeki polis, hâkim ve savcılar, 17-25 Aralık 2013 sürecinde ilk darbe kalkışmasının işaretini vermiştir.

Üniversitelerden 5.751 kişinin ilişiği kesilmiştir. İlişiği kesilen akademik personel ve diğer personelin özellikle üst düzey yönetici olması akademideki yapılanma açısından önemli bir veridir. Bu süreçte FETÖ /PDY'ye bağlı vakıf üniversitesi şeklinde teşkilatlanmış FETÖ kontrolündeki üniversiteler kapatılmışlardır. Ardından bu üniversiteler daha sonra adları değiştirilerek, kamu kurumu haline getirilmiştir. Bir devlet üniversitesi "garantör üniversite" olduğu için, buradaki öğrenciler diğer kamu üniversitelerine aktarılmıştır (667 sayılı KHK; Önüt, 2018).

Tablo 2. Temmuz 2016/ 2019 Yılları Arasında Çıkarılan KHK'lar ile Kamudan İhraç Personel Sayısı

Kamu Kurumu Adı	İhraç Edilen Personel Sayısı
Adalet Bakanlığı	5.330
İçişleri Bakanlığı	3.419
Emniyet Genel Müdürlüğü	31.000
Millî Eğitim Bakanlığı	33.955
Sağlık Bakanlığı	6.549
Üniversiteler	5.751
Diyanet İşleri Başkanlığı	1.979
Gelir İdaresi Başkanlığı	1.294

⁶ 1 Şubat 2018 tarihli ve 7070 sayılı 'Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkındaki Kanun ile memuriyete giriş için aranana güvenlik soruşturması şartı, AYM tarafından kişisel verilerin ve özel hayatın gizliliğinin korunmasının anayasal teminat olması nedeniyle kaldırılmıştır. Ancak 2021 yılında çıkarılan 7315 Sayılı Güvenlik ve Arşiv Araştırması Kanunu ile tekrar yürürlüğe girmiştir (bkz. 17/04/2021 tarih ve 31457 sayılı R.G.).

Kamu Kurumu Adı	İhraç Edilen Personel Sayısı
Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı	1.020
Hava Kuvvetleri Komutanlığı	4.730
Deniz Kuvvetleri Komutanlığı	3.111
Kara Kuvvetleri Komutanlığı	9.125
Jandarma Genel Komutanlığı	4.159
Mahalli idareler (Belediye ve il özel idareleri)	2.258
Maliye Bakanlığı	1.220
Diğer Kamu Kurum ve Kuruluşları	10.906
Toplam İhraç	125.806

*Verilen sayılar basın bildirimleri ve raporlardan ulaşılan sayılar olup, net sayılar değildir.

Kaynak: (Yenişafak, 2019).

Türk Silahlı Kuvvetleri'nde de beklenileceği üzere, tasfiyeler yaşanmıştır. Deniz kuvvetleri, hava kuvvetleri, kara kuvvetleri ve jandarma genel komutanlığı olmak üzere, askeriyeden 21.125 kişi ihraç edilmiştir. Bu dönemde sayıları çok fazla kamuoyuna yansımamış olmasına rağmen, TSK'den uzaklaştırılan öğrencilerin sayısı ise, 16.409'dur.

15 Temmuz sonrası mağduriyet yaşanmaması adına OHAL döneminde çıkarılan KHK'ler için, yedi kişiden oluşan bir komisyon oluşturulmuştur. Çalışma süresi iki sene olarak belirlenen komisyonun kararlarına karşı iptal davası HSK'nın belirleyeceği Ankara İdare Mahkemeleri'ne açılacağı kararlaştırılmıştır (685 sayılı KHK, 23 Ocak 2017). Komisyonun yapacağı işler arasında, *olağanüstü hâl kapsamında doğrudan kanun hükmünde kararname hükümleri ile tesis edilen kamu görevinden çıkarma, öğrencilik bursunun kesilmesi, emekli güvenlik personelinin rütbelerinin alınması ve kapatılan kurum ve kuruluşların başvurularını değerlendirip karara bağlamak* sayılabilir.

24 Aralık 2017 tarihinde çıkarılan 695 sayılı KHK'ye göre ise, kamu görevinden çıkarılanların mahkûmiyet kararı aranmaksızın rütbe ve/veya memuriyetlerinin alınacağı; bu kişilerin görev yaptıkları teşkilatlara yeniden dönmeyecekleri; bir daha kamu hizmetinde istihdam edilemeyecekleri; bunların uhdelerinde bulunan her türlü kurul üyeliklerinin ve görevlerin sona ereceğini hükme bağlanmıştır.

27 Aralık 2017'de çıkarılan 696 sayılı KHK ile Millî İstihbarat Teşkilâtı ile ilgili düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemeye göre, MİT'te görevli personel yazılı olarak talepleri halinde istifa edebilecektir. Ancak bu istifa eden teşkilat mensupları, 657 sayılı DMK'ya göre çekilmiş sayılmayacağı söz konusu KHK'de yer verilmiştir. Ayrıca MİT personeli, görevinde beş yılı doldurmadan görevinden istifa ederse, beş yıl boyunca geri dönmesi mümkün olmayacaktır (Tuncel ve Demirhan, 2018; 696 sayılı KHK, 24 Aralık 2017).

Bu dönemde Tablo 3'ten de anlaşılacağı üzere, toplam 511.000 kişi hakkında işlem yapılmıştır. 30.811 kişi tutuklu ve 22.000 aranan durumundadır. Özellikle bu dönemde önemli kişilerin yurtdışına kaçması, aranan sayısının bu kadar çok olmasına neden olmuş ve giden kişilerin önemli pozisyonlarda olması nedeniyle çokça tartışmaya neden olmuştur. Ayrıca 126.200 kişinin OHAL komisyonuna başvurması, neredeyse atılan kişilerin tamamının komisyona başvurması anlamına gelmektedir. Tablo 3'te toplam OHAL Komisyonuna İade 8100 kişi olarak verilen rakam farklı kaynaklarda ise açığa alınanlar içinden göreve iade edilenler ve komisyon kararı ile iade edilenler olarak 33 bin 506 kişi olarak verilebilmektedir (Seta Raporu, 2017, s. 75). Tüm dosyalar tamamlandığında ise, %10-20 arası bir kişinin geri görevine iade edileceği söylenebilir.

Tablo 3. 15 Temmuz Sonrası Yapılan Adli İşlemler

15 Temmuz Sonrası Yapılan Adli İşlemler	İşlem Sayısı
FETÖ nedeniyle işlem yapılan kişi sayısı	705.172
Tutuklu Kişi Sayısı	30.811
Savcılıklarda FETÖ iddiasıyla açılan dosya sayısı	142.184
Soruşturma veya kovuşturması süren kişi sayısı	259.099
Derdest Dosyalarda Şüpheli sayısı	181.455

15 Temmuz Sonrası Yapılan Adli İşlemler	İşlem Sayısı
Halen Süren Davalarda Sanık sayısı	78.544
FETÖ'den aranan kişi sayısı	22.000
Hakkında adli kontrol kararı uygulanan sayısı	77.355
Darbe yargılamalarında toplam dava sayısı	289
Darbe yargılamalarında sonuçlanan dava sayısı	241
Toplam OHAL Komisyonuna Başvuru sayısı	126.200
OHAL Komisyonuna verilen karar dosya sayısı	92.000
OHAL Komisyonuna incelemesi devam eden dosya sayısı	34.200
Toplam OHAL Komisyonuna İade sayısı	8.100

*Verilen sayılı basın bildirimleri ve raporlardan ulaşılan sayılı olup, net sayılar değildir.

Kaynak : (Adalet.gov.tr, memurlar.net, 2019; sabah.com.tr, 2019).

Özellikle kamu personeli ihraçlarında iki görüş ön plana çıkmıştır. Birincisi 15 Temmuz gecesi 251 kişinin şehit olması ve 2.194 kişinin gazi olması (Habertürk, 2019) ile birlikte yaşanan acı ve milletin darbeler konusundaki acı tarihi ve hatırası; ikincisi ise, darbe sonrasında en küçük zafiyet gösterilmeden FETÖ/PDY için gerekli cezanın verilmesi yönünde olmuştur. Diğer taraftan 11.480 kişinin FETÖ/PDY'nin gizil haberleşme programı *By Lock* kullanıcısı olmamasına rağmen *morbeyin* ve diğer internet uygulamalar üzerinden *By Lock* programı telefonlarına yüklenen kişilerin mağduriyeti (Cumhuriyet, 2017); kamuoyunda FETÖ'cü olmamalarına rağmen, idareden kaynaklanan aksaklıklar; hakkında kurumlarında asılsız ihbarlar sonucu şikâyet edilen kişilerin mağduriyetleri; OHAL komisyonundan dönen 8.100 kişi vb. durumlar ile FETÖ/PDY soruşturmasında haksızlık yapıldığı ile ilgili genele şamil olmamak üzere kamuoyunda sık sık öne sürülen akademik çalışmalar, görüşler, raporlar gazete haberleri de mevcuttur (Çelik, Özveri, 2023, Akademisyen ihraçları, 2019). Keza bu kadar tehlikeli bir terör örgütü ile mücadelede hatalar olması normal olabileceğine yönelik de görüşler öne sürülmüştür. Bu durum Doğu Almanya ve Batı Almanya arasında 'Einigungsvertrag' (Birleşme Anlaşması) Almanya'nın birleşmesi sürecinde 1990 da kamudan çok önemli sayıda kişinin görevine son verilmiştir (Anadolu Ajansı, 2016). 15 Temmuz öncesi kamuoyuna Ergenekon Davaları olarak bilinen süreçte olduğu gibi bu davaların da uzun vadede gevşeme olabileceği ve Ergenekon Davaları'nda olduğu gibi geri dönüşler olabileceği kamuoyunda dillendirilmiştir (Birikim Dergisi, 2019). Bu noktada FETÖ'ye yönelik özellikle kamu personeli ile ilgili mücadelenin daha adil ve yasal olması adına, 17 Temmuz 2017'de faaliyete başlayan Olağanüstü Hal İşlemleri İnceleme Komisyonu'nun çalışmaları bu davaların akamete uğramaması için önem arz etmektedir.

6.1. 15 Temmuz Darbe Kalkışmasının Kamu Personel Sisteminde Oluşturduğu Tahribat

Darbelerin sonunda oran ve etkileri farklı olmak üzere ülke ekonomilerinin GSMH'nin %26 düzeyinde olumsuz etkilediğinin yani darbe dönemlerinde ülke ekonomisini ¼ oranında küçüldüğü (Özsağır, 2013, s. 771) bir ortamda kamu personel sisteminin de etkilenmemesi mümkün değildir. 15 Temmuz sonrası Türk kamu personel sisteminde oluşan tahribatı ölçmek, oldukça zordur ve birçok tahribat ve etkisi zaman ile ortaya çıkacaktır. Bu tahribatın öncelikle demokrasiye sonrasında ekonomiye, topluma ve kültürel hayata kadar her alanda zarar verdiği bir gerçektir. Ancak darbe sonrası en çok tartışılan tahribat alanlardan birisi de kamu personel sisteminden yaşanan tasfiyeler olmuştur. Darbe kalkışması üzerinden çok fazla zaman geçmesine ve birçok konu gündemden düşmesine rağmen, kamu personel sistemi üzerinde 15 Temmuz ve sonrası içinde bulunan hal devam etmekte ve belli bir süre daha süreceği gözükmektedir. Çünkü FETÖ, gizliliği esas almış ve hücre evleri şeklinde de yapılanmıştır.

15 Temmuz Kalkışması sonrası genel olarak özetlendiğinde;

- Tablo 1'den de anlaşılacağı gibi kamu personel sisteminden darbeler ve siyasi değişimler sonucunda hep personel atılmış ama 15 Temmuz ile ilk defa çok kapsamlı ve birçok kurumdan ihraç yaşanmıştır.
- Kamu personel sisteminde zafiyet olduğu bir kez daha gündeme gelmiştir. Bir dönem F-16 savaş uçağı pilotu sıkıntısı çekilmiş, Hava Kuvvetleri Komutanlığı'ndan pilot ihtiyacı nedeniyle komutanlıkça eski pilotların geri göreve dönmesi yönünde bir çağrı/mektup dahi yazılmıştır (Akşam, 2018).
- Darbenin dış kaynağı üzerinde kamuoyunda ve televizyonlarda tartışmalar yapılsa da, kamu personel sistemi üzerinde bu tartışma yeterince yapılmamıştır.

- Kamuda mesai arkadaşından memnun olmayan çalışanların birbiri hakkında yaptığı asılsız şikâyet ve ihbarlar veya özensiz idari işlemler sonucu, birtakım yanlış ihraçlar ve mağduriyetler yaşanmıştır. Ancak, Ergenekon sürecinde yaşanan mağduriyetlerin bir benzerinin yaşanmaması için OHAL Komisyonu kurularak mağduriyetler giderilmeye çalışılmıştır.
- Kamuda memurlara arasında birbirlerini FETÖ'cü olarak şikâyet etme sonucunda, kamu kurumlarında güven ortamının bozulduğu görülmüştür.
- Özellikle hâkim ve savcıların üçte birinin atılması ile HSK, Aselsan ve MİT gibi kritik yerlerin önemi bir kez daha anlaşılmış, bu alanların belli bir ideolojideki kesimin kontrolüne geçmemesi gerekliliği, bir kez daha görülmüştür.
- 669 sayılı KHK ile Harp Akademileri, askeri liseler ve astsubay hazırlama okulları kapatılmış ve bu kurumların yerine Millî Savunma Bakanlığı bünyesinde Millî Savunma Üniversitesi kurulmuştur. Yeni kurulan bu üniversiteyle, askeri bürokrasinin oluşumunda yeni bir yol haritası çizilmiştir.

İhraçlarla alakalı olarak bir başka konu da, OHAL dönemi öncesinde de örgüte üyeliği tespit edilenlerin kamu personel sisteminden ihraç edilmiş olmasıdır. Buna göre, 15 Temmuz'dan önce FETÖ ile mücadele kapsamında Polis Koleji kapatılmış ve Polis Amiri Eğitim Merkezi'ne (PAEM) dönüştürülmüş; Polis Akademisi kapatılmış ve Güvenlik Bilimleri Fakültesi kurulmuştur. Hatta dönemin İçişleri Bakanı Efkan Âlâ, 29 Kasım 2014 tarihinde "Paralel yapıyla mücadele etmek istiyorsak akademi ve koleji kapatmalıyız. Çünkü öğrencilerin büyük kısmı bu yapıya mensup" şeklinde bir beyanat vermiştir (www.aljazeera.com.tr). Böylece, bu okullarda okuyan öğrencilerin eğitim hayatına son verilmiştir. Anadolu Ajansı'nın tanıklara dayandığı haberine göre "Gizli tanıkların yaptığı kodlamalarla, 2015'te kapatılan Polis Koleji ve Polis Akademisi'nde FETÖ ile ilişkisi olduğu gerekçesiyle atılan 2 bin 146 öğrenciden 2 bin 120'sinin terör örgütüne tam bağlı olduğu yönünde haberler ortaya çıkmıştır. (Anadolu Ajansı, 2016). Yine 2015 yılında FETÖ mensubu polislerin de aralarında dikkat çektiği 1.776 emniyet müdürü ile 10 emniyet amiri emekli edilmiştir. Gerekçe olarak kadrosuzluk gösterilmiştir. (Hürriyet, 2015). Kadrosuzluk bir gerekçe olarak gösterilse de aslında devletin ilgili birimleri bu yapıyı deşifre etmiş ancak ispatı konusunda kamuoyu ve devlet nezdinde bir farkındalık oluşmamıştır. Dolayısıyla ilgili devlet kurumlarının tedbir olarak bu tasfiyeyi gerçekleştirdikleri ortadadır. FETÖ'nün darbe yapacağı anlaşılmış ve önlem alınmıştır. Bu tasfiyenin faydası 15 Temmuz gecesi ortaya çıkmış, darbenin savuşturulması için Polis teşkilatı en ön safta mücadele etmiştir. Polis teşkilatının buradaki önemi ise, FETÖ'nün en etkin yapılandığı güvenlik teşkilatı olmasındandır. 15 Temmuz öncesi çeşitli adlar altında yapılan (tayin, emeklilik, yer değiştirme vb.) çalışmaların ne kadar başarılı olduğu darbenin engellenmesiyle ortaya çıkmıştır.

6.2. Çözüm Önerileri

15 Temmuz süreci Türkiye'nin darbeler tarihi ile birlikte değerlendirildiğinde, kamu personel sisteminde yaşanan sorunların ne ilk olduğu muhtemelen ne de son olacağı söylenebilir. Türkiye'nin kamu personel yönetimi, tepki politikaları ile batılı aktörler ekseninde sık değişen, dağınık bir mevzuat yapısına sahip, daha çok ücret temelli ele alınan, maliyeci bakış açısıyla uygulanan, siyasallaşmanın fazlaca görüldüğü, idare hukuku açısından Kıta Avrupası'ndan, kamu reform arayışları başta olmak üzere dönemsel olarak ABD ve İngiltere'den etkilenen, sürekli arayış içinde olan, verimsiz çalışan kitlesi, geniş iş güvencenin olduğu sorunlu bir yapı olarak kabul edilir (Acar, 2019, s 120) Bu sorunlu olarak görülen yapının en önemli nedenlerinde birisi de askeri darbeler olarak kabul edilebilir.

1909 31 Mart Ayaklanması ve 2. Meşrutiyet İlanı, 1960 Darbesi, 1971 Muhtırası, 1980 Darbesi, 28 Şubat Post-modern Darbesi ve son olarak 15 Temmuz FETÖ Darbe Kalkışması, tüm bu süreçlerde tüm kamu personeline başta askeriye alanı olmak üzere önemli tasfiyeler olmuştur. Bu durum kamu personeli sistemini zayıflatmıştır. Siyasi olarak yaşanan tasfiyeler ile kamu personel sisteminde güven zedelenmiştir ve kamu hizmetinin işleyişinde memurlar arasında ve hizmeti alan vatandaş ile memur arasında güven sorunu ortaya çıkmıştır. Her darbe sonrası anayasa ve kanunlarda yapılan değişiklikler ile sürdürülebilir bir kamu personel sistemi kurulamamıştır. Kamu personel sistemi eklektik bir yapıya bürünmüştür.

İçinde bulunduğumuz çağda artık darbeye kalkışmanın çok zor olacağı yönünde görüşler olsa da son olarak Aralık 2024'te Güney Kore'de bir "sivil darbe girişimi" olarak görülen sıkıyönetim ilanı (Anadolu Ajansı, 2024) bize darbe gerçeğinin devam edebileceğini göstermektedir. Günümüzde iletişim imkanlarının arttığı bir dönemde aynı şekilde manipülasyonların arttığı ve her tür yalan, spekülasyonun kolayca sosyal medya başta olmak üzere kolayca yayıldığı bir dönemde hem darbelerin yapılması kolaydır hem de aynı derecede bu imkanlar ile

engellenmesi kolaylaşmıştır denilebilir (Özkan, 2021, s. 386) Bu kapsamda darbe yapmak bu dönemde zor gibi gözükse de 15 Temmuz'da olduğu gibi oldukça kolay bir şekilde darbeye kalkışılmasına karşın, halkın organize olarak karşı çıkması da aynı şekilde teknolojinin imkanları ile kolay olmuştur denilebilir. Bu durum darbelere karşı da postmodern önlemler alınmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır.

ETÖ/PDY ve 15 Temmuz darbe girişimi birçok açıdan ders niteliği taşımaktadır. Öncelikle cemaat gibi dini yapıların baskıcı politikalarla kapalı, gizli bir görünüme dönüşmesinin önüne geçilerek, bu yapılarla barışık bir şekilde şeffaflaşmalarını sağlayacak bir politika paketi gerekmektedir. Bir başka durum ise devlette çalıştırılacak personelin liyakat usulü bir yöntemle herhangi bir akraba veya dostluk ilişkisine gerek kalmadan hizmete alınmasıdır (Tunç ve Atılgan, 2018, s. 99). Darbelerin çözümünde en önemli yollardan liyakati öncelemek yeni darbe süreçlerini de engelleyebilecektir. Osmanlıdan beri ilmiye, kalemiye, mülkiye, askeriye şeklinde yapılan bürokrasi içinde FETÖ başta güvenlik bürokrasisi olmak üzere tüm alanda yapılanmıştır. Bürokrasinin her kademesine üyelerini yerleştirmek için sınav sorularını çalmak, kendi üyelerini üst makamlara yükseltmek için yasadışı ve gayri meşru yolları da kullanmıştır (Aygen, 2018, s. 250). Bu noktada darbenin önlenmesinde güvenlik bürokrasisinin içindeki FETÖ unsuru olmayan kesimlerin önemi 15 Temmuz'da anlaşılmıştır. Bu nedenle Kamu Personel sistemini ve üst düzey bürokrasiye yükselmeyi liyakat eksenli olarak toplumun tüm kesimlerine açık hale getirmek gereklidir. Görevde yükselme ve unvan değişikliği sistemi üst düzey bürokrasinin de liyakat eksenli, şeffaf, toplumun tüm katmanlarının temsil edildiği bir yapıda kurgulanmalıdır.

Darbelerin önlenmesi için darbenin kaynağı ve darbecileri de yeniden analiz etmek gerekmektedir. Genel olarak bakıldığında Türkiye'de darbelerin Amerika ile olan ilişkilerin sorunlu ve krizler yaşadığı dönemlerde olmasından birtakım sonuçlarda çıkarılabilir. Bu dönemlerde Türkiye siyasi, sosyoekonomik ve askeri açıdan Amerika'nın etkisine daha açık hale geldiği söylenebilir (Kasapsaraçoğlu, 2020, s. 1355). Bu yönü ile Türkiye'nin darbeleri engelleyebilmesi için başta ABD olmak üzere ülkeler ve ulusüstü kuruluşlar ile olan ilişkilerini gözden geçirmesi ve ulusal çıkarları ekseninde dış müdahaleye zemin bırakmayacak şekilde çok iyi yönetilmesi gerekmektedir.

7. SONUÇ

Osmanlı'dan günümüze darbeler çeşitli isimler ile Türk yönetim tarihinin olgusu olagelmıştır. Zira 1512'de Yavuz Sultan Selim'in babasından padişahlığı teamüllere uygun olmayan bir şekilde devralması ile başlayan süreç, 15 Temmuz FETÖ darbe girişimi ile devam etmektedir denilebilir. Benzeri taht oyunları, darbeler, ihanet, yönetim oyunları vb. durumlar farklı ülke deneyimlerinde de görülebilen olaylardır. Bu durum, iktidarın kullanıldığı her devlette olan ve bundan sonra da devam etmesi muhtemel bir olgudur.

Türk Kamu Personel Sistemi'nde askeri darbelerin kamu personel sistemi üzerine etkisi üzerine yapılan araştırmalar ve askeri darbeler ile tasfiye edilen kamu personelinin genel görünümü, akademik çalışmalarda dağınık bir şekilde yer almıştır. Bahse konu olan bu literatür, kısa ve özet olarak bu çalışma ile ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma, literatürde benzer yönde bir derleme olmaması nedeniyle ilk olma özelliği taşımaktadır.

1512 yılında Yavuz Sultan Selim Han'ın babasından tahtı usulüne uygun olarak devralmaması, Genç Osman'ın (2. Osman) hal'edilmesi, 807 yılında Kabakçı Mustafa İsyanı ve padişah 3. Selim'in boğdurulması, 1876 yılında Padişah Abdülaziz'in düşürülmesi 1878 yılında Çırağan vakası/baskını darbe girişimi, Prens Sebahattin'in darbe girişimi, 1908 Rumeli kalkışması, 1909 yılında 31 Mart Ayaklanması ve 1913 Bab-ı Ali Baskını ile başlayan ve Cumhuriyet tarihine bakıldığında 27 Mayıs 1960 ihtilali, 12 Mart 1971 muhtırası, 12 Eylül 1980 darbesi, 28 Şubat 1997 post modern darbesi, 27 Nisan 2007 e-muhtırası ve 15 Temmuz 2016 darbe girişimi olmak üzere tüm darbeler ve darbe girişimleri kamu personel sisteminde önemli tahribata neden olmuştur. Bu süreçte kamu hizmeti aksamış, kamu personel sisteminde güven ortamı zedelenmiş, tasfiyeler 1980 darbesinde olduğu gibi yetişmiş insan gücü kamudan uzaklaştırılmış, kamu personel sisteminin ve doğal olarak kamu yönetim sistemini gelişimi ve kurumsallaşması hep sekteye uğramıştır.

Her darbe girişimi dönemsel birtakım özellikler taşımaktadır ancak 500 yıllık sürede en ilginç ve beklenilmeyen bir darbe teşebbüsünün, 15 Temmuz darbe kalkışması olduğu söylenebilir. Çünkü 15 Temmuz darbe kalkışması sonrası halk, çok büyük bir reaksiyon ile darbenin karşısında durarak önemli görev üstlenmiştir. Bugüne kadar yapılan darbeler ve kalkışmalar içerisinde, halkın karşı durması yönüyle 15 Temmuz darbesi tarihe geçmiştir. Diğer taraftan bu darbe kalkışması, özellikle kamu personel rejiminde çok önemli bir tahribata yol açmış ve bürokrasiye duyulan güven önemli oranda sarsılmıştır. Bu nedenle 12 Eylül darbesinde sol ve sağ çatışması adı altında kaybolan genç neslin, 15 Temmuz sürecinde FETÖ/PDY eliyle manipüle edilerek, vatandaşına karşı

gelebilecek bir konuma sürüklendiği söylenebilir. 15 Temmuz'un hemen sonrası yaşanan tasfiyeler oluşan süreçte, Türk Hava Kuvvetleri'nde F-16 savaş uçakları uçurulamayacak duruma geldiği yönünde haberler ile kamu personel sisteminde ulusal güvenlik zafiyeti net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Ayrıca Emniyet, Aselsan, MİT, bakanlıklar ve üniversiteler gibi kritik yerlerdeki birçok çalışan tasfiye edilmiştir. Devletteki devamın esas olması nedeniyle, devlet aklı bu süreçte bir reaksiyon göstererek süreç atlatılmaya çalışılmıştır.

Türk yönetim tarihindeki 500 yıllık bu süreçten alınması gereken birçok ders vardır. Cumhuriyet öncesi dönemde padişahlık sistemi olduğu için zamana göre kamu personel sistemi üzerine yapılan değerlendirme, farklı olabilecektir. Ancak demokratik bir ülkede önceki darbeler ve özellikle 15 Temmuz kalkışmasında iki konunun ön plana çıktığı söylenebilir. Birincisi devlet aklını kullanan siyasî iradelerin, FETÖ'nün oluşmasına zemin hazırlayan ortamların engellenmesi gerekliliğidir. İkinci olarak, bu tür oluşumların önüne geçilmesi için liyakat öncelenecek her türlü görüşten insanın kamu çalışanı olabilmemesinin ve görevde yükselerek kamuda ilerleyebilmelerinin önünün açılmasıdır.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- 674 Sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (2016, 1 Eylül). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/09/20160901M2-2.htm>
- 676 Sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (2016, 29 Ekim). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/10/20161029-5.htm>
- 685 Sayılı Olağanüstü Hal İşlemleri İnceleme Komisyonu Kurulması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (2017, 23 Ocak). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/01/20170123-4.htm>
- 694 Sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (2017, 25 Ağustos). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/08/20170825-13.pdf>
- 667 Sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Alınan Tedbirlere İlişkin, Kanun Hükmünde Kararname (2016, 23 Temmuz). <https://www.resmigazete.gov.tr/Eskiler/2016/07/20160723-8.htm>
- 696 Sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (2017, 24 Aralık). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/12/20171224-22.htm>
- Acar, O. K. (2019). Personel yönetiminden insan kaynakları yönetimine: Cumhuriyet Dönemi kamu personel yönetim tarihçesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(1), 119-146.
- Akbaş Demirel, C., Aksu Tanık, F., Biter, N. Davas, A., Körükmez, L., Kurt, H., Özatağan, G., Özen Barkot, Z. ve Toker Kılınç, N. (2019). *Akademisyen ihraçları, hak ihlalleri, kayıplar ve güçlenme süreçleri*, Türkiye İnsan Hakları Vakfı Yayınları 127, Araştırma Raporu. <https://tihvakademi.org/wp-content/uploads/2020/02/akademisyenihraclariy.pdf>
- Akşam. (2018). *TSK'dan emekli olan 100 pilota Hava Kuvvetleri Komutanlığı'ndan mektupla 'geri dönün' çağrısı yapıldı*. <https://www.aksam.com.tr/guncel/tskdan-emekli-olan-100-pilota-hava-kuvvetleri-komutanligindan-mektupla-geri-donun-cagrasi-yapildi/haber-767990> adresinden 10 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Anadolu Ajansı. (2016). *FETÖ tasfiyesinde Almanya örneği*. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/feto-tasfiyesinde-almanya-ornegi/620701> adresinden 10 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.

- Anadolu Ajansı. (2024). *Güney Kore'de muhalefet, sıkı yönetim ilanı nedeniyle Devlet Başkanı Yoon'un azil sürecini başlattı*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/guney-korede-muhalefet-siki-yonetim-ilani-nedeniyle-devlet-baskani-yoonun-azil-surecini-baslatti/3412725> adresinden 15 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Aydemir, Ş. S. (1976). *İhtilâlin mantığı*. Remzi Kitabevi.
- Aygen, M. (2018). Türkiye ve darbeler: 15 Temmuz örneği. *Firat University Journal of Social Sciences*, 28(2), 231-253. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.460947>
- Birikim Dergisi. (2019). *1402'den KHK'lara: KHK'lılar - Bir muhasebe, Ömer Ulusoy, Tanıl Bora (Söyleşi)*. <https://birikimdergisi.com/guncel/9726/1402-den-khk-lara-khk-lilar-bir-muhasebe-1> adresinden 19 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Bilgin, K. U., Gündüzöz, İ. T. ve Oflaşlı, A. (2019). Teröre sivil önlem “kayım belediyeçilik” Muş-Bulanık Belediyesi örneği (2016-2018). *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 205-225.
- Bulur, S. (2020). *Gizli tanık kodlamaları, Polis Koleji ve GBF'nin kapatılması kararını haklı çıkardı*. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/gizli-tanik-kodlamalari-polis-koleji-ve-gbf-nin-kapatilmasi-kararini-hakli-cikardi/1727499> adresinden 10 Şubat 2020 tarihinde alınmıştır.
- Cumhuriyet. (2017). *ByLock mağduru olan 11 bin 480 kişi açıklandı... İşte o liste*. <http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/894397/bylock-magduru-olan-11-bin-480-kisi-aciklandi-iste-o-liste.html> adresinden 19 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Çelik, A. ve Özveri, M. (2023). Anayasa Mahkemesi kararı ışığında çalışma hakkı ve ayrımcılık yasağı açısından “barış akademisyenleri” ihraçları. *Çalışma ve Toplum*, 4(79), 3221-3254. <https://doi.org/10.54752/ct.1364603>
- Çınarlı, Ö. ve Safi, İ. (2019). İngiliz yazılı basınına göre Bab-ı Ali Baskını ve uluslararası sonuçları. *OPUS International Journal of Society Researches*, 10(17), 1786-1808. <https://doi.org/10.26466/opus.512811>
- Demir, Y. (2006). Albay Talat Aydemir'in darbe girişimleri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(13), 155-71.
- Doğru, O. (1998). *27 Mayıs rejimi: Bir darbenin hukuki anatomisi*. İmge Kitabevi.
- Duran U. C. (2019). *FETÖ ile mücadele ve KHK'lar*. <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/perspektif/cem-duran-uzun/2019/11/09/feto-ile-mucadele-ve-khk-klar> adresinden 22 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Eğitim Bir-Sen. (2014). *Rakamlarla 28 Şubat Raporu*. Ankara. http://ebs.org.tr/ebs_files/files/dosya/28_subat_rapor_web.pdf adresinden 9 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Ensonhaber. (2020). *Kemal Kılıçdaroğlu'ndan KHK çağrısı*. <https://www.ensonhaber.com/kemal-kilicdaroglundan-khk-cagrisi.html> adresinden 19 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Evren, K. (1991). *Kenan Evren'in anıları 3*, Milliyet Yayınları.
- Fidan, S., Şahin, K. ve Çelik, F. (2011). Osmanlı modernleşmesinin temel olgularından biri: Bürokrasi Osmanlı modernleşmesinde bürokrasinin etkinliği ve önemi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011(23), 113-128.
- Findley, C. V. (1996). *Kalemiyeden mülkiyeye Osmanlı memurlarının toplumsal tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Gülmez, İ. (2014). *28 Şubat 1997 askeri darbesi ve Türk eğitim sistemine etkileri* [Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Habertürk. (2019). *15 Temmuz hain darbe girişiminin üzerinden 3 yıl geçti*. <https://www.haberturk.com/son-dakika-haberi-15-temmuz-hain-darbe-girisiminin-uzerinden-3-yil-gecti-neler-yasandi-haberler-2504248> adresinden 19 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Heper, M. (2006). *Türkiye’de devlet geleneği*. Doğu Batı Yayınları.
- Hürriyet. (2015). *1776 emniyet müdürü ile 10 emniyet amiri emekliliğe sevk edildi*. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/1776-emniyet-muduru-ile-10-emniyet-amiri-emeklilige-sevk-edildi-28765956> adresinden 22 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Kasapsaraçoğlu, M. (2020). Soğuk Savaş Döneminde Türkiye’de Yapılan Askeri Darbeler ve Amerika. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(3), 1342-1356. <https://doi.org/10.21547/jss.682186>
- Kerimoglu, H. T. (2020), İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de askeri darbeler ve toplum, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 20(15 Temmuz), 147-160.
- Kurdaş, M. Ç. (2019). Osmanlı modernleşme sürecinde aydınlar ve bürokrasinin rolü. *Firat University Journal of Social Sciences*, 29(1), 399-411. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.538751>
- Manav, N. (2017). II. Meşrutiyet’te Abdülhamid dönemi kadrolarının tasfiyesi ve tekaüd sandıkları. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(1). 240-260.
- Memurlar.net. (2019). *FETÖ’den aranan kişi sayısı 22 bin*. <https://www.memurlar.net/haber/813254/feto-den-aranan-kisi-sayisi-22-bin.html> adresinden 18 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Milliyet Gazetesi (1960a). *Orduda 24 general ve amiral kaldı*.
- Milliyet Gazetesi. (1960b). *İnkılâptan sonra 58 polis tevkif edildi*.
- MİT. (2020). https://www.mit.gov.tr/tarihce/ikinci_bolum_F.html adresinden 19 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Nebiler, H. (1983). *1980 sonrası polis. Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi*. 14. İletişim Yayınları.
- Özbudun, E. (2007). *Çağdaş Türk politikası: Demokratik pekişmenin önündeki engeller*. Doğan Kitap.
- Özkan, M. (2021). Latin Amerika’daki askeri darbeler: Neden, sonuç ve etkileri. *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 4(2), 371-390.
- Özen, H. (2002). *Entelektüelin dramı 12 Eylül’ün cadı kazanı*. İmge Kitabevi.
- Önüt, L. B. (2018). Vakıf üniversitesinin faaliyetlerinin durdurulması ve garantör üniversitenin işlevi. *İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17(1), 95-125.
- Özkan, T. (2006). *MİT’in gizli tarihi*. Alfa Yayıncılık.
- Özsağır, A. (2013). Askeri darbe ve müdahalelerin ekonomik performans üzerine etkisi: Türkiye örneği. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(4), 759-773.

- Meclis Araştırması Komisyonu Raporu. (2012). *Ülkemizde demokrasiye müdahale eden tüm darbe ve muhtıralar ile demokrasiyi işlevsiz kılan diğer bütün girişim ve süreçlerin tüm boyutları ile araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi*. TBMM. Dönem 24, Yasama Yılı 3. S. Sayısı, 376.
- Safi, İ. (2018). Osmanlı Devleti'nden günümüze parlamentarizm ve parlamenter rejime müdahaleler- muhtıra, darbe ve darbe girişimleri üzerine bir analiz. *Ege Akademik Bakış*, 19(1), 141- 157.
- SETA Raporu. (2017). *2017'de Türkiye*. https://www.setav.org/assets/uploads/2018/01/2017de_turkiye.pdf adresinden 19 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı. (2016). *10 soruda 15 Temmuz darbe girişimi ve fetullahçı terör örgütü*. <https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2016-12-02-onsorudafeto-tr-en.pdf> adresinden 28 Mart 2019 tarihinde alınmıştır.
- T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı. (1971). *Türk Silâhlı Kuvvetleri tarihi*. Cilt: 3. Kısım: 6. Kitap: 1. Genelkurmay Basımevi.
- Tekelioğlu, O. (2018). *Türkiye'de askeri darbelerin ve darbe girişimlerinin bürokrasi üzerine etkileri (1909-1980)* [Yüksek Lisans Tezi]. Pamukkale Üniversitesi.
- Tuncel, G. ve Demirhan, Y. (2018). 15 Temmuz kanun hükmünde kararnamelelerinin kamu yönetimine etkisi. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 5-37.
- Tunç, A. ve Atılğan, A. (2018). Paralel devlet yapılanmasının (PDY) kamu kurumlarına sirayeti ve bürokratik vesayet darbesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (15), 79-104.
- Türk, M. (2015). *Polis Akademisi dönüştürülecek*. <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/polis-akademisi-donusturulecek> adresinden 20 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Uyar, H. (2020). Türkiye'de askeri darbeler ve nedenleri üzerine bir analiz denemesi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 20(15 Temmuz), 77-96.
- Yılmaz, L. (2020). Türk siyasal hayatında askeri darbelerin siyasal ve anayasal işlevi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 20(15 Temmuz), 203-31.
- Yenişafak. (2019). *Bakan Soylu FETÖ'den gözaltına alınan kişi sayısını açıkladı*. www.yenisafak.com/gundem/bakan-soylu-fetoden-gozaltina-alinan-kisi-sayisini-acikladi-3450632 adresinden 18 Ocak 2020 tarihinde alınmıştır.
- Zürcher, E. J. (2008). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. İletişim Yayınları.

DENİZCİLİK SEKTÖRÜNDE STRES YÖNETİMİ: GEMİ İNSANLARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ VE ÇALIŞMA İLİŞKİLERİNE YANSIMALARI*

THE EFFECT OF STRESS ON SEAFARERS IN THE MARITIME INDUSTRY, STRESS MANAGEMENT AND ITS REFLECTIONS ON LABOUR RELATIONSHIP

Derya BAYRAK¹

Doç. Dr. Aziz MUSLU²

ÖZ

Denizcilik sektöründe çalışma ilişkileri, sektörün kendine özgü yapısı ve zorlukları nedeniyle diğer endüstrilerden farklıdır. Bu farklılıklar, gemi insanı yönetimi, işgücü piyasası koşulları, iş sağlığı, iş güvenliği, iş kazaları ve sendikalaşma gibi konuları etkiler. Gemi insanları, işyeri refahı ve mesleki psikoloji açısından dezavantajlı bir gruptur. Limanlardaki operasyonların hızlanmasıyla gemilerin daha kısa süre limanda kalması, liman devleti kontrollerinin sıkı olması ve eğlence alanlarına erişim zorlukları, gemi insanların stresini artırmaktadır. Uzun çalışma saatleri, değişen hava koşulları, fırtınalar ve gemilerin manyetik etkisi fiziksel ve zihinsel yorgunluğa neden olurken, sürekli hareket, titreşim ve gürültü eklem ağrılarına ve yorgunluğa yol açmaktadır. Bu durum, can ve mal güvenliğini tehdit etmekte ve çevresel felakete yol açabilmektedir. Geleneksel stres kaynaklarına ek olarak, teknoloji kaynaklı stres de artmaktadır. Denizcilik Endüstrisi 4.0 ile dijitalleşme, otonom gemiler, yapay zeka, IoT ve uzaktan kontrol sistemleri gibi teknolojiler gemi insanların üzerindeki baskıyı artırmaktadır. Bu nedenle, denizcilik politika yapımcıları ve paydaşlarının sosyal politikalar geliştirmesi ve destek sistemleri oluşturması gerekmektedir. Bu çalışmanın amacı, denizcilik sektöründe gemi insanların stres yönetiminin çalışma ilişkileri açısından önemini vurgulamaktır.

Anahtar Kelimeler: Deniz Çalışma İlişkileri, Denizcilik Endüstrisi, Gemi İnsanları, Stres, Stres Yönetimi.

JEL Sınıflandırma Kodları: J 24, Z 31, R4, M54, L91.

ABSTRACT

Labour relations in the maritime industry differ from other industries due to its unique characteristics and challenges. These differences affect factors like seafarer management, labour market conditions, occupational health, job security, work accidents, and unionization. Seafarers are a disadvantaged group in terms of workplace well-being and occupational psychology. Difficulties accessing recreational areas, shorter port stays due to faster operations, and strict port state controls prevent seafarers from leaving ships during port visits. This, combined with long working hours, exacerbates stress. Changing weather conditions, storms, and the magnetic effects of ships physically and mentally affect seafarers, with issues like constant motion, vibration, and noise leading to fatigue and joint pain. These factors threaten both life and property safety at sea, potentially causing environmental disasters. On top of conventional stress sources, technology-induced stress is increasing. Maritime Industry 4.0 introduced digitalization, autonomous and semi-autonomous ships, smart technology, sustainable energy management, artificial intelligence, IoT, blockchain, and remote-control systems, increasing the stress on seafarers. To mitigate this, maritime policymakers and stakeholders must develop social policies and support systems. The purpose of the study is to highlight the importance of stress management for seafarers in the context of labour relations in the maritime industry.

Keywords: Maritime Labor Relations, Maritime Industry, Seafarer, Stress, Stress Management.

JEL Classification Codes: J 24, Z 31, R4, M54, L91.

* Bu çalışma 31.05.2024 tarihinde 23.Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Kongresi'nde sunulan ve tam metni bildiriler kitabında yayınlanmayan "Denizcilik Sektöründe Stres Yönetimi: Gemi İnsanları Üzerindeki Etkisi ve Çalışma İlişkilerine Yansımaları" başlıklı bildiriden hazırlanmıştır.

¹ Ordu Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Deniz Ulaştırma Mühendisliği Anabilim Dalı, Bilim Uzmanı, d_bayrak_52@outlook.com

² Samsun Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Denizcilik İşletmeleri Yönetimi Bölümü, azizmuslu@gmail.com

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Seafarers, the key players in the maritime industry, which holds great importance in international trade, form the backbone of the sector while also being exposed to high levels of stress. This situation is a significant concern for both the operation of the maritime industry and the personal well-being of seafarers. Maritime work differs greatly from many other professions. The working conditions, hours, and social life opportunities are vastly different from those encountered in typical occupations. Despite being a long-standing and highly respected profession, the reduced time ships spend in ports, increased communication and transportation opportunities, and technological advancements have all contributed to higher stress levels among seafarers, which negatively impacts both safety and security of life and property. The aim of the study is to highlight the importance of stress management among seafarers in terms of labour relations within the maritime industry. In the maritime industry, the prevention of natural and environmental disasters is crucial for the well-being of seafarers, a healthy organizational climate, and labour relations.

Design/Methodology/Approach:

A review study conducted through a literature survey is a comprehensive examination of existing research and projects on a specific topic. It involves analysing, summarizing, and synthesizing findings derived from relevant studies, theories, and concepts to understand the current body of knowledge. A literature review ensures that new studies contribute meaningfully to knowledge and that researchers gain a comprehensive understanding of their field. The study is prepared as a review article; existing sources are examined through a literature review, and these sources are evaluated from various perspectives with interpretations provided. By conducting a comprehensive literature review (scope of analysis), an attempt is made to identify the stress factors seafarers are exposed to and how these factors impact labour relations in the maritime industry. A literature review is conducted on the sources of stress and labour relations among seafarers in the maritime sector. National and international literature related to the research topic and relevant concepts are reviewed.

Findings:

The conventional methods of stress management found in the literature applicable to all sectors are also valid for the maritime industry. To enhance the well-being of maritime workers, training should be expanded, the number of personnel increased, and communication costs reduced. Additionally, contract durations should be shortened, psychological support provided, and working conditions improved. Rest areas on ships should be increased, and work organization should be better structured. Paying wages during time spent ashore will also boost motivation. These steps will help protect the mental health of maritime workers. It is essential for the maritime sector and its stakeholders to develop safer ships and equipment, provide better training and drills to seafarers, and work towards improving maritime standards and regulations to reduce the risks faced by seafarers. Implementing the stress management recommendations mentioned above, along with increasing research and awareness on the subject, will ensure the safe and smooth development of the maritime industry, provide seafarers with a healthier and safer working environment, and improve working conditions. Increasing rest areas on ships and organizing work better will further help. Paying wages during time spent ashore will enhance motivation. These steps will aid in preserving the mental health of maritime workers. It is vital that the maritime industry and its stakeholders focus on developing safer ships and equipment, providing better training and drills to seafarers, and improving maritime standards and regulations. Implementing the recommendations on stress management found in the literature, alongside increasing research and awareness on the topic, will ensure the safe and smooth development of the maritime industry, creating a healthier and safer working environment for seafarers.

Conclusion and Discussion:

Seafarers are an important part of world trade and the economy, playing a vital role in ensuring the uninterrupted operation of the global supply chain. The ship and maritime work environment represent a high-risk, dynamic, uncertain, and constrained setting for seafarers. Therefore, working in and focusing on this environment, while maintaining effectiveness and efficiency, is considered to require additional effort. Although modern ships are cleaner, more reliable, and more comfortable compared to those of the past, there is widespread agreement that seafaring remains one of the most dangerous professions in the world. Numerous studies support the claim that seafaring is among the most hazardous jobs globally. These studies demonstrate that seafarers face numerous risks, such as maritime accidents, storms, pirate attacks, and other maritime dangers. The maritime profession, unlike other occupations, offers challenging working conditions and limited social life opportunities. Technological advancements and various regulations have increased the workload of seafarers and reduced the number of personnel on ships. However, the maritime industry remains one of the professions where the human element plays a crucial role and will continue to do so. Therefore, it is necessary to increase research and awareness on helping seafarers cope with stress.

1. GİRİŞ

Geçmişten günümüze kadar uluslararası ticarete büyük öneme sahip olan denizyolu taşımacılığı Türkiye ekonomisinin de en önemli destek üniteleri içerisinde bulunmaktadır. Yüklerin tek sefer yapılarak büyük tonajlarla taşınabilmesi ve daha az maliyetli olması denizyolu taşımacılığının diğer nakliye çeşitlerine göre daha çok tercih edilme sebeplerindedir (Kartal ve Aydın, 2022). Diğer taşıma modlarına göre daha emniyetli bir taşıma türü olması da denizyolunu seçilir kılan bir diğer özelliktir (Başkol, 2021). Uluslararası ticarete büyük öneme sahip olan denizcilik sektörünün baş aktörleri olan gemi insanları; denizcilik sektörünün bel kemiğini oluştururken, aynı zamanda yüksek stres seviyelerine de maruz kalmaktadırlar. Bu durum hem denizcilik sektörünün işleyişi hem de gemi insanların kişisel refahı için önemli bir endişe kaynağıdır. Zira denizcilik, birçok meslek alanından farklı bir yapıya sahiptir. Çalışma koşulları, çalışma saatleri, sosyal yaşam olanakları günlük alanda karşılaşılan meslek gruplarından çok daha farklıdır. Denizcilik mesleği, çok köklü ve saygı duyulan mesleklerden olmasına rağmen gemilerin limanlarda daha az süre kalmaları, iletişim ve ulaşım olanaklarının artması ve teknolojik gelişmeler nedeniyle gemilerdeki gemi adamı sayıları azalmıştır. Buna rağmen, denizcilikte her geçen gün yenisi ortaya çıkan ISM, ISPS gibi uygulamalar, gemilere yapılan liman/bayrak devleti denetimlerinin artması, gemi adamlarının iş yüklerinin çoğalmasına neden olmuştur. Bu sebeplerden dolayı, gemi insanı olmak, cazibesini yitirmektedir. Oysaki denizcilik, teknolojik gelişmeler ne kadar artarsa artsın, insan unsurunun en etkili olduğu ve etkisini koruyacağı meslek gruplarından (Arslan, 2006). Bu nedenle gemi insanlarında stres, denizcilik sektörünün ve gemi insanların refahı için önemli bir sorundur. Bu konudaki araştırmaların ve bilgilendirmelerin artması, gemi insanların daha sağlıklı ve güvenli bir şekilde çalışmasına katkıda bulunacaktır. Geçmişten günümüze kadar uluslararası ticarete büyük öneme sahip olan denizyolu taşımacılığı Türkiye ekonomisinin de en önemli destek üniteleri içerisinde bulunmaktadır. Yüklerin tek sefer yapılarak büyük tonajlarla taşınabilmesi ve daha az maliyetli olması denizyolu taşımacılığının diğer nakliye çeşitlerine göre daha çok tercih edilme sebeplerindedir (Kartal ve Aydın, 2022). Diğer taşıma modlarına göre daha emniyetli bir taşıma türü olması da denizyolunu seçilir kılan bir diğer özelliktir (Başkol, 2021). Uluslararası ticarete büyük öneme sahip olan denizcilik sektörünün baş aktörleri olan gemi insanları; denizcilik sektörünün bel kemiğini oluştururken, aynı zamanda yüksek stres seviyelerine de maruz kalmaktadırlar. Bu durum hem denizcilik sektörünün işleyişi hem de gemi insanların kişisel refahı için önemli bir endişe kaynağıdır. Zira denizcilik, birçok meslek alanından farklı bir yapıya sahiptir. Çalışma koşulları, çalışma saatleri, sosyal yaşam olanakları günlük alanda karşılaşılan meslek gruplarından çok daha farklıdır. Denizcilik mesleği, çok köklü ve saygı duyulan mesleklerden olmasına rağmen gemilerin limanlarda daha az süre kalmaları, iletişim ve ulaşım olanaklarının artması ve teknolojik gelişmeler nedeniyle gemilerdeki gemi adamı sayıları azalmıştır. Buna rağmen, denizcilikte her geçen gün yenisi ortaya çıkan ISM, ISPS gibi uygulamalar, gemilere yapılan liman/bayrak devleti denetimlerinin artması, gemi adamlarının iş yüklerinin çoğalmasına neden olmuştur. Bu sebeplerden dolayı, gemi insanı olmak, cazibesini yitirmektedir. Oysaki denizcilik, teknolojik gelişmeler ne kadar artarsa artsın, insan unsurunun en etkili olduğu ve etkisini koruyacağı meslek gruplarından (Arslan, 2006). İnsan unsurunu temelden etkileyen stres faktörü gemi insanları için kapsamlı anlaşılması ve çözüm önerileri geliştirilmesi gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle araştırma kapsamlı alan yazını taraması ile oluşturulmuştur. Alan yazını taraması ile gerçekleştirilen bir derleme çalışması, belirli bir konudaki mevcut araştırmaların ve projelerin kapsamlı bir incelemesini sunar. Bu çalışma, ilgili çalışmalardan, teorilerden ve kavramlardan elde edilen bulguları analiz etmeyi, özetlemeyi ve sentezlemeyi içermektedir; böylece mevcut bilgi birikimini anlamaya yardımcı olur. Kapsamlı alan yazını incelemesi, yeni çalışmaların bilgiye anlamlı bir şekilde katkıda bulunmasını ve araştırmacıların kendi alanlarında kapsamlı bir anlayışa sahip olmalarını sağlar. Bu nedenle çalışma bir derleme makalesi olarak hazırlanmıştır; mevcut kaynaklar bir literatür taraması aracılığıyla incelenmiş ve bu kaynaklar çeşitli açılardan değerlendirilerek tartışılıp yorumlanmıştır. Kapsamlı bir literatür taraması gerçekleştirilerek, denizcilerin maruz kaldığı stres faktörlerinin ve bu faktörlerin denizcilik sektöründeki iş ilişkilerini nasıl etkilediğinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Denizcilik sektöründeki gemi insanların stres kaynakları ve iş ilişkileri üzerine odaklanılarak konu ile ilgili ulusal ve uluslararası proje ve bilimsel yayınlar incelenmiştir. Sonuç olarak gemi insanlarında stres, denizcilik sektörünün ve gemi insanların refahı için önemli bir sorundur. Bu konudaki araştırmaların ve bilgilendirmelerin artması, gemi insanların daha sağlıklı ve güvenli bir şekilde çalışmasına katkıda bulunacaktır.

2. GEMİ İNSANI

Deniz İş Kanunu'nun 2. Maddesinde gemi adamı; "Bir hizmet akdine dayanarak gemide çalışan kaptan, zabıt ve tayfalarla diğer kimseler" olarak tanımlanmıştır (Deniz İş Kanunu, 1967). Gemi adamlarının görev, yetki ve

sorumlulukları yasal düzenlemelerle net bir şekilde belirlenmiştir. Her gemi adamının görevi bellidir ve olağanüstü durumlar dışında bu görevlerde değişiklik yapılmaz (Gemiadamları ve Kılavuz Kaptanlar Yönetmeliği, 2018). Bir geminin büyüklüğü, çalışma amacı ve sefer tipi gibi faktörler, gemiye hangi çalışanların alınması gerektiğini belirler. Bu durum, Uluslararası Denizcilik Örgütü (IMO) tarafından oluşturulan uluslararası sözleşmeler ve bu sözleşmeler kapsamında yayınlanan ulusal mevzuat ile düzenlenir (Öter, 2019). Kaptan, başmühendis / başmakineci (çarkçıbaşı) ve zabıtlar, gemide operasyonel ve yönetsel sorumlulukları olan gemi adamlarıdır (Nas, 2006). Gemiadamları Yönetmeliği'ne göre, "Tayfa" terimi; geminin güverte, makine ve kamara bölümlerinde çalışan gemi kaptanı, gemi zabiti, yardımcı zabıtları ve stajyerler dışında kalan gemi adamlarını ifade eder. Bu kapsamda, bir denizcilik işletmesinin deniz kısmında (Muslu, 2018; Öter, 2019) genel olarak aşağıdaki çalışanlar bulunur:

Tablo 1. Gemi İnsanı Sınıfları

Güverte Sınıfı		Makine Sınıfı		Yardımcı Sınıf
Kaptan ve Güverte Zabıtları	Tayfalar	Başmühendis/Baş makinist ve Makine Zabıtları	Tayfalar	
Sınırlı Vardiya Zabiti	Gemici	Sınırlı Makine Zabiti	Yağcı	Telsiz Zabıtları
Sınırlı Kaptan	Usta Gemici	Sınırlı Baş makinist	Usta Makine Tayfası	Elektrik ve Elektronikçiler
Vardiya Zabiti	Güverte Lostromosu	Makine Zabiti	Makine Lostromosu	Sağlık Zabıtları
Birinci Zabıt		İkinci Makinist		Stajyerler
Kaptan		Baş makinist		Yardımcı Hizmetliler (Aşçı, Kamarot)
Uzakyol Vardiya Zabiti		Uzakyol Vardiya Makinisti/Mühendisi		
Uzakyol Birinci Zabiti		Uzakyol İkinci Makinisti/Mühendisi		
Uzakyol Kaptanı		Uzakyol Başmakineci/Başmühendisi		

Kaynak: (Öter, 2019).

Güverte sınıfı:

- Kaptan: Geminin en üst yetkilisi ve tüm operasyonlardan sorumludur.
- Güverte Zabıtları: Kaptana yardımcı olur ve vardiya tutarlar.
- Güverte Tayfaları: Güverte ile ilgili çeşitli görevlerden sorumludurlar.

Makine sınıfı:

- Başmühendis: Geminin makine dairesi ve tüm makine operasyonlarından sorumludur.
- Makine Zabıtları: Başmühendislere yardımcı olur ve vardiya tutarlar.
- Makine Tayfaları: Makine dairesi ile ilgili çeşitli görevlerden sorumludurlar.

Yardımcı sınıf:

- Kamara Memurları: Yolcuların ve gemi adamlarının konforundan sorumludurlar.
- Aşçılar ve Garsonlar: Geminin mutfağından ve yemek servisinden sorumludurlar.
- Güverteler ve Makineciler: Geminin temizliği ve bakımı ile ilgili görevlerden sorumludurlar

Literatüre bakıldığında, denizcilik endüstrisinin baş aktörleri olan gemi insanların maruz kaldıkları stres faktörleri bazı araştırmacılar tarafından ele alınmış olup bu araştırmalardan bazıları aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 2. Gemi İnsanlarının Stres Faktörleri ile İlgili Yapılan Çalışmalar

Yazarın Adı- Soyadı	Çalışma Yılı	Çalışmanın Türü	Çalışmanın Konusu
Norma Rahmatika Hadi Armika-Tristiana Rijanti	2024	Araştırma Makalesi	İş ortamının ve iş stresinin denizcilerin gemideki kariyerlerindeki performansları üzerindeki etkisini incelemek
Siti Nazilah Mat Ali	2023	Araştırma Makalesi	Denizciler Arasında İşle İlgili Stres: Niteliksel Bir Yaklaşım
Selin UYANIK	2022	Araştırma Makalesi	Stres ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi: Gemiadamları üzerine bir araştırma
Sinem KAYA	2022	Yüksek Lisans Tezi	Gemi İnsanlarında iş stresinin işten ayrılma niyetine etkisinde, iş aile çatışmasının ve lider üye etkileşiminin rolü
Celalettin Adil BEŞORAK	2022	Yüksek Lisans Tezi	Gemi insanları ve tır şoförleri ile eşlerinin psikolojik dayanıklılık ve stresle başa çıkma düzeylerinin incelenmesi
Mert AKCANBAŞ- Kübra USLU	2022	Araştırma Makalesi	Gemiadamlarında stres, tükenmişlik, depresyon düzeyleri ve ilişkilerinin incelenmesi
Hans-Joachim Jensen - Marcus Oldenburg	2021	Araştırma Makalesi	Denizciler arasındaki stresi değerlendirmeye yönelik nesnel ve öznel ölçümler
Hans-Joachim Jensen	2020	Araştırma Makalesi	Denizcileri çok kültürlülükle başa çıkma konusunda eğitmek mürettebat üyeleri ve gemideki stres
Patrizia MURADİ	2019	Yüksek Lisans Tezi	Denizcilik sektöründe çalışan bireylerin stresle başa çıkma tarzları ve iş doyum düzeyleri arasındaki ilişkinin bazı değişkenler açısından incelenmesi-Mersin ili örneği
İlkay ÖZDEMİR	2017	Yüksek Lisans Tezi	İş stresi ile iş yaşam dengesi arasındaki ilişkide işe bağlılığın rolü: Gemiadamları üzerine bir araştırma
Sigurd W. Hystad- Jarle Eid	2016	Konferans Özeti	Denizciler Arasında Uyku ve Yorgunluk: Çevresel Stres Etkenlerin Rolü, Denizde Süre ve Psikolojik Sermaye
Anna Carotenuto	2012	Araştırma Makalesi	Denizcilerde psikolojik stres

3. STRES NEDİR?

Stres kelimesi, Latince "Estrictia" sözcüğünden türemiştir ve 17. yüzyılda ilk kez dert, keder, felaket ve musibet anlamlarında kullanılmıştır (Baltaş ve Baltaş, 2018, s. 308). 18. ve 19. yüzyıllarda ise stres kelimesinin anlamı genişleyerek zorluk, güç ve baskı gibi kavramları da kapsayacak şekilde değişmiştir. Bu yeni anlamlar çerçevesinde stres, objelere, kişilere, organlara ve ruhsal yapıya yönelik olarak da kullanılmaya başlanmıştır (Güney, 2012, s. 280). Stresle ilgili ilk ciddi bilimsel çalışmaları gerçekleştiren Hans Selye, stresi "insan vücudunun uyarılara karşı verdiği tepki" olarak tanımlamıştır (Kırel, 1994). Hans Selye, stresi "insanları etkileyen çevresel bir uyarıcı ve organizmaların çevrelerine uyum sağlamak için verdikleri tepki" olarak tanımlamıştır. Bu tanıma göre Selye, stres ve stres etkeni kavramlarını birbirinden ayırmıştır. Stresör, strese yol açan çevresel uyarıcıyı temsil ederken, stres ise bu uyarıcıya karşı organizmanın verdiği tepkiyi ifade eder. (Güçlü, 2001, s. 92). Stresle ilgili bir diğer önemli araştırmacı olan Andrew Baum, stresi "stresör olarak adlandırılan dış etkenlerin veya güçlerin bir organizmanın varoluşunu veya refahını tehdit ettiği ve organizmanın bu tehdide karşı koyduğu durum" olarak tanımlamıştır (Baum vd., 1981, s. 4-5). Plotnik (2009) ise stresi "içsel veya dışsal stres verici olaylara karşı vücuttaki tüm sistemleri etkileyen, insanların davranışlarını ve duygularını değiştiren bir kavram" olarak tanımlamıştır. Stres ayrıca "bireyin, bir durumu kendi psikolojik kaynaklarıyla başa çıkabileceğinden daha zor olarak değerlendirdiği veya yorumladığı zaman ortaya çıkan kaygı verici veya tehdit edici bir his" olarak da ifade edilebilir.

Bu tanımlardan yola çıkarak genel anlamıyla tanımlarsak stres, bireylerin algıladıkları taleplerin veya zorlukların kendi kaynaklarını aştığını hissettiklerinde ortaya çıkan bir dizi fiziksel ve zihinsel tepkidir (Eren, 2001, s. 244). Bu tepkiler, kişinin kişilik özelliklerine, bilişsel değerlendirmelerine ve başa çıkma mekanizmalarına bağlı olarak değişebilir.

Stres, insanlık tarihi kadar eskidir ve mağara yaşamından günümüze kadar insanlığın her döneminde var olmuştur. Vahşi hayvanlarla mücadele ve kabile içi gerginlikler gibi eski stres kaynakları, yerini günümüzde ekonomik, teknolojik, siyasi ve sosyal stresörlere bırakmıştır (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2003).

3.1. Stres Kaynakları

Stres oluşumuna neden olan birçok sebep vardır. Pehlivan (1995) stres yaratan faktörleri başlıca üç grupta toplamıştır. Bunlar; bireyin kendisi ile ilgili stres kaynakları, bireyin iş çevresinin yarattığı stres kaynakları ve bireyin yaşadığı genel çevre ortamının oluşturduğu stres kaynaklarıdır.

Bireysel stres kaynakları

Bireysel stres kaynakları, kişinin fizyolojik ve psikolojik durumuyla yakından ilişkilidir. Bu kaynaklar arasında kişilik özellikleri, sağlık sorunları, aile içi problemler, yaşam ortamı, ekonomik zorluklar ve ruh hali gibi faktörler yer alır (Eren, 2015). Bireysel stres kaynakları arasında kontrol odaklılık, yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi ve gelir düzeyi gibi faktörler de yer alır (Uralı, 2019). Kişilik, bireyin strese karşı direncinde önemli bir rol oynar. Araştırmalar, bireyleri stres tepkilerine göre iki gruba ayırmıştır: A tipi kişilik ve B tipi kişilik. A tipi kişilik sahipleri strese karşı daha hassasken, B tipi kişilik sahipleri strese karşı daha dirençlidir (Altuntaş, 2003, s. 60).

A Tipi kişilik yapısı: A tipi kişilik sahipleri genellikle hızlı konuşur, hızlı yer ve sabırsız olma eğilimindedir. Sıra beklemekten hoşlanmazlar, zamanı boşa harcamak istemezler ve birden fazla işi aynı anda yürütmeyi tercih ederler. Eğlenceye fazla zaman ayırmamaları da bu kişilik tipinin bir özelliğidir. Bu özellikleriyle, A tipi kişilikler örgütler tarafından çalışanlarda aranan bir kişilik yapısı olarak değerlendirilir (Pehlivan, 1995).

B Tipi Kişilik Yapısı: B Tipi kişilik yapısına sahip olanlar; A tipi kişilik özelliği gösterenlerin tam tersi özelliklere sahip olanlardır (Alkaşi, 2019). B tipi kişilik sahipleri ayrıca yeteneklerinin farkındadır ve çalışma sırasında herhangi bir şekilde huzursuzluk hissetmezler. Başkalarının düşüncelerine fazla takılmazlar ve hayata sonuç odaklı değil, bir bütün olarak bakarlar. Bu kişilik tipinin temsilcileri için inişler ve çıkışlar olağandır ve önemli olan bu olaylardan ders çıkarmaktır (Pertev, 2006, s. 22).

Örgütsel stres kaynakları

Çalışma ortamında birçok faktörden kaynaklı stres yaşanabilmektedir. Bir örgütte çalışanları etkileyen stres kaynakları şunlardır (Davis, 1983; Stoner ve Fry, 1983):

- Aşırı iş yükü: Çalışanların kapasitelerinin üzerinde iş yükü almaları strese yol açar.
- Kısıtlı zaman: Zaman darlığı ve yetiştirilmesi gereken çok sayıda görev strese neden olabilir.
- Sıkı denetimler: Sürekli denetim altında olmak ve aşırı gözetim strese yol açabilir.
- Yetkilerin yetersizliği: Çalışanlara verilen yetkilerin, sorumluluklarını yerine getirmek için yeterli olmaması strese neden olabilir.
- Güvensiz politik ortam: İşyerinde sürekli değişikliklerin olması ve belirsizliklerin hakim olması strese yol açabilir.
- Rol belirsizliği: Çalışanların rollerinin ve görevlerinin net olarak tanımlanmaması strese neden olabilir.
- Değerler arası uyumsuzluk: Çalışanların değerlerinin ve örgüt değerlerinin birbirini karşılamaması strese yol açabilir.
- Engellenme: Çalışanların potansiyellerini kullanmalarının engellenmesi strese neden olabilir.
- Rol çatışması: Çalışandan aynı anda birden fazla ve çelişkili rol beklentisi strese yol açabilir.
- Sorumluluklardan kaynaklanan kaygı: Fazla sorumluluk ve yükümlülük strese neden olabilir.
- Çalışma koşulları: Fiziksel olarak uygun olmayan çalışma ortamı strese yol açabilir.
- İnsan ilişkileri: İş arkadaşları veya yöneticilerle olan olumsuz ilişkiler strese yol açabilir.
- Yabancılaşma: İşten ve çalışma arkadaşlarından kopukluk hissi strese yol açabilir.

Çevresel stres kaynakları

Bireylerin stres düzeyleri; ülke ekonomisinin belirsizliği, teknolojideki hızlı değişimler, plansız şehirleşme gibi çevresel faktörlerden de etkilenmektedir (Coşkun, 2018, s. 13). Hukuki durumlar ve toplumun örf ve adetleri de bireyler üzerinde stres yaratabilecek önemli etkenler arasındadır (Başaran, 1982). Çevresel stres kaynakları sadece işyerinde olanlarla sınırlı değildir. İş dışındaki stres kaynakları da bu kapsamda değerlendirilmelidir. Bunlardan bazıları şunlardır (Güçlü, 2001, s. 91):

- Orta yaş depresyonu: Bu dönemde yaşanan ruhsal iniş çıkışlar ve belirsizlikler strese yol açabilir.
- Ailevi sorunlar: Aile içi geçimsizlikler, boşanma, hastalık gibi durumlar strese neden olabilir.
- Maddî zorluklar: Gelir yetersizliği, borçluluk gibi maddî problemler strese yol açabilir.
- Sıkıcılık ve monotonluk: Günlük rutinin değişmezliği ve monotonluğu strese neden olabilir.
- Çalışma ortamıyla uyumsuzluk: İş arkadaşları veya yöneticilerle olan problemler, mobbing gibi durumlar strese yol açabilir.
- Siyasi belirsizlik: Toplumsal ve siyasi belirsizlikler, geleceğe dair kaygılar strese yol açabilir.
- Sosyal ve kültürel değişimler: Hızlı değişimlere ayak uyamama ve uyum sağlayamama strese yol açabilir.
- Ulaşım sorunları: Trafik sıkışıklığı, toplu taşıma problemleri gibi ulaşım sorunları strese yol açabilir.
- Çevre kirliliği: Hava ve ses kirliliği gibi çevresel kirlilik strese yol açabilir.

3.2. Gemi İnsanları Stres Kaynakları ve Sonuçları

Mesleki stres faktörleri arasında iş ve boş zaman arasındaki ayrımın olmaması gibi durumlar, denizcilik mesleğinin temel bir özelliğidir. Denizciler genellikle gemide uzun süreler geçirirler, boş zaman etkinlikleri aynı ortamda gerçekleştirilir ve mürettebat sürekli fiziksel stres etkilerine maruz kalır; bu stres faktörleri pratikte denizcilik mesleğinin önemli bir parçasıdır. (Hystad ve Eid, 2016). Gemi insanları gerek zorlu çalışma koşulları ve gerekse izole yaşam tarzlarından dolayı yüksek derecede strese maruz kalan bir meslek grubudur. Bu stresin birçok kaynağı ve yol açtığı sonuçlar bulunmaktadır. Yapılan araştırmalardan ortaya çıkan stresin sebep ve sonuçlarından bazıları aşağıda belirtilmiştir.

Uzun ve düzensiz çalışma saatleri: Deniz çalışanları, genellikle gündüz ve gece saatlerini kapsayan uzun vardiyalarda çalışırlar. Bu düzensiz ve uzun çalışma saatleri, uyku düzeninin bozulmasına ve yorgunluk birikmesine yol açabilir (Akcanbaş ve Uslu, 2022).

Aileden ve arkadaşlardan uzak kalmak: Deniz çalışanları, görevleri gereği gemi yaşamında uzun süreler geçirirler ve bu durum ailelerinden ve sevdiklerinden uzak kalmalarına neden olur. Bu uzun süreli ayrılık, sosyal izolasyona ve yalnızlık duygularına yol açabilir (Uyanık, 2022).

Tehlikeli çalışma ortamı: Denizcilik, fırtınalar, deniz kazaları ve korsan saldırıları gibi birçok tehlikeyi barındıran zorlu ve riskli bir meslektir. Bu tehlikelerle karşı karşıya kalmak, deniz çalışanlarında sürekli bir endişe ve korku duygusuna yol açabilir (Akcanbaş ve Uslu, 2022).

Sınırlı sosyalleşme fırsatları: Gemi yaşamının sınırlı sosyalleşme imkânları, deniz çalışanlarında monotonluk ve can sıkıntısı hissine yol açabilir (Uyanık, 2022). Bu durum, birçok denizcinin izolasyon ve yalnızlık duygularını aşmak için aşırı sigara ve alkol tüketimine yönelmesine neden olmaktadır. Bu davranış ise ek fiziksel sağlık sorunlarına yol açabilmektedir (Carotenuto, 2012).

Yetersiz uyku ve dinlenme: Daha önce de bahsedildiği üzere, deniz çalışanlarının çalışma koşulları yeterince uyku ve dinlenme imkânı sunmamaktadır. Bu durum yorgunluk, zihinsel uyuşukluk ve konsantrasyon eksikliği gibi problemlere yol açabilir (Akcanbaş ve Uslu, 2022).

Zorlu iletişim koşulları: Gemi ortamında internet bağlantısının ve telefon sinyalinin eksikliği veya aralıklı olması, deniz çalışanlarının aileleri, yakınları ve arkadaşlarıyla iletişim kurmasını zorlaştırabilir (Uyanık, 2022).

Farklı kültürlerden insanlarla çalışmak: Gemi ortamının uluslararası yapısı, farklı milletlerden, dinlerden ve kültürel kökenlerden gelen deniz çalışanlarının bir araya gelmesine yol açmaktadır (Carotenuto vd., 2012). Bu durum, kültürler arası farklılıklar nedeniyle iletişim problemlerine ve çatışmalara zemin hazırlayabilir (Akcanbaş ve Uslu, 2022).

Bir kaza durumunda denizcilerin suçlanması ve denizcilere yapılan haksız muamele: Denizcilik mesleğinin doğal stres unsurları, deniz kayıpları ve kazaları gibi acil durumlarla daha da yoğunlaşabilir (Walters ve Bailey, 2013). Denizcilik kazaları veya kayıplar sonucunda deniz çalışanlarının maruz kaldığı travma, depresyon ve stres, yabancı kolluk kuvvetleri tarafından adil olmayan muameleye maruz kaldıklarında daha da yıkıcı hale gelebilir ve bu durum, hayatlarının geri kalanında damgalanma riskiyle karşı karşıya kalmalarına yol açabilir (Exarchopoulos, 2018).

İş yeri zorbalığı: İş yeri zorbalığı; işyerinde kaba davranmak, birisini tehdit etmek veya taciz etmek, fiziksel şiddet kullanmak, başkalarını rahatsız etmek ve sosyal dışlamayı dayatmak olarak tanımlanabilir (Einarsen vd., 1994; Pranjic vd., 2006). Ailelerinden ve sosyal çevrelerinden izole yaşayan denizciler arasında, yeni meslektaşlarıyla bütünleşme ve yeni çalışma ilişkilerine uyum sağlama veya yeni çalışma ilişkileri kurma ihtiyacı, iş yeri zorbalığını tetikleyen stres kaynaklarıdır (Carter, 2005; Malinauskiene ve Jonutyte, 2008; Nielsen vd., 2013; Osterman vd., 2020). İş yeri zorbalığı; örgütlerde gerginlik ve çatışmalara neden olan, örgüt sağlığını bozan, çalışanların iş doyumunu ve çalışma verimliliğini olumsuz yönde etkileyen temel bir sorundur (Tetik, 2010). Bu sorun mağdurların birkaç yıl içinde işyerini terk etmelerine neden olabilmektedir (Leymann, 1990). İşgücü kaybına yol açabilen bu durum, her ne kadar tüm sektörlerde önemli olsa da denizcilik sektörü gibi personel sıkıntısı yaşanan sektörlerde daha hayati bir kavramdır (Ergin ve Sandal, 2023).

Gemi insanların etkileyen stres faktörleri üzerine araştırma yapan bir diğer araştırmacı Ali vd. (2023), bu stres faktörlerini fiziksel etkenler, kişisel sorunlar, teknostres ve iş faktörleri olarak sıralamıştır. Bunlar:

Fiziksel stres faktörleri: Gemi ortamında deniz çalışanlarının maruz kaldığı fiziksel stres faktörleri arasında gürültü, hava durumu, gemi türü ve çalışma alanı yer alır. *Bu stres faktörleri şunlardır:*

Hava koşulları: Sıcak-soğuk hava değişimleri ve olumsuz hava koşulları denizcileri olumsuz etkileyebilir.

Gemi türü: Belirli bir gemi türünde çalışma deneyimi olan denizciler, daha önce aynı tür gemide çalışmış olmaları nedeniyle kendilerini daha az stresli hissedebilirler.

Çalışma alanı: Denizcilerin işyerleri farklı çalışma ortamları yaratacak ve farklı stres düzeylerine yol açacaktır. Örneğin, limanda çalışmak ile okyanus ortasında çalışmak iki farklı durumdur. Okyanus ortasında denizcilerin etrafında görebilecekleri gündüz güneş, gece ise ay ve yıldızlardır.

Gürültü: Motor sesi gibi gemi operasyonlarından kaynaklanan gürültü de stres yaratabilir.

Kapalı alanlar: Denizcilerin, küçük alanları gemideki diğer çalışma arkadaşları ile paylaşmak zorunda kaldıkları kapalı alanlar da stres kaynağı olabilir.

Kişisel stres faktörleri: Deniz çalışanlarının maruz kaldığı kişisel stres faktörleri arasında karakter, geçmiş, sosyal statü, tutku ve deneyim yer alır. Bu stres faktörleri şunlardır:

Karakter: Denizcilerin karakteri, gemi ortamındaki zorlu yaşam koşullarına uyum sağlayabilmelerini ve başarılı bir şekilde çalışabilmelerini etkileyen önemli bir faktördür. Arkadaş bulamayan veya ekibe uyum sağlayamayan denizciler daha fazla stres yaşayabilirler.

Geçmiş: Zorlu bir geçmişe sahip olan denizciler, rahat bir ortamda yaşayanlara nazaran gemi hayatının zorluklarına daha dayanıklı olabilirler.

Sosyal Statü: Evli denizciler, ailelerine özlem duygusu ve yanlarında olmadıkları için endişe duydukları için bekâr denizcilere göre daha fazla stres yaşayabilirler.

Tutku: Denizcilik mesleğine karşı tutku ve motivasyon eksikliği, işten keyif almama ve strese yol açabilir.

Deneyim: İşe yeni başlayan denizcilerin tecrübeli denizcilere göre gemiye uyum sağlamaları ve iş yükünü kaldırmaları daha zor olabilir. Bu durum da strese yol açabilir.

Teknostres: Teknolojinin denizcilik sektöründeki gelişmesi, deniz çalışanlarının maruz kaldığı stres türlerini ve seviyelerini de etkilemektedir. Bu stres faktörleri şunlardır:

Artan iş yükü: Teknolojinin gelişmesiyle birlikte gemi insanları daha fazla bilgiye erişebilmekte ve bu sayede daha fazla sorumluluk üstlenmektedirler. Bu durum, çalışma saatlerinin uzamasına ve dinlenme sürelerinin kısılmasına yol açarak strese neden olmaktadır.

Teknostres ve beceri açığı: Teknolojinin gelişmesi, bazı denizcilik görevlerinin otomatikleştirilmesine ve insan gücüne olan ihtiyacın azalmasına yol açmaktadır. Bu durum, gemi insanlarında "teknostres" olarak adlandırılan bir kaygı ve yetersizlik duygusu yaratabilir. Özellikle, herhangi bir makine arızası durumunda, makinenin yaptığı işi manuel olarak yapmak zorunda kalan denizciler, makinenin performansına yetişememe ve yetersiz hissetme nedeniyle stres yaşayabilirler.

Mesleki belirsizlik: Teknolojinin hızla değişmesi, denizcilik mesleğinin geleceği ile ilgili belirsizliklere yol açmaktadır (Muslu, 2020). Bu durum, denizcilerin mesleki kimliklerini ve güvenliklerini sorgulamalarına ve stres yaşamalarına neden olabilir.

İş faktörleri: Denizcilik sektöründe çalışma ortamına dair en önemli stres faktörleri arasında rehberlik eksikliği, aşırı iş yükü, adil olmayan muamele, iş güvenliği endişeleri, uzun çalışma saatleri ve yetersiz ücretler yer almaktadır. Bu stres faktörleri şunlardır:

- Rehberlik eksikliği: Kıdemli zabıt ve amirlerden yeterince rehberlik alamayan denizciler, sorumlulukları konusunda belirsizlik yaşayabilir ve stres altında kalabilirler.
- Aşırı iş yükü: Fazla mesai ve dinlenme imkanlarının yetersiz olması, denizcilerin yorgunluk ve uyku problemleri yaşamalarına ve stres seviyelerinin artmasına neden olabilir.
- Adil olmayan muamele: Amirlerin çalışanlara karşı eşitsiz davranması, haksız yere eleştirilmesi veya aşağılanması da önemli bir stres kaynağıdır.
- İş güvenliği endişeleri: Gemide gerekli güvenlik önlemlerinin alınmaması veya çalışma koşullarının tehlikeli olması, denizcilerin can güvenlikleri için endişelenmelerine ve stres yaşamalarına neden olabilir.
- Uzun çalışma saatleri: Düzensiz vardiya sistemleri ve uzun çalışma saatleri, denizcilerin aile ve sosyal yaşamlarından izole olmalarına ve yorgunluk yaşamalarına neden olabilir.
- Yetersiz ücretler: Denizcilik sektöründe maaşların diğer sektörlerle kıyasla düşük olması, maddi sıkıntılara ve strese yol açabilir.

3.3. Gemi İnsanlarının Stres Yönetimi

Riskli bir çalışma ortamına sahip olan denizcilik mesleğinin vazgeçilmez üyeleri olan denizcilerin yalnızlık hissini ve stresini azaltmak için bazı önemli önlemler alınabilir. Carotenuto vd.,'ne (2012) göre alınacak önlemlerden ilki denizcilere kaliteli ve yeterli bir uyku düzeni ve dinlenme ortamı sağlamaktır. Aile üyeleri ve yakınları ile düzenli iletişim kurma imkânı da denizcilerin psikolojisini olumlu etkileyecektir. Denizcilerin genellikle sınırlı boş zamanı olması, stres kaynağı olabilmektedir. Bu nedenle, gemide sportif faaliyetler için alanlar ve imkânlar sunmak, hem fiziksel hem de psikolojik sağlıklarına katkıda bulunacaktır. Uzun deniz yolculukları ve gemi yaşamının zorlu koşulları göz önüne alındığında, mürettebat arasında can sıkıntısı ve depresyon riskini taşıyan bireylerin belirlenmesi ve bu bireylere özel ilgi gösterilmesi önemlidir (Jegaden vd., 2019). Mürettebatın stresli durumlara karşı daha dirençli olabilmeleri ve zorluklarla daha etkin bir şekilde başa çıkabilmeleri için, başa çıkma mekanizmaları hakkında eğitim verilmesi oldukça faydalı olacaktır (Jensen ve Oldenburg, 2021). Gemi insanların sağlık koşullarının iyileştirilmesi için yapılan çalışmalar, sözleşmelerin düzenlenmesi (Baygi vd., 2022), pozitif düşünme yaklaşımının teşviki ve gemideki çalışma arkadaşları ile sosyal etkileşim imkanlarının sağlanması gibi faktörler, gemi çalışanlarının stresini azaltmaya yardımcı olabilir (Sarinas vd., 2022).

Buscema vd.'ne (2023) göre deniz çalışanlarının refahını ve motivasyonlarını artırmak için şu adımlar atılabilir:

Eğitim kalitesinin artırılması: Mürettebatın becerilerini geliştirmek ve yeni bilgiler edinmelerini sağlamak için düzenli ve kapsamlı eğitimler verilmelidir. Bu eğitimler, teknik konulardan stres yönetimi ve iletişim becerilerine kadar geniş bir yelpazeyi kapsamalıdır.

Personel sayısının artırılması: İş yükünü hafifletmek ve mürettebatın daha fazla dinlenme ve boş zamana sahip olmasını sağlamak için personel sayısı artırılmalıdır. Bu, iş kazalarını ve mesleki hastalıkları da önlemeye yardımcı olacaktır.

İletişim maliyetlerinin düşürülmesi: Mürettebatın aile ve sevdikleriyle daha kolay iletişim kurabilmesi için internet maliyetleri düşürülmelidir. Bu, yalnızlık ve izolasyon duygularını azaltmaya yardımcı olacaktır.

Sözleşme sürelerinin kısaltılması: Uzun sözleşme süreleri, deniz çalışanlarında tükenmişlik ve motivasyon eksikliği yaratabilir. Bu nedenle, sözleşme süreleri makul bir seviyeye indirilmelidir.

Psikolojik destek sağlanması: Hem denizde hem de karada çalışanlara psikolojik danışmanlık ve destek hizmeti sunulmalıdır. Bu, stres, kaygı ve depresyon gibi zihinsel sağlık sorunlarının önlenmesine ve tedavi edilmesine yardımcı olacaktır.

Şirketler tarafından daha fazla önem verilmesi: Şirketler, deniz çalışanlarının refahını ve mutluluğunu en üst düzeye çıkarmak için aktif bir rol oynamalıdır. Bu, adil çalışma koşulları sunmak, saygılı bir çalışma ortamı oluşturmak ve çalışanların geri bildirimlerine değer vermek anlamına gelir.

Dinlenme alanlarının artırılması: Gemilerde mürettebatın dinlenebileceği, rahatlayabileceği ve sosyalleşebileceği daha fazla alan yaratılmalıdır. Bu, deniz yaşamının daha keyifli ve çekici hale gelmesine yardımcı olacaktır.

Daha iyi iş organizasyonu: İş yükünün adil bir şekilde dağıtılması ve aşırı mesailerin önlenmesi için daha iyi bir iş organizasyonu sağlanmalıdır. Bu, çalışanların iş-yaşam dengesini korumalarına yardımcı olacaktır.

Karada geçirilen sürede maaş ödenmesi: Karada geçirilen sürelerde de maaş ödenmesi, deniz çalışanlarının maddi güvenliklerini artıracak ve motivasyonlarını yükseltecektir.

Bu adımların atılması, deniz çalışanlarının zihinsel sağlıklarının korunmasına, kaygı ve endişelerinin azaltılmasına ve kendilerini daha güvende hissetmelerine yardımcı olacaktır.

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

Stresin çeşitli meslek gruplarındaki etkileri yaygın olarak gözlemlenmektedir. Havacılık sektörü çalışanları üzerine yapılan bir araştırmada Aksu ve Odabaş (2021), çalışanların stresle başa çıkabilmek için meditasyon, düzenli egzersiz, yeterli uyku, müzik dinleme ve dikkat dağıtıcı aktiviteler gibi yöntemleri tercih ettiğini belirtmiştir. Benzer şekilde, Gündüz ve Gündüz (2017) tarafından yapılan bir çalışmada, havalimanı yer hizmetleri çalışanlarının stresle başa çıkma yöntemleri incelenmiş ve en sık kullanılan stratejinin güven duydukları kişilerle sorunlarını paylaşmak olduğu tespit edilmiştir. Çalışanların ayrıca, sorunlarını paylaşarak rahatlamaya çalıştıkları, yakınlarıyla vakit geçirerek ve olumlu düşüncelerle kendilerini motive ettikleri ifade edilmektedir. Bu yöntemler kendine has özellikleri olan denizcilik sektörü içinde geçerli olmaktadır. Denizcilik mesleğinde de benzer stratejilerin önerildiği görülmektedir. Carotenuto vd. (2012)'ne göre denizcilere yeterli uyku ve dinlenme ortamı sağlanmalı, aileleriyle düzenli iletişim kurmaları teşvik edilmeli ve sportif faaliyet alanları oluşturulmalıdır. Ayrıca, mürettebatın depresyon riskine karşı gözlemlenmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu nedenle ilgili sektör paydaşları gemilerde internet erişiminin önemini altını çizmektedirler (Safety4sea, 2022; Nautical Institute, 2024). Gard sigorta şirketi tarafından yapılan bir araştırmada, 2019-2023 yılları arasındaki beş yıllık süreçte sigortalı mürettebat ölümlerinin %11'inin intihar nedeniyle gerçekleştiği bildirilmiştir (Splash247.com, 2024). Denizcilik sektöründe çalışma koşullarının zorlayıcı yönleri, çalışanların ruh sağlığını olumsuz etkileyen önemli faktörler olarak tanımlanmaktadır. Oldenburg vd. (2013), uzun çalışma saatleri ve aileden uzak kalmanın denizciler üzerinde duygusal tükenme ve duyarsızlaşma gibi olumsuz etkiler oluşturduğunu vurgulamışlardır. Çalışmada uyku bozukluklarının da bu süreçte önemli bir etkiye sahip olduğu ifade edilmektedir. Sagaro ve arkadaşları (2023) ise, hipertansiyon, aşırı kilo, sigara kullanımı, alkol tüketimi ve obezitenin denizciler arasında yaygın olduğunu belirterek, bu grupta kardiyovasküler risk faktörlerinin oldukça yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Oldenburg ve Jensen (2012) ise denizcilik sektöründe son yıllarda yaşanan önemli değişikliklerin, daha az mürettebatla daha fazla iş yapılması, gemilerin daha hızlı liman değiştirmesi ve mürettebatın sık sık değişmesi gibi faktörlerin, denizcilerin fiziksel ve zihinsel yükünü artırarak kardiyovasküler hastalık riskini yükselttiğini ifade etmiştir. Çalışma kontratlarının süresinin uzaması, denizciler için önemli bir stres kaynağıdır. 2006 tarihli Uluslararası Deniz Çalışma Konvansiyonu'nun Standart B3.1 bölümünde, yaşam alanları ve rekreasyonel imkanları detaylı olarak düzenlenmiştir. Bu konvansiyonda belirtilen yükümlülüklerin liman devleti kontrollerinde daha sıkı denetlenmesi, uygunsuzluk tespiti durumunda ise ceza ve yaptırımların hızlıca uygulanması büyük önem taşımaktadır. İş sözleşmelerinin süresi, Standart A2.5.2 hükümlerinde belirtilen sınırları aşmamalıdır. Pandemi sürecinde, iki yılı aşan çalışma süreleri denizcilerde strese bağlı psikolojik rahatsızlıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu rahatsızlıkların ortaya çıkmasında pandemi döneminde gemi adamlarının çalışma ilişkilerinde insan haklarına yönelik ihlaller etkili olmuştur (Muslu,2022). Deniz İş Kanunu'na göre denizcilerin çalışma süresi günde 8 ve haftada 48 saat ile sınırlıdır. Ancak, Akcanbaş ve Uslu (2020) tarafından yapılan araştırmada, gemi adamlarının çoğunluğunun günlük ortalama 9 saat veya daha fazla çalıştığı ve bu durumun onların standart fiziksel saatlerinin üzerinde bir iş yüküne maruz kaldıklarını ortaya koyduğu belirtilmiştir. Bu durum, fiziksel olarak da daha fazla çaba sarf etmelerine yol açmaktadır. Çuvadar Baş ve Doymuş'un (2023) çalışması, gemi adamlarının fiziksel sağlığının sosyal etkileşimler yoluyla ruh sağlığını olumlu yönde etkilediğini ve ruh sağlığının iyileştirilmesi için hem bireysel hem de kurumsal düzeyde önlemler alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, mevcut yasal düzenlemelerin gözden geçirilmesi, çalışma saatlerinin daha esnek hale getirilmesi, dinlenme sürelerinin artırılması, sosyal imkanların geliştirilmesi ve aile ile iletişimi

kolaylaştıracak düzenlemelerin yapılması önerilmektedir. Çalışma sürelerinin ve kontrat sürelerinin azaltılması 2006 deniz çalışma konvansiyonunun uygulanması ve denetimi ile sağlanabilecektir. Teknolojik gelişmeler ve çeşitli düzenlemeler gemi insanlarının iş yükünü artırmış ve gemilerdeki personel sayısını azaltmıştır. Ancak denizcilik sektörü insan unsurunun önemli rol oynadığı mesleklerden biri olmaya devam ediyor ve etmeye de devam edecektir. Bu nedenle denizcilerin stresle başa çıkmalarına yardımcı olma konusunda farkındalığın artırılması gerekmektedir. Bu konudaki araştırmaların ve bilgilendirmelerin artması, denizcilik endüstrisinin emniyetli ve sorunsuz gelişmesine, gemi insanlarının daha sağlıklı ve güvenli bir çalışma ortamına sahip olmasına büyük katkılar sağlayacaktır.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Akcanbaş, M. ve Uslu, K. (2022). Gemi adamlarında stres, tükenmişlik, depresyon düzeyleri ve ilişkilerinin incelenmesi. *OHS Academy*, 5(1), 33-49. <https://doi.org/10.38213/ohsacademy.1084980>
- Aksu, B. ve Odabas, M. S. (2021). Havacılık Sektöründe Stres Yönetimi ve Çözüm Önerileri. *Black Sea Journal of Public and Social Science*, 4(2), 99-103.
- Ali, S. N. M., Cioca, L. I., Kayati, R. S., Saputra, J., Adam, M., Plesa, R. ve Ibrahim, R. Z. A. R. (2023). A study of psychometric instruments and constructs of work-related stress among seafarers: A qualitative approach. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(4), 2866. <https://doi.org/10.3390/ijerph20042866>
- Alkaşı, Z. (2019). Örgütsel stres kaynakları ve çözüm yolları: Havayolu kabin ekibi üzerinde bir araştırma. *International Social Sciences Studies Journal*, 5(41), 4399-4422. <https://doi.org/10.26449/sss.1685>
- Altuntaş, E. (2003). *Stres yönetimi*. Alfa Yayınları.
- Armika, N. R. H. ve Rijanti, T. (2024). The influence of work environment and job stress on the performance of career sailors on board with job satisfaction as an intervening variable. *Eduvest-Journal of Universal Studies*, 4(3), 761-776.
- Arslan, Ö. (2006). *Türk gemi adamları için insan kaynakları yönetimi* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Baltaş, A. ve Baltas, Z. (2018). *Stres ve başa çıkma yolları* (35. Baskı). Remzi Kitabevi.
- Başkol, E. N. (2021). *Denizcilik işletmelerinde kurum kültürü ile çalışan performansı arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa.
- Baum, A., Singer, J. E. ve Baum, C. S. (1981). Stress and the environment. *Journal of Social Issues*, 37(1), 4-35.
- Başaran, İ. E. (1982). *Örgütsel davranış*. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayını.
- Baygi, F., Smith, A., Khonsari, N. M., Nasrabadi, F. M., Mahmoodi, Z., Gorabi, A. M. ve Qorbani, M. (2022). Seafarers' mental health status and life satisfaction: Structural equation model. *Frontiers in Public Health*, 10, 969231. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.969231>

- Beşorak, C. A. (2022). *Gemi insanları ve tır şoförleri ile eşlerinin psikolojik dayanıklılık ve stresle başa çıkma düzeylerinin incelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Nişantaşı Üniversitesi.
- Buscema, F., Grandi, A. ve Colombo, L. (2023). How can the seafarers do it? Qualitative research in psychosocial risks of South Italy's seafarers. *International Maritime Health*, 74(1), 54-61.
- Carotenuto, A., Molino, I., Fasanaro, A. M. ve Amenta, F. (2012). Psychological stress in seafarers: A review. *International Maritime Health*, 63(4), 188-194.
- Carter, T. (2005). Working at sea and psychosocial health problems: Report of an international maritime health association workshop. *Travel Medicine and Infectious Disease*, 3(2), 61-65. <https://doi.org/10.1016/j.tmaid.2004.09.005>
- Coşkun, S. (2018). *Stres kaynakları, duygusal zeka ve stresle başa çıkma arasındaki ilişkiler* [Yüksek Lisans Tezi]. Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- Çuvadar Baş, Y. ve Doymuş, M. (2023). Denizcilik sektöründe çalışan gemi adamlarının ruhsal durumları ile ilişkili faktörler: Sistematik derleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi Dergisi*, 15(2), 256-276. <https://doi.org/10.18613/deudfd.1395443>
- Davis, M. H. (1983). The effects of dispositional empathy on emotional reactions and helping: A multidimensional approach. *Journal of Personality*, 51(2), 167-184.
- Einarsen, S., Raknes, B. R. I. ve Matthiesen, S. B. (1994). Bullying and harassment at work and their relationships to work environment quality: An exploratory study. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 4(4), 381-401. <https://doi.org/10.1080/13594329408410497>
- Eren, E. (2001). *Örgütsel davranış ve yönetim psikolojisi*. Beta Yayıncılık.
- Eren, E. (2015). *Örgütsel davranış ve yönetim psikolojisi* (16. Baskı). Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Ergin, A. ve Sandal, B. (2023). Mobbing among seafarers: Scale development and application of an interval type-2 fuzzy logic system. *Ocean Engineering*, 286, 115595. <https://doi.org/10.1016/j.oceaneng.2023.115595>
- Exarchopoulos, G., Zhang, P., Pryce-Roberts, N. ve Zhao, M. (2018). Seafarers' welfare: A critical review of relevant legal issues under the Maritime Labor Convention 2006. *Maritime Policy*, 93, 62-70.
- Güçlü, N. (2001). Stres yönetimi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(1), 91-109.
- Gündüz, C. ve Gündüz, S. (2017). Havalimanı çalışanlarının örgütsel stres kaynaklarının belirlenmesi ve stresle mücadele etme yöntemlerinin tespiti üzerine bir uygulama. *The Journal of Turk-Islam World Social Studies*, 11(11), 187-199.
- Güney, S. (2012). *Liderlik* (1. Baskı). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Hystad, S. W. ve Eid, J. (2016). Sleep and fatigue among seafarers: The role of environmental stressors, time at sea, and psychological capital. *Workplace Safety and Health*, 7(4), 363-371.
- Jegaden, D., Menaheze, M., Lucas, D., Loddé, B. ve Dewitte, J. D. (2019). Don't forget about seafarers' boredom. *International Maritime Health*, 70(2), 82-87.
- Jensen, H. J. ve Oldenburg, M. (2020). Training seafarers to deal with multicultural crew members and stress on board. *International Maritime Health*, 71(3), 174-180.

- Jensen, H. J. ve Oldenburg, M. (2021). Objective and subjective measures to assess stress among seafarers. *International Maritime Health*, 72(1), 49-54.
- Kartal, A. ve Aydın, H. (2022). Denizcilik işletmelerinde hizmet kalitesinin ölçümü: Hopa Limanı'nda bir uygulama. *Dokuz Eylül University Journal of Maritime Faculty*, 14(2), 264-290.
- Kaya, S. (2022). *Gemi insanlarında iş stresinin işten ayrılma niyetine etkisinde, iş aile çatışmasının ve lider üye etkileşiminin rolü* [Yüksek Lisans Tezi]. Kocaeli Üniversitesi.
- Kırel, Ç. (1994). *Stres yönetimi*. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınevi.
- Leymann, H. (1990). Mobbing and psychological terror at workplaces. *Violence and Victims*, 5(2), 119-126. <https://doi.org/10.1891/0886-6708.5.2.119>
- Malinauskiene, V. ve Jonutyte, I. (2008). Bullying in the workplace and musculoskeletal disorders of the upper limb among seafarers. *Epidemiology*, 19(6), S96. <https://doi.org/10.1097/01.ede.0000339825.03389>
- Muradi, P. (2019). *Denizcilik sektöründe çalışan bireylerin stresle başa çıkma tarzları ve iş doyum düzeyleri arasındaki ilişkinin bazı değişkenler açısından incelenmesi: Mersin İli örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Toros Üniversitesi.
- Muslu, A. (2018). Uluslararası denizcilik işgücü piyasasında Türk gemi adamının istihdamında yerine getirilecek özel mürettebat yönetim şirketlerinin önemi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 234-250.
- Muslu, A. (2020). The future of seafarers and the seafarers of the future from the perspective of human resources management. M. A. Türkmenoğlu ve B. Çiçek (Ed.), *Contemporary global issues in human resource management* içinde (s. 219-237). Emerald Publishing. <https://doi.org/10.1108/978-1-80043-392-220201016>
- Muslu, A. (2022). Kovid 19 sürecinde gemi adamlarına yönelik ortaya çıkan insan hakları ihlalleri. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 12(2), 1052-1067. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1065107>
- Nas, S. (2006). *Gemi operasyonlarının yönetiminde kaptanın bireysel karar verme süreci analizi ve bütünlük bir model uygulaması* [Doktora Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Nautical Institute. (2024). *Seafarers' mental health and wellbeing: Factsheet*. <https://www.nautinst.org/static/2f61dbac-084f-4e17-a31a669576c2c8b7/seafarers-mental-health-wellbeing-factsheet.pdf> adresinden 30 Ekim 2024 tarihinde alınmıştır.
- Nielsen, M. B., Bergheim, K. ve Eid, J. (2013). Relationships between work environment factors and workers' well-being in the maritime industry. *International Maritime Health*, 64(2), 80-88.
- Oldenburg, M. ve Jensen, H. J. (2012). Merchant seafaring: A changing and hazardous occupation. *Occupational and environmental medicine*, 69(9), 685-688.
- Oldenburg, M., Harth, V. ve Jensen, H. J. (2013). Overview and prospect: Food and nutrition of seafarers on merchant ships. *International Maritime Health*, 64(4), 191-194.
- Osterman, C., Hult, C. ve Praetorius, G. (2020). Occupational safety and health for service crew on passenger ships. *Safety Science*, 121, 403-413. <https://doi.org/10.1016/j.ssci.2019.09.024>
- Öter, S. (2019). *Dönüşümcü liderlik ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkileri belirlemeye yönelik bir araştırma* [Doktora Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.

- Özdemir, İ. (2017). *İş stresi ile iş-yaşam dengesi arasındaki ilişkide işe bağlılığın rolü: Gemi adamları üzerine bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Pehlivan, İ. (1995). *Yönetimde stres kaynakları*. Pegem A Yayıncılık.
- Pertev, E. (2006). *A tipi ve B tipi kişilik özellikleri ile stres arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Plotnik, R. (2009). *Psikolojiye giriş* (T. Geniş, S. D. Çiftçi ve H. Dağ, Trans.). Kaknüs Yayınları.
- Pranjić, N., Maleš-Bilić, L., Beganlić, A. ve Mustajbegović, J. (2006). Mobbing, stress, and work ability index among physicians in Bosnia and Herzegovina: Survey study. *Croatian Medical Journal*, 47(5), 750–758.
- Sabuncuoğlu, Z. ve Tüz, M. (2003). *Örgütsel psikoloji*. Furkan Ofset.
- Safety4Sea. (2022.). *Seafarers' wellbeing and ship safety: The role of internet onboard* from. <https://safety4sea.com/cm-seafarers-wellbeing-and-ship-safety-the-role-of-internet-onboard/> adresinden 30 Ekim 2024 tarihinde alınmıştır.
- Sagaro, G. G., Angeloni, U., Marotta, C., Nittari, G., Rezza, G., Silenzi, A., ... ve Amenta, F. (2023). The magnitude of cardiovascular disease risk factors in seafarers from 1994 to 2021: a systematic review and meta-analysis. *Journal of Personalized Medicine*, 13(5), 861.
- Sarinas, B. G. S., Botante, J. D. D., Nacion, J. S., Bernas, M. L. B. ve Rodriguez, O. (2022). Mental health of Filipino seafarers: The contributory factors and the strategies applied onboard ship. *The International Journal on Marine Navigation and Safety of Sea Transportation*, 16(1), 125–134.
- Splash247.com. (2024). Denizde intihar istatistikleri endişe verici düzeyde. <https://splash247.com/> adresinden 29 Ekim 2024 tarihinde alınmıştır.
- Stoner, C. R. ve Fry, F. L. (1983). Developing a corporate policy for managing stress. *Personnel*, 60(3), 66-76.
- Tetik, S. (2010). Mobbing kavramı: Birey ve örgütler açısından önemi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 1, 81–89.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (1967). *Deniz iş kanunu*. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.854.pdf>
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. (2018). *Gemi adamları ve kılavuz kaptanlar yönetmeliği*. <https://www.uab.gov.tr/uploads/legislations/gemi-adamlari-ve-kilavuz-kaptanlar-yonemligi/gemi-adamlari-ve-kilavuz-kaptanlar.pdf>
- Uralı, A. (2019). *Örgütlerde stres kaynakları, sonuçları ve yönetim teknikleri: Bartın Üniversitesinde bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Bartın Üniversitesi.
- Uyanık, S. (2022). Stres ve örgütsel bağlılık ilişkisi: Gemiadamları üzerine bir araştırma. *Social Sciences Research Journal*, 11(1), 105–120.
- Walters, D. ve Bailey, N. (2013). *Lives in peril: Profit or safety in the global maritime industry?* Springer.

TOPLUMSAL CİNSİYET VE SİYASETTE KADIN LİDERLER: ANGELA MERKEL VE SANNA MARİN*

GENDER AND FEMALE LEADERS IN POLITICS: ANGELA MERKEL AND SANNA MARIN

Simge GÜLER¹

Dr. Öğr. Üyesi Gözde Müşerref GEZGÜÇ KAYA²

ÖZ

Bugün dünyada ortaya konan istatistikler kadınların hem ulusal hem de yerel siyasete katılımı ve temsilinin düşük olduğunu göstermektedir. Kadınlar siyasete ve karar alma pozisyonlarına katılımları giderek artış gösterse de karara katılma konusunda varlıkları aynı seviyede değildir. Diğer taraftan kadınların siyasete katılımı ve temsilini sadece niceliksel verilerle değerlendirmek konunun niteliksel tarafını eksik bırakmaktadır. İstatistikler ve oranlar, kadınların siyasal alandaki sayısal varlıklarına ilişkin tabloyu ortaya koysa da bu istatistik ve oranlara konu olan kadınların ve faaliyetlerinin niteliksel yönden değerlendirilmesi yetersizdir. Halbuki siyasal alan içinde ağırlığını hissettirmiş, tabuları yıkmış bir hayli kadın siyasetçi ve lider bulunmaktadır. Kadınların kamusal alandaki başarı ve görünürlüklerinin erkeklere kıyasla daha az olmasının önemli nedenlerinden biri bu konuların yeterince ele alınmamasıdır. Siyasette başarılı kadınların işlenmesi diğer kadınlara örnek olabileceği gibi aynı zamanda bu örneklerin akademik olarak incelenmesi farkındalık oluşturulması için önemlidir. Bu motivasyondan hareketle Almanya'nın eski Şansölyesi Angela Merkel ve Finlandiya'nın eski Başbakanı Sanna Marin iki önemli siyasal lider örneği kabul edilerek değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Siyaset, Siyasal Kurumlar, Toplumsal Cinsiyet, Liderlik.

JEL Sınıflandırma Kodları: H11, H12, Z19.

ABSTRACT

Statistics in the world today show that women's participation and representation in both national and local politics is low. Although women's participation in politics and decision-making positions are increasing, their presence in decision-making processes is not at the same level. On the other hand, evaluating women's participation and representation in politics only with quantitative data leaves the qualitative side of the issue incomplete. Although statistics and ratios reveal the picture of the numerical presence of women in the political field, a qualitative evaluation of the women and their activities subject to these statistics and ratios is insufficient. However, there are many female politicians and leaders who have made their influence felt in the political arena and have broken taboos. One of the important reasons why women's success and visibility in the public sphere is less than men is that these issues are not adequately addressed. While depicting successful women in politics can be an example for other women, academic examination of these examples is also important to raise awareness. Based on this motivation, Germany's former Chancellor Angela Merkel and Finland's former Prime Minister Sanna Marin is considered as two important examples of political leaders.

Keywords: Politics, Gender, Political Institutions, Leadership.

JEL Classification Codes: H11, H12, Z19.

* Bu çalışma Gözde Müşerref GEZGÜÇ KAYA danışmanlığında Simge GÜLER tarafından hazırlanan ve 04/10/2023 tarihinde savunulan "Kadınların Siyasal Alandaki Temsili ve Kadın Liderler; Sanna Marin ve Angela Merkel Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹ Bağımsız Araştırmacı, Bilim Uzmanı, simgegullerr@gmail.com

² Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, gozdegezguc@mu.edu.tr

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

Although significant progress has been made in recent years regarding the representation of women in politics, gender inequality remains a deeply entrenched issue worldwide. Women are still underrepresented in political decision-making processes, a problem directly tied to the persistence of male dominance in politics and the limitations placed on women's roles in the public sphere. This article seeks to explore the place of female leaders in politics by examining two prominent political figures: former Chancellor of Germany Angela Merkel and former Prime Minister of Finland Sanna Marin. These two women provide important examples of how female leaders achieve success in politics, standing out with their struggles against gender norms. Women's role in politics is often evaluated in terms of numerical representation, but this approach overlooks the qualitative analysis of female leaders. Assessing women in politics solely based on statistics fails to explain the strategies they use to succeed, the obstacles they face, and how they challenge gender norms. One of the primary challenges faced by female politicians is patriarchal societal structures and entrenched gender stereotypes. In a male-dominated political arena, it requires a long and arduous struggle for women to prove themselves and attain leadership positions. In this context, figures like Merkel and Marin stand out as successful examples of female leaders both in their respective countries and on the international stage.

Design/methodology/approach:

The methodology of the study is based on document analysis. The study utilizes a range of sources, including academic documents such as theses, articles, and book chapters, as well as written and visual media documents such as opinion columns and news articles. Additionally, official institutional statistics, blog posts, and popular culture materials from various social media platforms are incorporated. The study first addresses the topic of gender and roles. Subsequently, it discusses the historical development of women's political participation, the status of women in political and governance processes, the dominance of patriarchal structures, and the obstacles faced by women. The final section evaluates the unique aspects of the study through the examples of Angela Merkel and Sanna Marin.

Findings:

Angela Merkel is one of the longest-serving female leaders in modern European politics. As Chancellor of Germany from 2005 to 2021, Merkel gained a reputation for her leadership and strategic intelligence, particularly during times of crisis. Despite the criticisms she faced in the early stages of her political career, Merkel's success in politics stems from her pragmatism, crisis management skills, and her ability to foster bipartisan cooperation. Her leadership during the European Union's economic crises solidified her status as a figure of stability not only in Germany but across Europe. Merkel's leadership demonstrated that women could compete with men on equal terms in politics and even surpass them. Her presence in politics serves as a crucial example of strengthening women's roles in decision-making mechanisms. Sanna Marin, Finland's youngest prime minister, attracted worldwide attention when she took office in 2019. Her rise to leadership at such a young age reinforced the perception of a "new generation of politicians," not only in Finland but globally. Marin's leadership, beyond her youth, also emphasized her role as a female figure challenging gender inequality in politics. Marin's political vision focuses on progressive stances, particularly in social policies, environmental issues, and gender equality. Her approach has not only influenced domestic politics in Finland but also shaped international political discourse. Marin has consistently advocated for transparency, inclusivity, and equality, and she has integrated these values into her political practices. Her leadership during the COVID-19 pandemic further showcased her ability to manage crises effectively. Although Angela Merkel and Sanna Marin served during different periods and under different political circumstances, there are notable similarities in their leadership styles and values. Both leaders are known for their calm and conciliatory leadership approaches during crises. Merkel's extensive political experience and pragmatic approach transformed Germany into a robust economic power in Europe, while Marin represents the demand for change in modern politics as a young and dynamic leader. Despite their generational differences, both leaders broke gender stereotypes and proved that women can succeed in the political arena.

Conclusion and Discussion:

Angela Merkel and Sanna Marin exemplify two strong models of successful female leadership in politics. Merkel's leadership, rooted in experience and long-term strategic policies, explains her success in her political career, while Marin's leadership at a young age and her modern approach to politics provide important insights into how future political leaders will be shaped. Increasing women's representation in politics should not be limited to mere numerical representation but should be supported by qualitative analyses and success stories. The visibility of achievements by female leaders like Merkel and Marin inspires other women and contributes to the broader struggle for gender equality. Their accomplishments must be seen as pivotal moments in the fight for gender equality in the political sphere.

1. GİRİŞ

Cinsiyet, biyolojik anlamda bireyin dişi ya da erkek oluşunu ifade eder. Bu yönüyle cinsiyet inşa edilebilecek bir durum olmayıp doğuştan gelir. Doğumla başlayan bu biyolojik süreç, toplum tarafından biçimlendirilmiş rol kalıplarıyla şekillendirilir. Bireye toplumsallaşması süresince cinsiyetine ilişkin roller aktarılır. Bir anlamda toplumun belirlediği bu cinsiyet rolleri doğuştan belirlenen biyolojik farklılıktan ayrılır. Toplumsal cinsiyet olarak adlandırılan bu durum, toplumun, sosyal yapının ve kültürün inşa ettiği kadın ve erkeğe yüklediği manayı ifade etmektedir.

Zamanla yaratılan bu farklılık biyolojik olmaktan çıkıp, cinsiyet eşitsizliğini yaratmış ve kadını ikincilleştirmiştir. Erkek egemenliğinin yüksek olduğu toplumlarda 'kadın' sadece ev işlerini yapan, çocuklarına bakan bir araç olarak görülmeye başlanmıştır (Keleş, 2018, s. 1). Bu düşünce yapısı kadınların kamusal alandan dışlanıp özel alanla özdeşleşmesine, dolayısıyla kritik kararların alındığı toplumsal ve siyasal arenada kendilerine yeterince yer bulamamalarına neden olmuştur (Bakan, 2020, s. 1).

Kadınların siyasal hayata katılımını kısıtlayan, engel olan temel başlıklar kültürel ve sosyal kısıtlar, yapısal ve kurumsal engeller, toplumsal cinsiyet kalıpları olarak değerlendirilebilir. Ataerkil toplum yapısı ve siyasal kuralların, değerlerin ve yaşam biçiminin belirlenmesinde erkek egemen düzenin hakimiyeti kadınların siyasetteki görünürlüğünü zorlaştırmış; karar alma süreçlerine katılımlarını ve siyasi düzeyde liderlik pozisyonlarını da geciktirmiştir. Siyaset, kurallarını erkeklerin koyduğu eril bir alan olup eril değerlere, yaşam ve düşünce biçimlerine göre düzenlenmiştir. Kadınlar bu şekilde inşa edilmiş bir alanda, siyasete katılmayı ya reddetmekte ya da siyasetin bir erkek alanı olduğu düşüncesini kabul edip benimsemektedir. Bu durum çok az kadının siyasete katılmasına neden olmaktadır (Pınarcıoğlu, 2017, s. 21).

Günümüzde kadınların siyasi yaşamda ve karar alma mekanizmalarındaki eşitsiz katılım oranları sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. UN-Women (2022) tarafından yayınlanan raporda, 2022 yılında sadece 28 ülkede kadınların devlet/hükümet başkanı olarak görev yaptığı görülmektedir. Bu bilgi siyasette yüksek mevkilerde cinsiyet eşitliğinin 130 yıl daha gerçekleşmeyeceğini göstermektedir. Diğer taraftan rapor, tüm ulusal parlamentelerin 1995'te %11'inin, 2022'de ise %25,5'nin kadın olduğunu ve bu ilerleme hızı ile ulusal yasama organlarında toplumsal cinsiyet eşitliğinin 2063'ten önce sağlanamayacağını ifade etmektedir.

Belirtilen istatistikler kadının siyasal hayatta ve katılımının henüz beklenen seviyede olmadığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu istatistikler kadınların siyasal hayattaki durumlarını niceliksel açıdan ortaya koymakta; fakat niteliksel olarak bu oranların öznesi olan kadınların siyasal hayatta katkılarını, tecrübelerini ve başarılarını anlamada ve açıklamada ise yetersiz kalmaktadır. Ayrıca kadınların siyasal alana katılımları konusundaki çalışmalar genellikle kadınların katılım oranının düşüklüğüne ve siyasal alanda önlerine çıkan engellere odaklanmaktadır. Toplumsal cinsiyet, siyaset bilimi ve kamu yönetimi alanlarda literatürde kadınların siyasal hayattaki katılımlarını, tecrübelerini ve başarılarını öne çıkaran çalışmaların azlığı dikkat çekmekte ve boşluk olduğu görülmektedir. Onay'ın da makalesinde belirttiği gibi kadınların liderlik pozisyonlarında başarılarını işleyen çalışmalar kadın yönetici sayısının artmasına katkı sağlamaktadır (Onay, 2013, s. 217). Yani yaklaşımların ve istatistiklerin siyasette kadınların durumunu anlaşılır kılma ve iyileştirme çabasına, bu makalede siyasette kadın liderler örneği ele alınarak katkı sunulması amaçlanmıştır.

Bu makalenin temel motivasyonu literatürde ifade edilen boşluğun doldurulmasıdır. Bu amaçla kadın siyasal liderin eril siyasette varoluş süreçleri, liderlikleri, karşılaştıkları engeller, tecrübeleri ve başarıları incelenecektir. Böylece toplumların liderlik konusunda cinsiyet önyargılarının kırılmasında ve gelecek nesil kadın liderlere rol model sağlanmasında katkı sunmak hedeflenmektedir. Makalenin bu anlamda diğer çalışmalardan ayrıldığı ve literatüre katkıda bulunacağı söylenebilir.

Literatüre bakıldığında, siyasette kadınları çeşitli açılardan ele almış bir hayli çalışma mevcuttur. Bunların hepsini ele almak mümkün olmayıp bizim konumuzla ilgili olabilecek çalışmalara bakıldığında, Jalalzai (2004), 1960-2002 yılları arasında görev yapmış kadın başbakanları ve cumhurbaşkanlarını araştırmıştır. Çalışmada 1960-2002 yılları arasında hangi ülkelerde kaç kadın başbakan ve cumhurbaşkanı olduğu, görev süreleri, eğitimleri, yaşları, siyasal deneyimlerini değerlendirilmiştir. Adler (1996) 25 kadın lider üzerine bir değerlendirme yapmıştır. Araştırmada 1960 ve 1990'lara kadar görev yapmış 25 kadın lideri listelemiştir. Bu liderleri incelemek için öncelikle bir arka plan sunmuş ve sosyoekonomik, dinsel, eğitim, aile yapılarından bahsetmiştir. Daha sonra 25 kadın liderin iktidara giden süreçlerini irdelemiştir. Son olarak kadınların liderliklerini değerlendirmiştir. Covid-19 pandemisiyle ilgili siyaset bilimi alanında yapılan çalışmalarda kadın liderlerin ev içi alanla özdeşleşen cinsiyet

rollerinin pandemiyle mücadelede onlara avantaj sağladığını savunan araştırmalar mevcuttur. Örneğin Johnson ve Williams (2020) makalesinde bu anlamda Covid-19 pandemisinin kadın liderlere fırsat sunduğunu ifade ederken, Gezgüç ve Duman da (2020) yaptıkları çalışmada Almanya ve Yeni Zelanda liderlerinin pandemi yönetiminde daha başarılı olduğunu belirtmiştir.

Bu makalede siyasetin yapısının ve dilinin erkek egemen biçimde şekillendiği toplum düzeninde liderlik tutumuna yeni bir boyut getiren, ataerkil siyasete karşı çıkan ve toplumsal cinsiyet kalıplarını yıkan iki kadın lider örnek olarak değerlendirilecektir. Kadın liderlere örnek olarak Angela Merkel ve Sanna Marin seçilmiştir. Merkel ve Marin örneklerinin seçilmesinde etkili olan bazı faktörler bulunmaktadır. Merkel o zamana kadar kadın siyasetçilerin pek de güçlü olmadığı ve şansıya geçmiş tamamen erkek olan Almanya'nın ilk kadın lideri seçilerek üst üste üç dönem başbakanlık yapmış ve Helmut Kohl'den sonra Almanya'nın en uzun süre iktidarda kalan başbakanı olmuştur. 16 yıllık iktidarı boyunca Avrupa'nın en ikonik figürlerinden biri olmuş ve uzun süre liderlik yapması ile kadınların siyasette de başarılı olabileceğini göstermiştir. Öte yandan Finlandiya başbakanı Sanna Marin ise ülkesinin gelmiş geçmiş en genç başbakanı unvanını almıştır. Ayrıca genç yaştan itibaren çok fazla siyasi deneyim kazanmıştır. Belediye başkanı olmuş, 27 yaşında Tampere Konseyi'ne katılmış, partisi Sosyal Demokratlar'da ikinci başkan yardımcısı seçilmiş ve o zamandan beri parlamento üyesi olarak görev yapmaya devam etmiştir. 2015 yılında ise Başbakan olmadan önce Ulaştırma Bakanı olarak görev yapmıştır. Marin aynı zamanda her biri kadınlar tarafından yönetilen bir koalisyon hükümeti kurarak son günlerin yükselen kadın politikacısı olmuştur.

Politik temsilleri ve etkileri, toplumsal cinsiyet konusundaki yaklaşımları bakımından benzer özellikler gösterip birbirlerine benzeyen Merkel ve Marin belli konulardan birbirlerinden farklılaşmaktadır. Merkel bilimsel bir geçmişten gelen akademik bir arka plana sahiptir. Siyasette merkez sağ bir konumda bulunmaktadır. Marin'e bakıldığında genç yaştan itibaren siyaset içinde aktif rol almıştır. Lisans eğitimini tamamlamış ve kariyeri siyasette devam etmiştir. Siyasette sosyal demokrat bir çizgi takip etmiştir. Merkel daha uzun süre başbakanlık yaparken, Marin'in bu deneyimi daha kısa sürmüştür. Dolayısıyla Merkel ve Marin'in benzerlikleri ve farklılıkları bu iki kadın liderin anlaşılmasını anlamlı kılmaktadır.

Çalışmanın metodolojisi nitel araştırma yöntemine dayanmakta olup doküman analizi yapılmıştır. Doküman analizi, araştırma konusu hakkında diğer kişi ve kurumların oluşturmuş olduğu belgelerin incelenmesi olarak değerlendirilebilir (Seyidoğlu, 2016). Doküman analizinde kullanılabilir belgeler çok çeşitlidir. Herkese açık dokümanlar, kişisel dokümanlar, popüler kültür dokümanları, görsel dokümanlar, resmi dokümanlar, çevrim içi kaynaklar doküman analizinde araştırmacının başvurabileceği kategorilerdir. Doküman analizi sırasında her bir kategoriden tek başına yararlanılabileceği gibi farklı kategorilerden belgeler birlikte de kullanılabilir. Merkel ve Marin'in siyasi liderliğini inceleyen bu çalışmada iki kadın siyasi liderin özel hayatlarının siyasi kariyerlerinde nasıl etkide bulunduğu, başbakanlığa giden süreçleri, yani siyaset kariyerleri, başbakanlıkları sırasında karşılaştıkları krizlerdeki (Covid-19) yönetim becerileri ve kriz dönemlerindeki politikalarının halk üzerindeki algıları, toplumsal cinsiyet rolleri ile ilgili karşılaştıkları zorluklar, toplumsal cinsiyet eşitliği konusundaki yaklaşımları bu çalışmanın araştırma sorularıdır. Bu araştırma soruları çerçevesinde tez, makale, kitap bölümü gibi akademik dokümanlardan, köşe yazısı, gazete haberi gibi yazılı ve görsel medya dokümanlarından, resmi kurum istatistiklerinden, blog yazısı ve çeşitli sosyal medya mecraları gibi popüler kültür dokümanlarından yararlanılacaktır. Çalışmada ilk olarak toplumsal cinsiyet ve roller konusu ele alınacaktır. Daha sonra kadınların siyasal katılımının tarihsel gelişimi, kadınların siyaset ve yönetim süreçlerindeki durumları, eril yapının baskınlığı ve kadınların karşılaştıkları engeller tartışılacaktır. Son kısımda ise çalışmanın özgün tarafını oluşturan Angela Merkel ve Sanna Marin örnekleri değerlendirilecektir.

2. TOPLUMSAL CİNSİYET

Bireyler dünyaya dişi ya da erkek olarak gelir ve cinsiyetleri oluşur. Cinsiyet (sex) kavramı iki alt kavramı içerir. Bu kavramlardan ilki biyolojik cinsiyet, ikincisi ise toplumsal cinsiyettir (Demirkır, 2022, s. 4). Kadın ve erkek, günlük kullanımıyla hem biyolojik olarak dişi ve er oluşu hem de toplumların bireylere dayattığı roller ile anlam kazanan kadın veya erkek oluşu ifade eden terimlerdir. Cinsiyet sözcüğü bireyin doğuştan getirdiği genetik özelliklerini, biyolojik olarak dişiyi ve erkeği yani cinsi ifade etmektedir (Özalp, 2016, s. 12). Cinsiyet biyolojik olarak geri döndürülemeyen bir durumu ifade ederken, toplumsal cinsiyet kültürel olarak inşa edilmiştir ve bu nedenle ne cinsiyetin nedensel sonucudur ne de onun kadar sabit bir şeydir (Butler, 2019, s. 50).

Cinsiyet her ne kadar biyolojik bir farklılık olarak görülse de doğumdan itibaren birey için toplumsal bir kategori yaratır. Toplum tarafından kadın ya da erkek olarak kategorize edilen bireyler cinsiyetlerine yüklenen anlamları zaman içerisinde öğrenmeye başlarlar. Tıpkı Simone de Beauvoir'ın toplumsal cinsiyetin öğrenilen bir durum olduğunu ifade ettiği "kadın doğulmaz, kadın olunur" (De Beauvoir, 2019) cümlesinin özetlediği gibi, insanlar dişi ya da er olarak doğarlar ancak büyüdükçe toplumsal yaşantı sürecinde ve toplumun dayattığı roller ile kız veya erkek çocuk olmayı öğrenerek büyürler.

Toplumların kadın ve erkeğe yükledikleri roller farklılık gösterir. Bunun nedenini açıklamaya çalışan kuramlar mevcuttur. Biyolojik kuram, iki cinsin biyolojik özelliklerinden dolayı rollerinin farklı olduğunu savunur. Kadın ve erkeğin doğuştan farklı üreme organlarına sahip olması, hormonal farklılıklar, beynin zihinsel süreçlerinin merkezi olan kısmındaki farklılık, kadınların çocuk doğurabilmesi (Eray, 2020, s. 19; Vargel Pehlivan, 2017, s. 503; Güldü ve Kart, 2009, s. 101) iki cins arasındaki temel biyolojik farklılıklar olarak değerlendirilebilir. Örneğin çocuk doğurmak, toplumsal rol bölüşümünde kadınların evle ilgili işlerden sorumlu tutulması ile ilişkilendirilmiştir. Cinsiyet farkını biyolojik bir faktöre bağlamak genellikle erkek üstünlüğünü kabullenmek anlamına gelmiştir. Freud'un "anatomi kaderdir" ilkesi bu yaklaşımla "biyoloji kaderdir" ilkesine dönüşmüştür. Böyle bir anlayış kadınlar için haklarını ve faaliyetlerini sınırlama tehdidi oluşturur. Çünkü biyolojik olarak yüklenen sorumluluklar nedeniyle kadın ve erkek arasındaki sosyal dengenin ve eşitliğin sağlanması imkânsızlaşır (Vargel Pehlivan, 2017, s. 504).

Diğer bir kuram cinsiyet rollerine ait farklılıkları sosyal öğrenme ile açıklar. Sosyal öğrenme kuramı, ailelerin çocuklarını doğdukları andan itibaren cinsiyetlerine bakarak farklı kabul ettiklerini ve bu farklılıklara göre davrandıklarını belirtmektedir. Bu nedenle çocuklar cinsiyetlerine göre uygun görülen rol modellerini öğrenir ve benimsemeye çalışırlar (Güldü ve Kart, 2009, s. 104-105). Bu roller toplumun tanımladığı ve belirli bir sınıftaki tüm bireylerden beklenen öğrenilmiş tepkilerdir.

Cinsiyet ayrımını, bilişsel gelişimin genel ilkeleriyle alakalı açıklamaya çalışan kuram bilişsel gelişim kuramıdır. Bu kurama göre çocuklar önce kendi cinsiyet kimliklerini, sonra diğer insanların cinsiyet kimliklerini öğrenirler. Yani çocuklar önce insanların kadın ve erkek olmak üzere ikiye ayrıldığını sonra da kendilerinin hangi kategoriye girdiklerini kavrarlar. Daha sonra ise kural haline gelmiş fikirlerin (yani her iki cinsiyetten beklenen davranışların neler olduğunun) farkına varıp ondan sonraki süreçte kalıplaşmış cinsiyet davranışları sergilemeye başlarlar (Çıtak, 2008, s. 14).

Toplumsal cinsiyet kuramları içerisinde bu alanda ilk açıklamalardan biri olarak kabul edilen psikanalitik kuram ise, Freud'un analizlerine dayanır. Ona göre, çocuk kendi cinsiyetinde olan ebeveyniyle özdeşleşerek onun özelliklerini kazanır. Böylelikle kız bebekler nasıl kadın olacaklarını, erkek bebekler ise nasıl erkek olacaklarını öğrenirler (Özalp, 2016, s. 24). Kısacası bu kuram, kadın ve erkek arasında olan biyolojik farklılıkları, kişilerin çocukluk döneminde yaşadığı içsel ve zihinsel aşamaların bir sonucu olarak oluşan "normal" bir kadınlık ve erkeklik rollerinin edinilmesinde yolun başlangıcı şeklinde değerlendirir (Eray, 2020, s. 32).

3. TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ VE MESLEKİ ROLLER

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği fırsatları kullanma, kaynakların ayrılması ve hizmet alımı gibi ve daha fazlası durumda bireyin cinsiyeti nedeniyle maruz kaldığı ayrımcılık olarak kabul edilmektedir (Pınar, Taşkın ve Eroğlu, 2008, s. 48). Kadın ve erkek arasında biyolojik ve dolayısıyla fiziksel açıdan bir farklılığın olması nedeniyle, ilk çağlarda kadınların güç mücadelelerinde yenilmeleri ilerleyen dönemlerde de devam etmiş ve cinsler arasında eşitsizlik kavramı ortaya çıkmıştır. Bu yüzden kadınların toplumsal cinsiyet eşitsizliğine uğramalarının en büyük nedenlerinden biri, fiziksel güç konusunda yetersiz ve savunmasız oluşlarıdır (Şahin ve Bayhan, 2020, s. 60).

Toplumlarda kadına ve erkeğe ait olarak gösterilen roller aile, okul, arkadaş çevresi ve kitle iletişimle öğrenilmektedir. Bireye küçük yaşlardan itibaren kız/erkek ayrımı yapılarak farklı davranılmaktadır. Aynı şekilde bireyden de bu ayrıma uygun davranışlar beklenmektedir. Örneğin kızların itaatkâr, nazik ve özverili, erkeklerin ise rekabetçi, saldırgan ve girişimci davranışlarda bulunması beklenir. Toplumlarda erkeklere yüklenen rolleri kadınlara yüklenenlerden daha değerli gören ve erkeğin iş becerisine kadınınkinden daha çok güvenilen bir algı söz konusudur.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin yaşandığı önemli alanların başında meslekler gelmektedir. Cinsiyet rollerine dayalı meslek seçimini açıklayan üç ana teori bulunmaktadır. Bunlar; neo-klasik teori, feminist iktisat teorisi ve kurumsal iktisat teorisi. Neo-klasik teori, kadınların genellikle ev işleri ve çocuk bakımından sorumlu

olduklarını dolayısıyla birçok kadın çalışanın işgücü piyasasından erken ayrıldığını anlatmaktadır. Bu durum kadınların işgücü piyasasında daha az deneyime ve daha düşük gelire sahip olmalarına neden olmaktadır. Ayrıca neo-klasik teoriye göre, kadınlar daha az deneyime ihtiyaç duyulan ve esnek giriş-çıkış imkanları olan meslekleri tercih etmektedirler. Kurumsal iktisat teorisi de neo-klasik yaklaşımın mantığına dayanır ve piyasaları tek tek analiz eder. Bu analiz bireylerin kendi yeteneklerinden ziyade içinde buldukları sosyal grubun doğasına göre yapılmakta ve meslekler, erkek meslekleri ve kadın meslekleri olarak kategorize edilmektedir. Kurumsal iktisat teorisi sayıca fazla kadının uygun görülen az sayıda olan meslekte çalışmak istemesi durumunda rekabetin artacağını ve dolayısıyla ücretlerin düştüğünü vurgulamaktadır. Son olarak feminist iktisat teorisi, diğer iki teoriyi yalnızca işgücü piyasasına odaklandıkları için eleştirmiştir. Emek piyasası dışındaki toplumsal önyargılar ve değerler Feminist iktisat teorisinin bakış açısını oluşturmaktadır. Feminist teori kadınların çalışma hayatındaki olumsuz konumunu “ataerkil sisteme” ve kadının aile ve toplum içerisindeki ikincil konumuna dayandırır (Parlaktuna, 2010, s. 1218-1220).

Feminist perspektiften değerlendirildiğinde, tarihsel süreç içerisinde kadınlar, toplumlar tarafından hep ev ile ilişkilendirilmiş ve ev-çocuk-aile sarmalının ana bileşeni kadın olmuştur. Erkek ise ev dışı iş hayatı ile sosyal, siyasal her alanda aktif rol üstlenmiştir. Geleneksel yapıya göre ailenin geçimini sağlamak erkeğin görevi iken çocuk yetiştirmek ve aileye hizmet etmek kadının görevidir (Gökcan ve Büyükgöze Kanvas, 2018, s. 49).

Kadın ve erkek meslekleri olarak adlandırılan mesleklerin toplumsal algıdan da kaynaklandığı düşünüldüğünde kadınların daha çok toplumun kendince kabul gördüğü mesleklere, erkeklerin ise erkek işi denilen mesleklere yöneldiği görülmüştür (Yıldırım ve Çelikten, 2018, s. 1044). Dolayısıyla hem liderliğin ve yöneticiliğin bir erkek mesleği olarak lanse edilmesi hem de toplum baskısı kadınların bu konuda geri planda kalmalarına neden olmuştur.

4. SİYASETTE KADIN LİDERLER: ANGELA MERKEL VE SANNA MARİN

Makalede toplumsal cinsiyet ve siyasette kadın liderler konusunu Angela Merkel ve Sanna Marin üzerinden değerlendirileceği çalışmanın giriş kısmında belirtilmişti. Araştırmanın bu bölümü Merkel ve Marin'in siyasi liderliklerini anlamaya yönelik olup bir sonraki bölümde iki liderin değerlendirilmesi için bir altyapı oluşturmaktadır. Bu bağlamda öncelikle her iki kadın liderin ülkesine ait toplumsal cinsiyetle ilgili belirgin özelliklerine değinilecektir. Daha sonra iki kadın liderin özel hayatları, eğitimleri, siyasi hayatları ve liderlik süreçleri ele alınacaktır. Böylece Merkel ve Marin'in nasıl bir toplumsal cinsiyet normu içerisinde buldukları ve bu yapı içerisinde kendilerine nasıl yol açabildiklerini anlamak kolaylaşacaktır.

4.1. Almanya ve Angela Merkel

4.1.1. Almanya'nın Toplumsal Cinsiyet Açısından Görünümü

Almanya kadın hareketleri ve oy hakkı mücadelesi bakımından 20. yüzyılın en aktif ülkelerinden biridir (Dalaman, 2018). Ancak Almanya'da kadınlar özellikle Hitler döneminde cinsiyet ayrımcılığına çokça maruz kalmışlardır. Bu dönemde kadınlar hem ataerkil iktidar yapısının nesnesi hem de onları mağdur duruma getiren erkek egemen sistemin kurbanı olmuşlardır. Örneğin Berlinli tarihçi Gisele Bock, zorunlu kısırlaştırma politikalarına, anneliğin ideolojik içerimle değer kazanmasına, Nazi politikalarının cinsiyet ayrımcı tutumlarına vurgu yaparak kadınları dönemin en büyük kurbanları olarak görmüştür. Bu dönemdeki düşünceye göre kadın, ulusunun bekası için annelik görevini üstlenmeli ve devlete ilişkin tüm işleri erkeklere bırakmalıdır (Ekinci, 2018, ss. 2916-2934). Nazi Almanya'sı sonrası 1970'lerde dünya çapında feminist hareketler ivme kazandıkça, bu hareketler Almanya'yı da etkilemiştir. Toplumsal cinsiyet eşitliği adına çalışmalar düzenlenmeye başlanmış ancak her ne kadar yasal değişimlere gidilse de geçmişin izleri uzun süre devam etmiştir (Altan ve Hafızoğlu, 2021, s. 49). Almanya'da 2000'li yıllara kadar kadınların, Yeşiller dışındaki diğer siyasi partilerde “kadın bakanlıkları” dışında hiç görev alamadıkları da bilinmektedir.

Bu bağlamda Merkel'in ilk kez iktidara geldiği 2005 yılı, o zamana kadar kadın siyasetçilerin pek güçlü olmadığı Alman siyasetinde bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir (Dalaman, 2018). Hem toplumsal cinsiyet eşitsizliği açısından hem de başbakanlık geçmişi tamamıyla erkek olan bir devlet için, 2005 yılında Angela Merkel'in şansı seçilmesi ataerkil yapının yıkılabileceğini gösteren önemli bir gelişmedir (Altan ve Hafızoğlu, 2021, s. 50).

Merkel'e kadar Almanya'da kadının bu denli yüksek bir mevkideki temsiline pek alışık olunmadığından, kadın siyasetine özellikle de kadın olmasının başarısını engellemediğine dair önyargıları değiştirmiştir. Özellikle

Almanya için Hitler döneminde uygulanan politikalarda kadınlar, mutfak, kilise ve çocuk üçgeninde kısıtlanmıştır. Bu nedenle Almanya’da bir kadın başkanın üç dönem üst üste elde ettiği başarı siyasetle ilgilenen kadınlar için oldukça ümit verici bir gelişme olarak görülmektedir (Altan ve Hafizoğlu, 2021, s. 53).

4.1.2. Angela Merkel’in Özel Hayatı ve Eğitimine Dair

Angela Merkel, Angela Dorothea Kasner adıyla 17 Temmuz 1954 tarihinde Hamburg’da dünyaya gelmiştir. Berlin Duvarı’nın inşasının ardından ailesiyle birlikte Doğu Almanya’ya taşınmıştır. Babası Protestan bir rahip, annesi ise öğretmen olan Angela mütevazı bir aileye sahip olmuştur. Babasıyla ilgili olarak ailesine vakit ayıramayacak kadar çok çalıştığı, insanlarla iletişiminin kuvvetli olduğu, herkese karşı anlayışlı davrandığı ancak en küçük hatada tepki gösterdiği ifade edilmektedir (Esendik, 2018, s. 11).

Her bireyde görüleceği gibi aile hayatı ve büyüdüğü yer Merkel üzerinde oldukça etkilidir. Akın’ın (2023) değerlendirmesine göre, babasının çalışkanlığı, iletişim becerisinin yüksekliği, mükemmeliyetçiliği ve sert karakteri Merkel’e de geçmiştir. Merkel küçük yaşlardan itibaren komünist rejim etkisiyle büyümüştür. Doğu Almanya’da geçirdiği zaman gençlik ve yetişkinlik dönemini etkilemiş ve siyasi kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır (Akın, 2023).

Eğitim hayatına bakıldığında, Merkel Leipzig Üniversitesi’nde fizik eğitimi almıştır. Üniversite eğitimi sırasında İngilizce ve Rusça öğrenmiştir. Merkel 1978 yılında fizik akademisinden üstün başarı ile mezun olmuş ve kendine güvenen, sert ve sakin yapısıyla da dikkat çeken bir öğrencilik yaşamıştır (Akın, 2023). Eğitimini doktora seviyesine yükseltmiş ve Berlin Bilim Akademisinde çalışmıştır. Eğitimi sırasında 23 yaşındaki fizik öğrencisi Ulrich Merkel ile evlenmiş ve Merkel soyadını bu evliliğinden almıştır. 5 yıl süren bu evliliğinin ardından 1982’de boşanmış fakat soyadını değiştirmemiştir. 1998 yılında Joachim Sauer ile ikinci evliliğini yapmış olan Merkel’in bu evliliği Merkel soyadıyla günümüzde devam etmektedir.

4.1.3. Angela Merkel’in Siyasi Hayatı

Merkel aktif siyasete üniversite eğitimi sırasında girmiştir. Doğu Almanya iktidar partisi Almanya Sosyalist Birliği’nin, “Özgür Alman Gençliği” (Freie Deutsche Jugend) adlı gençlik örgütüne katılmış ve örgüt içerisinde kısa sürede kendini göstermiştir. Ancak bir süre sonra iktidara gelen Almanya Sosyalist Birliği’nin (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands) fikir ve düşünceleri Merkel ile uyuşmamaya başlamıştır (Akın, 2023).

1989’da Berlin Duvarının yıkılmasıyla birlikte Doğu ve Batı Almanya arasındaki seyahat yasağı kaldırılmıştır. Tüm dünyada Soğuk Savaşın bitiş sembolü olmakla birlikte Almanya siyasetinde ve toplumunda etki yaratan bu durum Merkel’in siyasi düşüncelerinde de değişim meydana getirmiştir (Yaman, 2021). Merkel Demokratik Hareket Partisi’ne katılarak siyasi kariyerinin ilk adımını atmıştır. Partiye katıldıktan kısa bir süre sonra çalışma gayreti ve azmi takdir edilmiş ve 1990 yılında parti sözcülüğüne yükselmiştir (Esendik, 2018, s. 11).

Berlin Duvarının yıkılmasından kısa bir süre sonra Demokratik Hareket Partisi, Almanya Hristiyan Birliği’ne (CDU) katılmış ve bu değişimin ardından Merkel de CDU içerisinde yükselmiş, 20 Aralık 1990’da milletvekili seçilmiştir (Balamir-Coşkun ve Akyüz, 2019, s. 98). Bu arada CDU erkek egemen ve muhafazakâr görünümlü bir parti olarak biliniyor olması sebebiyle, partiye bir kadının katılımı büyük ilgi toplamış ve kamuoyunda Merkel’in adından çokça söz edilmiştir (Yaman, 2021).

1991 yılı Merkel’in siyasi hayatı için önemli bir tarihtir. Bu tarihte Merkel, birleşmiş Almanya’nın ilk Şansölyesi olan Helmut Kohl’ün liderliğindeki hükümette Kadın ve Gençlik Bakanı olarak göreve başlamıştır. Doğu Almanya’dan tek kadın bakan olması Merkel’in işini zorlaştırmış ve parti içerisinde kendisini kabul ettirmeye çalışmak zorunda kalmıştır (Esendik, 2018, s. 11). 1994 yılında da Merkel Çevre Bakanı olmuştur. Merkel, bu dönemlerde şansölye Helmut Kohl tarafından manevi kızı olarak görülüp desteklenmiştir (Altan ve Hafizoğlu, 2021, s. 50).

Şansölye Kohl ve Merkel arasındaki bu manevi ilişkide Merkel’in “Kohl’ün Kızı” olarak görülmüştür. Ancak Merkel daha sonra bu durumu değerlendirirken, Kohl’ün gölgesinde kalmaktan ve hep onunla anılmaktan hoşnut olmadığını, “Kohl tarafından yönetilen kota kadını” söylentilerinden rahatsız olduğunu ancak bu durumdan yararlanması gerektiğini ifade etmiştir (Langguth, 2006, s. 103). Yani pragmatist bir strateji izlemiştir. 1998 yılında seçimleri kaybetmesinin ardından CDU içinde sorunlar çıkmaya başlamıştır. Kohl’a karşı yolsuzluk suçlamaları ortaya atılmış olsa da parti içinden bu iddiaları resmi makamlara taşıyan olmamıştır. Merkel ise bu noktada risk almış ve Kohl’ü istifaya çağırmıştır. Merkel’in bu tavrı kamuoyunca takdir edilmiştir. Hatta bu çıkışı

parti genel sekreterliğini kazandırsa da Merkel beklemeyi tercih ederek bu makamı devralmamıştır (Yaman, 2021; Aktan, 2021).

Merkel 10 Nisan 2000'de Essen'de düzenlenen meclis oturumunda, 937 vekilden 895'inin oyunu alıp parti lideri olmuş ve siyasi kariyerinde yeni bir dönüm noktasına erişmiştir. CDU tarihinde ilk kez Doğulu ve Protestan bir kadın lider olarak hükümette görev almaya başlayan ve dikkatleri üzerine çeken Merkel artık tamamen benzersiz bir lider ve başarılı bir rol model olmuştur (Altan ve Hafizoğlu, 2021, s. 50).

Merkel partinin ilk kadın başkanı olmasıyla önemli bir başarı elde etmiştir. Merkel CDU başkanlığını kazandığı ilk yıllarda kendisine Helmut Kohl'ü rol model aldığından ve aynı siyasi çizgide olduklarından bahsetmiştir. Ancak Merkel'i Kohl'den ayıran bazı eylemleri vardır. Örneğin Merkel, Kohl'ün yaptığı gibi medyanın gücünü ayırıştırma için değil de birleştirme politikası için kullanmıştır. Genel olarak basına yaptığı açıklamalarda ters düşmeyi istemeyip basını arkasına alıp yükselmeye çalışmıştır. Ve Kohl'ün aksine yalnız bir siyasetçi imajı çizmiştir (Esendik, 2018, s. 12). 2002 seçimlerinde Merkel başbakanlığa aday olmamış ve o dönem partisi seçimi kaybetmiştir (Canşen, 2021, s. 2). 2005 yılına kadar geçen sürede, Batılı Almanların Doğulu Almanları pek de güzel karşılamadığı bir dönemde, CDU'nun başına Protestan bir kadının gelmesi (Altan ve Hafizoğlu, 2021, s. 50) tepkilerin yükselmesine neden olmuş ve Merkel'e zor zamanlar yaşatmıştır.

2005 yılında Sosyal Demokrat Parti (SPD) başkanı Gerrard Schröder erken seçime gitme kararını açıkladıktan sonra Merkel yaptırdığı kamuoyu yoklamalarında önde olduğunu görmüştür. Merkel liderliğinde 2005 seçimlerine katılma kararı alan Hristiyan Birlik partileri, Almanya Hristiyan Demokrat Birlik (CDU) ve Hristiyan Sosyal Birlik (CSU) blokları önemli oranda oy kaybetmelerine rağmen yarış Gerrard Schröder liderliğindeki Alman Sosyalist Partisi'ni (SPD) sadece %1'lik farkla geçerek seçimi önde tamamlamışlar ve Merkel büyük bir koalisyon hükümeti kurarak Almanya'nın ilk kadın şansölyesi olmuştur.

4.1.4. Angela Merkel'in Şansölyelik Dönemi ve Karşılaştığı Krizler

Merkel başbakanlığa geldiği 2005 yılından 2021 yılına kadar kesintisiz 16 yıl iktidarda kalmıştır. Seçilmiş bir kadın siyasi liderin bu kadar uzun süre iktidarda kalması açısından hem Almanya hem de Avrupa için ilk olma özelliği taşımaktadır. Merkel'in bu uzun sayılabilecek iktidarı Almanya'nın da yakından etkilendiği dünyanın geniş bir bölümünde etkili olan krizlerle karşı karşıya kalmıştır.

Merkel iktidarının ilk ciddi sınavı 2008 yılında dünyayı da etkileyen ekonomik kriz olmuştur. 2007/2008 yıllarında başlayan ve ABD'deki birkaç bankanın iflas etmesiyle gelişen mali kriz tüm dünyayı ve tabii ki Almanya'yı da etkilemiştir (Vatandaş, 2014, s. 2). O dönem çok uluslu şirketler bankalardan para alıp alamayacaklarından emin olmadıkları için dünya ticareti durma noktasına gelmiştir. Bazı bankalar iflasın eşiğine gelince, Merkel ipleri eline almış ve bir kurtarma fonu oluşturarak bankalara destek vermiştir. Eğer Merkel bu süreçte tasarrufları bulunan halkını sakinleştirmemiş olsaydı ve halk bankalara akın etseydi mali kriz içinden çıkılamayacak bir hal alabilirdi (Canşen, 2021, s. 4). Merkel bir yandan fon oluşumu sağlarken bir yandan da kredi talep eden ülkeleri kemer sıkma politikası izlemeye zorlamıştır. Merkel'in bu sert tutumu "Nazi Almanya'sı" benzetmelerine maruz kalmasına neden olmuştur. Ancak eleştirilere rağmen Merkel ve hükümetinin Euro krizine karşı olan bu duruşu Merkel'in dolaylı olarak Avrupa Birliği'nin (AB) lideri konumunda görülmesinde önemli bir rol oynamıştır (Yaman, 2021).

Merkel'in karşılaştığı ikinci sorun mülteci krizidir. 2015 yılında Avrupa'nın karşı karşıya kaldığı mülteci krizi karşısında Merkel'in politikası oldukça tartışılmıştır. Merkel Almanya'nın 800.000 mülteciyi kabul edeceğini duyurmuş ve mülteci sorununa ilişkin tutumunu üç nedene dayanarak açıklamıştır. Bu nedenler sırasıyla insani sorumluluk hissi, diğer AB ülkelerini harekete geçirme isteği ve mültecileri ekonomiye fayda sağlayacak şekilde işgücü piyasasına dâhil etme çabasıdır (Atak ve Demir, 2020, ss. 123-124). Merkel'in daha sonraki açıklamaları Almanya'nın herkesi kaldıramayacağı ve mültecilerin bazılarının ülkelerine geri dönmesi gerektiği yönünde olmuştur (BBC News, 2015). Merkel'in mülteci sorununa karşı başlangıçta benimsediği politika ile sonraki süreçte yaptığı açıklamalar arasında tutarlılık bulunmaması onun eleştirilmesine neden olmuştur. Ancak daha sonra Merkel mültecileri ülkeye kabul edip entegre etmek gerektiğini söylemiştir. Merkel'in mülteci krizindeki bu duruşu yapılan önceki olumsuz eleştirileri tersine çevirmiştir (Atak ve Demir, 2020, s. 124).

Merkel iktidarının üçüncü krizi Covid-19 pandemisi olmuştur. Tüm dünyayı etkisi altına alan korona virüs salgını bir sağlık krizi olarak pandeminin bir ulusun tüm kamu kurum, kuruluş ve kaynaklarıyla yönetilmesini gerektirmiştir. Pandemi sürecinin yönetimini değerlendiren çalışmalarda Almanya'nın başarılı bir profil

sergilediği belirtilmektedir (Gezgüç ve Duman, 2020, ss. 262-263). Bir kadın lider olarak Merkel'in politikaları pandemi yönetiminin başarılı olmasında etkilidir. Hatta bu süreçte Merkel'in kamuoyundan aldığı destek artmıştır (Gezgüç ve Duman, 2020, s. 270).

4.2. FİNLANDIYA VE SANNA MARİN

4.2.1. Finlandiya'nın Toplumsal Cinsiyet Açısından Görünümü

Finlandiya büyük ölçüde kadınlar tarafından yönetilen bir ülke olmuştur ve bu durum yeni değildir. Finlandiya'nın 1917'deki bağımsızlığından önce başlayan cinsiyet eşitliğine dayalı ulusal çabası bugünkü konumunu anlamada oldukça önemlidir. Finlandiya 1906 yılında henüz Rusya'ya bağlıyken, kadınlara hem seçme hem de seçilme hakkı konusunda tam siyasi haklar tanıyan ilk ülke olmuştur. Bir yıl sonra Finlandiya Parlamentosuna seçilen 19 kadın dünyanın ilk kadın parlamenterleridir. Günümüzde ise ülkedeki yasama ve bakanlık pozisyonlarının yarısından fazlasını kadınlar oluşturmaktadır (Moriyama ve Doyle, 2022). Ayrıca 2019 seçimlerinde kadın parlamenter sayısı rekor düzeye ulaşmış; 200 üyeden 94'ü kadın olmuştur. Öte yandan Sanna Marin ülkenin, Anneli Jäätteenmäki ve Mari Kiviniemi'den sonraki üçüncü başbakanıdır. Siyasette toplumsal cinsiyet eşitliği söz konusu olduğunda Finlandiya geçmişi çok değerli bir ülkedir. Örneğin hükümetteki ilk kadın bakan Miina Sillanpää 1926-1927 yılları arasında Sosyal İşler Bakanı olarak görev yapmıştır. 1990'lara kadar kadın bakanların oranı artmaya başlamış ve roller geleneksel eğitim ve sosyal işler pozisyonlarından ticaret ve sanayi, adalet ve dışişleri bakanlarına doğru genişlemeye başlamıştır. Buna ek olarak, Finlandiya'nın ilk kadın Cumhurbaşkanı Tarja Kaarina Halonen 2000 yılında seçilmiş, 2003 yılında ise Anneli Jäätteenmäki başbakan seçilmiştir. Böylelikle Finlandiya hem cumhurbaşkanı hem de başbakanının kadın olduğu tarihi bir ilk yaşamıştır (Kytölahti, 2020, s. 7-9). Ayrıca Finlandiya 2022 yılı Dünya Ekonomik Forumu Küresel Cinsiyet Uçurumu Raporunda da İzlanda'nın hemen ardından ikinci sırada yer almaktadır (Global Gender Gap Report, 2022).

Finlandiya kadınların genel olarak tam zamanlı çalıştığı, eğitim ve sağlık hizmetlerine eşit erişime sahip olduğu ve aynı zamanda kadınların ülkenin siyasi ve ekonomik yaşamına katılma olasılığının en yüksek olduğu ülkedir. Cinsiyete dayalı yapılabilecek herhangi bir ayrımcılık Finlandiya'da kanunlarla yasaklanmıştır (Finland Toolbox, 2022). Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ilkesi, Kadın-Erkek Eşitliği yasasını (609/1986) değiştiren 1995 tarihli yasa (206/1995) ile mevzuata girmiştir. Yasa, yetkililere toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik etmek için pozitif bir eşitlik yetkisi verdiğinden, toplumsal cinsiyet eşitliğinin uygulanmasına yönelik yasal bir yükümlülük içermektedir. Bu kanunun kapsamı 2015 yılında genişletilmiş ve toplumun her alanında eşitlik programları, değerlendirmeleri ve kotaları da dâhil olmak üzere tüm faaliyetlerde eşitliği teşvik etmekle yükümlü kılınmıştır (EIGE, 2022). Sanna Marin hükümet programında Finlandiya'yı cinsiyet eşitliği açısından dünyada bir numara haline getirmeyi amaçladığını belirtmiştir. Bunun içinde toplumun çeşitli alanlarında toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik etmek için birçok önlem önerisinde bulunmuştur. Özellikle iş ve aile hayatındaki eşitliğe öncelik vermiştir (Government Action Plan for Gender Equality 2020–2023).

Finlandiya'da iki bağımsız toplumsal cinsiyet eşitliği kurumu bulunmaktadır. Bunlardan ilki Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ombudsmanı'dır (The Ombudsperson for Gender Equality). Bu kurum kendine ayrı bütçesi, rolü ve yetkileri olan ve sadece cinsiyet eşitliğine odaklı olan bağımsız bir organdır. Ombudsmanın görevleri arasında, ayrımcılık yasağının gerekçelerini yerine getirildiğini izlemek, eşitliği teşvik etmek adına rehberlik sağlamak ve eşitlik yasası hakkında halkı bilgilendirmek gibi konular yer almaktadır. Ombudsman ayrıca yasa hazırlama sürecine dâhil olmakta ve her yıl birçok yasa teklifi ve program hakkında görüş bildirmektedir. Ombudsmanın içinden bir temsilci sıklıkla eşitlik mevzuatında değişiklik planlayan komitenin üyesidir ve komite tarafından kendisine danışılır. Bir diğer bağımsız kurum ise Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Konseyi'dir (The Council for Gender Equality). Bu kurumun rolü ise, toplumsal cinsiyet eşitliği üzerinde etkisi olan mevzuatların veya alınan tedbirlerin geliştirilmesi için taslak önerilerde bulunan bir danışma kurulu olmasıdır. Hükümet eşitlik konusunda alınacak herhangi bir kararda konseye danışma yükümlülüğüne sahiptir (EIGE, 2022).

4.2.2. Sanna Marin'in Özel Hayatı ve Eğitimine Dair

Sanna Marin 1985 yılında Finlandiya'nın başkenti Helsinki'de dünyaya gelmiştir. Marin henüz küçükken ailesi boşanmış, o da annesi ve annesinin partneri ile birlikte yaşamaya başlamış (Kytölahti, 2020, s. 11) ve ailesini "gökkuşağı ailesi" olarak adlandırmıştır (O'Connor, 2019). Büyürken ailesi maddi açıdan sıkıntılar yaşamış ve Marin ailede üniversiteye giden ilk kişi olmuştur (Kytölahti, 2020, s. 11). Sanna Marin'in sosyo-ekonomik açıdan geçmişi, bir devlet başkanı için nadir rastlanan bir durum olarak görülmüştür. Marin seçimleri kazanmadan önce "Bir refah toplumunda yaşadım ve hayatımın zor anlarında toplumumun bana verdiği desteğe minnettarım" demiş

ve aynı rahatlığı ülkesine yaşatmak istediğinden bahsetmiştir. Ayrıca Sanna Marin'in iki anne tarafından büyütülmesi hakkında, halkın bazı kesimleri, çocuklarımıza başbakanımızın da kendileri gibi bir ailede büyüdüğünü gösterebilmenin kendileri için ne kadar önemli olduğunu anlatan paylaşımlarda bulunmuşlar ve bu konudaki memnuniyetlerini ortaya koymuşlardır (Fresnes, 2019). Sanna Marin 2004 yılında 18 yaşında iken Pirkkala Lisesi'nden mezun olmuştur. Ardından 2006 yılında Sosyal Demokrat Gençlik Grubuna katılmış ve 2010'dan 2012'ye kadar başkan yardımcılığı yapmıştır. Tampere Üniversitesi'nde İktisadi ve İdari Bilimler alanında lisans ve yüksek lisansını yapmış, 2017 yılında mezun olmuştur ve Marin okurken aynı zamanda bir fırında kasiyerlik yapmıştır (Hürriyet.com, 2022).

4.2.3. Sanna Marin'in Siyasi Hayatı

Sanna Marin aktif siyasete Social Democrat Party for Finland (Sosyal Demokrat Parti-SDP)'de başlamıştır. 2006'da SDP'nin gençlik kolları olan Social Democratic Youth (Sosyal Demokrat Gençlik)'e katılmıştır. 2008 yılında üniversite eğitimini aldığı Tampere'de belediye meclisi seçimlerine girmiş ancak başarılı olamamıştır. 2012'de tekrar denemiş ve 28 yaşında Belediye Meclisi Başkanlığına yükselmiştir (O'Connor, 2019). 2013-2017 yılları arasında Belediye Meclisi başkanlığı yapmaya devam etmiş, 2017 seçimlerinde Belediye Meclisine tekrar seçilmiştir. Bu süreç içerisinde 2014 yılında Sosyal Demokrat Parti Genel Başkan Yardımcılığına yükselmiştir. 2015 yılında 30 yaşında iken Pirkanmaa'nın seçim ilçesinden milletvekili olarak Finlandiya parlamentosuna seçilmiştir. Bir sonraki seçim süreci, 2019 yılı seçimlerinde parlamentoya tekrar seçilmiş ve 6 Haziran 2019'da Ulaştırma ve Haberleşme Bakanı olmuştur (Finlandiya.org, 2020). Marin yapılan bu seçimlerde 19.000'in üzerinde oy alarak ülkedeki en çok oy toplayan adaylardan biri olmuş ve partinin eski genel başkanını yaklaşık 7000 oyla geride bırakmıştır (Kytölahti, 2020, s. 11). Sanna Marin, Antti Rinne'nin istifasından sonra 10 Aralık 2019 tarihinde başbakan seçilmiş (Hürriyet.com, 2022) ve 34 yaşında dünyanın en genç kadın başbakanı olarak kamuoyunda ilgi çekmiştir. Sanna Marin'e başbakan olduktan sonra verdiği bir röportajda şu soru soruluyor: "34 yaşında ülkenin tüm sorumluluğunu üstlenmek nasıl bir duygu?" yaşı ile ilgili sorulan bu soruyu ise Marin şöyle cevaplıyor; "Hiçbir zaman yaşıma ya da cinsiyetimi düşünerek hareket etmedim. Benim için önemli olan hâlâ siyasete atılma nedenlerim ve seçmenin seçimlerde bize duyduğu güven" yanıtını vermiştir (BBC News, 2019).

4.2.4. Sanna Marin'in Başbakanlık Dönemi

2019 yılında başbakan olan Marin, tamamı kadınlar tarafından yönetilen ve neredeyse tamamı 30'lu yaşlarında olan beş siyasi partiden oluşan bir koalisyon hükümeti kurmuştur (Moriyama ve Doyle, 2022). Kurulan bu hükümet cinsiyet açısından sıklıkla gündeme gelmiş ve kamuoyu tarafından irdelenmiştir. Hatta oluşturulan bu hükümet cinsiyet dengesinden yoksun olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir (Niethammer, 2019). Oysaki günümüzde hükümetin tamamının erkek olduğu durumlarda dahi böyle bir eleştiri akıllara gelmemektedir.

Marin'in Merkel kadar uzun olmayan iktidarına göz atıldığında, ilk yıllarda toplumsal cinsiyet eşitliği ve iklim değişikliği konularında politika gündemi oluşturmaya çalışmıştır. Ancak iktidarının hemen başında Covid-19 pandemisi patlak vermiştir. Merkel'le ortak yaşadığı bir kriz olarak Covid-19 pandemisi sırasındaki uygulamalarına bakıldığında Marin'in de pandemi yönetiminde başarılı kadın liderler arasında değerlendirilmektedir. Finlandiya hükümeti Covid-19'un nüksetmesiyle birlikte komşu ülkesi İsveç'in aksine kaydedilen 300'den az vakasıyla 16 Mart'ta okulları kapatmış ve ülke giriş çıkışlarını yasaklamıştır (Chadwick, 2020). Sonuç olarak alınan erken önlemler sayesinde ilk aşamada Finliler sosyal temasları %75 azalmış ve bu da salgının ilk aylarında enfeksiyon oranlarının düşük kalmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca, ülkedeki yüksek dijitalleşme sayesinde, Finlandiya'nın izleme uygulamasının (Corona Flash) enfeksiyon kontrolünde önemli bir araç olduğu kanıtlanmıştır. Neredeyse tüm Finliler 2020'de hükümetin uyguladığı Corona Flash uygulamasını indirmiş ve bu ülkenin resmi tavsiyelere çoğunlukla uymuşlardır (World Finance, 2022). Bu süreçte Finlandiya, dünyadaki en düşük ölüm oranına sahip ülkelerinden biri olmuştur. Erken dönemde alınan önlemler olumlu karşılanmıştır. Finlandiya alınan hızlı önlemler sayesinde başlangıçta Covid-19 enfektelerini Temmuz ve Ağustos aylarında günde 20 yeni vakanın altına düşürmüştür (Chadwick, 2020). Halkın güvenini kazanmak ve bu güveni sürdürmek, salgın sırasında Marin ve kabinesinin en büyük başarısı olmuştur.

Marin'in başbakanlık döneminde yaşadığı bir olay toplumsal cinsiyet eşitsizliği açısından tam anlamıyla 'case study'dir. Ağustos 2022'de Marin'in arkadaşlarıyla dans ettiği bir video basına sızdırılmış ve gördüğü muamele kadın liderlerin sıklıkla karşılaştığı çifte standartları anlayabilen pek çok kadının ilgisini çekmiştir. Sanna Marin'in "sıkı çalış, sıkı oyna" mesajını haklı bulan videoların yer aldığı #SolidaritywithSanna (Sanna ile dayanışma) etiketi sosyal medyada viral haline gelmiştir. Video yayımlandıktan bir süre sonra bazı siyasi muhalifler Marin'in

başbakanlık görevini sorgularken bazıları da uyuşturucu testi talep etmişlerdir. Marin gelen eleştiriler üzerine test yaptırmak durumunda kalmış ve sonuç negatif çıkmıştır. Gazetecilere verdiği demeçte “Uyuşturucu kullanmadım, alkol kullandım, dans ettim ve şarkı söyledim tamamen yasal şeyler” demiş ve eklemiş “Umarım 2022 yılında yöneticilerin de dans ettiği, şarkı söylediği ve kutlama yapabildiği kabul edilebilir” (Elsesser, 2022). Görüldüğü gibi kadınlardan her zaman daha yüksek standartlar beklenmekte ve kadınlar erkekler için geçerli olmayan birçok kurala uymak zorunda bırakılmaktadır. Ancak kuralları çiğneyen taraf erkekler olduklarında, uygulanan yaptırımlar daha hafiftir ve kolayca unutulur çünkü toplumlar erkeklerin “erkek erkektir” ideolojisini kabul etmeye şartlanmışlardır. Bu ideoloji ne yazık ki iktidar pozisyonlarında hala yaygındır (Flint, 2022). Aslında Marin’in yaşadığı bu olay tam da yukarıda bahsedilen double bind fenomenine ve toplumsal cinsiyet şeması yaklaşımına uygun düşen bir örnektir.

5. ANGELA MERKEL VE SANNA MARIN’İN DEĞERLENDİRİLMESİ

Merkel ve Marin değerlendirildiğinde, öncelikle cinsiyetleriyle ilişkilendirilecek ilk özellik Merkel’in bir kadın lider olarak uzun süre iktidarda kalması; Marin’in ise en genç kadın başbakan olmasıdır.

Merkel’in içinde yetişmiş olduğu aile hayatının siyasi kariyerine etkilerine bakıldığında mükemmeliyetçi ve sert karakterinin babasından geldiği düşünülmektedir. Soğukkanlılığı ve sert karakteristik yapısı çoğu kez eleştirilse de Merkel’i Merkel yapan özelliklerden biri olduğu söylenebilir (Akın, 2023). Merkel’in babası, sosyalizmin temel iddiaları ve değerleri ile hemfikir olan ancak devletin bunu uygulayış biçimine karşı çıkan biri olmuştur. Dini figürlerin çocuklarının negatif ayrımcılığa maruz kalmasına neden olacağını düşünen ailesi, Merkel’in geleceği için Komünist Gençlik Örgütü’ne katılmasını teşvik etmiş ancak Merkel, siyasi kariyeri boyunca bu örgütte yer aldığı için eleştirilmiştir (Aktan, 2021).

Merkel’in özel hayatı ve feminizmle ilişkilendirilip eleştirilen bir konu soyadıdır. Merkel’in soyadı ilk evliliğinden gelmektedir. Bu evliliğini sonlandırdıktan sonra soyadını değiştirmemiştir. İkinci evliliğinde de kocası Joachim Sauer’in soyadını almamış, Merkel soyadını kullanmaya devam etmektedir. Kızlık soyadı veya şimdiki kocasının soyadını kullanmıyor olması da toplumsal cinsiyet eşitliği için örnek bir lider olarak görülen Merkel açısından eleştirilen bir konu olmuştur.

Almanya’nın bölünmüş yapısı, Merkel’in üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Gençlik döneminde Berlin Duvarının yıkılmasından sonra Almanya’daki kadınlar için, Doğu Almanya ve Federal Almanya’daki cinsiyet rollerinin birbirinden farklı olduğunu açıkça anlamıştır. Her iki ülkenin de siyasi yapıları erkek egemen olsa da Doğu Almanya’daki sosyalizmin toplumsal cinsiyet eşitliğini desteklemeye yatkınlığı ve kadınların ev dışında, iş gücünde Batı Almanya’daki hemcinslerine göre yüksek katılımı Doğu Almanya’yı Batı Almanya’dan ayırmaktadır. Burada büyümüş olan Merkel, kadınların ev dışında çalıştığı, kadının sadece eş ve anne olarak değil, kamusal hayatta da eşit olduğu bir toplumda yetişmiştir. Bu da Merkel’de Doğu Almanya toprakları içerisinde büyümüş biri olarak her kadına uygun politika olabileceği bilincini geliştirmiştir. Çünkü Doğu Almanya’da sosyalizmin özel bir çaba sarfetmese de ideolojinin bazı özelliklerinden dolayı toplumsal cinsiyet eşitliğine yatkınlığı, feminist bir bilincin oluşması ihtiyacını yaratmamıştır. Bu siyasal çevre altında yetişen Merkel’in feminizmle ilişkisi de mesafeli olmuştur. Merkel feminist bir aileden gelmediğini belirtmiş ancak kadınların çok güzel şeyler yapabileceğine inandığını da dile getirmiştir (Davidson Schmich, 2011, s. 333). Hatta 2017 yılında Berlin’de düzenlenen Women20 Zirvesi’nde Merkel’e kendisini feminist olarak tanımlayıp tanımlamadığı sorulduğunda kendisini feminist olarak nitelendirilmeyi reddetmiş (Altan ve Hafizoğlu, 2021, s. 52) ancak "Siz beni böyle tanımlamak isterseniz bu benim için sorun olmaz ama ben kendimi süsleyip püslemek istemem" demiştir. Ancak aynı soru görevden ayrılırken tekrar sorulduğunda Merkel "Bu anlamda bugün ben de olumlayarak söyleyebilirim ki, ben de bir feministim" demiş ve "O zamanlar bunu sahnede biraz çekingen bir biçimde ortaya koymuştum. Bugün ise bunun üzerine daha iyi düşünmüş durumdayım. Bu bakımdan şunu söyleyebilirim: Evet hepimiz feminist olmalıyız." diye eklemiştir (Gazete Duvar, 2021).

Merkel, başkanlık dönemi boyunca “feminizm” kelimesini kullanmaktan kaçınmış ve cinsiyet eşitliği politikası üzerinde çok durmamıştır (Kappert, 2019). Bu durum hakkında Alman kadın hareketlerinin önemli isimlerinden biri olan Alice Schwarzer Merkel’in özellikle siyasi kariyerinin ilk dönemlerinde bir kadın olarak çok tepki gördüğünü dolayısıyla kadın olduğu gerçeğini siyasetinin ana konusu olarak seçmemiş olabileceğini söylemiştir. Ayrıca bazı uzmanlar Merkel’in iktidarda kalabilmesi için partisinin onu desteklemesi gerektiğinden ve temsil ettiği sağ muhafazakâr partinin feministlikten oldukça uzak olmasından dolayı da bu konuda fazla yorum belirtmediğini düşünmüşlerdir (SES, 2021).

Merkel açık bir feminist politika benimsememiştir. Hatta kendisini kadınların savunucusu ya da kadın sorunlarını önceleyen biri olarak görmemiştir. Ancak bu durum onun toplumsal cinsiyet eşitliği için çalışmadığı ya da politikalar üretmediği anlamına gelmemelidir. Örneğin, 16 yıl boyunca modern aile yapısı için düzenlemeler yapmıştır; ebeveyn izni ile ebeveyn mali destekleri getirmiş, ülke çapında çocuk bakım merkezlerinin sayısını arttırmış ve annelerin doğum izninden sonra işe dönmelerini kolaylaştırıcı düzenlemeler yapmıştır. Aynı zamanda bu süreçte Alman hükümetinde her zamankinden fazla sayıda kadın bulunmuştur. Bu arada cinsiyete dayalı konuları kadınlara devrettiği görülmektedir. Örneğin aile işleri, yaşlılar, kadın ve gençlik bakanı Ursula von der Leyen'dir (Davidson Schmich, 2011, s. 467; SES, 2021).

Dünyanın en genç kadın başbakanı olan Sanna Marin değerlendirildiğinde, tıpkı Merkel gibi aile hayatının Marin'in siyasi hayatını etkilediği söylenebilir. Anne ve babasının boşandıktan sonra annesi ve annesinin partneriyle yani iki anneyle büyüyen Marin, halkın bazı kesimleri için örnek teşkil etmiştir. Hatta bu tür ailede büyüyen çocuklar için bir siyasi liderin de benzer aile yapısına sahip olduğu empatisini değerli bulunmuştur (Fresnes, 2019).

Marin'in sosyal demokrat siyasi kimliğinin oluşmasında büyürkenki sosyoekonomik şartları etkili olduğu söylenebilir. Ailesi maddi açıdan sıkıntılar yaşamış ve Marin ailede üniversiteye giden ilk kişi olmuştur (Kytölahti, 2020, s. 11). Marin'in sosyo-ekonomik açıdan geçmişi, bir devlet başkanı için nadir rastlanan bir durum olarak görülmüştür. Marin seçimleri kazanmadan önce "Bir refah toplumunda yaşadım ve hayatımın zor anlarında toplumumun bana verdiği desteğe minnettarım" demiş ve aynı rahatlığı ülkesine yaşatmak istediğinden bahsetmiştir (Fresnes, 2019). Marin başbakan seçilmesinin ardından parti üyelerine gönderdiği bir mektupta yaşamı boyunca özellikle de zor zamanlarında refah devletinden yararlandığını ve ülkesinin gücünü korumanın kendisi için en önemli öncelik olduğunu belirtmiştir. Ayrıca "Güvenli bir çocukluk geçirdim, eğitim aldım ve hayallerimin peşinden gittim, beni siyasete iten ise bunu herkes için mümkün hale getirmektir" demiştir (Lemola ve Specia, 2019).

Marin'in siyasi kimliğinde sosyal demokrat rolü ve politikaları ön plandadır. Başbakan seçilmesinin ardından twitter üzerinden "Her çocuğun bir şey olabileceği, her insanın onurlu bir biçimde yaşayabileceği ve yaşlanabileceği bir toplum inşa etmek istiyorum" demiştir (Lemola ve Specia, 2019). Marin 2021'de The Observer'a verdiği bir röportajda "Finlandiya'da her zaman eşitlik için çalıştık ve bunun gelecekte de önemli olduğunu düşünüyorum. Yapıların insanlar için engel teşkil etmediğinden emin olmalıyız. Şu anda yapılması gereken asıl şey, fırsat eşitliğini desteklemeye ve teşvik etmeye devam etmemizi sağlamaktır" demiş halkının her üyesinin eşit olması gerekliliğini dile getirmiştir (World Finance, 2022).

Dünyanın en genç kadın başbakanı olmanın getirdiği büyük şöhret aynı oranda sorumluluk da yüklemiştir. Göreve geldiğinde ününe büyük katkı sağlayan yaşı Marin'e bazen avantaj bazen de dezavantaj olarak yansımıştır. Fresnes'in (2019) ifadelerine göre, Marin'in genç yaşı, kurduğu koalisyon hükümetinde de birleştirici rol oynamıştır. Parti liderlerinin çoğu 1980'lerde doğan Y kuşağında oldukları için iletişimleri de kuvvetli olmuştur. Ancak bu hükümeti bazı eleştirilere yol açmış ve insanlar koalisyonda bulunan beş partinin, yaşları ve imajları itibarıyla birbirlerine fazla benzedikleri konusunda eleştirmişlerdir. Oysaki liderlerin çoğu erkek ve aynı kuşaktan iken bu tür benzerlikler hiçbir zaman sorun olarak görülmemektedir. Marin'in liderlik koltuğuna oturacak olması, Antti Rinne'nin başkanlığında oluşturulan koalisyon hükümeti partilerinden, Sosyal Demokrat Parti (SDP) ve Merkez Parti (Suomen Keskusta) için tedirginlik oluşturmuştur. Çünkü hâlihazırda kamuoyunda düşük oy grafiği izledikleri bir dönemde ve seçmenlerinin 30 yaşından ziyade 70 yaşında olduğunu göz önünde bulundurdıklarında Sanna Marin'in yaşını bir tehlike olarak görmüşlerdir. Koalisyon hükümeti, Marin başa geçmeden önce de Gerçek Finler Partisi (Perussuomalaiset) ve diğer muhalefet partisi olan Merkez Sağ Ulusal Koalisyonu'na (Kansallinen Kokoomus) karşı bir seçmen kaybı yaşamış olmasına rağmen bazı Sosyal Demokratlar genç bir kadının başbakan olmasının orta yaşlı seçmen kitlesini korkutabileceğinden endişe etmişlerdir. Finliler Partisinin beklentisi de tam olarak bu yönde olmuştur hatta Sanna Marin başbakan seçildiğinde Finliler Partisi lideri Jussi Halla-aho kaçınılmaz bir felaketin geleceğine inandığı, iğneleyici ve cinsiyetçi bir tebrik (!) tweeti atmıştır (Fresnes, 2019). Finlandiya'nın toplumsal cinsiyet açısından olumlu istatistikleri olsa da Marin'in genç yaşı ve cinsiyeti belli önyargıların dışı vurumunu engelleyememiştir.

6. SONUÇ

Bu makalede siyasette kadın liderlerin durumu Angela Merkel ve Sanna Marin örnekleri üzerinden değerlendirilmiştir. Siyaset alanında var olan toplumsal cinsiyet eşitsizliği, kadınların yeterince temsil

edilememeleri ve kadınların siyasi arenadan dışlanma sebepleri ataerkillik, insan hakları, eril siyaset gibi temel sebeplere dayanmaktadır. Dünyanın çoğu ülkesinde, parlamentodaki kadın milletvekili oranlarına veya kadın yönetici oranlarına bakıldığında temsil sayılarının düşük olduğu görülmektedir. Bu açıdan dünya genelinde erkek egemen bir sistem mevcuttur.

Günümüzde kadının siyasetteki yeri her ne kadar erkeklerle eşit bir seviyede değilse de bu durumun eşitlik tarafına doğru değişmeye başladığı söylenebilir. Bu tablonun bozulmaması hatta aynı yönde hareket etmesi için, siyasette kadınların durumu incelenmeli ve onların bu deneyimleri ortaya çıkarılmalıdır. Böylece siyasette yer almak isteyen diğer kadınlar için deneyim paylaşımı, tecrübe aktarımı ve cesaretlendirici örnekler oluşacak aynı zamanda akademik açıdan toplumsal cinsiyet çalışmaları alanında literatüre katkı sağlayacaktır. Bu makalede de bir önceki cümledeki amacı gerçekleştirmek üzere Angela Merkel ve Sanna Marin örnekleri incelenmiştir.

Eril bir sistemde Angela Merkel'in güçlü liderlik özellikleri, Sanna Marin'in genç yaşta sahip olduğu kontrollü yönetim biçimi toplumsal cinsiyet ayrımcılığının kol gezdiği bir dünyada literatür açısından iyi bir örnek olması dolayısıyla önemlidir. Kadınların görünürliğünün artması ve sosyal, siyasal her alanda aktif rol oynaması açısından varlığı bile feminist bir ifade olan Merkel'in başarıları oldukça etkili olmuş ve ardından gelen kadın liderlere de cesaret vermiştir. Üç seçim boyunca zafer kazanarak şansölyeliği elinde tutan Merkel, özellikle ekonomide uyguladığı politikalarla ülkesinin refah düzeyini artırarak güven kazanmıştır. Merkel kadınların siyasete yeterince ilgi göstermesine fırsat verilmediği bir dönemde ezberleri bozan, Almanya ve AB'deki aktif konumuyla kadınların kötü giden tarihini değiştiren bir lider olmuştur.

Sanna Marin ise siyasi iktidarda daha fazla kadın olsaydı nasıl olurdu düşüncesinin olduğu bir dünyada zaten kadının büyük rol oynadığı Finlandiya hükümetinde genç yaşta başa gelmesi, kadınlardan oluşan bir koalisyon hükümeti inşa etmesi ve adından çokça söz ettirmesiyle önemli bir yer etmiş ve gelecek yeni nesil genç kadınlara ilham olmuştur. Finlandiya'nın toplumsal cinsiyet konusundaki olumlu geçmişi dolayısıyla Marin, "Biz uzun zamandır cinsiyet eşitliği konusunda öncüyüz" demiş ancak var olan bu eşitliğin başarılacak bir şey kalmadığı anlamına gelmediğini söylemiştir. Örneğin ücret farkının kapatılmasının temel meselelerden biri olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Marin eşitliği teşvik etme çabasında hem erkek hem de kadınlara ihtiyacı olduğunu, kadın ve kız çocukları için iyi olan bir toplumun herkes için iyi olacağından bahsetmiş ve ülkesinin başarısını da buna bağlamıştır. Marin cinsiyet eşitliğini sağlarken sadece kadınları değil aynı zamanda erkekleri de düşünmüş ve hatta her iki ebeveyn de yaklaşık yedi aylık ücretli izin toplamda on dört aylık ücretli izin sağlayan yeni bir politika açıklamış ve yeni politikalarının cinsiyet ayrımı gözetmeden yapıldığına dikkat çekmiştir. Ayrıca izin hakkının bir kısmını ebeveynler birbirine devredebilse de iznin tamamını alabilmeleri için babaların da izin kullanmasını zorunlu kılmıştır. Bu "kullan ya da kaybet" şartı altında erkeklerin çocukların bakımındaki rolü artırmanın bir formülü olmuştur. Marin toplumların bazı kesimleri tarafından genç ve tecrübesiz olarak tanımlansa da dünyaya genç bir kadının diğer rollerinden ödün vermek zorunda kalmadan ve belli kalıplara koyulmadan bir ülkeye liderlik edilebileceğini göstermesi açısından önemli bir figürdür.

Sonuç olarak iki önemli kadın siyasetçiyi genel anlamda ele almak gerekirse; Merkel Protestan, Doğu Alman bir kadın olarak, kökleri Batı Almanya'ya dayanan, erkek egemen, büyük ölçüde Katolik ve muhafazakar bir parti olan CDU'nun başında bulunmasıyla, sadece partiyi değil, tartışmalı bir şekilde Alman toplumunu da değiştirmiş ve yükselme yolunda pek çok erkeği ardında bırakmıştır. Son derece geleneksel bir yapıya sahip olan CDU'yu Alman uzlaşısının temel direklerinden birine dönüştürmüştür. Merkel otoriter bir devlet içerisinde farklı bir sosyalizasyon dönemi geçirmiş, kendisine yeni bir hareket alanı yaratmış ve bağımsız bir dünya görüşü geliştirmiştir. Aynı zamanda Merkel yönetimi altında Alman hükümetinde her zamankinden daha fazla kadın yüksek mevkilere ulaşmıştır. İzlediği siyaset tarzı ile hem Avrupa'da hem de dünyada önemli kararların alınmasında doğrudan ve dolaylı olarak pay sahibi olmuştur. Kriz yönetmede her zaman başarılı olduğu söylenemese de Avrupa politikalarında genel olarak bir etki oluşturmuştur. Merkel şansölyeliğiyle hem Alman hem de Avrupa siyasetinde erkek egemen dünyanın kurallarının daha az etkin olduğu ve kadınların güçlü bir konum oluşturduğu yeni bir tarz yaratmıştır. Merkel'in bıraktığı en büyük miras muhtemelen bir kadının bir ülkeyi yönetebileceğini ve bunu pek çok kriz karşısında başarılı bir şekilde başarabileceğini göstermesi olmuştur. Marin'e bakıldığında, cinsiyet eşitliği açısından olumlu istatistiklere sahip olan bir toplumda başbakan olmuştur. Bu durumda onu farklılaştıran nokta ise, "yeni nesil ilerici siyasetçilerin sembolü" olmasıdır. Merkel kadar uzun olmayan başbakanlık döneminde karşılaştığı en ciddi kriz Covid-19 pandemisiydi. Pandemi yönetimi konusunda Finlandiya'nın nispeten düşük virüs oranlarını korumasıyla birlikte Covid-19 pandemisini ele alış biçiminden ötürü övgü almıştır. Marin'in ülkesi için en ciddi başarısı Finlandiya'yı NATO ittifakına kabul ettirmesidir. Gelecek

nesiller için ülkesinin uluslararası itibarının seyrini değiştirmiştir. Ancak buna rağmen Marin beş yıl önce parlamentonun bir üyesi bile değilken, bir roket gibi siyasetin en keskin zirvesine yükseldiği ve genç yaşına rağmen çok fazla siyasi deneyime sahip olduğu üzerinde durulması gereken asıl nokta iken, eşitlikçi olarak nitelendirilen İskandinav dünyasında bile Marin'in liderliğine daha çok anneliği ve kadınlığı öne sürülerek cinsiyetçi açıyla yaklaşmıştır. Bu nedenle parlamentolarda ya da diğer siyasi kurumlarda belirli bir kadın yüzdesine ulaşıldığında toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlandığı düşünülmemelidir. Sanna Marin ve meslektaşları, bu alana erişmiş olmalarına rağmen hala önyargılarla karşı karşıya olduklarını göstermektedir. Parlamento üyelerinin neredeyse yarısının kadın olmasıyla öne çıkan İskandinav ülkelerinde bile medyadaki tutumlar bu imaja pek uymamaktadır. Kadın siyasetçilerin ve başarılarının önündeki en büyük sorunun, herkesten belirli bir performans sergilemesini bekleyen eril zihniyet olduğunu, dolayısıyla hem eril hem de kadınsı davranmak arasındaki dengeyi yeterli bir şekilde bulmalarını bekleyerek kadınlar için çifte bağ yaratılmasıdır. Ancak Sanna Marin ve Angela Merkel dünyaya bir kadının hiçbir rolünden ödün vermek zorunda kalmadan bir ülkeyi yönetebileceğini, bir insanın hem kadın hem anne hem bir eş hem de bir politikacı olabileceğini göstermiştir.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Çalışmaya birinci yazar %60 oranında, ikinci yazar %40 oranında katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Adler, N. J. (1996). Global women political leaders: and invisible history, an increasingly important future. *The Leadership Quarterly*, 7, 133-161.
- Akın, A. Z. (2023, 18 Temmuz). *Bir şansölyenin öyküsü: Angela Merkel*. <https://tarihakli.com.tr/tr/bir-sansolyenin-oykusu-angela-merkel> adresinden 21 Kasım 2023 tarihinde alınmıştır.
- Aktan, S. (2021, 7 Aralık). *16 yıl sonra görevini bırakan Almanya Başbakanı Angela Merkel kimdir?*. <https://tr.euronews.com/2021/09/17/angela-merkel-kokleri-kariyeri-kisiligi-siyaseti-ve-miras> adresinden 3 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- Altan, C. ve Hafizoğlu, Y. (2021). Toplumsal cinsiyet eşitliği için örnek bir lider: Angela Merkel. *Tarsus Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 41-59.
- Atak, Y. G. ve Demir, A. F. (2020). Erdoğan'ın ve Merkel'in Suriyeli mülteci krizine yaklaşımları: Liderlerin öncelikleri ve uygulamaları çerçevesinde karşılaştırmalı analiz. *Avrasya Etüdlere*, 57(1), 121-152.
- Bakan, A. (2020). *Toplumsal cinsiyet ve yerel siyasette kadın algısı Kahramanmaraş örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Hasan Kalyoncu Üniversitesi.
- Balamir-Coşkun, B. ve Akyüz, S. (2019). Dünya siyasetinin kadın liderleri ve siyasal erkeklikler: Göstergibilimsel bir okuma. *Kadın/Woman 2000*, 20(2).
- BBC News. (2015, 17 Temmuz). *Angela Merkel attacked over crying refugee girl*. <https://www.bbc.com/news/world-europe-33555619> adresinden 18 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- BBC News. (2019, 11 Aralık). *Sanna Marin: Dünyanın en genç başbakanı kimdir?*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50711996> adresinden 20 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- Bem, S. L. (1981). The BSRI and gender schema theory: A reply to Spence and Helmreich. *Psychological Review*, 88(4), 369-371.
- Butler, J. (2019). *Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi* (7. Baskı.). (B. Ertür, Çev.), Metis.

- Canşen. (2021). *Almanya notları 20: Ekim/Kasım/Aralık 2021 // Özel Seri "Almanya Seçime Doğru" Almanya'nın ilk üçlü koalisyonu iş başında.* <https://eu.bilgi.edu.tr/en/publications/almanya-notlar-17mart-nisan-mays-2021-ozel-seri-almanya-secime-dogru-merkel-korona-ile-final-yapiyor-fulya-cansen-1622534052/> adresinden 23 Şubat 2023 tarihinde alınmıştır.
- Chadwick, L. (2020, 10 Aralık). *How has Finland's female-led government fared in its first year?*. <https://www.euronews.com/my-europe/2020/12/10/how-has-finland-s-female-led-government-fared-in-its-first-year> adresinden 23 Şubat 2023 tarihinde alınmıştır.
- Costa, M. (2021). He said, she said: The gender Double Bind in legislator-Constituent communication, *Politics & Gender*, 17(4), 528-551.
- Çıtak, A. (2008). *Kadınların çalışmasına yönelik tutum: Cinsiyet, cinsiyet rolü ve sosyoekonomik düzeye göre bir karşılaştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Dalaman, C. (2018, 8 Mart). *Merkel siyasete vurduğu damgayı genç kadın politikacılara miras olarak bırakıyor.* Voa Türkçe.
- Davidson Schmich, L. K. (2011). Gender, intersectionality, and the executive branch: The case of Angela Merkel. *German Politics*, 20(3), 325-341.
- De Beauvoir, S. (2019). *İkinci cinsiyet*. Koç Üniversitesi.
- Değirmenci, N., (2022). Türkiye'de Kadının Siyasal Temsil Sorunu Üzerine Bir İnceleme, *Fenerbahçe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 409-430.
- Demirkır, B. N. (2022). *Toplumsal cinsiyet eşitsizliği sorunları bağlamında gıda sektöründe vardiyalı çalışanlara yönelik nitel bir araştırma: Sakarya ili örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Ekinci, O. (2018). Nasyonal-sosyalizm döneminde kadınlar. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(Özel Sayı 3), 2915-2940.
- Elsesser, K. (2022, 23 Ağustos). *Why so many women relate to Sanna Marin*. Forbes. <https://www.forbes.com/sites/kimelsesser/2022/08/23/why-so-many-women-relate-to-sanna-marin/?sh=64fb58b771de> adresinden 2 Mart 2023 tarihinde alınmıştır.
- Eray, Ç. (2020). *Kuzey Kıbrıs' taki genç yetişkinlerin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumları: Gazimağusa örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Doğu Akdeniz Üniversitesi.
- Ercan, K. (2016). *Türkiye'de kamuda üst düzey kadın yöneticiler* [Yüksek Lisans Tezi]. Kırıkkale Üniversitesi.
- Esendik, T. (2018). *Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği çerçevesinde Angela Merkel dönemi Türk-Alman siyasi çatışmaları* [Yüksek Lisans Tezi]. Kocaeli Üniversitesi.
- European Institute for Gender Equality (EIGE). (2022, Aralık). *Finland*. <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/countries/finland> adresinden 28 Şubat 2023 tarihinde alınmıştır.
- Finland Toolbox. (2022, 9 Kasım). *Finland society committed to gender equality*. <https://toolbox.finland.fi/life-society/finland-society-committed-to-gender-equality/> adresinden 28 Şubat 2023 tarihinde alınmıştır.
- Finlandiya.org. (2020, 1 Ağustos). *Finlandiya Başbakanı Sanna Marin evlendi*. <https://www.finlandiya.org/haber/finlandiya-basbakani-sanna-marin-evlendi-222#> adresinden 12 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.

- Flint, E. (2022, 25 Ağustos). *Sanna Marin encapsulates the sexist double standards placed on women in power compared to men*. Glamour. <https://www.glamourmagazine.co.uk/article/sanna-marin-finnish-pm-party-sexist-reaction> adresinden 22 Nisan 2023 tarihinde alınmıştır.
- Fresnes, T. (2019, 11 Aralık). *How will a 34-year-old woman prime minister in Finland change the world?*. <https://www.irishtimes.com/opinion/how-will-a-34-year-old-woman-prime-minister-in-finland-change-the-world-1.4112005> adresinden 11 Şubat 2023 tarihinde alınmıştır.
- Gazete Duvar. (2021, 11 Eylül). *Angela Merkel feminizm konusunda fikrini değiştirdi: Ben de bir feministim, hepimiz feminist olmalıyız*. <https://www.gazeteduvar.com.tr/angela-merkel-feminizm-konusunda-fikrini-degistirdi-ben-de-bir-feministim-hepimiz-feminist-olmalyiz-haber-1534625> adresinden 28 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- Gezgüç, G. M. ve Duman, D. (2020). Pandemiyle mücadele ve siyasi liderlerin tutumları: ABD, Almanya, Brezilya ve Yeni Zelanda karşılaştırması. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(7), 253-275.
- Global Gender Gap Report. (2022). https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2022.pdf
- Government Action Plan For Gender Equaility 2020-2023. (2021). *Ministry of social affairs and health*. https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/162844/STM_2021_10_J.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Gökcan, M. ve Büyükgöze Kavas, A. (2018). Meslek seçiminde toplumsal cinsiyetin rolü: Bir ölçek geliştirme çalışması. *Kariyer Psikolojik Danışmanlığı Dergisi*, 1(1), 48-67.
- Güldü, Ö. ve Kart, M. E. (2009). Toplumsal cinsiyet rolleri ve siyasal tutumlar: Sosyal psikolojik bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(03), 97-116.
- Hürriyet.com.tr. (2022, 24 Ağustos). Sanna Marin kimdir, kaç yaşında? Finlandiya Başbakanı Sanna Marin'in hayatı ve biyografisi hakkında merak edilenler. <https://www.hurriyet.com.tr/galeri-sanna-marin-kimdir-kac-yasinda-finlandiya-basbakani-sanna-marinin-hayati-ve-biyografisi-hakkinda-merak-edilenler-42125082/1> adresinden 12 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- Hymowitz, C. ve Schellhardt, T. D. (1986). The glass ceiling: Why women can't seem to break the invisible barrier that blocks them from the top Jobs. *The Wall Street Journal*, 24(1), 1573- 1592.
- Jalalzai, F. (2004) Women political leaders, *Women & Politics*, 26(3-4), 85-108. https://doi.org/10.1300/J014v26n03_04
- Johnson, C. ve Williams, B. (2020). Gender and political leadership in a time of covid. *Politics & Gender*, 16(4), 943-950. <https://doi.org/10.1017/S1743923X2000029X>
- Kappert, İ. (2019, 28 Haziran). *Niyet güzel, uygulama kötü: Maas usülü feminist dış politika*. Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği. <https://tr.boell.org/tr/2019/06/28/niyet-guzel-uygulama-kotu-maas-usulu-feminist-dis-politika> adresinden 27 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- Kartal, C. B. (2018). Türkiye'de kadınların ilk defa oy kullandığı 1930 belediye seçimlerinde Türk Kadınlar Birliği'nin faaliyetleri. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 165-197.
- Keleş, M. M. (2018). *Toplumsal cinsiyet eşitsizliğine yol açan temel etmenlerin feminist teorilerden hareketle çözümlenmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Çanakkale On sekiz Mart Üniversitesi.
- Keskin, F. ve Uluşan, A. (2016). Kadının toplumsal inşasına yönelik kuramsal yaklaşımlara dair bir değerlendirme. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (26), 47-68.

- Kytölahti, A. R. (2020). "In the past few days, the Prime Minister seems to have gotten a superwoman's cape on her shoulders"—A thematic analysis of representations of Sanna Marin in Finnish news media. https://mau.diva-portal.org/smash/record.jsf?faces-redirect=true&aq2=%5B%5B%5D%5D&af=%5B%5D&searchType=SIMPLE&sortOrder2=title_sort_asc&query=&language=sv&pid=diva2%3A1482371&aq=%5B%5B%5D%5D&sf=all&aqe=%5B%5D&sortOrder=author_sort_asc&onlyFullText=false&noOfRows=50&dswid=-2801 adresinden 28 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- Languth, G. (2006). *Angela Merkel* (R. Duygu, Çev.). Elips Yayınevi.
- Lemola, J. ve Specia, M. (2019, 10 Aralık). *Who is Sanna Marin, the world's youngest prime minister?*. The Irish Times. <https://www.irishtimes.com/news/world/europe/who-is-sanna-marin-the-world-s-youngest-prime-minister-1.4110654> adresinden 17 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- Moriyama, N. ve Doyle, W. (2022, 8 Mart). *This is what a nation run by women looks like*. CNN. <https://edition.cnn.com/2022/03/08/opinions/international-womens-day-finland-sanna-marin-moriyama-doyle/index.html> adresinden 23 Şubat 2023 tarihinde alınmıştır.
- Niethammer, C. (2019, 12 Aralık). *Finland's new government is young and led by women here's what the country does to promote diversity*. Forbes. <https://www.forbes.com/sites/carmenniethammer/2019/12/12/finlands-new-government-is-young-and-led-by-women-heres-what-the-country-does-to-promote-diversity/?sh=f9c548635aa0> adresinden 23 Şubat 2023 tarihinde alınmıştır.
- O'Connor, P. (2019, 14 Kasım). *How did Finland's Sanna Marin become the world's youngest prime minister?*. The Irish Times. <https://www.irishtimes.com/news/world/europe/how-did-finland-s-sanna-marin-become-the-world-s-youngest-prime-minister-1.4113352> adresinden 11 Şubat 2023 tarihinde alınmıştır.
- Onay, M. (2013). Antik çağ'dan bugüne tarihin başarılı kadın liderleri. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(2), 213- 225.
- Özalp, H. (2016). *Toplumsal cinsiyet ve siyaset ilişkileri (Kadınların siyasette aday olması ve seçilmesinin önündeki engeller ve çözüm önerileri)* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- Parlaktuna, İ. (2010). Türkiye'de cinsiyete dayalı mesleki ayrımcılığın analizi. *Ege Akademik Bakış*, 10(4), 1217-1230.
- Pınar, G., Taşkın, L. ve Eroğlu, K. (2008). Başkent Üniversitesi öğrenci yurdunda kalan gençlerin toplumsal cinsiyet rol kalıplarına ilişkin tutumları. *Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 15(1), 47-57.
- Pınarcıoğlu, N. Ş. (2017). Eril siyasette kadın temsili (Mi?). *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 7(1/1), 12-24.
- SES Eşitlik, Adalet, Kadın Platformu. (2021, 28 Eylül). *Almanya'nın ilk kadın Şansölyesi'nin 'cinsiyet eşitliği' karnesi*. <https://esitlikadaletkadin.org/almanyani-ilk-kadin-sansolyesinin-cinsiyet-esitligi-karnesi/> adresinden 20 Nisan 2023 tarihinde alınmıştır.
- Sivrikaya, N. ve Wolff, R. A. (2021). Kadın liderlik özelliklerinin değerlendirilmesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Kadın ve Aile Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 59-78.
- Seyidoğlu, H. (2016). *Bilimsel araştırma ve yazma el kitabı*. Güzem Can Yayınları.
- Şahin, S. ve Bayhan, A. C. (2020). Türkiye'de toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ekonomik boyutu. *Lectio Socialis*, 4(1), 59-74.

- UN-Women. (2022). *Facts and figures: Women's leadership and political participation*. <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/leadership-and-political-participation/facts-and-figures> adresinden 18 Mart 2023 tarihinde alınmıştır.
- Vargel Pehlivan, P. (2017). Toplumsal cinsiyet bağlamında kuramsal yaklaşımlar: Bir literatür taraması. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(31), 81-105.
- Vatandaş, S. (2014, Ağustos). *Avro krizi sonrası Almanya'nın tutum ve konumu*. Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Women Remain outnumbered in management. (2021, 5 Mart). <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/edn-20210305-2> adresinden 06 Mart 2023 tarihinde alınmıştır.
- World Finance. (2022, 16 Ağustos). *A new era for Finland*. <https://www.worldfinance.com/featured/a-new-era-for-finland> adresinden 28 Şubat 2023 tarihinde alınmıştır.
- Yaman, A. (2021, 26 Temmuz). *Almanya seçimlerine doğru (7): "Ebedi şansölye": Angela Merkel'in hayat hikâyesi*. Medyascope. <https://medyascope.tv/2021/09/26/almanya-secimlerine-dogru-7-ebedi-sansolye-angela-merkelin-hayat-hikayesi/> adresinden 05 Ocak 2023 tarihinde alınmıştır.
- Yıldırım, A. ve Çelikten, M. (2018). Kadın okul yöneticilerinin liderlik rolleri. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9(16), 1042-1065.